

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË,

UITGEGEVEN DOOR HET

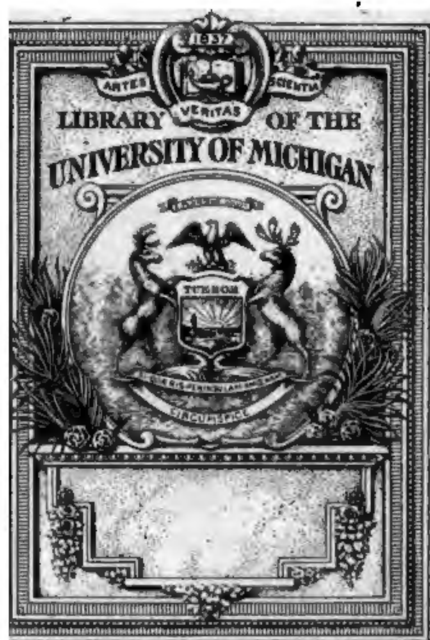
Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië.

ZESDE VOLGREEKS. — NEGENDE DEEL.

(DEEL LIII DER GEHEELE REEKS.)

'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1901.

1837
ARTES
VERITAS
SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
CIRCUMSPICE

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË.

DE NED. BOEK- EN STEENDRUKKERIJ v/h H. L. SMITS,
WESTEINDE 135 's-GRAVENHAGE.

BIJDRAGEN

TOT DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË,

UITGEGEVEN DOOR HET

Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde
van Nederlandsch-Indië.

ZESDE VOLGREEKS. — NEGENDE DEEL.

(DEEL LIII DER GEHEELE REEKS.)

'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1901.

INHOUD.

	Bladz.
De Mohammedaansche Vorsten in Nederlandsch-Indië. Door Prof. Mr. L. W. C. van den Berg	1
Die Tĕnggĕresen. Ein alter Javanischer Volksstamm. Ethnologische Studie von Dr. J. H. F. Kohlbrugge . . .	81
Het IJzer in Midden-Celebes. (Met drie afbeeldingen). Door Alb. C. Kruijt	148
Bijdragen tot de spraakkunst van het Oudjavaansch. Door Prof. Dr. H. Kern	161, 512
Soembaneesche Woordenlijst. Door W. Pos	184
De Nederlandsche Factorijen in Vóór-Indië in den aanvang der 19e eeuw. (Met een schetskaartje.) Door P. H. van der Kemp	285
Das Eherecht bei den Toba-Batak. Door F. Warneck. .	532
Een verloren schaap nog niet geheel terecht. Door J. L. van Gennep.	544
Grammaire Tagalog, composée sur un nouveau plan. Par Aristide Marre	547
Notulen der Bestuursvergaderingen.	
Buitengewone Algemeene Vergadering van 4 Juni 1901.	I
Bestuursvergadering van 20 April 1901	XXVII
Bestuursvergadering van 18 Mei 1901.	XXIX
Bestuursvergadering van 15 Juni 1901	XXX
Bestuursvergadering van 21 September 1901	XXXII
Bestuursvergadering van 19 October 1901	XXXVI

DE MOHAMMEDAANSCHE VORSTEN IN NEDERLANDSCH-INDIË

DOOR

Mr. L. W. C. VAN DEN BERG.

De Mohammedaansche Wet (Arab. Sjarî'ah) laat wel is waar het administratieve recht, behoudens enkele leidende beginselen, over aan de plaatselijke wetgeving en de plaatselijke gebruiken, maar heeft daarentegen het staatsbegrip en het standpunt, dat de Vorst in het Rijk behoort in te nemen, nauwkeurig omschreven. Uitgangspunt dier regeling vormen de zich historisch ontwikkeld hebbende politieke instellingen van het groote Rijk der Chaliefen in de Middeleeuwen, en ook thans nog moet iedere Mohammedaansche staat er naar streven die instellingen, als vormende den idealen toestand, zooveel mogelijk te naderen. Nu valt het al dadelijk op, dat de Inlandsche staatjes in den Oost-Indischen Archipel in uitgestrektheid, economische beteekenis, en vooral in macht en invloed, zoozeer afwijken van het vroegere Rijk van de „Beheerschers der Geloovigen”, dat alleen daarom reeds de instellingen, door de Mohammedaansche Wet beschreven, aldaar weinig toepassing kunnen vinden. Zelfs toen het rechtstreeksche gebied der Chaliefen van Baghdâd tot de omgeving hunner hoofdplaats was beperkt, ja wat meer zegt, toen zij ook in dat gebied de feitelijke uitoefening van hun gezag aan hunne viziers hadden overgedragen, bleven zij toch steeds in theorie de banierdragers van den Orthodoxen Islâm en de eerste dienaren van Allâh, ook als zoodanig erkend in landen, waarover zij geen bestuur meer uitoefenden. Bij onze Inlandsche vazalvorsten is van dit alles nooit sprake geweest.

Afgescheiden echter van deze materieele oorzaak van afwijking van het ideale Mohammedaansche staatsrecht in den Indischen Archipel, is er nog eene andere aanwezig, namelijk het van den Islâm totaal afwijkende Inlandsche rechtsbewustzijn omtrent het standpunt, dat de Vorst behoort in te nemen, en omtrent de

voorwaarden, voor de rechtmatige uitoefening der vorstelijke waardigheid vereischt [1]. Ik stel mij voor in dit opstel de Inlandsche rechtsbegrippen omtrent beide onderwerpen in hunne belangrijkste uitingen te beschrijven. Daarbij zullen echter buiten beschouwing blijven de afwijkingen van den Islâm, veroorzaakt door de verhouding van de Inlandsche Vorsten tot het Gouvernement en door ons koloniale staatsrecht, dan alleen voor zooverre een en ander Inlandsch recht is geworden, en dus met het onderwerp in onafscheidelijk verband staat. Ongetwijfeld zijn namelijk sommige der verdragen of, gelijk het Indische administratieve spraakgebruik luidt, „contracten", met de Inlandsche staatjes, oorspronkelijk door geweld afgedwongen, en deze verdragen kunnen in beginsel moeilijk gezegd worden op een ander recht te berusten dan op dat van den sterkste; maar door tijdsverloop heeft dit beginsel niet zelden al lang opgehouden in het rechtsbewustzijn der betrokken partijen voort te leven. Daarnaast staan bovendien de groote meerderheid der contracten, bij het sluiten waarvan onzerzijds geen dwang in het spel was, doch waartoe de Inlandsche overheid zich, door omstandigheden van den meest uiteenloopenden aard, genoopt zag zelve het initiatief te nemen, en aldus van hare souvereiniteit afstand te doen, vroeger ten behoeve der Oost-Indische Compagnie, later ten behoeve van het Nederlandsch-Indische Gouvernement [2]. Dat de Inlandsche overheid zich als bevoegd beschouwde tot zoodanigen afstand, en tot de vrijwillige erkenning der souvereiniteit van eene ongeloovige regeering, levert ongetwijfeld wel in den Archipel de meest algemeene en de verst reikende afwijking

[1] In mijn opstel over het Panislamisme, opgenomen in dl. IV van den Jaargang 1900 van het tijdschrift „De Gids" noemde ik, op p. 427 de, met het Imamaat der Verheven Porte onvereenigbare, nationale opvattingen omtrent de vorstelijke waardigheid in Nederlandsch-Indië een krachtigen anti-panislamietischen factor in de vazal-staatjes aldaar. Het bestek van bedoeld opstel liet evenwel niet toe dit punt nader te ontwikkelen. Voor zoodanige ontwikkeling scheen mij bovendien De Gids eene minder geschikte plaats toe. Het geldt hier namelijk een onderwerp, waaraan tot dusverre door anderen zoo goed als geene aandacht werd geschonken, en waarvan dientengevolge de behandeling dwingt tot het aanhalen van bewijsplaatsen, en het treden in bijzonderheden, voor de overgroote meerderheid van de lezers van De Gids weinig aantrekkelijk. Dit strekke ter verklaring, waarom thans een opstel, dat als het uitvloeisel van een ander opstel te beschouwen is, niet in hetzelfde tijdschrift, maar in deze Bijdragen verschijnt.

[2] Vergl., over den hoogeren rechtsgrond onzer souvereiniteit over de Inlandsche volken, De Savornin Lohman: Onze Constitutie, Utrecht 1901, p. 407 en vv.

op van het theoretische staatsrecht der Sonnietische Muzelmannen. Die afwijking is echter niet specifiek Nederlandsch-Indisch, aangezien daarvan ook elders in de Mohammedaansche wereld tal van voorbeelden zouden zijn aan te halen. Dat ik mij verder in de volgende bladzijden streng zal beperken tot den invloed door de contracten uitgeoefend op de Inlandsche rechtstoestanden, welke in een onafscheidelijk verband staan met ons onderwerp, zonder de verhouding der Inlandsche staatjes tot het Gouvernement in het algemeen ter sprake te brengen, is toe te schrijven aan de omstandigheid, dat eene volledige uiteenzetting dier verhouding eerst mogelijk zal zijn na algeheele openbaarmaking der hierbedoelde contracten, vooral der oudste, vergezeld van de noodige historische toelichting. Zoodanige openbaarmaking heeft nog steeds niet plaats gehad, hoe wenschelijk het ook zoude zijn, dat die werd ter hand genomen. Tal van quaesties zouden immers daardoor worden opgehelderd. Bovendien zoude daardoor eene nadere regeling mogelijk worden van het Nederlandsch-Indische onderdanenverband, en ons grondgebied meer nauwkeurig kunnen worden bepaald.

Op één punt, dit onderwerp betreffende, moet intusschen hier al dadelijk worden gewezen. Volgens het officieele spraakgebruik in Nederlandsch-Indië wordt, in het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden, onderscheid gemaakt tusschen »leenroerige« en »bondgenootschappelijke« Inlandsche staatjes. Zonder nadere toelichting zoude men hieruit opmaken, dat alleen de eerstgenoemde vazallen zijn van Nederland, doch laatstgenoemde hunne souvereiniteit hebben behouden. Dit is echter geenszins het geval; want ook de zoogenaamde »bondgenootschappelijke« staatjes erkennen de souvereiniteit van Nederland. Zoo niet leenen, dan zijn zij toch in elk geval van ouds protectoraten geweest, en het verschil in naam heeft tegenwoordig niet meer dan een historisch belang. Bedoelde staatjes namelijk hebben in 1667 een »vredes- en bondsverdrag« met de Oost-Indische Compagnie gesloten, hetwelk onder den naam van »Bongaaisch traktaat« bekend is, en dat in 1824 met het Gouvernement werd vernieuwd [1]. In art. 23 nu van het Bongaaisch

[1] Het Bongaaische traktaat van 1667 is o. a. *in extenso* gepubliceerd in Valentijn's Oud en Nieuw Oost-Indië. Zie de uitgave van Keyzer, 's-Gravenhage 1858, dl. III, p. 144 en vv. Het vernieuwde traktaat van 1824 is o. a. te vinden bij Ligtvoet: Beschrijving en geschiedenis van Boeton, in deze Bijdragen, 4de Volgreeks, dl. II (1878) p. 90 en vv.

traktaat, en in art. 2 van het vernieuwde traktaat, wordt uitdrukkelijk gezegd, dat de staatjes in quaestie respectievelijk de Compagnie en het Gouvernement erkennen als hunnen „schut- en schermheer"; terwijl art. 6 van het traktaat alle politieke of commercieele aanrakingen met andere Europeesche natiën verbiedt, ja zelfs art. 9 den handel der zoogenaamde bondgenooten tot bepaalde gedeelten van den Indischen Archipel beperkt. In art. 16 van het vernieuwde traktaat werd alleen het verbod van politieke aanrakingen met vreemde mogendheden gehandhaafd, doch in art 14 de handel aan geene bijzondere beperkingen meer gebonden. In de latere contracten met de verschillende bondgenootschappelijke staatjes wordt de afhankelijkheid nog nader bepaald door de erkenning, dat het staatje in quaestie deel uitmaakt van Nederlandsch-Indië, en als zoodanig geplaatst is onder de „heerschappij" van het Nederlandsch-Indische Gouvernement, met erkenning van het Hoofd van den Nederlandschen Staat als „wettige souverein", gelijk mede met belofte van „trouw, gehoorzaamheid en onderwerping" [1]. Dit zijn dezelfde uitdrukkingen als elders in den Archipel in de contracten met de gewone leenmannen worden gebezigd, en er bestaat dus geene enkele reden meer om aan verschil in rechtstoestand te denken. Dat de Oost-Indische Compagnie hare opperhoogheid in het Bongaaische traktaat formuleerde als een bondgenootschap, is te verklaren door de omstandigheid, dat bij haar de commercieele en niet de politieke belangen op den voorgrond stonden [2]. Ook elders in den Archipel vindt men voorbeelden, dat de Oost-Indische Compagnie het juridische onderscheid tusschen een bondgenoot, een beschermeling en een leenman niet altijd in acht nam [3]. De

---

[1] Zie b. v. art. 1 der contracten, gesloten in 1861 met Loewoe, te vinden in de Handelingen der Staten-Generaal, Zitting 1864—1865, N° 31; met Laïkang in 1862, Ibid. Zitting 1881—1882, N° 100; met Sidenreng, Rappang en Barroe in 1888, Ibid. Zitting 1888—1889, N° 76; met Gowa in 1894, Ibid. Zitting 1895—1896, N° 110.

[2] Met het bovenstaande meen ik tevens te hebben wederlegd het stelsel, dat de zoogenaamde „bondgenootschappelijke" landen, met betrekking tot de toepassing van artt. 32 en 33 der Algemeene Bepalingen van Wetgeving, niet tot Nederlandsch-Indië maar tot het buitenland zouden behooren. Zie een vonnis van den Raad van Justitie te Makasser dd. 1 Aug. 1888, bekrachtigd bij Arrest van het Hoog-Gerechtshof van Nederlandsch-Indië dd. 5 Sept. 1888 (Tijdschrift: Het Recht in Nederlandsch-Indië, dl. LX (1893), p. 247 en vv.)

[3] Zie b.v. het „Tractaat van reconciliatie, vreede, vriend- en bondgenootschap", in 1755 met den eersten Sultan van Djokjakarta gesloten, in art. 1 waarvan bedoelde Vorst erkent, dat hem zijn land „als een leen" door de

begrippen van protectoraat en leen, ofschoon in oorsprong en rechtskarakter onderscheiden, zijn trouwens aan elkander uit een oogpunt van praktische politiek nauw verwant, en worden waarschijnlijk daarom, ook tegenwoordig, beiden als onderdeelen aangemerkt van het algemeene begrip van semi-souvereiniteit onder de suzereiniteit van een anderen staat [1].

De specifiek Inlandsche afwijkingen van den Islâm omtrent de vorstelijke waardigheid kunnen tot een zestal worden teruggebracht, namelijk:

1° het karakter, 2° de titulatuur, 3° de erfelijkheid, 4° de vrouwenregeeringen, 5° de rijksraden en de rijksgrooten, en 6° de rijkssieraden.

Over elk dezer onderwerpen zal hier een en ander worden in het midden gebracht in verband met de voorschriften van het Mohammedaansche staatsrecht. Kortheidshalve zullen voor de hoofdbeginselen van dit laatste geene bronnen worden aangehaald, en zal als bekend worden ondersteld hetgeen ter zake in voor ieder toegankelijke geschriften voorkomt [2].

§ 1. Het karakter der vorstelijke waardigheid.

Terwijl volgens den Sonnietischen Islâm zelfs de ideale oppervorst over alle geloovigen een gewoon mensch blijft, wien de onderdanen alleen gehoorzaamheid verschuldigd zijn, zoolang hij persoonlijk voldoet aan de moreele, intellectueele en physieke eischen in de Sjarî'ah gesteld, en zoolang hij overeenkomstig de Sjarî'ah regeert, zoo wordt op Java, in Soerakarta en Djokjakarta, de Vorst beschouwd als een wezen, dat persoonlijk en van nature boven zijne onderdanen verheven is, en dat aan alle critiek hunnerzijds ontsnapt. Terwijl voorts de Islâm geene materieele of

Compagnie wordt afgestaan. Het „Tractaat" is te vinden bij De Jonge: De opkomst van het Nederlandsch gezag op Java, dl. VII, 's-Gravenhage 1878, p. 298 en vv.

[1] Zie De Louter: Het begrip van souvereiniteit, in de Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde, 3de Reeks, dl. IV (1887), p. 177, 180, 181. Dezelfde schrijver vat ook elders de bondgenootschappelijke en leenroerige staatjes van Zuid-Celebes onder den algemeene naam van „leenstaten" samen. Zie zijne Handleiding tot de kennis van het staats- en administratief recht van Nederlandsch-Indië, 4de druk, 's Gravenhage 1895, p. 102 en 228.

[2] Zie b.v. mijn zooeven, op p. 2 noot 1, geciteerd opstel over het Panislamisme, in De Gids, t. a. p., p. 237 en vv., en de daarin aangehaalde Europeesche werken.

politieke voorrechten van den eenen stand der burgers boven den anderen erkent, maar aan allen gelijke rechten en plichten tegenover den Staat oplegt [1], zoo vormen bij de Javanen zij, die vorstenbloed in de aderen hebben, al ware het van vele geslachten geleden, een boven alle andere onderdanen begunstigden adel, welke voor een deel zelfs recht heeft op apanages, aan elks individueelen rang geëvenredigd.

Men behoeft slechts enkele dagen met de tegenwoordige Javaansche hoven in aanraking te komen, om te ontwaren hoe de bijna afgodische vereering, welke de Vorsten van den kant hunner onderdanen genieten, geenszins meer genoemd kan worden de aan den vrijen staatsburger passende eerbied voor de wereldlijke, noch zelfs voor de geestelijke overheid, maar inderdaad is eene uiting van menschvergoding. Wat de Vorst, zelfs toevallig, heeft aangeraakt, en nog zooveel te meer wat hij als kleederen of uit anderen hoofde heeft gedragen of benut, geldt als een heilig voorwerp, dat geen onderdaan, zoo hij het later in zijn bezit mocht krijgen, anders dan als eene soort van amulet zal bewaren. Niet slechts heeft de Vorst, volgens het erkende gewoonterecht, de bevoegdheid elk ongehuwd meisje tot zijne morganatische echtgenoote te nemen, ook zonder hare toestemming of die van haar wettigen voogd [2], maar, wat meer zegt, elk rechtgeaard Javaansch huisvader beschouwt het als eene bijzondere eer, indien 's Vorsten keuze aldus op zijne dochter valt. Zelfs eene plaats als adspirante in 's Vorsten parc-aux-cerfs is in Soerakarta en Djokjakarta nog even gezocht, als die in Frankrijk was bij velen der onderdanen onder de regeering van Lodewijk XV [3]. Evenzeer geldt nog aldaar, naar de Inlandsche begrippen, de Romeinsche rechtsregel: princeps legibus est solutus. Wel verre dat de wetgevende bevoegdheid der Vorsten beperkt zoude zijn tot de onderwerpen, niet in de Sjarî'ah

---

[1] Wel is waar vormen, volgens den Islâm, de Arabieren de edelste natie der wereld, en is, onder hunne stammen, die der Qoraisjieten de edelste, van welken stam weder de familie Hâsjim de edelste is; maar, behalve dat de ideale oppervorst aller Muzelmannen tot den stam der Qoraisjieten moet behooren, zijn aan bedoelde edele afkomst hoogstens zekere honorifieke privilegies verbonden. Alleen de leden der familie Hâsjim hebben recht op levensonderhoud van staatswege; maar hunne familiebetrekking tot den Vorst is daarbij onverschillig. Vergl. Kor. VIII : 42.

[2] Zie mijn opstel over de afwijkingen van het Mohammedaansche familie- en erfrecht, in deze Bijdragen, 5de Volgreeks, dl. VII (1892), p. 465.

[3] Zie mijn werk: De Inlandsche rangen en titels op Java en Madoera, Batavia 1887, p. 79 noot 4.

geregeld, of waaromtrent de Sjarî'ah uitdrukkelijk naar het locale recht verwijst — wel verre dat, zelfs voor den vorm, een Sjaich al-Islâm of Opperjurist op elke vorstelijke ordonnantie de verklaring zoude behoeven te plaatsen, dat zij niet met de Sjarî'ah in strijd is, zoo schept naar de Javaansche begrippen 's Vorsten wil recht, desnoods tegen de Sjarî'ah, ja, wat voor een Javaan nog meer zegt, tegen de Adat in. Alleen in zedelijken zin zouden bij de Javanen de voorvaderlijke herkomsten, de Mohammedaansche Wet, het geweten, en de natuurlijke eerzucht van zich althans niet gehaat te maken, zekere perken aan vorstelijke uitspattingen stellen. Al bestond niet het bekende, gevleugelde woord van een vorigen Soesoehoenan van Soerakarta: „De Adat ben ik”, zoo zoude men, ter adstructie van het hier aangevoerde omtrent 's Vorsten wetgevende bevoegdheid, slechts de talrijke bepalingen in de Javaansche wetten der Vorstenlanden hebben in te zien, met de Sjarî'ah in strijd. De Javaansche Vorst heeft de onbeperkte beschikking over het leven en de bezittingen zijner onderdanen, niet als misbruik, maar als een recht; terwijl juist het individualistische karakter van het Sonnietische Mohammedaansche recht de onschendbaarheid van elks burgerlijke rechten, ook tegenover den Staat, nog sterker op den voorgrond stelt, dan tegenwoordig zelfs in Nederland het geval is. Hiertegen doet natuurlijk niet af, dat, ook naar de Javaansche begrippen, de regel geldt: non omne quod licet, honestum est. Ook de Javanen zullen een Vorst, die over het leven en het goed zijner onderdanen beschikt, ten behoeve van hetgeen hij houdt voor het algemeen belang, uit een zedelijk oogpunt niet gelijk stellen met een Vorst, die hetzelfde doet uit lichtzinnigheid of eigenbaat. Alleen handelt laatstgenoemde, hoe afkeurenswaardig zijn gedrag ook moge zijn, evenmin onrechtmatig als ten onzent iemand die, in stede van zijn fortuin nuttig te besteden, dit voor ijdele of zelfs onzedelijke doeleinden gebruikt. Het verschil tusschen de Orthodox-Mohammedaansche en de Javaansche opvatting van het vorstelijke gezag, kan men niet beter doen uitkomen dan door de tegenstelling dat, volgens de eerste, de Vorst zijn land en volk beheert als de administrateur van eens anders, in casu van Allâh's eigendom, doch, volgens de laatste, als zijn eigen goed. Dat deze Javaansche opvatting, tengevolge van de contracten, ingeval van conflict zoude wijken voor de rechten van den leenheer, d. w. z. het Gouvernement, en dat dit laatste, zoo noodig, aan die contracten de bevoegdheid tot tusschenkomst zoude

ontleenen, is even zeker als het feit, dat de overgroote meerderheid der onderdanen van de Javaansche Vorsten zich van den inhoud dier contracten geene rekenschap geeft.

Het hier geschetste karakter der vorstelijke waardigheid, naar de opvatting der Javanen, weerspiegelt zich in hunne ethisch-politieke litteratuur. In de Niti-Sastrâ lees ik: „De hooge en lage rangen der menschen, met Zijne Hoogheid den Vorst te beginnen, zijn den onderdanen een wet en regel; overtreedt dezelve dus in geenen deele, want de Koning heeft het zoo goed gevonden" [1], en verder: „Ledig is een staat, waar geen Koning is, en die bijgevolg in wanorde en verval geraakt" [2]. Nog scherper wordt het karakter der vorstelijke waardigheid belijnd in de Niti-Prâdjä, waar van den Vorst wordt gezegd, dat hij met zijne onderdanen kan handelen „als een ḍ a l a n g met de w a j a n g - poppen." Hij kan met hen doen, wat hij wil, naar zijn welbehagen: maar „daarbij moet de Wet hem voorlichten, evenals de lamp den ḍ a l a n g voorlicht" [3]. Uit deze vergelijking blijkt tevens, dat de Vorst alleen zedelijk aan de wetten gebonden is, en dat de onderdanen daaraan geene rechten tegenover hem kunnen ontleenen, noch hem die wetten kunnen tegenwerpen. In denzelfden geest drukt zich de vorstelijke auteur van het werk Woelang-Rèh uit, waar hij zegt: „In de hand van den Vorst zijn leven en dood, kleeding en voedsel; de mensch behoort zijnen Vorst te volgen, en zal nauwkeurig acht geven op diens handelingen" [4]; voorts: „Des Vorsten bevelen niet op te volgen, is zoo goed als Gods geboden niet te vervullen" [5]; en eindelijk: „Dit is zoo naar Gods bestel, dat de Vorst macht hebbe over alles in het koninkrijk; ook maakt dit geen verschil ingeval de Vorst nog jong mocht zijn" [6]. In het leerdicht Séwåkå vind ik, ten aanzien van den onderdaan tegenover den Vorst, de uitspraak: „Van den meester neem alles ten zegen" [7]. In het oude

[1] Naar de vertaling van Mounier, in het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, Jaargang 1843, dl. II, p. 236 en vv. De aangehaalde plaats is te lezen op p. 244.

[2] Ibid. p. 279.

[3] Naar het uittreksel bij Raffles: History of Java, Londen 1830, dl. I, p. 308.

[4] Naar de vertaling van Poensen, in de Mededeelingen van het Nederlandsche Zendelinggenootschap, dl. XIV (1870), p. 259 en vv. De aangehaalde plaats staat op p. 268.

[5] Ibid. p. 269.

[6] Ibid. p. 272.

[7] Naar de vertaling van Wilkens, in het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, Jaargang 1851, dl. I, p. 464 en vv. De plaats zelf staat op p. 465.

Javaansche wetboek Soerjâ-Ngalam vinden wij eveneens merkwaardige uitingen van hetzelfde beginsel. Zoo wordt daarin niet meer of minder dan de doodstraf bedreigd tegen het ongeroepen en onaangediend verschijnen voor den Vorst, dus tegen een feit, dat, naar onze, gelijk mede naar de Orthodox-Mohammedaansche begrippen, niet meer is dan eene onbeleefdheid, waartegen hoogstens eene lichte politie-straf zoude kunnen worden bedreigd of uitgesproken. Er wordt bijgevoegd, dat alle dingen, die den Vorst toebehooren, door de onderdanen zelfs niet mogen worden aangeraakt; terwijl de onttrekking van iets, hoe gering ook, aan 's Vorsten bezittingen eveneens de doodstraf na zich sleept [1]. Iets verder belooft de Vorst, aan wien de Soerjâ-Ngalam wordt toegeschreven, vergeving van zonden hiernamaals aan allen, die de voorschriften van zijn wetboek opvolgen [2]. Ongetwijfeld staan, naast deze plaatsen, in dezelfde bronnen andere, waarbij aan de Vorsten de zedelijke verplichting wordt opgelegd om met rechtvaardigheid te regeeren, het belang hunner onderdanen in het oog te houden, en hunnen kinderen eene opvoeding te geven, welke hen tot de regeeringstaak opleidt, onder bijvoeging dat hun welbegrepen eigenbelang met het belang van het volk onafscheidelijk verbonden is [3]. Dit is echter uit den aard der zaak een geheel ander standpunt dan dat van de Sjarî'ah, welke het recht van den Vorst op gehoorzaamheid en steun, van den kant zijner onderdanen, afhankelijk stelt van de voorwaarde, dat hij zelf zijne plichten nakome.

De Javaansche opvatting der vorstelijke waardigheid is blijkbaar Hindoesch. De Niti-Sastrâ staat bijna geheel op het Hindoesche standpunt. Telkens worden daarin o. a., niet de Mohammedaansche pěkih's [4], maar de Hindoesche paṇḍitâ's op den voorgrond gesteld, als de bewaarders der Hoogere Wijsheid, wien de Vorst als zoodanig eerbied en materieele hulp schuldig is, en die hem casu quo zijne plichten moeten voorhouden. De Woelang-Rèh is iets meer Mohammedaansch gekleurd; maar dit neemt niet weg, dat ook daarin van den Goeroe, behalve het onderwijs in de Sjarî'ah, ook nog dat in de heidensche occulte wetenschappen (Jav. ngèlmoe

[1] Zie de vertaling in deze Bijdragen, Nieuwe Volgreeks, dl. VI (1863), p. 1 en vv. De aangehaalde plaats is te vinden op p. 38.

[2] Ibid. p. 43.

[3] Zie b.v. Niti-Sastrâ, p. 254, 260, 264; Niti-Prâdjâ, p. 305 en v.; Woelang-Rèh, p. 262, 265, 268, 273 en v., 276 en vv.; Soerjâ-Ngalam, p. 36.

[4] Van het Arab. faqîh, d.i. „rechtsgeleerde".

van het Arab. 'ilm) wordt gevorderd. De Soerjå-Ngalam is van het begin tot het einde een mengsel van Hindoeïsme en Islâm. Volgens de Niti-Sroeti kan de Vorst het geluk zijner onderdanen niet beter bevorderen dan „de lessen te volgen", niet van de Arabische Sjarî'ah, maar die van het heidendom, namelijk die, „welke Baṭårå-Råmå aan Wibisånå gaf, en welke vervat zijn in de Asṭå-Bråtå" [1]. In de Djåjå-Lĕngkårå-Woelang vindt men wederom paṇḍitå's, aan wie de zedelessen in den mond worden gelegd [2]; doch elke twijfel aan den oorsprong der Javaansche begrippen omtrent de vorstelijke waardigheid wordt opgeheven, als wij die vergelijken met hetgeen de Hindoesche rechtsbronnen daaromtrent leeren. Volgens het Wetboek van Manoe is het lichaam van een Vorst uit edeler elementen samengesteld dan dat der gewone menschen, en kan hij, evenals de goden, nooit in een toestand van onreinheid geraken (V: 96, 97; VII: 4—7). Hij moet behooren tot de edele kaste der Ksatria's, en zonder hem kan de wereld niet bestaan, althans geen rust en voorspoed genieten (VII: 2, 3, 9). Al is hij een kind, zoo mag men hem toch niet als een kind behandelen; want hij is zelfs dan „eene machtige godheid in menschelijke gedaante" (VII: 8). Rechtvaardigheid en alle mogelijke andere vorstendeugden worden hem aanbevolen (VII: 10 en vv.); maar wanneer hij zijne plichten verwaarloost, zullen wel een slechte naam, ja zelfs ondergang zijn deel zijn; geenszins echter mogen de onderdanen hem dan afzetten, als in den Islâm (VII: 33 en vv.). Dienovereenkomstig bestaat ook in Britsch-Indië algemeen de opvatting, dat 's Vorsten wil gewoonterecht schept, naast de heiligheid en onschendbaarheid der oude herkomsten voor den onderdaan [3]. Alleen de invloed der Brahmanen, als bewaarders van het goddelijke recht, levert eene in de Wet erkende, praktische beperking op tegen vorstelijke willekeur, gelijk ook de Brahmanen de eenige onderdanen zijn, aan wie de Vorst eerbied moet bewijzen, en wier leven en bezittingen in de Wet onaantastbaar worden verklaard (I: 93 en vv.; VII: 32, 79, 82 en vv.; IX: 189; XI: 18, 85). Zelven mogen daarentegen de Brahmanen nimmer als Vorst of ambtenaar gezag uitoefenen (II: 162; IV: 14 en vv.; X: 74 en vv.).

De begrippen omtrent het karakter der vorstelijke waardigheid

---

[1] Zie Vreede: Catalogus van de Javaansche en Madoereesche handschriften der Leidsche Universiteits-Bibliotheek, Leiden 1892, p. 273.

[2] Ibid. p. 278.

[3] Zie Maine: Village communities, 3de druk, Londen 1876, p. 9, 13 en v., 111.

bij de Makassaren en Boegineezen komen in beginsel met de Javaansche overeen, en hebben blijkbaar denzelfden oorsprong. De Vorsten (Karaëng (Mak.) Aroeng (Boeg.)) met hun afstammelingen (ana-karaëng (Mak.) of ana-aroeng (Boeg.)) vormen een scherp van de gewone volksklasse, zelfs van de niet van vorstelijk bloed zijnde hoofden (Daëng) en hunne afstammelingen (ana-daëng) [1], afgescheiden stand, aan wiens willekeur de onderdanen zijn overgeleverd, en welke een staatkundig en maatschappelijk overwicht bezit, met den Islâm volkomen onvereenigbaar. Weliswaar behoort het, ook bij de Makassaren en Boegineezen, tot de zedelijke plichten der Vorsten en van hunne familieleden het volk goed te behandelen; maar het omgekeerde is daarom nog geen onrecht. Misdrijven, door hooggeborenen tegenover lieden van lagere afkomst gepleegd, zijn, volgens de nationale opvatting, naarmate van den rang des daders, òf niet, òf althans met lichtere straffen, strafbaar; terwijl omgekeerd de straffen worden verzwaard, al naarmate de dader van lagere en de beleedigde partij van hoogere afkomst is. Nog meer dan bij de Javanen vormt de vorstelijke adel bij de Makassaren en Boegineezen eene bevoorrechte kaste, waarvan de leden als zoodanig niet slechts met een onbestemd gezag en eene onbestemde rechtsmacht over het volk bekleed zijn, maar, wat meer zegt, voor zoover de Vorst daardoor niet benadeeld wordt, of het niet verbiedt, evenals hij zelf, naar welgevallen over het leven en de bezittingen van den kleinen man mogen beschikken. In het Gouvernementsgebied behoort deze toestand wettelijk reeds lang tot het verledene, ofschoon feitelijk thans zelfs nog niet alle overblijfselen van de nationale begrippen in dit opzicht schijnen te zijn verdwenen [2]. Ook in de Vorstenlanden van Zuid-Celebes is onze invloed steeds werkzaam om langzamerhand verbetering in den toestand te brengen. Dat men ten deze echter niet met misbruiken, maar werkelijk met nationale rechtsbegrippen te doen heeft, blijkt uit het in Zuid-Celebes meest gezaghebbende ethisch-politieke werk, de Latowa. Overtredingen van het hof-ceremonieel, hoe onbeteekenend ook, zelfs onwillekeurig gepleegd, worden daarin met de doodstraf be-

[1] De transcriptie der Makassaarsche en Boegineesche woorden wijkt in de verschillende door mij geraadpleegde bronnen somtijds zeer af. Zelf die talen niet machtig zijnde, heb ik ten deze de aanwijzingen gevolgd van mijn vroegeren ambtgenoot, Prof. Dr. G. K. Niemann.

[2] Vergl. Kooreman: De feitelijke toestand in het Gouvernementsgebied van Celebes en Onderhoorigheden, in de Indische Gids, Jaargang 1883, passim.

dreigd [1]. Men nadert den Vorst slechts kruipende, en spreekt hem aan met de woorden: "Ik aanbid u, o Heer" [2].

Dat in deze orde van denkbeelden elk misdrijf, gepleegd tegen den Vorst, zijne waardigheid of zijne bezittingen, met den dood gestraft wordt, al zoude de dader onder andere omstandigheden eene veel lichtere straf beloopen, ligt in den aard der zaak. Niet alleen de vorstelijke adel, maar zelfs de huisslaven van den Vorst staan boven het volk, en zijn aan de rechtspraak der gewone rechters onttrokken [3]. Daarentegen zijn de leden van den vorstelijken adel tot verplichtingen jegens den Vorst en jegens hunnen stand gehouden, welke niet op het volk rusten, en welke allen blijkbaar haren grond vinden in het beginsel, dat de adel den steunpilaar vormt van de vorstelijke waardigheid en de bewaarder is van de zoo hoog geëerde oude herkomsten. Als voorbeelden van bijzondere plichten der edellieden vind ik vermeld: stipte gehoorzaamheid aan 's Vorsten bevelen [4], het ophouden van 's Vorsten eer, ook ongeroepen [5], het nalaten van pogingen tot verleiding van hooger geboren vrouwen, ja zelfs van lager geboren vrouwen, die tot 's Vorsten bedienden behooren, overspel en bloedschande, enz., enz. [6] Elke overtreding dezer voorschriften heeft voor den schuldige de doodstraf ten gevolge, en bovendien de in den Islâm niet slechts onbekende, maar daarmede zelfs onvereenigbare, straf van het brengen tot slavernij van zijne afstammelingen [7]. Trouwens, naar de Makassaarsche en Boegineesche opvatting zijn eigenlijk alle onderdanen 's Vorsten slaven [8]. Zoo leest men in een oud verbond van vrede en vriendschap tusschen de Vorsten van Boni en Loewoe: "De Bonieren en

[1] Zie Niemann: De Latowa, in deze Bijdragen, 4de Volgreeks, dl. VIII (1884), p. 198 en vv. De hierbedoelde voorschriften vindt men op p. 200, 217, 225, waarmede te vergelijken: Matthes: Over de Âda's of gewoonten der Makassaren en Boegineezen, in de Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde, 3de Reeks, dl. II (1885), p. 151, 154, 163; Vink: Eenige curiosa betreffende Wadjoreezen, enz., in het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, Jaargang 1901, p. 335 en vv., 341.

[2] Zie Matthes, t. a. p., p. 151, 152.

[3] Zie Latowa, p. 201 noot 2, 207 en v., 213.

[4] Zie Ibid. p. 201.

[5] Zie Ibid. p. 203.

[6] Zie Ibid. p. 204, 205, 207 en vv.

[7] Zie Ibid. p. 206, 207, 210, 225. Het brengen tot slavernij is bij de Makassaren en Boegineezen ook als straf tegen den hoofddader van sommige misdrijven bekend. Zie Ibid. p. 226.

[8] Zie Matthes, t. a. p., p. 150.

Loewoereezen moeten voortaan beschouwd worden als twee slaven, die te zamen slechts één heer hebben" [1]. Rechten tegenover den Vorst, zelfs burgerlijke rechten, welke aan 's Vorsten willekeur onttrokken zouden zijn, heeft de man uit het volk niet. Daarom zal hij tegen den Vorst b. v. nooit spreken over "zijne vrouw", maar over "zijne huisgenoote", of over "haar, die uit ééne rijstpot met hem eet". Daarom heeft verder de Vorst het recht elk ongehuwd meisje in het Rijk te naasten, en aan een vader te verbieden zijne dochter te laten huwen, zonder hem daarvan vooraf kennis te geven, opdat hij ten deze van zijn prerogatief kunne gebruik maken [2]. Alleen in zooverre wijkt de Makassaarsche en Boegineesche opvatting omtrent de vorstelijke waardigheid van de Javaansche af, dat bij de Makassaren en Boegineezen de macht der Vorsten in regeeringszaken meestal aanmerkelijk beperkt wordt door den later te bespreken invloed der Rijksgrooten [3], die den Vorst kiezen, en zelfs casu quo mogen afzetten. Deze politieke beperking der vorstelijke macht, doet, hoe vreemd het ook moge klinken, in geen enkel opzicht te kort aan zijn recht om, tegenover elk zijner onderdanen individueel, op te treden met hetgeen naar Mohammedaansche, evenals naar onze begrippen, als verregaande willekeur zoude zijn aan te merken.

Niet zoo sterk, maar toch tot op zekere hoogte, vindt men bij de Maleiers een dergelijk samengaan van eene politieke beperking van 's Vorsten macht door de Rijksgrooten, met eene overdreven opvatting der vorstelijke waardigheid, of liever met vorstenvereering. In het bekende Maleische werk: De Kroon der Koningen, heet het, dat de "profetie en de heerschappij te beschouwen zijn als twee edelsteenen in éénen ring", waarna betoogd wordt, dat in beginsel de profetie en de heerschappij in ééne hand behooren te zijn, doch dat het voorrecht beiden uit te oefenen slechts aan een zestal profeten: Adam, Moesâ (Mozes), Joesof (Jozef), Dâwoed (David), Solaimân (Salomo), en Moḥammad is te beurt gevallen. Volgens den schrijver van bedoeld ethisch-politiek werk, is zelfs de heerschappij in beginsel als gelijkwaardig met de profetie te beschouwen; want "men is evengoed aan de overheid, als aan Allâh en Zijn Gezant gehoorzaamheid schuldig" [4]. Ten bewijze van een

---

[1] Zie Matthes, t. a. p., p. 175.

[2] Zie Matthes, t. a. p., p. 156.

[3] Zie ben. § 5. Daar zullen ook de Rijksraden en het federatieve karakter van sommige Inlandsche staatjes ter sprake komen.

[4] Zie de uitgave van Roorda van Eysinga, Batavia 1827, p. 48, 49, en Marre: La couronne des rois, Parijs 1878, p. 79, 80.

en ander wordt door den auteur een beroep gedaan op Koran IV : 62, doch aan deze plaats door hem eene zeer weinig rechtzinnige interpretatie gegeven. Terwijl namelijk, volgens de Arabische schrijvers, de overheid alleen aanspraak heeft op gehoorzaamheid aan hare bevelen, zoolang zij op den bodem van het recht blijft staan [1], zoo hebben de Vorsten, volgens den schrijver van de Kroon der Koningen, ook in het omgekeerde geval aanspraak op gehoorzaamheid. „Als wij namelijk niet de bevelen, ook van een onrechtvaardigen Vorst opvolgden, zouden wij", volgens dien schrijver, „minachting toonen voor de vorstelijke waardigheid in het algemeen. Onlusten en oproeren zouden daaruit voortvloeien, welke den ondergang van een groot aantal geloovigen en ongeloovigen zouden veroorzaken. Wij onderwerpen ons daarom aan het gezag van een onrechtvaardigen Vorst, niet uit eerbied voor zijn persoon, maar om aan de menschheid onlusten en oproeren te besparen" [2]. Elders in hetzelfde werk lees ik, dat „het gehoorzamen aan een rechtvaardigen Vorst gelijk staat met het gehoorzamen aan Allâh zelf" [3]. Evenmin komen de eigenschappen, wenschelijk voor iemand die Vorst zal worden, in de Kroon der Koningen overeen met de eigenschappen der Mohammedaansche Wet [4]. De nauwkeurige omschrijving der vorstelijke plichten in die Wet wordt in het Maleische werk vervangen door eene opsomming van onbestemde en zedelijke plichten. Wel is waar

---

[1] Zie o. a. de plaats uit Baidhâwi's Koran-commentaar, aangehaald en vertaald in mijn bovengenoemd artikel over het Panislamisme, p. 239 noot 1. Even duidelijk zegt Mâwardî: „Wanneer de Imâm de bovenomschreven rechten van het volk handhaaft, en in de eerste plaats nakomt, wat hem ten aanzien van het volk door Allâh werd voorgeschreven, zoo heeft hij tegenover het volk aanspraak op twee zaken: gehoorzaamheid en hulp, althans zoolang zijne persoonlijkheid niet verandert", d. w. z. zoolang hij de physieke, moreele en intellectueele eigenschappen niet verliest, welke de Mohammedaansche Wet als voorwaarde stelt voor het verkrijgen der Souvereiniteit. Zie p. 25 van den door Enger uitgegeven Arabischen tekst. In Keyzer's vertaling (p. 15) komt het voorwaardelijke karakter van het recht der Vorsten op gehoorzaamheid en hulp niet scherp uit.

[2] Zie Roorda van Eysinga, t. a. p., p. 50; Marre, t. a. p., p. 81. Volgens den Orthodoxen Islâm is zoodanige gehoorzaamheid alleen noodig, ingeval van het verkrijgen der vorstelijke waardigheid door het recht van den sterkste, en zoolang het fait accompli aanwezig blijft, d. w. z. zoo lang de Vorst de gehoorzaamheid weet af te dwingen, alles onder het algemeene voorbehoud, dat het bestuur van den Vorst in het belang van den Islâm zij. Vergl. Panislamisme, p. 243, 244.

[3] Zie Roorda van Eysinga, t. a. p., p. 65; Marre, t. a. p., p. 107.

[4] Zie Roorda van Eysinga, t. a. p., p. 62, 63; Marre, t. a. p., p. 102 en vv.

behoort onder die plichten de naleving der Wet, doch wederom niet als voorwaarde voor de rechtmatigheid der regeering, maar omdat die naleving »den roem der koningen verhoogt«[1]. Tegenover deze algemeene strekking van het werk, kan geen beroep worden gedaan op plaatsen als: »De Vorst is de herder, de onderdanen zijn zijne schapen, en nooit mag de herder vergeten, dat hij ten behoeve der kudde, maar niet de kudde voor hem is«[2]. Dergelijke uitspraken komen hier en daar in de Kroon der Koningen meer voor, en zouden op zich zelf aan een meer Orthodox-Mohammedaanschen geest kunnen doen denken, ware het niet dat zij, met andere uitspraken in verband gebracht, blijkbaar niet bedoelen den Vorst aan menschelijke critiek te onderwerpen. Evenals de Javanen, beschouwt de auteur van de Kroon der Koningen den Vorst als een hooger wezen. Zoo vind ik in dat boek de, wederom aan een Hindoeschen pandita in den mond gelegde, uitspraak, dat »het lijk van een rechtvaardigen Vorst in het graf niet vergaat, maar ongeschonden blijft tot den Oordeelsdag; terwijl zelfs van een ongeloovigen Vorst het lijk nooit stof wordt«[3]. Elders wordt een Rijksbestuurder geroemd, die, om aan zijn Vorst later berouw over een onrechtvaardig bevel te besparen, niet aarzelde zich zelf te verminken[4].

Niet minder dan in dit hoofdwerk der ethisch-politieke litteratuur der Maleiers, komt het bijzonder hooge standpunt der vorstelijke waardigheid in hunne rechtsbronnen uit. Alle bekende, door hunne Vorsten vastgestelde oendang-oendang's bevatten meer of min talrijke voorschriften met de Sjarî'ah in strijd. In velen van die oendang-oendang's vindt men voorschriften omtrent hofceremonieel, woorden welke men alleen tot den Vorst sprekende mag bezigen, en tot niemand anders, de kleederdracht, enz.[5] uit-

---

[1] Zie Roorda van Eysinga, t. a. p., p. 65, 66, 177 en vv.; Marre, t. a. p., p. 107 en vv., 284 en vv.

[2] Zie Roorda van Eysinga, t. a. p., p. 60; Marre, t. a. p., p. 100.

[3] Zie Roorda van Eysinga, t. a. p., p. 98; Marre, t. a. p., p. 160, 161.

[4] Zie Roorda van Eysinga, t. a. p., p. 135 en vv.; Marre, t. a. p., p. 216 en vv.

[5] Zoo is de gele kleur bij de Maleiers aan den Vorst en zijne familie voorbehouden. Ten onrechte wordt dit dikwijls als een voorschrift van den Islâm beschouwd, volgens welken godsdienst de groene kleur bovenaan staat, als zijnde die in het Paradijs gedragen. Zie Kor. LXXVI : 22. De groene kleur is in sommige landen aan de afstammelingen der familie Hâsjim, d. w. z. aan de Sajjid's en de Sjarîf's voorbehouden, evenwel zonder eene bepaalde sanctie in de Sjarî'ah. Zie o. a. Lane: The modern Egyptians, 5de druk Londen, 1860,

sluitend aan den Vorst en zijne familie voorbehouden, de onschendbaarheid van 's Vorsten bezittingen, en dergelijke aangelegenheden meer, overtreding van alle welke voorschriften, als angkara radja, d. w. z. "oneerbiedigheid jegens den Vorst", zelfs met den dood of met de hierboven [1] reeds besproken straf van slavernij van den schuldige bedreigd is [2]. De bevelen van den Vorst moeten door de onderdanen blindelings worden gehoorzaamd, "onverschillig of die bevelen rechtvaardig dan wel onrechtvaardig zijn" [3], en voor den Vorst is het recht, althans het gewoonterecht, niet bindend [4].

De Maleische vorstenvereering meen ik niet als een overblijfsel van het Hindoeïsme te moeten aanmerken, doch aan Perzischen invloed te moeten toeschrijven, gelijk trouwens in het algemeen de Perzische beschaving op die der Maleiers grooten invloed heeft uitgeoefend. Evenals tal van andere produkten der Maleische letterkunde, is de Kroon der Koningen aan een Perzisch origineel ontleend [5], en nu was de vorstenvereering van ouds een trek in het Perzische

p. 31, 132. De kleur der Omajjadische Chaliefen was wit; die der 'Abbâsiedische Chaliefen was zwart. Zie Von Kremer: Culturgeschichte des Orients, Weenen 1875—1877, dl. I, p. 389, en dl. II, p. 218. Geel is in de Levant van ouds veelal de kleur, waardoor de onderworpen ongeloovigen, speciaal de Joden, zich in hunne kleeding van de Muzelmannen moesten onderscheiden. Zie Lane, t. a. p., p. 550; Freytag: Lexicon Arabico-Latinum, s. v. ghijâr; Von Kremer, t. a. p., p. 425 noot 2; Keyzer: Mawerdi's publiek en administratief recht van den Islam, 'sGravenhage 1862, p. 147. Het vorstelijke karakter van de gele kleur in den Archipel zoude eerder op Chineeschen invloed wijzen. In een Chineesch bericht, dat tusschen de jaren 960 en 1279 te plaatsen is, vinden wij een paar feiten vermeld, waaruit blijkt, dat destijds het gebruik van de gele kleur in den Archipel nog aan iedereen vrij stond. Zie Groeneveldt: Notes on the Malay Archipelago and Malacca, compiled from Chinese sources, in dl. XXXIX (1880) der Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, p. 16.

[1] Zie boven, p. 12.

[2] Zie b.v. artt. 1, 2, 16, 57, 70 en 74 van het uittreksel uit de Oendang-Oendang Malajoe, te vinden bij Newbold: Account of the British Settlements in the Straits of Malacca, Londen 1839, dl. II, p. 231 en vv.

[3] Zie Ibid. art. 1.

[4] Zie Ibid. art. 81 en de Slotbepalingen.

[5] Vergl. Van Ronkel: De Kroon der Koningen, in het Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, dl. XLI (1899), p. 55 en vv. Het Perzische karakter van het werk was mij trouwens reeds opgevallen, vóór dat ik met het belangrijke opstel van den heer Van Ronkel kennis maakte. Zie Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, dl. II, p. 574. Dit strekke tevens ter verklaring, waarom aldaar bedoeld opstel niet is geciteerd. Slechts enkele weken na de verschijning van de betrekkelijke aflevering der Encyclopaedie, werd het hier te lande ontvangen.

volkskarakter. Toen de Perzen zich tot den Islâm bekeerden, brachten zij bedoelde vereering in hun nieuwen godsdienst over, zoo zelfs dat de groote meerderheid hunner van die, thans aan 'Alî en zijn geslacht vastgeknoopte, vereering het centraalpunt hunner godsdienstige levensopvatting maakten. Aldus ontstond, gelijk men weet, de kettersche sekte der Sjî'ieten. Maar ook de Orthodoxe Perzen hebben, speciaal wat dit punt betreft, toch altijd een mystiek-ethisch element in den Islâm gebracht, hetwelk aan den Islâm der Arabische Woestijn oorspronkelijk vreemd was, en hetwelk vele familietrekken met de Sjî'ietische opvatting der vorstelijke waardigheid gemeen heeft. Alleen reeds de waardeering, waarmede in de Kroon der Koningen over vroegere heidensche Perzische vorsten, viziers, enz. gesproken wordt, en de wijze, waarop hunne handelingen en uitspraken als voorbeelden ter navolging worden voorgesteld, behoort tot eene andere orde van denkbeelden, dan de intransigente en exclusieve, Orthodox-Arabische, opvatting dat, ook vóór Moḥammad, buiten de profetie en de schriftelijke openbaring, de waarheid nimmer heeft bestaan, en dat eerst door de openbaring van den Koran de mensch een absoluut onfeilbaren en eeuwig blijvenden leiddraad voor zijn handel en wandel heeft ontvangen. Ook de besten der vroeger geleefd hebbende heidenen zijn en blijven, volgens den Orthodox-Arabischen Islâm, dolende schapen, minder als voorbeelden ter navolging aan te prijzen zelfs dan de minsten onder de geloovige Muzelmannen.

Over de politieke beperking der vorstelijke macht bij de Maleiers door de Rijksgrooten, wordt later in dit opstel gehandeld [1]. Alleen moet hier reeds worden vooropgesteld, dat deze beperking lang niet in alle Maleische staatjes van denzelfden aard is; terwijl zij in de Makassaarsche en Boegineesche landen wel in omvang verschilt, maar in aard een tamelijk uniform karakter vertoont. Voorts moet er, wat de Maleische landen betreft, nog op worden gewezen, dat de hoofden der zoogenaamde Onderhoorigheden van Atjeh eerst door ons tot den rang van Vorsten zijn verheven, en dat zij dientengevolge van den kant hunner onderdanen geenszins de afgodische vereering, met het daaraan verbonden gezag, genieten als elders veelal bij de Maleiers wordt opgemerkt. Eerder zoude men van hen het omgekeerde kunnen zeggen, namelijk dat zij door hunne onderdanen slechts in zooverre worden geëerbiedigd, als dezen

[1] Zie ben. § 5.

daarin hun belang zien. Onder het Atjehsche Sultansbestuur waren bedoelde Vorsten niet meer dan hoofden, door den Sultan aangesteld over volkplantingen, dan wel over onderworpen staatjes langs de kust gelegen, in rang gelijkstaande met de Hoeloebalang's of Regenten in Groot-Atjeh. Het eenige, waarin zij van de gewone Hoeloebalang's in Groot-Atjeh afweken, was, dat van hunne aanstelling steeds eene akte (sĕrkata) werd opgemaakt, voorzien van het rijkszegel (tjap halilintar of tjap sĕmbilan [1]). Bij de gewone Hoeloebalang's was zulks niet altijd het geval, omdat dezen in den regel hun ambt niet zoozeer tengevolge eener aanstelling door den Sultan, maar veeleer bij erfopvolging bekwamen, evenals de Panglima's of hoofden der Sagi's. Daarentegen stonden wederom de hoofden der Onderhoorigheden in zooverre boven de gewone Hoeloebalang's, dat laatstgenoemden bestuurden of heetten te besturen onder de bevelen des Sultans; terwijl eerstgenoemden meer vazallen waren, wier verplichtingen jegens den Sultan en jegens hun volk, hetzij wettelijk, hetzij in hunne aanstellingsakten, geregeld was. Binnen de grenzen dezer regeling, mochten zij, tegen betaling eener schatting (ḥâçil), naar eigen inzicht hun land besturen [2]. Dat nu wel is waar, in de laatste anderhalve eeuw van Atjeh's staatkundige onafhankelijkheid, de feitelijke toestand weinig met de juridische in overeenstemming was, en dat de eenige, door de Atjehers in de praktijk toegepaste politieke beginselen uit anarchie en vuistrecht bestonden, doet aan bovenstaande rechtsconstructie niet te kort. Had in 1873 de laatste Sultan zich aan de Nederlandsche suzereiniteit willen onderwerpen, zoo zoude alleen hij onder de rechtstreeksche vazallen van Nederland zijn opgenomen, doch de aan hem ondergeschikte hoofden der Onderhoorigheden zouden hoogstens onze achterleenmannen zijn geworden. Door het wegvallen van het Sultansbestuur is het Gouvernement genoodzaakt geweest rechtstreeks met die hoofden overeenkomsten van onderwerping te sluiten, en zij zijn dientengevolge

---

[1] Aldus genoemd omdat dit zegel den naam van den regeerenden Sultan en de namen van acht zijner voorgangers bevatte. Zie Kruyt: Atjeh en de Atjehers, Leiden 1877, p. 58. De naam tjap halilintar, d. w. z. „bliksemzegel", heb ik nergens verklaard gevonden.

[2] Zie Van Langen: De inrichting van het Atjehsche staatsbestuur, in deze Bijdragen, 5de Volgreeks, dl. III (1888) p. 401 en vv., en het aan het slot van dat opstel gepubliceerde en vertaalde Atjehsche wetboek 'Âdat Makota 'Âlam, Titel I, artt. 6 en 7.

officieel op hetzelfde standpunt gebracht als alle andere vazalvorsten der Nederlandsche regeering, een standpunt, hetwelk zij te voren nooit hadden ingenomen, en hetwelk ook weinig in harmonie is met de economische en maatschappelijke beteekenis van verreweg de meesten hunner [1]. Dat zij naar de Inlandsche begrippen geene Vorsten zijn, schijnt ook daaruit te blijken dat zij, voor zooverre men kan nagaan, geene Rijkssieraden bezitten [2].

Van Arabische, laat staan van Qoraisjietische, afkomst zijn slechts een zevental Inlandsche dynastiën, namelijk die van Siak, van Pelalawan, van de Atjehsche Onderhoorigheden: Madjapahit, Soengai Raja en Pedawa Besar, van Pontianak en van Koeboe. De dynastiën van Siak en Pelalawan behooren beiden tot de Hadhramautsche familie Bin Sjihâb, de dynastiën van Pontianak en Koeboe respectievelijk tot de Hadhramautsche familiën al-Qadrî en al-'Aidroes, allen afstammelingen van Moḥammad's kleinzoon Ḥosain, en als zoodanig den titel van Sajjid voerende. In Siak kwam de Arabische dynastie op den troon in 1791, in Pelalawan in 1811, in Pontianak in 1771 en in Koeboe in 1769 [3]. Merkwaardig is het, dat juist in deze staatjes het karakter der vorstelijke waardigheid nog het meest nadert, tot hetgeen die volgens den Islâm behoort te zijn. Wat de afkomst der overige Maleische Vorsten aangaat zoo beweren zij voor een deel af te stammen van hoofden van Hindoe-kolonisten, uit het oude Javaansche rijk van Maḍjapahit afkomstig, dan wel autochthonen te zijn, soms met aanspraken op een, met den Islâm onvereenigbaren, goddelijken oorsprong. Hetzelfde geldt van de Makasaarsche en Boegineesche

---

[1] In de officieele lijst der Inlandsche vazalvorsten, jaarlijks in den Regeeringsalmanak voor Nederlandsch-Indië gepubliceerd, worden zij op dezelfde wijze vermeld als b.v. de Vorsten van Soerakarta en Djokjakarta.

[2] De voorwerpen van waarde, op den Vorst van Simpang Olim in 1877 buitgemaakt, en sedert door het Gouvernement aan het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen ter bewaring afgestaan, zijn blijkbaar geene Rijkssieraden, en zijn dan ook niet gerestitueerd na de onderwerping van bedoelden Vorst in het volgende jaar. Zie Notulen der Algemeene en Bestuursvergaderingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, dl. XIX (1881), p. 43, en vergl., over de instelling der Rijkssieraden zelve, ben. § 6.

[3] Zie mijn werk: Le Ḥadhramout et les colonies arabes dans l'Archipel Indien, Batavia 1886, p. 197 en vv. en de daar aangehaalde schrijvers. Omtrent de Arabische dynastieën in de Atjehsche Onderhoorigheden is mij niets bekend, dan alleen dat zij tot de Sajjid's uit Hadhramaut behooren.

Vorsten. De vier op dit oogenblik nog regeerende vorstelijke familiën in Midden-Java heeten nakomelingen te zijn van Bra Widjaja, den laatsten Vorst van Madjapahit. De vroegere Vorsten van Cheribon en Bantam beweerden, evenals trouwens alle afstammelingen der walî's of eerste verkondigers van den Islâm op Java, Qoraisjieten te zijn, en wel speciaal Sajjid's; maar hunne stamboomen zijn blijkbaar te legendair, dan dat daaraan eenige beteekenis zoude kunnen worden gehecht. Trouwens ook de tegenwoordig op Java gevestigde Arabieren erkennen de afstammelingen dier aanzienlijke geslachten niet als Qoraisjieten, zelfs niet als landgenooten [1]. Daar intusschen alle Inlandsche Vorsten naar den dogmatischen Islâm als Sultans, en niet als Imâm's of algemeene hoofden der geloovigen te beschouwen zijn, is de Qoraisjietische afkomst ook geene voorwaarde voor de wettigheid van hun gezag. Hoogstens zoude die afkomst als eene aanbevelenswaardige eigenschap kunnen gelden. Het ontbreken van zoodanige afkomst is aan den anderen kant ten eenen male onvereenigbaar met den Islâm, in verband met het in de vorige bladzijden beschreven buitensporig hooge standpunt, hetwelk de Vorst naar de Inlandsche begrippen inneemt, en de bijna afgodische gehoorzaamheid en eerbiedsbetuiging, welke hem persoonlijk ten deel vallen. Eene dergelijke onderdanigheid van den eenen mensch jegens den andere is immers naar den Islâm nooit te verdedigen, maar heeft allerminst zin tegenover personen, die, wat afkomst betreft, nog beneden den minsten Arabier staan.

Ten slotte zij, als een kenmerkend verschil tusschen de vorstelijke waardigheid naar Inlandsche begrippen, en die van het Orthodox-Mohammedaansche staatsrecht, gewezen op het feit, dat in de Inlandsche staatjes nergens het onderscheid wordt in acht genomen tusschen de staatskas en het particuliere vermogen van den Vorst [2].

[1] Vergl. den stamboom als bijlage toegevoegd aan mijn in de vorige noot genoemd werk.

[2] Alleen bij hooge uitzondering werd door den invloed van het Nederlandsch gezag op dezen regel inbreuk gemaakt, wanneer de finantieele toestand der Inlandsche Vorsten hulp van het Gouvernement vorderde. Zoo werd in 1887 het beheer der finantiën van den Soloschen Pangéran Adipati opgedragen aan eene Commissie, en in het volgende jaar aan een Raad voor de aangelegenheden van het Mangkoe-Nĕgaransche Huis, onder voorzitterschap van een Europeesch bestuursambtenaar. Zie Kolonaal Verslag van 1889, p. 6. In 1899 werd aan den Pangéran Adipati het beheer zijner geldmiddelen teruggegeven. Zie Koloniaal Verslag van 1900, p. 2.

In de Mohammedaansche Wet wordt daarentegen de schatkist (bait al-mâl, letterlijk: "geldhuis") streng onderscheiden van het particuliere vermogen van den Vorst. Hij heeft over de schatkist zeer zeker de administratie; maar die administratie moet zijn in het belang der Muzelmansche gemeente, ten wier behoeve de schatkist bestaat [1]. De Vorst mag daaruit zijne hofhouding bekostigen, en ten definitieve beslist hij zelf, hoeveel hij voor dit doel noodig heeft, zoodat eene vaste post als het Eerste Hoofdstuk onzer Staatsbegrooting niet op een Mohammedaansch budget behoeft voor te komen; maar ten aanzien van hetgeen hij, om zijn stand op te houden, uit de schatkist mag nemen, is de Vorst evenzeer rekenplichtig aan Allâh, als hij aan Dezen hiernamaals verantwoording moet afleggen van zijn geheele bestuur. Het beginsel, dat de schatkist voor de Muzelmannen is, werd door den Mekkaanschen profeet zelf zoozeer gehuldigd, dat hij, wat daarin bij zijn leven gestort werd, liefst zoo spoedig mogelijk onder zijne aanhangers verdeelde. Ook de eerste Chaliefen, wier regelingen thans nog den grondslag vormen van het Mohammedaansche administratieve recht, hielden steeds aan het beginsel vast van scheiding tusschen de staatsfinantiën en hun particulier vermogen Wanneer door hunne latere opvolgers niet zelden op genoemd beginsel inbreuk werd gemaakt, zoo bleef zulks naar de Orthodoxe leer een misbruik van de ergste soort [2]. Alleen over de inkomsten van hunne eigene domeinen zijn de Vorsten volgens die leer heer en meester, en dus ook over hetgeen hun door de bewoners dier domeinen wordt opgebracht.

§ 2. De titulatuur.

Het eigenaardige en nationale, althans het weinig Arabische, karakter der vorstelijke waardigheid in den Archipel spiegelt zich ook af in de titulatuur. Volgens den Islâm zouden de Inlandsche Vorsten aldaar slechts de Arabische titels van Solṭân (Mal. Jav.

---

[1] Ten aanzien van het erfrecht van de schatkist is uitdrukkelijk bepaald, dat het vervalt, zoodra die niet overeenkomstig de Wet wordt geadministreerd. Zie Minhâdj aṭ-Țâlibîn, dl. II, p. 225.

[2] Zie, voor verdere bijzonderheden, Von Kremer, t. a. p., dl. I, p. 48 en vv., 159 en vv., 256 en vv., 427 en vv.

Soeltan of Soetan), Amîr, of dergelijken mogen voeren, hetzij zij zich beschouwen als heerschers, die den algemeenen oppervorst van den Islâm, in casu den Sultan van Turkije, als hunnen suzerein erkennen, hetzij zij zich op het standpunt stellen, dat tegenwoordig zoodanige ideale oppervorst over de geloovigen ontbreekt, en dat zij dus elk in hun gebied het souvereine gezag uitoefenen. Geen hunner kan echter beweren, of heeft ooit beweerd, zelf de ideale oppervorst over alle Muzelmannen te zijn. De Arabische titel van Chalîfah (Mal. Jav. Kalipah) kan dus, volgens de Sjarî'ah, ten hunnen aanzien nooit te pas komen. Het desniettegenstaande voeren van dien titel, of van den daarbij behoorenden titel Amîr al-môminîn, d. i. „beheerscher der geloovigen", kan op grond van een en ander slechts worden aangemerkt als het gebruiken van woorden, waaraan de Inlander geene andere beteekenis hecht, dan dat hij daarmede het bijzonder hooge standpunt van den Vorst tegenover de onderdanen wil te kennen geven. Nevens de hiergenoemde Arabische titels is in den Archipel nog in gebruik de titel Sjâh, d. w. z. het Perzische aequivalent voor Sultan. De groote meerderheid der vorstelijke titels zijn echter in den Archipel van ouds niet Arabisch of Perzisch, doch nationaal.

Wat Java [1] betreft, zoo voerden de vroegere Vorsten van Bantam in het eerst den titel van Pangéran; later verwisselden zij dien voor den titel van Pangéran Ratoe, tot dat zij in 1638 den Sultanstitel aannamen. Zoo ook waren de vroegere Cheribonsche Vorsten eerst Pangéran, later Panĕmbahan, Pangéran Adipati of Radja, en, sedert het begin der 18e eeuw, Sultan. De Mataramsche Vorsten waren successievelijk Panĕmbahan, sedert 1613 Sultan, en sedert 1620, Soesoehoenan. Laatstgenoemde titel is, bij de verdeeling van het Mataramsche Rijk in 1755, die der leenvorsten van Soerakarta gebleven. De leenvorsten van Djokjakarta werden, bij bedoelde verdeeling, uitdrukkelijk verklaard tot die van Soerakarta te zullen staan in de verhouding van jongeren tot ouderen, dat wil zeggen, naar de Javaansche begrippen, van lageren tot hoogeren. Van den titel Soesoehoenan zagen de Vorsten

---

[1] Voor nadere bijzonderheden zie mijne Inlandsche rangen en titels op Java en Madoera, passim. Het verband van dit opstel liet evenwel niet toe daarin de Javaansche toestanden onbesproken te laten, dan wel met eene eenvoudige verwijzing naar bedoeld werk te volstaan.

van Djokjakarta af, en stelden zich met den Sultanstitel tevreden, echter onder bijvoeging van Kalipatoellah [1]. Daaruit blijkt dus dat, naar Javaansche begrippen, de vreemde titel van Chalief lager staat dan de nationale van Soesoehoenan; terwijl juist, volgens het dogmatische recht van den Orthodoxen Islâm, geen hooger titel dan die van Chalief denkbaar is, en die titel zelfs veel te hoog zoude zijn voor een Vorst, wiens gezag zich niet verder uitstrekt dan Djokjakarta. De titel Soesoehoenan, d. w. z. „voorwerp van eerbiedige vereering", doet aan menschvergoding denken, en is dus eene ketterij, en ditzelfde is het geval met de meesten der eerenamen (Arab. laqab, Mal. gĕlar, Jav. djĕdjoeloek), welke aan de waardigheden van Vorst van Soerakarta en van Vorst van Djokjakarta onafscheidelijk zijn verbonden. Eerstgenoemde potentaat heet namelijk: Pakoe Boewânâ Sénâpati Ingalâgâ Sajidin Ngabdoerrahman Panâtâgâmâ, en laatstgenoemde: Amangkoe Boewânâ Sénâpati Ingalâgâ Sajidin Ngabdoerrahman Panâtâgâmâ. Van deze namen geven slechts Sénâpati Ingalâgâ, d. i. „opperbevelhebber in den oorlog", en Ngabdoerrahman (Arab. 'Abd ar-Raḥmân), d. i. „dienaar des Barmhartigen", namelijk van Allâh, welke de Soesoehoenan en de Sultan-Chalief gemeen hebben, uit een Orthodox-Mohammedaansch oogpunt beschouwd, geene aanleiding tot opmerkingen. Daarentegen wijzen Panâtâgâmâ, d. i. „regelaar van den godsdienst", en Sajidin (Perz. Sjâh-i-dîn) d. i. „heer van den godsdienst", beiden op eene autoriteit in geloofszaken, welke alleen aan den profeet Moḥammad kan worden toegekend. Zij verschillen in karakter absoluut van de daarmede te vergelijken Arabische eerenamen: Sjams ad-dîn, Noer ad-dîn, Saif ad-dîn, enz., d. w. z. „zon van den godsdienst", „licht van den godsdienst", „zwaard van den godsdienst", enz., in andere Mohammedaansche landen van ouds in gebruik. Laatstgenoemde eerenamen immers doelen op de verdiensten, welke de dragers daarvan jegens den Islâm geacht worden te bezitten; maar zij sluiten niet, gelijk Panâtâgâmâ en Sjâh-i-dîn, het begrip van gezag over den godsdienst in. De beide hier besproken

[1] Nadere bijzonderheden omtrent de regeling van de verhouding tusschen Soerakarta en Djokjakarta, en omtrent de regeling van de titulatuur der respectieve leenvorsten bij het, in 1755 gesloten, zoogenaamde traktaat van Gianti, vindt men bij Poensen: Mangkubumi, in het vorige deel van deze Bijdragen, p. 238 en vv.

Javaansche eerenamen passen echter geheel bij het in de vorige bladzijden omschreven begrip, dat de Javaan zich van den Vorst en diens waardigheid vormt, evenals trouwens Pakoe Boewânâ, d. i. "spil van het heelal", en Amangkoe Boewânâ, d. i. "die het heelal op zijnen schoot heeft". Bepaald ongeoorloofd zouden deze eerenamen nu wel volgens den Islâm niet zijn, maar stellig ongerijmd. Zelfs een Sonnietische Chalief zoude hoogstens "de spil van het rijk", of iets dergelijks, kunnen heeten.

De beide andere leenvorsten in Soerakarta en Djokjakarta voeren wederom den niet-Arabischen, maar nationalen titel van Pangéran Adipati Ariâ; terwijl als eene verdere afwijking van den Islâm te beschouwen is de titulatuur, welke aan de echtgenooten en afstammelingen der Javaansche Vorsten toekomt. Volgens de Mohammedaansche Wet namelijk zijn de kinderen van den Vorst gewone burgers, die geen anderen, op hunne afstammelingen overgaanden, titel voeren, dan hun zoude toekomen, indien hun vader niet op den troon had gezeten. Hoogstens kunnen zij persoonlijk den titel van "vorstenzoon" of "vorstendochter" voeren, gelijk in Turkije thans nog het geval is. En wat de echtgenooten van den Vorst betreft, zij zijn volgens den Islâm eenvoudig: "Mevrouw A of B.", tenware zij persoonlijk een adellijken titel, b.v. dien van Sjarîfah (Mal. Jav. Saripah) mochten voeren. Ofschoon verder onder de Arabieren vóór den Islâm, bij de beantwoording der vraag, of iemand van edele afkomst was, wel degelijk ook op de afstamming van moederskant werd gelet, zoo heeft de Islâm met dit begrip gebroken, en daar tegenover het beginsel gesteld, dat voor een man geen huwelijk beneden zijn stand denkbaar is, en dat zijne kinderen allen gelijk staan, onafhankelijk van de afkomst der moeder, ja zelfs al ware deze eene slavin. Reeds spoedig verkreeg dit beginsel, zelfs aan het hof der zoo aristocratisch-Arabisch gezinde Chaliefen van de Omajjaden-dynastie, burgerrecht. Ofschoon verder de geheele inrichting der hofhouding door de Sjarî'ah aan het gewoonterecht, of aan vorstelijke ordonnantiën wordt overgelaten, zoo mag daardoor toch niet aan bedoeld beginsel worden te kort gedaan, omdat het in onafscheidelijk verband staat met het Mohammedaansche familierecht. De eenige vrouw, die dan ook, b.v. in Turkije, een officieelen rang aan het hof inneemt, is de moeder (Arab. wâlidah) van den regeerenden Sultan, maar wederom onafhankelijk van hare afkomst, of van de vraag, of zij met den vader van den Vorst gehuwd was, dan wel of zij hem vroeger

slechts als slavin heeft toebehoord. Zoo hebben sedert 1647 de Turksche Sultans geene huwelijken meer gesloten met vrouwen van stand, maar hoogstens met vrijgelaten slavinnen. In den regel sluiten de Turksche Sultans zelfs in het geheel geen huwelijk: zij leven met hunne slavinnen krachtens hun recht van eigendom, welke slavinnen, volgens de Mohammedaansche Wet, van rechtswege vrij worden bij den dood van haar Vorst, indien zij hem kinderen hebben geschonken [1]. Dat nu in de praktijk dikwijls Sonnietische Vorsten de speelbal waren hunner vrouwen of familieleden, was uitsluitend aan de individueele eigenschappen of zwakheden van de betrokken personen te wijten, doch heeft met het recht niet te maken [2]. Dit gaat zoover, dat over de vrouwen en familieleden van den Vorst in de Arabische rechtsboeken zelfs met geen woord gesproken wordt.

Lijnrecht hiertegenover staat het Javaansche gewoonterecht. De hoofd- of, gelijk men gewoonlijk zegt, de „echte" vrouw van den Vorst is van rechtswege deelgenoote zijner waardigheid, en bijna altijd van zeer hooge geboorte. Zij voert, aan de hoven van den Soesoehoenan en den Sultan, den titel Ratoe, en is als zoodanig de eenige vrouw, die men met het woord: Toewan, d. i. „Mijnheer", aanspreekt. Aan de hoven der beide Pangéran Adipati's is zij dan alleen Ratoe, indien zij toevallig eene echte dochter van den Soesoehoenan of van den Sultan is, en anders Radèn Ajoe. De morganatische echtgenooten, of, gelijk men gewoonlijk zegt, de zoogenaamde „bijzitten" van den Vorst, behouden daarentegen hare eigene adellijke titels, zoo zij die hebben, en ontvangen anders een persoonlijken adellijken titel van haren gemaal. Zij zijn echter geene deelhebsters in zijne waardigheid, en hare kinderen, gewoonlijk, doch zeer onjuist, „onechte" kinderen genoemd, staan in rang beneden die uit eene echte vrouw gesproten. Deze Javaansche rechtstoestand is zuiver Hindoesch. Naar den Islâm heeft het huwelijk geene verandering van persoonlijken staat ten gevolge. De echtgenooten hebben door het enkele feit van het huwelijk

---

[1] Zie D'Ohsson: Tableau général de l'empire Ottoman, dl. VII, Parijs 1824, p. 12, 62 en vv. De daar uitvoerig beschreven harem-toestanden zijn zelfs tegenwoordig nog niet noemenswaardig veranderd. Zie het artikel van Dorys: Le harem impérial, in de Revue des revues, afl. van 15 Februari 1901, p. 395 en vv.

[2] Zie, voor nadere bijzonderheden, Von Kremer, t. a. p., dl. I p. 180 en vv.; dl. II, p. 100 en vv.

slechts physiologische en zedelijke belangen gemeen. Het Hindoe-recht daarentegen beschouwt niet alleen de ongehuwde vrouw als een juridisch mislukt wezen; maar ook de man wordt eerst een zelfstandig persoon, wanneer hij, na zijne leerjaren te hebben voleindigd, in het huwelijk treedt, een eigen haard bezit, in één woord, wanneer hij een huisman is. Zonder een gezin, waarvan hij het hoofd is, en zonder eigen haard, is de man slechts een half mensch [1]. Dit beginsel geldt ook voor den Vorst, wien door het Hindoe-recht uitdrukkelijk gelast wordt eene vrouw te trouwen, en wel eene vrouw van gelijke kaste als hij zelf, afgescheiden van alle andere eigenschappen, welke zij moet bezitten [2]. Daarnevens kan hij met vrouwen van lagere afkomst gehuwd zijn; doch alleen zijne gelijkgeboortige vrouw is zijne staatsrechtelijke wederhelft [3].

Het Inlandsche aequivalent voor ons woord: „Vorst", is in den geheelen Archipel het Sanskrietsche râdjâ, in Midden-Java met de uitspraak râdjå [4]. Evenals ons woord: „Vorst", heeft namelijk Radja de generieke beteekenis van „heerscher", met welken titel ook, en is het bovendien een speciale titel. Zoo spreekt men van de „Vorsten van Europa", en daarnevens, in specialen zin, van den „Vorst van Lippe-Detmold". Als speciale titel nu wordt Radja sporadisch gevoerd ter Oostkust van Sumatra, in de Onderhoorigheden van Atjeh, in Borneo's Westerafdeeling, en voorts algemeen in Noord-Celebes, de Molukken en den Timor-Archipel. Overigens vindt men in de Onderhoorigheden van Atjeh de titels: Kĕdjoeroean, Datoeq, en Kadam, waarvan alleen de laatste van het Arabische qaddâm, d.i. „voorman", is afgeleid. Zeer vele hoofden in de Onderhoorigheden van Atjeh noemen zich echter Hoeloebalang [5], of vergenoegen zich met hunne persoonlijke titels van Tongkoe of Toekoe [6], dan wel, zoo zij tot

---

[1] Zie het vorige deel van deze Bijdragen, p. 6, 7.

[2] Zie Manoe VII: 77.

[3] Zie Manoe IX: 85 en vv.

[4] Dit gebruik van het woord: radja, bestond reeds in het begin der 15de eeuw. Vergl. Groeneveldt, t. a. p., p. 99.

[5] Zie boven, p. 17, 18.

[6] Beiden verkortingen van het Maleische toewankoe, d.i. „mijnheer", maar in Atjeh onderscheiden, in zooverre Tongkoe aldaar alleen gebruikt wordt voor hen, die eene geestelijke waardigheid bekleeden; terwijl Toekoe uitsluitend eene wereldlijke waardigheid aanduidt. Behoort de persoon in quaestie tot de familie der voormalige Sultans van Atjeh, zoo is de onverkorte vorm, Toewankoe, ten zijnen aanzien in gebruik.

eene familie van Sajjid's behooren, van Ḥabîb, letterlijk: "vriend" [1]. In Borneo, vooral in de Westerafdeeling, voeren de Vorsten meestal de Javaansche titels Panĕmbahan of Pangéran [2], waarschijnlijk aldaar gebracht door kolonisten van het Madjapahitsche Rijk. Oudtijds voerden ook de Vorsten van Koetei den Javaanschen titel Ratoe, later dien van Adji. De Javaansche titel Soesoehoenan werd door sommigen der vroegere Vorsten van Palembang gevoerd [3]. In Zuid-Celebes heeft men algemeen den Makassaarschen titel van Karaëng, en den Boegineeschen titel van Aroeng. In Laiwoeï en Boeton voert de Vorst den titel van Lĕlaki of Laki [4]; in Loewoe dien van Datoe of, na zijne plechtige kroning, dien van Padjoeng [5], en in Sawietto dien van Adatoewang. Ook de titels Opoe en Pătta komen hier en daar in Zuid-Celebes voor, doch naar het schijnt, uitsluitend met betrekking tot Vorsten, die het gezag van een anderen Inlandschen Vorst boven zich erkennen. In alle deze streken der Buitenbezittingen heeft dus de titulatuur zoo goed als niets Arabisch. Zelfs de Arabische dynastiën van Pelalawan en Koeboe [6] vergenoegen zich respectievelijk met de Maleische titels van Tongkoe Bĕsar en Toewan [7].

De Sonnietisch-Arabische titel van Sultan wordt op de Buitenbezittingen alleen ter Oostkust van Sumatra algemeen gevoerd, en voorts is die in gebruik in den Lingga-Archipel, in Sambas, Pontianak, ter Oostkust van Borneo, in de residentie Ternate, en op het tot het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden

---

[1] Zie meer over het gebruik van dezen Arabischen titel, Le Ḥadhramout, p. 32.

[2] De laatste titel echter, hetzij alleen, hetzij met de bijvoeging Ratoe, uitsluitend in de zeer kleine staatjes.

[3] Zie b.v. De Sturler: Proeve eener beschrijving van het gebied van Palembang, Groningen 1843, p. 24, 26, 33, 36. In 1899 werd dezelfde titel door het Gouvernement toegekend aan den op zijn verzoek gepensionneerden Sultan van Djambi. Zie Koloniaal Verslag van 1900, p. 29.

[4] Niet, gelijk men gewoonlijk vindt, Lakina. Zie Ligtvoet: Beschrijving en geschiedenis van Boeton, in deze Bijdragen, 4de Volgreeks, dl. II (1878), p. 16. De vreemdelingen noemen intusschen den Vorst van Boeton gewoonlijk Sultan, en eveneens handelt het Gouvernement.

[5] Deze kroning schijnt tegenwoordig slechts zelden meer plaats te hebben.

[6] Zie boven, p. 19.

[7] Vergl., voor alle de hiergenoemde titels, de jaarlijks in den Regeeringsalmanak voor Nederlandsch-Indië gepubliceerde lijst der voornaamste Inlandsche vorsten en hoofden, benevens de speciale litteratuur aan te halen ben. in § 5.

behoorende eiland Soembawa [1]. Intusschen worden aan dien titel zeer dikwijls allerlei niet-Arabische aanhangsels toegevoegd, b.v. de Maleische uitdrukkingen: Jang dipĕrtoewan en Jang dipĕrtoewan Bĕsar [2], of het Perzische Sjâh [3]. Evenals in Djokjakarta zijn voorts ook in de Maleische landen Arabische toevoegsels aan den Sultanstitel in gebruik, welke slechts voor den idealen oppervorst van de gemeenschap der Muzelmannen zouden te pas komen. Zoo betitelt de Sultan van het onbeteekenende staatje Sambalioeng zich als Chalîfat Allâh; die van Tidore was vroeger Chalîfat al-Mo'aththam, d. i. „Stedehouder van den Verheerlijkte [4]; thans is hij Chalîfat al-Maḥfoeth, d. i. „Stedehouder van den Onvergetelijke" [5]; die van Boelongan voert de titels Moelana (Arabisch mawlânâ) d. w. z. „onze meester", en Amîr al-Môminîn; terwijl eindelijk die van Koetei en Pasir zich als Chalîfat al-Môminîn betitelen, welke laatste titel naar het Arabische taaleigen inderdaad geen zin heeft, aangezien men moeilijk Chalîfah, d. w. z. „opvolger" of „stedehouder", der „geloovigen" kan zijn. Van alle deze titels geldt wat hierboven [6] reeds met een enkel woord werd aangestipt, namelijk dat de dragers zich nimmer voor de ideale oppervorsten der geloovigen hebben uitgegeven, en dat die overdreven uitdrukkingen alleen in zooverre iets beteekenen, dat daaruit in het algemeen blijkt van het verheven karakter der vorstelijke waardigheid naar Inlandsche begrippen. Vooral de titels en namen der Sultans van Ternate, Tidore en Batjan bestaan bijna geheel uit blijkbaar onbegrepen Arabische klanken. Volgens den Regeeringsalmanak van 1900 heette de vorige Sultan van Ternate [7]: Assoelthan Tadjoel Mahsoel Binajatillahilhanan Siradjoel Moelki

[1] De Mohammedaansche Vorst van het sultanaat Soembawa wordt intusschen door zijne onderdanen aangesproken met Déwa, op Bali de titel van de kaste der Ksatria's. Zie Ligtvoet: Aanteekeningen betreffende den economischen toestand en de ethnographie van het rijk Sumbawa, in het Tijdschrift voor de Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, dl. XXIII (1876), p. 556.

[2] Letterlijk: „die als heer (toewan) wordt erkend", en: „die als groote heer (toewan bĕsar) wordt erkend."

[3] Zie boven, p. 22.

[4] D. w. z. van Allâh, ten minste dit onderstel ik; want Mo'aṯhṯham behoort niet tot de gewone bijnamen van Allâh.

[5] Als voren.

[6] Zie p. 22.

[7] De troon van dit leenrijk is, volgens den Regeeringsalmanak van 1901, thans onbezet.

Amiroeddin Iskandar Moenawaroessadik Wahoewaminaladilin Sjah Poetra Ajanhar. Naar ik onderstel, moeten deze woorden geschreven worden: „as-Solṭân Tâdj al-maḥçoel bi'inâjat Allâh al-Ḥannân Sirâdj al-molk Amîr ad-dîn Iskandar monawwar aç-Çâdiq wahowa min al-'âdilîn Sjâh, Poetra Ajanhar. Dit zoude dan beteekenen: „De Sultan, de Kroon van hetgeen verkregen is door de hulp van Allâh, den Genadige, de Lamp van het Rijk, het Hoofd van den godsdienst, Alexander, die verlicht is door den Oprechte (namel. door Allâh), en hij is de Vorst der rechtvaardigen, Prins Ajanhar". Volgens den Regeeringsalmanak van 1901 heet de tegenwoordige Sultan van Tidore: Halifatoel Mafoel Daiman Bisawab Bifadlalil Raboel Alamin Wahoewa Said Idil Anwar Halifoel Moelki Iskandar Sahadjoean Noer Amal Ketjil Djaoehar Moelki. Ook deze woorden zijn grootendeels op zonderlinge wijze vervormd en verkeerd afgebroken. Voor zooverre er uit wijs te worden is, schijnen zij te moeten luiden: Chalîfat al-Maḥfoeṭh dâïman biç-çawâb bifadhl Allâh Rabb al-'Âlamîn wahowa Sajjid 'îd al-anwâr Halîf al-molk Iskandar Sahadjoean Noer al-amal Kaitjil Djawhar al-molk. Dit zoude dan beteekenen: „De Stedehouder van den Onvergetelijke (namel. van Allâh), volhardende in rechtvaardigheid door de gunst van Allâh, den Meester der werelden, en hij is de Heer van het feest der lichten, de Bondgenoot des Rijks, Iskandar Sahadjoean, het Licht der hoop, de Prins, het Juweel des Rijks". Eindelijk heet de in 1899 aangestelde Sultan van Batjan: Assoelthan Ibnoessoelthan Almahfoedl Bifadlillahil Malikil Wahab Siradjoelmoelki Amiroedini Wahoewa Poetra Mohamad Oesman Sjah. Ik lees hieruit: as-Solṭân ibn as-Solṭân al-maḥfoeṭh bifadhl Allâh al-Malik al-Wahhâb Sirâdj al-molk Amîr ad-dîn wahowa Poetra Moḥammad 'Othmân Sjâh, hetgeen dan zoude beteekenen: „De Sultan, zoon van den Sultan, die beschermd wordt door de gunst van Allâh, den Koning, den Gever, de Lamp van het Rijk, het Hoofd van den godsdienst, en hij is prins Moḥammad 'Othmân, de Vorst."

Van eene bepaalde titulatuur der echtgenooten van den Vorst, als op Java, vindt men in de Maleische landen geen spoor. Wel daarentegen bevat de Kroon der Koningen het voorschrift, dat de Vorst een welvoorzienen harem behoort te bezitten, ja, wat meer zegt, dat de zorg daarvoor evengoed tot zijne plichten behoort,

als die voor eene welvoorziene schatkist[1]. Slechts in sommige staatjes van Borneo[2], oorspronkelijk nederzettingen van Javaansche kolonisten uit Madjapahit, en in de Maleische sultanaten in de Molukken[3], wordt, als op Java, onderscheid gemaakt tusschen hoog- en laaggeboren echtgenooten der Vorsten, en tusschen de uit de eene of andere categorie van vrouwen gesproten kinderen. Ook bij de Makassaren en Boegineezen[4], gelijk mede in het sultanaat Soembawa[5], bestaat dit onderscheid, doch hebben 's Vorsten echtgenooten evenmin eene bepaalde titulatuur.

§ 3. De erfelijkheid.

Terwijl de Orthodoxe Islâm voor het Chaliefaat geen recht tot troonopvolging erkent, outleend aan familiebetrekking met den vorigen Vorst, en nog veel minder eene troonopvolging krachtens recht van eerstgeboorte, zoo wordt dit punt in het midden gelaten, wat het Sultanaat, d. w. z. de locale Vorsten, betreft. Bij dezen kan dus de erfelijkheid op zich zelf evengoed met de Sjarî'ah in overeenstemming worden gebracht, als ten hunnen aanzien toelaatbaar zijn de wijzen, waarop ook het Chaliefaat behoort over te gaan, namelijk designatie door den vorigen titularis, verkiezing door de notabelen des Rijks, en het recht van den sterkste. Intusschen geldt dit alles slechts voor de Sultans, die een anderen Vorst erkennen als den oppervorst aller Muzelmannen, omdat alsdan de formeele voorwaarde voor de wettigheid van hun gezag toch gelegen is in de investituur, welke zij van dien oppervorst, als hun suzerein, ontvangen. Dit staatsrechtelijke beginsel blijft in zijn geheel, ook indien de alge-

---

[1] Zie Roorda van Eysinga, t. a. p., p. 118, 119; Marre, t. a. p., p. 192, 193.

[2] B. v. Koetei. Zie Tromp: Uit de Salasila van Koetei, in deze Bijdragen, 5de Volgreeks, dl. III (1888), p. 5, 85, en de daarbij behoorende geslachtslijst van Koetei's vorstenhuis, benevens het Koloniaal Verslag van 1900, p. 35.

[3] Zie, voor Ternate, De Clercq, Bijdragen tot de kennis der residentie Ternate, Leiden 1890, p. 236, 239; voor Tidore, de Nota van toelichting op de akten van verband en bevestiging van 1894, te vinden in de Handelingen der Staten-Generaal, Zitting 1895—1896, N° 110, en voor Batjan, het Koloniaal Verslag van 1900, p. 45.

[4] Zie Matthes, t. a. p., p. 154, 157, 163, 164; Wilken: Over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van het Maleische ras, Amsterdam 1883, p. 68, en de litteratuur over de afzonderlijke Makassaarsche en Boegineesche staatjes, aan te halen ben. in § 5.

[5] Zie Ligtvoet, Sumbawa, t. a. p., p. 556, 557.

meene oppervorst, gelijk de Chaliefen van Bagdâd in de laatste drie eeuwen van hun bestaan, de investituur geeft aan elken localen Vorst, die er om vraagt, en die feitelijk het gezag in zijn land uitoefent. Het beginsel verstaat zich ook met het standpunt, dat de suzerein de investituur alleen aan locale Vorsten verleent, die door de instellingen van hun land als zoodanig worden aangewezen, en dan kunnen deze instellingen evengoed aanwijzing door erfrecht, als aanwijzing langs anderen weg medebrengen. Zooveel is intusschen zeker, dat Vorsten, die zelf op het Chaliefaat aanspraak maken, of die zelf voor hun land in het klein het middelpunt wenschen te vormen, dat de Islâm, in zijn geheel beschouwd, door de tijdsomstandigheden verloren heeft, — dat zoodanige Vorsten ook de Sjarî'ah zooveel mogelijk, wat de troonopvolging betreft, moeten in acht nemen, en dat bij hen, naar het Sonnietische staatsrecht, van erfelijkheid geen sprake kan zijn.

Desniettegenstaande vinden wij van ouds in den Indischen Archipel het beginsel van erfelijkheid van den troon overal gehuldigd, zelfs waar aan de Rijksgrooten een recht van verkiezing werd, of nog wordt, toegekend. In geval van verkiezing wordt immers wel degelijk gelet op afstamming van, of verwantschap met den vorigen Vorst, althans wanneer geene buitengewone omstandigheden dynastieverwisseling veroorzaken. Wanneer, bij eene gewone verkiezing, niet de oudste afstammeling of de naaste bloedverwant van den vorigen Vorst gekozen wordt, is dit meer als het uitstooten van een ongewenscht persoon te beschouwen, dan als de vrije keuze uit eene zekere categorie van gelijkelijk bevoegden. Met andere woorden: de verkiezing heeft alsdan het karakter eener eliminatie van het ongeschikte element, door het erfrecht aangewezen, en niet van hetgeen de verkiezing van een Vorst naar het Sonnietische staatsrecht behoort te zijn, namelijk het op den troon brengen van den meest geschikten persoon, onafhankelijk van zijne betrekking tot den vorigen Vorst. Zelfs waar de Rijksgrooten naar de landsinstellingen zoo vrij zijn in hunne keuze, dat men wel eens van „kiesrijken” spreekt, kan daardoor toch in den regel geene dynastieverwisseling plaats hebben. Zoodanige verwisseling is en blijft, naar de Inlandsche begrippen, eene afwijking van den normalen rechtstoestand, waartoe men slechts noodgedrongen besluiten mag. Intusschen valt niet te ontkennen, dat door de bevoegdheid tot eliminatie, aan de Rijksgrooten door het Inlandsche gewoonterecht toegekend, de erfelijkheid zeer getemperd wordt. Men zoude veeleer

kunnen zeggen, dat de betrokken persoon eene zekere aanspraak op den troon heeft dan een bepaald recht, met het burgerlijke erfrecht, of dat van de vroegere patrimoniale staten in Europa te vergelijken. De beperking der erfelijkheid door het kiesrecht der Rijksgrooten treedt vooral bij de Makassaren en Boegineezen sterk op den voorgrond; maar die beperking bestaat toch ook in meerdere of mindere mate in de Maleische staatjes. Alleen op Java bestaat de beperking niet, en heeft men dus, naar de Inlandsche opvatting, geen ander correctief tegen de erfelijkheid dan dat de regeerende Vorst nog bij zijn leven, krachtens zijne onbegrensde regeeringsmacht, de orde der troonopvolging kan veranderen. Bovendien heeft natuurlijk het Gouvernement, als leenheer, de bevoegdheid in de Javaansche Vorstenlanden ex plenitudine potestatis te bepalen, wie troonopvolger zal zijn, ja zelfs den erkenden troonopvolger later als zoodanig af te zetten [1]. Het beginsel van de erfelijkheid van den troon vindt men gehuldigd zoowel in het Hindoe-recht [2], als in dat der Sjî'ietische Muzelmannen. Gelijk men weet, vormt juist de legitimiteit het zwaartepunt van de staatsleer van laatstgenoemden. In hoeverre intusschen de erfelijkheid door het Hindoeïsme en, wat de Maleiers betreft, door Perzischen invloed in den Indischen Archipel burgerrecht heeft verkregen, kan ik niet nagaan.

De erfelijkheid van den troon regelt zich nergens in den Indischen Archipel naar het burgerlijke erfrecht der Mohammedaansche Wet. Vooreerst wordt namelijk de troon als een ondeelbaar goed beschouwd, hetwelk in zijn geheel aan den naasten erfgenaam toekomt, al zoude deze verplicht zijn den boedel van den overleden Vorst met anderen te deelen. De eerstgeroepen erfgenaam van den troon is overal de naaste agnaat, en wel in de nederdalende linie, met inachtneming van het recht van eerstgeboorte en van den voorrang der kinderen uit volle boven die uit morganatische huwelijken, zelfs vroeger, geboren, in de streken, waar verschil tusschen hen

[1] In de Vorstenlanden op Java kan, volgens de contracten, geen door de landsinstellingen aangewezen troonopvolger zich op zijne rechten als zoodanig tegenover het Gouvernement beroepen. Alleen het Mangkoe-Nĕgaransche gebied is namelijk thans nog een erfelijk leen; maar het Gouvernement is geheel vrij in de keuze van een opvolger, mits niet buiten het stamhuis gaande. Zie Inlandsche rangen en titels, p. 77, 78, 82; Filet: De verhouding der Inlandsche Vorsten op Java tot de Nederlandsch-Indische Regeering, 's-Gravenhage 1895, p. 72, 75, 112, 235, 237 en vv., 249, 290, 306 en v.

[2] Vergl. Manoe VII: 8.

wordt aangenomen [1]. Na de nederdalende linie komt de zijdlinie in aanmerking. Van de opgaande linie zoude uit den aard der zaak alleen sprake kunnen zijn, indien de Vorst de eerste zijner dynastie was. Gevallen daarvan zijn mij niet bekend, evenmin als gevallen van opvolging bij representatie in de nederdalende of de zijdlinie. In overeenstemming met den Islâm zijn zekere ziels- of lichaamsgebreken overal eene reden tot onbevoegdheid om den troon te beklimmen, al zoude men daartoe krachtens erfrecht geroepen zijn; maar hetzelfde is niet het geval met den eveneens in den Islâm voor het verkrijgen der vorstelijke waardigheid gestelden eisch van meerderjarigheid. In alle staatjes erkent men namelijk de bevoegdheid van minderjarigen om op te volgen, en onder voogdij van anderen te regeeren. Het Sonnietische staatsrecht verbiedt zulks uitdrukkelijk voor de locale Vorsten, die van den Chalief de investituur ontvangen, en zoude het in theorie alleen toelaten bij Chaliefen krachtens het recht van den sterkste. Intusschen zal zich de minderjarigheid juist bij deze soort van Chaliefen in de praktijk wel nooit voordoen, vooral niet indien men daarbij in aanmerking neemt, dat minderjarigen volgens den Islâm personen zijn, in geen geval ouder dan 15 jaar. Dat nu zoo iemand zich door geweld van het hoogste gezag zoude meester kunnen maken, en zich daarin zoude weten te handhaven, is bijna ondenkbaar.

In de Indische geschiedenis vinden wij van ouds onderscheidene gevallen van minderjarige Vorsten. Toen Houtman in 1596 Bantam bezocht, regeerde aldaar een minderjarige onder voogdij van den Rijksbestuurder, die de vader was, niet van 's Vorsten moeder, maar van eene andere vrouw van den vorigen Vorst [2]. In 1791 stierf Sultan Sěpoeh van Cheribon, en werd opgevolgd door zijn minderjarigen zoon onder voogdij van zijn oudoom. De zoon was reeds vijf jaren te voren tot troonopvolger benoemd. Evenzoo had, in 1853 en 1871, in Cheribon eene erkenning plaats van de bevoegdheid van minderjarigen tot latere opvolging in den vorstelijken titel ten aanzien van de destijds trouwens al lang gemediatiseerde Sultans-familiën [3]. In Djokjakarta volgde in 1814 de minderjarige

[1] Zie boven, p. 25, 30.

[2] Zie Veth: Java, 2de druk door Snelleman en Niermeijer, Haarlem 1896—1898, dl. I, p. 318, 319, 325.

[3] Zie De Jonge: De opkomst van het Nederlandsch gezag op Java, dl. IX, 's-Gravenhage 1884, door Van Deventer, p. 277; Inlandsche rangen en titels, p. 70, 71.

Amangkoe Boewânâ IV zijn vader als Sultan op, onder voogdij van den tweeden, in die residentie gevestigden, leenvorst, Pangéran Adipati Ariä Pakoe Alam. Hij had een ouderen, reeds meerderjarigen, maar uit eene morganatische echtgenoote gesproten broeder, Pangéran Dipâ Nĕgârâ. De verheffing van den jongen Vorst strookte met het Javaansche rechtsbegrip, dat de zoogenaamde echte geboorte, geheel in strijd met den Islâm, niet alleen caeteris paribus voorgaat boven de zoogenaamde onechte, maar dat dit zelfs het geval is, wanneer de echte zoon volgens den Islâm wegens zijne minderjarigheid onbevoegd zoude zijn [1]. In 1822 overleed Amangkoe Boewânâ IV, wederom een minderjarigen zoon nalatende, die als Amangkoe Boewânâ V den troon beklom, onder voogdij zijner grootmoeder, zijner moeder en van twee zijner ooms. Reeds een jaar te voren was hij door het Gouvernement als troonopvolger erkend [2].

Tegenwoordig heeft het Gouvernement voor de Javaansche Vorstenlanden als beginsel aangenomen den oudsten echten zoon van den Soesoehoenan of van den Sultan eerst als vermoedelijken troonopvolger te erkennen, en met den aan die waardigheid verbonden titel van Pangéran Adipati Anom te vereeren bij het bereiken zijner meerderjarigheid. Mocht evenwel de troon vóór het bereiken zijner meerderjarigheid open vallen, zoo zoude hij toch stellig, althans onder gewone omstandigheden, door het Gouvernement als Vorst worden erkend, zij het onder voogdij. Bij het ontbreken van echte zoons zoude de oudste onechte als troonopvolger in aanmerking komen; doch in dat geval zoude zijne moeder, zoo zij nog leeft, naar de Javaansche begrippen tevens tot echte vrouw moeten worden verheven [3]. Ook in de beide leenrijken der Pangéran Adipati's worden door het Gouvernement slechts meer-

[1] Dat de minderjarige en jongere echte zoon voorgaat boven zijn ouderen onechten broeder is een beginsel, in de Vorstenlanden van Java ook van toepassing bij de opvolging in een ambt. Zie daarover Winter: Instellingen, gewoonten en gebruiken der Javanen te Soerakarta, in het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, Jaargang 1843, dl. I, p. 729 en vv.; Dezelfde: Javaansche zamenspraken, 2de druk, Amsterdam 1862, p. 13 en v. Ook de erfelijkheid van ambten, althans der hoogsten, is Hindoesch. Vergl. Manoe VII: 54.

[2] Zie Veth, t. a. p., dl. II, p. 308, 358, 360. Het contract van 1830 werd echter met drie mannelijke voogden van den Sultan gesloten. Zie Filet, t. a. p., p. 289.

[3] Zie Inlandsche rangen en titels, p. 79.

derjarigen officieel als troonopvolger erkend, zonder dat hun titel daardoor echter verandert [1].

Wat de Buitenbezittingen betreft, ook aldaar zijn de gevallen niet zeldzaam van minderjarigen, die in de vorstelijke waardigheid opvolgden. De Regeeringsalmanak van 1901 vermeldt nog twee minderjarige Vorsten in de Onderhoorigheden van Atjeh [2]. In onderscheidene contracten is zelfs uitdrukkelijk het geval voorzien, dat een minderjarige troonopvolger de regeering zoude moeten aanvaarden, in welk geval een regentschap zal worden ingesteld [3]. In 1850 werd een contract gesloten met een drietal Rijksgrooten van Koetei, als voogden van den toenmaligen minderjarigen Sultan, en handelende in bedoelde hoedanigheid "in naam en van wege dien Vorst" [4]. In 1844, 1874 en 1883 traden, wegens de minderjarigheid van den toenmaligen troonopvolger in Landak, de destijds respectievelijk als waarnemende Vorsten fungeerende Rijksbestuurders als contracteerende partijen tegenover het Gouvernement op [5], en in 1882 werd, wegens de minderjarigheid van den troonopvolger, in Silat met eene commissie uit de Rijksgrooten een contract gesloten [6]. Deze voorbeelden zouden nog met anderen zijn te vermeerderen.

In de Maleische staatjes is de troonopvolger in den regel, na het bereiken zijner meerderjarigheid, tevens Rijksbestuurder, en voert dan den aan bedoeld ambt verbonden titel, waarover later gehandeld zal worden. In de Maleische staatjes, waar de troonopvolger niet tevens Rijksbestuurder is, beschouwt men hem toch als één der Rijksgrooten, en voert hij een daarmede verbandhoudenden titel. In de Makassaarsche en Boegineesche staatjes zijn de functiën van troonopvolger en Rijksbestuurder principieel gescheiden, en neemt eerstgenoemde zelfs veelal niet aan het

---

[1] Zie Filet, t. a. p., p. 121, 239; Inlandsche rangen en titels, p. 82.

[2] Intusschen vordert de Kroon der Koningen de meerderjarigheid. Zie Roorda van Eysinga, t. a. p., p. 62; Marre, t. a. p., p. 102.

[3] Zie o. a. het contract met Sanggau van 1882, te vinden in de Handelingen der Staten-Generaal, Zitting 1883—1884, N° 113; dat met Landak van 1883, t. a. p., Zitting 1884—1885, N° 76; dat met Siak van 1890, t. a. p., Zitting 1893—1894, N° 127.

[4] Zie Bock: Reis in Oost- en Zuid-Borneo, 's-Gravenhage 1887, Inleiding, door Tromp, p. LXVI.

[5] Zie de Nota van toelichting op het in 1883 gesloten contract, in de Handelingen der Staten-Generaal, Zitting 1884—1885, N° 76.

[6] Zie Ibid. Zitting 1882—1883, N° 140.

bestuur deel, tenzij in bijzondere gevallen als vervanger van den Vorst [1].

§ 4. De vrouwenregeeringen [2].

Het beginsel, dat de afstammelingen of andere bloedverwanten van den Vorst, bij zijn overlijden of aftreden, aanspraak hebben hem op te volgen, wordt in de Makassaarsche en Boegineesche staatjes zoover doorgevoerd, dat men die aanspraak ook aan vrouwen toekent [3]. Alleen in Gowa, Boeton en Bima zijn de vrouwen onvoorwaardelijk van den troon uitgesloten [4]. Volgens den Islâm kan eene vrouw slechts regeeren krachtens het recht van den sterkste, en kan de oppervorst aller Moslims aan haar, evenmin als aan minderjarigen, de investituur verleenen als locale Vorstin. Vroeger kwamen vrouwenregeeringen niet slechts voor bij de Makassaren en Boegineezen, maar ook bij de Javanen en Maleiers, en wel in tweeërlei vorm, namelijk nu eens als regelmatige uitoefening der heerschappij, dan weder als uitoefening der heerschappij bij wege van usurpatie.

Om met de Javanen te beginnen, zoo regeerde, volgens een Chineesch bericht, in 674 eene vrouw, Sima genaamd, over Java [5]. Ook in de Pararaton vinden wij uit het Hindoe-tijdvak tal van vrouwenregeeringen vermeld [6], iets dat daarom zeer opvallend is, dewijl volgens het theoretische Hindoe-recht de Vorst positief tot het mannelijke geslacht moet behooren [7]. In de tweede helft der 16e eeuw vinden wij gewag gemaakt van Vorstinnen te Japara en te Grissee [8]. Het laatst bekende geval eener vrouwenregeering op

---

[1] Zie, voor nadere bijzonderheden en voor de bewijsplaatsen, ben. § 5.

[2] Vergl. Veth: Vrouwenregeeringen in den Indischen Archipel, in het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, Jaargang 1870, dl. II, p. 354 en vv.

[3] Zie Wilken, t. a. p., p. 73.

[4] Zie Eerdmans: Het landschap Gowa, in dl. L (1897) der Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, p. 58; Ligtvoet: Boeton, t. a. p., p. 16; Van Braam Morris: Nota van toelichting behoorende bij het contract gesloten met het landschap Bima, in het Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, dl. XXXIV (1891), p. 213.

[5] Zie Groeneveldt, t. a. p., p. 14.

[6] Zie Brandes: Pararaton (Ken Arok) of het boek der koningen van Tumapĕl en Madjapahit, in dl. XLIX (1897) der Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, p. 118, 151, 162.

[7] Zie Manoe VII: 1 en vv.

[8] Zie Veth, t. a. p., p. 363.

Java betreft Ratoe Sjarîfah Fâṭimah, echtgenoote van den Bantamschen Sultan Zain al-'Ârifîn. In 1748 wist zij, met behulp der Oost-Indische Compagnie, haren echtgenoot van den troon te stooten, en zich als Regentes van het Rijk te doen erkennen. In 1750 werd zij echter door de Compagnie afgezet, en op het eiland Edam geïnterneerd [1]. De bevoegdheid van vrouwen om in de regeering op te volgen, schijnt dan ook reeds lang uit het Javaansche rechtsbewustzijn verdwenen. Althans in de Woelang-Rèh lees ik: „de vrouw zal niet heerschen, de man is het die beveelt”, op welke uitspraak dan verder eene lange verhandeling volgt over de aan vrouwen passende onderdanigheid [2].

Anders staat de zaak bij de Maleiers. Wel is waar stelt de Kroon der Koningen op den voorgrond, dat de Vorst een man moet zijn, en dat op dezen regel slechts eene uitzondering kan worden toegelaten in buitengewone omstandigheden; maar hetgeen dan volgt, doet het in dezen regel nedergelegde beginsel, omtrent het buitengewone der omstandigheden, wederom grootendeels te niet. „Indien namelijk”, zoo gaat de schrijver voort, „in zeker land de Vorst sterft zonder een zoon, een kleinzoon of een verder mannelijk familielid achter te laten, maar van zijn geheele geslacht slechts eene vrouw is overgebleven, kan dan zoodanige vrouw al dan niet den troon beklimmen? Het antwoord is bevestigend wegens de moeilijke omstandigheden, waarin zich alsdan de Muzelmannen in zoodanig land bevinden, teneinde aldaar opstanden onder de bevolking te voorkomen en de onderdanen voor ondergang te behoeden” [3]. In deze woorden ligt mijns inziens opgesloten, dat het erfrecht de troonopvolging beheerscht, dat de mannen daarbij voorgaan, maar dat, bij geheel ontbreken van mannelijk oir, zelfs in een verwijderden staak, de naaste vrouw den troon erft, met absolute uitsluiting van vreemde mannen. De schrijver behandelt dan verder de wijze, waarop eene vrouw het hoogste gezag kan uitoefenen, zonder te kort te doen aan de verplichtingen, welke de Mohammedaansche Wet aan hare sekse oplegt, in het bijzonder wat het zich vertoonen aan vreemde mannen betreft. Alleen een nader onderzoek der bronnen, waaruit de Kroon der Koningen geput is [4], zoude volledige opheldering kunnen geven omtrent den

---

[1] Zie Veth: Java, 2de druk, dl. II, p. 186 en vv.
[2] Zie Poensen's vertaling, t. a. p., p. 282 en vv.
[3] Zie Roorda van Eysinga, t. a. p., p. 63, 64; Marre, t. a. p., p. 104, 105.
[4] Vergl. boven, p. 16.

oorsprong van het hier vermelde, voor de vrouwen zoo gunstige, rechtsbeginsel. Zooveel is zeker dat het Sjî'ietische staatsrecht, niet minder dan het Sonnietische, vrouwen onbevoegd verklaard tot de vorstelijke waardigheid, en dat dus aan Perzischen invloed ten deze moeilijk te denken valt.

Wat hier intusschen van zij, vrouwenregeeringen komen in de Maleische staatjes van ouds dikwijls voor, zelfs in den tijd toen die op Java reeds in onbruik waren geraakt. In de eerste jaren der 17de eeuw regeerde eene vorstin te Patani [1]. Ratoe Sinoehoen, de begaafde echtgenoote van den zwakken Palembangschen Vorst Pangéran Sindang Kinajang, voerde van 1616 tot 1627 [2] feitelijk de regeering, en haar aandenken leeft zelfs thans nog in het land voort als van iemand, die veel heeft gedaan om in het bestuur regelmaat te brengen, en die, speciaal aan de bewoners de Bovenlanden, tal van wetten heeft gegeven, welke tot op onzen tijd in het rechtsbewustzijn der bevolking, als gewoonterecht, zijn blijven voortleven. Haar graf te Palembang is één der meest vereerde heiligdommen dier plaats [3]. In 1627 beweerde de Kroonprins van Djambi, dat hem, na het overlijden van Pangéran Sindang Kinajang, de troon van Palembang toekwam, omdat hij met diens eenige dochter was gehuwd; doch de bovendrijvende partij in het land plaatste een neef van genoemden Pangéran op den troon [4]. In 1641 overleed de Atjehsche Sultan Moghol of Iskandar Thânî [5], de pleeg- en tevens schoonzoon van den in 1636 overleden Sultan Iskandar Moeda [6]. Daar hij geene afstammelingen naliet, werd door de Rijksgrooten zijne weduwe, de dochter van Iskandar Moeda, onder den naam van Tâdj al-'Âlam Çaffîjat ad-dîn tot Sultan [7] verheven. Zij regeerde tot 1675. Na haar dood werd opnieuw eene vrouw tot Sultan uitgeroepen onder den naam van Noer al-'Âlam, en, na het overlijden van deze in 1677, eene derde vrouw, 'Inâjat-

[1] Zie Veth: Vrouwenregeeringen, enz., t. a. p., p. 364.

[2] Gewoonlijk wordt dit laatste jaartal op 1628 gesteld, doch minder juist. Vergl. Tiele: Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlanders in den Indischen Archipel, dl. II, 's-Gravenhage 1890, door Heeres, p. XXVII.

[3] Zie Veth, t. a. p., p. 365.

[4] Zie Heeres, t. a. p., p. XXVII, en de Schetsen uit Palembang, opgenomen in het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, Jaargang 1846, dl. III, p. 324, 356, 357, 375.

[5] Letterlijk: „de tweede".

[6] Letterlijk: „de jonge".

[7] Niet tot „sultane", gelijk men wel eens zegt.

Sjâh. Bij haar dood in 1688 werd wel eene vierde vrouw, Kamâlat-Sjâh, met de vorstelijke waardigheid bekleed, maar niet dan onder krachtig verzet van een deel der Rijksgrooten, en in 1699 werd zij afgezet, toen de haar vijandige partij voor den dag kwam met een schrijven van den toenmaligen Qâdhî van Mekka, waarin aan de hoofden en het volk van Atjeh werd te kennen gegeven, dat de uitoefening van het opperste gezag door eene vrouw in strijd was met de Sjarî'ah [1]. In Ternate regeerde van 1522 tot 1529 Niahi Tjili, weduwe van den overleden Sultan Kaitjil Liliatoe, en in 1825 volgde te Toboengkoe, na het overlijden van Radja Papa, zijne weduwe hem naar landsgebruik op [2]. Zoo ook volgde in 1790 de weduwe van den overleden Vorst van Mampawa hem op; doch in haar naam werd het bestuur gevoerd door twee zoons van den Vorst in quaestie [3]. Het laatste voorbeeld eener vrouwenregeering bij de Maleiers is, voor zooverre ik kan nagaan, dat van Adji Sitti, gescheiden echtgenoote van den toenmaligen Vorst van Koetei. Zij vestigde zich in 1847 te Kota Bangoen aan de Koetei-rivier, en wist zich aldaar te handhaven in het gezag. Zij had een harem van mannen, en strafte ontrouw met den dood [4].

Het in onbruik geraken der vrouwenregeeringen bij de Javanen en Maleiers zal wel verband houden met de intensieve en extensieve verbreiding van den Islâm onder bedoelde volken. Bij de Makassaren en Boegineezen heeft zich evenwel de instelling der vrouwenregeeringen tot in onzen tijd gehandhaafd. Volgens den Regeeringsalmanak van 1901 heeft men thans in Zuid-Celebes niet minder dan vijf regeerende Vorstinnen. Het schijnt, dat naar de instellingen der meeste staatjes van Zuid-Celebes, op grond van het geslacht, zelfs geene voorkeur aan mannen boven vrouwen gegeven wordt, wat de erfelijkheid van den troon betreft, en dat evenmin de Rijksgrooten in hare sekse een bezwaar zien tegen de verkiezing eener Vorstin [5]. Wanneer men bedenkt, dat, blijkens het

---

[1] Vergl., voor een en ander Veth: Atchin en zijne betrekkingen tot Nederland, Leiden 1873, p. 76 en vv., en Dezelfde: Vrouwenregeeringen, enz., t. a. p., p. 367 en vv.

[2] Zie De Clercq, t. a. p., p. 151 en 174, en vergl. Ibid. p. 144.

[3] Zie Veth: Vrouwenregeeringen, enz., t. a. p., p. 364.

[4] Zie Ibid. p. 361. Volgens den Regeeringsalmanak van 1901 bestaat er nog eene waarnemende Vorstin van Kertoë; doch vermoedelijk heeft men hier aan eene voogdij te denken over een minderjarigen Vorst.

[5] Zoo lees ik in het Koloniaal Verslag van 1900 op p. 37, dat in 1898 in het rijkje Loewoe tot opvolgster van den overleden Vorst werd gekozen, niet

boven aangevoerde, de instelling der vrouwenregeeringen in den Indischen Archipel noch aan Hindoeschen, noch aan Perzischen invloed kan worden toegeschreven, en dat die instelling zich, wat de Mohammedaansche staatjes betreft, tot dusverre alleen heeft weten staande te houden in Zuid-Celebes, d. w. z. in één der minst door vreemde invloeden aangedane streken van Nederlandsch-Indië, zoo ligt het vermoeden voor de hand, dat men ten deze eene specifiek Polynesische instelling voor zich heeft. Dit wordt zelfs zeer waarschijnlijk gemaakt door de instellingen, welke men thans nog aantreft in de niet geïslamiseerde gedeelten van Celebes, bij de Dajaks op Borneo, en bij sommige Alfoersche stammen in de Molukken [1].

§ 5. De rijksraden en de rijksgrooten.

Volgens den Orthodoxen Islâm is de Vorst alleenheerscher. Wel is waar hebben de notabelen des Rijks, onder de in de Sjarî'ah omschreven voorwaarden en omstandigheden, de bevoegdheid den Vorst te kiezen; maar zoodra eene wettige verkiezing heeft plaats gehad, en de Vorst is geïnstalleerd, houden hunne bemoeienissen op. De notabelen, of zooals zij in het Arabisch heeten, "de personen die mogen ontbinden en binden" (ahl al-ḥall wal-'aqd) zijn volgens de Sjarî'ah de voornaamste geleerden, krijgsoversten, stamhoofden en andere aanzienlijken, maar geene vaste autoriteiten in den Staat. De Sjarî'ah kent verder een Staatsraad, doch alleen als adviseerend lichaam. De Vorst is de eenige persoon, die beslist, en die voor zijne beschikkingen aansprakelijk blijft jegens Allâh. Een recht tot afzetten van den eens gekozen Vorst bestaat alleen in de gevallen in de Wet omschreven, en die gevallen betreffen evengoed een Vorst, die door zijn voorganger werd gedesigneerd, of die krachtens het recht van den sterkste

de vroeger tot troonopvolger bestemde groote, maar diens echtgenoote, omdat laatstgenoemde geacht werd meer recht op den troon te hebben dan haar man.

[1] Zie o. a. Van Hoëvell: Todjo, Posso en Saoesoe, in het Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, dl. XXXV (1893), p. 9, 29, 44; Wilken, t. a. p., p. 87 en vv.; Spaan: Landreis van Berouw naar Samarinda, in het Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, 2de Serie, dl. XVIII (1901), p. 205, 214, 217; Riedel: De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, 's Gravenhage 1886, p. 47, 101, 155 en 294.

de regeering heeft vermeesterd. In bedoelde gevallen behoort bovendien de afzetting niet tot de bevoegdheid van een speciaal regeeringslichaam, maar zijn alle onderdanen van rechtswege ontslagen van de verplichting den Vorst te gehoorzamen en hem bijstand te verleenen [1].

Een dergelijken adviseerenden staatsraad vindt men in Nederlandsch-Indië alleen in de tegenwoordige Vorstenlanden op Java. Aldaar namelijk vormen bij den Soesoehoenan en den Sultan de zoogenaamde Boepati Najåkå, onder voorzitterschap van den straks te noemen Rijksbestuurder, een raadgevend college, tevens met rechtspraak belast [2]. In het gebied van elk der beide kleinere leenvorsten wordt wel een gelijksoortig rechtsprekend college aangetroffen; maar nergens vind ik vermeld, dat dit college tevens een staatsraad is [3]. Eene vergadering van notabelen ter eventueele verkiezing van den Vorst is op Java totaal onbekend. Bedoelde vergadering zoude bovendien onbestaanbaar zijn met de Javaansche opvatting van de erfelijkheid [4] der vorstelijke waardigheid. Het karakter dier waardigheid op Java sluit evenzeer een recht van opstand bij de onderdanen uit [5]. In verband met deze principieele afwijkingen, meen ik de overeenkomst van den adviseerenden staatsraad in de tegenwoordige Vorstenlanden met den Staatsraad van de Sjarî'ah als zuiver toevallig te moeten aanmerken, en eerstgenoemde veeleer met het Hindoeïsme te moeten in verband brengen. De verhouding van den Javaanschen Vorst tot zijne staatsdienaars dwingt tot deze gevolgtrekking. Immers heeft die verhouding, gelijk wij haar in de ethischpolitieke geschriften der Javanen beschreven vinden, niets gemeen met de scherp belijnde afbakening van onderlinge bevoegdheden, als b.v. Mâwardî voor den Orthodoxen Islâm aangeeft. De plichten, ook van de hoogste ambtenaren, zijn, naar de beschrijving in de Niti-Prådjå [6] en de Woelang-Rèh [7], veeleer die van ondergeschikten in den persoonlijken dienst van hun heer en meester. Diens wenschen zelfs moeten voor hen bevelen zijn, zonder eenige beperking tot bepaalde ambtelijke functiën, en naar de persoonlijke

[1] Vergl. boven, p. 14 noot 1.
[2] Zie Inlandsche rangen en titels, p. 53, 57.
[3] Zie Ibid. p. 56, 59.
[4] Zie boven, p. 32.
[5] Zie boven, p. 6 en 9.
[6] Zie Raffles, t. a. p., p. 306 en vv.
[7] Zie Poensen's vertaling, t. a. p., p. 269 en v., 274 en v.

gunst van dien meester behooren zij te streven. Nog verder gaat ten deze de Séwåkå, die ongeveer geheel aan de plichten der Boepati's en Mantri's [1] is gewijd, en die speciaal de verhouding van eerstgenoemden tot den Vorst vergelijkt met de mystieke verhouding, welke, naar de ook thans nog op Java voortlevende Hindoe-begrippen, tusschen een leerling en zijn onderwijzer in de godsdienstleer moet bestaan [2]. In verband met dit alles en met den Sanskrietschen oorsprong van het woord najåkå, schijnt de Javaansche staatsraad een overblijfsel te zijn van het gelijksoortige college, dat het Hindoe-recht kent [3]. Zelfs van het overdragen der behandeling van de regeeringszaken aan den Rijksbestuurder, gelijk men dat aan de hoven van den Soesoehoenan en den Sultan aantreft, maakt het Hindoe-recht melding [4], zoodat men ook hier niet aan den onbeperkten vizier van den Islâm heeft te denken. Dit blijkt o.a. daaruit, dat het Arabische woord wazîr, in den vorm wadjir, wel in het Javaansch is overgegaan, doch in die taal alleen gebezigd wordt om de viziers van vreemde Mohammedaansche Vorsten aan te duiden. In het Javaansch is tegenwoordig de ambtstitel van den Rijksbestuurder het aan het Sanskriet ontleende woord Patih, hetwelk evengoed voor de helpers van andere hoofden en ambtenaren gebezigd wordt, en dus ons begrip van "adjunct" in het algemeen teruggeeft. De Patih van den Soesoehoenan en die van den Sultan hebben, als een aan hun ambt speciaal verbonden praedicaat, Adipati, een woord eveneens aan het Sanskriet ontleend; terwijl het ambtelijke praedicaat van de Patih's der beide andere leenvorsten, het één trap lagere Toemĕnggoeng is [5].

---

[1] In dit werk wordt het woord Boepati niet gebezigd in den specialen zin, welken het thans in de Vorstenlanden heeft; maar in de vertaling wordt het door het Hollandsche woord „minister" teruggegeven. Zoo ook wordt Mantri door „Rijksbestuurder" vertaald, een gebruik zeer afwijkende van het tegenwoordige op Java. Vergl. Inl. rangen en titels, p. 53 en vv.

[2] Zie Wilkens' vertaling van de Séwåkå, t. a. p., p. 465, en vergl. Manoe II: 148 en vv., 194 en vv., 233; XII: 83.

[3] Vergl. Manoe VII: 54 en vv., 146 en vv.

[4] Vergl. Manoe VII: 141. Het is van algemeene bekendheid, dat de Nederlandsche Residenten aan die hoven de zaken behandelen met de respectieve Rijksbestuurders, en alleen bij uitzondering met de Vorsten zelve. In de rijkjes, aan wier hoofd een Pangéran Adipati staat, is zulks anders.

[5] Vergl. Inlandsche rangen en titels, p. 53, 56, 57, 59. Ook de Rijksbestuurders der voormalige Cheribonsche Sultans waren Toemĕnggoeng.

Een geheel ander karakter heeft de zoogenaamde Rijksraad in de Maleische, Makassaarsche en Boegineesche staatjes. Aldaar is die raad een, noch in het Mohammedaansche, noch in het Hindoerecht bekend mederegeerend, en op den Vorst contrôle uitoefenend lichaam, tevens de hoogste rechtbank. Zelfs waar de erfelijkheid der vorstelijke waardigheid op den voorgrond staat, kan de daardoor aangewezen troonopvolger niet als Vorst optreden zonder de medewerking van dit lichaam [1], evenmin als hij zonder die medewerking officieel als troonopvolger had kunnen worden geproclameerd. Waar de afzetting van een Vorst noodig blijkt, is het wederom de Rijksraad, welke daartoe overgaat; terwijl eindelijk ook de Rijksraad het bestuur waarneemt, ingeval de troon tijdelijk onbezet is, gelijk mede ingeval van minderjarigheid van den Vorst. De leden van den Rijksraad worden, in de Indische administratieve taal, gewoonlijk Rijksgrooten genoemd, en zijn in de verschillende staatjes zeer uiteenloopende waardigheids-bekleeders. Hier zijn het 's Vorsten naaste familieleden, elders ambtenaren ter hoofdplaats resideerende, en wederom elders hoofden over bepaalde gedeelten van het staatje, dan wel leenmannen. Ook hun maatschappelijk standpunt is zeer verschillend, naarmate van den economischen toestand en de beschaving, welke in hun land wordt aangetroffen. Sommigen staan inderdaad op geen hooger standpunt dan een koelie-hoofd te Batavia, en de uitdrukking „grooten" is dus ten aanzien van dezen al even misplaatst als het woord „rijksraad" ten aanzien van het college, ja zelfs als het woord „rijk", dat men voor hun landje bezigt. Ten einde evenwel geene inbreuk te maken op het gevestigde Indische officieele spraakgebruik, zal ik mij verder aan de geijkte terminologie ten aanzien van dit onderwerp houden. Dat spraakgebruik is evenwel nog in een ander, meer belangrijk opzicht onjuist, namelijk dat de begrippen: „leden van den rijksraad", en „rijksgrooten", niet altijd identiek zijn. Er bestaan namelijk, gelijk straks blijken zal, staatjes, waar sommige zeer invloedrijke Rijksgrooten geen lid van den Rijksraad zijn, en anderen, waar de Rijksgrooten geen eigenlijk gezegd college vormen, doch slechts accidenteel vergaderen, indien zij door of namens den Vorst of het Europeesche bestuur worden

---

Ibid. p. 45, 46. In het voormalige Bantamsche Rijk was de titel van den Rijksbestuurder van ouds Mangkoe Boemi. Zie Veth: Java, 2de druk, dl. I, p. 319.

[1] Vergl. het voorbeeld aangehaald, hierboven, p. 39 noot 5.

bijeengeroepen. Overigens oefent in zoodanig staatje elke Rijksgroote op zich zelf zijn invloed op den Vorst en diens bestuur uit.

De omvang van de hieromschreven, op Java geheel onbekende, functiën der Rijksraden of Rijksgrooten is in de verschillende staatjes der Buitenbezittingen lang niet dezelfde, evenmin als hun invloed in hetzelfde staatje altijd constant blijft. Persoonlijke eigenschappen en verhoudingen komen daarbij in aanmerking, gelijk trouwens bij onbeschreven gewoonterecht, als het hier geldt, niet anders dan natuurlijk is. De vroegere Vorsten van Menangkabau en Atjeh waren in den laatsten tijd van hun bestaan, ondanks het overdreven huldebetoon, dat hun van den kant van hun volk ten deel viel, bijna volslagen speelballen van hunne Rijksgrooten [1], en dit zelfde is tegenwoordig nog in onderscheidene staatjes van Zuid-Celebes het geval. Hieraan is het voor een deel ook toe te schrijven, dat in laatstgemelde staatjes zoo dikwijls eene vrouw op den troon wordt geplaatst. De Rijksgrooten hebben immers van haar minder een persoonlijk bestuur en een centraliseerend streven te vreezen, dan van een man [2]. Over het algemeen is tegenwoordig de invloed der Rijksraden of Rijksgrooten overwegend bij de Makassaren en Boegineezen, en van geringe beteekenis in de Maleische staatjes met Arabische dynastieën. Nergens echter in de Buitenbezittingen ontbreekt de invloed der Rijksraden of Rijksgrooten geheel. Die invloed doet overigens, gelijk vroeger reeds werd opgemerkt [3], niet te kort aan het overdreven hooge standpunt van den Vorst tegenover zijne gewone onderdanen, en aan het toelaten van zoo goed als onbegrensde vorstelijke willekeur tegenover laatstgenoemden. Ofschoon het steeds gevaarlijk is, woorden, die in het Europeesche recht eene bepaalde beteekenis hebben, ten opzichte van Oostersche rechtstoestanden te bezigen, zoude men toch tot op zekere hoogte de Orthodox-Mohammedaansche opvatting van de vorstelijke waardigheid kunnen qualificeeren als een caesarisme, de Javaansche als een legitimisme, en de Maleische, Makassaarsche

---

[1] Vergl. Kielstra: Onze kennis van Sumatra's Westkust omstreeks de helft der achttiende eeuw, in deze Bijdragen, 5de Volgreeks, dl. II (1887), p. 499 en vv.; De Haan: Naar Midden-Sumatra in 1684, in het Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, dl. XXXIX (1897), p. 327 en vv.; Van Langen: Het Atjehsche staatsbestuur, t. a. p., p. 394 en vv.

[2] Zie Niemann: De Boegineezen en Makassaren, in deze Bijdragen, 5de Volgreeks, dl. IV (1889), p. 283 en vv.

[3] Zie boven, p. 17.

of Boegineesche als een aristocratisch despotisme, met alle schakeeringen waarvoor laatstgenoemd complex begrip vatbaar is. Dit verschillend karakter der vorstelijke waardigheid beheerscht ook de beteekenis van de Rijksraden of Rijksgrooten in Nederlandsch-Indië.

In het Maleisch bestaat geene uitdrukking voor den Rijksraad als college. In sommige staatjes spreekt men van Rapat of Karapatan, d. w. z "bijeenkomst"; elders bezigt men daarvoor het Arabische woord Madjlis, d. w. z. "zitting"; doch in de meeste streken worden uitdrukkingen gebezigd als: "de Ministers" of "s'Vorsten Ministers" (Mantri of Mantri Radja), "de Hofgrooten" (Orang Běsar Dalam), "de Rijken" (Orang Kaja), enz. De Kroon der Koningen wijdt een geheel hoofdstuk, het Tiende, aan de Mantri's, welk woord echter in bedoeld werk in den specialen zin van "Rijksbestuurder" wordt gebezigd, en niet in dien van "Minister" of "Rijksgroote" in het algemeen [1]. "Zonder een kundig en wijs Rijksbestuurder", heet het daar "is de vorstelijke waardigheid onvolledig", eene uitspraak iets later in den eenigszins anderen vorm herhaald, dat "zonder den raad van een kundig Rijksbestuurder het ambt des Vorsten niet volmaakt kan zijn". Nog iets verder in hetzelfde hoofdstuk leest men, dat de vorstelijke waardigheid is "als een groot gebouw, hetwelk op vier pilaren rust, en noodwendig moet instorten, zoodra één dier pilaren wegvalt." Deze vier pilaren dan zijn: de Mantri of Rijksbestuurder, de Panglima of Legerbevelhebber, de Bandahara of Schatbewaarder en Rentmeester, en de Mochbir of berichtgever van alles wat in het Rijk omgaat. Elders in hetzelfde werk worden als de vier voornaamste Rijksgrooten aangegeven: de Mantri, de Bandahara, de Pasoeroh of Afgezant, en de Tawlan of Adjudant [2]. Ook in de Oendang-Oendang Malajoë vindt men den Mantri en den Bandahara als Rijksgrooten vermeld [3], maar bovendien nog andere personen. Onder dezen komt in de eerste plaats

[1] Zie Roorda van Eysinga, t. a. p., p. 113 en vv.; Marre, t. a. p., p. 185 en vv.

[2] Zie Roorda van Eysinga, t. a. p., p. 115, 119 en 146 en vv.; Marre, t. a. p., p. 187, 188, 193 en 234 en vv. De mochbir is een ambtenaar, die, althans onder bedoelden Arabischen titel, tegenwoordig in de Maleische landen onbekend schijnt. Het woord tawlan beteekent letterlijk: „vriend", „makker".

[3] Zie Oendang-Oendang Malajoe, t. a. p., artt. 17, 30, 35, 48, 52, 68, en de Slotbepalingen.

in aanmerking de Sjâhbandar, letterlijk „de Havenmeester" [1], doch wiens functiën zich verder uitstrekken dan zoodanige Hollandsche vertaling van het woord op zich zelf zoude doen vermoeden. Hij is namelijk de autoriteit, die tevens de in- en uitgaande rechten int, en de vorstelijke monopoliën of andere handelsprivilegiën exploiteert. Alle scheepsgezagvoerders, schepelingen en in de havenplaats gevestigde vreemdelingen staan onder zijn bestuur en zijne jurisdictie. Voorts vermeldt dezelfde bron den Laqsamana, ook Datoeq Kapitan geheeten, of Vlootvoogd [2], den Toemĕnggoeng of Regent [3], en den Pagawai of Distriktshoofd [4]. Alle Rijksgrooten moeten, volgens de Kroon der Koningen, lieden van aanzienlijke geboorte zijn. Laaggeborenen tot hooge waardigheden te verheffen, acht de schrijver zelfs afkeurenswaardig, tenzij dergelijke personen zeer langzaam in den dienst van hun Vorst opklimmen, en aldus op elke sport van de ambtelijke ladder overtuigende bewijzen van geschiktheid en toewijding kunnen geven [5]. De Rijksgrooten wijken ten deze in karakter af van de volkshoofden, als de Toewa-Toewa of Oudsten [6] en den Panghoeloe of het

---

[1] Zie Ibid. artt. 27, 47, 79. De Sjâhbandar was vroeger ook op Java, speciaal in het Bantamsche Rijk, één der Rijksgrooten. Verg. Veth: Java, 2de druk, dl. I, p. 319.

[2] Zie Oendang-Oendang Malajoe, t. a. p., art. 35, en de Slotbepalingen. In de Moluksche Sultanaten is zijn titel Kapitèn Laoet. Zie De Clercq, t. a. p., p. 324. Ook in het voormalige Bantamsche Rijk op Java was de Laksamana één der Rijksgrooten. Vergl. Veth, t. a. p., dl. I, p. 319.

[3] Zie Oendang-Oendang Malajoe, t. a. p., art. 30, en de Slotbepalingen.

[4] Zie Ibid. art. 31.

[5] Zie Roorda van Eysinga, t. a. p., p. 123; Marre, t. a. p., p. 199.

[6] Zie Oendang-Oendang Malajoe, t. a. p., artt. 31, 33, 35. Elders vind ik de Oudsten Toeha-Toeha, Tĕtoeha, Kĕtoeha, Pĕrtoeha of Pĕtoeha genoemd. Soms zijn de Oudsten zelven de hoofden der Inlandsche gemeenten. Zoo is b.v. de Atjehsche titel der gemeentehoofden, Kĕtjihik, van tjihik, d. w. z. „oud", afgeleid. Zie Oendang-Oendang Djambi Inleiding, art. 29 en Titel III, in mijne uitgave en vertaling der Rechtsbronnen van Zuid-Sumatra, in deze Bijdragen, 5de Volgreeks, dl. IX (1894), p. 155, 166 en 173; Oendang-Oendang Bandjarmasin, uitgegeven en vertaald door Joekes, in de Indische Gids, Jaargang 1881, dl. II, p. 149 en vv., artt. 2 en 3; 'Âdat Makoṭa 'Âlam, t. a. p., Titel I, art. 7; Van Langen, Het Atjehsche staatsbestuur, t. a. p., p. 390, 400; Dezelfde: Atjeh's Westkust, in het Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, 2de Serie, dl. V (1888), Afdeeling: Uitgebreide Artikelen, p. 469, 470.

Hoofd eener Inlandsche gemeente [1]. Evenmin worden, in de Maleische rechtsbronnen, de hoofden der geestelijkheid tot de Rijksgrooten gerekend. Ook tegenwoordig worden, gelijk straks blijken zal, deze beginselen nog in de overgroote meerderheid der Maleische staatjes streng doorgevoerd. Alleen in de Onderhoorigheden van Atjeh en in enkelen der kleinere staatjes van Borneo vindt men volkshoofden, die een invloed op het bestuur uitoefenen, met dien der Rijksgrooten elders te vergelijken. Tot de organisatie van den Maleischen Staat behoort ook de Secretaris van den Vorst, een ambt, eveneens in de Kroon der Koningen uitvoerig behandeld [2]. Ik lees daar de uitspraken, dat „de zaken dezer wereld berusten op twee dingen: het zwaard en de schrijfstift”, en eenige regels verder dat „bij regeeringszaken de schrijfstift nog meer gewicht in de schaal legt dan het zwaard, aangezien de schrijfstift wel alles kan doen wat het zwaard doet, maar niet het zwaard alles wat de schrijfstift doet” [3]. De auteur van de Kroon der Koningen ofschoon zich van het woord Pĕnjoerat voor „Secretaris” bedienende, welk woord tevens „klerk” beteekent, zegt uitdrukkelijk, dat hij met dit woord hier geen klerk, maar den redacteur en vertrouwden bewaarder van de staatsgeheimen bedoelt [4].

Zeer afwijkend van deze rechtsbronnen is, ten aanzien van de Rijksgrooten, het Atjehsche wetboek 'Âdat Makota 'Âlam. Wij vinden daar als zoodanig vermeld: de Panglima of Hoofd eener

---

[1] Zie Oendang-Oendang Malajoe, t. a. p., artt. 31, 33, 35, 58, 61. Een niet minder voorkomende titel voor het hoofd eener Inlandsche gemeente bij de cosmopolietische Maleiers, speciaal op Sumatra, is Batin. Bij de Menangkabausche Maleiers is daarentegen Panghoeloe oorspronkelijk slechts de titel van een geslachts- of familie-hoofd, dat als zoodanig zitting heeft in het federatieve gemeentebestuur. De gemeentehoofden, Panghoeloe Kapala of Panghoeloe Rodi geheeten, zijn door ons in Midden-Sumatra ingevoerd. Zie Resumé van het onderzoek naar de rechten, welke in de Gouvernementslanden op Sumatra op de onbebouwde gronden worden uitgeoefend, Batavia 1872, p. 5, 6; Verkerk Pistorius: Studiën over de Inlandsche huishouding in de Padangsche Bovenlanden, Zalt-Bommel 1871, p. 96.

[2] Zie Roorda van Eysinga, t. a. p., p. 143 en vv.; Marre, t. a. p., p. 229 en vv.

[3] Zie Roorda van Eysinga, t. a. p., p. 144; Marre, t. a. p., p. 230.

[4] Zie Roorda van Eysinga, t. a. p., p. 145; Marre, t. a. p., p. 231. De eenige streken, alwaar de Secretaris thans nog een man van beteekenis schijnt, zijn de Onderhoorigheden van Atjeh en de Sultanaten van Ternate, Tidore en Batjan. In eerstgenoemde staatjes is echter voor dit ambt het Hindostansche woord Krani in gebruik, en in drie laatstgenoemden het Hollandsche woord „Secretaris”. Het Maleische Djoeroetoelis beteekent aldaar meer een klerk. Zie de straks voor bedoelde streken aan te halen bronnen.

Sagi, de Hoeloebalang[1] of Regent, de Orang Kaja, de Sri Maharadja Laila of Hoofd der politie, de Laqsamana, de Hoeloebalang Rama Sĕtia of Hoofd der lijfwacht, de Qâdhî Malik al-'Âdil[2] of Opperrechter, de Panglima Masdjid Raja of Hoofd van het Kraton-gebied, de Radja Oedah na Laila of Schatbewaarder en Rentmeester, en de Panglima Padoeka Sinara of Administrateur der domeinen (nĕgĕri wakap, v. h. Arab. waqf, dus eigenlijk: „landen in de doode hand") [3]. Ofschoon niet in het Wetboek vermeld, zijn daarbij later nog gekomen de Kĕrkoen Kâtib al-Moloek[4] of Staats-secretaris, en de Sjâhbandar; doch daarentegen kwamen in den laatsten tijd van het Atjehsche Sultansbestuur sommigen der genoemde, meerendeels erfelijke, staatsambten niet meer voor, omdat de familiën, aan wie zij toebehoorden, waren uitgestorven [5]. Lagere hoofden dan de Hoeloebalang's, b.v. de Imâm's of hoofden der Moekim's, werden onder het Sultansbestuur niet tot de Rijks-grooten gerekend. Van de Panglima's der Sagi's was die van de Sagi der XXII Moekim's de voornaamste. Hij fungeerde als Rijks-bestuurder (Mantri jang tĕroetama bĕsar), en nam bij over-lijden van den Vorst, tot op de verheffing van een opvolger, de regee-ring waar [6]. In de Sĕrkata of Regeling van het rechtswezen van den Atjehschen Sultan Sjams al-'Âlam (1723), wordt de uitdrukking Orang Kaja gebezigd in de beteekenis van „Rijksgrooten" in het algemeen, waarvoor in de 'Âdat Makota 'Âlam de uit-

---

[1] Letterlijk: „voorvechter", „officier". In dien zin wordt het woord ook in de Kroon der Koningen gebezigd. Zie Roorda van Eysinga, t. a. p., p. 119; Marre, t. a. p., p. 188. Bij de Menangkabausche Maleiers is het woord, in den vorm Doebalang, de titel geworden van een Soekoe-beambte met de handhaving der politie belast. Zie Resumé, enz. p. 5.

[2] Letterlijk: „de rechter van den rechtvaardigen koning".

[3] Zie 'Âdat Makota 'Âlam, t. a. p., Titel I, artt. 1, 3, 5, 8, 9, 42; Titel II, artt. 1, 2, 3; Titel III, artt. 2, 4, 10, 12; Titel IV, art. 8, en vergl. Van Langen: Het Atjehsche staatsbestuur, t. a. p., p. 404 en vv. In laatstgenoemd geschrift wordt, op p. 395, uit de tweede helft der 18de eeuw een Padoeka Sinara als Rijksbestuurder genoemd.

[4] Letterlijk: „de Secretaris der koningen". In het door mij indertijd gepubliceerde bevelschrift van den in 1870 overleden Sultan 'Alâ ad-din Mançoer Sjâh, staat: Kâtib al-Malik, d. i. „Secretaris des konings". Zie Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, dl. XXIII (1876), p. 116.

[5] Zie Van Langen: Het Atjehsche staatsbestuur, t. a. p., p. 402, 404, 406, 424, 425.

[6] Zie 'Âdat Makota 'Âlam, Titel IV, artt. 1 en 2.

drukking Orang Běsar gebruikelijk is [1]. Daar Bochârî zijne Kroon der Koningen schreef in 1603, en de 'Âdat Makota 'Âlam wordt toegeschreven aan den Atjehschen Sultan Iskandar Moeda (1608—1636), zoo is het verschil tusschen de, in beide ongeveer gelijktijdige rechtsbronnen genoemde, Rijksgrooten zeer opvallend. Het verschil is zelfs des te meer opvallend, omdat in de zooveel oudere Oendang-Oendang Malajoe [2] de titels der Rijksgrooten in hoofdzaak met die van de Kroon der Koningen en met de tegenwoordigen overeenkomen, al zij het dat bedoelde titels, gelijk straks blijken zal, lang niet meer altijd en overal dezelfde functiën aanduiden. Slechts in een tweetal Maleische rechtsbronnen der 19e eeuw is een sterk verloop der oude titels merkbaar. In de Oendang-Oendang Djambi van het jaar 1866 wordt namelijk het woord Mantri gebezigd in den zin van een „staatsdienaar” in het algemeen [3]. De Rijksbestuurder wordt in diezelfde rechtsbron aangeduid met de aan het Javaansch ontleende uitdrukking: Papatih Dalam; terwijl aan zijn ambt de eveneens aan het Javaansch ontleende titel van Pangéran Ratoe verbonden is [4]. Eindelijk vindt men in de Djambische Oendang-Oendang vermeld de Djoeroetoelis of Secretaris, de Djaksa of Fiskaal, en de Pasirah of Distriktshoofd [5]. In de Oendang-Oendang Bandjarmasin van het jaar 1835 is Mantri de generieke benaming voor alle personen van aanzien, die niet van vorstelijke afkomst zijn, maar aan den anderen kant boven de dorpshoofden (Pěmběkěl) staan; terwijl de Distriktshoofden in die rechtsbron Lělawangan, en de Onderdistriktshoofden Loerah heeten [6]. De Rijksbestuurder droeg in het voormalige Bandjar-

[1] Zie de vertaling der Sěrkata van Sultan Sjams al-'Âlam bij Van Langen: Het Atjehsche staatsbestuur, t. a. p., p. 467 en vv., en vergl. 'Âdat Makota 'Âlam, Titel II, art. 10.

[2] De hoofdbepalingen der Oendang-Oendang Malajoe zouden, volgens de Maleische overlevering, opklimmen tot de stichting van Malakka, d. w. z. tot de 13de eeuw. Die bepalingen zijn echter, ook volgens bedoelde overlevering, sedert herhaaldelijk gewijzigd en aangevuld. De redactie in de thans bestaande handschriften is natuurlijk veel jonger.

[3] Zie Oendang-Oendang Djambi, t. a. p., artt. 8, 10, 11, 14, 15, 16, 18, 19, 24, 29. Bij de Menangkabausche Maleiers is Mantri, tot Manti verkort, de titel geworden van een Soekoe-beambte, het best te vergelijken met den Javaanschen Djaksâ of Fiskaal. Zie Resumé, enz. p. 5.

[4] Zie Oendang-Oendang Djambi, t. a. p., Inleiding en artt. 14, 19, 21, 25.

[5] Zie Ibid. artt. 9, 10, 14.

[6] Zie de vertaling van Joekes, t. a. p., artt. 9, 10, 31, en de toelichting daarop.

masinsche Sultanaat den titel van Mangkoe Boemi, en stond tot den Vorst in de verhouding van een jongeren broeder tot een ouderen [1].

De Rijksbestuurder is in de Maleische staatjes in den regel de machtigste en aanzienlijkste der Rijksgrooten. Slechts de vermoedelijke troonopvolger kan, wanneer hij niet tevens Rijksbestuurder is, boven dezen staan. Wij zagen, dat de Rijksbestuurder in de Kroon der Koningen „de Mantri” bij uitnemendheid genoemd wordt, en wanneer wij zijne functiën nagaan, gelijk die in het Tiende Hoofdstuk van bedoeld werk omschreven zijn, zoo had de auteur met den Mantri stellig den Vizier (Arab. Wazîr) van het Mohammedaansche staatsrecht op het oog. Dit blijkt ook daaruit, dat hij op den Rijksbestuurder allerlei, aan Perzische werken ontleende, voorschriften toepast, welke in die werken, gedeeltelijk alleen reeds wegens de titels daarvan, op de viziers slaan. De vergelijking van de Maleische Rijksbestuurders met de Arabische viziers verder doortrekkende, valt op te merken, dat beiden van tweeërlei aard kunnen zijn, namelijk òf personen, aan wie de geheele feitelijke uitoefening van het gezag is overgedragen, en die naar eigen inzicht het bestuur voeren, zoodat de Vorst niet veel meer dan de theoretische bron van het gezag is gebleven, òf gewone ministers, die onder de bevelen van den Vorst, en binnen de grenzen hunner instructie, werkzaam zijn. Van de eerste soort kan de Vorst slechts één hebben; van de laatste soort kunnen er zoowel één als meerderen zijn, elk voor een bepaalden diensttak, en wel zoodanig dat zij, òf allen in gelijke ambtsverhouding tot den Vorst staan, òf één hunner, de Groot-Vizier, het hoofd der anderen is, d. w. z. wat tegenwoordig in sommige Europeesche staten de Rijkskanselier heet. Intusschen zijn de Inlandsche begrippen ten deze zwevend. In het systeem van den schrijver van de Kroon der Koningen, had hij ook den Bandahara een Mantri moeten noemen, en zullen veelal eveneens de andere, door hem en in de Oendang-Oendang Malajoe genoemde, Rijksgrooten als Mantri's te beschouwen zijn. Dit gebruik wordt dan ook tegenwoordig in sommige Maleische staatjes gevolgd, alwaar alle Rijksgrooten onder den generieken naam van Mantri worden begrepen [2]. De Mantri van de Kroon der Koningen, d. w. z. de Rijksbestuurder, wordt dan met een

---

[1] Zie Ibid. artt. 11 en 12, met de toelichting.

[2] Zie boven, p. 45.

anderen titel aangeduid, welke eene enkele maal eene modificatie van den mantri-titel is, als Pĕrdana Mantri, d. w. z. "Hoofd der mantri's". Uit dit alles blijkt m. i., dat eene algeheele assimilatie van het Inlandsche ambt van Rijksbestuurder aan het ambt van Vizier volgens den Islâm, toch niet juist zoude zijn, en dat, wanneer ook in het Maleisch [1] het Arabische woord wazîr, in den vorm wadjir, slechts voor Rijksbestuurders van niet-Inlandsche Vorsten wordt gebezigd, dit een dieperen grond heeft dan men misschien oppervlakkig zoude vermoeden [2]. Aangezien bovendien het woord "Rijksbestuurder" in het Hollandsch eenmaal burgerrecht heeft verkregen, en het woord "Minister" tot minder juiste vergelijkingen met dezelfde titularissen in Europa, speciaal in Nederland, aanleiding zoude kunnen geven, is het beter zich aan het aangenomen administratieve spraakgebruik te houden, ofschoon, blijkens het bovenstaande, het woord Mantri eene ruimere beteekenis kan hebben dan die van Rijksbestuurder, en ook inderdaad niet zelden heeft.

In enkele Maleische staatjes is het ambt van Rijksbestuurder erfelijk. De meest bekende dezer erfelijke Rijksbestuurders is, of liever was tot voor zeer korten tijd, die van Lingga, in de Indische administratieve taal gewoonlijk de "Onderkoning van Riouw" genoemd, doch in het Maleisch als Jang dipĕrtoewan Moeda of Radja Moeda betiteld. Hij was namelijk niet slechts erfelijk Rijksbestuurder over het geheele gebied van Lingga, doch tevens erfelijk leenman van den Sultan van dat Rijk, over de, ten Noorden van Straat Dempoe gelegen, eilanden van den Riouw-Lingga-Archipel. Hij resideerde daarom ook niet bij den Sultan op Lingga, maar op het eilandje Penjingat, gelegen tegenover de havenplaats Tandjoeng Pinang op het eiland Bintang of Riouw. Dit verklaart tevens, waarom de Nederlandsche Resident evenmin te Lingga bij den Sultan, doch te Tandjoeng Pinang bij den Rijksbestuurder was gevestigd, met wien de gewichtigste bestuursaangelegenheden behandeld werden. Met den Sultan zelf kwam het Gouvernement betrekkelijk weinig in aanraking. De oorsprong dezer zonderlinge verhouding is gelegen in de politieke gebeurtenissen in de 18de en het begin der 19de eeuw. Eenige Boegineesche zwervers, die zich destijds toevallig in de zeeën ten Oosten van Sumatra

---

[1] Even als in het Javaansch. Zie boven, p. 42.

[2] Alleen in de zoogenaamde Berousche staatjes op Borneo schijnt men de Rijksgrooten wadjir en niet mantri te noemen. Zie beneden, p. 62.

schijnen bevonden te hebben, hadden hunne hulp aangeboden aan zekeren pretendent op den troon van Djohor, die in 1717 de hoofdplaats van dat Rijk in bezit nam. Hij deed zich aldaar, onder den naam van 'Abd al-Djalîl Raḥmat-Sjâh, alias Radja Kĕtjil, tot Sultan uitroepen, doch bracht kort daarna den zetel des Rijks naar Riouw over. De afspraak was geweest, dat hij, bij het slagen zijner onderneming, het hoofd der Boegineezen, Daëng Parani, tot Rijksbestuurder zoude aanstellen, en, met het oog daarop, had deze een aantal zijner landgenooten doen overkomen om zich onder zijn vaandel te scharen. Radja Kĕtjil, die intusschen zijn doel had bereikt, vóór dat de Boegineesche hulp gereed was, meende om die reden niet meer gehouden te zijn aan de gemaakte afspraak, en, om zich te wreken, verbonden de Boegineezen zich nu met Solaimân, één der zoons van den door Radja Kĕtjil onttroonden Sultan van Djohor. In 1722 gelukte het hun, onder aanvoering van Daëng Parani en diens beide broeders Daëng Maréwa en Daëng Pali, Radja Kĕtjil uit het Rijk te verdrijven, en hun pretendent op den troon te plaatsen. Een verbond van verbroedering kwam tusschen de Maleiers en de Boegineezen in het Djohorsche Rijk tot stand; terwijl één der Boegineesche hoofden, Daëng Maréwa, Rijksbestuurder werd. Sedert bleven de Boegineezen eene groote rol spelen in de onlusten, waaraan het Djohorsche Rijk in de 18de eeuw bijna voortdurend ten prooi was, en zij wisten zich in het ambt van Rijksbestuurder naast den Sultan, te Riouw, doorgaans te handhaven. Wat meer zegt, niettegenstaande het verzet des Sultans en der Maleische Rijksgrooten, trokken zij het bestuur bijna geheel aan zich, en brachten zij de gewichtigste posten in handen van hunne landgenooten. Vooral was dit het geval onder den Rijksbestuurder Daëng Kambodja, een zoon van Daëng Parani, en de derde der Boegineesche Rijksbestuurders. Hij had zich van het ambt meester gemaakt, toen de tweede der Boegineesche Rijksbestuurders, Daëng Pali, met nalating van een minderjarigen opvolger overleden was. Daëng Kambodja stierf in 1777, en werd aanvankelijk opgevolgd door zijn zoon, Radja 'Alî, die echter later op zijne beurt werd vervangen door den evenbedoelden zoon van Daëng Pali. Deze, Radja Hadji genaamd, was een tegenstander der Oost-Indische Compagnie. Hij sneuvelde in den strijd tegen haar in 1784; doch de Boegineezen zetten, onder zijn neef en vroegeren mededinger Radja 'Alî, den strijd voort. Na eenige maanden moest intusschen

laatstgenoemde met zijne Boegineezen tegenover de Compagnie het veld ruimen, en Riouw verlaten. Na vele omzwervingen, en na langdurige onderhandelingen met de Compagnie, wist hij echter op nieuw in het Rijk invloed te verkrijgen, en eindelijk kwam, in 1804, tusschen hem en den toenmaligen Djohorschen Sultan Mahmoed eene overeenkomst tot stand, waarbij hij wederom tot Rijksbestuurder op den ouden voet werd aangesteld. De Sultan zelf vestigde nu voor goed zijne residentie te Lingga, alwaar hij reeds sedert 1788 verblijf had gehouden, omdat hij Riouw niet meer als eene veilige plaats voor zich beschouwde. Door het definitief overbrengen van den rijkszetel naar Lingga werd het te voren reeds lang bestaan hebbende gebruik geconsolideerd, dat de Rijksbestuurder tevens persoonlijk bestuur voerde over het Noordelijke gedeelte des Rijks; terwijl in de overige gedeelten daarvan het bestuur door andere ambtenaren of leenmannen van den Sultan werd uitgeoefend. Radja 'Alî overleed in 1805, en werd opgevolgd door Radja Dja'far, een zoon van Radja Hadji, in wiens geslacht verder het ambt van Rijksbestuurder erfelijk is gebleven [1]. Het Gouvernement heeft later niet alleen zijnen vroegeren afkeer van den Boegineeschen invloed in het Rijk ter zijde gesteld, maar zelfs omgekeerd dien invloed voortdurend gehandhaafd tegen den wensch van het Maleische Vorstenhuis in. Men zag blijkbaar in den Boegineeschen invloed een tegenwicht tegen een mogelijk streven naar onafhankelijkheid bij de Maleiers. Zoo werd, in art. 7 van het in 1830 met den Sultan van Lingga gesloten contract, uitdrukkelijk bedongen, dat de Onderkoning van Riouw het bewind over het Rijk zoude voeren, onder den Sultan, dat bij overlijden van den Onderkoning, de Sultan een opvolger zoude benoemen onder goedkeuring van het Gouvernement, en dat die opvolger zooveel mogelijk zoude worden gekozen uit het geslacht van Radja Dja'far. In 1844 wilde de Sultan van Lingga van het overlijden van den toenmalige Onderkoning gebruik maken, om diens waardigheid af te schaffen, en de daaraan verbonden inkomsten tot zich trekken; doch het Gouvernement vorderde de instandhouding daarvan, en deed den Sultan in 1845 nogmaals de uitdrukkelijke verklaring afleggen, dat zijn

[1] Zie Van der Lith: Nederlandsch Oost-Indië, 2de druk, Leiden 1893—1894, dl. I, p. 506 en vv., en, voor nadere bijzonderheden, Netscher: De Nederlanders in Djohor en Siak, opgenomen in dl. XXXV (1870) der Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, p. 49 en vv., 67 en vv., 190 en vv., 209 en vv., 233 en vv., 290 en vv.

Rijk door een Boegineeschen Onderkoning zoude worden bestuurd. Ook in 1857 werd door het Gouvernement de handhaving van het Onderkoningschap, tegen den wensch van den Sultan, gewaarborgd, en nog in het laatst gesloten contract van 1888 werd aan den Sultan slechts het opperbestuur van het Rijk, maar aan den Onderkoning het bestuur zelf toegekend. Ondertusschen was in 1883 de laatste Sultan van Lingga uit het Djohorsche huis overleden, en was in 1885 de oudste zoon van den Onderkoning van Riouw, van moederszijde een kleinzoon van den in 1858 vervallen verklaarden Sultan, tot Sultan van Lingga verheven. De Sultan was dus nu een zoon, en, naar Inlandsche begrippen, de mindere van zijn eigen Onderkoning, en met hem had de Boegineesche dynastie ook den troon van Lingga beklommen. Toen nu echter in 1899 zijn vader overleed, deed de Sultan op nieuw stappen om het Onderkoningschap te doen opheffen, voor de handhaving van welk ambt thans geene aanleiding meer kan bestaan. Bovendien zoude het op den duur tot scheeve verhoudingen aanleiding moeten geven, indien hetzij de Sultan tot de lagere waardigheid van Onderkoning werd benoemd, hetzij die lagere, maar inderdaad meer gewichtige waardigheid aan één zijner jongere familieleden werd opgedragen. Eene contractswijziging zal dan ook waarschijnlijk spoedig tot stand komen, en Riouw weder de zetel van den Sultan van het voormalige Djohorsche Rijk worden [1]. Vazal-staatjes van Lingga zijn verder Indragiri en Reteh. In eerstgenoemde onderhoorigheid heeft de leenvorst, die eveneens den sultanstitel voert, op zijne beurt wederom twee erfelijke Rijksbestuurders, den Soetan Moeda voor de zaken der Bovenlanden, en den Radja Moeda voor de zaken der Benedenlanden [2]. Reteh wordt namens den Sultan van Lingga bestuurd door een Panglima Bĕsar, sedert 1858 bijgestaan door een Bandar of Sjâhbandar en een Orang Toewa [3].

Niet minder eigenaardig is het ambt van Rijksbestuurder in Djambi. Hij voert aldaar, gelijk wij zagen, den titel van Pan-

[1] Zie Netscher, t. a. p., p. 197 en vv., 207 en vv., 255 en vv., 291 en vv., 299 en v., 306; Handelingen der Staten-Generaal, Zitting 1885—1886, N° 110, en Zitting 1888—1889, N° 79; Bijdragen tot de kennis der residentie Rio, in het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, Jaargang 1853, dl. 1, p. 381 en vv.; Koloniale Verslagen van 1899 en 1900, beiden op p. 31.

[2] Zie het contract van 1892 in de Handelingen der Staten-Generaal, Zitting 1892-1893, N° 104.

[3] Zie Sieburgh: De krijgsverrichtingen tegen den Panglima Bezaar van Reteh, in De Gids, Jaargang 1859, afl. Sept., p. 304 en vv. en 327.

géran Ratoe, en is tevens de vermoedelijke troonopvolger. Het Gouvernement heeft zich de goedkeuring zijner benoeming tot beide waardigheden voorbehouden. Ook een minderjarige kan troonopvolger, en dus tevens Rijksbestuurder, zijn, in welk geval een regentschap van eenige andere Rijksgrooten met de uitoefening der functiën van Rijksbestuurder wordt belast. Dit is, blijkens den Regeeringsalmanak van 1901, o. a. op dit oogenblik het geval; maar wat het vreemdste klinkt, is, dat de troonopvolger wel een familielid van den regeerenden Sultan, doch niet diens zoon behoeft te zijn, en dat de vorige Sultan in het Regentschap zelfs geene zitting had [1]. Zoo is de tegenwoordige minderjarige Pangéran Ratoe een zoon van den in 1858 afgezetten, en sedert in de Bovenlanden verblijfhoudenden, Sultan Taha, en bestaat het regentschap uit twee Pangéran's, die niet eens familieleden van den vorigen Sultan zijn [2].

Ook in Siak was vroeger de troonopvolger van rechtswege Rijksbestuurder met den titel van Mangkoe Boemi of Jang dipĕrtoewan Moeda. In 1890 echter werd hierin wijziging gebracht, en aan den troonopvolger, met behoud van genoemde titels, slechts eene adviseerende stem in den Rijksraad gegeven, waarvan de Sultan zelf voorzitter is. Bij verhindering van den Sultan vervangt hij hem als zoodanig. Hij is het hoofd van de Anaq Radja of afstammelingen van den regeerenden Vorst en de verschillende vroegere Vorsten, welke afstammelingen gezamenlijk den adel uitmaken. Is de troonopvolger minderjarig, zoo wordt, in geval van verhindering van den Sultan, het voorzitterschap van den Rijksraad aan een ander, door dezen aangewezen, lid der vorstelijke familie opgedragen. Het behoeft dus geen betoog, dat de Hollandsche uitdrukking „Rijksbestuurder”, ofschoon nog wel met betrekking tot den Siakschen Mangkoe Boemi gebezigd, aldaar zeer oneigenaardig is geworden, en in elk geval zijn zijne functiën van geheel anderen aard dan die van de groote meerderheid der Maleische Rijksbestuurders. Bestuur immers voert hij niet meer, maar dit doet de Sultan zelf met den Rijksraad. Alleen bij verhindering van den

---

[1] In 1899 is de Sultan van Djambi op zijn verzoek ontslagen. Zie het Koloniaal Verslag van 1900, p. 29. Volgens den Regeeringsalmanak van 1901 is nog geen opvolger voor hem benoemd.

[2] Zie het contract van 1888 en de Akte van verband van 1886, respectievelijk te vinden in de Handelingen der Staten-Generaal, Zitting 1888-1889, N° 76, en Zitting 1887-1888, N° 67.

Sultan vervangt hij dezen, in zijne hoedanigheid van troonopvolger. Zoolang de Sultan leeft, en in staat is persoonlijk de regeeringsfunctiën te vervullen, is hij slechts adviseur [1]. Evenmin heeft men eigenlijk gezegde Rijksbestuurders in Kwantan [2], Pelalawan [3], in de meesten der vroegere [4] Onderhoorigheden van Siak langs Sumatra's Oostkust gelegen [5], en in de Onderhoorigheden van Atjeh [6]. In enkelen der vroegere Onderhoorigheden van Siak en in onderscheidenen der Onderhoorigheden van Atjeh heeft men trouwens geen Vorst, maar een veelhoofdig en federatief bestuur, dat door min of meer erfelijke hoofden wordt uitgeoefend, en dat men als een Rijksraad zonder Vorst, ja zelfs zonder vasten president, zoude kunnen aanmerken [7].

De meest algemeene titel der Maleische Rijksbestuurders is die van hun Vorst met bijvoeging van het woord: moeda, d. i. "jong", b.v. Soetan Moeda, Radja Moeda, Toewan Moeda of Jang dipĕrtoewan Moeda. Daarnevens vindt men in de Maleische staatjes voor den Rijksbestuurder nog de titels: Pĕrdana Mantri in Mampawa, Matan en Koetei, Pangéran Bandahara in Pontianak, Pangéran Ratoe, in Djambi, Sintang, Soekadana en Sanggau, Mangkoe Boemi in Siak, Landak, Sambas, Simpang, Kotaringin en Pasir, Djogoegoe in Ternate en Batjan, en Djodjaoe [8] in Tidore. De beide laatstgenoemde titels zijn echter niet

---

[1] Zie Hijmans van Anrooy: Siak Sri Indrapoera, in het Tijdschrift voor Indische Taal-, Land en Volkenkunde, dl. XXX (1885), p. 274, 323, en het contract van 1890, te vinden in de Handelingen der Staten-Generaal, Zitting 1893-1894, N° 127.

[2] Zie Schwarz: Nota over den politieken en economischen toestand van het landschap Kwantan, in het Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, dl. XXXVI (1893), p. 329.

[3] Zie Faes: Het rijk Pelalawan, in het Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, dl. XXVII (1882), p. 503.

[4] De definitieve opheffing der Siaksche suprematie over de kustlandschappen, van Panei af tot en met Tamiang, had plaats bij het contract van 1884, te vinden in de Handelingen der Staten-Generaal, Zitting 1885-1886, N° 110.

[5] Alleen in Panei, Asahan, Serdang en Langkat heeft men Rijksbestuurders. In laatstgenoemd staatje wordt de Vorst door twee zijner halfbroeders als Rijksbestuurders bijgestaan, elk voor een deel van zijn gebied, en door beiden te zamen voor de zaken, welke het geheele landschap raken.

[6] Zie de Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, onder de betrekkelijke artikels.

[7] Zie de jaarlijks gepubliceerde lijst der voornaamste Inlandsche vorsten en hoofden in den Indischen Regeeringsalmanak.

[8] De Europeanen noemen hem gewoonlijk ook Djogoegoe.

Maleisch maar Alfoersch, en beteekenen letterlijk: „hoofd van het volk”. In de Maleische staatjes is, gelijk wij zagen, de troonopvolger in den regel tevens Rijksbestuurder. Zoo neen, dan voert de troonopvolger steeds een titel, welke hem wel boven den Rijksbestuurder plaatst, doch welke aan den anderen kant geene bepaalde ambtelijke functiën in zich sluit. Zoo was in Mampawa de titel van den Kroonprins vroeger Pangéran Daëng, doch thans is die Pangéran Ratoe, en in Koetei Pangéran Praboe Anom; terwijl de respectieve Rijksbestuurders in beide staatjes slechts Pĕrdana Mantri zijn [1]. Alleen in de Sultanaten van Ternate, Tidore en Batjan schijnt het ambt van Rijksbestuurder als hooger te worden beschouwd dan de waardigheid van troonopvolger. Meestal heeft laatstgenoemde een aan het Hollandsch ontleenden militairen titel; maar hij kan ook b.v. Kapitèn-Laoet of Vlootvoogd zijn [2].

Wat de Rijksgrooten beneden den rang van Rijksbestuurder in de Maleische staatjes betreft, zoo ontbreken de gegevens voor eene volledige opgave. Ik geef hier slechts, wat ik ten deze heb kunnen vinden.

In Djambi: Een vijftal Pangéran's met de, naar het schijnt, vast aan hun ambt verbonden namen van Wira Koesoema, Tjitra Koesoema, Aria Djaja Koesoema, Poespa Joeda en Koesoema di Laga. Eerstgenoemde is Sajjid, en behoort tot het Ḥadhramautsche geslacht al-Djufrî [3].

In Indragiri: De Toemĕnggoeng of Regent der Bovenlanden, de Bandahara of Regent der Benedenlanden, waarin de hoofdplaats ligt, de Mangkoe Boemi en de Panglima Bĕsar, wier

[1] Zie de bronnen straks te vermelden ten opzichte der Rijksgrooten in de verschillende staatjes, en, wat Mampawa, Landak en Sintang betreft, respectievelijk het suppletoir contract van 1880, de Akte van bevestiging met Nota van toelichting van 1875, de Akten van verband en bevestiging met Nota van toelichting van 1889, respectievelijk te vinden in de Handelingen der Staten-Generaal, Zitting 1882-1883, N° 140, Zitting 1877-1878, N° 100, en Zitting 1890-1891, N° 112.

[2] Vergl. De Clercq, t. a. p., p. 295, 324, en de Akte van verband van den tegenwoordigen Sultan van 1894, te vinden in Handelingen der Staten-Generaal, Zitting 1895-1896, N° 110. De heer De Clercq had de goedheid mij nog eene nadere Nota omtrent de bestuurstoestanden in de residentie Ternate te verstrekken, ter gedeeltelijke rectificatie van hetgeen ter zake in zijn werk voorkomt.

[3] Zie de stukken aangehaald hierboven, p. 55 noot 2, en Le Ḥadhramout, enz., p. 198.

functiën niet worden opgegeven, de Bandar of Sjâhbandar, in oudere stukken ook Panghoeloe Dagang genoemd, naar zijne functiën van hoofd der vreemdelingen te Ringat, en eindelijk de Wakîl's of gemachtigden der beide Rijksbestuurders in de onderdeelen hunner respectieve ressorten. De Vorsten schijnen bovendien zeer gul met het verleenen van honorifieke titels, zonder daaraan verbonden inkomsten of gezag, zoodat het land van Panglima's en Hoeloebalang's schijnt te wemelen. Vroeger bestond ook nog het ambt van Laqsamana [1].

In Kwantan: De vijf Datoeq's of erfelijke distriktshoofden [2].

In Lingga: Behalve den Vorst van Indragiri en het Hoofd van Reteh, als leenmannen, heeft men in het Rijksbestuur den Datoeq Laqsamana of Gouverneur der hoofdplaats, den Datoeq Bandahara of Havenmeester, den Panglima of Bevelhebber der krijgsmacht, den Panghoeloe Balai of Hofmaarschalk, en eenige Orang Kaja's of hoofden van de distrikten in het rechtstreeksche gebied van den Sultan. Voorts maken deel van het Rijksbestuur uit de hoofd-geestelijke en 'sVorsten naaste bloedverwanten zonder bepaalde ambten [3].

In Siak: De Datoeq's of hoofden der vier Soekoe's, en de Datoeq Laqsamana van Boekit Batoe. Tot de Soekoe's rekent men de onderdanen van den Sultan, die van Menangkabauschen oorsprong zijn. Deze personen wonen door het geheele Rijk verspreid, en zijn plaatselijk aan de gewone dorpshoofden onderworpen; maar elke Soekoe heeft bovendien een Datoeq als algemeen hoofd ter hoofdplaats [4]. De Datoeq's worden bij vacature door de voor-

---

[1] Vergl. boven, p. 54, en Graafland: Schetsen uit Indragiri, Batavia 1889, p. 28 en vv., 43.

[2] Zie Schwarz, t. a. p., p. 327 en vv.

[3] Zie Handelingen der Staten-Generaal, Zitting 1888—1889, N° 76, en Bijdragen, enz., t. a. p., p. 415. Blijkens art. 3 van het contract van 1784, bestond destijds de Rijksraad uit vier personen, respectievelijk als Radja Toewa, Radja Bandahara, Radja Toemĕnggoeng en Radja Bongsoe betiteld. Zie Netscher, t. a. p., p. 197, 206.

[4] Het woord: soekoe, heeft echter in Siak eene andere beteekenis dan in Centraal-Sumatra. Het beteekent er namelijk niet: „geslacht", d. w. z. personen van eene zelfde stammoeder in de vrouwelijke lijn afstammende, maar de soekoe bestaat er uit de nakomelingen der Menangkabausche kolonisten uit eene zelfde streek (loehaq) afkomstig. Hunne matriarchale instellingen hebben die kolonisten tegen de patriarchalen van den Islâm verwisseld. Vgl. Wilken: De verbreiding van het matriarchaat op Sumatra, in deze Bijdragen, 5de Volgreeks, dl. III (1888), p. 169 noot 23, en p. 172, 173.

naamste leden der Soekoe gekozen, doch door den Sultan bevestigd. De Laqsamana was vroeger een gewoon ambtenaar van den Sultan, even als thans nog de Sjâhbandar van Pakan Baharoe; doch langzamerhand is hij een geapanageerde Rijksgroote geworden. Omstreeks het midden der 19e eeuw schijnt deze evolutie haar beslag te hebben verkregen. Voorts worden nog als Rijksgrooten, buiten den Rijksraad, genoemd: de beide Bĕntara's of Herauten, namelijk de Bĕntara Kiri en de Bĕntara Kanan, belast met het bekend maken der vorstelijke bevelen aan het volk, en met de handhaving van het hofceremonieel. De Bĕntara Kiri is de hoogste der twee. Onder de Bĕntara's ressorteeren rechtstreeks de dorpshoofden langs de beneden Siak-rivier. De inrichting van het bestuur, de verdeeling der bevolking en de gezagsverhoudingen zijn in Siak zeer ingewikkeld, ja zelfs niet in alle opzichten duidelijk [1].

In Pelalawan: De Maharadja Laila Poetra, de Datoeq Bandar, de Datoeq Laqsamana en de Datoeq Kampar. Vroeger had men, in stede van den Datoeq Bandar, een Djoeroetoelis of Secretaris als lid van het Rijksbestuur; terwijl de tegenwoordige functiën van Datoeq Bandar, eene uitdrukking van gelijke beteekenis als Sjâhbandar, destijds door een Nachoda Bĕsar of Opperschipper werden vervuld [2]. De Datoeq Kampar is waarschijnlijk het hoofd der streek langs de Kamparrivier.

In de ten Noorden van Siak gelegen staatjes van Sumatra's Oostkust, vóór 1884 onderhoorigheden van bedoeld rijkje [3], worden de vazallen der Vorsten als de Rijksgrooten aangemerkt. Zoodanige vazallen zijn de Datoeq's of erfelijke hoofden van Soekoe's, onder welk woord aldaar echter, anders dan in Siak, een territoriaal gebied wordt verstaan. Voorts worden, in sommigen dier staatjes, als titels van vazallen vermeld: Radja, Maharadja, Pangéran en Kĕdjoeroean. De territoriale hoofden in het rechtstreeksche gebied der Vorsten, onder de namen van Indoeq, Wakîl, Kapala Kampoeng, Panghoeloe, Panglima en Nachoda bekend, worden door hen aangesteld, en maken evenmin deel van het Rijksbestuur uit als de Sjâhbandar, de Bandahara, enz.,

---

[1] Zie Hijmans van Anrooy, t. a. p., p. 274, 285, 300 en v., 314 en vv., 325 en vv., 331, 333 en vv.

[2] Zie Faes, t. a. p., p. 503, 522.

[3] Vergl. boven, p. 56, noot 4.

waar die titularissen nog bestaan [1]. Ook in de staatjes der Oostkust van Sumatra, welke een federatief karakter dragen [2], vormen de Datoeq's der verschillende verbonden landschappen het Rijksbestuur.

In de Onderhoorigheden van Atjeh: Het hierboven [3] uiteengezette karakter der hoofden van de Onderhoorigheden van Atjeh, geeft voldoende aan, dat aldaar van eigenlijk gezegde Rijksgrooten geene sprake kan zijn, ook niet in de staatjes, welke geen federatief karakter dragen [4]. De Vorst moet, evenals vroeger de Hoeloebalang in Groot-Atjeh, in alle belangrijke aangelegenheden te rade gaan met de Imâm's of hoofden der Moekim's, zoo zijn gebied uit meer dan ééne Moekim bestaat, en anders met de hoofden en oudsten [5] van zijne gemeenten. In de staatjes, aan de Westkust door Menangkabausche volkplanters gesticht, komen daarbij nog de Datoeq's of hoofden der geslachten, waaruit de bevolking bestaat. In enkele staatjes vinden wij speciale Raadslieden (Mantri of Kapala Bitjara) van den Vorst vermeld. Overal vindt men den Krani of Secretaris, en, in de aan zee gelegen staatjes, den Sjâhbandar [6].

In Sambas: De Pangéran Bandahara, de Pangéran Toemĕnggoeng, de Pangéran Laqsamana, en nog een niet vast aantal van Pangéran's zonder bepaalde functiën. Bovendien vindt men nog Kiahi's, Orang Kaja's, en Imâm's vermeld, die wel niet in het Rijksbestuur zitting schijnen te

---

[1] Zie de Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, s. vv. „Bila", „Deli", „Kota Pinang", „Padang", „Panei", „Perbaoengan"; Vigelius: Memorie van overgave van het bestuur over de afdeeling Panei en Bila, in het Tijdschrift voor de Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, dl. XVII (1869) p. 433 en vv.; Halewijn: Geographische en ethnographische gegevens betreffende het rijk van Deli, in het Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, dl. XXIII (1876) p. 147 en vv., benevens de Akten van bevestiging der Vorsten van Asahan en Koewaloe van 1886, en van den Vorst van Serdang van 1887, respectievelijk te vinden in de Handelingen der Staten-Generaal, Zitting 1886-1887, N° 101 en 1889-1890, N° 103.

[2] Vergl. boven, p. 56.

[3] Zie boven, p. 17 en vv.

[4] Zie boven, p. 56.

[5] Vergl. boven, p. 46, 47.

[6] Zie de Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, s. vv.: „Edi", „Gighen", „Kloewang", „Kloewat", „Koewala Batoe", „Laboean Hadji", „Melaboeh", „Pasei", „Patih", „Pasangan", „Pedir", „Perlak", enz.

hebben, maar toch als zoo voornaam worden beschouwd, dat zij eene eigene vlag voeren [1].

In Pontianak: De Pangéran Laqsamana en de Pangéran Toemĕnggoeng [2].

In Sanggau: De Kiahi's of erfelijke hoofden der vier Soekoe's of afdeelingen, waarin de bevolking, buiten de naaste familie van den regeerenden Vorst en den Rijksbestuurder, verdeeld is. Die afdeelingen zijn: de Anaq Radja of adel, de vrije Maleische bevolking van Sanggau, de Orang Dalam of Orang Boemi, d. w. z. de Mohammedaansche Dajaks, en de Orang Darat of heidensche Dajaks. Onder deze hoofden staan de gemeente-hoofden met zeer uiteenloopende titels [3].

In Tajan [4], Soekadana [5], Simpang [6] en eenige andere kleine rijkjes: De naaste familieleden van den Vorst, doorgaans met den titel van Pangéran zonder meer.

In Matan: De Pangéran Bandahara, de Pangéran Laqsamana, de Pangéran Adipati, en nog twee Pangéran's zonder bepaalde functiën [7].

In Kotaringin: Men heeft hier in het Rijksbestuur slechts erfelijke volkshoofden (Nanang of Mantri) met de titels Kiahi, Dĕmang of Djoeragan, voor zooverre zij een distrikt, en met dien van Pĕmbĕkĕl voor zooverre zij een dorp besturen. Aan het hoofd der geestelijken staat een Panghoeloe, en aan het hoofd der politie een Djaksa, die beiden ook tot het Rijksbestuur gerekend worden [8].

---

[1] Zie het contract van 1873, met de bij art. 14 daarvan behoorende Bijlage, het suppletoir contract van 1877, met de Nota van toelichting, alles te vinden in de Handelingen der Staten-Generaal, Zitting 1880-1881, N° 87, en vergl. Catalogus der ethnologische verzameling van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 4de druk, Batavia 1885, p. 140, 141.

[2] Zie de Akten van verband van 1872 en 1895, in de Handelingen der Staten-Generaal, Zitting 1875-1876, N° 82, en 1895-1896, N° 110.

[3] Zie Bakker: Het Rijk Sanggau, in het Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, dl. XXIX (1884), p. 426, 434 en vv., 454 en vv.

[4] Zie het contract van 1883, in de Handelingen der Staten-Generaal, Zitting 1883-1884, N° 133.

[5] Zie Barth: Overzicht der afdeeling Soekadana, opgenomen in dl. L (1897) der Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, p. 63.

[6] Zie Ibid. p. 73 en vv.

[7] Zie Ibid. p. 78, 79.

[8] Zie Pijnappel: Beschrijving van het Westelijke gedeelte der Zuid- en Oosterafdeeling van Borneo, naar rapporten van Von Gaffron, in deze Bijdragen, Nieuwe Volgreeks, dl. III (1860), p. 275, 280, 283.

In Koetei: De Pangéran Bandahara, behalve Schatbewaarder, ook belast met de aanrakingen uit het buitenland, de Sénapati of Legerbevelhebber, en de Sjâhbandar. Deze Rijksgrooten worden met den Rijksbestuurder onder den algemeenen naam van Mantri's begrepen. Zij vormen een raad, de Tanah, letterlijk: "het Land", geheeten, welke nevens den Karadjaän of Raad van leden der vorstelijke familie, in alle zaken van gewicht, niet alleen door den Sultan moet gehoord worden, maar waarmede zelfs overeenstemming gevorderd wordt. Onder de leden van den Karadjaän noem ik den Pangéran Praboe Anom of troonopvolger, den Pangéran Ratoe, den Pangéran Mangkoe Boemi en den Pangéran Adipati. De Pangéran Bandahara is tegenwoordig tevens hoofd der Boegineezen te Samarinda, die vroeger eene soort van republiek in den staat vormden onder een eigen hoofd, den Poewa Adoe, die meer als vazal dan als ambtenaar van den Sultan was aan te merken. In mindere mate, maar toch ook eenigszins, was dit het geval met de hoofden der kleinere Boegineesche nederzettingen, Kapala Manang of familiehoofden genoemd. Deze hoofden zijn eveneens langzamerhand vervangen, en wel door Panglima's, Anrégoeroe's en Kapitan's, allen door den Sultan aangesteld, en slechts als ambtenaren te beschouwen. Onder de Mantri's of Rijksgrooten staan de Poenggawa's of Mantri's van den tweeden rang, d. w z. de dorps- en andere volkshoofden der Maleiers. De Dajaksche volkshoofden zijn thans nog meer vazallen dan ambtenaren, en worden Radja genoemd. Het gezag van den Sultan over sommigen hunner bestaat trouwens meer in naam dan in werkelijkheid [1]. In de Noordelijk van Koetei gelegen Berousche staatjes: Goenoeng Taboer, Sambalioeng en Boeloengan schijnt de macht der Vorsten eveneens door twee Rijksraden als in Koetei beperkt te zijn. Intusschen heeten aldaar de Rijksgrooten niet Mantri, maar Wadjir, en behooren, wat Boeloengan betreft, nog als zoodanig te worden aangemerkt de

[1] Tromp: Eenige mededeelingen omtrent de Boegineezen in Koetei, in deze Bijdragen, 5de Volgreeks, dl. II (1887), p. 168, 169, 182 en vv.; Dezelfde: Uit de Salasila van Koetei, t. a. p., p. 6, 67 en de bij dat opstel gevoegde geslachtslijst; Bock, t. a. p., p. 2, 3, 7, 11, 12, 14, 21, 27, 34, enz.; Verslag van het verhandelde tot regeling der betrekkingen tusschen de Maleische en Boegineesche nederzettingen aan de Koetei-rivier, in het Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, dl. XXIV (1877), p. 212 en vv.

hoofden der zoogenaamde Tidoengsche Landschappen, die den Vorst van Boeloengan als hun leenheer erkennen [1].

In Ternate, Tidore en Batjan: De Kapitèn Laoet of Vlootvoogd, de Hoekoem's (van het Arab. ḥokm d. i. „recht") of eerste hoofden der gemeenten in het onmiddellijke Sultansgebied, en de Secretaris. Merkwaardig is het, dat de functiën van Secretaris soms door één der hoofdgeestelijken worden vervuld; zoo neen, dan behooren de hoofdgeestelijken (Kalé (Arab. qâḍhî) of Imâm) in bedoelde Sultanaten als zoodanig toch tot de Rijksgrooten. In de binnenlanden heeft men de Radja's of leenmannen, en de Oetoesan's of commissarissen van de Sultans in de distrikten. Laatstgenoemden zijn belast met de handhaving der rechten van den Sultan tegenover de bevolking. Deze heeft in de distrikten haar eigen Alfoersch plaatselijk bestuur, met Alfoersche titels. De Sjâhbandar is in deze Sultanaten geen havenmeester, maar de persoon belast met de administratie der vorstelijke vaartuigen en de daarop geplaatste bemanning. De leden der vorstelijke familie hebben voorts allen aan het Hollandsch ontleende militaire titels. In Batjan is het bestuur wel in denzelfden geest, als in Ternate en Tidore, doch meer in het klein ingericht. Zoo vind ik in dat Sultanaat van Oetoesan's geene melding gemaakt, en schijnen ook sommige andere ambten òf niet te bestaan, òf dikwijls tijdelijk onbezet te zijn [2].

Van de overige Maleische staatjes vind ik òf niets ten aanzien der onder den Rijksbestuurder staande Rijksgrooten vermeld, òf alleen dat er Rijksgrooten zijn, met wie de Vorst zijne macht deelt.

In de Makassaarsche en Boegineesche staatjes is de macht der Rijksraden over het algemeen het grootst. De begrippen van lid van den Rijksraad en van Rijksgroote zijn aldaar identiek, en de toestand, in sommige Maleische staatjes aangetroffen, dat de Rijks-

---

[1] Zie Tromp: Eenige mededeelingen, enz., t. a. p., p. 169, noot 2; het contract met Boeloengan van 1878, te vinden in de Handelingen der Staten-Generaal, Zitting 1879-1880, N° 86, en de Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, s. vv.: „Berou", „Boeloengan", „Goenoeng Taboer" en „Sambalioeng".

[2] Zie De Clercq, t. a. p., p. 223 en vv., 210, 234 en vv., 324 en v., benevens diens Nota vermeld hierboven p. 57 noot 2; Akten van verband en bevestiging van den in 1894 opgetreden nieuwen Sultan van Tidore, te vinden in de Handelingen der Staten-Generaal, Zitting 1895—1896, N° 110; Elout: Journaal eener reis en bezoek aan de Batjan-Eilanden, in het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, Jaargang 1881, dl. II, p. 178, 182, 183, 322, 349.

grooten geen bepaald college vormen, doch zoo noodig individueel optreden, is aldaar onbekend. De Rijksraad is, evenals bij de Maleiers, ook bij de Makassaren en Boegineezen het hoogste rechterlijke college, echter met dit onderscheid dat daarnaast bij hen eene geestelijke rechtspraak, de Sarat bestaat. Bij de Maleiers is eene dergelijke splitsing van rechtspraak slechts in enkele, oudtijds van Java uit gekoloniseerde staatjes, inheemsch [1]. De Latowa schrijft voor, dat de leden van den Rijksraad of Hadat (Mak. Boeg. Âdà) en de Vorst "steeds in overleg met elkander moeten handelen". De leden van den Rijksraad moeten, volgens dezelfde bron, den Vorst en zijne kinderen, door hunne raadgevingen, afhouden van verkeerde handelingen, gelijk omgekeerd de Vorst ook zijne Rijksgrooten, zoo noodig, moet vermanen. Zij moeten waken voor de instandhouding van het gewoonterecht, het volk daaromtrent onderrichten, en zorgen dat de Vorst in zijne inkomsten en andere voorrechten gehandhaafd blijft. Zij moeten wonen binnen den muur, welke de hoofdplaats van het Rijk omgeeft. Zelfs op reis moet de Vorst door eenige leden van den Rijksraad vergezeld zijn [2]. De leden van den Rijksraad worden onderscheiden van de hofhouding, d. w. z. van de aanzienlijken, die tot het persoonlijke gevolg van den Vorst behooren. Als zoodanig noemt de Latowa allen, die van vorstelijk bloed zijn, zonder bepaalde functiën uit te oefenen, en voorts de huisslaven van den Vorst, zijne beteldoosdragers, lijfwachten, zendelingen, enz. die allen hunne door het gewoonterecht bepaalde plichten aan het hof hebben, en die, of althans wier hoofden, zeer invloedrijke personen zijn, zonder echter tot de eigenlijk gezegde Rijksgrooten te behooren [3].

De leden van den Rijksraad zijn veelal, maar niet altijd, leenmannen van den Vorst. In het eerste geval oefenen zij als zoodanig zelfbestuur uit in de verschillende deelen des Rijks. Deze leenmannen worden bij de Boegineezen onderscheiden in leenmannen, die familie zijn van hun leenheer, in welk geval zij Paséadjingăng heeten, en de gewone leenmannen of Palilì's. Eerst-

[1] Zie Piepers: De priesterrechtspraak in Zuid-Celebes, in het Tijdschrift: Het Recht in Nederlandsch-Indië, dl. LX (1893), p. 355 en vv., naar welk opstel hier tevens wordt verwezen voor het karakter der nationale rechtspraak bij de Makassaren en Boegineezen in het algemeen, en hare verhouding tot het vorstelijk gezag.

[2] Zie Latowa, p. 210 en vv.

[3] Zie Latowa, p. 201, 209, 217, 221, 225.

genoemden bezitten doorgaans eene grootere mate van autonomie, en zijn tot mindere of lichtere opbrengsten gehouden dan de tweeden. Bij de Makassaren worden alle leenmannen Palilì genoemd. De leenen zijn erfelijk, en met het inwendige bestuur daarvan laat de leenheer zich zoo goed als niet in. Alleen mag geene erfdochter van een leenman huwen zonder toestemming van den leenheer. Voor zooverre de leenmannen, wegens hun lidmaatschap van den Rijksraad, ter hoofdplaats moeten verblijf houden, hetgeen, ondanks het zoo even aangehaalde positieve voorschrift der Latowa, lang niet bij allen, en stellig niet geregeld, het geval schijnt te zijn, wordt hun eigen gebied bestuurd door hunne respectieve Soeléwatang's of plaatsvervangers. Elk hunner kan op zijne beurt zijn eigen Rijksraad, en zijne leenmannen hebben, welke laatsten dan als achterleenmannen van den Vorst van het Rijk te beschouwen zijn. Naast deze leenen staat het patrimoniale, niet in leen uitgegeven, gebied van den Vorst. Een andere in Zuid-Celebes voorkomende staatsvorm is de federatie. De Rijksgrooten zijn dan geen leenmannen, maar verbonden Vorsten. Vroeger was in den regel één dezer verbonden Vorsten de Hoofdvorst; doch tegenwoordig schijnt dit slechts bij uitzondering het geval te zijn. Eén staatje, Wadjo is veeleer eene aristocratische federatieve republiek onder een president dan eene monarchie. Bij dit alles moet nog worden aangeteekend, dat de functiën van bestuurshoofd, leenman of verbonden Vorst, in het ééne staatje vereenigbaar zijn met die van leenman, leenheer of hoofdvorst in het andere, en omgekeerd. Ook in zoodanige gevallen neemt een Soeléwatang het bestuur waar, hetzij van het leenrijk, hetzij van het eigen gebied. Ten gevolge van het absenteïsme der Vorsten, leenmannen of andere Rijksgrooten, door het gewoonterecht gevorderd, is een belangrijk ambt dat der zendelingen (Soero), met het overbrengen der bevelen van alle deze waardigheidsbekleeders aan hunne onderhoorigen of plaatsvervangers belast [1].

---

[1] Zie Latowa, p. 211; Niemann: De Boegineezen, enz., t. a. p., p. 267; Matthes, t. a. p., p. 147, 171; Dezelfde: Over de Wadjoreezen met hun handels- en scheepswetboek, Makassar 1869, p. 5 en vv.; Kooreman, t. a. p., p. 189 en vv.; Van Braam Morris: Het landschap Loehoe, in het Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, dl. XXXII (1889), p. 517 en vv., en 532 en vv.; Dezelfde: Geschiedenis van het bondgenootschap Masenrempoeloe in hetzelfde Tijdschrift, dl. XXXVI (1893), p. 149 en vv.; Dezelfde: Nota's van toelichting op de contracten met de landschappen Maiwa, Doerie, Kassa, Batoelappa, Alietta, Soeppa en Sawietto, Ibid. p. 149 en vv., 160 en vv., 175 en vv., 182 en vv., 191 en v., 198 en vv., 208 en vv., en 223 en

De voornaamste der Rijksgrooten is ook in de Makassaarsche en Boegineesche staatjes de Rijksbestuurder, gewoonlijk Toemaïlalang (Mak.) of Tomarilalăng (Boeg.) genoemd [1], doch ook wel met andere titels aangeduid, als Pabitjara Boeta [2], Djogoegoe, Sapati, Poewa Adoe, Patoenroe enz. Hij wordt door den Rijksraad in overleg met den Vorst, en elders door den Vorst in overleg met den Rijksraad benoemd en ontslagen. In Boni moet zijne benoeming of zijn ontslag door het Gouvernement worden goedgekeurd. Hij is voorzitter van den Rijksraad, waarin overigens, gelijk wij zagen, zitting hebben de leenmannen of de verbonden Vorsten, veelal, naar hun aantal, de „zeven Vorsten", de „vier Vlaggen", enz. genoemd. In staatjes zonder leenmannen of verbonden Vorsten, bestaat de Rijksraad met den Rijksbestuurder uit de distrikts-, onderdistrikts- of gemeentehoofden, met verschillende, en plaatselijk in beteekenis afwijkende, titels, als Matowa, Galarang (Mak) of Gălărăng (Boeg.), Djanang, Anronggoeroe (Mak.) of Anrégoeroe (Boeg.), Mado, Datoe, Madika, enz., al dan niet bijgestaan door één of meer Pabitjara's of Raadsheeren. Soms fungeert de Soeléwatang van den Vorst als Rijksbestuurder. Onderscheidene staatjes bestaan slechts gedeeltelijk uit leenroerige of verbonden landstreken, en voor een ander gedeelte uit het rechtstreeksche gebied van den Vorst. In zoodanig geval bestaat de Rijksraad somtijds uit alle of eenige leenmannen of verbonden vorsten, met de rechtstreeks aan den hoofdvorst ondergeschikte distriktshoofden, enz., doch somtijds ook uit ééne van beide categorieën. Sommige Rijksraden zijn in twee afdeelingen verdeeld, met verschillende bevoegdheden en rang. Naast den Rijksraad fungeeren als Rijksgrooten de Sabanarà [3] of Havenmeester, met ongeveer dezelfde functiën als in de Maleische staatjes, de Poenggawa of Legerbevelhebber, en de Kali (Arab. qâdhî) of

vv.; Bakkers: Tanette en Barroe, in hetzelfde Tijdschrift, dl. XII (1862), p. 255 en vv.; Dezelfde: Het leenvorstendom Boni, in hetzelfde Tijdschrift, dl. XV (1866), p. 68 en vv., 135 en vv.; Eerdmans, t. a. p., p. 46 en vv. en 58 en vv.

[1] Soms heeft men twee Toemaïlalang's of Tomarilalăng's, de T. Matowa of Eerste (letterl. „oudste") Rijksbestuurder, en de T. Malolo of Tweede (letterl. „jongste") Rijksbestuurder. Het woord Toemaïlalang of Tomarilalăng beteekent: „de man die in de meest vertrouwde betrekking staat tot den Vorst."

[2] Letterlijk: „de spreker voor het land".

[3] Verbastering van Sjàhbandar, zie boven, p. 46. De klemtoon van dit woord valt in het Mak. en Boegin. op de derde lettergreep van achteren.

hoofd der geestelijken, tevens belast met de geestelijke rechtspraak. Alle Rijksgrooten moeten echter, als ik de berichtgevers goed begrijp, behooren tot den vorstelijken adel. De aard van het ambt schijnt daarbij op den achtergrond te staan. Vooral komt dit uit in de staatjes waar distrikts-, onderdistrikts- of zelfs gemeentehoofden in den Rijksraad zitting hebben, en waar die titularissen gedeeltelijk tot den vorstelijken adel behooren en gedeeltelijk tot den stand der Daëng's, d. w. z. de patriciërs [1]. In zoodanig geval hebben laatstgenoemde hoofden geen aandeel in het Rijksbestuur, al ware hun gebied belangrijker dan dat van menig hoofd van vorstelijk bloed. Sedert 1824 wordt, krachtens artikel 18 van het toen vernieuwde Bongaaische traktaat [2], in alle staatjes de vermoedelijke troonopvolger (Tjăning of Opoe Tjăning, dan wel Karaëng (Mak.) of Aroeng (Boeg.) Lolo of Malolo, d. i. „jong" of „die jong is") reeds bij het leven van den Vorst door den Rijksraad aangewezen [3]. Hij is de vervanger van den Vorst in geval van ziekte of andere verhindering; maar buiten die gevallen neemt hij in den regel geen deel aan het bestuur, en hij is ook als troonopvolger zelfs niet noodwendig lid van den Rijksraad [4].

Het bovenstaande, ofschoon meer speciaal op Zuid-Celebes betrekking hebbende, geldt ook in hoofdzaak voor de Boegineesche staatjes elders gevestigd. Trouwens zelfs voor Zuid-Celebes geeft het slechts den algemeenen toestand terug, zooveel mogelijk door mij in breede trekken geformuleerd. Bijna elk staatje levert locale en partieele afwijkingen van dien toestand op, niet zelden nog van tijdelijken aard. Het zoude echter te ver voeren hier, ten aanzien van elk der Makassaarsche en Boegineesche staatjes, in nadere bijzonderheden te treden, vooral met het oog op de weinige beteekenis van de meesten dier staatjes, zoowel uit een economisch, als uit een staatkundig oogpunt. Eene uitzondering moet echter worden gemaakt ten opzichte van de geheel op zich

[1] De eigenlijke volksklasse is van het bekleeden van gewichtige ambten uitgesloten, allerlei rampen treffen het land, waar men zich niet aan dezen regel houdt. Zie Vink, t. a. p., p. 328.

[2] Zie boven, p. 3.

[3] Deze aanwijzing heeft intusschen slechts een voorloopig karakter, en is in elk geval herroepbaar. Vergl. boven p. 39 noot 5.

[4] Zie Matthes: De Âda's, t. a. p., p. 146, 147; Maiwa, t. a. p., p. 160, 161; Kassa, t. a. p., p. 182; Batoelappa, t. a. p., p. 191; Alietta, t. a. p., p. 198; Soeppa, t. a. p., p. 209; Sawietto, t. a. p., p. 223, 224; Bakkers: Boni, t. a. p., p. 69 en vv.; Eerdmans, t. a. p., p. 65 en vv.; Ligtvoet: Boeton, t. a. p.. p. 92.

zelf staande en hoogst merkwaardige republikeinsche staatsinrichting van Wadjo. Deze republiek bestaat uit drie vorstendommen, aan het hoofd van elk waarvan twee Păta's of Vorsten staan, één voor het burgerlijk bestuur en één voor de krijgszaken. Deze zes Vorsten vormen, met een dertigtal vorstelijke personen van minderen rang en een drietal zendelingen, benevens een Aroe Matowa of Păta Matowa, d. i. een President, den algemeenen Rijksraad. De president wordt gekozen door de vergadering, doch buiten haar midden, en oefent met de zes evengenoemde Păta's het dagelijksch bestuur uit. De keuze van den President geschiedt voor onbepaalden tijd; maar de zes evengenoemde Păta's kunnen hem elk oogenblik afzetten, welke afzetting hem op zinnebeeldige wijze wordt aangezegd. Komt één der leden van den algemeene Rijksraad te overlijden zoo kiest de volle vergadering zijn opvolger, gewoonlijk uit zijne naaste bloedverwanten. Daarentegen wordt bij de keuze van den Aroe Matowa op geene bloedverwantschap met den vorigen titularis gelet [1].

De vorstendommen Boeton, Bima, Dompo, Sanggar en Soembawa verdienen eveneens eene bijzondere vermelding. Wel is waar hebben die rijkjes sedert eeuwen tot Zuid-Celebes in politieke en ethnologische betrekking gestaan, en zijn zij, alles bijeengenomen, slechts bij de groep der Makassaarsche en Boegineesche staatjes in te deelen; maar desniettegenstaande zijn de afwijkingen in hunne bestuursinrichting talrijk. In eerstgenoemd land vormen de Sapati of Rijksbestuurder, de Kénipoeloe, vroeger Hoekoem genoemd, waarschijnlijk het bestuurshoofd der residentie van den Vorst, de Regenten (Radja) van Soerabolio en Badia, benevens twee Kapitan Laoet's den Raad van Pangka's of Rijksgrooten [2]. Zij behooren allen tot de vorstelijke familie, en kunnen één hunner als zoodanig, doch ook een ander lid dier familie tot Vorst verkiezen. Ofschoon Boeton nog in 1824 tot het nieuwe Bongaaische traktaat is toegetreden, wordt, volgens art. 26 van het in 1873 gesloten contract, geen troonopvolger bij het leven van den Vorst benoemd. Onder de Regenten staan de Bonto's of volkshoofden [3], ten getale van 32, verdeeld in drie categorieën, en, ofschoon niet van vorstelijke afkomst, toch uit bepaalde

---

[1] Zie Matthes: Over de Wadjoreezen, enz., p. 4 en vv.

[2] Vreemdelingen noemen hen veelal met den Maleischen titel Kapala Bitjara.

[3] Vreemdelingen noemen hen veelal met den Maleischen titel Mantri.

familiën gekozen. Het ambt van Sapati komt van rechtswege toe aan den Regent van het eiland Koebeina, dat van Kénipoeloe aan den Regent van Batoe Leja. De beide Kapitan Laoet's worden bij vacature gekozen uit de andere Regenten van vorstelijk bloed, en behouden, bij hun ambt, het bestuur over hun gebied. De Laki's of Vorsten van Tioro en Moena zijn vazallen van den Vorst van Boeton, doch hebben geene zitting in den Rijksraad. Beiden hebben hunne eigene Bonto's; laatstgenoemde heeft bovendien zijn eigen Sapati. Ofschoon evenmin in den Rijksraad zitting hebbende, is toch ook de Sjâhbandar een voornaam persoon, zoo zelfs dat dit ambt dikwijls door een broeder van den Vorst wordt bekleed. Eindelijk vordert het gebruik, dat alle Pangka's en Bonto's in de nabijheid van den Vorst wonen, zoodat zij het bestuur over hun gebied uit de verte door middel van zendelingen (Panggalasang) voeren [1].

In Bima bestaat de Hadat uit den Rijksbestuurder, Radja Bitjara of Roema Bitjara geheeten, en 24 leden, waarvan 6 den titel van Toeréli, 6 dien van Djanéli, en 12 dien van Boemi dragen. Eerstgenoemden zijn de hoogsten in rang, dan volgen de tweeden, en eindelijk de derden. De Toeréli's en Djanéli's worden door de verschillende volkshoofden (Galarang, Lěbé, Daloe, enz.) gekozen. Zij vormen dus eene soort volksvertegenwoordiging, en kiezen op hunne beurt de Boemi's. Laatstgenoemden zijn tevens leden van het wereldlijke gerechtshof [2]. Bij verschil van gevoelen in den boezem van dit gerechtshof beslist de Rijksbestuurder, die overigens alle vonnissen moet bekrachtigen, en de bevoegdheid bezit, des noodig achtende, zelf het gerechtshof te presideeren. Om den invloed van den Rijksbestuurder niet alles overwegend te maken, is aangenomen, dat de Vorst nooit met ééne der naaste vrouwelijke familieleden van dien Rijksgroote mag gehuwd zijn, en dat hij uitgesloten is van de voogdij, bij eventueele minderjarigheid van den Vorst. Buiten het Rijksbestuur staat het personeel der hofhouding, waartoe o. a. be-

---

[1] Zie Ligtvoet, t. a. p., p. 17 en vv., 42, 59, 64, 69, 86, 88, 109. Ik volg in dit opstel dezen schrijver als de jongste en uitvoerigste bron. Volgens Matthes echter zijn de Bonto's op Boeton, wat elders de Soeléwatang's, en de Panggalasang's, wat elders de Poenggawa's genoemd worden. Zie van laatstgenoemden schrijver: Eenige opmerkingen, enz., in deze Bijdragen, 3de Volgreeks, dl. VII (1873), p. 78.

[2] De hoogste geestelijke rechtbank heet ook hier Sarat.

hooren een opper- en een onder-ceremoniemeester, een conservator der kleederen en lijfsieraden, een opper-keukenmeester, een hoofd over de wapenkamer, hoofden der lijfwacht, enz. Eén der Toeréli's is tevens Sjâhbandar, en wordt als zoodanig bijgestaan door een Mata-Mata of assistent [1]. Het hoofd der krijgsmacht en der politie is de Boemi Rénda, en een drietal Boemi Parisi zijn belast met zendingen en met de buitenlandsche betrekkingen. Deze vier Boemi's worden door den Rijksraad aangesteld, maar hebben daarin geene zitting, hetgeen niet wegneemt dat hun invloed soms zeer groot kan zijn. De volkshoofden worden door de ingezetenen gekozen; in een gedeelte van het Rijk kiezen zij nog de tusschen hen en het centrale bestuur staande distriktshoofden, evenals zij Galarang genoemd. De beide onderhoorigheden van Bima op het eiland Flores, staan ieder onder een erfelijken Nâïb of Stadhouder, door het Rijksbestuur bevestigd. Behalve deze hoofden heeft nog elk der talrijke standen of gilden (dari), waarin de adel en de vrije burgerstand verdeeld zijn, een afzonderlijk hoofd, eveneens Boemi genaamd, welke Boemi's intusschen voor een deel dezelfden zijn als die in den Rijksraad zitting hebben. De adel bestaat uit de familieleden van de Vorst en de afstammelingen van vroegere vorsten. Daartoe behooren alle rijks- en hofdignitarissen [2].

In Dompo en Sanggar bestaat de Hadat uit den Radja Bitjara of Rijksbestuurder, met den Sjâhbandar en een zeker aantal Boemi's. In eerstgenoemd staatje komen daar nog eenige Djanéli's bij als leden, en in laatstgenoemd staatje de Imâm of hoofd der geestelijkheid. De gemeentehoofden heeten Galarang [3].

In Soembawa hebben in de Hadat zitting: de Déa Rangga, de Déa Kali Béla, de Déa Kĕmang, de Déa Tami en de Déa Adipati. Bovendien kunnen daarin nog zitting hebben vijf Mamatja's en zes Laloerah's. Alle dezen behooren tot

[1] Letterlijk: „spion". Elders in den Archipel is deze titel alleen in gebruik voor de lagere handlangers van den Sjâhbandar.

[2] Zie Van Braam Morris: Bima, t. a. p., p. 178 en vv., 199 en vv. en 213 en vv., wat de spelling van sommige titels betreft, verbeterd naar Matthes: Opmerkingen, t. a. p., p. 87, en naar het Bimaneesch-Hollandsche Woordenboek van Jonker, opgenomen in dl. XLVIII (1896) der Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

[3] Zie de Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië s. v. „Dompo"; de Akte van bevestiging van den Vorst van Sanggar van 1869, te vinden in de Handelingen der Staten-Generaal, Zitting 1870-1871, N° 15, en Matthes: Opmerkingen, t. a. p., p. 85, 86.

den vorstelijken adel [1]. Eerstgenoemde is de Rijksbestuurder, de tweede de legerbevelhebber. Welke functiën de overigen vervullen blijkt niet duidelijk. Sommigen schijnen tevens bestuurshoofden te zijn. Andere bestuurshoofden zitten nooit in den Rijksraad, bij voorbeeld de eveneens tot den adel behoorende regenten (Otak Panganton) en de drie vazalvorsten van Taliwang, Serang en Djarewe, in welke staatjes overigens het bestuur op denzelfden voet als in Soembawa, maar meer in het klein, is ingericht. Volkskeuze bestaat in Soembawa alleen ten aanzien der Njaka's of gemeentehoofden. Zij behooren niet tot den adel [2].

De verhouding tusschen de Inlandsche Vorsten en hunne Rijksgrooten beheerscht ook voor het Gouvernement de vraag, met wie de contracten worden gesloten. In de Javaansche Vorstenlanden zagen wij reeds, dat geene Rijksgrooten bestaan in den zin, welken men in de Buitenbezittingen aan dat woord hecht. Dientengevolge worden de contracten er altijd gesloten met den Vorst alleen, en teekenen hoogstens eenige aanzienlijken de akte als getuigen. Wie dit zijn, is verschillend. In het archief van het Ministerie van Koloniën zag ik contracten, als getuigen onderteekend door den Rijksbestuurder en *één* of meer Boepati's, anderen door *één* of meer Pangéran's, zonder ambtelijke functiën, al dan niet in gezelschap van den Rijksbestuurder, enz. In enkele akten stellen de getuigen zich mede aansprakelijk voor de naleving van de verbintenis. Alleen in de beide akten van 1677 verklaart de Mataramsche Vorst te handelen „geadsisteert met zijne tegenwoordige rijcxstenden". In de meeste contracten met de Vorsten op de Buitenbezittingen, vooral die uit den lateren tijd, staat daarentegen uitdrukkelijk dat zij gesloten zijn met den Vorst en zijne Rijksgrooten. In Djambi treden zelfs drie partijen op: de Sultan, de Pangéran Ratoe en de Rijksgrooten [3]. Waar in de Buitenbezittingen met den Vorst alleen gecontracteerd wordt, blijkt uit de bepalingen van het contract toch altijd, dat ook de Rijksgrooten daarbij verplichtingen op zich nemen, en draagt hunne onderteekening dus een ander kenmerk dan de onderteekening door getuigen. Slechts in zeer weinige, en dan nog met de minst beteekenende staatjes gesloten,

---

[1] Hier zoowel als in Bima is Daëng een titel, welke op vorstelijke afstamming wijst. Vgl. boven, p. 11, en zie Van Braam Morris: Bima, t. a. p., p. 206; Ligtvoet: Sumbawa, t. a. p., p. 558.

[2] Zie Ligtvoet, t. a. p., p. 571 en vv.; Matthes: Opmerkingen, t. a. p., p. 82.

[3] Vergl. boven, p. 55.

contracten, treedt in de Buitenbezittingen de Vorst geheel alleen jegens het Gouvernement op als verbonden partij. Het hoofd der Inlandsche geestelijkheid komt slechts sporadisch als onderteekenaar van een contract voor, en dan nog in den regel uitsluitend ter constateering van de beëediging door den Vorst of door de Rijksgrooten.

§ 6. De rijkssieraden.

Overal, waar in Nederlandsch-Indië de Islâm heerscht, bestaat van ouds de zeer eigenaardige en absoluut anti-Mohammedaansche instelling, dat men, om als de rechtmatige Vorst te worden aangemerkt, in het bezit moet zijn van zekere voorwerpen, in de Indische administratieve taal gewoonlijk „Rijkssieraden”, en in Zuid-Celebes, „Ornamenten” genoemd. De Javaansche naam is Oepâtjârâ en de Maleische Kabĕsaran of Alat [1] Karadjaän; terwijl men in het Makassaarsch van Kalompowang, en in het Boegineesch van Aradjang [2] spreekt. Deze voorwerpen zijn geene insignes, als bij ons b.v. de kroon of de schepter, welke in sommige landen, als historische voorwerpen, eene zekere moreele beteekenis hebben voor den bezitter, maar welke toch desnoods ieder optredende Vorst zich nieuw zoude kunnen laten aanmaken. Zelfs is het bezit dezer voorwerpen niet te vergelijken met dat van de rijksreliquiën te Constantinopel. Gesteld immers dat iemand zich op arglistige wijze het bezit wist te verschaffen van het stuk van den mantel van den stichter van den Islâm of van het zwaard van den Chalief 'Omar [3], zoo zoude toch geen enkel Ottomanisch onderdaan er aan denken, dat zoo iemand daarom Sultan van Turkije was geworden, en nog veel minder dat de regeerende Sultan, op grond van dit verlies, zoude ophouden de wettige Vorst te zijn [4]. De Inlandsche Rijkssieraden zijn daarentegen de dragers van het gezag. Dit laatste is daarin belichaamd, zoodat b.v. een Vorst, die is afgezet, of die afstand van de regeering

---

[1] Van het Arab. âlah, meerv. âlât, d.i. „werktuig”.

[2] De klemtoon valt in dit woord op de laatste lettergreep.

[3] Zie Panislamisme, p. 257, noot 2.

[4] De Mohammedaansche Wet zwijgt over de insignes der vorstelijke waardigheid. De Omajjaden droegen als zoodanig den zegelring en den staf van Moḥammad. De 'Abbâsieden voegden daarbij diens mantel. Onder den 'Abbâsiedischen Chalief Mostarsjid (1118-1135) kwam het met gouddraad doorweven zonnescherm als insigne der souvereine waardigheid in gebruik. Zie Von Kremer, t. a. p., dl. I, p. 389, en dl. II, p. 218 noot 2.

heeft gedaan, doch de Rijkssieraden, of althans de gewichtigsten daarvan, in zijn bezit houdt, door de bevolking steeds als hare wettige overheid wordt aangemerkt. Zijn opvolger wordt in zoodanig geval slechts als een overweldiger beschouwd, d. w. z. als iemand, aàn wien men alleen zoolang en in zoodanige mate gehoorzaamt, als hij gehoorzaamheid kan afdwingen. Omgekeerd is, in geval van onderwerping van een Inlandschen Vorst, de uitlevering der Rijkssieraden aan zijn opvolger of aan het Europeesche Bestuur een bijna onbedriegelijk teeken, dat die onderwerping eerlijk gemeend is. Zelfs de uitlevering door de bevolking buiten den afgezetten Vorst om, is meestal voor dezen eene aanleiding om den strijd op te geven. Oorlogen zijn dan ook vroeger herhaaldelijk tusschen Inlandsche Vorsten gevoerd om het bezit van Rijkssieraden. Grootendeels zijn het erfstukken, waarvan niet zelden de oorsprong niet meer kan worden nagegaan, en die men daarom somtijds als uit den hemel afkomstig beschouwt. De oudheid en de bovennatuurlijke herkomst zijn echter geene noodzakelijke voorwaarden voor het vereeren als Rijkssieraad, aangezien ook onderscheidene voorbeelden bekend zijn, dat een nieuw voorwerp als Rijkssieraad aan de verzameling werd toegevoegd. Sommige Rijkssieraden zijn dan ook geenszins voorwerpen van hoogen ouderdom, en kunnen dit zelfs uit hunnen aard niet zijn, b.v. het straks te noemen Rijkspaard van Bima. Men heeft hier blijkbaar met eene uiting van fetisisme te doen, welke de bevolking in den Islâm heeft overgebracht. De Rijkssieraden zijn fetisen, die het bezit van den troon en het lot van het Rijk beheerschen. Zij hebben namen en soms ook titels, evenals personen. Sommigen dienen als wichelinstrumenten, of worden bij rampen van hooger hand te voorschijn gehaald. Eeden worden daarbij gezworen. In den oorlog worden zij medegevoerd, en bij verschillende gelegenheden tracht men ze door offers, door het besmeren met bloed, of door gebeden, evenals godheden gunstig te stemmen [1].

---

[1] Zie Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, dl. II, p. 35; Matthes: De Âda's, t. a. p., p. 161, 162; Latowa, p. 220; Niemann: De Boegineezen, enz., t. a. p., p. 269 en vv., 282; Van der Lith, t. a. p., dl. II, p. 359, 366; Knebel: A propos d'armes et d'autres objets désignés par les Javanais sous les noms de Kjai, Njai, Poen et Si, in het Tijdschrift voor de Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, dl. XL (1898) p. 239 en vv.; Kort verhaal der bestaande volksoverleveringen aangaande de kris Singkir en de lans Kaliblah, beide wapens, welke behoord hebben tot de kroonsieraden van het vervallen verklaarde rijk van Bandjermasin, in hetzelfde Tijdschrift, dl. XVI (1864), p. 501 en vv.; Eerd-

Ofschoon de instelling der Rijkssieraden ook bij de Javanen en de Maleiers bestaat, zoo heeft die toch nergens eene beteekenis als in Zuid-Celebes. De afgodische vereering der Rijkssieraden, welke elders slechts sporadisch voorkomt, is aldaar de normale toestand. Niet slechts de Vorsten, maar ook de hoofden, die in de Gouvernementslanden den titel Karaëng (Mak.) of Aroeng (Boeg.) voeren, hebben aldaar dergelijke sieraden, en het is om deze reden, dat men, wat bedoeld gewest betreft, in het Hollandsch liever van »Ornamenten« spreekt. De hoofden in quaestie zijn volstrekt niet altijd die, wier gebied uit een economisch of politiek oogpunt belangrijker is, dan dat van anderen; maar hunne titels en hunne Ornamenten zijn afkomstig uit den tijd, toen zij nog min of meer zelfstandige Vorsten waren. Sommigen dezer hoofden zijn door ons tot Regenten aangesteld; maar anderen wederom niet, en zoo ziet men het oppervlakkig vreemde verschijnsel, dat wel eens een Regent in de Inlandsche maatschappij een minder verheven standpunt inneemt dan enkelen zijner onderhoofden. Zonder het bezit van een Ornament kan men geen Karaëng of Aroeng zijn, maar hoogstens tot de ana-karaëng (Mak.) of ana-aroeng (Boeg.) behooren [1]. De volksoverlevering knoopt zelfs het ontstaan der oudste staatjes vast aan het vinden, ontdekken of op andere wijze verkrijgen van een Ornament, b.v. een steen, een stuk hout, eene vrucht, een wapen, enz., alles van een bijzonderen vorm of van eene bijzondere kleur, in één woord van een vreemd voorwerp, dat naar de volksoverlevering eene wonderdadige kracht bleek te hebben. Dergelijke Ornamenten dragen den specialen naam van Gaoekang, en, naar de Inlandsche opvatting, was dan de Gaoekang, en niet de verkrijger, de stichter van het rijkje. Men bouwde voor den als bezield gedachten Gaoekang een huis, gaf hem wapens, huisraad en allerlei andere, ook onroerende, goederen, waaraan zich, naar de volksovertuiging zijne geheimzinnige kracht mededeelde, en die, evenals de Gaoekang zelf,

mans, t. a. p., p. 63 en v.; Tromp, Uit de Salasila, t. a. p., p. 3. De Javaansche en Maleische rechtsbronnen en ethisch-politieke geschriften maken, voor zoover ik kan nagaan, van de Rijkssieraden geen gewag. Alleen vindt men in de Kroon der Koningen gesproken van de wenschelijkheid, dat de Vorst, ter verhooging van zijn aanzien, eene verzameling van kleine maar kostbare voorwerpen, speciaal edelgesteenten, in bezit hebbe. Dit is echter natuurlijk geheel iets anders. Vergl. Roorda van Eysinga, t. a. p., p. 118, Marre, t. a. p., p. 192.

[1] Zie boven, p. 11.

van ouds onder de bewaking en administratie stonden van den Vorst, doorgaans een afstammeling van den primitieven verkrijger van den Gaoekang. De meeste Gaoekang's zijn in den loop der tijden verloren gegaan; maar voor zooverre hunne evengenoemde goederen nog bestaan, vervullen deze hunne plaats, en is daarop de vereering door de bevolking overgebracht. Nevens deze, naar de volksoverlevering primitieve staatjes, heeft men anderen, door van daar uitgeweken hoofden gesticht. De Ornamenten dezer laatstbedoelde staatjes zijn geene Gaoekang's; doch zij bestaan in de wapens of andere voorwerpen, welke aan de stichters hebben toebehoord. Voor een deel zijn het voorwerpen, welke reeds als Ornamenten golden in het staatje, van waar men uitweek, en welke door de emigranten naar hunne nieuwe vestiging zijn medegevoerd. Dit alles verklaart, waarom, bij de Makassaren en Boegineezen, ook de ambtsvelden der Ornamenten bezittende hoofden, als eigendom van hunne Ornamenten worden beschouwd, ja dat dit zelfs het geval is met slaven, gelijk mede met jachtterreinen, bosschen en alle andere voor den publieken dienst of ter belooning van de hoofden afgezonderde gronden, welke wij staatsdomein zouden noemen. Dit verklaart tevens de bovenvermelde [1], schijnbaar met het hooge standpunt van den Vorst onvereenigbare, bevoegdheid der Rijksgrooten om hem zelfs af te zetten. Het hooge standpunt geldt namelijk minder den persoon des Vorsten als zoodanig, dan wel zijne hoedanigheid van vertegenwoordiger der Ornamenten, die niet voor hem alleen, maar voor het geheele volk bestaan. De Rijksgrooten nu hebben, bij wanbestuur van den Vorst, het recht, ja wat meer zegt, zij zijn verplicht, een meer waardigen persoon te kiezen om voor en namens de Ornamenten te regeeren [2].

Bij de Javanen en Maleiers is de vereering der Rijkssieraden wel niet zoo sterk als in Zuid-Celebes; maar toch levert ook bij hen de geschiedenis voorbeelden op van het gewicht daaraan, als dragers van het gezag, gehecht. Zoo moest, in 1803, namens de Indische Regeering aan den toenmaligen Sultan van Djokjakarta worden onder het oog gebracht, dat het zijnerzijds eene „onbetamelijke begeerte” was te vorderen, dat de Nederlandsche Resident,

---

[1] Zie boven p. 13.

[2] Zie Kooreman, t. a. p., p. 174 en vv.; Matthes: De Âda's, t. a. p., p. 168; Harrebomée: Een ornamentenfeest van Gantarang, in de Mededeelingen van het Nederlandsch Zendelinggenootschap, dl. XIX (1875) p. 344 en vv.; Wijnmalen: Nog eene Boegineesche legende, in deze Bijdragen, 5de Volgreeks, dl. I (1886), p. 96 en v.

bij het voorbijdragen der Rijkssieraden, van zijn paard afsteeg, even als de Regenten gewoon waren te doen [1]. De aloude Vorsten van Menangkabau beweerden in het bezit te zijn van allerlei, meerendeels, zoo niet geheel verzonnen, dan toch blijkbaar door een sterk vergrootglas bekeken, wonderdadige voorwerpen. In den aanhef hunner officieele brieven noemden zij al die voorwerpen met name op. Het bezit van elk daarvan beschouwden zij als een afzonderlijken titel, nevens hun hoofdtitel: Sultan [2]. Omtrent Palembang vinden wij vermeld, dat de in 1813 afgezette Sultan Badr ad-dîn halsstarrig weigerde de Rijkssieraden uit te leveren aan zijn opvolger Nadjm ad-dîn, en eerst toegaf, toen men die gewapenderhand van hem opvorderde [3]. Sultan 'Abd ar-Raḥmân van Lingga verliet in 1821 zijn land, omdat de weduwe van zijn voorganger sedert 1810 steeds weigerachtig bleef, hem de Rijkssieraden uit te leveren, zelfs toen haar daarvoor eene som van 50.000 Spaansche matten was geboden. Zoodra echter in 1822, door tusschenkomst van het Nederlandsche gezag, deze onmisbare teekenen zijner waardigheid te zijner beschikking waren gesteld, keerde hij uit zijne vrijwillige ballingschap terug [4]. Toen in 1878 de Atjehsche groote Toekoe Baid zich onderwierp, en als voorwaarde voor die onderwerping de uitlevering was gesteld der Rijkssieraden, welke de laatste Sultan van Atjeh hem in bewaring had gegeven, kostte het veel moeite hem tot die uitlevering te bewegen, en deed hij, gelijk later bleek, dit nog slechts ten deele. De onderwerping was dan ook blijkbaar niet ernstig gemeend, en eerst bij zijne arrestatie in het volgende jaar, kon men zich in zijne woning van de nog overgebleven Rijkssieraden meester maken [5]. De in 1858 afgezette Sultan Taha van Djambi wist zich vele jaren lang in de binnenlanden van zijn voormalig gebied te handhaven, en de officieel aangestelde Vorst ter hoofdplaats had blijkbaar, niettegenstaande den steun van het Gouvernement, zoo goed als geen invloed in het grootste gedeelte van het Rijk. Eerst in 1887, bij het optreden van een nieuwen Vorst, bleek, dat Taha tot dusverre zijn invloed te danken had aan het bezit van het belangrijkste der Rijkssieraden, hetwelk hij

[1] Zie De Jonge: De opkomst van het Nederlandsch gezag op Java, dl. X, 's-Gravenhage 1888, door Van Deventer, p. 136.

[2] Zie o. a. den brief medegedeeld door Kielstra, t. a. p., p. 504.

[3] Zie De heldhaftige bevrediging van Palembang, Rotterdam 1822, p. 57 en vv.

[4] Zie Netscher, t. a. p., p. 277, 278.

[5] Zie het Koloniaal Verslag van 1879, p. 9.

toen overgaf. Sedert hoorde men van Taha's invloed niet meer [1]. In 1864 durfden de personen, die zich van den Bandjermasinschen opstandeling, Dĕmang Léman wilden meester maken, om hem aan ons gezag uit te leveren, dit niet doen, alvorens hem des nachts in zijnen slaap heimelijk te hebben beroofd van twee Rijkssieraden, eene kris en eene lanspunt, waaraan hij eene bovennatuurlijke kracht heette te ontleenen [2]. Het spreekt van zelf dat, bij de onderwerping van een Inlandschen Vorst, van Gouvernementswege steeds op uitlevering der Rijkssieraden wordt aangedrongen, en dat, bij de opheffing van het zelfbestuur in eenig staatje, de Rijkssieraden van de hoofdplaats worden weggevoerd, en daarmede als met Gouvernements-eigendom wordt gehandeld. Zoo bevinden zich de Rijkssieraden der voormalige Vorsten van Bantam, Bandjermasin, Bangkalan, Gorontalo en Atjeh in het Museum van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen [3]. Behalve in Atjeh, was in den regel, met de inbezitneming door het Gouvernement van de Rijkssieraden, tevens de groote kracht van het verzet der bevolking gebroken.

De Javanen onderscheiden de Rijkssieraden in twee soorten, de Oepåtjårå in specialen zin, en de Ampilan [4]. Eerstgenoemden zijn voorwerpen uit hunnen aard tot geen bepaald gebruik dienstig, en alleen bij plechtige gelegenheden vertoond. De anderen zijn daarentegen voorwerpen, die wel is waar niet gebruikt worden in het dagelijksche leven, maar welke toch uit hunnen aard tot eenig doel aangewend zouden kunnen worden, en welke den Vorst

[1] Zie het Koloniaal Verslag van 1888, p. 12.

[2] Zie Catalogus, enz., p. 150.

[3] Zie voor Bantam, Catalogus, enz., p. 54, 56, 59 en vv.; voor Bandjermasin, Ibid. p. 149 en vv.; voor Bangkalan, zie Supplement op den evengenoemden Catalogus, Batavia 1894, p. 101 en vv.; voor Gorontalo, Notulen der algemeene en bestuursvergaderingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, dl. XXVIII (1890), p. 113 en vv.; voor Atjeh, Ibid., dl. XXXIII (1895), p. 1 en 18; voor Simpang Olim vergl. boven p. 19 noot 2.

[4] Ofschoon minder juist (vergl. boven p. 73) wordt op Java ook wel het woord poesåkå, d. w. z. „erfstuk", voor Rijkssieraad in het algemeen gebezigd. Het gebruik der woorden Oepåtjårå of Ampilan, in de Gouvernements-residentiën op Java, voor de staatsievoorwerpen, welke de Regenten, de leden van hun gezin en de andere Inlandsche hoofden zich, krachtens Indisch Staatsblad 1820 N° 22 en 1824 N° 13, mogen doen nadragen, is, ofschoon niet zeldzaam, toch absoluut onjuist. Die voorwerpen immers zijn niets dan insignes, ook al mocht zich daaronder in enkele oude Regentengeslachten nu en dan een erfstuk bevinden.

doorgaans worden nagedragen. De Oepâtjârâ's staan bij de Javanen hooger dan de Ampilan's. Zij worden doorgaans niet aangeraakt, ja zelfs niet genaderd, zonder dat daarvoor eerst de bekende eerbiedige sĕmbah is gemaakt. Zij bestaan bij den Soesoehoenan van Soerakarta uit een zevental gouden beeldjes van, voor een deel, mythische dieren, waarvan sommigen tevens als doozen of waterbakjes kunnen dienst doen. Die beeldjes zijn namelijk van binnen hol, en een deel van den rug kan als deksel worden losgemaakt. De Ampilan's van den Soesoehoenan zijn ten getalle van 26: een matje, een stoffer, een sigarenkoker, eene tabaksdoos, eene opiumpijp, een wandelstok, een kwispedoor, eene tabouret, eenige doozen, kommen, waaiers, wapens, enz. [1]. Het Mangkoe-Nĕgaransche huis bezit ook zijne Rijkssieraden. Toen een vroeger hoofd van dit huis van wijlen Prins Hendrik der Nederlanden, bij gelegenheid van diens bezoek aan Java, een Arabisch rijpaard ten geschenke ontving, werd dit paard door hem tot Rijkssieraad verheven. Na het uitspreken van eenige dongâ's of gebeden, werd het dier driemaal over den aloen-aloen van den zelfstandigen Pangéran Adipati geleid, en onder het lossen van saluutschoten in zijne nieuwe waardigheid geïnstalleerd [2]. Een vijftal gouden dierenbeeldjes van denzelfden aard als in Soerakarta vormen, met twee gouden doozen, eene vierkante en eene pyramide-vormige, benevens eene van goud en zilver vervaardigde lantaarn, de Oepâtjârâ's van den Sultan van Djokjakarta; terwijl ook diens Ampilan's, ten getale van 17, uit soortgelijke voorwerpen als in Soerakarta bestaan [3].

Wat de Buitenbezittingen betreft, zoo vindt men als Rijkssieraden van Indragiri vermeld het vorstelijke zonnescherm (pajoeng), eene groote houten keteltrom (nobat) [4], en eene andere houten trom aan beide kanten met vel bespannen (gĕndang) [5]. De Rijkssieraden van Sanggau bestaan uit eene kris, een zwaard van

[1] Zie de beschrijving met de afbeeldingen in het opstel van Deeleman: De Nieuwjaarsdag te Soerakarta, in deze Bijdragen, Nieuwe Volgreeks, dl. II (1859), p. 358 en vv.

[2] Zie Ibid. p. 357.

[3] Zie Groneman: In den Kĕdaton van Jogjâkartâ, Leiden 1888, p. 10 en 14 en vv.

[4] In Siak schijnt men met het woord nobat eene soort van orkest te bedoelen, bestaande uit twee trommen en ééne sĕroeni of klarinet, welk orkest alleen bij groote vorstelijke plechtigheden en feesten bespeeld wordt. Zie Hijmans van Anrooy, t. a. p., p. 322 en 323.

[5] Zie Graafland, t. a. p., p. 30.

Europeesch maaksel, waarvan het gevest den vorm van een kruis heeft, eene lans, eene gong en eene draaibas [1]. Die van Kotaringin schijnen zeer talrijk te zijn; doch als de voornaamsten worden genoemd twee zetels van ebbenhout, eenige waaiers, zwaarden en lansen, waarvan sommigen met meer dan ééne punt, eenige stukken ijzer, naar het heet uit Madjapahit afkomstig, en een tweetal groote porceleinen potten van Japansch of Chineesch maaksel [2]. In Koetei onderscheidt men de Rijkssieraden in Oepatjara, Pĕpangkoen en Alat Karadjaän in engen zin. Eerstgenoemden zijn de voorwerpen, welke den Sultan worden nagedragen tot zijn persoonlijk gebruik, b. v. pajoeng, sirih-doos, enz. De tweeden zijn voorwerpen van denzelfden aard, doch die alleen bij zeer plechtige gelegenheden te voorschijn worden gehaald, en dan nog soms slechts in afbeelding. De Alat Karadjaän, in engen zin, bestaan uit een 24-tal, meerendeels zeer oude voorwerpen van verschillenden aard, die gedeeltelijk aan vroegere Vorsten hebben toebehoord, gedeeltelijk nog uit den Hindoe-tijd afkomstig zijn, o. a. een in Koetei opgegraven gouden beeldje van Wisjnoe. Dit laatste en enkele anderen dezer voorwerpen schijnen ook wel als lijfsieraden te worden gedragen; doch overigens schijnen de Alat Karadjaän in engen zin niet te worden vertoond [3]. De Rijkssieraden van Ternate bestaan uitsluitend uit lijfsieraden, doch die van Tidore uit zilveren vaatwerk, zilveren kandelaars, een zilveren en zes koperen kwispedoors, eenige wapens, spiegels, muurstolpen, enz. [4]. De Rijkssieraden van Gowa bestaan uit wapens, kettingen, vlaggen, zonneschermen, porceleinen schotels, stukken steen, oude lappen, en andere op zich zelf waardelooze zaken [5]. Eene naar Westersche begrippen niet minder zonderlinge verzameling vormen die van Boni. Men vindt daaronder wapens, vlaggen, ringen en andere lijfsieraden of benoodigdheden, waaraan meerendeels historische herinneringen verbonden zijn, zegels, akten van de Oost-Indische Compagnie afkomstig, de placenta en een bosje haar van den bekenden Vorst, Aroe Palakka, uit de 17de eeuw enz. [6].

---

[1] Zie Bakker, t. a. p., p. 374. Behalve deze Rijkssieraden schijnen nog voor elk der twee takken van het Vorstengeslacht speciale en eigene Ornamenten te bestaan. Zie Ibid. p. 380, 438.

[2] Zie Pijnappel, t. a. p., p. 281.

[3] Zie Tromp, t. a. p., p. 97 en vv.

[4] Zie De Clercq, t. a. p., p. 30, aant. 1.

[5] Zie Eerdmans, t. a. p., p. 63, 64.

[6] Zie Bakkers: Boni, t. a. p., p. 190 en vv.

In Tanette en Barroe bestaan de Rijkssieraden respectievelijk uit eene vlag en een dolkmes, en uit drie vlaggen, een dolkmes en een houwer [1]. In Bima is het voornaamste Rijkssieraad het bruine Rijkspaard. Het wordt, bij sterven van zijn voorganger, in de vorstelijke stoeterij gekozen uit de afstammelingen van een paard, hetwelk in 1646 door een Bimaneeschen Vorst in een oorlog tegen Boni werd bereden, en wonderen van dapperheid moet hebben verricht. Het Rijkspaard wordt in den Kraton gestald, en mag, als een heilig dier, door niemand bereden worden. Elken Vrijdag wordt het naar de rivier geleid, en aldaar gebaad. De vorstelijke lans wordt alsdan vóór het paard uitgedragen, en ieder, die dan niet eerbiedig uit den weg gaat, met boete gestraft. Passeert het paard op eene ceremonieele wandeling het Gouvernements-fort, zoo heeft het aanspraak op een saluut van vijf schoten [2].

De beteekenis der Rijkssieraden schijnt eene specifiek Inlandsche instelling te zijn. Het Hindoe-recht kent die niet, en uit het stilzwijgen van alle berichtgevers omtrent de toestanden op Bali op dit punt, valt bezwaarlijk iets anders op te maken, dan dat de aan het Hindoeïsme trouw gebleven Vorsten op genoemd eiland geene Rijkssieraden in den bovenomschreven zin bezitten. Onder de kostbaarheden, in 1894 op den laatsten Hindoeschen Vorst van Lombok buitgemaakt, en aan het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen ter bewaring afgestaan, komen wel voor eenige hoofdbanden of kronen, welke als vorstelijke waardigheidsteekenen te beschouwen zijn; maar alle aanwijzing ontbreekt, dat die kronen als Rijkssieraden door de bevolking werden vereerd [3].

[1] Zie Bakkers: Tanette en Barroe, t. a. p., p. 292 en 353.
[2] Zie Van Braam Morris: Bima, t. a. p., p. 215 en vv.
[3] Zie Notulen, enz., dl. XXXIII (1895), p. 48, 94, 95 en Bijl. VII; dl. XXXVI (1898), p. 151.

DIE TĔNGGĔRESEN.

EIN ALTER JAVANISCHER VOLKSSTAMM.

Ethnologische Studie

VON

J. H. F. KOHLBRUGGE.

INHALT.

I. Einleitung.
II. Lage.
III. Literaturquellen.
IV. Geschichte.
V. Sagen.
VI. Bau u. Einrichtung der Wohnung.
VII. Algemeine Sitten.
VIII. Mann und Weib.
 a. Hochzeit.
 b. Rechtsverhältnisse in der Ehe.
 c. Ehescheidung.
 d. Schwangerschaft und Arbeit der Frau.
IX. Das Kind.
X. Eltern, Erbrecht, Adoption.
XI. Gebräuche bei Todesfällen.
 Begräbnis u. Todtenfeier.
XII. Gottesdienst.
XIII. Feste.
 a. Feste, welche an bestimmten Tagen gefeiert werden.
 b. Bromofest.

I. Einleitung.

Das Tĕnggĕrgebirge gab den Tĕnggĕresen seinen Namen, sie selbst nennen sich „Wong Tĕnggĕr". In der Literaturübersicht (Seite 87) findet man den Titel einer Anthropologischen Studie, in der ich nachgewiesen habe dass die Tĕnggĕresen ihrem Körperbau nach Urmalaien sind (Hagen), oder was dasselbe ist Indonesier (Hamy); man möge dabei aber nicht an Polynesier denken, die meiner Meinung nach von den Indonesiern zu trennen sind. Als Indonesier gehören sie im anthropologischen Sinne zu den älteren d. h. reineren Stämmen [1], aber auch sie haben lange unter dem Einfluss der Hindus gelebt, von deren Glaubensformen sie also sehr influenciert worden sind, und zwar ganz besonders durch den Sjiwaismus, weniger, viellicht gar nicht durch den Buddhismus. Der Sjiwaismus hat sich dabei in ihrem Geiste mit dem Indonesischen Heidentum gemischt. Der Einfluss des Islam ist erst so recenten Datums, dass es meist gelang die hierdurch hervorgerufenen Umänderungen scharf von den alten Tĕnggĕrschen Gebräuchen zu trennen. Übrigens kann man sie, den Sitten nach, und das beweisen die nachfolgenden Blätter, kurzweg als „Javanen" bezeichnen, denn von diesen unterscheiden sie sich nur dadurch dass sie alte Gebräuche, alte Sprachformen reiner bewahrten und diese wieder selbstständig umbildeten da sie einige Jahrhunderte ganz isoliert lebten. In mancher Beziehung kann man also aus den Gebräuchen und Sitten der Tĕnggĕrezen das Leben der Javanen während der heidnischen Vorzeit reconstruieren, darum ist eine eingehende Beschreibung dieses Volkes gewiss gerechtfertigt.

II. Lage.

Es liegt das Tĕnggĕrgebirge in Ost-Java, dort wo die Insel am schmalsten ist; die eine Hälfte des Gebirges gehört zur Resident-

[1] Man nimmt nämlich an, dass die mehr langköpfigen Indonesier einst den Malaiischen Archipel bewohnten und sich erst später mit einer breitköpfigen Rasse der „Maleischen" innig mischten.

schaft Pasuruan. die andere zu Probolinggo. Obgleich dem Gebirge Hochflächen gänzlich fehlen, so eignen sich die vielen sanft von dem centralen Krater (Bromo) abfallenden Bergrippen doch sehr zur Bepflanzung; an anderer Stelle habe ich nachgewiesen, dass der Boden ganz besonders fruchtbar und das Klima auffallend regelmässig und angenehm ist (sieh: Anm. bei Literaturquellen S. 87). Es ist also leicht erklärlich, dass sich in dieser Höhe (1600—2000 meter) auf diesem Gebirge Menschen anpflanzten und glücklich lebten, während die anderen Kegelberge Java's meist nur Urwälder zeigten [1].

Es is jetzt, da der Islam seit mehr als einem Jahrhundert sich bestrebt die Eigenart der Tĕnggĕresen zu unterdrücken, keine leichte Sache zu bestimmen, welche Ortschaften noch von reinen Tĕnggĕrezen bewohnt werden, da sie sich äusserlich nur wenig von anderen Javanen unterscheiden, darum will ich hier nur diejenigen Dörfer nennen, deren Bewohner auch jetzt noch vom Oberpriester aufgerufen werden, um sich an ihrem Hauptfest „dem Bromofeste" zu beteiligen, wobei man beachten muss, dass die kleineren Gehöfte, da sie keine eigenen Priester haben, auch keine direkte Aufrufung erhalten [2]. Diese Dörfer sind folgende:

In der Residentschaft Pasuruan; A. Distrikt Tĕnggĕr: *Tosari* (Telogosari, Kertanom, Wonomerto, Wonosunjo, Ledok), *Purwono* (Baledono), *Sedaheng* (Wonokitri, Keduwung), *Podokoyo, Ngadiwono, Ngadiredjo* oder *Tjemorogading* (Kletak, Kaju Kebek, Wonosengkoro), *Mororedjo* (Kali Tedjo, Kandangan) [3].

B. Distrikt Tumpang: *Ngadas*, *Gubug Klakah*, *Tosari*, *Ngduwut Pontjo Kesumo*, *Besuki*, *Pandansari*, *Sumber Tjilong*, *Sumber Redjo*, *Dahuan*.

---

[1] Das Gebirge wird durch zahllose Rippen gebildet, die von einem Rückgrat des centralen Kraters nach allen Seiten ausstrahlen. Dieser Krater ist der grösste der Welt, er bedeckt fast eine Quadratmeile. Man nennt diesen Krater wohl am besten „Tĕnggĕr" und nicht „Bromo", denn dieser mehr bekannte Name muss für einen jüngeren Eruptionskegel reservirt werden, der sich in der Fläche des alten erloschenen Kraterbodens (das Sandmeer) erhebt. Man zählt vier solcher Eruptionskegel, von denen nur einer, „der Bromo", noch wirksam ist.

[2] Im nachfolgendem Verzeichnis wurden die Hauptdörfer cursiv gedruckt, die Weiler in Klammern erwähnt, so weit mir deren Namen bekannt waren.

[3] An Mororedjo schliessen sich an: Nongkodjadjar oder Kebonsari, Pajaman oder Handonosari u. s. w., deren Bewohner jetzt aber alle zum Islam bekehrt worden sind.

In der Residentschaft Probolinggo. A. Distrikt Sukapura: *Ngadisari*, *Wonotoro*, *Djetak*, *Putus*, *Ngadas*, *Wonokerso*, *Terbek*, *Ledok-ombo*.

B. Distrikt Lumadjang: *Lumadjang*, *Kandangan*.

III. Literaturquellen.

Diese wurden bereits durch Veth im dritten Bande (1882) seines bekannten Buches über Java gesammelt, alles wichtigere findet man dort [1]; denn es sind die ältesten Berichte die wertvollsten, da sie verfasst wurden, als die Tĕnggĕresen ihre Sitten unter dem Einfluss des Islam noch wenig geändert hatten. Ich habe diese älteren Berichte denn auch vielfach zu den vorliegenden Beschreibungen benutzt, ich habe sie stets mit den heutigen Zuständen, den heutigen Abänderungen verglichen und ihre Verlässlichkeit durch Nachfrage bei den ältesten Bewohnern und in den weit abseits vom grossen Verkehrswege gelegenen Dörfern geprüft. Anderseits konnte ich, was ich selbst sah und hörte, durch diese älteren Mitteilungen controlieren, die Controversen werden in den nachfolgenden Blättern aber meist verschwiegen, ich gab eben nur das, was ich für richtig hielt. Leider befassen sich die älteren Quellen meist nur mit einigen Sitten und Festen; der eine Reisende achtete nur auf dieses, der andere nur auf jenes; ich habe alles gesammelt, geordnet und mit meinen eignen Beobachtungen zu einem Ganzen vereinigt, wobei ich versuchte auf alles zu achten was ethnologisch interessant sein könnte. Aber nicht in allen Teilen des Gebirges konnte ich längere Zeit verweilen, ganz genau kenne ich nur die Bewohner der Nordseite des Gebirges, in deren Mitte ich sieben Jahre lebte; darum hoffe ich dass später ein anderer Forscher untersuchen wird ob vielleicht in den Dörfern der Ost- und Westseite sich Abweichungen von den hier beschriebenen Gebräuchen finden, doch kenne ich sie übrigens so weit, dass ich versichern kann, dass die Unterschiede nicht gross sein können. Auch giebt es noch eine andere Quelle, welche ich, der alten Sprache und Schrift unkundig, ganz unbeachtet lassen musste. Fast jeder Priester und auch mancher einfache Dorfbewohner besass

[1] Da Veth's Buch wohl jedem Forscher zur Verfügung steht, so scheint es mir überflüssig die Liste der Schriften hier wieder zu geben. Die im Text erwähnten Autoren finden sich bei Veth, l. c. III, S. 1008–1009.

nämlich früher (und einige heute noch) alte Schriften auf Lontarblättern, welche Gebetsformeln u. s. w. enthalten. Die meisten dieser alten Handschriften sind jetzt nach Leiden oder Batavia gewandert, aber leider noch nicht entziffert worden. Es könnte sein dass in diesen, obgleich sie meist Gebete enthalten, sich noch einiges über den Glauben und die Sitten dieses Volkes wird finden lassen, die wohl auch darum so schnell sich änderten, weil keiner ihrer Priester die Schriften mehr lesen konnte; was die Priester der Jetztzeit wissen beruht nur auf mündlicher Überlieferung von Vater auf Sohn und Enkel. Ihre eignen Gebete sind ihnen heute zum Teil unverständlich geworden, manches mag auch wohl durch Verwechselung ähnlich klingender Worte jede Bedeutung verloren haben. Doch habe ich mich bemüht die hauptsächlichsten dieser zum Teil unverständlichen Gebetformeln zu sammeln um sie vor völligem Untergang zu retten. Diese, wie die Wechselgespräche bei der Heirat und beim Todtenfest habe ich als Manuscript der wissenschaftlichen Gesellschaft in Batavia überreicht (Bataviaasch Genootschap). Ethnologisch bieten sie wohl nichts Bemerkenswerthes, zum Theil kann man sie als reinen Unsinn bezeichnen, was natürlich ist, da man nicht mehr auf den Inhalt sondern nur noch auf den Klang achtet.

Was später (nach Veth) noch über die Tĕnggĕresen geschrieben wurde [1] ist meist von geringem Werth. Ich gab früher zwei kurze Mittheilungen heraus, die ich weiter unten citieren werde, sonst erschienen meist nur Reisebeschreibungen, Landschaftsskizzen, Charakterisierungen der Bevölkerung von Turisten aus allen Ländern Europa's, die alle diese jetzt sehr bekannte und schöne Gegend als Reisende oder als Kranke zur Heilung besuchten; es haben diese Mitteilungen natürlich keinen wissenschaftlichen Wert. Eine rühmliche Ausnahme bilden nur die so kurz gehaltenen Angaben von W. de Wolff van Westerrode, die unter dem Titel „Aanteekeningen op Veth's Java Deel III“ in der Tijdschrift van het K. Nederl. Aardrijkskundig Genootschap erschienen sind (Th. XII. 1895); auch vermehrte Herr H. M. la Chapelle unlängst unsere Kenntnis hiesiger Alterthümer. Weiter veröffentlichte ich eine Reihe Arbeiten, in denen diese Gegend anthropologisch, zoologisch und

[1] In seiner Literaturübersicht hat Veth die sehr wichtige aber allerdings sehr seltene Schrift Hageman's übersehen: Tengger-Gebergte en bevolking. Pasoeroean 1871.

meteorologisch ausgebeutet wurde, deren Inhalt aber nicht hierher gehört [1].

Aus Obigem geht genügend hervor, dass man nicht erwarten darf noch heute in einem beliebigen Dorfe alle die Gebräuche und Sitten wieder zu finden, welche in den nachfolgenden Seiten beschrieben werden. Vieles haben die Bewohner vergessen oder abgeändert nach javanischem Vorbilde; die Eigenart des Volkes schwindet mehr und mehr; noch einige Jahrzehnte und es wird sich kaum mehr von den es umringenden Javanen unterscheiden.

IV. Geschichte.

Von der alten Geschichte dieses Volkes wissen wir leider nur sehr wenig, doch gelangte man unlängst in den Besitz eines Dokumentes, welches, wie kurz auch sein Inhalt ist, doch zeigte, dass die Volkssagen uns auf einen ganz unrichtigen Weg gebracht hatten. Dieses Dokument war eine kupferne Platte mit Inschrift, die durch Herrn la Chapelle in einem Hause entdeckt wurde, wo sich auch noch ein schöner Lingga fand. Beide hatte man in einem Acker gefunden. Die Inschrift, welche durch Hernn Dr. Brandes entziffert wurde, giebt kund: „Dass der Fürst Hyang Wĕkasing Suka alle Bewohner des Dorfes Walandit von einer gewissen Steuer befreit, weil dieses Dorf ein heiliges Dorf ist, denn seine Bewohner sind Gottesdiener des heiligen Berges Bromo.“ [2]

Die Platte trug ein Datum, welches, unserm 21en Juni 1405 gleichzusetzen ist. Das Dorf Walandit liegt noch heute am Fusse

---

[1] Ich will hier nur kurz die Titel nennen:

L'anthropologie des Tenggerois, indonésiens-montagnards de Java: L'anthropologie. T. IX. Paris. 1897.

Immunité phtisique dans les hautes régions et sa cause: Natuurk. Tijdschrift voor Nederl. Indie. D. LV. afl. 3. 1896.

Action du climat des tropiques et du climat d'altitude sur le sang de l'homme: Geneesk. Tijdschr. voor Ned. Indie. D. XXXV. afl. 5 en 6. 1895.

Die Krankheiten eines Bergvolkes der Insel Java: Janus, Archives internationales pour l'histoire de la médecine et pour la géographie médicale. 1897.

Zoogdieren van den Tengger: Natuurk. Tijdschrift voor Ned. Indië. Deel LV, afl. 3. 1896.

Meteorologische waarnemingen te Tosari. Het klimaat van den Tengger vergeleken met dat van andere bergen in tropische gewesten: Natuurk. Tijdschrift voor Nederl. Indie. D. LVIII. blz. 400. 1898.

[2] Ich gebe hier nur den Hauptinhalt. Die Übersetzung findet sich in den Notulen v. h. Bataviaasch Genootschap, 1899, S. 62 und 64--69.

des Tĕnggĕrgebirges, die damaligen Bewohner desselben würden wir heute also als Tĕnggĕresen bezeichnen. Auch in einem älteren Gedichte wird der Name dieses Dorfes erwähnt und kann man nach Brandes daraus den Schluss ziehen: dass der Berg Bromo bereits zu Ende des vierzehnten Jahrhunderts als heilig verehrt wurde und dass die Tĕnggĕresen damals schon eine isolirte Stellung einnahmen, obgleich sie übrigens den Javanen zuzurechnen sind.

Andere Alterthümer, die man bei den Tĕnggĕresen fand, weisen zum Teil noch weiter zurück. So die bronzenen Becher (Zodiakbecher), welche die Priester benutzen (sieh unten), die alle im dreizehnten Jahrhundert angefertigt worden sind, wodurch dem Volke ein Alter von 6 Jahrhunderten zugesichert ist. Eine Annamitische Münze war von Lie-loi dem Rebellen, 1417—1426; ein bronzener Lingga zeigte Modjopahitsche Arbeit, das Reich Modjopahit fiel vor vier Jahrhunderten vor dem Ansturm des Islam.

Betreten wir jetzt den Boden der neueren Geschichte, welche mit dem Erscheinen der Europäer auf Java anfängt, so werden wir auch hier nur wenige beglaubigte Nachrichten finden.

Es gehören die meisten Tĕnggĕresen zur Residentschaft Pasuruan, ihre Geschichte wird also mit der dieses Teiles der Insel Java verknüpft sein. Der Hauptort Pasuruan (Javanisch: Gembong) wird in der Geschichte erst dann häufiger erwähnt, als der geflüchtete Sklave Suropati dort 1686 ein eignes Reich gegründet hatte. Es gehörte diese Gegend übrigens zum Mataramschen Reich [1], welche Thatsache vielleicht zu der Sage der Tĕnggĕresen Anlass gab, die ihre Herkunft nach Mataram verlegt. Wir haben oben gesehen dass dieses Volk weit älter ist als das Mohamedanische Reich Mataram. Die andere Sage (man erzählte sie noch in 1785 an Adr. van Rijck), nach welcher man den Stammort der Tĕnggĕresen in Bantam suchen muss, ist vielleicht folgender Weise entstanden: Suropati flüchtete von Bantam nach Mataram und von dort nach Ost-Java, vielleicht gab er den Tĕnggĕresen neue Häuptlinge aus seinem Gefolge, die vermutlich aus Bantam stammten. Die Erklärung einer Sage bleibt übrigens stets unsicher, kehren wir darum zur Geschichte zurück [2].

---

[1] Das grosse Reich in Mitten-Java, welches zeitweise die ganze Insel ausser der Westküste (Bantam) unterwarf.

[2] Die nachfolgende Beschreibung schliesst sich an die neue Auflage von Veth's „Java", Theil II an und an die in der ersten Auflage citierten Schriften, besonders auch an die oben bereits erwähnte Schrift Hageman's.

Als Suropati durch den Fürsten von Mataram und die Niederländer besiegt worden war (Schlacht bei Bangil) blieben seine Nachkommen im Besitz des südlichen, gebirgigen Teils von Pasuruan, beunruhigten von dort aus das umliegende Land (die Küsten und Kediri mit Blitar) durch ihre Raubzüge, zogen sich aber vor ihren Verfolgern stets in das damals fast unzugängliche Gebirge von Malang und Ngantang zurück.

Es scheint dass das Tĕnggĕrgebirge zunächst noch von ihnen verschont blieb, denn 1733 wurde der von ihnen aus Malang vertriebene Ingebei Sutodjåyå durch den Susuhunan von Mataram zum Bopati (Regent) von Tĕnggĕr angestellt; Hageman glaubt, dass dieser die ersten Kaffeepflanzungen im Tĕnggĕr-Gebirge anlegte (mit Kaffeegärten ist heute der untere Teil des Gebirges bedeckt) und zwar zu eignem Nutzen, denn Anpflanzungen für den Handel waren damals auch in Mataram verboten.

Der Hauptort Pasuruan mit der Küste wurde 1743 durch Mataram an die Niederländische Compagnie abgetreten, die dort einen Kommandanten anstellte, der mit militärer und civiler Macht bekleidet war. Der südliche Theil »Malang und Ngantang« verblieb unter einem eignen Regenten dem Hause Mataram; allerdings nur dem Namen nach, da die Söhne Suropati's dort eine Gewaltherrschaft ausübten und sich auch mit den Tĕnggĕresen verbündeten. Ein Enkel Suropatti's Wirå negårå half den Fürsten von Madura Tjakra-ning-Rat, der auch Pasuruan belagerte, und vielleicht war es um diese Zeit, dass die Tĕnggĕresen den Kriegszug nach einer Insel machten von der ihre Sage erzählt [1]. Stets war das Gebiet der Söhne Suropati's, die auch Lumadjang besetzten, der Zufluchtsort aller Aufrührer aus Mataram. Wirå negårå starb 1763. Ihm folgte sein Bruder Malaju Kusumå, der zusammen mit Ngabĕhi Sutå Widjåjå [2], dem Anführer der Tĕnggĕresen, im

[1] Im „Kort verhaal van de Javasche oorlogen sedert den jare 1741 tot 1757" wird der Krieg eines Tapa gegen den Fürsten von Madura (Bangkalan) erwähnt, letzterer wurde dabei understützt durch Truppen aus Pasuruan, die sich nach Pamekasan (Madura) begaben, vielleicht waren unter diesen auch Tenggeresen (Vergl. die Sage S. 100).

[2] Man achte auf die Übereinstimmung dieses Namens mit dem des obengenannten Ingebei Sutådjåyå (Ngabĕhi und Ingebei sind übereinstimmende Adelstitel), entweder handelt es sich hier um denselben Mann, der dann aus einem Feinde zum Bundesgenossen wurde, oder Sutå Widjåjå ist der Sohn Sutådjåyås. Die Javanen benutzen häufig den ersten Teil ihres Namens um den Namen des Sohnes zu bilden, änderen dann aber stets den zweiten Teil.

Jahre 1764 und während der folgenden Jahre Raubzüge nach der Küste von Pasuruan und Surabaya unternahm. Sie wurden vom Kommandanten des Forts Pasuruan bei Porrong besiegt. Dieser Kommandant, der C. L. Troponegro, hiess nahm einen hervorragenden Antheil an der Eroberung der Ostspitze Java's im Jahre 1767. Von dort aus zog er mit seinen Truppen wieder westwärts um sich mit den Truppen aus Mataram zu vereinigen, die gegen die Nachkommen Suropati's in Lumadjang und Malang zu Felde gezogen waren. Erst unterwarf Troponegro [1] Lumadjang, dann zog er an der Südseite des Smeru entlang nach der Gegend von Malang, dort wurden die alten Räuber von allen Seiten eingeschlossen, denn der Commandant von Pasuruan Gondelag [2] zog ihm vom Norden her zur Hülfe, während der Ausweg nach dem Westen durch die Truppen aus Mataram besetzt worden war; im Süden lag das Meer.

Bei dem rein Tĕnggĕresischen Dorfe Gubug Klakah kam es 1768 zur heissen Schlacht, Malaju Kesumo wurde vollständig besiegt; wahrscheinlich beteiligten sich an dieser Schlacht auch die Tĕnggĕresen. Nachdem nun die Compagnie ganz Malang und Ngantang unterworfen hatte, hätte sie diese Länder dem Susuhunan zurück geben müssen, da nur alles, was östlich von Pasuruan lag der Compagnie zugesichert worden war (Vertrag 1743), also auch der grösste Teil des Tĕnggĕrgebirges; aber man behielt einstweilen diese Länder und gab sie erst viel später dem Susuhunan zurück. Malang und Ngantang erhielten einen eignen Regenten.

Im Jahre 1772 wurde Adriaan van Rijck Kommandant von Pasuruan, er vertrieb 1776 die Seeräuber an der Südküste besonders von den Insel Nusa barung und Pulu sempu. Im Jahre 1785 schrieb er einen kurzen Bericht über die Sitten und Gebräuche der Tĕnggĕresen: die ältesten Nachrichten die wir von diesem merkwürdigen Volke besitzen.

---

[1] Troponegro oder Trappannegro.

[2] Gondelag war der Nachfolger Ram's, der an die Stelle Troponegro's trat, als dieser mit der Leitung des Kriegszuges betraut wurde. Unter Ram's Leitung sollen nach Hageman die ersten Gemüse im Tĕnggĕrgebirge gepflanzt worden sein; er war Kommandant von 1765—1768. — Gemüsepflanzungen bedecken jetzt den oberen Teil des Gebirges, ganz Ost-Java wird durch diese Pflanzungen mit Gemüsen und Kartoffeln versorgt und die Schiffe exportieren sie nach entfernten Inseln.

Es soll auch das Landhaus „Tosari“ gebaut haben (1787 oder früher nach Hageman) um dort für eignen Bedarf Gemüse zu pflanzen; es blieb bis 1867 Eigentum der Commandanten, später Residenten von Pasuruan. Einige Jahre später (1790 oder 1792) wurde van Rijck abberufen um im Kriege gegen Mataram zu helfen. 1794 wurde der Regent von Malang und Ngantang abgesetzt und diese Länder dem tüchtigen Regenten von Bangil zugeteilt. 1811 gab Marschall Daendels Malang und Ngantang dem Susuhunan zurück, wofür er von diesem andere Landstriche in Mitten-Java erhielt.

Aber schon am Ende desselben Jahres wurden die genannten Landesteile dem Susuhunan durch Raffles wieder entrissen, der sie 1813 mit Pasuruan zu einer Residentschaft vereinigte, was sich bis auf unsere Tage erhalten hat.

Nach der Wiederherstellung der Niederländischen Herrschaft wurde Lawick van Pabst Resident von Pasuruan, er stellte den ersten Demang-Distrikt über die Těnggěrezen an.

Verlassen wir jetzt den Boden der amtlich beglaubigten Geschichte und erkundigen wir uns nach dem, was uns die Těnggěresen erzählen können, ohne aber ihre eigentlichen Sagen zu beachten.

Der oben erwähte „Demang“ wohnte im Dorfe Tosari ganz in der Nähe des Landhauses der Residenten. Dort hatten aber die alten Häuptlinge nicht ihren Sitz gehabt. Der lag weiter süd-westlich ganz in der Nähe des Dorfes Ngadiwono. Über diese Häuptlinge berichtet Hageman nach mündlichen Mitteilungen der Bevölkerung. Der erste hier Hemah Kellopo und sein Weib Endang Donosari, sie wohnten im Walde Purbowiseso nord-östlich von Ngadiwono, jetzt findet man dort keine Wohnstätten mehr. Von diesem Hemah Kellopo sollen die alten Kleider stammen, welche man in einem grossen Köcher verwahrt und nur einmal im Jahre beim Karofest (sieh dort) dem Volke zeigt, jetzt schreibt der Priester sie allerdings Bathoro guru zu. Die Nachfolger dieses Häuptlings waren: Kjahi Monjok, Kjahi Djolopo der erste und zweite, Kjahi Tumpo, Kjahi Piti, alle wohnten in Tjemoro gading (Ngadiredjo), ein grosses Dorf süd-westlich von Ngadiwono. Der siebente und letzte Häuptling war Kjahi Suranolio, dieser bewohnte Handonosari (jetzt Pajaman) westlich von Tjemoro gading. Ihm folgte 1818 der erste Demang-Distrikt, wie oben erwähnt wurde. Es lag im vorigen Jahrhundert der Mittelpunkt der Bevölkerung also weiter süd-westlich als heute, das geht nicht nur aus den Wohnorten

dieser Häuptlinge hervor[1] sondern auch aus der Thatsache, dass die ersten Kaffeepflanzungen dort (bei Nongkodjadjar und Pajaman) lagen (Kebon Bendoro und Kebon Singolangu), deren Alter man nach den riesigen Kaffeebäumen auf hundert sechzig Jahre schätzt. Wurden sie von dem oben genannten Ingebei Sutådjåyå gepflanzt, wie Hageman behauptet, dann ergiebt sich das ganz natürliche Verhältnis, dass der Representant des Susuhunan in derselben Gegend wie die Häuptlinge wohnte, welche schon damals mit dem Hauptort Malang durch einen Weg verbunden war.

Dass den von der Regierung ernannten Demang's Tosari als Wohnort angewiesen wurde lässt sich wohl dadurch erklären dass dort das Landhaus und die Gemüsepflanzungen der Residenten lagen, während die einzig schöne Lage dieses Dorfes den Platz für das Landhaus anwies. Der erste Demang war Ardi-Judo, die Würde war erblich, ihm folgte sein Sohn Di Judo, dann Di Djojo und Ardi djojo. Ardi djojo war der letzte Demang, nach seinem Tode wurde dieser Titel abgeschafft und ein Wedono angestellt. Gleich der erste war ein Fremder »Dipo Djojo« genannt, aber nicht lange blieben diese Beamten auf Tosari wohnen, denn der Ort war zu weit von der Hauptstadt Pasuruan entfernt, ihr Sitz wurde darum bald nach Puspo und schliesslich nach Pasrepan verlegt.

Aber noch lange wurde die Gegend bei Ngadiwono, wo die ersten Häuptlinge gelebt hatten, als eine geweihte, von den Tĕnggĕresen geschätzt. Darum liess sich der Demang Di Judo zu Tjemoro gading und Di djojo auf Tungu wulung (bei dem obengenannten Purbowiseso) begraben. Die Nachkommen dieser Demangs leben noch heute; es war nämlich Sitte dass der Demang, wenn er alt geworden war, sein Ambt niederlegte aber bis zu seinem Tode Dukun und zwar erster Dukun (Oberpriester) des Gebirges blieb. So geschah es mit Ardi Judo, Di Judo und Di Djojo. Der letzte Demang Ardi Djojo legte aber vor seinem Tode auch das Ambt des Dukuns nieder und verheiratete sich nach Nongodjadjar wo er starb und begraben wurde. Als Oberpriester folgte ihm sein Bruder Pak Raman, dieser hatte zwei Söhne, der eine wurde Dukun von Ngadiwono, der andere ist der gegenwärtige Oberpriester und wohnt zu Tosari (Wasiman, alias Pak Ratio). Er wäre also der fünfte aus dem Geschlecht der Demang's, damit ist er aber nicht

[1] Auch das zu Anfang genannte Dorf Walandit liegt in jener Gegend, ist heute aber nur ein kleines Gehöft.

zufrieden, denn er theilte mir mit, dass sein Stammbaum weit älter sei als 1818. Er behauptet der 20te seines Geschlechtes zu sein, welches von Kjahi Tunggak und Njahi Monjok abstammen soll; diese Stammeltern wohnten auf Tungu wulung, und da dieses neben dem früheren Wohnorte (Purbowiseso) des ersten, dem Namen nach bekannten, Häuplings liegt, so wird dadurch die Abstammung dieses Priesters und also auch der Demangs von den ältesten Häuptlingen wahrscheinlich gemacht; da nun weiter die Priester aller Dörfer des ganzen Gebirges unter einander (also auch die von Sukapura und Tumpang) verwandt sind, zu demselben Priestergeschlecht gehören, und es nicht wahrscheinlich ist, dass ein Dorf je ohne Dukun war, so sind wahrscheinlich alle jetzt so weit von einander entfernten Dörfer als Volkspflanzungen von dem einen alten Mittelpunt, der bei Ngadiwono lag, ausgegangen Wie wir gesehen haben zeigt das Geschlecht der Demangs also fünf Representanten für das 19[e] Jahrhundert, rechnet man in gleicher Weise fünf auf jedes vorhergehende Jahrhundert, und ist die Angabe richtig, dass der jetzt lebende Priester der zwanzigste seines Geschlechtes ist, dann würde diese Familie also vier Jahrhunderte alt sein. Vor vier Jahrhunderten fiel das Reich Modjopahit vor dem Ansturm der Mohamedaner, vielleicht stammt das Geschlecht von einem der geflüchteten Modjopahitschen Fürsten, und würde die Sage von der Flucht vor dem Islam nach der Zerstörung von Modjopahit hierdurch erklärt sein. Also nicht die Těnggěresen selbst, die damals das Gebirge schon lange bewohnten, sondern ihr Priestergeschlecht wäre dann von Modjopahitscher Herkunft.

V. Sagen.

I. *Reang und Ingsun, oder die verschiedene Herkunft der Weiber und Männer* [1].

Im Těnggěrgebirge lag ein Reich, dessen Hauptort Masangan war (jetzt verschwunden, aber die Stätte wird noch gezeigt) und an dessen Spitze ein Pambesar oder Panggedé stand, den das Volk Kjahi gedé Těnggěr nannte. Die Těnggěresen kleideten sich damals noch mit Baumrinde und assen nur Pflanzen. Einer ihrer Pambesars zog mit seinem Volke auf Flössen von Holz und Bambu nach einer benachbarten Insel, um deren Bewohner zu bekriegen.

[1] Nach handschriftlichen Aufzeichnungen von Herrn H. M. la Chapelle.

die das Fleisch aller Thieren assen, einige auch Menschenfleisch nicht verschmähten.

Nach dem Kriege brachte der Sohn des Anführers einen Teil seines Volkes mit den Gefangenen der Insel nach dem Tĕnggĕrgebirge zurück.

Die letzteren liessen sich nicht auf Masangan nieder, sondern in Wonosekar, einem jetzt verschwundenen Dorfe, welches früher unterhalb Wonokitri lag. Die Gefangenen benutzten für das Wort »Ich« das Wort »*Ingsun*«, während der Tenggerese »*Reang*« sagte. Als Kriegsbeute hatte der Häuptlingssohn auch einige Elephanten mitgebracht. Eines Tages fiel einer dieser Elephanten in die Sungei Kretek und als den Leuten von Wonosekar befohlen wurde das Tier heraus zu holen verbargen sie sich, sodass in Wonosekar nur Weiber und Kinder zurück blieben. Durch den Zorn der Götter kamen nun alle Männer und alle Knaben von Wonosekar um, sodass die Männer von Masangan nur noch Frauen und Mädchen antrafen.

Diese verteilten sie nun unter sich, und seit jener Zeit sagen die Frauen der Tĕnggĕresen nur »Ingsun« und die Männer wie früher »Reang«.

Aber in dem Dorfe Wonokitri, wo heut-zu-Tage alte Sitte noch am meisten gepflegt wird, hört man für »ich« aus Weibermund nur »Aku«; warum sie nicht »ingsun« sagen kann Niemand erklären.

Die Bewohner dieses Dorfes sind auch gemischter Abstammung, denn ihre Vorväter kamen aus Danglu itu und Losari (verschwundene Dörfer, deren Stätten aber noch bekannt sind), während ihre Vormütter von den gefangenen Inselbewohnern abstammten.

II. *Die grosse Schlange.*

Wie der Gute belohnt und der Schlechte bestraft wird.

Als noch wenige Menschen im Gebirge wohnten lebte dort ein Mann, Kjahi Kures und seine Frau Njahi Kures; sie ernährten sich durch den Verkauf von Brandholz, das sie den Bewohnern der Küste lieferten. Eines Tages traf Kjahi Kures im Walde einen Dewa, der die Gestalt einer grossen Schlange hatte, und er erschrack so heftig, dass er bewustlos zur Erde sank. Aber die Schlange sprach ihn an: »Bist du ein Mensch oder ein Waldgeist, warum kommst du jeden Tag in den Wald; wenn du ein Mensch bist so werde wach, ich will dich etwas fragen.« Bald erwachte Kjahi

Kures und antwortete: „Ja, Gusti, dein Knecht ist ein Mensch." Wieder frug die Schlange: „Was machst du jeden Tag im Walde?" Und Kjahi Kures antwortete: „Ja, Gusti, ich muss alle Tage Holz holen um es zu verkaufen und von dem Ertrage zu leben." Da sagte die Schlange: „Ja, das darfst du auch thun, aber von dem Gelde, welches das Holz dir einbringt, musst du die Hälfte verwenden um Milch für mich zu kaufen, die andere Hälfte kannst die deiner Frau für ihren Haushalt geben. Vierzig Tage lang sollst du das thun, und am vierzigsten Tage sollst du dich neben die Spitze meines Schwanzes stellen." Kjahi Kures gehorchte und erwartungsvoll stand er am 40sten Tage neben dem Schwanz der Schlange. Da sah er Geld und goldenen Schmuck aus dem Schwanze rollen und die Schlange sagte: „Kjahi Kures, das ist für Dich, aber kein Mensch und auch kein Thier darf diese Geschenke sehen, auch nicht dein Sohn „Bambang dursilâ", denn sein Karakter ist schlecht".

Diese Geschenke brachten Kjahi Kures vieles Glück, er wurde sehr reich und sein Sohn wurde lüstren nach diesem Reichthum und frug seinen Vater: „Wie bist du so reich geworden? Hilf mir um Handel zu treiben, damit auch ich reich werde." Da der Vater nicht leugnen konnte dass er reich sei, so gab er dem Sohne vierhundert Gulden obgleich er seinen schlechten Karakter kannte. Von dem Gelde kaufte der Sohn bei einem Grosshändler in der Ebene „Trassi" [1]. Aber da er ein schlechter Mensch war, so verlor er beim Spiel wieder alles was er beim Verkauf erhielt. Da kehrte er zu seinem Vater zurück und als dieser ihn frug ob er mit Gewinn oder mit Verlust Handel getrieben habe, antwortete er: „Ich war unglücklich, ich kaufte Trassi, der von aussen wie schöner Trassi aussah, aber im Inneren was er faul und schmutzig, darum musste ich alles wegwerfen. Ich bitte dich mir wieder zu helfen."

Noch einmal gab der Vater ihm vierhundert Gulden. Auch diese Summe verlor er beim Spiel.

Da kam er wieder in seines Vaters Haus und als dieser frug ob er mit Vorteil oder Verlust Handel getrieben habe, antwortete er: „Ich war wieder unglücklich, denn ich kaufte Klappa (Kokosnüsse), von aussen waren sie schön, von ihnen faul; ich musste sie wegwerfen."

---

[1] Kleine Fische und Garneelen gesalzen, halb getrocknet, feingestossen und zu Kuchen gebildet. Diese mischt man wie Gewürze zu den Speisen.

Da sagte der Vater: „Es ist besser, mein Sohn, wenn du zu Hause bleibst.“ Einige Zeit blieb der Sohn nun auch in der elterlichen Wohnung, aber dann regte sich wieder Neugier und Habsucht in ihm und er sagte zu seinem Vater: „Sage mir woher du deinen Reichtum hast oder ich töte dich.“ Da wurde der Vater traurig und bang und er erzählte dem Sohne sein Erlebnis mit der Schlange, das er hätte verschweigen sollen. Sowie der Sohn die Geschichte gehört hatte entschloss er sich auch Milch für die Schlange zu kaufen und ihr zu bringen, aber da er böse war wollte er die Schlange töten um sich des Geldes und Goldes in ihrem Leibe zu bemächtigen. Er ging in den Wald; drei Tage lang wartete der Vater und als der Sohn noch nicht zurück kam ging er hinaus in den Wald um ihn zu suchen, aber er fand nur seine Leiche; die Schlange hatte ihn getötet.

III. *Wie das Sandmeer entstand und warum der Reis nicht im Reisblock gestampft wird.*

Die Tĕnggĕresen stampften ihren Reis in einer Kuhhaut, ganz wie sie die Kaffeebohnen von der Fruchthülle befreien, also nicht in einem Reisblock (lumpang, lĕsung). Damit hat es folgendes Bewandtnis. Kresno war König von Indoro Wati, aber sein Ruhm wurde verdunkelt durch den von Seno, Sohn des Pandu Dewo Noto. Denn Seno kannte einen Ngelmu oder Zauberspruch „Bandong-Bondo-Woso“ den Kombo Jono ihm gelehrt hatte. Diesem Zauberspruch dankte er wunderbare Kraft, die noch dadurch erhöht wurde, dass er ein Öl besass, ein Erbstück seines Grossvaters Abioso, welches ihn gefürchtet und unverwundbar machte.

Kresno ersann darum eine List um Seno unschädlich zu machen. Er bat ihn ihm seine wunderbare Kraft dadurch zu zeigen, dass er in einer Nacht vor dem Aufgang der Sonne eine solche Vertiefung grabe, dass sich ein grosses Meer darin bilden könne; die Belohnung für diese Arbeit solle eine seiner Töchter sein. Seno im Bewusstsein seiner wunderbaren Kraft, nahm den Auftrag an, und sowie die letsten Strahlen der untergehenden Sonne verschwunden waren, machte er sich an die Arbeit. Mit einem grossen ausgehölten Felsen schöpfte er die Erde um den Bromokrater weg und bildete um diesen ein breites, tiefes Ringthal das heutige Sandmeer. Gegen Mitternacht war die Arbeit fast fertig, nur an einer Seite war der Bromo noch nicht ganz umgraben. Da bemerkte

Kresno dass Seno's Kraft doch noch weit grösser sei als er geglaubt, denn er hatte gehofft dass Seno sich lächerlich machen würde, weil er eine unmögliche Arbeit auf sich genommen habe. Jetzt musste er aber einsehen dass Seno's Name bald in der ganzen Welt als der des Mächtigsten auf Erden gefeiert werden würde.

Darum ersann er eine neue List; er liess die ganze Bevölkerung aus dem Schlaf wecken und hiess alle sofort Reis stampfen und die Hähne aus den Häusern treiben. Als Seno das Reisstampfen hörte und das Krähen der Hähne, da glaubte er dass der Morgen bereits angebrochen sei vor er seine Arbeit vollendet habe. Beschämt warf er den Schöpfer weg, der noch heute in dem Sandmeer zu sehen ist wo er den Berg Batok bildete, verfluchte Kresno und den Reisblock als Ursache seines Unglücks und verschwand. Darum wagen es die Tĕnggĕresen nicht Reis im Reisblock zu stampfen. Von dieser Erzählung kennt man eine etwas andere Form, der Reisblock wird darin nicht genannt, nur die zu früh geweckten Hähne verkünden den Morgen vor die Arbeit beendet ist, welche nur unternommen wurde um die schöne Königstochter zu gewinnen.

IV. *Die Nymphe Bidodari-Nawang-Wulan.*

Warum der Mann nicht den Deckel von dem Korbe (kukusan) nehmen darf, worin der Reis gekocht wird.

Es lebte in alter Zeit ein heiliger Mann: Guru Sunan-Bonang genannt, der durch seine Wunderthaten in den Geruch der Heiligkeit gekommen und dadurch grossen Einfluss erlangt hatte. Aber die Absonderung, in der er lebte, sein Fasten und Beten hatten doch nicht ganz die thierischen Triebe in ihm ertötet. Denn ein Weib, das gleichen Nimbus der Heiligkeit umgab und die er darum häufig besuchte um sich mit ihr geistlich zu üben, wurde schwanger und gebar einen Sohn. Um nun den Lästerzungen, die schon oft diese Zusammenkünfte bespöttelt hatten, nicht recht zu geben, entführte Guru Sunan Bonang dieses Kind und legte es heimlich auf das Grab eines gewissen Kjahi Gede, der unlängst gestorben war und dessen trostlose Witwe das Grab noch täglich besuchte. So fand die Witwe das Kind, erbarmte sich über dasselbe und schwur bei den Mahnen des verstorbenen Gatten dieses Kind als ihr eigenes zu erziehen. Der Knabe erhielt den Namen des verstorbenen Mannes: Djoko-Tarup-Anom, wurde mit Sorgfalt

erzogen und wurde ein tüchtiger Jäger, der seine Mutter ernähren konnte.

Eines Tages als Djoko Tarup wieder im Walde umherstreifte hörte er plötzlich viele Stimmen reden, die ihn durch Wohllaut fesselten. Die Neugierde trieb ihn an, sich geräuschlos dem Orte zu nähern, von woher die Stimmen kamen. Mitten im dichten Gebüsch sah er plötzlich den Spiegel eines klaren Teiches schimmern, in dem zwölf schöne Jungfrauen spielten und badeten. Eine überstrahlte alle andere durch Schönheit, und ganz wie sein Vater konnte Djogo Tarup körperlichen Reizen nich widerstehen. Daher stahl er die Kleider dieser Nymphe und verbarg sie sorgfältig, denn er hatte bemerkt, dass nur an den Kleidern Flügel waren, die Nymphen also ohne diese nicht entfliehen konnten. Als die Nymphen nun des Badens genug hatten, stiegen die andern in die Wolken empor, während die unglückliche Bidoḍari-nawangwulan, deren Kleid nirgends zu finden war, allein beim Teiche zurück blieb, in Thränen aufgelöst.

Da näherte sich Djoko und versprach ihr die Kleider zurück zu geben wenn sie ihm einige Zeit als sein Weib angehören wolle. Die Nymphe wollte ihn zwar gerne als Bruder, als Freund annehmen, ihn als Retter lieben, aber nicht als Mann, doch musste sie schliesslich zugeben, und Djoko Tarup bedeckte sie mit seinen Kleidern und brachte sie in seine Wohnung zu seiner Mutter, wo sie sehr freundlich aufgenommen wurde. Aber Djoko Tarup gab ihr ihre Kleider nicht zurück wie oft sie auch darum bat, da er nicht ohne sie leben wollte.

Die Nymphe wurde Njahi Gede des umliegenden Landes nach dem Tode der Schwiegermutter und gebar eine Tochter: Nawang-Seh. Sie hatte sich ganz in die Umstände eines gewöhnlichen Menschenlebens gefügt.

Eines Tages kochte sie den Reis, als sie plötzlich daran dachte dass sie die Kleider ihres Kindes noch nicht gewaschen habe, darum bat sie ihren Mann auf den Reis zu achten, aber unter keinen Umständen den Deckel (kĕkĕp) vom Korbe (Kukusan) zu lüften. Aber die Neugierde wirkte zo stark auf ihn ein, denn schon seit Jahren stand er vor dem Rätsel dass der Padi (Reis) in seinem Hause nicht abnahm, obgleich er, seit die Nymphe sein Weib geworden war, nie neuen Vorrat gekauft hatte. Die Lösung des Rätsels glaubte er in dem Korbe zu finden. Er hob also den Deckel auf und sah in demselben nur einen einzigen Padihalm liegen.

Kaum hatte er den Korb wieder geschlossen als seine Frau hereintrat, sie ging sofort zum Feuer und hob den Deckel vom Reiskorbe, da zeigte ihr der unversehrte Padihalm, der sonst in kurzer Zeit zu einer Menge Nasi (gekochter Reis) wurde, dass ihr Mann den Deckel aufgenommen habe.

Es half Djoko Tarup nichts dass er schwur den Deckel nicht geöffnet zu haben, denn der Reiskorb hatte seine Kraft für immer verloren und die arme Nawang-wulan war zum zweiten mal durch Djoko Tarup betrogen. Sie musste nun wie andere Frauen jeden Morgen und jeden Abend mit ihren Götterhänden den Reis für Mann und Kind stampfen.

Da nahm der Vorrat Padi auch schnell ab, gleichzeitig nahte aber auch die Zeit ihrer Erlösung. Als nur noch eine dünne Schicht den Boden der Reiskammer bedeckte sah Nawang-wulan auf dem Boden etwas glänzen, hastig zog sie es hervor und hielt ihr altes Flügelkleid in Händen, das Djoko Tarup dort verborgen hatte. Schnell zog sie es an und näherte sich, von himmlischem Glanze umstrahlt, zum letzten Male ihrem Manne.

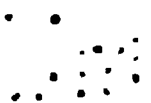
Laut jammerte dieser und flehte ihn nicht zu verlassen aber die Nymphe antwortete: »Hoffnunglose Trauer soll dein Herz erfüllen, bis du durch ein Leben voll Busse und Reue wieder Ruhe findest und Vergebung für deine schändliche Wollust, deinen Betrug, deinen Ungehorsam. Sorge für meine Tochter, und wenn diese durch ihr Weinen dich an deine Sünden erinnert, bringe sie dann hinaus in's Feld, lege sie in einen Gubuk (kleines Wachthaus in den Feldern), gieb mir ein Zeichen durch ein brennendes Bündel Reisstroh und ich werde herbeieilen um den Hunger des Kindes zu stillen«. Sie verschwand, und seit jener Zeit darf der Mann nicht den Deckel vom Reiskorbe heben.

V. *Der Opfertod von Kjahi Kusumo.*

Warum die Tĕnggĕresen dem Bromo Opfer bringen.

Ich habe diese schönste der Tĕnggĕrsagen früher herausgegeben[1] und will hier nur hinzufügen, dass sie durch van Herwerden, der sie Anfang dieses Jahrhunderts aufzeichnete (1830) etwas anders erzählt wird. Erstens mit anderen Namen, das ist wohl das unwichtigste, er scheint

[1] Waarom de Tenggerezen offers brengen aan den Bromo. De legende van Kjahi Koesoemo. Tijdschrift voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde, deel XXXIX. 1896.

die Namen einer anderen Sage entnommen zu haben. Zweitens werden hier alle fünfundzwanzig Kinder dem Bromo geopfert, aber passiv als noch unbewusste Kinder; dies ist entschieden unrichtig denn schon in der ältesten uns bekannten Form (1785) wird nur der jüngste Sohn dem Bromo geweiht. Hauptsache ist in jeder Gestaltung, dass der Tod eines Menschen, dem Krater des Bromo geopfert, dem Volke Segen brachte (reiche Ernten, Fruchtbarkeit u. s. w.). Dieses Opfer war das erste, das dem Bromo gebracht wurde, es wird nun jährlich beim Bromofeste in anderer Gestaltung wiederholt. Ich will hier die älteste Form in extenso geben, besonders auch weil sie dort mit einer anderen Sage verknüpft ist, die uns erzählt, woher der Tĕnggĕrrese die roten und weissen Zwiebeln erhielt, die in früherer Zeit, als die europäischen Gemüse noch nicht eingeführt worden waren, die wichtigsten Handelsartikel des Gebirges bildeten.

Putro und Putri waren Bruder und Schwester, Kinder eines heidnischen Fürsten in Bantam; da sie bei ihren Geschwistern nicht in Ansehen standen, verliessen sie mit einem kleinen Gefolge den Hof und die Heimat und suchten einen anderen Wohnsitz, der ihnen gefiele, und wo sie ganz frei leben könnten. Eine solche Gegend war auf Java nicht leicht gefunden und so zogen sie immer weiter bis zum Osten der Insel, wo sie sich endlich im Tĕnggĕrgebirge nieder liessen (sieh oben unter Geschichte).

Putro wurde das Haupt der neuen Kolonie und nannte sich Kjahi Dadap pĕtak (putih). Seine Frau gebar ihm fünf und zwanzig Kinder und auch sein Volk vermehrte sich sehr schnell. Die Folge war, dass sie in den Wäldern nicht mehr genug Nahrung fanden und grosse Not unter dem jungen Volke herrschte. Am meisten litt Kjahi Dadap pĕtak unter dieser Not, denn er liebte sein Volk wie seine Familie. Darum rief er das Volk zusammen, und in dessen Mitte tretend, that er folgendes Gelöbnis: Ich will dem Bromo eins meiner Kinder opfern wenn er soviel Segen giebt, dass wir alle genug Nahrung finden. (Hier erinnert der Bromo in seiner vernichtenden und dann wieder Segen bringenden Kraft sehr an Sjiwa). Bis dahin hatten die Tĕnggĕrezen nur von Kräutern und Wurzeln und einer Art Hirse gelebt, die sie djawa oder djewawut nannten, die aber nur noch auf den weit abgelegenen Bergen wuchs [1]. Beim Hirse-suchen hatten sie denn auch den

[1] Viele leiten den Namen der Insel Java von dieser Hirse her, Pulu Djawa oder Java würde also Hirseninsel bedeuten.

Smeru (Mahameru) entdeckt, und gesehen dass dort Menschen wohnten. Zu diesen zog Kjahi dadap pĕtak; er fand dort einen Mann Sangjang [1] Wiseso genannt und seine Frau Dewi Supurbo, beide lebten wie Heilige und wurden Tâpâs genannt und vermochten viel bei den Göttern durch ihre Fürsprache. Kjahi Dadap pĕtak bat sie um Hülfe, die ihm von den Tâpâs zugesagt wurde. Nach einigen Tagen teilte der Mann ihm mit, dass seine Frau während der Nacht im Schlafe zwei Knollen in ihre Hand empfangen habe, die eine sei rot die andere weiss. In derselben Nacht habe er im Traume eine Stimme aus der Luft gehört (Suwara-awang-awang), die ihm befohlen habe: »Die Knollen, welche deine Frau in ihre Hand empfing sollst du Bawang abang (rothe Zwiebeln) und Bawang putih (weisse Zwiebeln) nennen, und sie Kjahi Dadap pĕtak geben, der soll sie in dem Gebirge pflanzen und er und sein Volk werden durch diese Zwiebeln zu Wohlstand gelangen. Sage ihm weiter dass sie alles pflanzen dürfen was sie wünschen, nur keinen Padi (Reis), denn wenn sie diesen pflanzen werden alle, sammt ihren Nachkommen, unglücklich werden.

Kjahi Dadap pĕtak gehorchte, und schon nach zwei Jahren brachten die Zwiebeln dem Volke Wohlstand und Nahrung durch den Verkauf. Da gedachte Kjahi Dadap pĕtak seines Gelübnisses und in Gegenwart des ganzen Volkes warf er seinen jüngsten Sohn in den Krater als ein Dankopfer für die Hülfe der Götter. Das ist das einzige Menschenopfer, das je dem Bromo gebracht wurde, später beim Bromofest opferte man nur Thiere und Früchte. Der neueren Fassung nach, waren alle fünf und zwanzig Kinder dem Bromo versprochen, aber opferte sich nur der jüngste, der fünf und zwanzigste, freiwillig den Göttern.

VI. Bau und Einrichtung der Wohnung.

Die Wände des Hauses werden aus aufrechtstehenden Brettern gebildet, welche mit Rottanschlingen an einander befestigt werden, der Aermere wählt Baumfarnstämme oder gespaltene, plattgeschlagene Stücke Bambu. Zuweilen werden die Häuser an der Aussenseite noch mit langem Grase (alang-alang) bekleidet, und meist findet man an der inneren Seite noch eine Schicht aus

[1] Sangjang oder Sanghjang ganz wie Dewi oder Dewa ist ein allgemeiner Name für göttliche Wesen, Tâpâ für fromme Einsiedler.

dünnen geflochtenen Bambustreifen. So schützt man das Innere vor dem kalten Bergwind. Das Dach wird auch aus Alang-Alang gefertigt, doch den untern Teil des Daches an der linken Seite bedeckt man mit gespaltenen Bambu (Klakah), die so über einander gelegt werden, so dass der Regen nicht hereindringen kann; diese Bambu kann man leicht aus einander schieben und so das dunkele Innere des Hauses erhellen. Die Hausthüre findet man stets an der einen Längsseite des Hauses und zwar an der linken Ecke, die dem Bromo zugekehrt ist, der Eintritt wird durch ein kleines Dach geschützt (pĕnirat früher trappat), unter welchen man auch die Arbeiten verrichtet, für die es im Hause zu dunkel ist. An der der Thüre entgegen gesetzten, schmalen, rechten Seite des Hauses ist ein kleines Fenster angebracht. Der Innenraum zeigt die folgende Einteilung: an der linken schmalen Wand werden die Akkerbaugeräthe, der Maisblock u. s. w. verwahrt; in der Höhe sieht man ein Gerüst oder einen Soller (pågå) auf dem allerlei Dinge verwahrt werden. Dort legt man auch die Opferspenden bei Festlichkeiten nieder, und dann heisst der Soller Sanggar Pamalengang. Den grössten Teil der beiden langen Seiten nehmen niedrige, breite Bänke (ambèn) ein. Auf diese Bänke, weiter nach rechts, folgen kleine Kammern (Kobong), die eigentlich nur, durch Zwischenwände abgetrennte, Teile der langen Bänke sind. Eine Kammer ist für den Hausherrn und seine Frau und die anderen für die verheirateten Töchter, meist hängen Gardinen oder Kleiderfetzen vor den Thüren dieser Kammern. Im Raume zwischen den beiderseitigen Kammern brennt das Heerdfeuer zwischen grossen durch Mörtel verbundenen Steinen (pawon). Um den Heerd stehen niedrige Bänke. Die letzte (ganz offene) der Kammern an der Vorderseite birgt das Küchengeschirr. Da viele Kammern in einem Hause sind und der Raum bei der Thüre, wo zu beiden Seiten die langen Bänke stehen, stets sehr gross ist, um alle Gäste bei Festlichkeiten empfangen zu können, so sind die Häuser immer sehr lang. Die Häuser liegen auf kleinen Terrassen über einander, in den meisten Dörfern ist der Raummangel auf den scharfen Bergrippen so gross, dass die Häuser gar keinen Hof oder Garten haben. Die Thüre wird durch ein Querholz an der inneren Seite geschlossen, kann aber von aussen durch ein an das Querholz befestigtes Tau von Rottan geöffnet werden. Kinder und Gäste schlafen auf den langen Bänken.

VII. Allgemeine Sitten.

Wenn man die älteren Mitteilungen über dieses Volk liest, dann erinneren sie lebhaft an ein idyllisches Arkadien. Mord, Diebstal, Streit, Ehebruch waren fast unbekannt; die Tĕnggĕresen waren scheu aber aufrichtig und nicht eifersüchtig. Ehescheidungen waren sehr selten. Der Commandant von Pasuruan schrieb schon 1785, dass während der dreizehn Jahre seiner Regierung weder Todschlag noch Diebstal vorgekommen sei. Jünglinge und Jungfrauen gingen frei mit einander um, schliefen häufig auf der ambèn nebeneinander, und doch kam Ehebruch nicht vor, ebensowenig Polygamie. Die Gäste wurden gerne empfangen, man liess sie ohne Angst neben den Mädchen schlafen, wenn es Tĕnggĕresen waren; von den Bewohnern der Ebene erfuhren sie bald genug, dass man ihnen nicht vertrauen könne. Die Tänzerinnen (ronggengs) wurden früher denn auch tief verachtet und in den Bergen nicht geduldet (v. Herwerden). Dem Europäer begegneten sie mit grosser Ehrfurcht. Sie stritten nie über den Nachlass der Verstorbenen und bei kleinen Uneinigkeiten unterwarfen sich alle dem Richterspruch des Dukuns. Man heiratete erst spät, der Jüngling nicht vor dem 20sten Lebensjahre, das Mädchen nicht vor ihrem 16ten, und Domis weiss uns mitzuteilen dass die Männer lieber eine Witwe als eine Jungfrau heirateten. Geschlechtskrankheiten waren ganz unbekannt; sie fehlen auch heute noch dort, wo keine Europäer wohnen. Trunksucht und Opiumrauchen wurden nie beobachtet.

Die von der Regierung über sie angestellten Oberhäupter, (Regenten, Demangs, Petinggis u. s. w.) behandelten sie ohne Scheu, wie ein älteres Familiënglied mit Ehrfurcht und Liebe, und diese Beambten zeigten gleiches Entgegenkommen.

Also ganz paradisisch werden uns die älteren Zustände geschildert. Ich bin überzeugt dass Vieles nicht übertrieben war. Noch heute sind Mord und Diebstal sehr seltene Vorkommnisse, wenn man die Thaten der zugezogenen Bevölkerung nicht in Rechnung bringt. Streit und Eifersucht sind dem Volke noch jetzt fremd und gerne unterwirft man sich noch heute freiwillig den Richtersprüchen des Dukuns, während man den eigentlichen Beambten aus dem Wege geht. Der Tĕnggĕrese ist bange vor Streit, er liebt die Ruhe und erträgt vieles Unrecht bevor er sich entschliesst zu klagen.

Die zugezogenen Maduresen und Javanen fügen sich meist nach diesem Volkskarakter, sodass auch diese selten stehlen, was der Tĕnggĕrese dem guten Einfluss der Schutzgeister seines Dorfes zuschreibt. Nur in einer Hinsicht glaube ich war die Beschreibung übertrieben, nämlich in Bezug auf die geschlechtlichen Verhältnisse. Die schon von Domis erwähnte Thatsache, dass man lieber eine Witwe als eine Jungfrau heiratete, deutet an, dass man Jungfraülichkeit nicht zu schätzen wusste. Schätzte man sie aber nicht, dann war für die Mädchen auch kaum ein Grund vorhanden sie zu schützen und man kann doch nicht annehmen, dass der Geschlechtstrieb erst erwachte wenn die Heirat in Aussicht war. Das dem Volke so charakteristische Fehlen der Eifersucht erregte wohl den Gedanken, dass ihr jeder Grund dazu durch allgemeine Keuschheit fehle. Die Wahrheit ist, dass in der Ehe Mann und Weib einander treu blieben auch „an Scheidung" nicht gedacht wurde, aber vor der Ehe war manches erlaubt. Es schliefen die jungen Leute allerdings neben einander und waren sie oft allein zusammen auf dem Felde und im Walde; ein junger Man als Gast verlangt noch heute neben der Tochter des Hauses zu liegen und doch behaupten sie dass der Coitus nicht ausgeübt werde. Bei Controle wurde aber gefunden dass den Mädchen oft das Hymen fehlt, und doch wird eine vorehliche Schwangerschaft selten beobachtet, kommt sie doch vor, dann schreibt man sie dem Teufel zu. Wir müssen also annehmen dass die jungen Leute vor der Ehe geschlechtliche Befriedigung in einer gewissen Weise suchen, die die Befruchtung ausschliesst. Übrigens gilt dies heute nur noch für die abgelegenen Dörfer, in den anderen ist es dem Manne gleichgültig ob sein Weib mit einem anderen Manne verkehrt, wenn er es nur nicht sieht und ob er eine Jungfrau oder eine Deflorierte heiratet, ist ihm auch gleichgültig. Vor der Heirat findet auch regelmässig geschlechtlicher Verkehr statt und Niemand findet das anstössig. Auch kommt es jetst vor, dass man zeitweise die Frauen austauscht und dann wieder zurücknimmt.

Polygamie ist auch heute noch selten, Ehescheidungen kommen jetzt aber haüfiger vor. Auch ist das alte Gesetz, dass ein Mann sich nur zweimal scheiden lassen dürfe, fast vergessen. Spätes Heiraten und freie Wahl bei den jungen Leuten ist heute noch Sitte, die Eltern fügen sich ganz dem Wunsche der Kinder.

Den Ackerbau trieben sie und treiben sie noch heute ohne Vieh;

das Hornvieh [1] wird nur um sein Fleisch gehalten, die Pferde für den Transport; diese tragen die Lasten auf hölzernen Sätteln. Man bearbeitet den Boden mit dem Patjul (Hacke) und die Frau hilft dem Mann: letzterer sorgt allein für den Transport der Exportwaren nach dem Markte. Früher pflanzte man Mais, Zwiebeln und Djarak (Ricinus); heute auch alle Europäischen Gemüse. Die Hauptnahrung ist Mais, auch jetzt isst kaum 2 pCt. der Bevölkerung Reis, und dann auch nur zeitweise, besonders bei Festen: in manchen Dörfern sieht man nie Reis am häuslichen Heerd. Sie behaupten, dass Mais mehr Kraft gebe und länger den Hunger stille. Bei langen Märschen führen sie häufig aus Kĕtan (kleberiger Reis) und Mais gemischte Kuchen mit sich. Früher waren die Tĕnggĕresen tüchtige Jäger, heute ist das Wild selten geworden, doch essen sie noch gerne wilde Tauben, einige Eichhörnchen und Rehe (Kidang). Eine Jagd, die in ganz besonderer Weise getrieben wurde, war die des Banteng (Bibos banteng), der wilden Kuh. Der letzte Jäger, der sich mit dieser Jagd befasste, war Pa Sedeh, der Stifter der kleinen Dessa Ngadas. Er war der beste Führer im Gebirge, besonders für den Smeru nnd als guter Jäger war er auch entsprechend abergläubisch. Von seinen Zauberformeln weiss ich leider nichts mit zu theilen, er starb ehe ich in's Gebirge kam, aber wie er Bantengs jagte, das konnte man mir noch erzählen. Er ging stets allein in den Wald mit einem roten Lappen und einem grossen langen Messer (Axt). Mit dem roten Lappen reizte er den Banteng, bis er auf ihn losstürmte, dann sprang er schnell zur Seite, liess den Banteng vorbeistürmen, und mit blitzschnellem Schlage durchschnitt er ihm die Achillessehnen der Hinterbeine. Auf diese Weise soll er 70 Bantengs getötet haben.

Wirkliche Armut ist unbekannt und erwachsene Bettler sieht man nirgends. Feuer machte man früher (vor Einführung der Streichhölzer) durch schnelles aneinanderreiben von trockenem Bambu, oder von Klandingan-Holz (Albizzia montana) mit feinen Fasern zwischen den reibenden Flächen (usu-usu). Man benutzte (als man Lampen und Petroleum noch nicht kannte) kleine Lampen aus Thon (Templek), diese standen auf einem hölzernen Fuss (Djodog oder Planduk gleich dem Adjuq-adjuq der Javanen), der in die Erde des Hausflurs befestigt wurde. In den Lampen brannte man

---

[1] Jetzt findet man auch viele Ziegen, die auch nur als Schlachtvieh gezogen werden; auch spannt man, seit neue Wege angelegt wurden, die Kühe vor die hölzernen Karren.

Djarak- (Ricinus communis) Öl, das man selbst aus den Früchten bereitete. Diese Lampen konnten sie nicht selbst an fertigen, sie kauften dieselben, sowie alle Geschirre und Eisenwaren in der Ebene. Als Hohlmass kannten sie nur geflochtene Körbe bestimmter Grösse und als Längenmass das dĕpå (Klafterweite).

Als djimats (Reliquien oder Amulette) kennt man nur alte chinesische Münzen und einige besitzen einen Kris (Dolch). Die Männer tragen eine kurze Hose (Katok) und eine breite Leibbinde (Sabuk), früher einen blau und weiss gewürfelten Sarung [1], den sie wie einen Mantel um den Oberleib hingen, dass Brust und Schultern bedeckt waren, jetzt tragen sie meist auch Jacken. Im Gürtel, auf dem Rücken tragen sie immer ein langes grades Messer in hölzerner Scheide, welches sie bei allen Arbeiten, besonders beim Holz-hacken, benutzen. Früher scheinen sie Kopftücher gar nicht gebraucht zu haben, auch heute noch gehen viele mit entblösstem Kopf und kurz geschnittenen Haaren umher, wer ein Kopftuch benutzt, dreht es nur lose um den Kopf. Hüte kaufen sie jetzt von den Bewohnern der Ebene.

Die Weiber unterschieden und unterscheiden sich in der Kleidung nicht von andern Javanerinnen.

Das Hornvieh, dessen Glocken an die Schweiz erinneren, und auch die nicht benutzten Pferde liefen früher frei umher, die Kühe wurden, wenn man sie schlachten wollte, erst mit Mühe eingefangen, jetzt findet man Pferde und Kühe zwar meist in den Ställen, oder auf den Weideplätzen, von wo man sie Abends (wohl wegen der Gemüsepflanzungen) heimtreibt, aber viele streifen noch frei umher auf den höheren Gipfeln, wo keine Pflanzungen sind. Wilde Schweine wurden früher viel gejagt und verzehrt, heute nur noch von den Bewohnern einiger Dörfer, denn die meisten Tĕnggĕresen fürchten sich vor dem Spott der Javanen.

Fisch, auch getrockneter, ist ein seltner Leckerbissen; im allgemeinen ist die Nahrung sehr einfach, es fehlen fast alle Gewürze, der Javane liebt es denn auch nicht am Tische der Tĕnggĕresen zu essen.

Die Musik lieben sie sehr, sie haben aber keine eignen Musikinstrumente; bei vielen Wohlhabenden (besonders in der Resident-

---

[1] Für die Badoejs in West Java sind auch blau und weiss die einzigen erlaubten Farben, aber diese sind nicht in Würfel sondern in Streifen auf den Sarungs verteilt.

schaft Probolinggo), findet man einen Gamelan; nie fehlt dieser im Hause des Priesters.

Standesunderschiede kennen sie nicht, der ärmste Mann darf die Tochter des Reichsten zum Weibe begehren. Die Unterschiede zwischen Kromo und Ngoko (Hohe und Niedere Sprache) sind ihnen denn auch fast unbekannt, sie irren sich fortwährend und der kleine Mann spricht öfter von sich selbst mit Kromo oder Kromo inggil (Hoffsprache) Worten; nach und nach lernt er allerdings die Unterschiede durch die Javanischen Beamten. Der unverfälschte Tĕnggĕrese wird auch den höchsten Beambten, den Regenten, wie seinen Vater mit „bapak“ (Vater) und Ngoko-Worten anreden, auch den Europäer ohne Scheu ausfragen. Die Freimüthigkeit der Bergbewohner schlägt heut zu Tage, durch den vielen Umgang mit Turisten, allerdings leicht in Freiheit um. Der *ă* Klang der Javanischen Sprache wird beim Tĕnggĕresen wie beim Sundanesen *a*.

Die Irren (meist Cretins) werden freundlich behandelt; Krankheiten sind selten, ein hohes Alter erreichen sehr viele.

Wenn man ein Haus baut, giebt man ein Fest sowie das Gerüst des Daches fertig ist, man schmückt das Gerüst mit kleinen Fahnen und Zweigen, auch wird bei diesem Fest (Schmauserei mit einleitendem Gebet) ein Ei in den Boden genau unter der Mitte des Daches eingegraben. Erntefeste giebt man nicht.

VIII. Mann und Weib.

a. Hochzeit. In den Hochzeits Gebräuchen hat sich Manches geändert, heute sind sie weit einfacher als früher, aber auch in alter Zeit wurde in so fern Unterschied zwischen Reichen und Armen gemacht, dass bei ersteren das Fest grösser und complicierter war. Van Herwerden und Domis haben in den 30er Jahren je eine Hochzeit mitgemacht, die nicht nur wegen der vornehmen Besucher, sondern auch weil die von van Herwerden besuchte Hochzeit im Hause des Häuptlings stattfand, weit glanzvoller waren als man sie jetzt sieht. Mit einigen Worten will ich daher erst die einfache Form der heutigen Eheschliessung mitteilen und dann die Beschreibungen von v. Herwerden und Domis zu einheitlicher Darstellung vereinigen. Die jungen Leute sind hier ganz frei in ihrer Wahl, meist haben sie die prima Nox bereits genossen bevor sie den Eltern mitteilen, dass sie einen Ehebund schliessen wollen. Kennt die Mutter den Wunsch ihres Sohnes so

wird sie sich zur Mutter des Mädchens begeben, um diese für die Heirat zu gewinnen. Alles geht dabei ohne Feierlichkeiten her bis zum Tage, an dem man sich zum Priester begiebt, um die Ehe schliessen zu lassen. Es bestimmt auch der Priester den Hochzeitstag, damit ein dazu geeigneter glückbringender gewählt werde. Die Ehe wird jetzt stets im Hause des Priesters geschlossen und nicht im Hause der Eltern. Die jungen Leute werden von den Vätern oder einem Wali (Vormund) oder sonst von einem Familiengliede zum Priester gebracht. Der Wali teilt dem Dukun mit, dass das Paar heiraten wolle und dass der Bräutigam der Braut 1000 Keteng bezahlen werde (Keteng $= \frac{1}{2}$ Cent). Dann frägt der Priester den Bräutigam ob er die Tochter seines Vaters (der Schwiegervater werd hier bereits Vater genannt) heiraten wolle, sie als sein Weib nach der Sitte behandelen, kurz hält ihm mit einigen Worten seine Pflichten vor. Er antwortet dann: „Ja ich will sie heiraten, dass sie meinen Haushalt führe und mir bei der Arbeit helfe.“ Dann wünscht der Dukun ihm Glück und Wohlstand zu. Eine unverständliche Eidesformel wird ihnen dann vorgesagt, die sie beide wiederholen müssen, worauf die Ehe mit einer neuen Zauberformel eingesegnet wird. Der Priester nimmt dann noch die Geschenke in Empfang, die von den Brautleuten mitgebracht wurden. Diese Geschenke (Sandingan) bestanden früher aus Speisen und Geld, jetzt nur noch aus Geld und zwar stets zwei Gulden. Auch diese Geschenke werden mit einem Gebet angenommen.

Damit ist die Ehe geschlossen und folgt ein gewöhnlicher Schmaus in dem Hause des Vaters der Braut oder dem des Bräutigams oder in beiden, also dann ein doppeltes Fest. Das junge Paar zieht in's Haus der Eltern der Braut, wo ihr ein eigenes Zimmerchen als Schlafstelle angewiesen wird, der junge Ehemann ist jetzt nur noch der Sohn seines Schwiegervaters. Der Hochzeitsschmaus regelt sich nach dem Wohlstand der Eltern, häufig wird dabei eine Kuh oder ein Stier geschlachtet.

Das Thier wird (auch bei andern Festen) an einen Pfahl gebunden und Tage lang, bevor es geschlachtet wird, gereizt und gequält [1], je heftiger das Thier sich wehrt, um sich schlägt, brüllt u. s. w. desto grösser ist die Freude. Häufig sieht man auch dass

[1] Vermutlich geschieht dies um das Fleisch weicher, zarter, schmackhafter zu machen, aus gleichem Grunde lässt man die Hühner mit abgeschnittenem Kopf herumlaufen. In den Tropen kann man ja nur frisch geschlachtetes essen, also das Fleisch nicht hängen lassen.

der Bräutigam einen Dolch in den Hinterteil des noch lebenden Thieres sticht; damit hat es folgende Bewandnis. Wenn ein Kind schwer krank ist, gelobt man häufig dem Bromo ein Opfer zu bringen, oder der Vater verspricht, wenn das Kind am Leben bleibt, eine Kuh zum Hochzeitsschmaus zu geben. Diese Kuh erhält dann den ersten Stich von dem Bräutigam in seinem eignen Namen, wenn er selbst durch das Gelöbnis genas, oder in dem seiner Braut wenn für diese eine Kuh versprochen worden war. In andern Dörfern geschieht der Stich nicht wirklich, sondern es wird nur ein Dolch auf einem mit Blumen geschmückten Teller dem Thiere gezeigt. Jedenfalls, ehe man das Thier schlachtet, teilt man diesem in einer kurzen Ansprache mit, dass er geschlachtet werden solle und zwar aus diesem oder jenem Grunde.

Betrachten wir jetzt die alten Hochzeitsgebräuche, welche sich zum Teil noch in abgelegnen Dörfern (besonders in Ngadisari) erhalten haben. Das Jawort der Braut war früher ein Sirihblatt mit zubehören (Betel), zum Kauen dem Jüngling dargereicht. Dann folgte noch eine eigentliche Verlobungsfeier. Die Besan (Eltern der jungen Leute) bestimmten einen Tag, an dem die Verlobung der Familie mitgeteilt werden sollte. Die Angehörigen des Bräutigams versammelten sich an diesem Abend in dessen Wohnung und gingen dann in langem, unregelmässigem Zuge nach dem Hause des Brautvaters oder des Brautvormundes (Wali), wo die Familienglieder der Braut versammelt waren. Der Vater des Bräutigams machte dort den Wunsch des Sohnes bekannt, der Vater der Braut gab seine Zustimmung und teilte diese den Anwesenden förmlich mit, worauf man einander Glück zuwünschte und der Priester den Tag der Hochzeit bestimmte. Der Vater der Braut gab nun einen Schmaus, wobei die beiden Väter aus einer Schüssel assen, um zu zeigen dass sie in dieser Angelegenheit vollständig übereinstimmten. Geschenke erhielt Niemand weder die Braut noch ihre Eltern, ein Brautkauf fand also nicht statt.

Am Hochzeitstage begab sich der Bräutigam wieder zum Hause der Braut, dabei begleiteten ihn seine Verwandten und Freunde. Er war dabei mit Blumen geschmückt und sein ganzer Körper war Saffrangelb angestrichen (boreh-boreh) [1], auf dem Kopfe trug er einen geschmückten Hut (Kuluk) oder verzierte Gold- oder Kupferplaten an den beiden Seiten des Gesichtes wie die Wajang-

---

[1] Boreh-Boreh ist Puder aus gelber Erde mit feinem Reispulver und Moschus.

figuren. Beim Hause der Braut angekommen musste er draussen warten während die Begleiter hineingingen. Dann wurde die Braut herausgebracht, auch diese war mit boreh-boreh beschmiert und mit Blumen geschmückt, sie trug Armbänder (Gelang-Bahu) und eine goldene dreireihige Halskette (Kalung-Susun-Tiga). Beide wurden nun im Dorfe herumgeführt, wobei ein Sonnenschirm (Pajung) über sie gehalten wurde, man machte dabei Musik, sang und lärmte. Die Braut wurde also nie getragen wie bei den Javanen [1]. Dann kehrte man in's Haus der Braut zurück, die Braut setzte sich in eins der Zimmerchen neben dem Heerde, das reich mit Blumen und buntem Papier ausgeschmückt war und allerlei Speisen enthielt; der Bräutigam setzte sich neben die Hausthüre auf die äusserste Ecke der langen Bank (Ambèn). Auf den langen Bänken zu beiden Seiten des Hauses sassen alle Gäste, die Frauen rechts, die Männer links und zwar nahmen die Familienglieder der Braut immer die dem Heerde zugekehrte Hälfte der Bank ein; die beiderseitigen Familienglieder blieben also getrennt. Zwischen den beiden Gruppen männlicher Familienglieder sass der Priester gegen die Wand des Hauses angedrückt (diese Verteilung der Gäste beobachtet man noch in Ngadisari).

Der Soller (hohes Gestell) beim Eingang (Sanggar) war wie ein Altar reich mit Zweigen und Blumen geschmückt, auf demselben lag ein Brett mit Töpfen, Kokosnüssen, Blumen, Früchten, Reis, Zucker, auf dem auch drei aus Blumen gefertigte Puppen standen, (gleich denen beim Todtenfest), an dem Soller hing eine kleine Leiter mit drei Sprossen. Alles was auf dem Sanggar lag war ein Geschenk an die Götter, welche wahrscheinlich durch die drei Puppen representiert wurden.

Der Gebrauch ist jetzt verschwunden. Der Gamelan stand früher auf einer der langen Bänken, heute am Eingang auf der Erde in der Nähe des Sanggar. Bei grossen Hochzeitsfesten sah man früher (zuweilen heute noch) eine Anzahl Puppen auf einer der Bänke (die der Frauen) sitzen, die die verstorbenen Häuptlinge und die Vorfahren des jungen Paares representierten. Vor diesen

---

[1] Die Kleidung der Brautleute ist noch dieselbe wie früher, doch trägt man jetzt häufig die Braut umher, der Umzug geschieht in Tosari bei Tage, in Ngadisari nur Abends. Das Armband trägt die Braut am Oberarm, es ist kein geschlossener Ring, sondern eine Figur (Vogel, Pferdekopf u. s. w.), die mit Bändern am Arme befestigt wird. Die Hochzeitskleider sind Eigentum eines Verleihers und werden also nach der Hochzeit zurückgegeben.

lagen kleine Häufchen von Blumen, viele Früchte und zubereitete Speisen, auch ein Paar brennende Lampen standen vor den Puppen. Die Anzahl dieser Puppen sollte bei wohlhabenden Personen 44 sein (wahrscheinlich 42 wie beim Njewufest), bei Ärmeren sah man eine kleinere Anzahl.

Während man Speisen herumreichte wurde die Gesellschaft in verschiedener Weise unterhalten. Auf der Bank der Männer, dem Dukun gegenüber, sassen zwei Bevollmächtigte, der eine der Braut und der andere des Bräutigams, es waren dies keine Familienglieder wie Domis behauptet, sondern in jeder Dessa fand man zwei solcher Männer, die bei jeder Hochzeit als Zeugen fungierten, da sie die einzigen waren, welche das lange Wechselgespräch, welches sie vorführen mussten, auswendig gelernt hatten.

Nach Domis führten sie ein Gespräch über die ehelichen Verpflichtungen, die sie einander vorhielten, dabei gelobend treu den Sitten und Vorschriften der Götter zu folgen. Das Gespräch endete damit dass sie einander Sirih anboten; hinter dem Bevollmächtigten der Braut sass der Vater der Braut und hinter dem des Bräutigams der Vater des Bräutigams. Die Väter bekräftigten jedes Gelöbnis durch ein monotones „ja" [1].

Van Herwerden sah die Gäste andern Kurzweil treiben. Sie gaben einander Rätsel auf, die abwechselnd gelöst wurden. Die Richtigkeit der Lösung wurde von einem Rate beurteilt. Dieser Rat bestand aus den vier ältesten Männern der Gesellschaft, der erste war der Vorsitzende und nannte sich Kertidjojo, der zweite wurde Djaksa genannt und bestimmte die Busse, wenn die Lösung des Rätsels unrichtig war, den dritten hiess man Senopati, den vierten Kĕbajan. Die Strafe für unrichtige Antworten bestand meist darin dass man ein oder mehrere Schluck Sadjĕng (Arak) [2] trinken musste, der in Kuhhörnern, deren Spitze man zu einem Trinkglase

[1] Es gelang mir noch zwei alte Männer zu finden, die dieses Wechselgespräch noch auswendig kannten. Ich liess es durch meinen Javanischen Schreiber aufschreiben, und habe das Manuscript der „Bataviaasch Genootschap" übergeben.

[2] Nach Burer darf man den alten Trank der Tĕnggĕrezen nicht Arak (wie Domis) nennen, denn er hält keinen Alkohol. Sie trinken den Saft der Arenpalme (legèn-arèn) frisch aus dem Baume gezapft, also vor Gährung oder Alcoholbildung eingetreten ist, er ist also weder betäubend noch erregend (wie der Tuwak oder Tjokaq) sondern hat nur einen faden süssen Geschmack. Die Tĕnggĕrezen, die diesen Trank von weit her holen müssen, kochen ihn gleich nachdem er gewonnen wurde, und verhinderen dadurch die Gährung.

umgebildet hatte, umhergereicht wurde [1]. Vielleicht wurde dieser Brauch bei der von Domis besuchten Hochzeit absichtlich übergangen, weil zwei hohe Beamte (Resident und Regent) dabei anwesend waren und man zu grosse Fröhlichkeit vermeiden wollte. Heutigen Tages trinkt der Tĕnggĕrese gerne Europäische Getränke.

Braut und Bräutigam namen an diesem Vergnügen keinen Anteil, sie blieben steif wie Holzpuppen sitzen. Weiter amüsierte man sich mit Tänzen (Tandak), es ist bemerkenswert, dass dabei die Tanzmädchen (Ronggengs, gleich Bajaderen oder Freudenmädchen) in diesem Gebirge nicht zugelassen wurden, man verachtete sie; jeder tanzte, der wollte, mit seinen Bekannten, wie bei Europäern; heute sieht man überall Tanzmädchen, nur in den Dörfern der Residentschaft Probolinggo werden sie noch nicht zugelassen. Bei sehr grossen Hochzeiten sah man früher auch das Stechspiel (Sodoran), das heute nur beim Karofest geübt wird und dort näher beschrieben werden wird. Die ersten Tänze geschahen in folgender Reihenfolge. Erst begab sich der Dukun im Tanzschritt nach dem mit Blumen geschmückten hohen Gestell (Sanggar), wobei er den Zodiakbecher mit Wasser gefüllt und den Blumenwedel in den Händen hatte. Dann tanzten die beiden Väter und setzten sich zu beiden Seiten des Dukuns vor dem Sanggar nieder, dann tanzten die beiden Mütter, die sich links und rechts neben ihre Männer niederliessen. Auf diese folgten alle jungen Mädchen und tanzten den Tanz „Antjak antjakan" [2], darauf wurden Braut und Bräutigam tanzend zusammengebracht (nach Domis durch die ältesten Verwandten [3], nach v. Herwerden durch die jungen Mädchen). Alle Gäste sassen nun vor dem Sanggar (Altar), das junge Paar in der letzten Reihe, wobei sie einander die Hände reichten.

Jetzt folgte ein langes Gebet des Priesters, wobei er das Wasser

---

[1] Jedes Dorf besitzt solch ein Trinkgefäss, meist ein sehr altes. Es scheint dass man jetzt diese Rätsel nicht mehr bei Hochzeitsfesten aufgibt sondern beim Karofest (sieh dort).

[2] Diesen Tanz hat man jetzt vergessen, man behauptet aber dass er nicht bloss durch Jungfrauen getanzt wurde sondern durch 4 Jünglinge und 4 Jungfrauen und zwar ausserhalb des Hauses.

[3] In Ngadisari heute noch durch die ältesten Männer und Frauen. In Tosari ist es Sitte, dass die Brautleute, wenn der Bräutigam ein Jüngling ist, vor dem Hause des Priesters, wenn sie zur Eheschliessung dort hin komen, oder auch vor dem Hause der Braut, durch einige alte Männer und Frauen empfangen werden, die vor der Thüre des Hauses einen Tanz aufführen.

aus dem Becher umhersprengte und alle Gäste ein Blatt mit Blumen in die Höhe hielten. Nach dem Gebet nahm der Priester einen irdenen mit Wasser gefüllten Topf vom Altar; dieses Wasser nannte man Banju-Parwato, das Wasser der Reinigung, in diesem lag ein Wedel aus Waringinblättern [1]. Mit diesem besprengte er dreimal Braut und Bräutigam und nachher die Angehörigen, dann setzte er den Topf wieder auf den Altar. Nun begab der Priester sich nach der andern Schmalseite des Hauses, verrichtete ein Gebet vor dem brennenden Heerd, dann vor den aufgehäuften Speisen in dem Raume der Küchengeräthe (sieh oben Seite 102) und zum Schluss vor den in einer Reihe sitzenden Puppen.

Darauf kehrte er zum Altar zurück, gab dem jungen Paar und jedem der Angehörigen etwas fein gemahlenen Reis in die rechte Hand, holte nun eine mit Wasser gefüllte Cocosnuss von dem Altar, in der drei kleine Röhren befestigt waren, aus denen er etwas Wasser in die Hände derselben Personen goss, die nun alles zum Munde führten. Nun brachte man grosse Schüsseln mit Reis und Früchten heran. Eine stellte man auf den Altar, neben diese ein Gefäss mit Weihrauch (Dupå) und unter fortwährendem Beten bespritzte der Priester alles mit Wasser aus einem anderen Gefäss, das er von dem Altar nahm. Wieder wurde eine Schüssel gebracht (Tetampa), auf dieser lagen Früchte, Stränge Zwirn, Geldrollen aus alten Münzen (alte Chinesische Kupfermünzen mit einem Loch in der Mitte, jetzt noch auf Bali und Lombok in Gebrauch) und zwei Armbänder aus solchen Münzen (Pitjis). Der Priester bespritzte auch dieses mit Wasser, nahm wieder etwas Reis und berührte damit die älteste Frau an der Stirne, an der rechten und der linken Schulter und endlich an Rücken und Brust, worauf er ihr, stets weiter betend, einen Strang Zwirn um den rechten Arm that. Sie that darauf dasselbe bei einigen Familiengliedern, und der Priester bei Bräutigam und Braut, denen er aber statt des Zwirns die Armbänder aus Münzen um den Arm that.

Fünfmal berührte der Priester nach Obigem also den Körper mit Reis, man glaubte dabei dass eigentlich fünf verschiedene Götter den Menschen anrührten (Domis). Vier derselben trugen dieselben Namen wie die, welche wir im Gebete beim Todtenfest nennen werden (S. 127),

[1] Wahrscheinlich waren es Danglublätter (Engelhardtia aceriflora); der Danglubaum ist der heilige Baum der Tĕnggĕresen, man findet ihn auf den Kirchhöfen und den Danjangs (heiligen Hainen).

nämlich: Brama, Visnu, Sjiwa und Batoro-Mohodewo, der fünfte aber heisst hier Batoro-guru statt Batoro-Seworo. Domis meint, dass diese Namen fünf Urstoffe versinnbildlichen, sagt aber selbst dass die Namen nicht immer in gleicher Weise angegeben werden; beim Bromofest werden wir wieder etwas andere Namen kennen lernen.

Mit der letzterwähnten Ceremonie ist die Ehe geschlossen, Braut und Bräutigam setzten sich nun nebeneinander in das geschmückte Zimmerchen neben den Heerd. Jetzt mussten die Geister der Vorfahren noch ihren Anteil am Feste erhalten. Dazu setzte sich der Priester vor den Puppen nieder, verrichtete ein langes Gebet und besprengte die Puppen mit Wasser, dann tanzten das junge Paar und ihre Angehörigen vor den Puppen auf und nieder, setzten sich dann auch vor ihnen auf die Erde und begrüssten sie wie beim Todtenfest vergl. S. 127 (Sembah). Braut und Bräutigam kehrten nun an ihren Platz zurück, wobei sie Sirih auf die Bank vor den Puppen hinwarfen. Dann wurden diese weggebracht, zuweilen erst den folgenden Morgen in der Frühe; vor sie dazu entkleidet wurden erhob sich ein lautes Weinen und Schreien, denn da die Vorfahren gekommen waren, um an dem Feste Teil zu nehmen, konnte man sie nicht, ohne lauten Schmerz zu zeigen, weggehen lassen.

Die Puppen wurden verbrannt. [1] Gegen Abend trug man das junge Paar nach draussen, stellte den Bräutigam vor einen Stein (Batu giling) [2] worauf man ein Ei mit boreh-boreh beschmiert gelegt hatte. Das Ei musste er nun mit dem Fusse zerschlagen und mit dessen Inhalt bestrich die Braut seine Füsse. Darauf wechselten beide ein Sirihblatt mit Reis, der Dukun gab beiden ein Waringinblatt [3] mit Wasser, das sie zum Munde führten ohne zu trinken, alle gingen darauf wieder ins Haus. [4]

---

[1] Diese Rolle spielen jetzt die Puppen nicht mehr bei einer Hochzeit, auch könnte es wohl sein, dass mit dieser durch v. Herwerden beschriebenen Hochzeit ein Slamatan-Njewu (Todtenfest) combiniert war, bei der die Verehrung der Puppen ja Hauptsache ist. Aus Sparsamkeitsrücksichten, oder bei Geldmangel kommen solche Combinationen noch heute vor. Aber doch gehören die Puppen in abgelegenen Dörfern noch heute zur Ausschmückung des Hauses der Braut, aber man beachtet sie nicht weiter.

[2] Batu giling darf man den Stein wohl nicht nennen, denn der Stein für die Gilingan ist ein anderer als der für die Pipisan und letzterer wurde benutzt (Sieh: Anmerkung 1).

[3] Das wird wohl kein Waringinblatt gewesen sein, da dieser Baum hier nicht gedeihen kann. Vergl. Anm. S. 113.

[4] Dieses Zertreten eines Eies wird noch jetzt geübt aber meist innerhalb des Hauses in dessen Mitte. Dorthin legt man den harten Stein (ma-maän),

Nun verteilte man alle Speisen (mit Ausnahme des Reis) in 25 gleiche Haufen; alle setzten sich, der Bräutigam nahm ein Sirihblatt, rollte es auf, tauchte es in ein vor ihm stehendes Töpfchen mit Öl und Reis und bespritzte nun alle Speisen. Braut und Bräutigam machten nun eine Reverenz (Sembah) vor den Speisen; der Bräutigam nahm wieder das Öltöpfchen in die Hand, die Braut tauchte darin ein aufgerolltes Sirihblatt und berührte damit die Höhlung der Hände ihrer Eltern, die aufstanden und das Öl an der Hauptthüre wieder abrieben und sich dann wieder setzten.[1] Nach einer kurzen Pause wurden nun grosse leere kupferne Töpfe hereingetragen und auf die Erde gesetzt, in diese legten nun zunächst die nächsten Verwandten, dann die anderen Gäste ihre Geschenke nieder; Geldstücke (duiten), Kleider, Tücher, Stücke Zeug u. s. w. Jeder sprach dabei einige Glückwünsche aus, dieser Gebrauch kommt heute noch vor, aber er ist selten geworden; ich sah dass die Geschenke (Sedepan) zu den Brautleuten in das Kämmerchen gelegt wurden, auch erzählte man mir dass die geschenkten Geldstücke besonders glückbringend seien, sodass man sie so lange wie möglich verwahre (Heckpfennige) und nur bei Noth ausgebe, die geschenkten Kleider aber werden benutzt.

Heute ist es, wie auf ganz Java Sitte, dass die eingeladenen Gäste bei Festen Geschenke geben, meist nur Geld und zwar bei einer Hochzeit nicht für die Brautleute, sondern für den, der das Fest giebt. Giebt einer, der früher Gast war, nun selbst ein Fest, dann giebt der vorige Festgeber genau denselben Betrag, den er von ihm erhalten hatte. Bei grossen Festen, die viel Besuch locken, ist die Gesammtsumme der Geschenke oft grösser als die Auslage[2], sodass es vorteilhaft sein kann ein Fest zu geben, dies wird

---

der zum Pipisan (Steinmühle) gehört; auf diesen legt man ein Sirihblatt und auf dieses das Ei. Der Bräutigam setzt die Ferse auf den Rand des Steines, die Braut kniet neben ihm nieder und küsst den Fuss zum Zeichen der Unterwerfung; nun drückt er den Fuss kräftig auf das Ei, dass es zerplatzt (vielleicht ein Zeichen der Gewalt oder Bedrohung der Braut) und die Braut bestreicht seine Füsse mit dem Inhalt des Eies (letzteres geschieht jetzt nur noch selten).

[1] In Dorfe Ngadisari bestreicht man nicht nur die Hände der Eltern, sondern aller Gäste, aber mit trocknem Kalk, nur die Eltern reiben den Kalk an den Thürpfosten wieder ab.

[2] Dies gilt natürlich nicht für den einfachen Dorfbewohner, die Zahl seiner Freunde und Familienglieder ist zu gering, ihre Gaben werden nur die Hälfte oder ein Drittel der Auslagen decken.

natürlich von Priestern und Dorfsoberhäuptern sehr zu ihrem Vorteil ausgebeutet, denn besonders bei den Festen der letztgenannten wagt es Niemand fort zu bleiben. Ein Hochzeitsschmaus dauert meist recht lange und zwar bis zum nächsten Morgen, zuweilen folgt am nächsten Tage oder noch an demselben Abend ein zweites Fest (nur eine Schmauserei) im Hause des Bräutigams. Die erste Nacht war darum meist auch nicht die prima Nox, sondern erst die Zweite. Man brachte die Brautleute in der zu Anfang beschriebenen Weise in ihre Wohnung.

b. Rechtsverhältnisse in der Ehe. Wie oben bereits erwähnt wurde, wird kein Kaufpreis für die Frau gezahlt; es gab der Mann der Frau aber Tausend Keteng (jetzt erhält sie garnichts mehr, obgleich die Summe noch stets bei der Eheschliessung genannt wird). Nach der Heirat ziehen die Neuvermählten in das Haus des Vaters der Braut, den der junge Mann jetzt als Vater betrachtet, dem er gehorchen muss, und dem er bei der Arbeit behülflich ist. So lange bleiben alle Schwiegersöhne mit allen ihren Kindern im Hause des Schwiegervaters wohnen, bis ein Schwiegersohn, meistens der älteste wohlhabend genug geworden ist um sich ein eignes Haus zu bauen. Wenn nur ein Schwiegersohn im Hause ist, dann bleibt dieser stets bei den Eltern seiner Frau, entweder bis ein neuer Schwiegersohn seine Stelle einnehmen kann, oder bis die Eltern gestorben sind, der ganze Nachlas fällt ihm dann zu. Heiratet ein älterer Mann (ein Wittwer), der bereits sein eignes Haus besitzt, dann zieht er nicht zu seinem Schwiegervater sondern bleibt im eignen Hause wohnen. Die Eltern bestimmen nicht die Ehen, die Kinder sind ganz frei bei der Wahl; hat sich ein Paar zusammengefunden so teilen sie ihren Wunsch den Eltern mit, welche die Hochzeit bezahlen.

Fast nie heiratet man ausserhalb seines Dorfes (Endogamie), während die Javanen Exogamie vorziehen. Sind viele Schwiegersöhne in einem Hause und keiner im Stande einen eignen Heerd zu gründen, herrscht dabei Armut durch die vielen Kinder, dann kann ein Schwiegersohn in das Haus seines eignen Vaters ziehen, wenn dieser wohlhabender ist oder ein grösseres Haus hat.

Bei der Eheschliessung bezahlen die Eltern der Braut und des Bräutigams jeder die Hälfte der dem Priester zustehenden Summe, beide können auch gemeinschaftlich die Ausgaben für die Hochzeit tragen, oft giebt nur der Vater der Braut die Hochzeit, oft feiert man doppelt bei beiden Eltern. Der im eignen Hause woh-

nende Wittwer bezahlt selbst das Fest; das dem Priester verschuldete wird die Braut oder ihre Eltern aber auch in diesem Falle meist zur Hälfte bezahlen, wenn sie nicht ganz arm ist.

Die jungen Leute heirateten früher lieber mit Wittwen, jetzt ziehen sie wie die Javanen die Jungfrauen vor. Wenn man den älteren Mitteilungen glauben darf, dann hatte jeder Tĕnggĕrese früher nur eine Frau, wie auch jetzt noch in abgelegenen Dörfern. Trotsdem behauptet der Priester, dass es stets erlaubt gewesen sei zwei Frauen zu haben [1]. Es steht fest, dass es einen grossen Überschuss an Frauen im Gebirge giebt, diese sind denn auch durchaus nicht wählerisch, sie nehmen den ersten den besten, wenn sie nur einen Mann bekommen. Hat ein Mann zwei Frauen, dann hat jede eine eigne Schlafkammer; bei der erst gewählten Frau muss er zehn Tage liegen dann bei der zweiten fünf Tage u. s. w., auch von den Speisen und dem Gelde erhält die erste Frau etwa zwei Drittel die zweite ein Drittel, hat die Zweite aber mehr Kinder als die erste dann bekommt sie eben so viel oder noch mehr als diese. Haben beide eine gleiche Anzahl Kinder dann bekomnt die erste den grösseren Anteil. Die Schwangerschaft ist kein Hindernis für den Coitus, viele Männer ziehen es jetzt übrigens vor während der letzten Monate andere Weiber zu besuchen. Im Allgemeinen sind auch die Frauen sehr frei und lässt man auch die Töchter ihren Wünschen folgen. Wo viele Europäer sind kommt es heute auch vor dass Frauen und Mädchen um des Geldes willen von den Männern der Unzucht in die Arme geführt werden.

c. Ehescheidung. Diese kam früher sehr selten vor; in abgelegenen Dörfern wird auch heute ein Mann sich selten mehr als einmal von einem Weibe trennen lassen und bleiben die meisten der Jugendfreundin treu. Wo die Europäische oder Javanische Cultur aber hereindrang scheidet man sehr häufig, oft auch um sich später wieder zu vereinigen, darum hat man auch die Scheidung kostspieliger gemacht, man muss jetzt das zehnfache bezahlen von der früher benötigten Summe, diese war 7 Wang Steng gleich 25 Cent. Scheidet man auf gegenseitigen Wunsch, dann bezahlt der Mann die Auslage an den Priester, will der Mann nicht scheiden aber die Frau wohl, dann findet auch Schei-

[1] Wenn dieses Gesetz ein neues ist, dann wurde es wohl für die Priester durch die Priester erfunden, da diese meist als die Wohlhabendsten zwei Frauen besitzen.

dung statt, aber die Frau bezahlt nun alles. War die Ehe kinderlos dann erhält der Mann zwei Drittel des Besitztums, die Frau ein Drittel, denn sagt man, die Frau trägt immer nur mit eine Schulter „im Slendang“ (Tragband), der Mann benutzt abwechselend beide Schultern, wenn er Lasten an einem Stock „Pikulan“ trägt.

Ist die Frau damit nicht zufrieden, dann kann sie sich beim Priester beschweren, der untersucht dann ob sie dem Mann viel bei der Feldarbeit geholfen habe; ist Letzteres der Fall gewesen, dann erhält sie die eine Hälfte des gemeinsamen Besitzes. War die Ehe mit Kindern gesegnet, dann erhalten die Kinder bei der Scheidung, wenn gleich geteilt wurde, etwa die Hälfte von einem Eltern-Anteil (z. B. Vater 40 pCt. Mutter 40 pCt. Kinder 20 pCt.), erhielt der Vater mehr als die Mutter, dann bekommen die Kinder ungefähr halb so viel wie der Vater (z. B. bei 12 Gulden Vermögen, erhält der Vater 6, die Mutter 3 und die Kinder auch 3). Hat ein Mann zwei Frauen und lässt sich von einer scheiden, dann wird das gesammte Besitztum taxiert und erhält die verabschiedete Frau wenigstens ein Drittel. Genaueres bestimmt der Priester, der untersucht wie viel die Frau, durch ihre Arbeit bei der Landwirtschaft, das gemeinsame Besitztum vergrössert hat. Von den Kindern folgen bei der Scheidung die eine Hälfte dem Vater, die andere Hälfte der Mutter; man überlässt die Wahl meist den Kindern, sodass zuweilen die meisten dem Vater folgen, in anderen Fällen der Mutter; die Kinder unter fünf Jahren bleiben stets bei der Mutter. Hat die Familie ein eignes Wohnhaus, so wird dies bei der Scheidung meist der Frau und ihren kleinen Kindern zugeteilt, da es dem Mann leichter fällt ein eignes Haus zu bauen. Alte Jungfrauen sind sehr selten, ich hörte nur von zwei unter einer Bevölkerung von 5600 Seelen.

d. Schwangerschaft. Arbeit der Frau. Während der ersten Monate darf die schwangere Frau nichts Erhitzendes geniessen, verboten sind Durian (Durio zibethinus), Nanas (Ananassa sativa), Lombok (Spanischer Pfeffer), Rudjak (scharfgewürztes Gericht), Maritja (Pfeffer), Djaë (Ingwer). Auch soll die Frau keine anstrengenden Arbeiten verrichten sonst droht ihr eine Fehlgeburt (Ka-inggatan, Kluron), die auch durch einen Fall verursacht werden kann. Man glaubt, dass das Kind die scharfen Speisen nicht vertragen könne. Ist doch eine Fehlgeburt eingetreten

so wird diese begraben. Weder im Laufe der Schwangerschaft noch bei der Geburt gab man früher ein Fest, doch wurde das erwartete Kind im siebenten Monate der Schwangerschaft denselben fünf Geistern empfohlen, die beim Todtenfeste S. 127 genannt werden (Domis) und zwar nur durch des Dukuns Gebet. Jetzt giebt man wohl ein kleines Fest »Slametan Sagut«, aber nur bei der ersten, dritten, fünften u. s. w. Schwangerschaft.

Ein kleines Fest wird auch wohl sieben Tage nach der Geburt gefeiert (Domis) wobei das Kind durch ein Gebet dem Schutze der Geister: Kaki (Kaké?) Among, Nini (Nènè?) Among, Kaké Djurutulis, Ninni Djurutulis, Kaké Rodjo Niti, Nini Rodjo Niti übergeben wird.[1] Bei diesen Gebeten darf auch ein alter Mann den Priester vertreten, wohl weil letzterer dafür doch keine Geschenke erhalten würde.

Bei der Geburt sieht man nur männliche Hülfe; der Gatte muss stets den Kopf der Frau stützen. Die männlichen Helfer (auch Dukun genannt, hier gleich Aerzten) sind absolut unwissend. Auf die Hülfe bei und nach der Geburt, die Behandlung des Junggeborenen, will ich hier nicht weiter eingehen, denn diese anthropologischen Fragen habe ich bereits in einer anderen (oben S. 87 citierten, Janus 1897) Arbeit ausführlich beantwortet. Die Frau führt den Haushalt, sorgt für das Waschen der Kleider und für das Essen, pflegt die Kinder und holt das Wasser am Brunnen. Ausserdem hilft sie dem Mann bei der Feldarbeit, und desto eifriger sie dort hilft, desto höher wird sie geschätzt, die grössere oder kleinere Anzahl ihrer Kinder hat keinen Einfluss auf ihren Wert. Im allgemeinen ist ihre wirtschaftliche Stellung ganz gleich der des Mannes, dem sie durchaus nicht unterthänig ist.

IX. Das Kind.

Dem Neugeborenen werden alle Haare ausser denen des Haarwirbels am Hinterkopf abrasiert, sonst würde das Kind krank werden und sterben. Nach dem 6sten Jahre lässt man bei Mädchen die Haare wachsen, Knaben werden oft bis zum 8 oder 10 Jahre noch rasiert. Feste feiert man weiter nicht, so ist auch das Fest »der ersten

[1] Aus diesen Worten geht hervor, das man zu Domis Zeiten dasselbe Gebet sieben Tage nach der Geburt benutzte, welches heute noch hergesagt wird wenn dem 10 Jahre alten Kinde die Haare abgeschnitten werden (Tugel Kuntjung, sieh Seite 120).

Berührung der Erde" hier unbekannt. Erst wenn das Kind 8 oder 10 Jahre alt geworden ist, giebt man ein Fest Tugel Kuntjung; die Haare hat man vorher wachsen lassen und bei diesem Feste schneidet der Dukun einige Haare an der Stirne ab, über die er vorher einen Ring gezogen hat. Er schneidet dreimal und murmelt dabei ein Gebet.

Man denkt sich dabei, dass man eigentlich dem jungen Kinde alle Haare hätte abschneiden sollen; da man nun die des Haarwirbels stehen liess, die man als geliehene betrachtet, so müssen später Haare an anderer Stelle abgeschnitten werden. Gleich nach der Geburt erhält das Kind einen Namen, ohne weitere Ceremonien. Für ein Mädchen wählt man den etwas umgebildeten Namen des Vaters, für einen Knaben den Namen der Mutter, dem man eine männliche Endsilbe giebt. Bei diesen Umänderungen ist man allerdings sehr frei, sodass oft nur die ersten beiden oder nur der erste Buchstabe der gleiche bleibt wie aus folgendem Verzeichnis hervorgeht:

Vaternamen.	Tochternamen.	Mutternamen.	Söhnenamen.
Amir	Amidah	Djah	Djahiman
Dur	Durimah	Djimah	Djimo
Giso	Gisah	Warsinten	Warso
Garmo	Garsi	Kasirah	Kasirun
Naimin	Naimi-Nainten	Ratni	Raiman
Alinodin	Alimah	Dasilah	Djaimin
Burun	Bajinah	Dasinten	Darmin
Gadri	Gami	Rupiah	Radio
Ratmo	Rasinah	Pinah	Paiman
Sadipo	Santi	Antirah	Adin
Adun	Amunah	Amirah.	Andarmo.
Aiman	Anti		
Setro.	Satimah		

Diese Umänderungen werden von dem Familienvater bestimmt, dabei kann man aus einem Namen zahllose Umänderungen bilden, natürlich haben die Namen dabei jede Bedeutung verloren. [1] Zuweilen wählt man auch bekannte Namen, die dem Klange nach gefielen, auch ohne deren Bedeutung zu kennen. Daher findet man heute bereits manche Arabische Namen und in seltenen Fällen auch den

[1] Durch diese Umänderungen ist die Zahl der Namen auch unbeschränkt gross und sehr selten hört man einen bestimmten Namen zweimal in einem Dorfe.

Wochentag der Geburt als Namen; da man dann aber die Malaischen Namen und nicht die alten der Tĕnggĕresischen Zeitrechnung wählt, so geht bereits hieraus hervor, dass der Gebrauch recenten Datums ist. Das Kind behält seinen Namen bis es selbst Vater oder Mutter wird, denn die Eltern nennen sich nach dem ältesten Kinde: Pak A, und Bok A. Die männlichen und weiblichen Namen unterscheiden sich nur durch die Endsilbe oder den Schlussbuchstaben, so deuten *o*, *an* und *di* am Ende stets einen Mann an; *ni*, *em*, *tem*, eine Frau; andere Endsilben können aber bei Namen beider Geschlechter vorkommen, so fand ich die Endsilbe *ah* bei 120 Frauen und nur bei 2 Männen, *ik* bei 13 Männer und 23 Frauen; daraus geht hervor dass die Namen sich nicht streng in männliche und weibliche trennen lassen und kann ein Tĕnggĕrese, wenn er die Person nicht kennt, oft nicht mit Bestimmtheit sagen ob der Name einen Mann oder eine Frau andeutet. Über die Beschneidung, die ihnen ursprünglich unbekannt war, findet man näheres unter „Gottesdienst".

Die Kinder erhalten kaum irgend welche Erziehung, sie lernen etwas gehorchen und adat ist, sowie sie dazu im Stande sind, werden sie angehalten bei der Arbeit zu helfen. Die kleinen Mädchen bewachen die jüngeren Geschwister, die sie meist auf dem Rücken herumtragen. Erwachsene Frauen tragen ein Kind indem sie es auf die eine Hüfte setzen und mit einem Tuch (Slendang) stützen. Die kleinen Knaben werden besonders zum Grasschneiden angehalten, um Futter für die Pferde und Kühe herbei zu schaffen.

Die Spiele der Kinder unterscheiden sich nicht von denen der Javanischen Kinder.

X. Die Eltern, das Erbrecht, die Adoption.

Wenn die Eltern alt geworden sind und es wohnt ein Schwiegersohn im Hause. dann wird dieser für sie sorgen und sie mit Ausschluss aller andern Kinder beerben. Ist kein Schwiegersohn und auch sonst kein Kind im Hause und wünschen die Eltern das Haus nicht zu verlassen, dann fordern sie eines ihrer verheirateten Kinder auf zu ihnen zu ziehen. von diesem werden sie dann verpflegt und dafür wird es ihr einziger Erbe sein. Wollen sie nicht in ihrem Hause bleiben dann ziehen sie zu einem ihrer Kinder und zwar zu dem, welches sie am meisten lieben. Nie ziehen sie von einem Kind zum andern, denn dann würde die

Erbschaft und das Begräbnis schwierig zu regeln sein, die stets auf das Kind fallen das die Eltern verpflegte. Würden sie hin und her ziehen, dann würde man nicht wissen, wer nun für das Begräbnis sorgen muss. Auch wenn die Eltern arm sind und das Kind, zu dem sie in's Haus zogen, auch arm ist, wird doch dieses Kind allein für das Begräbnis sorgen, nie wird es reichere Geschwister um Hülfe bitten, doch bieten diese zuweilen aus freien Stücken eine Unterstützung an. Wenn die Eltern Streit bekommen mit dem Kind, das sie verpflegt, dann verlassen sie das Haus und ziehen zu einem andern Kinde, sterben sie dann bei diesem, dann ist dieses der einzige Erbe, wenn auch das andere Kind, bei dem die Eltern erst wohnten, schon viele Jahre für die Eltern gesorgt hatte. Stirbt der Vater oder die Mutter dann erhält der (oder die) Überlebende, wenn er oder sie noch Arbeitsfähig ist, alles, dessen (deren) freien Willen es überlassen bleibt, ob er (sie) den Kindern etwas abgeben will. War die Ehe kinderlos, dann behält auch der längstlebende alles, die Eltern des (oder der) Verstorbenen haben gar keine Rechte auf die Erbschaft, auch dann nicht wenn sie den Kindern grössere Geschenke gegeben haben. Die Eltern können nämlich, wenn sie alt werden, ihr Besitztum unter die Kinder ganz nach ihrem Wunsch verteilen, doch werden sie stets einen Teil behalten, welches dem sie verpflegenden Kinde zufällt. Wenn der Vater stirbt und die Mutter ist nicht mehr arbeitsfähig, dann erhält jedes Kind aus dem Nachlass eben so viel wie die Mutter (also bei 5 Kindern erhällt die Mutter nur ein Sechstel) und zwar erhalten alle Kinder (kleine und grosse) gleiche Teile; die Mutter zieht dann zu einem der Kinder, welches dann nach ihrem Tode ihren Nachlass erhält und für das Begräbnis sorgen muss. Stirbt die Mutter dann behält der Vater, auch wenn er nicht mehr Arbeitsfähig ist, alles; dasjenige der Kinder, welches für ihn sorgt bis zu seinem Tode, ist dann sein einziger Erbe. Stirbt ein kinderloses Ehepaar dann teilen die Eltern die Erbschaft zu gleichen Teilen, lebt eines der Elternpaare nicht mehr dann treten die Brüder und Schwestern an dessen Stelle. Wenn die Mutter eines Säuglings stirbt, dann wird dasselbe von einer Tante oder einer fremden Frau als Kind angenommen. Der Vater verliert alle Rechte auf dieses Kind. Die Pflegemutter sorgt auch für die Hochzeit des Kindes. Eine kinderlose Frau adoptiert gerne ein Kind einer Kinderreichen Familie, zuweilen adoptiert auch eine junge Frau, welche ihr erstes Kind verlor, das Kind einer andern um sich zu trösten.

XI. Gebräuche bei Todesfällen. Begräbnis und Todtenfeier.

Gleich nach dem Tode und nachdem das laute Klagen der Anverwandten nachgelassen hat, bringt man die Leiche auf einer Bank nach draussen; dort wurde sie früher (van Herwerden) vom Priester gewaschen, jetzt besorgen die Verwandten dieses Geschäft und zwar nicht auf einer Bank, sondern die Familienglieder halten die Leiche in den Händen. Diese wird dann in weisses Leinenzeug gewickelt, dann bringt man die Leiche zurück in's Haus, der Kopf der Leiche wird gleich dem Bromo zugewendet und neben sie legt man die Speisen, die der Verstorbene am liebsten ass; an der Bahre sprach der Priester früher ein kurzes Gebet.

Noch vor dem Untergang der Sonne oder, wenn der Tod Abends eintrat, am folgenden Morgen wird die Leiche auf einer offenen Bank (ohne Dach) zum Kirchhof gebracht, wo die Grube bereits fertig ist. Man legt die Leiche so in das Grab, dass der Kopf in der Richtung des Bromo liegt, auch drehte man früher das Gesicht noch so, dass es nach dem Bromo blickte.

Die Leiche wird mit Brettern oder einem starken Bambugeflecht bedeckt, damit die Erde, womit man die Grube schliest, nicht direkt auf die Leiche falle. Vor die Leidtragenden das Grab verlassen rufen alle „Surah", dann folgt ein Gebet des Priesters und wenn dieses zu Ende ist ruft einer: „Pepek batu" (sind wir noch vollzählig, noch alle bei einander) und eine Stimme antwortet: „Pepek sidji dudu batu" (einer von uns ist nicht mehr da). Dann gehen sie nach Hause, am Ende des Kirchhofweges steht ein Familienglied des Verstorbenen und giebt jedem, der am Begräbnis Teil nahm, ein kleines Geldgeschenk. Es folgt ein kleiner Schmaus im Sterbehaus „Slamatan nusur tanah" oder „Slamatan sipat lepuh" genannt.

Auf dem Grabe stellt man am oberen und unteren Ende ein hölzernes Zeichen (maesan), es ragt nur wenig über der Erde hervor und ist häufig mit kleinen Schnitzereien verziert. Gleich hinter dem oberen Zeichen (also Fusswärts von diesem) wird ein dünnes Bamburohr in die Erde gesteckt, dorthin, wo vermutlich der Mund der Leiche liegt, in dieses giesst man die ersten sieben Tage nach dem Begräbnis etwas Wasser und schliest die Röhre am siebenten Tage. Auch bringt man sieben Tage lang Speisen zum Kirchhof; meist legt man diese auch in die Höhlung eines dickeren aufrechtstehenden Bamburohrs, andere legen die Speisen

auf Pisangblätter oder giesen sie auf die blosse Erde. Auch die Kleider des Verstorbenen werden sieben Tage lang zum Kirchhof gebracht, aber man bringt sie jeden Tag wieder in's Haus zurück. Der auf dem Kirchhof hausende Geist (sie unten) ist Zeuge dass alles ordentlich geschieht; die Gräber werden stets von den grossen Danglubäumen beschattet (Engelhardtia aceriflora). Die Begräbnisse sind die gleichen für arme und reiche Leute auch für die Priester, nur ist bei letzteren, wie bei Beambten, die Zahl der zum Kirchhof ziehenden Leidtragenden eine grössere.

Am siebenten Tage giebt man das erste Todtenfest. Man macht dazu eine Puppe aus Blumen, die den Todten repesentiert, legt vor diese seine Lieblingsspeisen und seine Kleider und ruft ihn bei Namen, dass er zurückkehre, esse und seine Kleider wechsele. Wenn der Verstorbene an einer Krankheit litt, die eine Schwellung des Leibes (allgemeine Hydrops) verursachte dann macht man zwei Puppen, damit die Krankheit nicht auf einen Gesunden übergehe. Vor der Puppe spricht der Priester ein Gebet, während er ein Stück Dupå (Weihrauch) in der Hand hält.

Dan legt er den Weihrauch in die glühende Asche von Reisstroh und während der Rauch aufwärts steigt murmelt er ein zweites Gebet, dessen Inhalt ihm ebenso unverständlich ist wie das Erste.

Wie immer wird während des Gebets auch Weihwasser gesprengt. Das Fest verläuft weiter wie alle anderen mit einer ruhigen Schmauserei, dabei hört man noch oft das Weinen der nächsten Verwandten. Zum Schluss wird die Puppe aufgenommen und entkleidet, das Weinen und Schreien nimmt zu, einer der Familienglieder sagt: »Warum verlässt Du uns, wir hätten dich gut versorgt«, dann bringen die ältesten Männer des Dorfes, die auch die Puppe angefertigt haben, sie nach draussen und verbrennen sie an heiliger Stelle. Nach Ablauf dieser Feierlichkeit wird das Grab nicht mehr regelmässig besucht, einige Leute bringen jedoch bei jedem häuslichen Fest noch Speisen zum Kirchhof.

Aber die Geister der Verstorbenen erreichen nach diesem Fest den Himmel noch nicht, sie bleiben an der Schwelle, dem Mungal,[1]

[1] Dieses gilt wohl nur für die Geister der Verstorbenen der Nordseite des Gebirges (Tosari und Umgebung), welche, um zum Bromo zu gelangen, am Mungal vorbei müssen; wo die Geister der Todten aus den anderen Gegenden des Gebirges den Eintritt in das Fegefeuer des Bromo abwarten blieb mir unbekannt; die Dörfer der Nordseite sind übrigens die ältesten, und dort entstand wohl die Sage.

von wo man in das Sandmeer hinabsteigt, welches den Bromokrater umgiebt. Dort haust der Geist des Raden Demeling, dem man gerne opfert bevor man in das Sandmeer hinabsteigt, besonders wenn man den Smeru ersteigen will; man legt etwas Speisen oder Taback in die kleinen Höhlungen, die sich in den Felsenwänden zu beiden Seiten des Passes finden.

Um den Seelen in den Himmel zu helfen ist das grosse Todtenfest „Njewu" nötig. [1] Dieses giebt man nicht an einem bestimmten Tage nach dem Tode, sondern zu einer Zeit, wo man genug Geld hat, denn diese Feier kostet wenigstens 150 Gulden, meist noch viel mehr. Sie darf nur im fünften oder sechsten Monat des Jahres gehalten werden und muss wenigstens zwei Tage und zwei Nächte dauern. Man feiert meist gleichzeitig für mehrere verstorbene Familienglieder, von denen einige zuweilen schon viele Jahre todt sind, wenigstens soll ein Jahr nach dem Tode verstrichen sein. Wenn das nötige Geld vorhanden ist giebt man das Fest so bald möglich, da es den Kindern und Enkeln Segen bringt: darum wird auch jedes Kind, auch wenn es viele Geschwister hat, diese Gedächtnisfeier für seine Eltern herrichten, sobald es erwachsen ist und über die Mittel verfügt.

Zu diesem Fest werden eine grosse Anzahl Puppen gemacht, die ersten beiden sind die Akal Bakal, die auf dem Kirchhof hausenden Schutzheiligen des Dorfes [2]; die anderen representieren zunächst die Verstorbenen, für welche das Fest gegeben wird; jeder von diesen hat zwei Begleiter (Saksi) bei sich, die aus den verstorbenen Angehörigen gewählt werden (Eltern oder Kinder) und dann weiter eine Anzahl beliebiger Vorfahren. Ihre Anzahl ist bei grossen Festen auf zwei und vierzig festgesetzt. [3] Die männlichen Puppen tragen ein Kopftuch, die weiblichen ausgefaserte Blätter als Haare am Kopfe. Alle diese Puppen sitzen in einer langen Reihe neben einander auf der langen Bank, vor ihnen stehen allerlei Speisen.

Die Todten, denen das Fest gilt, werden ausser durch Puppen

[1] Es wurde mir nicht recht deutlich ob die Seelen durch dieses Fest vom Mungal in das Fegefeuer des Bromo gelangen, oder vor diesem schon im Bromo waren und nach demselben zum Himmel des Smeru fliegen.

[2] Der männliche Akal Bakal (für Tosari „Trukå Bumi") trägt ein weisses Kleid und ein weisses Kopftuch.

[3] Auch die Badujs machen Puppen zum Laksafest, welche aber nicht Todte sondern die Lebenden representieren.

auch durch lebende Menschen repräsentiert, welche an einer anderen Seite des Hauses (unter dem Sanggar S. 102) auch in einer Reihe auf einem Baumstamm sitzen, wobei ihre Kopf und Rücken mit einem weissen Leichentuch bedeckt ist. Der Representant muss von gleichem Geschlecht wie der Verstorbene sein und wird aus den nächsten Verwandten gewählt. Vor diesen lebenden Representanten stehen ganz neue Küchengeschirre, vor jedem auch ein ganz neuer grosser Topf, in welche die Puppe (der andere Representant des Verstorbenen) gesetzt wird, die man beim Anfang der eigentlichen Feier dazu aus der Reihe der Puppen heraus nimmt, sie wird von dem lebenden Representanten am Kopfe festgehalten.

Zwischen den Küchengeschirren liegt eine geschlachtete Ziege und ein lebendiges Huhn und eine lebendige Ente und allerlei Speisen, weiter steht ein kurzes Bamburohr vor jedem Representanten mit einem Geldopfer. Auch liegen Speisen und Geldopfer auf dem Soller (Sanggar). Alle diese Geldopfer sind genau vorgeschrieben und heissen Sandingan. In jedem Bamburohr ein Satak (ein Satak = satu Atak = 10 Wang = 83 Cent) auf dem Soller 26 Idjeh (Idjeh ist die kleinste Niederländische Silbermünze im Werte von 10 cent), in jeder Puppe 37 Keteng ($18\frac{1}{2}$ cent), also zusammen für jeden Abgestorbenen $361\frac{1}{2}$ Cent. Alle diese Geldopfer und die Speisen vor den Puppen und den lebenden Representanten, sowie das neue Küchengeschirr fallen nach dem Fest dem Priester zu, ein ganz kleiner Teil auch seinem Bedienten (Legen).

Zu der Feierlichkeit muss Reis in besonderer Weise gekocht werden. Man muss dazu ein neues Geschirr verwenden und das Feuer darf kein Holzfeuer sein, sondern es wird mit trocknen Djarakfrüchten (Ricinus communis) geheizt, die man durch kleine Stöckchen zu kurzen Schnüren vereinigt hat. Der Reis wird vom Weibe des Priesters und zwar nur halb gar gekocht. Während diese damit beschäftigt ist und nachdem die obenerwähnten Puppen in die Töpfe vor die lebenden Representanten hingesetzt worden sind, setzt sich der Dukun vor diese nieder und murmelt ein langes Gebet, wobei er alles, was vor ihm steht, mit Weihwasser bespritzt. Dann steht er auf und stellt sich hinter die Representanten, also wo das weisse Leichentuch herabhängt. Sein Weib streut nun den halb gekochten Reis auf die Köpfe der Menschen, die unter dem Leichentuch sitzen. Nun ergreift der Dukun das Huhn, schwingt es neun Mal über jeden Kopf, wobei es von dem Reis picken soll, dabei murmelt er wieder eine Zauberformel.

Dann thut er dasselbe mit der Ente. Huhn und Ente werden nun weggebracht. Jetzt nimmt der Priester eine Nadel und zieht diese durch das Haar der vor ihm Sitzenden und gleichzeitig durch das Leichentuch, sie werden gleichsam in das Leichentuch eingenäht. Zum Schluss ergreift er einen brennenden Spahn und sengt damit einen Teil der Stirnhaare der Repraesentanten, ich vermute dass dadurch eine Feuerbestattung angedeutet wird. Damit ist die Feierlichkeit beendet, man entkleidet die Puppen, wirft sie ganz gleichgültig auf einen Haufen, die ältesten Männer des Dorfes bringen sie ausserhalb des Hauses und verbrennen sie an dem oben genannten heiligen Ort. Früher erwies man den Puppen mehr Ehre. Bevor sie hinausgetragen wurden machte ihnen jeder seine Reverenz (Sembah), indem man sich mit gekreuzten Beinen vor ihnen auf die Erde niederliess und die beiden an einander gelegten Hände an die Stirne brachte, zwischen den Händen hielt man dabei heilige Blumen; dann erhob sich ein lautes Weinen und Schreien.

Neun Mal muss das Huhn und die Ente über jeden Kopf geschwungen werden, denn neun Öffnungen hat der Mensch an seinem Körper. Auf der geschlachteten Ziege reitet die Seele des Verstorbenen zum Himmel, von dem Huhn und der Ente erhält sie dabei den Reis als Nahrung und beide sind ihr wie Flügel, das Huhn an ihrer linken Seite, die Ente an ihrer rechten Seite [1]. Da die Ziege das Reitpferd der Seele ist, so müssen alle ihre Knochen und die Eingeweide in der Haut der Ziege bleiben, man entfernt nur das Fleisch, welches aber auch in gekochtem Zustande (Saté) beim Feste gegenwärtig sein muss und auch dem Priester zufällt. Früher scheint man (Domis) am Ende des Festes eine Cocosnuss zerbrochen zu haben, auch behauptet dieser Autor, dass der Priester in seinem Gebet um Vergebung der Sünden bete, und dass die Seelen der Verstorbenen in ihren Nachkommen und Verwandten wieder erscheinen möchten, wobei er die Geister Betoro Bromo, Betoro Wisnu, Betoro Sjiwa, Betoro Seworo und Betoro Mohodewo anrufe.

Gottesdienst.

Die Hindus, welche Java viele Jahrhunderte beherrschten, gehörten zum Teil zu den Wisjnuïeten, zum Teil zu den Sjiwaiten. Die letzteren waren wohl in der Mehrzahl, da die Anzahl der Sjiwabilder alle anderen übertrifft. Sjiwa wurde auf Java aber meist mit dem

[1] Es ist also das alte Sinnbild, die flüchtige Seele hat Aehnlichkeit mit dem beschwingten Vogel.

Namen Batårå guru angedeutet, denn man verehrte ihn nicht als Vernichter sondern als Lehrer (Batårå guru) und als Lebenschenker im dem Symbole männlicher Zeugungskraft, daher die Säulenförmigen Steine oder Lingga's. Es ist eigentümlich, dass man die Lingga's fast immer im Gebirge findet und zwar im Freien. Solche Tempel des Sjiwa-Lingga-cultus finden sich besonders in Ost Java auf den höchsten Bergesgipfeln. [1] Die des Argopuro (Janggebirge) habe ich ausführlich beschrieben, ihnen sollen die auf dem Kawi und Ardjuno (Widodaren) ganz ähnlich sein (Junghuhn).

Auch auf dem Walirang, einem Neben-Gipfel des Ardjuno hat man Linggasteine gefunden (Zollinger). Von dem Ruinen auf anderen hohen Bergesgipfeln (Lawu, Tampomas u. s. w.) fehlen genauere Beschreibungen, doch scheint mir dass auch die meisten von diesen (pyramidenförmige Steine) dem Linggacultus geweihet waren. Heutigen Tages lässt sich nicht mehr ergründen warum die Linggaverehrer mit Vorliebe die höchsten Bergesgipfel wählten; auf anderen Bergen fehlen solche Trümmerstätten und merkwürdiger Weise werden sie grade auf dem Tĕnggĕrgebirge vermisst, wo sich am längsten der Hinduglaube gemischt mit dem noch älteren Heidentum erhalten hat Doch hat man unlängst beim bearbeiten eines Feldes in diesem Gebirge (in zwei tausend Meter Höhe) einen wirklich ganz vortrefflich aus Bronze gefertigten Penis gefunden (jetzt im Museum zu Batavia), die entblöste Eichel, die Testikel, alles ist gleich schön gearbeitet, das Ganze scheint eine Sirihkalkbüchse gewesen zu sein. Den jetzigen Bewohnern war die Bedeutung unbekannt, doch schrieben sie ihm sofort Einflus auf die Fruchtbarkeit der Familie zu, in deren Haus er aufbewahrt wurde, man verehrte ihn denn auch (la Chapelle). Man fand auch noch andere Beweise von Linggacultus, nämlich an Nordabhang des Gebirges bei der Dessa Lumbang ein Joni-Lingga (Hageman) und ausserdem wurde ein hoher schroff-abfallender Felsen bei Ngadisari (Residentschaft Probolinggo) ganz in der Nähe des centralen Kraters, früher Gunung Lingga genannt. Man sieht ihn gleich hinter dem kleinen Berghotel (Passanggrahan) von Ngadisari.

Sicher waren also auch die Vorfahren dieser Tĕnggĕresen Sjiwaitische Linggaverehrer. Den Einfluss der Hindus auf die Tĕnggĕresen erkennt man übrigens auch sofort an den Zodiakbechern ihrer Priester, die bei allen Feierlichkeiten eine grosse Rolle spielen,

---

[1] De Linggatempel en andere oudheden op het Yanggebergte. Tijdschrift v. h. Bataviaasch Genootschap. Deel XLI. afl. 1. 1899.

und die ich früher in einer ausführlichen Abhandlung beschrieben habe [1]. Dass die Linggatempel grade auf den höchsten Bergesspitzen gefunden werden, wofür im Linggacultus selbst, wie ich glaube, wohl keine Erklärung zu finden sein wird, erregt den Gedanken, dass dieser Cultus ein älterer ist und, von den nachfolgenden Auffassungen der Brahmanen und Buddhisten zurückgedrängt, auf diese Bergesgipfel sich zurück zog. Zwar könnte man auch annehmen dass der Linggadienst der zähste war, erst vor dem Islam auf die Bergesgipfel flüchtete und sich dort lange erhielt: solcher Annahme können wir aber entgegentreten, denn zu der Flucht vor dem Islam hatten die Bewohner Besuki's (welche die Tempel des Janggebirges bauten) keinen Grund, da sie zu dem Reich von Balambangan gehörten, das bis zur Mitte des vorigen Jahrhunderts unter Balinesischem Einfluss stand Auch sind die Tempel weit älter als der Islam auf Java. Das Fehlen von Tempeltrümmern im Tĕnggĕrgebirge ist wohl auch der Hauptgrund für die früher allgemeine aber ganz unrichtige Annahme, dass die Bevölkerung noch nicht lange auf ihrem Berge lebe und erst vor dem Islam dorthin aus der Ebene geflüchtet sei. So behaupteten schon Herwerden und Domis, dass die ersten Bewohner sich erst im Gebirge niederliessen nach der Zerstörung von Modjopahit durch den Islam.

Nach von Herwerden flüchteten sie unter ihrem ersten Anführer Kjahi Dadap Petak vor den Verfolgungen des Mohamedaners Raden Fatah. Domis giebt dem ersten Anführer einen noch längeren Namen, er nennt ihn Mulegmaring Tinger Kassera Kjahi Gede Dadap Petak (Puti). Er soll mit Leuten aus Modjopahit und Malang in dieses Gebirge geflüchtet sein. Als Stammvater der Tĕnggĕresen nennt er Kjahi Songo Buwono Mangkurat Mangku Negoro, doch war dies wohl einer ihrer Häuptlinge, und zwar derjenige, welcher die Dessa Tosari stiftete, wo noch heute das Grab eines Kjahi Gĕdé Songo Buwono gezeigt wird. Domis giebt aber zu dass alles ganz unsicher sei. Alte Leute erzählen aber noch heute dass ihre Väter nach der Zerstörung von Modjopahit ihrem nach Bali geflüchteten Fürsten hätten folgen wollen, dabei hätten sie aber einen verkehrten Weg gewählt, seien auf den grossen Krater „das Sandmeer" gestossen, den sie nicht gewagt hätten zu überschreiten. Da sie sich fürchteten zurückzukehren

[1] De heilige bekers der Tenggereezen. Zodiakbekers. Tijdschrift voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde. Deel XXXIX. 1897.

seien sie in den Wäldern des Gebirges geblieben. Diese Erzählung klingt sehr wahrscheinlich, denn sehr wohl kann der fast eine geographische Geviertmeile grosse Krater die Flüchtlinge zurückgeschreckt haben, zumal der Rand des Kraters damals wohl nicht umgangen werden konnte.

Wir haben aber oben gesehen dass diese Erzählungen in ihrer Allgemeinheit nicht richtig sein können, denn die Tĕnggĕresen wohnten bei der Zerstörung des Reiches Modjopahit schon lange in diesem Gebirge. Sie können, wenn sie überhaupt historischen Grund haben, nur einen Zuzug von Flüchtlingen oder die Geschichte einer Häuptlingsfamilie erklären, wie ich oben (S. 93) bereits andeutete. Nehmen wir eine Vermischung mit Modjopahitschen Flüchtlingen an dann würde dadurch erklärt sein, warum die Tĕnggĕresen den reinen Indonesischen Typus nicht mehr zeigen und den Javanen ähnlich wurden.

Eine zusammenfassende systematische Beschreibung der Tĕnggĕrresischen Glaubenssätze und Formen vermag ich nicht zu geben, alles ist zu verworren auch im Gedankengange der Priester. Anklänge an verschiedene Lehren findet man in der nachfolgenden Beschreibung der Feste. Im Allgemeinen gilt: dass der Tĕnggĕrese sich die ganze Natur mit Geistern belebt denkt, die besonders in Kratern, auf Bergesgipfeln, bei alten Grabstätten, bei Wasserfällen hausen. Die meisten sind ihm freundlich gesinnt wenn er nur nicht versäumt ihnen die nötige Ehre zu erweisen. Diese Ehrbezeugungen können mancherlei Art sein. Die Umständlichste, die nur wenigen Geistern zu Teil wird, ist durch Feste, einfacher ist die durch Gebete, die heute meist nur durch den Dukun verrichtet werden; am weitesten verbreitet sind die kleinen Opferspenden, die meist nur aus einigen Blumen bestehen, seltener aus etwas Kautabak oder ein wenig Reis auf einem Pisangblatt.

Solche Opferspenden findet man am häufigsten bei Wasserfällen und bei Grabstätten.

Es haben diese Geister mancherlei Namen und grade in diesen Namen zeigt sich fremder Einfluss. Man begegnet hier all den Namen des Hindu-pantheon's ohne das ihre Bedeutung gewürdigt würde und jetzt wird auch oft der Name Allah in den Gebeten erwähnt. Soviel ist sicher, dass sie (wie andere Indonesier) das höchste Wesen Batoro Guru nennen. Nach Domis vermieden sie früher diesen Namen auszusprechen und nannten ihn statt dessen: Prabu Guru Ingluhur. Dieser höchste Geist belohnte alles Gute. Hageman spricht

von einem persönlichen Gotte Sangjang Tunggal [1] oder Batoro Guru, der nur als Unität von ihnen verehrt wird [2]. Jetzt glauben sie das Batoro Guru auf dem Smeru (dem höchsten Gipfel Java's (auch Mahameru genannt) lebe [3]. Zu ihm in den Himmel (Suronolio) ziehen die Geister der Verstorbenen, aber erst nach der grossen Todtenfeier (Njewu-fest). Darum ist es die erste Pflicht der Anverwandten zu sorgen dass dieses Fest gefeiert werde, damit die Geister zur Ruhe kommen. In der Zwischenzeit verweilen sie erst am Mungal, dem Pass, von dem man in das Sandmeer, das den Bromokrater umgiebt, hinabsteigt. Von dort ziehen sie zum Krater des Bromo, wo sie durch Feuer gereinigt werden, und endlich nach dem Fest zum Gipfel des Smeru [4].

Für die andern Dewas kann ich keine Rangstufen erkennen, denn im Krater des Bromo, welcher ganz im Mittelpunkt ihrer Gedankenwelt steht und so sehr verehrt wird, leben, wie wir weiter unten sehen werden (Seite 140), so viele Geister, dass es nicht recht deutlich ist, welchem man eigentlich die Kraft des Kraters und so die grösste Bedeutung zuschreibt.

Am wichtigsten für's tägliche Leben sind die Geister, welche in der Nähe jedes Dorfes wohnen und als dessen Stifter angesehen werden. Bei jedem Dorfe liegen ein oder zwei heilige Gräber unter hohen Bäumen. Diese Geister bewachen ihr Dorf, dass ihm kein Unglück zustosse, kein Brand, kein Diebstahl die Bewohner beunruhige.

Meist wohnt ein Dorfgeist auf dem Kirchhofe und einer an bestimmter Stelle an der entgegengesetzten Seite des Dorfes, sodass dieses wie von Schutzgeistern umgeben ist. Auf dem Kirchhofe von Tosari hausen Kjahi Anten und sein Weib Njahi Anten, welche bei gewissen Festlichkeiten eine grosse Rolle spielen, denn bei jeder grösseren Todtenfeier (Njewufest) müssen die Vorfahren im Bilde gegenwärtig sein, und zwar unter der Leitung der beiden genannten Geister. Sie werden repräsentiert durch Puppen aus Blättern und

[1] Batoro Tunggal ist auch der Hauptgott der Baduj's in West-Java; diesen hat man später, wie mir scheint, mit Batoro Guru d. i. Sjiwa identificiert.

[2] Dem Namen Sangjang Tunggal begegnet man auch noch in den Gebeten.

[3] Der Smeru ist dem Bromo angeschlossen. Nach Burer glauben die Tĕnggĕresen dass Mond und Sterne ihre Kreise um den Smeru beschreiben, ein ähnlicher Glaube soll aus Hindostan bekannt sein.

[4] Die Tĕnggĕresen kennen also gleich den Baduj's ein Fegefeuer. Man vergleiche Dr. J. Jacobs en J. J. Meyer: De Badoej's. 'sGravenhage 1891. S. 38.

Blumen und alten Lappen gefertigt, die man bei grössern Festen in eine lange Reihe neben einander setzt, man bewirtet und ehrt sie, wie wir weiter unten sehen werden. In seiner Puppengestalt heisst Kjahi Anten: Trukå Bumi und sein Weib: Njahi Pekalan; sie haben die ersten Plätze in der Reihe inne und Trukå Bumi trägt ein weisses Kopftuch.

Alle diese Puppen sind sehr roh gearbeitete Nachbildungen eines mit gekreuzten Beinen (silå) sitzenden Menschen [1]. Alle haben als Haare die faserigen Blätter der Arenpalme, aber die männlichen Puppen tragen um diese ein Kopftuch, die weiblichen ein Blumenkränzchen (de Wolff van Westerrode). Die Namen der Pflanzen und Blumen, aus denen die Puppen gefertigt werden sind folgende:

Junge Blätter der Arenpalme (djanur aren); Curcas multifida (godong pangpung); Curenligo recurvata (godong tlotoh); Tagetes patula, Compositae (kĕmbang kĕnikir); Graphalium longifolium Bl. Compositae, (kĕmbang tinålajoe); Buddheia asiatica Lour., Loganiaceae (daun putihan); Iresine Herbstii. Hok. Amarantaceae (daun plåwå). Die letztgenannten vier werden ausschliesslich zur Zusammenstellung der Blumenwedel benutzt, mit denen der Priester beim Gebet das Wasser umhersprengt; die Farben des Wedels sind dann also folgende: Orangegelbe und weisse Blumen, rote und grüne, zum Teil weisse Blätter.

In hohen Ehren steht auf Tosari auch Kjahi Gĕdé Songo Buwono, der Mittstifter und Mittbehüter des Dorfes (Domis nennt ihn wohl unrichtig den Stammvater der Tĕnggĕresen, Seite 129), doch deutet sein Name, besonders in der von Domis gegebenen Form auf seinen Ursprung aus Mataram. vielleicht war er ein Representant des Susuhunan. Sein Grab ligt auf einem Hügel südöstlich von Tosari und an seinem Grabe feiert man jedes fünfte Jahr ein Fest, also am Ende einer Windu (Cyclus von fünf Jahren). Die Schutzheiligen des Dorfes Purwono sind Kjahi Glinding und Kjahi Tugu, erstrer liegt auf dem Kirchhof; die des Dorfes Ngadiwono Kjahi Tunggak und Njai Monjok, welche auf dem Kirchhofe dieses Dorfes liegen und als Stammväter des heutigen Priestergeschlechtes (sieh oben) betrachtet werden und wohl zu den ersten Häuptlingen gehört haben.

[1] Vergl. I. H. de Vries: Reis door eenige eilandengroepen der residentie Amboina. Tijdschrift Ned. Aardr. Gen. Ser. II. D. XVII. 1900. Auf der Insel Roma werden auch ähnliche Puppen verehrt, so auch auf Kisser, es ist also wohl eine Indonesische Sitte.

Der Ahnencult ist also sehr verbreitet. An eine Seelenwanderung in dem Sinne, dass der Geist eines Verstorbenen in folgenden Geschlechtern oder in Thieren weiter leben könne, finden sich hier nur schwache Anklänge. Sie glauben nämlich, dass der Geist eines schlechten Menschen in die Seele des ersten nach seinem Tode in seiner Familie geborenen Kindes übergehe, wodurch dieses fortwährend weine; gäbe man dem Kinde dann den Nachlass des Verstorbenen dann schweige es, was für sie ein unumstöslicher Beweis für ihre obengenannte Vermutung ist. Bei jedem Dorfe, oft unweit einer heiligen Grabstätte, stets in der Mitte einer alten Baumgruppe liegt ein heiliger Ort, der nur dazu verwendet wird um die obengenannten Puppen (Bilder der Vorfahren) nach den Festen zu verbrennen. Solch eine heilige Stelle heisst Kebujutan, dort haust unter den grossen Bäumen Kjahi Tugu Pĕdanjangan und nennt man die Gruppe grosser Bäume auch Pĕdanjangan: der Ort von Danjang.

Unter den Bäumen liegen an einer kahlen Stelle einige Steine vergraben und zwar stets fünf, einer mit Lappen umwickelt in der Mitte, die anderen vier um ihn herum (also Kreuzform); wenn ein Dorf verlassen wird, müssen die Bewohner die Steine ausgraben und an einer ähnlichen Stelle neben der neuen Ortschaft wieder vergraben. Wird das Dorf von Unglück heimgesucht (Seuche, Brand, u. s. w.) dann sieht der Hauptdukun nach ob die Steine wohl richtig liegen, ordnet sie, wenn es nötig ist, und dann weicht das Unglück. Sie verehren den Vulkan Bromo (Brama), wie schon die Sagen zeigten, und sie haben recht dass sie in diesem nicht nur die vernichtende Kraft fürchten, sondern auch den Segenspender sehen, denn die Asche des Bromo gab diesem Gebirge seine Fruchtbarkeit und sein gesundes Klima, wie ich an anderer Stelle gezeigt habe. [1] Ausser dem Bromo verehren sie auch das Feuer. An der einen Seite jedes Hauses liegt der Heerd aus Stein und Mörtel, auf dem früher das Feuer nie ausgehen durfte. Um das Feuer herum sitzt stets die Familie, dort nimmt sie die Mahlzeiten zu sich und empfängt ihre Gäste. Es scheint dass man früher den Heerd auch wohl mit Blumen schmückte und dort betete. Wenn durch Unachtsamkeit das Feuer erloschen oder dieses mit den Füssen berührt worden war, dann verliess man das Haus und baute ein neues. Später änderte sich die Sitte (wohl weil das Holz fehlte)

[1] Meteorologische waarnemingen, sieh bei Literaturquellen S. 87.

und musste das Feuer nur dann brennen wenn Menschen im Hause waren. Im Rauch des Feuers, welches das ganze Haus durchzieht, trocknet man Zwiebeln und Mais. Im Feuer verehren sie nach Domis den Feuerschlund des Bromo. Heute wird dem Feuer weniger Beachtung geschenkt und nur eine andere Stelle des Hauses scheint ihm noch geweiht. Sie liegt grade am entgegengesetzten Ende. Dort sieht man ein Gerüst von Bambu, welches einen kleinen Soller trägt (pågo), diesen schmückt man bei Festen mit Blumen und er trägt die Opfergaben für die Götter und Verstorbenen, und dann heisst er Sanggar pamalĕngan (S. 102). Jedes grössere Dorf hat einen eigenen Priester, der Dukun genannt wird. Das Wort Dukun bedeutet hier nicht Arzt wie sonst auf Java, sondern Priester, denn der Dukun hat gar keine medicinischen Kentnisse; am Krankenbette kann er nur beten. [1] Auf die Abstammung des Priestergeschlechts wurde bei der geschichtlichen Übersicht eingegangen (S. 92-102). Der Priester leitet alle Festlichkeiten, bei denen nur er die Gebete spricht, er bindet und entbindet die Ehen und ist bei allen häuslichen Streitigkeiten der einzige Richter; sie kennen die Zukunft; was geschehen wird, war ihnen längst bekannt [2]. Stirbt er, so kann nur einer seiner Söhne oder einer seiner Verwandten von gleicher Abstammung sein Nachfolger sein, der bei seinem Antritt einen Slamatan (wolo-goro) giebt. Der Dukun bestimmt selbst, welcher seiner Söhne sein Nachfolger sein soll, er wählt meist den, der am klügsten zu sein scheint, durchaus nicht den Ältesten. Streit über diese Thronfolge scheint nie vorzukommen. Der Dukun von Tosari war, soweit wir

[1] Die Bedeutung des Wortes Dukun, das sonst einen Arzt bezeichnet, ist den Tĕnggĕresen doch nicht ganz unbekannt da man mich, weil ich allen gerne ärztliche Hülfe leistete den „Dukun Tĕnggĕr" (Arzt des Tenggergebirges) nannte.

[2] Die Einkünfte des Priesters beruhen besonders auf seinem Gewinn bei dem grossen Todtenfest (Njewu) und dem Neujahrsfest (Karo) wie weiter unten erwähnt werden wird (S. 140). Weiter erhält er für eine Eheschliessung zwei Gulden und für eine Scheidung zwei und einen halben Gulden. Auch besitzt er eigne Ländereien und Kaffeepflanzungen. Wenn er bei Streitigkeiten und Diebställen Recht spricht dann wird er für seine Mühe nicht entschädigt. Aus allem geht hervor dass er in den Augen des Volkes das eigentliche Oberhaupt ist, die Dorfsbeambten (petinggis) sind eine von der colonialen Regierung eingeführte Neuerung und interessieren diese uns darum hier nicht. Als charakteristisch für diese Bevölkerung verdient nur erwähnt zu werden dass Streitigkeiten bei der Wahl eines neuen Dorfsoberhauptes, die die Regierung ihnen frei lässt, nicht vorzukommen pflegten. Gerne wählte man die Person, welche vom Vorgänger angewiesen wurde.

wissen, stets der Hauptpriester, ich glaube aber dass Häuptling und Priester früher in einer Person vereinigt waren und dass der erste Priester wie der erste Häuptling früher weiter südwestlich wohnten, wohin auch der Stammbaum der Dukuns zeigt (sieh Seite 93). Dieser Hauptpriester verwahrt in einem Bambukköcher alte Kleider (djimat Kloutongan), die dem ersten Häuptling oder, wie sie heute sagen, Batoro Guru zugehört haben sollen. In diesem Köcher, dessen Inhalt nur einmal im Jahre gezeigt wird liegen viele alte Chinesische (Anamitische, etc.) Münzen, die als Djimat's (Amulette) von der Bevölkerung gekauft werden und die sich in dem Köcher stets vermehren sollen, sodass der Vorrat niemals endet. Auch einige Familien besitzen noch Schnüre solcher Münzen (satak), die als Zaubermittel bei manchen Gelegenheiten benutzt werden. Auch legt man sie zu den Opferspenden (Sandingan)[1]. Weiter besitzt jeder Priester einen ewigen Kalender, ein kleines Brett mit vielen Strichen und Punkten. Da dieser und die darauf gegründete Zeitrechnung der Tĕnggĕresen von kundiger Hand ausführlich beschrieben worden ist[2], so will ich hier nicht näher darauf eingehen und nur erwähnen dass bestimmte Tage für bestimmte Verrichtungen eine gute oder eine schlechte Bedeutung haben können, wodurch der Kalender grossen Einfluss hat auf das tägliche Leben[3]. Jeder Priester besitzt einen bronzenen Becher (Prasen), das sind die Zodiakbecher, denen Millies und ich eine Arbeit widmeten. Sie werden als Weihwassergefässe bei jedem Gebete der Priester benutzt; als Wedel bedienen sie sich eines kleinen Bouquets von heiligen Blumen (sieh S. 132). Sie sprengen das Wasser umher um alles in-und auswendig zu reinigen. Ein zweiter Becher (Padupan) ohne Zeichen und von anderer Gestaltung wird benutzt um Weihrauch, „Dupå"[4], zu verbrennen, was auch

[1] Man findet diese alten Münzen auf ganz Java und auch im Tĕnggĕrgebirge häufig in der Erde beim Bearbeiten der Felder. Es sind runde Münzen mit einem viereckigen Loch in der Mitte um welche Chinesische Schriftzeichen stehen.

[2] Over de Tijdrekening der Tenggerezen. Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde. IVe Reeks. 3de Deel. 1879 und Hageman l. c.

[3] An einem der Unglückstage, dem Tage Dite pahing kala masuhan der wuku galugan, müssen alle, besonders aber die Priester, ihre Kleider waschen und den Körper reinigen; oft reinigen sie den Körper nicht, sie sind sehr schmutzig in Gegensatz zu den Javanen.

[4] Menjan ist der Milchsaft der Styrax benzoë, und bildet den Hauptbestandteil des Weihrauchs: Dupå.

bei jeder Feierlichkeit während des Gebetes geschieht. Als Kleidung trägt der Priester, aber nur bei grossen Feierlichkeiten (Bromo und Karofest), das Kleid Klambi Outå-Kesumå; dieses ist eine Jacke, welche ganz aus dreieckigen bunten Lappen zusammen gesetzt ist, warum man sie auch Klambi wadjikan nennt. Dabei trägt er eine viereckige Mütze aus gleichem Materiale und ein Gebetsbandelier. Dies wird erst um dem Leib gezogen, dann über die Brust gekreuzt, während die Enden an der Schulter herabhängen; beim Gebete zieht er sie nach vorn und bewegt sie hin und her, wenn er nicht mit dem Weihrauch oder Wedel beschäftigt ist (de Wolff van Westerrode). Früher war die Kleidung der Priester eine andere, denn sie trugen eine weisse Toga oder Hemd mit rotem Gürtel, kurze weisse Hosen und einen weissen Turban; breite gelbe Bänder mit roten Bändchen waren überkreuz um Brust und Rücken geschlagen [1]. Bei kleineren Festen und überall wo er sonst als Priester auftritt trägt der Dukun nur die kleine Schärpe (sampir). Der Priester hat weiter einen Knecht (Légen) und zwar, wenn mehrere Gehöfte zu dem Hauptdorf gehören (einige Gehöfte oder Töchterdörfer sind jetzt grösser als das Mutterdorf), dann muss jedes Gehöft einen Knecht stellen, grosse Dörfer haben auch wohl zwei Legens. Der Knecht hilft nur bei den Festen oder Ceremoniën in seinem Dorfe. Er geniesst keinen festen Gehalt doch von dem, der das Fest giebt, erhält er eine aparte Ration der Speisen, bei welcher stets zwei Keteng (ein cent) gefügt werden. Bei grösseren Festen, wie bei der grossen Todtenfeier (Njewu) bekommt er nur 25—30 cents, der Dukun oft eben so viele Gulden. Giebt der Dukun ein Fest, was fast jeden Monat einmal geschieht, dann muss er den festgesetzten Tag allen Bewohnern mitteilen, auch muss seine Frau dann mithelfen. Die Legens von Tosari müssen auch alle die weit entfernten Priester anderer Dörfer mit deren Bewohnern zum Bromofest einladen. Das Amt giebt also viel Arbeit bei wenig Lohn, darum

[1] Die Ursache der Umänderung der Kleidung soll folgende sein: Einst sah ein höherer niederländischer Beamter den Djimat klontongan, das alte heilige Kleid in Bambuköcher; da dieses ganz aus Lappen zusammengesetzt ist, machte der Beamte den Priester darauf aufmerksam, dass diese Tracht wohl für ihn richtiger sei als die weisse. Er gehorchte diesem Wink und seither tragen die Priester das weisse Kleid nicht mehr. Die obengenannte Puppe „Trukå Bumi" trägt aber noch immer das weisse Kleid und den weissen Turban. Für die Badoejs in West-Java ist auch weiss die Farbe der Festkleider.

wechselt man jedes Jahr, der alte Legen sucht einen neuen, was oft nicht so ganz leicht ist, da wenige Lust zu diesem Amte haben.

Nach den ältesten Nachrichten war die Beschneidung früher den Tĕnggĕresen unbekannt, doch aus Furcht vor dem Spott der anderen Javanen und um die Regenten von Pasuruan zu befriedigen nahmen sie diese Gewohnheit schon 1783 an. Furcht und Zwang brachten sie auch dazu bei Nachfrage zu erklären dass sie Orang slam seien. Trots dieses, jetzt seit mehr als hundert Jahren einwirkenden Einflusses des Islam, der sich immer noch im Stillen bemüht die letzten Reste des Heidentums auszurotten, sind sie auch heute noch keine Mohamedaner und hängen an den alten Gebräuchen, die aber immer mehr verfälscht und vergessen werden. Dass die Beschneidung erst spät eingeführt wurde geht auch daraus hervor, dass sie diese Manipulation noch bis zur Mitte dieses Jahrhunderts nicht selbst verrichten konnten sondern dazu Priester aus der Ebene kommen liessen. Viele waren 1835 (Domis, van Herwerden) noch nicht beschnitten. Auch ist es erst unlängst Sitte geworden die Beschneidung mit einen Feste zu feieren, was früher vermieden wurde. Endlich beschneidet man auch heute nicht durch eine Circumcision, wie viele andere Javanen, sondern man macht nur einen kleinen Längsschnitt in die Vorhaut. Die Mädchen werden gar nicht beschnitten. In gleicher Weise zwang man sie lange Zeit den Eheconsens beim Penghulu (Mohamedanischen Priester) zu holen (die Braut ging dann nicht mit), oder die Ehe bei diesem schliessen zu lassen.

Sie fügten sich, aber betrachteten die Ehe erst als geschlossen, wenn sie auch im eigenen Dorfe von ihrem eigenen Dukun eingesegnet worden war; heute wo man sie frei lässt, gehen die echten Tĕnggĕresen gar nicht zum Penghulu.

XII. Feste.

a. Allgemeine Feste, welche an bestimmten Tagen gefeiert werden. Im ersten Monat *Kasa* feiert man das Fest der Vorfahren und der schützenden Götter, wobei alle Bewohner sich im Hause ihrer Priesters einfinden (Domis).

Am 14ten Tage des zweiten Monats *Karo* feiert man das Fest der Todten. Dermo-Kaké-Mojang (Hageman), dieses ist gleichzeitig Neujahrsfest.

Die Feste im vierten (*Kapat*) und achten (*Kawolu*) Monat sollen

den Voreltern gewidmet sein mit Gebeten vor dem Sanggar Pamalĕngan (Domis).

Der siebente (*Kapitu*) Monat bringt für den Priester die Fastenzeit.

Auch der neunte Monat (*Kasongo*) hat ein ähnliches Fest wie der vierte, siebente und achte für die Geister, die die Wohnungen beschützen (Domis). Die Bedeutung dieser Monatsfeste lässt sich jetzt nicht mehr genau festsetzen, für alle gilt heute dass der Geister von danjang (heiliger Hain), banju (das Wassers in den Bächen), djalan (der Wege), sanggar (Hausaltar, also Hausgeister) und Kebujutan dabei gedacht wird und man dadurch Segen für das Haus, das Dorf, das persönliche Eigentum und die Feldfrüchte erwartet.

Auf dem zwölften Monat (*Kasodo*) und zwar auf den vierzehnten Tag fällt das Hauptfest, die Feier am Krater des Bromo.

Da, wie wir oben auseinandersetzten, solche Feste dem Priester Vorteil bringen [1], so genügen ihm diese grösseren Zusammenkünfte in seinem Hause noch nicht und giebt er darum von Zeit zu Zeit, zuweilen jeden Monat noch ein kleineres Fest den »Slamatan barikan« zum Wohlsein des Dorfes. Der Dukun richtet es her wenn viele Kranke im Dorfe sind, oder wenn er hört dass in der Nähe (z. B. in der Ebene) eine Krankheit ausgebrochen ist, es vertreibt und verhütet also Unheil. Den Tag vor dem Feste fastet der Dukun und geht die ganze Nacht im Dorfe umher, wenn er dann nach Hause kommt und sich ermüdet niedersetzt, nähert sich ihm der Geist des Djimat Klontongan (des heiligen Rocks) und murmelt ihm einige Laute in's Ohr.

Das ist ihm dann ein sicheres Zeichen dass das Fest stattfinden muss. Zu diesem bringen die Frauen zubereitete Speisen in das Haus des Priesters, die Männer steuern jeder elf Keteng ($5\frac{1}{2}$ Cent) bei. Nur die letzteren beteiligen sich an dem Schmause, dürfen aber von den Speisen für ihre Angehörigen etwas mit nach Hause nehmen. Der Priester trägt wenig oder garnichts bei, er leitet nur das Fest. Es erscheinen übrigens wegen Raummangel immer nur die Hälfte der Bewohner, die Schmauserei findet vor der Thüre der Priesterwohnung statt.

Auch die Feste des vierten, siebenten, achten und neunten Monats sind gemeinschaftliche Schmausereien im Hause des Priesters, auch an diesen nehmen die Frauen keinen Anteil, die Beiträge

[1] Um des Vorteilswillen geben auch die Petinggi's (Dorfs Oberhäupter, Regierungsbeambte) meist jedes Jahr ein Fest die „sedekah desa".

bestehen aus nicht zubereiteten Speisen. Alle solche Feste (auch Barikan) werden durch ein Gebet eingeleitet, bei dem Weihrauch verbrannt wird. Dieses Gebet ist das Gleiche für die meisten feierlichen Gelegenheiten, doch werden meist einige Worte hinzugefügt oder eingeschoben, die auf die Bedeutung des Festes Bezug haben.

Auf den siebenten Monat fällt die Fastenzeit, es fastet aber nur der Priester. Am ersten Tage dieses Monats muss er seinen Körper reinigen, dann einen Tag und eine Nacht ohne Nahrung bleiben auch darf er nicht schlafen. Während dieser Nacht geht er im Dorfe und dessen Umgebung ganz allein umher, er sucht die einsamen Wege auf und darf kein Wort sprechen. Weiter fastet er während dieses Monats und zwar wie die Mohamedaner, d. h. er isst nicht vor Sonnenuntergang und dann auch nur Mais und Kartoffelen ohne Salz. Am Ende des Monats muss er wieder einen ganzen Tag nüchtern bleiben und während der folgenden Nacht umhergehen, dabei darf er aber sprechen, wenn ihm Jemand begegnet. Am nächsten Morgen giebt er den Slamatan: "Babar agung" oder "Rakan gĕnĕp". Das Fest ist übrigens denen der anderen Monate gleich; etwas abweichend feiert man den neunten Monat. Die Gäste bleiben (wie beim Barikan) ausserhalb des Priesterhauses wo man einen Sanggar (Hausaltar) gebaut hat. Vor diesem stehen neun Teller mit einem roten Gebäck (aus Reis) und neun Teller mit einem weissen Gebäck (aus Reis). Erst betet der Dukun das gewöhnliche Gebet, darauf lässt er sofort ein anderes folgen, welches er viermal hersagt, für jede der Hauptwindrichtungen einmal; bei diesen Gebeten wird wie beim Njewufest mit der Schelle geläutet, was bei den anderen Monatsfesten nicht geschieht.

Am Ende jedes Windu (Cyclus von fünf Jahren), oder wenn das Geld fehlt um die acht Jahre (achtjährige Windu) giebt der Dukun den Slamatan "Unan-Unan" in seinem Hause und an dem Graben des einen Schutzgeistes, der in der Nähe des Dorfes Tosari begraben liegt (Kjahi Gedé Songo Buwono). Es ist gemeinschaftlich für alle Dörfer der Nordseite des Gebirges, ganz wie das Karofest, aber viel einfacher als dieses, ohne Sodoran oder Vorzeigen des heiligen Rocks. An dem genannten Grabe legt man einen geschlachteten Büffel in ruhender Stellung nieder. Der Kopf des Thieres ist noch an die Haut verbunden, ausserdem sind der rechte Vorderfuss und einige Fleischstücke in der Haut zu finden. Neben dem Thier stehen zwei aus Blumen und Blättern gefertigte

Puppen (die Akal Bakal). Am Grabe betet der Priester zunächst mit dem Weihrauch in der Hand das gewöhnliche Gebet, dann folgt das Gebet der Todtenfeier, des Njewu [1].

Wichtiger als alle genannten ist das *Karo*fest, welches man, obgleich es in den zweiten Monat fällt, das Neujahrsfest der Tĕnggĕresen nennt. Es wird dieses nur bei dem Hauptpriester also zu Tosari gefeiert, zu diesem werden nicht nur die Priester und Bewohner der anderen Dörfer sondern auch wie beim Bromofest alle von der Regierung angestellten Beambten eingeladen, die an die Stelle der alten Demangs getreten sind. Nur beim Karo- und Bromofeste trägt der Priester das grosse Amtscostüm, welches oben beschrieben worden ist. Zum Slamatan Karo, welchen man auch „Dermo-Kaké-Mojang" nennt [2] steuern alle Bewohner bei und zwar unzubereitete Speisen (besonders Reis und Zucker) und Geld; die beigetragenen Summen können ziemlich beträchtlich sein, z. B. sechzig bis hundert Gulden für jedes Dorf, da jeder Mann einen halben Gulden beitragen muss; was der Dukun nicht zu dem Feste verwendet, behält er selbst. Das Fest dauert aber auch stets drei Tage, zwei Tage Bajuban (Tänze), am dritten Tage Sodoran (Stechspiel). Die Tänze, früher von den Tĕnggĕresen selbst getanzt, werden heute ganz den gemieteten Tänzerinnen überlassen. Auf diesem Fest liebt man es auch einander Rätsel aufzugeben, die Rätsel werden mitgeteilt und beurteilt durch einen Rat von vier alten Männern, wie bei den alten Hochzeitsgebräuchen erwähnt wurde S. 111. Die Titel dieser Männer sind jetzt oder sind wenigstens auf Tosari andere als die oben genannten: Den Vorsitz hat der Dukun, die anderen drei nennt man Dendang, Kerti djojo und Tungur. Die Strafe für nicht richtige Lösung ist nur ein allgemeines Geschrei und Gelächter um den schlechten Rater zu beschämen. Besonders bei diesem Fest trinkt man den Saft der Arenpalme (Badĕg arĕn oder Werak arĕn), den man bei solchen Gelegenheiten Sadjĕng nennt (Vergl. S. 111). Ein grosser Topf (Pengaran) ist mit dem Getränk gefüllt, aus diesem schöpft man mit einem Gajong. Dies ist ein hölzernes Gefäss an einem langen Stiel um auch den entfernt sitzenden Gästen einschenken zu können. Das Gefäss (wie ein kleines Tönnchen) hat nur eine kleine Öffnung

[2] Kaké is Grossmutter und Mojang Urgrossmutter, es ist also das Fest der Voreltern, der Verstorbenen.

[1] Ich habe den Inhalt dieser Gebete fortgelassen weil sie ganz sinnlos sind.

damit nicht zu viel gleichzeitig herausfliesse, auch diese Gajong's sind durch Alter und Rauch ganz geschwärzt. Man trinkt aus einem Kuhhorn wie oben erwähnt wurde.

Das Stechspiel wurde oben bei den Hochzeitsgebräuchen schon erwähnt. Zwei Gruppen von Männern, in ihren besten Kleider gehüllt, mit Krissen (Dolchen) im Gürtel, stehen einander gegenüber, plötzlich fällen sie die Lanzen, gehen im Tanzschritt auf einander loss, machen dann einen Ausfall mit den Lanzen, stechen aber immer an den Gegnern vorbei. In diesem Augenblick erheben die Zuschauer ein gewaltiges Geschrei und die Kämpfer schütteln mit den Lanzen, wodurch der Lärm zunimmt, denn die hohlen Bambulanzen sind mit trocknen Maiskörnern gefüllt. Dann weichen sie zurück; dieses Spiel, wie Anfall und Flucht, wiederholt sich noch viele Male, aber stets in gleichmässigem Tempo, wobei der Gamelan sich ununterbrochen hören lässt. Dann steigt der Dukun auf den Soller, wo er den Djimat Kl̥ontongan (den Köcher mit dem alten Priesterkleide) verwahrt, trägt ihn hinab und setzt ihn auf die Bank. Dann nimmt er das Kleid und die alten Münzen heraus, murmelt ein Gebet und beräuchert das Kleid mit Dupå. Dann können die Gäste von den alten Münzen (Djimat) einige für kleine Silberstücke kaufen, sie sollen Glück bringen. Dieser Schluss der Feierlichkeit fällt immer auf die Mittagstunde des dritten Tages.

Zwei oder drei Tage nach diesem Feste fangen die anderen Tĕnggĕresen an dem Vorbilde des Dukuns zu folgen, indem sie auch ein Fest, jeder in seinem Hause, geben, und da sie es vermeiden alle an einem Tage zu feiern, so ist der ganze Monat der Freude gewidmet.

Zu diesen Festen backt man Kuchen, „Djenang", die aus Ketan (kleberiger Reis gebacken werden), und jeder, der ein Fest giebt, schickt einige Kuchen an seine Verwandten und guten Freunde, der Dukun erhält stets auch seinen Anteil, sodass der Dukun in diesem Monat soviel Kuchen erhält, dass sie dem Vieh vorgeworfen werden. Diese Karofeste sind speciell den Verstorbenen gewidmet darum sieht man in jedem Hause bei der Feier die oft genannten Puppen aus Blättern und Blumen, auch bei dem ersten Feste im Hause des Oberpriesters. Die Puppen nennt man „Sekar Kentjono agem ageman", sie sitzen in einer mehrere Meter langen Reihe auf schmalen Kissen, die auf die lange Bank des Hauses (Amben) gelegt werden und mit weissen Tüchern bedeckt sind.

Die Art und die Menge der vor den Puppen stehenden Speisen ist genau vorgeschrieben:

1°.	Sĕgå golong. (Reis in kleinen halbeiförmigen Haufen)	2 × 22 Häufchen
2°.	Sĕgå lungguh (Sitzender Reiss, kleine Reiskuchen)	2 × 22 „
3°.	Sĕgå tumpeng (Reis in Kegelform) . . .	22 „
4°.	Pasung (Gebäck in Tütenförmigen Blättern)	22 Stück.
5°.	Nägåsari (Gebäck aus Pisang u. s. w. in viereckigen Päckchen)	22 „
6°.	Djĕnang (Gebäck aus Kĕtan in viereckigen Päckchen).	22 „
7°.	Pisang (Bananen)	22 „
8°.	Kĕmbang (Blumensträusschen aus heiligen Blumen)	22 „
9°.	Kĕtan (kleine Häufchen klebriger Reis = tĕtĕlan)	22 „
10°.	Djadjan (trockne, kleine Kuchen). . . .	22 „
11°.	Djangan (verschiedene Sorten Gemüse) . .	22 „
12.	Rakan (zwei Presentierblätter „pras = tempé“ mit allerlei Gebäck und Früchten gefüllt)	22 „
13.	Ajam (zwei gerŏstete Hühner).	

Eins der Presentierblätter mit Inhalt und 10 Cent und eins der Hühner ist für den Dukun, der auch 22 von den 44 Segå gollong und Segå lunguh erhält.

Sowie der Dukun in's Haus tritt begrüsst ihn der Herr des Hauses mit den Worten: Dukun purun slamatti; saghabab Adjisoko; saghabab nabi mohamad, kang moho sutji. Und dann bittet er den Dukun dass er das Fest mit einem Gebet einleite. Dieser setzt sich zum Beten nieder mit einem Stück Dupå (mĕnjan) in der Hand, welches er am Schluss des Gebetes in der vor ihm stehenden mit Reisstroh (Merang) gefüllten Weihrauchschale verbrennt. Wie alle anderen ist auch dieses Gebet eine Formel, die dem Klange nach hergesagt wird.

Nach Ablauf des Festes werden die oben genannten Puppen auch wieder verbrannt. Einige Tage nachher bringt man verschiedene Speisen zum Kirchhof, die man auf die Gräber der Familienglieder niedersetzt, um sie dort mit den Verwandten und Freunden zu verzehren.

b. Das Bromofest. Unter den Sagen wurde bereits mitgeteilt.

wie dieses Fest entstanden sein soll. Warum der Berg den Namen Brama's erhielt weiss man nicht und wodurch die in der Sage erwähnten ersten Tĕnggĕresen auf den Gedanken kamen, dass sie durch Opferspenden an den Bromo, ihre Wünsche erfüllt sehen würden, weiss man eben so wenig. Die Opfer werden wohl aus Furcht entstanden sein, um die in dem Krater gedachten Geister (Naturkräfte), die sich bei den Ausbrüchen schädlich zeigten, zu beschwichtigen und aus dem in den vorhergehenden Blättern mitgeteilten geht wohl zur Genüge hervor, dass die Feuerverehrung bei der des Kraters eine grosse Rolle spielt. Darauf deutet auch die Erzählung hin, dass das ewige Feuer, welches immer in den Hütten brennen sollte, einmal erloschen sei, sodass die armen Tĕnggĕresen ganz ohne Feuer waren um die Speisen zu kochen und sich zu erwärmen. Da habe der Bromo sich ihrer erbarmt, bei einem heftigen Ausbruch habe er Feuer ausgeworfen, wodurch sie das Herdfeuer wieder anzünden konnten, sie nennen dieses Ereignis „Ganti Gĕni".

So war es in den Augen der Priester denn auch kein günstiges Zeichen als der Krater mehrere Jahre lang so zur Ruhe gekommen war, dass sich ein Meer darin bilden konnte, und als nun einige Tage nach dem Bromofest des Jahres 1841 ein heftiger Ausbruch folgte, der die ganze Bevölkerung mit Schreck erfüllte, beruhigten sie die Priester mit der Erklärung dass dies ein Zeichen der unmittelbaren Nähe der Gottheit (Sunan Ibu) sei, welche sich entfernt hatte, als das Wasser im Krater stand, und nun durch ihre Erscheinung gleich nach dem Feste dem Volke besondere Gnade erzeige (van Herwerden). Domis behauptet dass bei dem Opferfest am Bromo die folgenden Gottheiten verehrt würden. 1 Das höchste Wesen „Ingluhur". 2 „Prabu Guru Wenang Bromo". 3 „Prabu Guru Wiseso Visnu". 4 „Prabu Guru Tinangonarang Siwa", dieses seien die höchsten Götter; als Beschirmer des Gebirges würde dann auch noch der folgenden drei gedacht. „Sunan Rodjo Pati", „Sunan Dewo Pati", „Sunan Ibu". Van Herwerden nennt wieder andere Namen, nämlich: „Dewo Sanjang Tunggal", der höchste Gott, „Pandu Dewo Notto" und „Sunan Ibu". Mir wurden von dem Oberpriester folgende Geister genannt, welche in der Nähe des Kraters oder in demselben wohnen sollen (die obengenannten wurden dabei nicht mehr erwähnt).

Am Fusse des Bromo steht eine kleine Hütte, bei der sich das Volk versammelt; in dieser Hütte haust der Geist von „Sunan

Pernoto", unter dessen Schutz auch der nahe Hügel der Wünsche oder des Steinwurfs (Watu balang) steht. Sunan Pernoto achtet darauf dass alle Priester beim Feste anwesend sind. Steigt man nun an der Leiter zum Krater hinauf, dann muss man daran denken dass dieser Weg "durch Sunan" Perniti bewacht wird, der nicht duldet dass man auf halbem Wege zurückkehrt (van Waey). Auch duldet er nicht dass ein Priester beim Aufstieg fehlt, warum sie stets alle gleichzeitig nach oben steigen.

Am Rande des Kraters wohnt "Sunan Penunggak", der darauf achtet dass die Leute nicht in den Bromo fallen. Steigt man in den Krater hinab, dann kommt man in das Reich des "Sunan Dewa Kesumo", der die Opfer in Empfang nimmt (Vergl. S. 100) und sie dem in der Tiefe des Kraters hausenden "Sunan Lelabuh" überreicht. Dieser erhört die Gebete, wofür er die Spenden erhält. Er wohnt übrigens nicht allein im Krater denn "Sunan Tengu" und "Sunan Anteng" halten ihm Gesellschaft. Ein andere Sage (v. Herwerden) erzählt dass der Krater durch einen unterirdischen Gang mit einer Quelle in der Nähe von Winongan in Verbindung stehe; durch diese sollen auch die bei dem ersten und einzigen Menschenopfer in den Krater geworfenen Kinder (sieh Seite 100) wieder an's Tageslicht gekommen sein. Es muss dies übrigens eine neue Abänderung der Sage sein, denn die Kinder wurden der Erzählung nach in Mekka erzogen .und brachten den Islam nach Java.

Wahrscheinlich versuchten die Priester ihr Ansehen auch dadurch zu behaupten dass sie den Islam, als von Tĕnggĕresen eingeführt, in den Augen des Volkes seiner Macht entkleideten. Auf den unterirdischen Gang deutet auch Burer hin, der uns ganz treuherzig erzählt, dass man in der genannten Quelle und dem daraus hervorgehenden Flusse, "Winongan" zuweilen die gebratenen Hühner und Enten treiben sehe, welche die Tĕnggĕresen dem Krater geopfert hätten.

Wir erwähnten bereits, dass das Bromofest im 12ten Monat des Jahres (Kesodo) gefeiert wird und zwar bei Vollmond, meist in der Mitte des Monats. Der Oberpriester bestimmt den Tag und teilt ihn allen Priestern des ganzen Tĕnggĕrgebirges durch seine Legens mit. Am vorhergehenden Abend bereitet man die Opfer und diese werden durch die ältesten Familiënglieder unter das kleine Dach oder Tratag (traptrap) vor die Hausthüre gesetzt (van Waeij). In dem Haus des Demang schlachtete man früher eine Kuh, und legte den Kopf mit Blumen geschmückt unter den Hausaltar (Sanggar,

Seite 102) und spendete dem Kuhkopf Opfer nach der Rückkehr von dem Bromofest (Domis).

Schon in aller Frühe ziehen die Leute bei Mondenschein nach dem Bromo, alle in ihren besten Kleidern, Männer, Frauen und Kinder. Viele sitzen zu Pferde. So erreichen die Bewohner von Tosari den Mungal,[1] wo man hinabsteigt zum Sandmeer; dort hausen, wie oben erwähnt wurde, die Geister der Verstorbenen unter der Aufsicht von Raden Demeling bis sie durch das Todtenfest in den Bromo eingehen können. Vom Mungal steigt man 800 Fuss abwärts und gelangt so in das Sandmeer. Es ist ein merkwürdiger Anblick diese tausende Menschen in dem riesigen Sandmeer einherziehen zu sehen; von drei Seiten her strömen sie in dasselbe hinein. Die Pferde fallen gleich in Galop, wenn sie nach dem steilen Abstieg die horizontale Fläche erreicht haben, und in wilder Jagd fliegen nun die Reiter durch das Sandmeer dem Bromo zu, der sich 600 Fuss über das fast eine geographische Meile grosse Sandmeer erhebt. Die bunte Farbenpracht der Kleider, die phantastischen Kostüme der Priester, alle die Opferspenden, die man vorbeitragen sieht, geben dem Ganzen ein höchst eigenartiges Gepräge.

Alles sammelt sich dann am Fusse des Kraters, wo die kleine Hütte steht, ein kleiner Markt entsteht dort aus den zusammengebrachten Opferspenden und den Erfrischungen, die ein jeder mitnahm; ein buntes Leben und Treiben, denn Hunderte müssen jetzt ihre Gelübde erfüllen, die sie im Laufe des Jahres thaten. Der eine, dem eine Kuh erkrankte, gelobte diese, wenn sie genäse mit weissem Papier um den Hörnern zum Bromofest zu bringen; der andere versprach aus irgend einem Grunde dort einen Tanz auszuführen, allein oder mit seinen Familienmitgliedern; ein dritter lässt eine Pantomine durch Tänzerinnen tanzen.

Andere eilen zum Hügel Watu balang (balang = werfen, also Wurfstein); dreimal umkreisen sie diesen, dann nehmen sie einen Stein, stellen sich an die dem Bromo zugekehrte Seite und werfen ihn über den Hügel hinweg, dabei sprechen sie ihren Herzenswunsch aus und zwar ganz laut, sodass man die ernstesten und lächerlichsten Dinge hört. Vorher hat man übrigens seinen Wunsch dem Dukun mitgeteilt, der ihm durch ein kurzes Gebet Kraft verlieh. Die Priester sitzen in einer langen Reihe auf feingefloch-

[1] Die Bewohner des Probolinggoschen Tĕnggĕr's steigen vom Djurang pĕnganten in das Sandmeer hinab, die vom Tumpangschen oder Malangschen Tĕnggĕr vom Ider-Ider.

tenen Matten; hinter ihnen sitzen die Legen und beschützen ihre Köpfe mit grossen Sonnenschirmen. Vor jedem steht ein Weihrauchbecher mit Dupå und der Zodiakbecher mit Wasser. Alle schweigen bis der Oberpriester erscheint [1] und sich zu ihnen setzt, dann fangen sie an zu beten, wobei Weihrauch gebrannt und in gewissen Zwischenpausen mit dem Wedel Wasser gesprengt wird. Van Waeij behauptet dass der Inhalt dieser, stets von neuem wiederholten Gebete folgender sei: Bromo wir danken Dir für alle deine Gaben und Wohlthaten, womit du uns immerfort segnest, und für welche wir Dir unsere Dankopfer heute anbieten. Segne uns, unsere Kinder und Kindskinder.

Übrigens hört man dann noch andere Gebete, die die Priester auf Wunsch einzelner Personen aussprechen, ihre Hülfe wird von Vielen begehrt, da ihre Fürsprache bei den Göttern an diesem Tage besonders hoch geschätzt wird, auch müssen sie die dem Bromo geweihten Opfer einsegnen und mit dem Wedel bespritzen.

Dann, auf ein Zeichen des Oberpriesters, erheben sich alle, und alle Dukuns ersteigen gleichzeitig, wie oben bereits erwähnt wurde, den Bromo. Es folgten früher nur die Männer und zwar alle ohne irgend welche Bekleidung, die Frauen blieben unten; ob auch die Priester sich beim Anstieg entkleideten wissen wir leider nicht. Auch blieb mir unbekannt ob das »Nackt-sein« bei grossen Feierlichkeiten Indischen oder Indonesischen Ursprungs ist. Wir wissen nur dass bei der Leichenfeier des Sultans von Salaparang (Lombok), der zu den Hindu-Balinesen gehörte, und in Gefangenschaft auf Java starb, auch alle Teilnehmer Männer und Weiber sich ganz entkleideten; auch feiern die Orang Dongo auf Sumbawa jährlich ein grosses Fest (Radju), bei dem alle (Männer und Weiber) nackend sind. Diese Orang Dongo sind Heiden, ob sie auch unter Hindu Einfluss gestanden haben muss noch näher untersucht werden. Heutigen Tages ersteigen Männer und Weiber den Bromo und zwar in ihren besten Kleidern.

Am Rande des Kraters werden die Opfer nochmals vom Priester gesegnet und dann werden sie in den Krater geworfen. Die Opfer sind meist Früchte, Mais, Speisen, Kuchen, junge Hühner, Kokosnüsse, Stoffe, eine vollständige Kleidung, Kupfer- und

---

[1] Wie sehr der Gottesdienst der heidnisch-Sjiwaitischen Tĕnggĕresen zu einem Mischmasch geworden ist, geht auch daraus hervor, dass dieser Priester behauptet vom Radja Buddha abzustammen.

Silbergeld. Die meisten Opfer gelangen aber nicht an den Ort ihrer Bestimmung, denn viele Knaben steigen eine Strecke weit in den Krater hinab und fangen die Opfer auf, die sie sich zueignen, was Niemand verwehrt. Es scheint dass es genügt, dass der Opferende sich des Opfers entäusserte, dass die Geister also nur den Gedanken oder die That würdigen, nicht das Opfer selbst, denn die Handlung ist hier gewissermassen die Essenz des Opfers.

HET IJZER IN MIDDEN-CELEBES.

(Met drie afbeeldingen).

DOOR

ALB. C. KRUIJT.

— — -

De oude Compagnie was reeds bekend met het feit, dat niet alleen veel ijzer wordt gevonden in Midden-Celebes, maar ook, dat de bewoners van dit land zekere vaardigheid hadden verkregen in het smeden. De Toboengkoesche zwaarden, die niet uit Toboengkoe afkomstig waren, maar uit het binnenland, voornamelijk van het Matano-meer en Mori, hadden reeds van den beginne groote vermaardheid gekregen, zoodat de schepen der Compagnie de Oostkust van Midden-Celebes aandeden, voornamelijk om deze zwaarden op te koopen, en die dan voordeelig van de hand te zetten op Noord-Celebes en in de Molukken.

Ook van de Barée Toradja's was het bekend, dat zij veel ijzer hadden in hun land, zooals blijkt uit de volgende mededeelingen van Valentijn (uitgave Dr. S. Keyzer, I, blz. 217): „Die van „Sawacca [1] geven voor, meester van verscheiden berg- en ijzer- „dorpen te wezen, onder welke Matanpeponga (Watoe maponga), „Cadabonco (Kadomboekoe), Today (To-onda'e), Lage, Babole „(Taboloe), Tomoenco (Tamoengkoe), Boenoa (Bandoa) en Rompo „(Rompoe) genaamd. Zij beloofden aan de E. maatschappij veel ijzer

---

[1] Sawaka is eene zijrivier van de Poewa- of Begarivier, die tot aan hare samenvloeiing met de Sawaka bevaarbaar is. Vroeger moet aan die samenvloeiing een groot dorp hebben gelegen, dat nog staat aangegeven op de kaart van Jan van der Wal (in: „Reistochten in de afdeeling Gorontalo", door Von Rosenberg). Dit dorp was waarschijnlijk bewoond door Topajapi, die aan den benedenloop van deze rivier hunne voornaamste vestigingen hadden. (Zie Meded. Ned. Zend. Gen. deel 42, blz. 378, noot 2; zooals wij daar reeds hebben medegedeeld, zijn deze Topajapi sedert van het wereldtooneel verdwenen, voornamelijk door toedoen van Parigi. Deze zaak komt juist overeen met de mededeeling van Valentijn: „Deze ingezetenen van Sawacca zijn doodvijanden van die van Parigi".)

"te leveren, doch het kwam op niets uit, waaruit bleek, dat zij "daarover niets te zeggen hadden, even weinig als die van Posso, "een dorp, schaars twee mijlen van Sawacca, aan een schoone "diepe rivier gelegen.

"Achter dit Posso, wat landwaarts in, liggen niet alleen de "gemelde berg- en ijzerdorpen, maar ook Tonoppo (Tonapoe), "Ontondano (Oentoe udano = het begin van het Meer; waarschijnlijk heeft men aan den zegsman van Valentijn opgegeven, dat "aan het begin van het Meer" ijzer voorkomt) en meer anderen, "wel tot in 30 toe, die, als vrije volken, allen onder hun eigen "dorpshoofden staan, die schoone vlakten over het gebergte bewonen, "doch zoo volkrijk, dat vele dezer dorpen, bij gebrek aan genoeg-"zaam brandhout, droge mest moeten gebruiken [dit wordt inder-"daad van de Tonapoe verteld.] Deze menschen erneren zich met "het graven en smeden van ijzer . . . . Matanpeponga (Watoe "maponga) ligt in het gezicht van Posso; doch verder is de bocht "door de onzen niet ontdekt, anders volgen de bocht rond Tama-"bomba (Bombalo) en Mawomba, een volk in twee dorpen verdeeld, "te weten in een stranddorp en een bergdorp; waar schoone rijst, "doch geen ijzer valt."

Ofschoon wij ons moeten verbazen over de veelal juiste berichten, welke Valentijn ons geeft over Midden-Celebes, wordt in de meeste door hem genoemde landstreken geen ijzer gevonden, of juister gezegd: de Toradja's graven daar geen ijzer, ofschoon het meer dan waarschijnlijk is, dat ijzer op veel grooter uitgestrektheid wordt gevonden, dan op de thans bij de Toradja's bekende vindplaatsen. Deze vindplaatsen zijn gelegen in het gebergte ten Oosten van het Matanomeer, aan den bovenloop van de Kodina, aan de Kalaena in het landschap Saloe maoge (= groote rivier = Kalaena), nagenoeg ten Westen van den pas over den Takolekadjoe, in het landschap Rampi, bij Bada gelegen, aan den bovenloop van de Saloe Kaia, in de landschappen Onda'e (vooral aan den bovenloop van het riviertje Wimbi), Wawondoda en Polande, bij het dorp Tando ngkasa in Lamoesa, en langs den bovenloop van de Jaentoe in het landschap Pakambia. De Barée Toradja's ten Noorden van het Meer gaan het benoodigde ijzer koopen in Pakambia, Onda'e, Saloe Kaia of Saloe maoge; de berg Toradja's als Tokoelawie, Tonapoe, Tobada en anderen krijgen het hunne uit Rampi, terwijl het ijzer van het Matano-meer, meestal vooraf tot werktuigen en wapens gesmeed, voornamelijk wordt verhandeld op de markten te Sokito

en Sokoio, en de Tomori en Toboengkoe van het noodige voorzien.

Het ijzererts in Midden-Celebes komt tot aan de oppervlakte voor, zoodat het gemakkelijk is te herkennen. De meeste ijzergroeven zijn afkomstig van de voorvaderen. De hoeveelheid erts, die jaarlijks verwerkt wordt, moet betrekkelijk gering zijn, want het graven en het smeden er van is voor de Toradja's steeds bijzaak; het bewerken hunner rijstvelden blijft hoofdzaak. Ook blijkt het verwerken van ijzer gering te zijn door den grooten invoer van hakmessen en bijlen uit de Tominibocht en Soemara aan de Golf van Mori. De Toradja's doen ook weinig moeite om voor hunne ijzerwaren eenig debiet te vinden. Wanneer de Toradja's in het bovenland iets bepaald noodig hebben, gaan zij er wel eens op uit met een gering aantal hakmessen en bijlen, maar overigens wacht men tot anderen er om komen vragen in hun land. Alleen maken de ijzerwaren uit de Matano-streek hierop eene uitzondering door het debiet op de markten te Sokoio en Sokita.

Aan een ieder van den stam, waar ijzer wordt gevonden, is het geoorloofd naar het erts te graven. In Onda'e [1] en Pakambia graaft men meestal tot eene diepte van circa 1½ M. (tot aan de borst), soms ook dieper, en men daalt in deze groeven af met ladders, bestaande uit een ingekerfden boomstam. In Rampi en aan de Saloe Kaia komt het ijzer geheel aan de oppervlakte der aarde voor, zoodat men de brokstukken eenvoudig met oude bijlen uitslaat. Bij het graven maakt men gebruik van houten, soms ook ijzeren staven. Bepaalde voorzorgen voor het samenloopen van regenwater in de groeven worden niet genomen; trouwens dit is ook niet noodig. De tijd van het graven toch valt steeds in den drogen moeson, nadat de rijst is binnengehaald, en mocht het al eens gebeuren, dat eene groeve is volgeloopen, zoo is deze spoedig leeggeschept, of men wacht tot het water is weggezakt, want de Toradja heeft altijd den tijd. Van ongelukken, veroorzaakt door uitstroomende gassen, heb ik nimmer, ook bij onderzoek, iets vernomen. Men graaft hiertoe niet diep genoeg. Bij dieper graven is het wel gebeurd, dat de wanden van de groeve instortten, want van stutten heeft men geen denkbeeld, en de Toradja is dadelijk

[1] Twee stukken ijzererts uit Onda'e aan Prof. A. Wichmann te Utrecht gezonden, bleken bruinijzererts (limoniet) te zijn. Prof. Wichmann voegt er aan toe: „Denkelijk zal het eene gemakkelijk smeltbare variëteit zijn, want anders zouden de inlanders slechts met groote moeite ijzer daaruit kunnen verkrijgen."

gereed zulk een ongeval toe te schrijven aan den toorn der goden over eenige zonde, door een der gravers bedreven. Vooral, wanneer men zegt: „ik ga van daag niet graven," en men gaat toch, zal men zeker worden bedolven. De Toradja zal dan eerst, voordat hij in de groeve afdaalt, mantjela panga, d. i. een grasstengel in tweeën deelen onder een gebed aan de goden boven en de goden beneden (de aarde) om vergeving voor zijne onware woorden.

Van het landschap Pakambia wordt nog verteld, dat men daar het ijzererts in zeer gedegen toestand opduikt uit de Jaentoe-rivier. Men duikt langs een in de bedding der rivier geplaatsten stok en verzamelt in een stùk foeja inderhaast eene menigte steenen. Boven gekomen zoekt men uit, welke ijzer bevatten, welke niet.

Zooals ik boven reeds mededeelde, graaft men meestal op plekken, waar ook een vroeger geslacht reeds heeft gegraven. Aan dit graven gaat geen offer of andere ceremonie vooraf. Wel slachten sommigen bij het begin van den graaftijd eene kip om te zien of die dag gunstig is om met het graven een aanvang te maken, hetgeen opgemaakt wordt uit de ligging van sommige ingewanden. Ook is het den ijzergravers verboden nieuwe rijst te eten, zoolang de oogst nog niet is afgeloopen. [1]

Wil men graven op eene plek, waar niemand te voren naar ijzer heeft gezocht, dan legt men op die plaats eene sirih-pinang pruim neer, terwijl een offer van eene witte kip wordt gebracht aan de „goden beneden" voor het mawelaï tana, „den grond verwonden." Het eerste op deze plaats opgegraven erts wordt bestreken met het bloed van die kip.

Het ijzergehalte van het opgegraven erts is zeer verschillend. Van het erts in Rampi, Saloe Kaia en Kodina werd mij verteld, dat het zóó gedegen gevonden wordt, dat het dadelijk in den smeltoven gaat, zonder dat het vooraf is uitgegloeid, hetgeen wel geschiedt met de andere ertsen. Dit uitgloeien heet in het Barée

---

[1] De Toradja verkeert steeds in vrees, dat de tanoana, (levensaether) van de rijst zal worden weggevoerd, en de rijst dan „uitteren" en slechts looze korrels opleveren zal. Daarom mag gedurende de eerste 3 dagen van den oogst geen vreemdeling in het dorp komen, men mag geen vreemdeling van de pas geoogste rijst te eten geven, zoolang de oogst nog niet is geëindigd; de oogsters mogen geen water drinken, daar het vloeiende water de tanoana van de rijst kan medenemen en tal van andere voorschriften meer; zoo ook mag de ijzerdelver geen nieuwe rijst gegeten hebben, wanneer hij in de groeve gaat, anders mocht het ijzer, met zijn veel sterkere tanoana, die van de rijst eens medenemen.

mompéwai. Wanneer men namelijk een groote hoeveelheid erts bij elkaar heeft gebracht, wordt een groote houtstapel opgericht, en boven op het hout wordt het erts gelegd. Daarna wordt de stapel in brand gestoken; door de hitte wordt het erts gegloeid, zoodat het bros wordt en gemakkelijk in stukjes is te slaan. Die stukjes, welke door hun gewicht bewijzen geen of zeer weinig ijzer te bevatten, worden weggeworpen, het overige wordt naar den smeltoven gebracht.

Stel u voor twee groote platte min of meer vierkante steenen van circa 40 cM. in het vierkant, nagenoeg rechtstandig tegenover elkaar in den grond geplaatst. In den eenen steen is op een punt, waarop hij boven den grond komt, een gat gemaakt, waaraan eene korte buis van leem sluit, *gege* genaamd. In deze *gege* loopen twee bamboekokertjes uit, die met het andere einde ieder in een gat in het voetstuk van een houten rechtovereindstaanden koker sluiten. Deze kokers, *sondoa*, worden uit één stuk hout vervaardigd, dat eerst van binnen wordt uitgebrand, waarna de inwendige oppervlakte verder wordt geëffend met het hakmes. Dit zijn de kokers van den blaasbalg; zij zijn veel waard voor den Toradja, daar zij per paar eene waarde vertegenwoordigen van één buffel. Het ondereinde van deze kokers rust in ondiepe gaten in eene dikke plank, en de randen worden met leem dichtgestopt, opdat de saamgeperste lucht niet langs de randen, maar door de bovengenoemde gaten (waarin de bamboetjes) zal ontsnappen. In iederen koker past een zuiger, bestaande uit eene houten schijf, in welks midden een lang stuk dikke rotan is bevestigd. Aan de randen dezer schijven zijn eene menigte gaatjes gebrand, waarin lapjes katoen zijn vastgemaakt, zoodanig, dat die lapjes bij het optrekken van den zuiger naar beneden gaan en de lucht rondom doorlaten; maar bij het neerlaten van den zuiger drukt de in de koker samengeperste lucht de lapjes opwaarts, zoodat zij (de lucht) niet kan ontsnappen, en door het bamboetje en de korte leemen buis tusschen de beide opstaande steenen wordt geblazen. Door het om beurten neerdrukken der beide zuigers ontstaat een vrij geregelde luchtstroom. Dit is de hoogoven van den Toradja met den daaraan verbonden blaasbalg.

Wanneer men zal overgaan tot het smelten en uitsmeden van de stukjes erts, die men na het gloeien heeft geschift, moet eerst gezorgd worden voor eene groote hoeveelheid houtskool, die voornamelijk gebrand wordt van het hout van den *ajoboom*; daaraan

heeft de boom zijn naam te danken, want houtskool heet ajo.[1] In de hoogere streken om het Meer gebruikt men ook nog andere houtsoorten voor dit doel; deze houtsoorten schijnen echter in de lagere streken minder of in het geheel niet voor te komen. Men maakt houtskool door een stapel hout in brand te steken en het vuur te blusschen wanneer het hout is verkoold.

Deze houtskool wordt nu in den oven opgehoopt tegen de beide overeind staande steenen aan, zoodat eene wigvormige ruimte tusschen beide houtskoollagen overblijft. Deze ruimte wordt opgevuld met de uitgezochte stukjes erts. Een onder den hoop gelegd stukje vuur van den haard is voldoende om met behulp van den blaasbalg den ganschen inhoud van den oven in weinige oogenblikken in gloed te zetten.

Is het ijzer gesmolten en onder in den oven tot een' klomp samengeloopen, dan neemt een, die meer ervaring heeft van het smeden dan de anderen (tot het gloeien en smelten van ijzer vereenigen zich steeds eenigen met elkaar), den witgloeienden klomp tusschen een tang, en legt dien op het groote aanbeeld, waarbij 3 of 4 anderen met zware hamers aan lange stelen gereed staan den klomp gestadig te behameren, terwijl de ander voortdurend den klomp wendt en keert, zoodat vonken en sintels naar alle kanten heenvliegen. Is de klomp ijzer afgekoeld, dan wordt hij weer gloeiend gemaakt en behamerd, en men herhaalt deze bewerking zóó lang, totdat geen vonken er meer afvliegen. Dit uithameren heet malawaka; dit geschiedt evenals het uitgloeien steeds des nachts.

Het pas genoemde aanbeeld, tondosa, bestaat uit een stuk hard hout, dat in den grond is geplant en zich ongeveer ½ M. daarboven verheft. Aan het boveneind is deze paal een weinig uitgehold, en in deze uitholling past een dik vierkant stuk ijzer, waarop het ijzer wordt gesmeed. Meestal hakt men met eene oude bijl of een oud hakmes kerven in het aanbeeld, opdat het te smeden stuk ijzer er niet licht zal afglijden. Deze kerven worden ook aangebracht in het hamervlak. De hamer, palu, is niet meer dan een eenigszins gebogen stuk ijzer, naar het eene einde smaller toeloopende en in het midden aan een houten (soms rotan) steel vastgebonden door middel van stevige rotanbanden. De nijptang, supi, verschilt in vorm en inrichting weinig van die, in Europa

[1] Ajo is identisch met Mal. arang, Jav. Soend. arĕng enz.

in gebruik. Van deze nijptang maakt de Toradja, behalve bij het bovenmedegedeelde uitsmeden, weinig gebruik; bij het omsmeden van voorwerpen, zooals de Toradja's ten noorden van het Meer, de Moriërs en de Sigische Toradja's uitsluitend doen, komt de nijptang zelden te pas. Het te smeden stuk ijzer wordt namelijk aan het eene eind in een ruw stuk hout geklemd, en terwijl het ijzer in het vuur ligt, houdt de smid dit handvat voortdurend nat met een van rotan gemaakten kwast, opdat het geen vlam vatte. Zoo wordt door het oog van eene om te smeden bijl een stuk bladsteel van den sagopalm gestoken, waarna de beide einden tot elkaar gebogen en vastgebonden worden. Ik twijfel er zelfs aan of allen, die de smeedkunst verstaan in het bezit zijn van eene tang.

Is het ijzer op de boven beschreven wijze uitgesmeed, dan is het een brok van min of meer ronden vorm, zelden grooter dan de vuist; zulk een stuk heet pinungku. Zóó wordt het ijzer zelden verkocht: men smeedt er eerst hakmessen, zwaarden en bijlen van, welke alsdan in den handel worden gebracht, in zooverre men in Midden-Celebes van handel kan spreken.

Men onderscheidt twee soorten van ijzer: ijzer, hetwelk vonken afgeeft, wanneer het op vuursteen wordt geslagen, en ijzer, waarbij men bij deze bewerking geen vonken krijgt. Van het laatste soort ijzer smeedt men de hakmessen en zwaarden enz., waarna men de snede van deze werktuigen met het eerstgenoemde hardere ijzer, pematai geheeten, belegt en dit samensmeedt. Dichter bij de kust gebruikt men hiervoor reeds ingevoerd staal. De Tobada beweren hunne zwaarden te harden door op de snede een soort zwarte steentjes te smeden, welke veel worden gevonden in de riviertjes van hun land. Door een ingesteld onderzoek van Prof. A. Wichmann te Utrecht is echter gebleken, dat „dit mineraal rutiel is en hetzelve bestaat uit zuiver titaanzuur.” „Onbegrijpelijk,” schrijft Prof. Wichmann verder, „is het mij, hoe de inlanders hunne „zwaarden daarmede willen harden, want het mineraal is daarop „zonder eenigen invloed.” De gewone wijze, die de Toradja's volgen om ijzer te harden is het voorwerp in den oven wit gloeiend te maken, en het dan plotseling in koud water af te koelen; dit heet udasowu. De Moriërs weten hunne zwaarden met kleinere en grootere zwarte kringen te versieren, door ze eerst met ronde plakjes klei te beplakken en ze daarna te gloeien.

Veel is reeds gesproken over het pamor van Midden-Celebes. Dr. Matthes schrijft over dit pamoro in zijn Boeg. Wdbk. „Aldus

„op Celebes genoemd zeker erts, afkomstig uit Loewoe [hier komt „geen ijzer voor], en dat met ijzer gemengd, aan de kling of het „lemmet van een kris zeer mooie aders of vlammen geeft; van daar „ook de aders of vlammen zelve pamoro genoemd.” — Ik heb dit pamor nog niet kunnen ontdekken in Midden-Celebes. Zooveel is zeker, dat de Toradja's onder pamoro alleen verstaan de aderen (vlammen) in een zwaard.

Behalve verschillende soorten van zwaarden (op welker beschrijving wij hier niet nader kunnen ingaan), en hakmessen, verstaat de Toradjo nog te smeden: lanspunten, wiedijzers, bijlen, puntige kokertjes voor het ondereinde van de lansschacht, lansen met weerhaken voor de jacht, angels met weerhaken om visch te steken, gekartelde krabijzers om het vleesch uit kokosnoten te schrappen, elsen.

Een Toradjo, die het iets verder had gebracht, dan het smeden van genoemde voorwerpen (bij voorbeeld: onderdeelen van een tromplaadgeweer), heb ik nog nimmer ontmoet. Het oog van bijlen, het gat onder in lanspunten, waarin de houten schacht wordt gestoken en de ijzeren punten, waarmede het ondereinde van lansschachten worden voorzien, worden vervaardigd met een spits toeloopend massief stukje ijzer, waaromheen het aanvankelijk platgeslagen ijzer wordt gesmeed.

Uit het bovenstaande is het duidelijk, dat de smeedkunst der Toradja's, in wier gebied geen ijzer voorkomt, alleen bestaat in het omsmeden van reeds vervaardigde voorwerpen. Hunne ovens en hamers zijn dan ook kleiner, terwijl het groote aanbeeld zelden in hunne smederijen wordt aangetroffen. Zij gebruiken als aanbeeld een naar onder smal toeloopend stuk ijzer, dat in een gat in een op den grond liggenden balk wordt geplaatst. De smid zit gehurkt bij dit aanbeeld te smeden. Een bepaalde dorpssmid van professie kennen de Toradja's niet, maar in ieder dorp hebben zich een of meer lieden buiten den dagelijkschen veldarbeid eenige vaardigheid in het smeden verworven (dikwijls is het dorpshoofd zeer bedreven in dit werk), en dezen helpen hunne dorpsgenooten bij het smeden hunner werktuigen. In den tijd van den veldarbeid zijn het de dagen, die voor het akkerwerk ongunstig worden gehouden, waarop men het getik in de smederij kan hooren.

De smederij, kolowo, is een gebouwtje op 4 palen rustende, en meestal 3 à 4 M. in het vierkant, maar doordat het dak lang uitgebouwd wordt, is de ruimte in zulk eene smederij vrij groot. Dit gebouwtje staat steeds buiten het dorp, meestal dichtbij het

water. Evenals het foejakloppen moet ook het ijzersmeden buiten het dorp geschieden, om door het kloppen niet misschien een daar ronddwalenden geest te raken. Eene enkele maal zagen wij ook wel eene tijdelijke smederij ingericht onder eene rijstschuur in het dorp.

In de smederij vindt men behalve den boven reeds beschreven oven met blaasbalg, het blok voor het aanbeeld en een houten bak voor het bij het smeden benoodigde water, twee rustbanken van bamboe- en niboenglatten, die daarin voornamelijk zijn aangebracht voor de deelnemers van de aan de smederij verbonden plechtigheid, waarover later, en voor doortrekkende reizigers, want dit gebouwtje staat steeds voor zulken open, en menigen nacht hebben wij reeds in verschillende smederijen doorgebracht.

Van den middelsten zolderbalk hangt een toestel af, dat aanstonds de aandacht trekt van iederen vreemden reiziger. Het bestaat uit een tot een' boog gebogen stuk bamboe; de koord is een stuk rotan. In het midden van den boog is een pijl van bamboe vastgemaakt, op welks punt de kop van een kip is gestoken: aan de beide uiteinden van den boog is nog een bosje veeren aangebracht. Aan de koord van den boog hangt een bos uit wit zacht hout gesneden hakmessen, zwaarden, bijlen en lanspunten. Dit geheele toestel noemt men l a m o a = "god, goden."

Wanneer men naar de beteekenis van deze l a m o a vraagt, antwoordt de een: "wanneer wij deze niet ophingen, zou het ijzer vervloeien en onbewerkbaar worden;" een ander zegt: "degene, die smeedt, zou ziek worden." De gedachte, dat dit voorwerp de god (l a m o a) van het ijzer zou zijn, is reeds daarom niet aannemelijk, omdat aan dit voorwerp nimmer eenig offer wordt gebracht. Deze l a m o a zelf is een offer aan goden of geesten met de duidelijke bedoeling, dat de geesten dit zullen aannemen, en de eigenlijke smederij ongemoeid zullen laten. Op een paar plaatsen vonden wij naast de smederij nog eene miniatuur-smederij opgericht, zooals wij ook wel naast stookplaatsen voor zout dergelijke gebouwtjes in het klein geplaatst zagen. De geesten, naijverig op alles, wat den mensch voordeel aanbrengt en nuttig is, worden door deze miniatuur smederijen en de in hout nagebootste voorwerpen tevreden gesteld. Zonder het offer van de bovenbeschreven l a m o a (dat hoogstwaarschijnlijk eene verkorting is van g a l a l a m o a "het deel der goden",) zouden die geesten zich ongetwijfeld meester maken van de t a n o a n a "levensaether" van den mensch, die smeedt, waardoor

deze ziek zou worden, of van de tanoana van het ijzer, waardoor deze harde, sterke substantie krachteloos „als water" wordt, en dus onsmeedbaar is. Dat de Toradja bij het ophangen van dien bos voorwerpen eerder aan het laatste denkt, ligt in den aard van zijne denkwijze: datgene, waarop de geesten afgunstig zijn, wordt hem afhandig gemaakt (zoo de offers van de rijst aan de geesten „opdat het volgende jaar de oogst weder moge gelukken")

Dat de Toradja, die zich alles met tanoana bezield denkt, zich de zeer sterke levensaether van het ijzer ten nutte maakt in het dagelijksche leven, kan geene verwondering baren. De gedachte om met de tanoana van het ijzer den levensaether van „arme menschen" (wij zeggen: zieke, met de gezondheid sukkelende menschen) te versterken, heeft het jaarlijks terugkeerende mopatawi [1] in het leven geroepen, eene plechtigheid, welker beschrijving hier volgt.

Op een bepaalden dag, steeds na afloop van den rijstoogst, komen de bewoners van het dorp allen in de smederij te zamen. De plechtigheid begint daarmede, dat de man, die als voorganger of priester zal fungeeren, bij deze gelegenheid een klein varken en eene witte kip zevenmaal rondom de smederij (en dus ook om de daarin verzamelde menschen) draagt, waarna deze beide dieren worden geslacht. Van het bloed wordt een weinig opgevangen in een blad, en van dit bloed wordt ieder der aanwezigen een weinig op het voorhoofd gestreken. Vervolgens neemt de voorganger een duit, een hakmes en een bos verschillende bladeren in de hand en slaat daarmede zevenmaal op de handpalm der rechterhand van iederen aanwezige. Dan bindt hij ieder een tawáan-blad (Dracaena terminalis) om den pols, hakt den pas genoemden bos bladeren [2] aan stukjes en mengt deze met wat varkensbloed in het koelvat.

---

[1] Ndatawi is „besprenkeld worden" met water door middel van den kwast uit het koelvat in de smederij, zooals de smid het handvat van het te smeden stuk ijzer voortdurend bevochtigt, opdat het niet in vlam rake.

[2] Deze bladeren worden genomen van planten, wier hoedanigheid of naam overeenkomt met de voorwaarden, die men aan een gezond leven hecht. Zij zijn: luasi, eene plant, die zeer snel groeit en op alle plaatsen gedijt; pasara en songilo worden om dezelfde reden genomen; pakomba wordt gebruikt, omdat dit woord doet denken aan makoemba, „dik, zwaar:" kadombuku, omdat het doet denken aan nakarosombuku, „opdat de beenderen sterk worden;" maranindi, omdat dit woord „koel, koud" beteekent, een noodzakelijke voorwaarde voor een gezond gestel. Deze bladeren worden vooraf in stukjes gehakt om daardoor hun tanoana in het water te doen overgaan.

Het tawáan-blad wordt eerst bij het einde van de plechtigheid verwijderd.

Nu wordt een weinig vuur in den oven aangelegd en met den blaasbalg aangeblazen. Ieder, die zich „ziek” of „niet wel” gevoelt, gaat om beurten voor het aanbeeld staan, en wordt door den voorganger met den koelkwast, die in het water met kruiden en varkensbloed is gedoopt, geslagen op de enkels, de knieën, de heupen, de polsen, de ellebogen, de schouders en ten slotte zevenmaal op de kruin van het hoofd, waarbij hij een wensch uitspreekt voor een lang leven. Vervolgens neemt de patient het bovengenoemde hakmes, laat het even in het vuur rusten, legt het op het aanbeeld en slaat er zevenmaal met den hamer op. Nadat hij het kapmes nog in het koelvat heeft afgekoeld, [1] is de kuur voor hem afgeloopen, en een ander neemt zijne plaats in. Voor vrouwen en kinderen smeedt de voorganger op de medegedeelde wijze, nadat genen eerst het hakmes hebben aangeraakt. Voordat men de smederij weder verlaat, wascht een ieder zich de beenen met het water uit het koelvat.

Ook buiten de smederij wordt het ijzer, resp. een kapmes aangewend als geneesmiddel. Zoo zag ik eens een ziek kind op de volgende wijze cureeren: het kind lag onder een foeja sarong, dicht bij het vuur. Er naast zat eene oude vrouw met een hakmes in de hand; het handvat van het kapmes hield zij eenige oogenblikken boven het vuur, waarna zij het mes onder de sarong tegen het kind aandrukte. Vervolgens klapte zij een paar maal in de handen, bracht het hakmes te voorschijn en klopte met het handvat eenige malen op den rand van de haard, onder het prevelen van iets, dat ik niet verstond. Deze handelingen herhaalde zij eenige malen achtereen.

Ook maakt men zich de sterke tanoana van het ijzer ten nutte om zwakkere voorwerpen te versterken. Wanneer de Toradja een nieuwen aarden kookpot in gebruik zal nemen, zet hij dezen ledig op het vuur, trekt vervolgens zijn kapmes, en strijkt ermede driemaal over de opening van den pot, en zegt er bij: mapeni ri kura, majusa ri labu, „het harde zij bij den pot, het zachte zij bij het ijzer (hakmes). [2]

---

[1] Volgens den Toradja wordt door het afkoelen van heet ijzer, het koelwater ook „krachtig.”

[2] Het inheemsche hakmes en „ijzer” dragen in het Barée denzelfden naam labu, waaruit wij misschien mogen opmaken, dat het hakmes het oudste door Toradja's uit ijzer vervaardigde werktuig is.

In de Mededeelingen Ned. Zend. Gen. deel 41 blz. 36—41 deelde ik een en ander mede omtrent suikerbereiding uit het sap van de arenga saccharifera, en vertelde daar hoe de stookplaats wordt „ingewijd" door een hoofd, dat het eerst vervaardigde stuk suiker koopt tegen hoogen prijs. Zoo gaat het bij de Tolage; later vernam ik, dat de Topebato op eenigszins andere wijze eene suikerstokerij inwijden. Het hoofd, dat daartoe is uitgenoodigd, gaat er heen met: een vadem katoen, „opdat veel katoen moge worden verkregen als prijs voor de suiker; „een vischaak, om er veel koopers aan te haken," en een hakmes, n a k a p e n i g o l a, „opdat de suiker steeds hard moge zijn" (natte, weeke suiker bederft spoedig). Voor deze voorwerpen, die de suikerstoker bewaart, ontvangt het hoofd een geschenk in suiker. Het ijzer moest hier dus weer dienen om de broze suiker hard te maken.

Waneeer bij de Tokoelawi een kind 7 dagen oud is geworden, wordt een feestje gevierd. Is het kind de trap afgebracht, dan worden de voetjes op een voor de trap neergelegd stuk ijzer geplaatst, met geene andere bedoeling dan om den nog zwakken levensgeest van het kind met dien van het ijzer te versterken. Van meer Sigische Toradja's is mij deze gewoonte bekend; de Barée Toradja's doen dit niet. Ook andere volken van den Archipel maken van ijzer gebruik bij het voor 't eerst naar beneden brengen van kleine kinderen.

De Barée Toradja's zullen steeds zorgen, dat zij nimmer aan een lijk eenig voorwerp van ijzer in de lijkkist medegeven. Heeft de overledene ijzeren armringen aan, dan worden die eerst verwijderd, voordat het lijk wordt gekist; zoo mogen ook geene wapens medegaan in de kist. De Toradja zegt, dat zoo er ijzer in de lijkkist is, de overledene steeds de rijstvelden zal benadeelen.

De aan het strand wonende peranakan (afstammelingen van Boegineezen of andere vreemdelingen en Toradja's) hebben gaarne een stukje magneetijzer, dat zij in hunne vischfuiken vastbinden, in de overtuiging, dat dit ijzer veel visch zal aantrekken.

Uit den geheelen Archipel zijn voorbeelden bekend, hoe de krachtige levensaether van het ijzer wordt aangewend om zwakke levensgeesten te steunen. Veel komt bijv. de mededeeling voor, dat zwangere vrouwen, of vrouwen, die na de bevalling voor het eerst weder buiten komen, een hakmes of zwaard medenemen „om de booze geesten schrik aan te jagen." Het is mogelijk, dat deze gedachte zich later heeft ontwikkeld; de gewone middelen om

geesten te verdrijven zijn: stankverwekkende middelen (haar, touw of katoen branden, de natuurlijke onaangename lucht van sommige vruchten en planten en derg.), geraas- en levenmakende en schrikaanjagende middelen met vuur en licht, daar geesten gedacht worden een natuurlijken afkeer te hebben van dag- en kunstlicht. Het medenemen van hakmes of zwaard heeft de bedoeling den nog zwakken levensaether van kraamvrouw, foetus of pasgeboren kind te versterken, resp. vast te houden, opdat geen geest dien gemakkelijk kan wegvoeren.

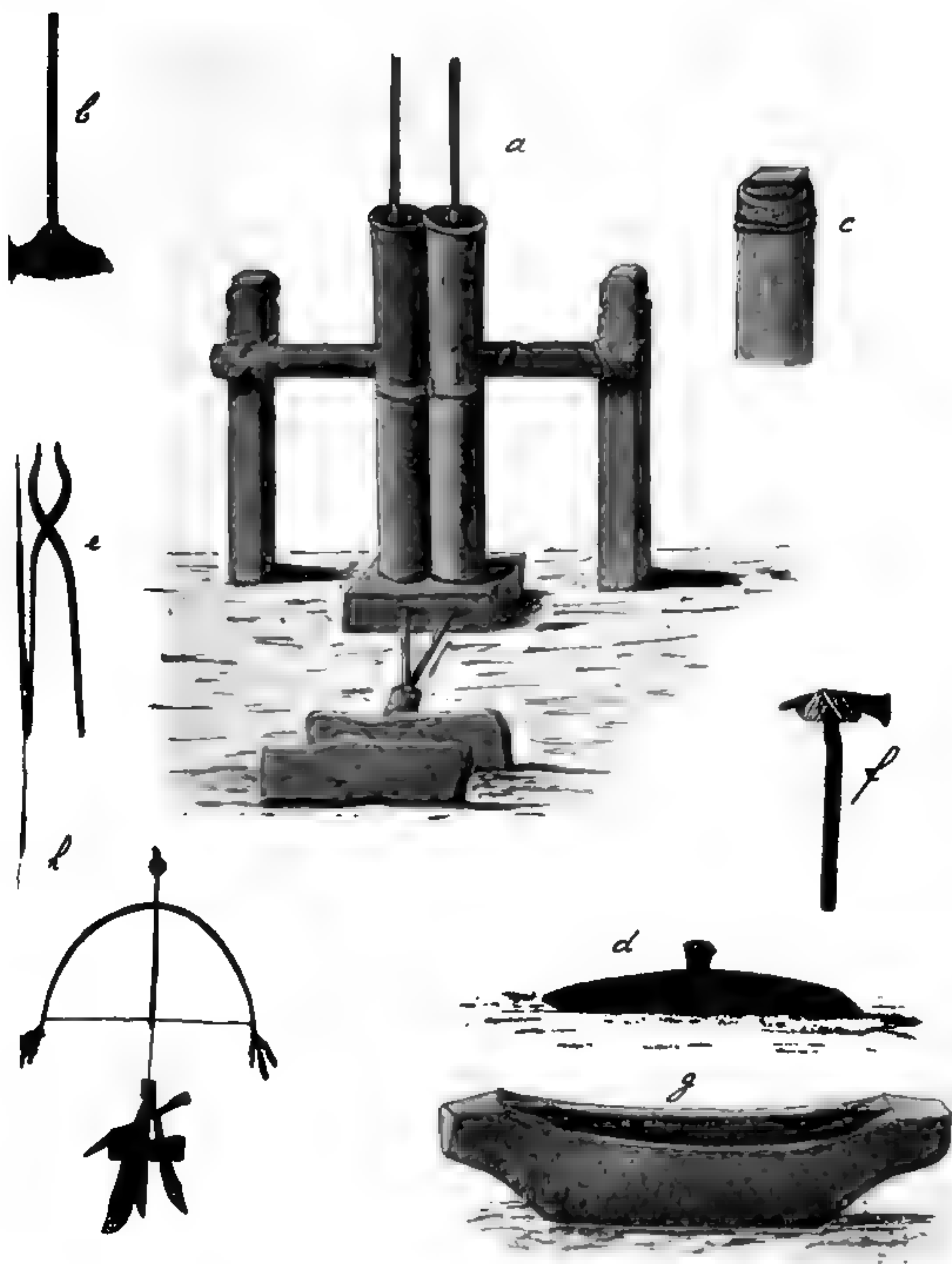

De smederij te Posso, van buiten gezien, naar eene opname van den Heer F. Dumas.

De smederij te Posso, van binnen gezien, naar eene opname van den Heer F. DUMAS.

a. de blaasbalg met den daarvoor geplaatsten oven ($\frac{1}{20}$ ware grootte); **b.** de zuiger van den blaasbalg ($\frac{1}{5}$ w. g.); *c.* het groote aanbeeld om het ijzer uit te smeden ($\frac{1}{5}$ w. g.); *d.* klein aanbeeld voor het omsmeden van ijzer ($\frac{1}{10}$ w. g.); *e.* de nijptang ($\frac{1}{10}$ w. g.); *f.* kleine hamer ($\frac{1}{10}$ w. g.); *g.* koelbak ($\frac{1}{15}$ w. g.); *h.* de bos voorwerpen in hout — lamoa — welke midden in de smederij wordt *opgehangen* ($\frac{1}{15}$ w. g.).

BIJDRAGEN TOT DE SPRAAKKUNST VAN HET OUDJAVAANSCH.

DOOR

H. KERN.

Werkwoorden.

De werkwoordelijke vormen van 't Oudjavaansch laten zich het best vergelijken met de deelwoorden der Indogermaansche talen, dus met woorden die naar den vorm naamwoorden zijn, maar met de werkwoorden dit gemeen hebben dat het onderscheid van tijd, alsook van bedrijvend en lijdend er door wordt uitgedrukt

Aangezien de naamwoorden in 't Oj. geen naamvalsuitgangen, noch de werkwoorden persoonsuitgangen aannemen, is het begrijpelijk dat meermalen één en hetzelfde stamwoord nu eens als werkwoordelijk of schijnbaar werkwoordelijk gezegde, dan weêr als substantief optreedt. Zoo is bijv. tĕka ko, gij zijt gekomen, komt, doch tĕka-mu, uwe komst; ḍatĕng sira, hij komt, ḍatĕngira (-nira), zijne komst; laku! ga uws weegs! laku-mu, uw tocht; pĕjah kami, wij zijn dood; pĕjah-mami, onze dood.

Het aantal van zulke stamwoorden, die alle secondair zijn, is niet zeer groot, en als men daarvan aftrekt dezulke die alleen in den imperatief in stamvorm als gezegde kunnen optreden, dan blijven er zelfs zeer weinig over. Zoo kan laku wel als imperatief voorkomen, maar niet als gezegde in den indicatief of conjunctief; dan wordt vereischt lumaku, lumakwa. Daarentegen kunnen tĕka, ḍatĕng, komen, tibâ, vallen, wel als gezegde in 't algemeen optreden, en in den conjunctief het suffix *a* aannemen; dus tĕkâ, ḍatĕnga.

Het is opmerkelijk dat eenlettergrepige stammen, klaarblijkelijk wortelwoorden, alsook een groot aantal meerlettergrepige, slechts in bepaalde gevallen als gezegde kunnen optreden zonder behulp van een of ander formatief. Bijv. van kon: makon of akon sira, hij beveelt; kinon, bevolen wordende; konĕn, moetende

of zullende bevolen worden; van ton: tinon, gezien wordende; katon, gezien, zichtbaar; tonĕn, moetende of zullende gezien worden; van turû: aturu of maturû ko, gij slaapt, waart slapende; paturû! slaap! Over de uitzondering op dezen regel komen we later terug.

Woorden van deze kategorie kunnen ook niet zonder behulp van formatieven als substantief dienst doen. Om bijv. „bevel” uit te drukken, moet men zeggen pakon, en niet kon; zoo ook is paturû, 't slapen, de staat van slapen; paweh, gift; panon, 't zien, gezicht. Zooals uit het boven vermelde paturû! slaap! blijkt, kunnen deze laatste woorden ook als imperatief dienst doen. Men ziet dus dat de imperatief denzelfden vorm heeft als het substantief, terwijl de indicatief en conjunctief een ander voorvoegsel vertoonen nl. a of ma, en ang, mang. Hiermede komt het bijvoegelijk naamwoord overeen; dus akon of makon, bevelende, beveelt: akona, makona, bevele, of zal bevelen; anon, manon, ziende, ziet; maturû, aturû, slapende, slaapt; evenzoo gevormd zijn de als adjectieven gebruikte woorden adoh, madoh, ver, van doh, 't ver zijn; ahayu, mahayu, goed, schoon, van hayu, 't schoon; ahala, mahala, slecht, kwaad, van hala, 't kwaad.

Daar het bij de verdere behandeling der werkwoordelijke vormen noodig zal wezen telkens op dit eigenaardig onderscheid tusschen de substantiefvormen, die èn in den imperatief èn ook in enkele andere gevallen predicatief kunnen wezen, en de deelwoordelijk-bijvoegelijke vormen terug te komen, is het wenschelijk door verschillende benamingen, liefst korte, beide aan te duiden. Daarom zal ik den substantiefvorm en wat daarmeê overeenkomt, sterk, en den anderen vorm zwak noemen.

Naar den aard van 't begrip dat zij uitdrukken zijn er intransitieve en transitieve werkwoorden. De naakte stammen van deze laatste soort hebben eene passieve beteekenis, zoodat de bedrijvende vorm wordt uitgedrukt door den stam met zekere formatieven te verbinden. Daarom kan men wel spreken van intransitieve en transitieve werkwoorden, maar de stammen op zich zelf vertegenwoordigen in 't Oudjavaansch eensdeels een intransitief, anderdeels een passief begrip.

Er zijn eenvoudige werkwoorden en samengestelde, d. i. dezulke die verbonden zijn met een richting-aanduidend suffix. De suffixen waarvan 't Oj. zich bedient, zijn i (ani) of an, die volgens vaste

elkaar vervangen, en akĕn. Het lijdt geen twijfel dat deze suffixen oorspronkelijk richting-aanduidende partikels zijn; gedeeltelijk komen ze nog als zoodanig voor. Van daar dat de hiermeê voorziene werkwoorden in aard overeenkomen met onze werkwoorden, wanneer deze samengesteld zijn met een zgn. voorzetsel. Men vergelijke bijv. anangisi, (hij) beweent, met anangis (hij) weent, en men zal erkennen dat er tusschen anangisi en „weenen" geen ander verschil bestaat dan dat het richting-aanduidende element bij ons vóór, in 't Oj. achter het eenvoudige werkwoord geplaatst wordt. In de spraakkunsten van 't Javaansch pleegt men de werkwoorden op i of an te bestempelen als transitieven en die op akĕn als causatieven. Tegen die termen bestaan eenige bezwaren. Vooreerst is er een heirleger van transitieven die niet op i of an uitgaan, zoowel eenvoudige werkwoorden als andere, die op akĕn; immers ook deze laatsten zijn transitief. Daarenboven is de functie der werkwoorden op i of an niet altoos die van een transitief, noch drukt akĕn altijd een causatief begrip uit. Daar de betrekkingen die door de oorspronkelijke partikels i of an en akĕn worden aangeduid veelvuldig zijn, is het een ijdel pogen voor die twee klassen van samengestelde werkwoorden een naam te bedenken die hun veelzijdige beteekenis uitdrukt. Men zal dan evenmin slagen als wanneer men beproeven wilde in onze taal alle met verschillende partikels samengestelde werkwoorden te kenmerken met een bijzonderen naam. Welken naam zal men geven die toepasselijk is op al de werkwoorden die bijv. met ge zijn samengesteld, als gedenken, gelooven, genezen, geraken, enz.? Of met be, als: bedenken, beloven, bevatten, bedragen, beslapen, beluisteren, beklagen, enz.? Stelt men zich op het standpunt der praktijk, dan verdienen die in zwang zijnde termen der Javaansche spraakkunst onvoorwaardelijk afkeuring, omdat ze tot verwarring bij den leerling aanleiding geven. Te gelegener plaatse zal meer in bijzonderheden over de verschillende functies van bovengenoemde suffixen in 't spraakgebruik gesproken worden.

Het Oj. werkwoord bezit geen vorm voor den infinitief. Wel is er een verbaalsubstantief, en dit wordt in onze taal uitgedrukt door onzen infinitief met voorafgaand lidwoord, maar dit is niet de eigenlijke, afhankelijke infinitief. Hieruit volgt dat de werkwoordelijke stam in 't Oj. nooit de waarde heeft van een infinitief. Trouwens, ook in 't Indogermaansch is de infinitief nooit een stam,

maar een met één of meer suffixen gevormd woord. Desniettemin kan men gemakshalve ter vertaling van een Oj. werkwoord in woordenboeken en spraakkunsten onzen infinitief gebruiken, mits men begrijpe dat zoo'n infinitief geen juiste vertaling naar den vorm is, maar alleen aanduidt het begrip dat in den stam ligt opgesloten. In 't Ibanag-Spaansche Woordenboek van Bugarin-Rodriguez wordt een andere manier gevolgd; bijv. bij lakad vindt men als vertolking: „R. de caminar y andar", d. i. „Wortel van reizen en gaan". Dit is voorzeker juister, maar ook omslachtiger. Daarom zal in 't vervolg eenvoudig onze infinitief dienen ter vertolking van de beteekenis die in een werkwoordelijken stam ligt opgesloten, hetgeen na 't zooeven opgemerkte niemand op een dwaalspoor zal leiden.

Het Oj. mist, gelijk de verwante talen over 't algemeen, een koppelwoord. Deze omstandigheid heeft aanleiding gegeven dat in de Javaansche, Maleische, Sundaneesche en nog andere woordenboeken een menigte van als gezegde voorkomende woorden als werkwoorden te boek staan of althans als zoodanig vertolkt worden, zonder dat ze het ooit zijn. Zulke woorden zijn o. a. hilang, verdwenen, verloren, weg; tikĕl, geknakt, doorgebroken; dadi, geworden; pĕjah, dood, gesneuveld; dudû, anders, averechtsch; wruh, bewust, bekend (met), ervaren; luput, mis; lĕpas, afgegaan, losgelaten, bevrijd; enz. Al zulke woorden kunnen niet alleen als gezegde en attribuut, dus bijvoegelijk, gebezigd worden, maar ook als substantief, gelijk trouwens ook in onze taal een adjectief gesubstantiveerd kan worden door voorvoeging van 't lidwoord of ander bepalend woord; bijv. het kwaad; het schoon, haar schoon, enz. Van 't als substantief beschouwde woord kan dan met het voorvoegsel a of ma op nieuw een gezegde of zuiver adjectief gevormd worden; dus adadi, atikĕl. Verder worden van die stamwoorden werkwoorden als andadi, anikĕl gevormd, maar daaruit volgt niet dat die stammen zelven werkwoorden zijn, eer het tegendeel. In zooverre als de woorden van bedoelde soort, die alle klaarblijkelijk secondaire stammen zijn, bestaande uit een wortel met voorgevoegd verouderd formatief, in beteekenis overeenkomst vertoonen met het zgn. part. perf. pass. [1] der Indogermaansche talen, bijv. hilang is letterlijk en onveranderlijk = Skr. naṣṭa; dadi = Skr. bhûta [2]; tikĕl = bhagna;

[1] Dadi aan 't begin van een volzin ter voortzetting beantwoordt geheel aan 't Latijnsche „quo facto".
[2] Dit zijn eigenlijk intransitief-passieve aoristvormen.

dudû = bhinna; lĕpas = mukta, zou men misschien geneigd zijn aan deze woorden een werkwoordelijk karakter toe te schrijven, maar wanneer een verleden deelwoord onafhankelijk is geworden van het tijdsbegrip — en dat is het geval met hilang, dudû, enz. — is het geen deelwoord meer, maar volledig een adjectief geworden.

Het is heel wel mogelijk dat de aangeduide secondaire woordstammen oorspronkelijk geheel met de Indogermaansche deelwoorden overeenstemden, doch ze kunnen in de ons bekende taal niet meer als zoodanig gelden, evenmin als bij ons woorden als vijand, vriend, heiland nog als tegenwoordige deelwoorden mogen beschouwd worden, al waren ze dit oorspronkelijk.

Er zijn woorden waarbij men in twijfel staat of men ze als werkwoorden mag bestempelen al dan niet. Daartoe behooren tĕka en datĕng, komen (momentaan), gekomen zijn; tibâ, vallen (momentaan); lunghâ, heengaan, en eenige andere; ze staan in 't spraakgebruik zoo geheel op één lijn met ontwijfelbaar werkwoordelijke afleidingen, als bijv. mara, ergens heengaan, van para, mangkat van angkat, zich opmaken, vertrekken, dat ik geneigd zou wezen ze tot de werkwoorden te rekenen, niettegenstaande de omstandigheid dat tĕka gevormd is als tĕrang, helder [1] en tibâ als tikĕl, zoodat ze oorspronkelijk dus geen werkwoord kunnen heeten.

Meer bepaald nog zou ik een werkwoordelijk karakter toekennen aan stammen als hana, wwaya, wwara, wwantĕn, alle beteekenende „er zijn". Deze toch zullen, als gezegde in een volzin, in 't Sanskrit vertaald, steeds door een werkwoord in een zgn. „modus finitus" weergegeven worden, hetgeen met bovengenoemde woorden als dadi, dudû, tikĕl, enz. niet het geval is.

Feitelijk is het vrij onverschillig hoe men de naakte stammen die in 't algemeen, d. i. onvoorwaardelijk, als gezegde kunnen optreden wil betitelen. De hoofdzaak is, te weten dat ze zonder behulp van bijkomende elementen predicatief zijn. Wel is het van belang op te merken dat allerlei andere primaire en secondaire werkwoordstammen, als ton, kon, rĕngö, panggih, haliwat, enz. in bepaalde gevallen zonder behulp van een formatief de plaats

[1] Rang is de wortel dien men terugvindt in Samoa lâ, Maori ra, zon; Eromango dan, daglicht; Yap, Marshal eiland, Mare ran, Lifu dra, NCaledonië tan. Van denzelfden wortel komt o. a. ook Ibanag dalangarang, helder schijnsel; en Jav. arang.

van een gezegde kunnen innemen of als absolutief ter aanduiding van een bijhandeling gebezigd worden. Om niet in herhalingen te vervallen, verwijs ik hier naar het opstel getiteld „Eenige imperatiefvormen van het Oudjavaansch” en „Oudjavaansche absolutieven” in deze Bijdragen, D. XXXVIII. De syntaktische regelen omtrent het gebruik van den naakten stam achter de partikels ta(n), an, ya(n), en achter de verkorte voornaamwoordsvormen k, t, kam, r, enz., al of niet met gezegde partikels verbonden, blijven bewaard voor de syntaxis.

Over formatieven bij 't werkwoord in 't algemeen.

Het Oudjavaansch is betrekkelijk rijk aan formatieven, d. i. aan middelen om zekere betrekkingen waarin het werkwoordelijk gezegde tot zijn onderwerp staat, als oogenblikkelijke of durende handeling; als intransitief, actief of passief, uit te drukken; ook om verschil van Tijd en Wijze aan te duiden. Bij de behandeling dier formatieven moeten wij ons bepalen tot dezulke die in het taalgevoel nog levendig als zoodanig gevoeld worden, met terzijdelating van verouderde formatieven als waarvan boven reeds sprake was, als tĕ, ti, la of l, waarbij men voegen kan i of ri, rĕ of r, sa of s, ba, bĕ, pĕ, terwijl het twijfelachtig is of si, mĕ en wa nog tot de levende verbaalprefixen mogen gerekend worden; ze behooren eer tot de woordvorming.

Als formatieven dienen voor-, in- en achtervoegsels, waarvan enkele in verwante talen nog als zelfstandige partikels voorkomen.

De gebruikelijke voorvoegsels of prefixen zijn: a of ma, ang of mang, pa, pang, ka, maka, paka, mi, pi, paha, silih, si. Van deze staan pa, pang, paka, pi in de sterke vormen achtereenvolgens naast a of ma, ang of mang, maka, mi in de zwakke.

Er zijn twee prefixen die tevens infixen zijn, naar gelang van omstandigheden; nl. um, m en in. Um, m is prefix bij stammen die met een klinker, p of w beginnen; infix bij alle overige stammen In is alleen prefix bij stammen die met een klinker beginnen; anders is het een infix.

Suffixen zijn i of an, die malkaar volgens vaste regels vervangen; akĕn; a; ĕn. Het samengestelde suffix ani heeft dezelfde beteekenis als i.

Een werkwoordelijke vorm kan voorzien zijn van een voor- of

invoegsel, en te gelijkertijd van *één* of meer achtervoegsels. Bijv. ang-atur-i, ang-atur-an-a; ka-ton-a; ka-wruh-an-a; l-um-ĕkas-a; l-um-ĕpas-an-a; p-in-ĕjah-an-a.

Werkwoordvorm met um, m.

Voorbeelden van de wijze waarop dit prefix-infix met den stam verbonden wordt, zijn: umangkat, mangkat van angkat; umilu, milu van ilu; umulih, mulih van ulih; umĕtu, mĕtu van wĕtu; umati, mati van pati; kumĕmit van kĕmit; tumon van ton; lumaku van laku; sumahur van sahur; humîs van hîs.

Door dit formatief wordt aangeduid dat de handeling beperkt blijft bij 't subject, of te zijnen behoeve alleen geschiedt. De handeling wordt voorgesteld als onopzettelijk, spontaan, zonder dat het subject zich er voor inspant, hetgeen niet wegneemt dat ze op een voorwerp kan gericht zijn, zoodat het gevolg der handeling het subject ten goede komt, in zijn belang is. Hieruit reeds kan men opmaken dat de vorm met um, m meestal intransitieve beteekenis heeft, maar soms ook eene transitieve, als namelijk de handeling niet volkomen is zonder een voorwerp dat door die handeling getroffen wordt.

In 't Indogermaansch is, of liever was er een werkwoordsvorm die hetzelfde uitdrukte, nl. het Âtmanepadam in 't Sanskrit, het Medium in 't Grieksch, het Deponens in 't Latijn. Eenige voorbeelden uit zeer vele mogen het hier beweerde staven. Men vergelijke mati, sterven, met Skr. mriyate, Lat. morior; mangkat, zich opmaken, vertrekken, met Lat. proficiscor; mĕtu, uitkomen, opkomen, met Lat. orior, Skr. utpadyate; milu, tumût, meêgaan, volgen, met Skr. sacate, Gr. *ἕπομαι*, Lat. sequor; mulih, naar huis gaan, met Lat. revertor; tumon, blikken, zien, met Skr. îkṣate; lumaku, zijns weegs gaan, reizen, trekken, met Gr. *πορεύεσθαι*; sumahur, antwoorden, met Gr. *ἀποκρίνεσθαι*; dumilah, schitteren, glanzen, met Skr. dyotate, rocate.

De vorm met um, m drukt tegelijker tijd uit dat de handeling oogenblikkelijk, anders gezegd perfectief of aorist is. Dit wordt niet rechtstreeks er door uitgedrukt, maar vloeit voort uit de omstandigheid dat het imperfectieve, voortdurende, gewilde eener handeling wordt aangeduid door een anderen werkwoordsvorm, nl.

door 't prefix ang of mang. Door de afwezigheid van elke aanduiding van 't imperfectieve in den vorm met um, m, krijgt deze laatste van zelf de beteekenis van een perfectief of aorist. Meestal zal de vorm zóó voorkomen dat men bij vertaling in onze taal den verleden tijd moet gebruiken, doch dat ligt in den aard der zaak, omdat de meeste Nederlandsche werkwoorden, althans de niet samengestelde, in 't Praesens imperfectieve beteekenis hebben; zoo is bijv. „hij trekt, reist" imperfectief, doch „hij vertrekt, verreist" perfectief. Sommige van onze werkwoorden kunnen ook in den Teg. T. perfectief zijn, bijv. „ik ga", als ik bedoel „ik ga terstond"; dit gaat trouwens van zelf over in de beteekenis van een Futurum, hetgeen duidelijk uitkomt als men zegt: „ik ga morgen". Volgens het hier opgemerkte zal dus bijv. umadĕg, madĕg meestal vertaald moeten worden met: „(hij) stond op, verhief zich", en mangadĕg, angadĕg met „stond; richtte zich op, bleef staan" of „staat, richt zich op, blijft staan", doch er zijn gevallen dat ook een vorm met um, m eene vertolking met onzen Teg. T. toelaat [1]. Staat de vorm niet predicatief, maar attributief, dan hebben wij over niets anders te beschikken, dan over ons Tegenw. Deelwoord; in 't Grieksch is het Partic. Aorist te gebruiken; dus sumahur is zoowel ἀπεκρίνατο als ἀποκρινάμενος. Is de Oudj. vorm voorzien van het conjunctief-futurum-suffix *a*, dan blijft hij natuurlijk de perfectieve beteekenis behouden, maar bestaat er in onze taal evenmin een middel om zulks door een bepaalden vorm uit te drukken; sumahur-a is „moge" of „zal antwoorden"; het Grieksch heeft ten minste voor den conjunctief het middel in zijn Aor. Conj., maar in het Fut. onderscheidt het evenmin perfectief en imperfectief als onze taal.

Niet alleen bij de eenvoudige werkwoordelijke stammen, maar ook bij de samengestelde kan naar believen, voor zoover de beteekenis van 't grondbegrip zulks toelaat, het prefix-infix gebruikt worden; dus van gawe + akĕn: gumawayakĕn; van pĕjah + i: mĕjahi; van mulat + i: mulati, mulatana. De hedendaagsche taal heeft dit vermogen verloren; uit het bekende [illegible] Krama van [illegible] blijkt dat dumugi een secondaire stam is geworden.

---

[1] Bijv. als KO. VII, 6 bij een aanroeping der godheden gezegd wordt kita tumon ing adoh aparĕ, dan is te vertalen: „gij ziet wat ver en nabij is", maar nooit „gij zijt bezig of poogt te zien".

Aangezien de werkwoordelijke vormen voor 't meerendeel te vergelijken zijn met de deelwoorden der Indogermaansche talen, spreekt het van zelf dat de vorm met u m, m ook attributief kan gebezigd worden. Zoo is d u m e h „het veroorzaakt", maar ook „'t veroorzakende", hetgeen van zelf overgaat in de beteekenis van „oorzaak", dus van een substantief. In 't algemeen is het attributief gebruik bij 't infix-prefix veel zeldzamer dan bij den imperfectieven vorm. Ook van de nieuwere taal kan dit gezegd worden; daarentegen zijn de met u m gevormde substantieven in 't Bulusch vrij talrijk.

Als imperatief bij den hier behandelden vorm dient de naakte stam; bijv. l a k u, ga! gaat! bij l u m a k u; p a r a n g k e, kom hierheen! bij u m a r a, m a r a; h ĕ n ĕ n g, zwijg! bij h u m ĕ n ĕ n g; u l i h t â n a k u, keer dan terug, mijn zoon! bij u m u l i h, m u l i h; t u r u n, daal neer! bij t u m u r u n [1]. In 't Grieksch zou men in de overeenkomstige gevallen den imperatief aorist gebruiken.

Wanneer men 't gebruik van hetzelfde prefix-infix in het Tagalog vergelijkt, dan ziet men dat de perfectieve beteekenis opgesloten ligt in al de kategoriën van werkwoorden die volgens Totanes (Arte § 147 vgg.) dezen vorm vereischen. Het verschil is dat bijv. s u m u l a t, vormelijk = s u m u r a t, als imperatief aorist dienst doet, terwijl in den indicattef vereischt wordt s u m u n g l a t, dat aan een Spaansch e s c r i b i ó, Fransch é c r i v i t, dus aan zgn. Parfait Défini beantwoordt, en deze tijd, hoewel oorspronkelijk een Perfectum, heeft in de Romaansche talen de rol van den Aorist overgenomen.

De benaming Toestandswoord, dien men in de Javaansche spraakkunst heeft ingevoerd, drukt ten deele het eigenaardige van den hier behandelden woordvorm uit, [2] maar laat niet genoeg het perfectief karakter er van uitkomen en lijdt daarenboven aan 't gebrek dat als een bijzondere woordsoort wordt beschouwd wat slechts een

[1] Zie voor bewijsplaatsen deze Bijdragen, D. XXXVIII, blz. 22.

[2] Men vergelijke wat de Cuevas opmerkt van dezen vorm in 't Ibanag (Arte nuevo p. 108): „los cuales propiamente son neutros, porque al juicio de los indios, solo significan el estado de los agentes, no sus acciones en cuanto activas, sino en cuanto inmanentes, no obstante que muchas de ellas no lo sean. V. G. La raiz c a n, que es raiz de comer, segun la razon, parece que debia ser transitiva, porque el que come, algo come: sin embargo, en Ybanag, la accion de comer, nada connota mas de lo que puede connotar esta voz, a n d a r, r e i r, d e s c a n s a r, es decir solo connota el estado del sugeto." Dat men in 't Ibanag k u m a n zegt, is even begrijpelijk als dat men in 't Skr. zegt b h u n k t e, dus een Âtmanepadam bezigt voor hetzelfde begrip; zulks ligt in den aard van 't begrip. K u m a n is dan ook algemeen Maleisch-Polynesisch.

vorm is. Het is toch niet geheel juist, schijnt het, umadĕg en angadĕg voor twee verschillende woorden te houden, terwijl ze niets anders zijn dan twee verschillende wijzen waarop men zich zekere handeling voorstelt. Mochten umadĕg en angadĕg twee verschillende woorden heeten, dan zouden 't Actief en 't Passief van één en hetzelfde werkwoord ook als twee »woorden« bestempeld moeten worden.

Gebruik van de voorvoegsels a en ma.

Met deze voorvoegsels, die volkomen gelijkwaardig zijn, vormt men in de eerste plaats eigenschapswoorden, dus adjectieven. De eigenlijke beteekenis is die van »met, hebbende«. Bijv. ahayu, mahayu, schoon, goed, van hayu, 't schoon, goedheid; ahala, mahala, kwaad, van hala, 't kwaad; akweh, makweh, veel, van kweh, aantal, veelheid; ahurip, mahurip, leven hebbende, levend, van hurip, 't leven: adoh, madoh, ver, van doh, afstand; mawwah, vruchtdragend, van wwah, vrucht; akĕmul putih, wit-gesjaald; maratha maṇik, met edelsteenen krijgswagen; akurĕn, mastrî, getrouwd zijn, tot vrouw hebben; angaran, mangaran, genaamd; aputih, maputih, wit-gekleurd, wit, van putih, witte kleur. Deze voorbeelden en in 't algemeen alle woorden, waarin a en ma de vermelde beteekenis hebben, kunnen niet met recht werkwoordelijke vormen heeten, omdat geen tijdsbetrekking er in ligt opgesloten, en 't begrip van tijd is onafscheidelijk met dat van 't werkwoord verbonden [1]. Een woord als »levend« is wel naverwant met het deelwoord »levende«, dus met een werkwoordelijken vorm, maar is geheel adjectief geworden en verschilt dan ook vormelijk van 't

[1] Meermalen is de verbinding tusschen ma en 't volgende woord of woordcomplex zóó los, dat ma eenvoudig aan ons „met" of „en" beantwoordt. Bijv. AW. st. 115 leest men tĕlas akalambi-kambala mapâduka sâdhana ni gaganacara, „reeds had hij 't wollen wambuis aan en de schoenen, 't middel om door 't luchtruim te gaan". Het is duidelijk dat sâdhana ni gaganacara wel eene nadere bepaling van een substantief, hier pâduka, kan wezen, maar niet van een bijv. naamwoord of werkwoord; de Javaansche vertolking heeft dan ook te recht voor ma: miwah, dus een voegwoord. Vgl. ook st. 110: mapâduka ratnamaya; ware ratnamaya een substantief, dan zou men het als met pâduka eene samenstelling vormende, op de wijze van kalambi-kambala, kunnen beschouwen, maar het is een adjectief, en dit kan niet een nadere bepaling van een adjectief en evenmin van een werkwoordelijken vorm wezen.

[illegible]

[illegible]

[illegible] aanbevolen. [illegible] hebben [illegible] weddingzw[illegible] elkaar [illegible].

[1] [illegible]

Uit deze laatste voorbeelden kan blijken hoe de begrippen "bloemen krijgen", "gaan bloeien" en "bloemen hebben" elkaar raken, evenals "een kleed aandoen, zich kleeden" en "gekleed zijn". De overgang van "hebben" tot "krijgen", van "in een toestand verkeeren" tot "in een toestand komen", is die van rust tot beweging Het is dus wel te verklaren dat Oj. a en ma niet enkel een "hebben", maar ook een "krijgen, nemen" uitdrukkken; in 't eerste geval vormen ze eigenschapswoorden, in het tweede woorden van beweging, werkwoorden. Al de beteekenissen die in de Filippijnsche talen de werkwoorden met ag en mag vertoonen, komen ook toe aan de Oudjavaansche werkwoorden met a en ma. Dus is akurĕn, makurĕn niet slechts "een vrouw hebbende, getrouwd", maar ook "een vrouw nemen, trouwen"; asibû, masibû is "zich baden", vgl. Iloko agbasa, zich wasschen; awiku, mawiku, "monnik worden, zich als monnik voordoen, monnik zijn"; aputih, maputih is "wit" en "wit worden"; akĕmul putih witgesjaald, en "een witte sjaal omdoen"; ahyas, mahyas, getooid, en zich tooien, Mal. bĕrhyas.

In 't kort kan men dit aldus uitdrukken: in 't Oj. hebben a, ma tevens de functie van a', ma' overgenomen: hetzelfde is geschied in 't Mak. en Bug., alsook in 't Dayaksch. Omgekeerd heeft in 't Maleisch bĕr, etymologisch = Filippijnsch mag een ouder ba = Day. ba, Oj., Mak., Bug. ma vervangen; dus is Mal. bĕrnâma, genaamd, een adjectief, doch bĕrlayar, zeilen, een werkwoord.

Het is niet onwaarschijnlijk dat ook het Javaansch eenmaal den gesloten vorm van 't prefix bezeten heeft. Een spoor daarvan vindt men in marapwi, naam van den vuurspuwenden berg Mĕrapi, uit mar en apwi, vuur; marhya en marhyang, bidden, iemand die zekere priesterlijke waardigheid bekleedt. De normale vorm van 't voorvoegsel in 't Jav. zou wezen mâ [1] doch *r* als plaatsvervanger van den gutturalen toiller is niet geheel zonder voorbeeld, bijv. in turut, bijvorm van tût, (dit uit tu'ut), en ook het Dayaksch heeft bara, waar men baha verwachten zou, = Bulusch maha, Bisaya maga, Iloko aga.

De met a en ma in 't Oj. gevormde werkwoorden kunnen zoowel intransitief als transitief optreden. Tot de eerste soort behooren bijv. aturû, maturû, slapen; awungu, mawungu,

[1] Inderdaad komt K O. II, 2 mâsiḍakĕtan, belendend, voor, doch elders asiḍakĕtan; het zal hier wel eenvoudig een andere spelling van ma zijn.

atanghi, matanghi, wakker worden; mojar, zeggen; macarita, vertellen; asû, masû, krijten, jammeren. Hierbij sluiten zich aan ettelijke intransitieven die meestal aan reflexieven in onze taal beantwoorden; bijv. adyus, madyus, zich baden, hoewel ook wij hiervoor eenvoudig „baden" zeggen; masibû, asibû, zich baden; ahyas, mahyas, zich tooien; erang, merang, zich schamen (als adjectief: beschaamd); matĕmahan, zich metamorfoseeren. Is het stamwoord een concreet substantief, dan kan 't werkwoord gelijkheid of gelijkenis uitdrukken, bijv. awiku, mawiku, als monnik optreden, zich voordoen, maar ook: monnik zijn of worden. Ook zekere waardigheid bekleeden: apatih, mapatih, Patih zijn. Transitieven zijn: aweh, maweh, geven, laten, atstaan, veroorzaken; awarah, mawarah, onderrichten; olih, molih, verkrijgen, winnen, overwinnen; akon, makon, bevelen; atakwan, matakwan, vragen, meestal intransitief, zeldzamer transitief, bijv. matakwan unggwanta (hij), vraagt waar gij zijt. Mânak, een kind krijgen, baren, is eigenlijk intransitief. Evenzoo aputra, maputra, zonen krijgen.

Eigenaardig is 't gebruik van ma in uitdrukkingen als maputra, jegens (zijn) zoon; maprabhu, jegens zijn heer; makâka, jegens (zijn) ouderen broeder; marâma, jegens (zijn) vader. Bijv. asih nira maputra, zijn liefde jegens zijn zoon, Râm. 2, 71; mâsiha mawĕkâ, zal liefderijk zijn jegens zijn kind, Smaradahana.

Het onderscheid tusschen de werkwoordelijke vormen met a, ma en die met um, m is, in 't algemeen gesproken dit, dat de laatsten bepaald perfectief zijn, de eersten niet. Dus beteekent akĕmit, makĕmit, bewaken, bewakende; bijv. sang makĕmit palĕmbuan, degene die de kraal bewaakte, d. i. de bewaker van de kraal, Râm. 2, 13; de sang nâthâkĕmita irikang bhûmi, dat de vorst de aarde zal behoeden; 3, 84; akĕmita ri sang gurupatnî, hij moet passen op de vrouw des meesters, Âdip.; akĕmitana, hij moet passen op; 16. Doch kumĕmit ri Dh., hij paste op, trad op als bewaker (op dat oogenblik) voor Dh., Bhârata- Y. 231. Hetzelfde geldt van arakṣa, passen, hoeden, arakṣeng lĕmbu, Âdip.; rumakṣa, wacht houden (i, over); rumakṣe sang P., z. v. a. behoedde, Bhâr. Y. 151; tar wĕnang rumakṣâ, niet in staat (toen) te beschermen, z. v. a. te heerschen; angrakṣa is „voor de veiligheid zorgen", ar. ring Kurupati, den Kuruvorst beveiligende (imperfectief). Asahur is 't woord nemen, een redevoering houden; sumahur,

antwoordde. Nog een paar voorbeelden van eenigszins anderen aard; akĕtĕr, makĕtĕr, vertolking van Skr. kampita [1] bet. „met beving vergezeld, bevende, dreunende, sidderende, trillende (en van de stem: trembleerende)"; bijv. patĕr akĕtĕr, 't onweêr dreunde, Bhâr. Y. 479; beven, sidderen, trillen, 535; 545; Bhoma-K. 6. Kumĕtĕr, sidderde (perfectief, z. v. a. begon te sidderen); kumĕtĕr aiĕs, sidderde van angst (eig. beangst). Bhâr-Y. 555; Âdip. 49: 108; trilde, beefde Bhâr. Y. 591. Men vergelijke nog akiḍukus, makiḍukus, een ineengedoken houding aannemende, wegduikende, wegschuilende, o. a. AW. 53; tahĕn ri jro râjyâkiḍukus akĕmul panghub, de boomen in den Kraton schuilden weg door zich in de schaduw te hullen, Bhâr. Y. 512. In 't Skr. zou men zeggen lîna. Daarentegen is angiḍukus gelijk Skr. alîyata, drukte zich dicht tegen (iemand of iets) aan; asinglar angiḍukus amĕṇḍĕm ing çawa, op zijde wijkende drukte zij zich (Duitsch: schmiegte sich) voorover vallende op de borst tegen 't lijk aan; Bhâr. Y. 590.

Het onderscheid dat in het Tagelog gemaakt wordt tusschen de werkwoordsvormen met um, m en mag, komt slechts ten deele overeen met dat in 't Oj. Wanneer mili, van bili, Oj. wĕli, Mal. bili, beteekent „koopen", maar magbili, verkoopen, dan is het duidelijk dat het eerste een mediaalvorm is, in overeenstemming met de functie van 't prefix-infix in Oj. Magbili, verkoopen, eigenlijk: ruilen, een ruil doen, staat geheel op dezelfde lijn als bijv. mabigay, geven, Oj. maweh, aweh. Dus ook in dit opzicht bestaat overeenstemming. Maar bij veel werkwoorden, naar 't schijnt steeds transitief genomen, duidt de vorm een veelheid van handeling of personen aan, in tegenstelling tot den vorm met um; dus maggawá, veel doen, of doen van velen, doch gumawá, doen. Intusschen vereischen de imperfectieve tijden steeds een reduplicatie, bijv. magsusulat, zal veel schrijven; nagsusulat, schrijft, is bezig met schrijven, zoodat maggawá op zich zelve geen imperfectieve beteekenis heeft. [2] Ook in 't Bataksch zijn er afleidingen met mar, die op een meervoud van bezitters doelen, of op de grootte er van; bijv. marrara, rood, van veel vruchten;

---

[1] Dit kampita is 't part. van kampate, beven, sidderen, beteekent dus „in beving gekomen, bevende, sidderende", en niet het part. van 't causatief kampayati.

[2] Totanes Arte p. 46.

marbolou, zeer groot. [1] In tegenstelling tot het Tagalog zijn deze vormen alle eigenschapswoorden.

In 't voorbijgaan zij opgemerkt dat eigenschapswoorden als attribuut ook zonder voorvoegsel gebezigd worden; bijv. alas göng, een groot woud; masĕnö bâng, met rood schijnsel; akĕmul putih, witgesjaald; agawe hala, kwaad doen. Dat men tusschen beide vormen weinig of geen logisch onderscheid maakt, blijkt uit plaatsen als Râm. 2,2: tuñjung putih pwa ya-ta tuñjung mabâng, witte lotussen en roode lotussen. Ondubbelzinnig substantieven, die in 't Oj. niettemin als adjectief dienst kunnen doen, zijn zulke Skr. abstracta als krodha, toorn, çakti, kracht, yukti, geschiktheid, behoorlijkheid; tuṣṭi, tevredenheid; siddhi, volkomenheid, en dgl. die herhaaldelijk in 't Oj. "toornig, krachtig, geschikt, behoorlijk, tevreden, volkomen" beteekenen. Trouwens ook in 't oudste Indisch zijn er substantieven, die als adjectief gebruikt worden, soms met wijziging van accent: sáhas, geweld, zege; geweldig, zeeghaftig; yáças, aanzien, yaçás, aanzienlijk. Nog vaker komen in 't Pâli substantieven als adjectief gebruikt voor.

De imperatief der intransitieve werkwoorden wordt gevormd door a en ma te vervangen door pa. Dus paturû, slaap! pawungu, patanghi, word wakker, sta op! pawiku, word monnik! pastrî, neem een vrouw, trouw! Een enkele maal wordt den imperatief nog het conjunctief-futurum-suffix toegevoegd; pawungw-a, word wakker! pâjara, doe mededeeling!

De eigenschapswoorden hebben, uit den aard der zaak, geen imperatief. Wel kunnen ze verbonden worden met het conjunctief-futurum-suffix: (m)aputiha, zal wit zijn of worden: mabânga, zal rood zijn of worden. Dit stempelt de adjectieven niet tot werkwoorden, dewijl ook substantieven en voornaamwoorden het suffix aannemen. Als bijwoorden gebruikt, kunnen eigenschapswoorden in den bijwoordelijken of modalen imperatief voorkomen. Deze vorm kan eerst later behandeld worden.

Gebruik van de voorvoegsels ang en mang.

Dit tweelingprefix, dat zoowel bij enkelvoudige als bij samengestelde werkwoordstammen voorkomt, wordt op de volgende wijze met den stam verbonden.

---

[1] V. d. Tuuk Tob. Spr. p. 110, waar deze vormen als werkwoorden beschouwd worden.

Als ang, mang verbonden wordt met een stam, welks beginletter een klinker, h, g, j, ḍ, dh, r (ook ṛ = rĕ), l (ook ḷ = lĕ) is, dan heeft er geen klankverandering [1] plaats. Dus (m)angadĕg van adĕg; (m)anginte van inte; °usap van usap; °arĕki van arĕki; °unyakĕn van uni; °hanâkĕn van hana; °her van her; °göng van göng; °gĕsĕngi van gĕsĕng; °gyâken van gya; °janma van janma; °jambakakĕn van jambak; °jugjug van jugjug; °ḍanḍa van ḍanḍa; °dadi van dadi; °dohi van doh; °dhik van dhik; °rĕngö van rĕngö; °rusak van rusak; °rahupi van rahup; °layang van layang; °lĕpasakĕn; °lilir van lilir; °lwangi van lwang.

Aanm. Betrekkelijk zelden, zoowel in de Oorkonden als in de HSS., komt het voor, dat vóór j, ḍ en d de ng is overgegaan in de nasaal van de klasse waartoe de beginletter van den stam behoort; bijv. añjaṃah van jamah in KO. III, 5, doch angjamah in VIII, 4; añjĕnĕk BY. 545; añjrah van jrah; manḍanḍĕr van ḍanḍĕr KO. XXX, 46; mandadi van dadi Tantu. Wat in 't Oudjavaansch uitzondering schijnt, is regel in de nieuwere taal, maar zonder twijfel hebben beide wijzen van uitspraak reeds vroeg naast elkaar bestaan en zijn ze evenoud en licht te verklaren beide als regelmatige, hoezeer verschillende ontwikkelingen van een nog ouder klank, namelijk de Anuswâra. In verloop van tijd heeft deze Anuswâra den klank van den gutturalen neusklank aangenomen, hetgeen echter gebeurd moet zijn nadat het Sanskritalfabet op Java was ingevoerd. Ten tijde toen de sluitletter van ang, mang nog als de Skr. Anuswâra klonk, kon ze licht overgaan in de nasaal van de klasse waartoe de beginletter van den stam behoort, en verder kon uit ṁd, ṇḍ, ṁr, ṁl door assimilatie ontstaan dd, ḍḍ, rr, ll. In 't Ibanag is deze assimilatie regel geworden; in 't Maleisch en Dayaksch is uit ṁr en ṁl geworden rr en ll, en hieruit door vereenvoudiging, ten minste in 't schrift, r en l; dus Mal. malainkan uit mallainkan, maṁlainkan; Day. marabit voor maṁrabit; malahap voor maṁlahap; ook vóór *h* heeft in 't Day. assimilatie plaats; dus mahapit voor maṁhapit.

Begint de stam met een *k*, dan valt deze na de ng uit Dus (m)angĕna, van kĕna; (m)anginang van kinang; angumkuma van kumkuma; (m)angalasâ van kalasâ.

[1] In de spelling wisselt de Cĕcak af met de gutturale nasaal.

De beginletters *t* en *s* gaan met de sluitende nasaal over in *n*; bijv. (m)anurun van turun; (m)anĕmbah van sĕmbah; (m)anangis van tangis; (m)ananghi van tanghi; (m)anĕmu van tĕmu; (m)anusup van susup.

De *c* gaat met de voorafgaande nasaal over in ñ, behalve wanneer de tweede lettergreep van den stam ook met *c* begint. Dus añaṇḍak van caṇḍak; (m)añakra van cakra; añidra van cidra (chidra); maar anacad van cacad; anacah van cacah; anuculi van cucul.

De *p*, *w*, en meestal ook *b* en *bh*, gaan over in *m*. Bijv. amĕjahi van pĕjah; (m)amanah van panah; mamangkwakĕn van pangku; (m)amĕnang van wĕnang; (m)amañcana van bañcana; mamalabar van balabar; amarabal van barabal; (m)amukti van bhukti. Het ontbreekt niet aan voorbeelden dat *b* en *bh* behouden blijven, waarbij de sluitende nasaal overgaat in *m*, geheel als in de nieuwere taal; bijv. ambayang van bayang, Smarad.; mambolot van bolot, Tantu; ambwangani BY.; ambhramara van bhramara, BY. Volgens welken regel de *b* (*bh*) behouden blijft of wegvalt, heb ik niet kunnen ontdekken. Alleen zij hier opgemerkt dat men in 't Dayaksch hetzelfde verschijnsel aantreft; zoo komt van bando, Jav. bĕndu: mamando, maar van bĕlom: mambĕlom; van bĕmbang: mamĕmbang.

Aanm. Van wetan vindt men (m)angetan, oostwaarts gaan, doch ook (m)angawetan, gevormd uit kawetan, oostwaarts, zoodat angetan wel tot stam zal hebben kwetan, verkorte uitspraak van kĕwetan, kawetan; vgl. (m)angalor, noordwaarts gaan, van lor; angajawa, naar Java reizen, van kajawa.

Vóór de beginletter *m* van een stam gaat de sluitende nasaal van 't prefix over in *m*, waarna de zoo ontstane *mm* vereenvoudigd wordt. Bijv. amodana, opvroolijken, van modana. Dat hierin 't prefix ang vervat is, lijdt geen twijfel, als men bijv. BY. 679 leest: amodana mangupasântwângharìharih. Zoo ook amângsa, verslinden, van mângsa. Soms vindt men een voorslag *a* vóór de *m*; dus angamâr, doen verkwijnen, BY. 536, doch daar ook amâr = mâr voorkomt, zou men als stam ook amâr kunnen beschouwen. In elk geval is te vergelijken Jav. angĕmacan van macan. Bij stammen met *l* beginnende, treft men meermalen zoo'n voorslag aan; bijv. ang-alaga voor 't meer gewone anglaga. In 't Sundaneesch is, gelijk men weet, de voorslag van een

n, of, wil men, 't gebruik van nga instede van ng nog in andere gevallen gebruikelijk; zie Coolsma, Soend. Holl. Wdb. XV. Zoo zegt men zoowel ngadölö als nölö; 't eerste beantwoordt aan Oj. angdĕlö, het tweede aan andĕlö, [illegible]

Het eenigste voorbeeld van ang verbonden met een stam die *n* tot beginletter heeft, is anindâ, in aninda dewata mwang ring sarwwabrata (zie KB. Wdb. o. ninda); ook hierin is ng geassimileerd aan *n*, en daarna de dubbele medeklinker vereenvoudigd.

De beteekenis van den vorm met prefix ang of mang is, gelijk reeds opgemerkt, die van een imperfectief, in tegenstelling tot den vorm met um. Tevens duidt de vorm aan dat de handeling gewild, opzettelijk is en een pogen aanduidt, waarbij in 't midden gelaten wordt of de poging al dan niet slaagt. Bijv. añakra is "op iemand den discus slingeren, iemand met den discus pogen te treffen"; mapanah "op iemand schieten, iemand met pijlen willen treffen". Het overeenkomstige passief van añakra is cinakra; wil men echter aanduiden dat de poging geslaagd is, dat de persoon op wien men het gemunt had, geraakt is, dan zegt men kacakra. Intusschen ligt in den passiefvorm met in niet zoozeer 't imperfectiefbegrip, als wel dat van eene opzettelijke handeling.

Verder drukt de hier behandelde vorm uit: een gelijken op 't stamwoord. Bijv. añakra, als een rad draaien, van cakra; añampaka van campaka, is "als een campakabloem zijn"; ambhramara, "als eene bij doen", BY. 195; anglwah, "als een waterstroom vlieten"; mangarṇṇawa, een zee gelijken", BY. 589. Nu wordt, gelijk we gezien hebben, een gelijken ook door a of ma uitgedrukt. Het onderscheid tusschen beide vormen is nauwelijks merkbaar, doch oorspronkelijk zal de vorm met a of ma wel beteekenen een "gelijkend zijn", die met ang of mang een "doen als" het stamwoord. Ook de vorm met um kan een gelijken aanduiden, doch meer bepaaldelijk een "zich voordoen, zich gebaren als"; bijv. kumĕmbang van °kĕmbang is te vertalen "zich openen, ontluiken als een bloem." Vgl. zulke woorden als in 't Njav. [illegible] en [illegible].

Wanneer van een stam een afleiding met a of ma, en een andere met ang of mang bestaat, dan heeft de eerste een intransitieve, de tweede een transitieve beteekenis; (m)adyus, baden, zich wasschen, doch (m)angdyus, een ander wasschen; (m)asirâm, zich besproeien, (m)anirâm, besproeien. Evenzoo in 't

Nj. adus en andus; acukur, zich scheren, añukur, een ander scheren. Hetzelfde vindt men terug in 't Ibanag; bijv. magamat, zich 't gezicht wasschen, mangamat, een ander 't gezicht wasschen; mabbaggan, zich wasschen, mamaggan een ander wasschen; makkabang, zich krabben, mangabang, iemand krabben. Hieruit blijkt dat Oj. a of ma, ingeval de vorm intransitief-reflexieve beteekenis heeft, beantwoordt aan Filippijnsch, mag, Sangir mĕ', Bat. mar (mĕr). Heeft de vorm met a, ma possessieve beteekenis, bijv. in (m)ahurip, levend, dan is a of ma = Filipp., Sang., Bat. ma, en in zoo'n geval heeft de vorm met a of mang eene factitieve beteekenis; dus (m)angurip is „levend maken, doen leven of herleven." Evenzoo in 't Ibanag: van tolay, leven, komt matolay, levend, maar manolay, levend maken, tot leven brengen.

Wordt een vorm met prefix ang of mang gekoppeld aan een passief met in, dan krijgt het geheel de beteekenis van een wederkeerige handeling, Bijv. añidra-cinidra, elkander trachten te verschalken; angakus-ingakus, elkander met de Añkuça steken. Deze vorm, die volkomen met den in 't Njav. gebruikelijken overeenstemt, komt, voorzoover ik heb nagegaan, niet in de oudste geschriften voor; in deze laatste wordt het wederkeerig werkwoord regelmatig gevormd met behulp van silih; voorbeelden van de wijze waarop dit silih met het stamwoord verbonden wordt, vindt men in deze Bijdragen D. L, blz. 402, vg.

De imperatief vereischt steeds een sterken vorm; derhalve wordt ang of mang vervangen door pang; bijv. panĕmbah, maak een eerbiedige buiging! terwijl de indicatief is (m)anĕmbah. Dezelfde sterke vorm is een vereischte in eenige andere gevallen, volgens vaste regelen die in de syntaxis tehuis behooren.

Een beleefde vorm van imperatief, eigenlijk een verzoek, wordt uitgedrukt door at of t te voegen vóór den vorm met ang, ingeval eene imperfectieve handeling bedoeld wordt; is deze echter perfectief of passief dan volgt op at of t de stamvorm. Bijv. t-anganti, wacht, toeft! (verzoek ik u); t-anglilir, kom weêr bij (bid ik u)! t-anganugrahane nghulun, geef mij als gunstbewijs (verzoek ik)! Daarentegen at rĕngö ta wuwus mami, hoor toch [1] (bid ik u) onze woorden! t-asö, ruk op! t-angsö tebu, treed toch nader, Dame! t-angkat telu,

[1] In 't Oj. is deze vorm passief.

maak u dan op, ga mee! At tugĕl tĕṇḍas ikang Daitya, snijd den hals af van den demon! t-alap tulihakĕn i kaḍatwanta, neem hem, keer met hem terug naar uw residentie! Werkwoordelijke vormen met het prefix *a* blijven na *t* onveranderd; bijv. swâmi t-awungu t-abangun ta tuhan, mijn gemaal, word wakker, sta op toch, heer! [1]

Aanm. 1. Voor *t* vindt men wel eens in de HSS. een schijnbaar ta, o. a. in tângkat, tângsö, maar nooit tâsö. Daar de eerste lettergreep van tangsö, tangkat buitendien lang is, bewijst de spelling met *â* niets. De bewering in 't KB. Wdb. II, 547, dat ta „zijn klinker verliest om de versmaat" wordt te niet gedaan door 't feit dat juist in proza uitsluitend, op plaatsen die iets bewijzen, gebruikt wordt at en t.

Aanm. 2. Soms worden achter vormen als tucap de conjuctief-aanhechtsels a en ĕn gevoegd; bijv. tucapa Kurunâtha „worde gesproken van den heerscher der Kuru's, laten wij spreken over den h. der Kurus", BY. 36; tucapĕn iki sawang sang dewî, wij zullen (of moeten) nu spreken over 't voorkomen der Vorstin, BY. 39 [2]. Van intransitieven komt, voor zoover wij weten, alleen ĕn voor; dus tasön, z. v. a. vooruit! een bijwoordelijke imperatief. Geen van deze vormen met suffix a of ĕn heeft de beteekenis van een verzoek.

Passiefvorm met in.

In is voorvoegsel bij stammen die met een klinker, invoegsel bij dezulke die met een medeklinker beginnen, op de wijze van um. Dus inucap van ucap; inayat, inayatakĕn van ayat; inujaran van ujar; ininum van inum; kinon van kon; tinĕmu van tĕmu; pinanah van panah; cinakra van cakra; winĕkas van wĕkas; sinurat van surat; ninindâ van nindâ; hiner van her; inabhiwâda van abhiwâda. De beteekenis van dit passief is deze, dat de handeling welke van den bewerker, d. i. 't logisch onderwerp, uitgaat, met opzet geschiedt of geschiedde, waarmede zich het begrip verbindt van

[1] Dit voorbeeld wordt ook opgegeven in KB. Wdb. II, 547, kol. 2, maar met foutieve scheiding. De eigenlijke, bevelende imperatief van awungu is pawungu; ta wungu is onzin.

[2] Voor tucapa zegt de nieuwere taal kocapa, meermalen verkeerdelijk verkort tot kocap.

eene poging en eene imperfectieve handeling. Of de poging al dan niet slaagt kan alleen blijken uit het verband; bijv. (Prâtipeya) mati pinupuh de ni sang Bhîma, P. sneuvelde gebeukt door Bhîma, By. 260; kĕna çara pinanah de nirang Bâyuputra, hij werd door pijlen getroffen, beschoten wordende door den zoon des Windgods, BY. 259.

Aan dezen vorm wordt geen verschil van tijd aangeduid; de handeling die ondergaan wordt kan zoowel in 't verleden als in het tegenwoordige gedacht worden. Vandaar dat wij dien menigmaal met ons verleden deelwoord hebben te vertalen, bijv. walulang inukir, uitgesneden leder, A W. 59; wwadnya kadînukir, de wortels waren als gebeiteld of gebeeldhouwd, A W. 155; in beide gevallen zou 't Skr. hebben utkîrṇa. Altoos echter wordt de handeling, hetzij verleden of tegenwoordig, als opzettelijk gedacht.

Hoewel het passief met in zoowel predicatief als attributief kan gebruikt worden, is het vormelijk een naamwoord, even als 't Indogermaansche deelwoord zulks is. Dit blijkt uit twee eigenaardigheden: vooreerst hieruit dat van samengestelde werkwoorden op *i*, bijv. (m)angayati, (m)angujari, de *i* vervangen wordt door an; dus inayatan, inujaran. Verder blijkt het uit de wijze waarop 't logische onderwerp kan uitgedrukt worden; men kan zeggen bijv. kinon de sang nâtha, hij werd of wordt bevolen door den vorst; in welk geval de constructie overeenkomt met de onze, waar wij "door" bezigen. Maar men kan ook zeggen sinirâm ning amṛta, besproeid met nektar, Âdip., en ni is de Genitiefpartikel. Wel is waar is er onderscheid te maken tusschen de en ni, want de is "door toedoen (van)", en ni of i is in 't gegeven geval "door, met", maar ni is toch nooit een instrumentaal-partikel, zoodat in sinirâm ni bepaaldelijk 't begrip ligt van "ondergaande eene besproeiing van nektar." Even ondubbelzinnig zijn constructies als tinon-mu, door u gezien wordende; pinanah-nya, door hem beschoten wordende.

Aanm. In plaats van in vindt men vóór klinkers soms ing op Nieuwjav. wijze, bijv. in 't reeds boven vermelde angakus-ingakus, Sutas. 100, a., doch volgens mijn waarneming komt dit alleen voor in betrekkelijk late geschriften van de 14de eeuw.

Bij werkwoorden op akĕn heeft voorvoeging van pa en dan invoeging van in plaats, tenzij de samengestelde stam reeds een prefix bevat. Dus pinagawayakĕn van gawayakĕn, eenvou-

dige naamw. st. gawe; pinaguñĕpakĕn van guñĕpakĕn; pinarabyakĕn, tot vrouw genomen worden, van parabyakĕn, eenv. nw. st. rabi; pinatapâkĕn, van eenv. st. tapa. Het is duidelijk dat deze vorm eigenlijk het passief is van (m)agawe, werkt, doet, (m)arabi, trouwt, waarachter de oude partikel akĕn „naar, met”, gevoegd wordt, zoodat het samengestelde woord de beteekenis krijgt van „te werk stellen, tot stand brengen”, en „tot iemands vrouw maken”. Heeft de secondaire stam reeds een prefix, dan blijft de voorvoeging van pa achterwege; dus van pinton: pinintonakĕn, „ten toon gesteld worden”. De secondaire stam kan reeds pa, zelfs pang tot prefix hebben, bijv. pinasrahakĕn heeft tot sec. stam pasrah, niet srah; pinangrakĕtakĕn, voor wien een maskerdans gehouden wordt, Âdip. 150, van pangrakĕt, niet van rakĕt.

Werkwoorden op *i*, die in 't actief ang of mang voegen vóór den met prefix ka voorzienen stam, behouden ka in 't passief. Dus actief angawruhi, neemt kennis van, verkent; passief kinawruhan. Daarentegen piniwruhan, ingelicht, onderricht, omdat dit reeds als sec. stam piwruh heeft.

Aanm. 1. Als imperatief passief, die echter niet bepaald imperfectief is en dus niet bij 't passief met in behoort, treedt op de stam. Daar onze taal geen eigen vorm heeft voor den imper. passief, zullen we in de vertolking den imper. actief gebruiken. Voorbeelden zijn: kon! beveel hem (of haar, of hun), dat het passief is van pakon, indicatief (m)akon; alap ta denta sang angaran dewî K., neem gij (worde door u genomen, passief van malap) zij die prinses K. heet; kon mangsula, beveel hem om terug te keeren; pintakâsih ta ya kon mânaka, verzoek hem om een kind te verwekken; gĕlĕk! pangan tahi ni lĕmbungku, inum uyuhnya, dĕmwani silitnya! gauw, eet den drek van mijn os hier, drink zijn pis, blaas in zijn achterste. Âdip. 14; at rĕngŏkĕn teka sapatha samaya, pamangmang mami ri kita, hoort naar dezen eed enz. K. O.; tinghali denta, zie het! pĕjahi pwâku, dood mij dan! kawruhi, verken het! A W. 144; tibâkĕn, laat hem vallen! pasukakĕn, laat hem binnentreden! Skr. praweçyatâm; mah patrĕm tĕkĕmakĕn i tĕnggĕk ni N., daar! druk den dolk met de vuist in den hals van N.! BY. 518; patyani, dood hem! Het grammatisch onderwerp, logisch voorwerp, bij dezen vorm moet steeds een bepaalde persoon of zaak zijn.

Aanm. 2. In waarde niet verschillend van den passieven imperatief in Aanm. 1 schijnt te zijn die welke de prepositie i of ri vóór zich heeft; bijv. deya-nyu i patî, laat hij door uw toedoen gedood worden! K O. I, 3; i wruhan en ri wruhan, daarvan moet kennis genomen worden! K O.[1]

[1] Vgl. Bijdr. D. XXXVIII, 42.

SOEMBANEESCHE WOORDENLIJST

DOOR

W. POS.

Hoewel het moeilijk is om de taal der Soembaneezen geheel te leeren kennen, omdat er ten Westen van Soemba een ander dialekt wordt gesproken dan ten Oosten, wordt hier toch een poging gewaagd om de taal van Oost-Soemba meer te leeren kennen.

Wat in dit boekske wordt aangeboden, is slechts eene poging om anderen, die de taal der Soembaneezen wetenschappelijk willen beoefenen, van eenigen dienst te zijn. Zij zullen dan zien, dat, hoewel dit werkje zich aansluit aan den arbeid van anderen, toch hen nader aan hun doel brengt.

Daarom wenschen wij dat deze arbeid, alleen uit dat oogpunt worde bezien. En wanneer men het zóó beschouwt, en er gebruik van wil maken, zal het den samensteller hoogst aangenaam zijn.

Aangezien de Soembaneezen geen schrijftaal bezitten, is ons „alphabet" gevolgd, dat evenwel besnoeid moest worden, want de letterteekens der Soembaneesche taal bestaan uit de volgende: a, b, d, e, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, r, s, t, w: voorts heeft men nog de samengestelde klanken, dj, ng, nj, terwijl voor de b, een **m**, en voor de **d** en **g**, een **n** als voorslag wordt gehoord.

Om de uitspraak zooveel mogelijk nabij te komen, zijn de volkomene a, e, i, o, zonder eenig teeken, de onvolkomene: ă, ĕ, ĭ, ŏ, door halve cirkeltjes aangeduid. De oe, ai, au, ou, klinken als bij ons.

Op de voorlaatste lettergreep valt gewoonlijk de klemtoon.

A.

A, wordt vaak achter den laatsten lettergreep, van een woord gezet, dat op een openklinker eindigt, n. m. op e, i, o, en oe, zonder eenige beteekenis. b.v. Gia na djara! waar is het paard? Païtăugkoea na oemana, wijs mij zijn huis aan? Giloa? waar gaat gij heen? Niloeä na péngea wŏka mamăndăng, die plaats van den tuin is zeer mooi.

A, ons, ja, antwoordt iemand, als hij gezonden wordt: lo boeta roemba; a! oemboe, Ga gras snijden; ja! mijnheer.

Aä, bijna hetzelfde als, a; maar wordt meer uitgesproken, en schijnt beleefder, b.v.: Djaka njomoe tăka la oemamoe, oenoeka tădai jena! Wanneer gij te huis aangekomen zijt, drink dan deze medicijnen; dan zegt men aä, ja; veel wordt het gebruikt.

Adija, vrouwennaam.

Ado, ja! zoo is het; men vertelt iets, wat men heeft gehoord van iemand, en men vraagt aan een ander, die het ook weet, "is het niet zoo"? dan antwoordt hij of zij: "ado".

Ado, wordt achter het hoofdwoord van een vragenden zin geplaatst en dient dan om de vraag te beantwoorden; eindigt dit woord op een klinker, dan wordt de a van de ado òf geassimileerd òf valt weg. b.v. Nienja-djaramoe? Is uw paard er? "nienjado", het is er; Njomoe païsoe la wai kawai? Hebt gij u zooeven gebaad? "paisoedo;" gebaad. Ina! hamoeka djaka koewonja hou poeng kasidi lai njomoe? Moeder! is het goed, indien ik een mes aan je geef? hamoedo! "het is goed!" antwoordt zij.

Ai, hout, ai patoenoe, ai moetoeng, brandhout; ai timbi, dikhout; ai idjoe, een soort sponsachtig hout; ai kalaboeng, sterkhout.

Ai menĕra, hout dat veel in Masoe voorkomt; ai lawoeng, hout dat zeer veerkrachtig is, en waarvan lanzen men maakt. ai Soerēnė heeft veel overeenkomst met het hout van onze cigarenkisten, en men maakt er scheeden van voor het kapmes.

Ai loboeng, goed scheepshout; ai walăngasa, goed voor balken en planken; ai kamoenig, geel hout; ai kamăroe,

hout van den tamarindeboom; ai kĕnawa, rood zeer sterk hout, goed voor pilaren van huizen; ai miting zwart ebbenhout, wordt veel te Menjelie gevonden; ai soewa, van welks bast men zeer mooi touw draait; ai pĕlăkăng, verfhout om singgis en sarongs te verven; ai delinga, deze boom wordt gebruikt om hoofden van menschen op te zetten. Wanneer hij gehakt wordt, mag hij niet op den grond vallen. Hij wordt op steenen gezet, opdat hij niet weer zal bloeien.

Ai nitoe, Sandelhout. Dit is den Soembaneezen heilig. Niemand mag of durft een boom omhakken. Want dat brengt onheilen. Geweldig hebben op Soemba de pokken gewoed, nadat iemand veel sandelhout had laten kappen; vandaar zegt men, zijn die gekomen. Er was eens een Soembanees die een boom had gekapt, doch direkt slachtte hij een kip om onheilen af te weren. Het hart van den sandelboom is het echte sandelhout. Het is zeer hard, en riekt overheerlijk; ai mara, van deze boomstam maakt men schuitjes.

Ai papán, plank

Ai loloe, vervolgens, recht door, rechtuit.

Aja, oudere broeder; wanneer men iemand, die ouder is dan speker, niet ama, vader of ina, moeder, noemt, zegt men bijna allijd tegen hem aja; aja makaweda, oudere zustur.

Aki, graven, uitgraven, aki na tana, uit, omspitten, aki soemoer, een put delven.

Ali, verwijderen, af doen, uit doen, verplaatsen. bv. ali nakalembi, ontkleeden, baadje uit doen; ali halăpa djara, het paard ontzadelen; ali na hoeloe, een kurk van de flesch doen; ali na tera, een windsel losmaken van eene wond; ali na wira, snuiten, uitsnuiten; ali na nepi, de schubben van den visch doen.

Ăma, vader, oom, die zoowel ouder als jonger is dan vader en en moeder; ăma bokoel, minister, eerste dienaar, oudste raadsman dorpshoofd; ăma oema, oudste in huis, want soms wonen er vele huisgezinnen in een huis; trouwens men hoort en zegt tegen oude mannen meest, ăma.

Amăng, eertijds, toen, voorheen, vroeger, weleer, vroegere tijd. bv. amăng ninja marămba la Wătoepele tamoe na Haumara. Vroeger was er een vorst te Watoepele genaamd Houmara. ndoun la amăng, verleden jaar, weli amăng eeuwig.

Amanáka, bijna.

Amăs, amăs rara, goud, goudgeld; amăs bara, zilver, zilvergeld, bv. tonja tanah amăs, vergulden, Ĕngamoena ma hala païta amăs rara? Wie heeft er goud gezien?

Ămbélai, kleine ronden rooden vrucht, veel overeenkomende, wat vorm aangaat met onze kers; de smaak is zuurachtig: zij worden zoowel rauw als gekookt gegeten.

Ămbăr, mannennaam.

Ămbi, **ămboe**, verbiedende wijs, niet; ămbi djöröh, valt niet; ămboe jăpa afblijven; ămboe rama, niet aanraken; ămboe si, huil niet; de woorden worden niet op zichzelven gebruikt, maar altijd in verbinding met anderen.

Ămoe, **ămoe na**, wortel van een boom.

Ana, kind, schoonzoon, en schoondochter, stiefzoon en stiefdochter, neef en nicht; ana rara zuigeling; ana menĭ, jongen jongeling en zoon; ana kawini, meisje, dochter; ana wini zuster; ana marămba, prins, prinses, jongker, jong edelman; ana ndoea, tweelingen; ana keda, knaap, bediende, volgeling. Djaka na anakeda ndea na pingoe, makea na etina Wanneer een knaap niets weet, is hij beschaamd.

Ana karèja, maagd, huwbaar, meisje; ana ndănga buiten het huwelijk geboren; ana măndamoe, een kind van een vorst met een vrouw, die de dochter is van een groot vrijheer. Indien het een jongen is, kan hij nooit vorst worden. Huwt deze jongen met een vrouw van echt vorstelijke bloede, dan kan een jongen uit dat huwelijk weer vorst worden; ana kaba wisi, een kind van een vorst, verwekt bij een vrouw van een klein vrijheer, of een slavin, zij hebben niets geen rechten; ana wiki eigen kind; Oemboe Waloe Mĕndokoe laloe namoe nda njoeta tou, hama ana wiki na. Het Opperwezen heeft veel medelijden met ons menschen, alsof wij zijn eigen kind ware.

Ana pa ăngöe, aangenomen kind, ndea ningoe ana, onvruchtbaar; ana wolima of ana woèăh lima, pink; ana djara, veulen.

Ana kökoe of kokoe klein hondje; ana ngara ngara, iets; ana lokoe riviertje, beek; ana tena, schuitje; ana koesi, sleutel; ana tĕngah, halve gulden; ana panōngoe, sport van een trap; ana băndil, kogel; ana loloe, koorts; ana loloe, ook verhaal, geschiedverhaal, sprookje; b.v.: Noedala la hoerăt bökoel tăngālăng njoeta analoloe măndai

na ma hamoe, in het groote boek vinden wij mooie geschiedverhalen; peka na ana loloe, historie.

Ana ma aja, spreek uit maja; plaats van afkomst van den vorst van Taimanoe.

Ana boro, plaats van afkomst van den vorst van Rendeh.
paäna, baren, bevallen; ana mbăda geboren.
paäna dăngoe, teelt, teelen, fokken.

Anănja, ada, adănja, hebben dezelfde beteekenis; slechts, ook, maar; b.v.: Na hoeratoe jena ana koedoe anănja. Dit boek is maar klein; Koerăng la wai lokoe ana koedoe adănja: Riviergarnalen zijn slechts klein; Pitoe kĕmboeloe doun ada da măndai da kokoer: Zeventig jaren maar zijn de kokosboomen oud.

Ăndoeng, de vader van den regeerenden vorst, die nog leeft.

Ănga, onbepaald, b.v.: ămboe paniănga, pani patănji, spreek niet onbepaald, maar bepaald; anga bănda wiki dobbelen; ănga-anga, gratis, opschudding, lawai, vergeefs, zonder oorzaak of reden, b.v.: Njoengga koewonja anga 2 tadai of moeroe, ik geef gratis medicijnen; ămboe oendjăr ănga 2 wordt niet boos zonder redenen; ndea na hamoe, djaka njomoe mănga dja ănga 2. Het is niet goed, als gij vergeefs waakt; paănga, telkens; paănga banda wiki, verdobbelen.

Ăngoe, met; b.v.: njoengga ăngoe mai ina; ik kom met moeder.

Ăngoe, nog; b.v.: is er nog, nĭngoe pa ăngoena, is er nog over?

Ăngoe, nog; b.v.: nog zoo één; toeki na ăngoe, doe er nog zoo één bij.

Ăngoe, ander; b.v.: da pakati dăngoe ăngoe da, de een bijt den ander.

Ăngoe, tau ăngoe, huisvrouw, ăngoe paloesoe, broeder, ana ăngoe paloesoe, neef; kamala ăngoe, omdat.

Ăpa, vangen, grijpen, vasthouden. b.v.: Dăngoe na toela boe nda njoeta pa ăpa wē roemba; en ook hij helpt ons om wilde zwijnen te vangen.

Ăpoe, grootvader of grootmoeder, b.v.: na namoe tei ăpoe da njoeta, grootmoeder bemint ons; njoengga na palewakoe ăpoe, grootvader heeft mij gezonden.

Arija, bondgenoot, gast, kameraad, vriend; paăria bevriend omgaan, verkeeren, vriendschap; paarija wăngoe, tot vriend maken.

Ata, slaaf, tau ata, slaaf; njoengga tau ata, ik ben een slaaf.

Ata kawini, slavin. Er zijn drie soorten van slaven; de ata mĕnăng, de ata ngăndi, en de ata păke.

De ata mĕnăng, is een familieslaaf, wier ouders en grootouders bij dezelfde familie waren. Zij zijn nauw aan hun heer en hare vrouw verbonden. Durft iemand ongeoorloofde betrekkingen aan te knoopen met een ata mĕnăng kawini (eene slavin), het worde hem aangerekend alsof hij zich aan de huisvrouw vergrepen had, en daarom zwaar gestraft.

De ata mĕnăng meni, vertegenwoordigt vaak zijn heer, ook na zijn dood, want dan wordt hij met eenige familiesieraden omhangen, Komt iemand den doode beweenen, dan doet hij dit den familieslaaf.

De ata ngăndi, zijn zij die met den bruid medekomen. Hoe meer men betaald, hoe meer er met haar medegaan naar haar huis. Deze twee soorten mogen nooit verkocht worden.

De ată păke, gekochte slaaf; deze zijn er veel. „Er worden geen slaven meer uitgevoerd” zegt men. Op het eiland zelve worden zij verhandeld. De prijzen zijn verschillend; meestal betaalt men er 75 gulden voor, of ruilt men met paarden.

Arŏna, een 2de vrouw, als de eerste ook nog in leven is.

Asik, ahik, niezen.

Ăsoe, hond in 't algemeen; bai ăsoe, teef; ana koekoe, klein hondje da ăsoe da pingoe padai oema; dăngoe dai wŏka; de honden kunnen of weten, het huis en den tuin te bewaken.

Ătăl, invloed, forsch, hard, krachtig.

djara ătăl, sterk paard.

ndea na ătăl, zwak.

Atamănda, vrouwennaam,

Atăndima, „

Atanoemba, „

Avel, **onwatten.**

Awăn, awăng, hemel, uitspansel, niet de plaats der afgestorven, maar wel der goden.

IJăng awăng, zoetwater visch.

Awoe, stof, stuiven, vaal, awoe kŏmboer, asch.

B.

B. De Soembanees kan de **b** niet op zichzelven uitspreken, hij doet dit altijd met de vloeiende letter **m** als voorslag voor de **b.** Daarom moet men al de woorden, die met **b** beginnen, uitspreken als **mb**, doch zoodanig, dat men de **m** bijna niet hoort. Door deze korte toelichting is het overbodig de woorden twee maal te schrijven. n.m. eerst het woord dat met **b** begint en dan nog **mb** tusschen twee haakjes.

Ba, dat, als de voorwerpszin inleidende, na woorden die men ten onzent gebruikt; b.v.: koedoeba njoengga, bandedi pĭngoe padisa.
Ik ben verbaasd, dat gij nog niet kunt tellen.
ngaraja na pĕmboesăngmoe, ba koetoelăngkou njŏmoe?
Wat wilt gij, dat ik u help?

Ba, omdat, b.v. anakeda noena ngalăng hou roepi, ba laloe mărăna na; deze knaap verkrijgt één gulden, omdat hij zeer vlijtig is.

Ba, juist, terwijl, dewijl.

Bai, vrouwelijke namen van dieren, b.v.: bai djara, merrie; bai ăsoe, teef; bai manoe, hen.

Bai, wordt soms voor voorwerpen geplaatst, doch niet altijd, bai peti, kist; bai oema, huis.

Bai, stampen van ongepeld rijst, b.v.: Njoena palo pa patăkoe wai, dăngoe pabai oesoe. Hij ging ook water putten en rijst stampen.

Bai, bai lima, duim.

Bai, vrouwennaam.

Bai, gijlieden, b.v.: Pĕrăng bai itaka da kĕndoenoe? Wanneer hebt gij lieden de sterren gezien?

Bai, bai sŏloe, pokken.

Băba, als men op 't paard zit en men voert: tabak, betelnoot, klappers en rijst mede.

Băda, reeds, al; mbăda lakoe Oemboe Toenggoe? is Oemboe Toenggoe al vertrokken? mbăda hamoe, bevredigend.

Babăng, vrouwennaam.

Baboe, 〃

Bădērā, vlag.

Bădi, jeuken, jeukend, kătăroe mbadi, rups.

Băhi, bĕsi, ijzer. Băhi ja jena, tĕmboera ja? Is dit ijzer of lood? Ai dăngoe băhi na lĭngoe pakoena, djaka pendoi oema, hout en ijzer is zeer nuttig, wanneer men een huis bouwt.

Băkoe hou, spaansche peper.

Băkoe, onrijp, woeäh ai na mabăkoe, ndea hamoe djaka ta ngăngoeja, een onrijpe vrucht is niet goed om te eten.

Bălāka, wordt achter een bijvoegelijk naamwoord gezet, om de vergrootenden en overtreffenden trap aan te geven. b.v.: Na hidoe Jakob, na hăwahăng bălaka njoena. Jakob is ziek, hij ziet zeer bleek.

Bali, vrouwennaam.

Baloe, schoonbroeder.

Bana, warm; bv. la hingiwara na bana, aan het zeestrand is het warm. bana lŏdo; zonneschijn, ndeä na hamoe, djaka njēmi na mĕndapoe la bana lŏdo, Het is niet goed om in den zonneschijn te zitten; pabana, warm. maken, kwellen, plagen, sarren,

woeloe bana, azijn; bana na epi, vurig.

Bănda, bezittingen, goederen, waren; tau woloe bănda, rijk man; mawoloe bănda verrijken; bănda tau mameti, nalatenschap.

Banda, beesten, bv. Dangoe na banda hèngēa hèngèa ngăngoe na roemba. Vele soorten van beesten eten gras.

Băndjăl, **băndjil**, leggen, nederleggen, iets plaatsen, zetten; Băndjăl la tanah, zet het op den grond; băndjăl wilina waardeeren, n.m. de waarde van iets aangeven.

Băndil, geweer, băndil bŏkoel, kanon; băndil koedoe, pistool, revolver; ana of wa, of woeăh băndil, kogel; pabăndil, vuren, schieten; pa soeloe băndil, beschieten; pabăndil pameti, doodschieten.

Băngăt, zeer, erg, snel, hevig, zwaar; ngiloe băngăt, hevige wind; tămbakoe băngăt, zware tabak; wai kĕm-băngăt, snelvlietend water, stroom; Niloea na djara pălai băngăt Het paard loopt snel.

Băngga, aanblaffen, blaffen.

Bănggi, lendenen; roesoe bănggi, een stuk zwart geweven katoenen goed van ongeveer 10 meesters; aan de einden zijn er

rooden streepen doorheen geweven en van franje voorzien, soms heel mooi; lö! pabănggi, ga wekken.

Bănggil, coitus uitoefenen; pabănggil, omhelzen.

Bara, wit; niloea na oema bara na manăndăng, Dit witten huis is mooi, nieuw; bara bokoe, duif; bara woeroeng, duif; bara gĕlăng torteldnif;

Bara, in de richting van; la bara dita, aan gindsche zijde, daar, stroomopwaarts; la bara loeroe, aan deze zijde beneden, stroomafwaarts.

Baroe, meest kabaroe, de waroeboom.

Baroe, 's morgens, ochtend, vroeg; pabaroe zeer vroeg. De Soembaneesche dag en nachtverdeeling is aldus; madalora, middernacht; marai romoe, 's morgens zeer vroeg; bara kiri awăng, dageraad, morgenrood; Sari, hari, wanneer het licht wordt; heromoe la baroe, nog voor de zon opkomt; hönga na lödo, de zon komt op; tidoe lödo, 12 uur; maringoe lödo, 3 uur; maliug, wanneer de zon bijna onder is; taming na lodo, de zon is onder; lakăli, avondschemering; rodoeng katoedăng anakeda, wanneer de kinderen naar bed gaan.

Basa, nat; njoengga koebasa, ik ben nat; nGiweli na kadoena, djaka la baroe hou lödoe hou lödoe nă basa na tanah na ai dăngoe na roemba? Van waar dat, wanneer iederen morgen, de aarde, boomen en gras nat zijn?
pabasa, af- en uitwasschen, bevochtigen, natmaken.

Bata, gebroken; pabata, breken;

Băta, regelen, beraadslagen, in orde maken; băta siroe mahawoeroeng, vogels strikken.

Băroe, zout, ziltig, na wai tesik na băroe, het water van de zee is zout.

Batoenai, zamengesteld met kanoe beteekent het, eens, op een zekeren dag: b.v.: Batoenai kanoe hiloe na lödoe ningoeka haätoe tau mamila na masidoe, ndaningoe tou matoela nja njoena, en op een zekeren dag was er eens een arm en ziek man, en er was niemand, die hem hielp.

Be, kruipen, Na anakoedoe na bë la tanah; het kleine kind kruipt op de aarde; ngăli be, de worm kruipt.

Bĕka, ana bĕka, klein mandje.

Bĕlar, mbălăr, breed; ndea bĕlar, smal.

Beli, omgekeerd, achteruit, terugkeeren; djaka koebel i tai

lăkoe li, als ik straks terugkeer, kom ik aan; mai beli tai, aanstonds terugkomen; pabĕli, pĕmbeli, afwenden, omdraaien, achteruit doen gaan; hĕmbeli, sĕmbeli, uitwendig, ontlasting; loä beli, la hĕmbeli, naar achteren, deze uitdrukking wordt gebezigd om naar een zekeren plaats te gaan, of ook te zeggen wanneer iemand aan „obstuctio" lijdt; lăkoe la hĕmbeli oema, ga naar de achterkant van het huis.

Bembi, schaap; niloea na bembi na hamoe, dit schaap is goed; bembi meni, ram.

Bĕnaka, höda bĕnaka, sints lang, reeds lang, in den zin van sints lang gewacht; b.v.: ngikina njomoe ndea mai parĕngga, höda bĕnaka, na amamoe panapakau, waarom komt gij niet spoedig, sints lang heeft uw vader u gewacht.

Beni, dapper, vermetel, verwoed, stoutmoedig, moedig, zich vermeten, boos, vurig, tegenstreven, kwaadaardig; na beni niloea na we, kwaadaardig is dit varken.

Beni pakamăng, wagen; beni nda ngiri, roekeloos; beni pamalăndja, bezoldigen; pĕmbeni beli verdedigen; tau beni, vechtersbaas, voorvechter.

Bera, vernielen, splijten, breken, stuk, beschadigd, gebroken, ămboe berasa ngara ngara, djaka na bera, ndea na lingoe pa; breek niets, indien het stuk is, is het tot niets meer nuttig; pabera, oorlogvoeren, krijgvoeren; pabera paraing, een kampong vernielen; mĕmbera, speet; kăpăl mĕmbera, schipbreuk.

Bidi, begin, nauwelijks, pas, jong, jeudig, onlangs, nieuw; koehiloe hĕrai bidi hoeratoe lai oemboe, ik vraag weder een nieuw boek aan mijnheer; bidi toemboeh, groeien; bidi dedi, kramen; bidina, versch; bidi meni, jongeling; tou bidi, vreemdeling; bidi djara, jong paard.

Bila, een soort boom met een eetbare vrucht.

Bila, mitĭng bila, bruin.

Bilăk, kabilăk, bliksem, blinken, blinkend, flikkeren.

Bimbi, geit; ngaraja napa ngalăngda, djaka tawoloe na bimbi dăngoe na manoe? Wat verkrijgt men, indien men geiten en kippen heeft?

Binda, iets bewaren in huis; ămboe wonja la tou hĕwĕng, binda la oema, djaka koehiloe mai, njoengga mboesăng pake da njoena, geef het niet aan een ander,

bewaar het in huis, als ik terugkom, wil ik het koopen.

Binoe, vol.

Binoe, schillen, afschillen, pellen, villen.

Bisa, biha, machtig; Oemboe Waloe Mĕndokoe biha pakoena; het Opperwezen is zeer machtig.

Bisoe, bihoe, bekomst, zat, verzadigd; hamoeka tăngăngoe, pabisoe njoeta, ămboe laloe bisoe, het is goed dat men eet totdat men verzadigd is, maar niet oververzadigd; ndea na bisoe, onverzadigd.

Bisoe, bihoe, willen, genegen; ndakoe bisoe, niet willen, onwillig; dăngoe na anakeda niloea ndena bisoe pabasaja na kabamatana, en dat kind wil zijn gezicht niet wasschen.

Bităng, sluiten, de deur; ook gebruikt men repit; bităng, water afdammen; kabitang, gesloten, verstopt; kămboe kabităng, of kabităng kiri kămboe, "obstructio".

Boă, uithollen, dik, vet; pĕmboâ, uitpuilen, uitdijen, vet maken, mesten; mĕmboâ, zwellen, gezwollen.

Boe, ook, nog; djaka talalasa da kokoer tangalăngboe njoeta wai lonas, indien de kokosnoten worden gekookt, verkrijgen wij ook klapperolie; dăngoe na singgina, na louwna na marisăk, dăngoe na kasiraboe, en zijn slimoet en haar sarong zijn niet alleen vuil, maar gescheurd ook.

Boë, geopend; paboë, openen van en kist.

Boeah, stuks; wordt bij sommige voorwerpen, of iets dat men zich als een voorwerp voorstelt, geplaatst, om de hoeveelheid aan te duiden; pirah boeah karoboe, hoeveel pompoenen? njoengga nomoe boeah dounkoeka na madainggoe, ik ben, of mijn ouderdom is zes jaar.

Boeboer, pap, brij.

Boedi. zeker, stellig, beslist, gewis; woeah ai niloea na marara boedi, deze vrucht is beslist rijp; tapani patoebang mamăng boedi njoeta, wij moeten gewis waarheid spreken; heromoe boedi, morgen zeker.

Boedoe, paboedoe, zoutachtig.

Boeikati, heerlijk — aangenaam — lekker rieken, een heerlijke geur na zich geven; haboe boeikati, geurige zeep; wai boeikati, reukwater; wăla ai nama boeikati, djaka tapoedoeksa, deze bloem riekt heerlijk, wannenr men ze beruikt.

Boelăng, vermist, kwijt, vergeten, verzuimen, verliezen; ămboe boelăng, onthouden, pĕmboelăng, verloren doen gaan, wegmaken; mĕmboelăng eti, zorgeloos; djaka ngamoeja na ma ndea pingoe pasamoesa da banda na, napa da boelăng boendăbada, alwie niet weet op zijne goederen te passen, zal ze allen verliezen; tĕmboelăng, verzinken.

Boemboe, bok.

Boenda, nog, ook; dăngoe njoena na toela boenda njaeta tawotoe wătăr, en hij hielp ons ook, om mais in den boom op te hijschen.

Boenggăs, bönggăs, opendoen; koepingoe njoengga paboenggăs na pindoe, ik kan de deur openen; boenggăs kalĕmbi, de jas uitdoen. Boenggoe, de duim tegen een neusgat houden om iets op te snuiten.

Boenja, uitstorten; boenja na wai, water uitstorten op den grond.

Boenja, ook; tou hèwĕng ndea boesăng boenja njoena, anderen beminnen hem ook niet.

Boeri, vullen, schenken; nina wai boerija la woeroeng, vul dit water in de kruik; boeri en paboeri wai, overgieten.

Boeroeng, een witten schelp.

Boeroeng bĕsa, pakĕmboeroeng, afspringen.

Boesăng, behagen, bevallen, liefhebben, beminnen, genegen, lust, verlangen, gaarne, willen; pĕmboesăng eti, aangenaam verheugd, tevreden, opgeruimd, vrolijk zijn, zich verblijden, vermaak; boesăng papingoe, weet graag; boesăng pakikoe, volgzaam, willig; ndea na boesăng, afkeerig; njoengga koeboesăng mĕndawa, ik lust gestampte rijst; njoengga koeboesăng paihoe, ik baadt gaarne; na manoe boesăng pahădjeroe la tanah, een kip krabt gaarne de aarde om; hamoeka ta boesăngja da ina da dăngoe ama da; men moet zijne moeder en zijnen vader beminnen.

Boesi, boehi, ook boesiwa, riemen, roeien, scheppen, schepper, geen water scheppen uit iets, maar pagaien, zooals een inlander doet, en een schipper met één riem achteraan het schuitje.

Boeta, uitgetrokken; paboeta, uittrekken, uitroeien; paboeta roemba, grassnijden; njoengga koepingoe paboeta roemba, ik kan gras snijden.

Boeti, aap.

Boetoes, wieden, uittrekken, schoffelen, ontblooten; boetoes

katănga na bŏti, ontkurken; boetoes kabela, de parang of hakmes, hetzij groot of klein, uit de scheede trekken; paboetoes sĕwănggoe, schroef.

Boewah, openen, in den zin van mond openen, n.m. dit zegt men, wanneer men aan den eigenaar van paarden vertelt, wie zijn paarden gestolen heeft, doch eerst moet hij dan zooveel geld hebben; de gewone uitdrukking is: koehi pĕti, boewah ngaroe, kist sluiten, mond openen.

Bŏka, vet, in de beteekenis van gemest van dieren, zooals: paarden, karbouwen, varkens.

Bŏkoel, băkoel, groot, voornaam, aanzienlijk; marămba bŏkoel, een voornaam vorst; kabisoe bŏkoel, een aanzienlijk vrijheer; nĭngoe oema bŏkoel, dăngoe oema koedoe, er is een groot, en een klein huis; pabŏkoel wăngoe vorstelijk.

Bokoeng, grootvader.

Bola, mand, mandje, groote doos als mand gebruikt; katănga bola, mandje met deksel; pabola, bijtel.

Bola, Lues Venerea.

Boloe, dit woord wordt niet op zich zelf, maar in vereeniging met dăba gevonden; zoodat men hoort: boloendăba, boedăba, boeloedăba, boendăba, en beteekent: alle, alles, allemaal, geheel en al, voltallig; boedăba da marămba ninja la oema bŏkoel, al de heeren zijn in het groote huis; boeloedăba da anakeda hamoe kikoenja na papeka da amada, alle kinderen behooren het bevel of leering huns vaders te volgen.

Bŏmba, vrouwennaam.

Bŏndoeng, pabŏndoeng, bijeenbrengen, opstapelen, ophoopen, wara pabŏndoeng, opgehoopt zand, zandbank; tabŏndoeng, naam van een landschap, dat volgens de overlevering, het eerst droog zou geweest zijn, en van waar alle maramba van Soemba zouden afstammen.

Bŏngoe, storten.

Bŏta, gebroken, breken, als touw; likoe pabŏta, een gebroken touw; bŏtaka, het is gebroken.

Bŏti, flesch; bŏti malara, vierkante flesch; bŏti kawoeri, wijnflesch.

Bŏtoe, zwaar, gewicht, duur; mbŏloe wili, duur.

Bou, om te, Na louw jena na hamoe doepăng boukelămboenja, deze sarong is nog goed om aan te trekken.

D.

Gelijk de Soembanees de vloeiende letter **m** voor de **b** plaatst, zoo zet hij ook de vloeiende **n** voor de **d**. Wat geldt voor **b**, geld ook voor de **d**.

Da, geeft de meervoudsvorm aan: voor. menschen, dieren, lichaamsdeelen, verzamelwoorden, en stofnamen, en alles wat men zich als een voorwerp denkt. Zet men da, voor het subject, dan plaatst men het ook voor: het adjectivum, het verbum, het pronomen demonstrativum, het pronomen interrogativum.

Da, beheerst den derden naamval, Ngăndi da epi da njoeta breng ons vuur.

Da, geeft vaak de verhouding tusschen het werkwoord en zijn object en geeft alzoo den 4^en^ naamval aan; paöuw da ăsoe, roep de hond; pabai da oesoe, stamp rijst; patăkoe da wai, schep water.

Da, wordt ook gebruikt in ontkennende zinnen, doch dan hoort men veelmalen ndea of nda, niet, neen, geen; danǐngoe, niet hebben; ndea pinja, ontwetend.

Dăba, alle, allemaal, alles; niloea la woăka mătoendăba da pingi ai, in dezen tuin zijn alle soorten van boomen; zelden wordt dit woord op zichzelve gebruikt, meest in vereeniging met boloe en mătoe.

Dadǐk, vertoeven, wonen, gevestigd zijn, verblijf houden, blijven; ndadǐk sama, samenwonen; ndadik măndai, uitblijven.

Daga, vrouwennaam.

Dăka, scherp, puntig; padăka, scherp slijpen; soeboeka na dăka, aanpunten; ndea dăka, stomp, bot; madăka wapens; padjoeloe madăka, schermen.

Dăka, maal, keer, sĕndăka, één maal, uiterlijk; hĕndăkadăka, dringend, nu en dan, volstrekt; siloe hĕndăka of sĕndăka weli, nogmaals, wederom; ndedi hĕndaka, noot; dăka kĕmboeloe, tienmaal; dăka pǐra, meermalen.

Dai, padai, waken, bewaken, van huis, tuin, en goederen; djaka ndena pingoe njoena padaisa, napa njoena na mila dŏkoendoe, indien hij niet weet te waken, zal hij beslist arm worden; tou măndai, waker, schildwacht.

Dai, mannennaam.

Dăloe, noudaloe, noudala, in, binnen, te midden van; noudaloe la woeroeng jena, ningoe wai; in die kruik is water.

Dămăng, gewoon zijn, wennen, verwennen, alledaags: ndea dămăng, ongewoon; ngamoeja na madămăng pa djala dăngoe palĕmbăng, Wie is gewoon te visschen en het werpnet te gebruiken?

Dămboe, twee; ningoe dămboe woeah of boewah mata da njoeta, wij hebben twee oogen. Hier wordt algemeen damboe gebruikt.

Dămoe, een kleine fakkel, die gemaakt wordt van garen, en zwarte pitjes, die zeer vet zijn; parŏka nă padămoe, kă ta ita pahamoe njoeta, steek de fakkel aan, opdat wij goed zien.

Dănga, ana dănga, een kind buiten het huwelijk geboren.

Dăngga, verkoopen, handelen; ngarakă njomoe padăngga? wat verkoopt gij? djara padangga, een paard, dat verkocht zal worden; tou madăngga, iemand, die verkoopt, een koopman.

Dangoe, veel, aantal, talrijk, aanzienlijk, menig; dangoeka da manoe, veel kippen; da dangoe da ijăng hèngè hèngè noudaloe la libimoeroe, er zijn zeer veel soorten van visch in de zee; dangoe na tou, volkrijk; laloe dangoe, overvloedig; dangoe kalawisi, veelwijvery.

Dăngoe, en, met; ina dăngoe ăma na hamoe, moeder en vader zijn goed; Oemboe waloe mĕndokoe ăla pawoloenja awăn dăngoe tanah, Het opperwezen heeft hemel en aarde gemaakt.

Danina, ndanina, volkstammen, verwantschap.

Dapĭl, padapĭl, vereenigen.

Dara, padara, het roosteren van een kip; ook den rug van de vrouw, wanneer zij bevallen is. Bij den Soembanees en Savoenees is het de gewoonte, als eene vrouw gebaard heeft, haar eenige dagen, een week of langer met ontblooten rug bij een vuur te laten zitten. Dit is geene godsdienstige vereering, maar gewoonte, opdat wat abnormaal geworden was, weder normaal worde.

Dedi, nog niet; njoengga dedi koepǐngoe pasoeratoe, ik kan nog niet schrijven.

Dătăl, het houden van een stukje vuur tegen kokosvezels of iets anders om vuur te doen vatten; padătăl, vuur aanmaken, aansteken.

Dăsi, padăsi, dicht, dicht op elkaar, aaneengesloten, genaken; padăsi-dăsi, verdringen.

De, nda, ndea, deja, ndena, niet; al deze woorden hebben eene beteekenis, en worden in ontkennende zinnen gebruikt; da băhi nda da manăndăng, da manăndăngpa dă ămăsoe rara, het ijzer is niet mooi, maar het goud is mooi: hier staat da, zoowel voor de stofnamen, zijnde subjecten, als voor het praedicaat, mooi; djaka de tapinja, hamoeka takĕrai, of paărăm, indien men het niet weet, moet men vragen of onderzoeken; nginika na lodoe, djaka na oerăng, djaka de ita ja, waar is de zon als het regent, en zij niet gezien wordt?

Dedi, te Menjelie, dadi, wezen, zijn, worden, bestaan, alleen, gebeuren, slechts; bidi dedi, pasgeboren; hina ala padedi njoena la Mĕlolo, hij was te Melolo geboren; dedika, uitvallen, gebeuren.

Datăr, dit wordt aangevuld met loloe kamba, spinnewiel.

Dekăng, zinspelen.

Dĕli, padĕli, slijpen, aanzetten; dĕlika ndaka, scherpen aanslijpen, aanscherpen; watoe dĕli, slijpsteen.

Deng, padeng, onophoudelijk, voordurend, gestadig door, altijd, zoodikwijls als; njoeta tatamăng padeng măma la wŏka; wij moeten voortdurend in de tuin gaan.

Dĕni, rij, laag, van voorwerpen op elkaar.

Depa toma, wervelkolom.

Didi, padidi, iets ergens opzetten, op tafel enz.

Didoeng, dak van het huis; jena katikoe didoeng na oema. Deze dakbedekking is van dit huis.

Dĭndi, omwandeling.

Dĭnga mata, wenkbrouw.

Dĭnggĭr, kleeren droogen, luchten; padĭnggir, doen droogen; padĭnggĭr tera la mbana lodoe, kleeren in de zon droogen.

Dĭngi, waarde, koopen; tadĭngi, aankoopen.

Dĭngir, staan, kadĭngir, komkommer (hier niet gehoord), wel kariri.

Disa, diha, één, verbeelden, vermenen, vermoeden; padisa, tellen; anakeda noena na pingoe padisa hĕwoetoe, dit kind kan een weinig tellen; djala padisa, verrekenen; disa paŏesi, uitrekenen.

Dita, verheven, daar, gindsch, op, boven; nou dita la tĕndoe-

lăng ta ngalăng wai maringoe, boven op den berg vindt men koud water; măndita, hoog.

Dja, staat achter het werkwerk om er den nadruk op te leggen; hamoeka ta mănga dja da bănda, men behoort zijne bezittingen te bewaken.

Djaga, waken, opletten, oppassen; tou djaga, wacht; waarschijnlijk is dit woord van het maleische genomen.

Djaka, wanneer, als, toen, bijaldien, doch, indien; djaka na oema mamoboe, mårisak pakoenä, wanneer een huis vermolmd is, is het zeer vuil; da ijăng da loeri, djăka la wai, de visch leeft als zij in het water is; djăka na joramoe patou kĕrai ngara ngara, ngikina njomoe ndena wonja lai njoena, toen uw vriend wat vroeg, waarom gaaft gij het hem niet?

Djaka, gebrek, schaarste, niet in den zin van hongersnood, want dan zegt men, rimbăng, en als iemand honger heeft zegt men, măndjioe; djaka menggoeha, voorzien.

Djăka, genoeg, voldoende, afgeloopen.

Djala, net, padjala, visschen.

Djăla, verkeerd, zonde, kwaaddoen, fout, misdrijf, losschieten; măndjăla, beschuldigd, noodlot, zich vergissen, onrecht, zonde; tou mădjala, misdadiger; padjăla bănda ăngoe, vernielen; djaka njoena na mĕngănga ngara ngara, madjalaka, indien hij steelt, is dit kwaad. Dit woord wordt veel gebruikt; men wijst hem of haar op iets verkeerds, en het is direckt, djăla; trouwens dit schijnt bij vele volken van het Heidendom gewoonte te zijn, om spoedig te erkennen, dat men schuldig is; djălaka, vergaan.

Djali, likken aflikken.

Djalier, zwikken.

Djăma, vrouwennaam.

Djămăng, blijf er af, laat staan, schei uit; het wordt op zichzelf gebruikt, en niet zooals „ămboe"; ndea djămăng djoea, dringend, vooraal; djămăngka, onnoodig.

Djăndjăr, leiden; wai padjăndjăr, waterleiding.

Djăndji, padjăndji na, verbond.

Djăngga, hoog; djara djăngga, hoog paard; wotoe padjăngga tanah, ophoogen; padjăngga wăngoe, sieraad; jĕpaka da djăngga da tĕndoelăng, na pingoe pase na tou; als zijn de bergen hoog, de mensch kan ze beklimmen.

Djăpoe, ndjăpoe, voldoend, ondergaan; ndăpoe woelăn, ondergaan der maan; djĕli, opkomen der maan; djăpoeka kănjăngi, afhandelen, uitpraten.

Djara, paard, als soort; djara meni, hengst; bai djara, merrie; djara lăkoe parengka, telganger; djara bara, schimmel, wit paard; ana djară, veulen; da djara patoe da da wisi, het paard heeft vier pooten; djara ătăl, sterk paard.

Djarăng, zaaien, planten, ijl; padjarăng da oesoe, rijst overplanten.

Djárăng, dwalen, dolen, verdwalen.

Djariti, een lap stevig aanhalen als hij los om 't lijf zit.

Djăroe, mĕndjăroe, diarrhee.

Djăwa, dit beteekent Java. De Soembanees denkt zich buiten Soemba één plaats, n. m. Java. Alwat wat vreemd is, heet Java, of van Java. Woeüh kalăngga Djawa hamoe păkoena, de zoete Javaansche vrucht is zeer lekker.

Djeä, en, eens, maar, enz. Dit woord wordt veel bij andere bij- en voegwoorden gebruikt, en wijzigt zich in beteekenis, 1. al naar mate het woord dat er bijgevoegd wordt; 2. en ook nog als het met een verhaal begint, of in een voortgezette rede; djeä batoena kănoe hiloe hou na lodoe, en op een zeker dag; dit is het begin der geschiedenis, enz.

Djĕpa, dan, in den zin van vergelijking; njoeta tau tarihi, djepa da banda, wij menschen zijn meerder dan de beesten.

Djĕra, padjĕra, moeite, straffen, knoeien, leed aan doen; Njoena ndena boesăng da njoeta tou, djaka laloe padjĕra da banda, hij verkiest niet dat wij de beesten knoeien.

Djĕrĭkoe, djĕrĭk, lemmetjes, limoen, citroen; djĕrĭk pĭngi, citroenboom; djĕrĭk lăngga, chinaasappel; la kŏtăk ningoeda da pĭngi djĕrĭk dăngoe da pingi kĕloe, in de kampong zijn citroen en bananenboomen.

Djili, opkomen van de maan.

Djidjik, wegnemen.

Djiloeng, pĕndjiloeng, verzetten.

Djioew, tong.

Djiri, binden.

Djirik, versmelten, lekken, druipen.

Djoboe, baai, inham, zeeboesem.

Djoe, hoef.

Djoeka, spoedig, mădjoeka njomoe, gauw gij, zegt men wanneer men iemand zendt en hij ons alzoo verlaat, dus van ons afgaat.

Djoekăr, stooten, stompen, duwen, verschuiven.

Djoeloe, spelen; padjoeloe-djoeloe, spelen, uitspanning, spel; mata padjoeloe, knipoogen; main padjoeloe, bezoeken; lo padjoeloe, uitgaan, wandelen; padjoeloe madăka, schermen; djaka ná padjoeloe dăngoe ăngoena pa anakeda, na rihipa părengka njoena; indien hij met zijn kameraad speelde, was hij de vlugste van de kinderen.

Djoemboeng, zeeëngte.

Djoengga, een soort gitaar, met twee snaren; er zijn soms zeer mooie en dure djoenggas; loloe djoengga, snaar van koperdraad. Djoeroe baha, tolk.

Djoewa, djoeä, ook; sama djoewa, hetzelfde, eveneens.

Djola, aannemen; padjola voordoen, aangeven, verschaffen, reiken; padjola njoena, overgeven.

Djölöng, madjölŏng, diep; ndea madjölŏng ondiep; pamadjölŏng, uitdiepen.

Djŏnggăr, steigeren, overrijden.

Doea, twee; padoea, in tweeën verdeelen, middelste; pĕndoeăng, tweemaal; pĕndoeana, tweede; la pa-doea, tusschen, op de helft, in het midden; pĕka doea, elkander; para doea half; la padoea ngaringea, op de helft van den weg, of halverwege, Doea ngăda manoea la ngoroe na ndjara. Twee wonden heeft het paard aan zijn hals.

Djŏrŏh, djŏroeh, vallen, wanneer men loopt; vallen van een paard, of uit een boom, heet „kanaboe"; ngarĭngea niloea na ta rahikoe lăkoe pahamoe-hamoeka ămbi djŏrŏh, deze weg is glad, loop voorzichtig, opdat gij niet valt.

Doeba, verbijsterd, in de war; koedoeba bĕka, ba njomoe dedi pĭngoe padisa, ik ben er zeer verwonderd over, dat gij nog niet kunt tellen.

Doeja, in djea doeja batanoe amboe maraumba pa, en als het zoo is, vergeet het niet weer.

Doeka, dukaat, f 6.25.

Doeka, vrouwennaam.

Doeka, doeka eti, zorg, kommer, tegenspoed, bekommerd; sĕndoeka, berouw, droevig, hinder, last, naberouw; sĕndoeka eti, deernis, hartzeer; dadi sĕndoeka, verergeren; pahĕndoeka wăngoe eti, bedroeven.

Doekoe, dragen op den schouder.

Doekoe, vlammen, stoken; padoekoe da epi, het vuur doen vlammen.

Doekoe staat achter een woord om het volkomene er van aan te geven. Dō na miringgoe, djaka namoe doekoe, kĕna habola matănggoe, ka koepingoe paita, ach! mijnheer indien gij waarlijk medelijden hebt, maak mijn oogen beter, opdat ik kan zien.

Doela, meer toela, helpen.

Doemoer, achteruitgaan, deinzen, wijken.

Doena, komt in zinnen voor in plaats van njoena, hij; napa jeha doena nama pŏki, en hij de blinde.

Doendăng, verzamelen; doendăng tou, menschen verzamelen om aan een of ander werk te helpen; padoendăng tou, menschen uitnoodigen voor dat werk.

Doendja, immers? gioew pi doendja da asoeng? gij kent immers de honden.

Doenggoe, voor nggoe, of njoengga, mijn, bezittelijk voornw: Ningoe mata doenggoe hi koe ita, ik heb mijne oogen om te zien.

Doepăng, tot aan, genoeg, voldoende; ngamoeja na mărăda da njoeta doepăng la lodoe nahoe? wie heeft ons opgevoed tot aan dezen dag.

Doeroe, vlam, vlammen; mbăda doeroe epi, vlamt het vuur al?

Doesa, doesoe, iets naar een ander of naar iets toewerpen met een doel, doesaja njomoe, werp gij het mij toe; doesa, verbannen; doesa sĕmbeli, uitwerpen.

Doesăng, staat achter een vragenden zin, om den vraag te bevestigen, măla wa da ăsoe gi banda malingoe doesăng, hoedanig de hond, is hij niet een nuttig beest?

Doi, doewĭt, ndoewĭt, cent.

Dŏkoe, ndŏkoe, teneenenmale, geheel, volkomen, zeer.

Dŏkoe, dient tot vorming van den overtreffenden trap, njoena na mila, ndŏkoe, hij is zeer arm; da ningoe ndŏkoe, hij of zij heeft totaal niets.

Dŏkoe, abuis, voorliegen.

Dongoe, naam van een houtsoort, dat men soms in plaats van betelwoot gebruikt.

Doun, ndoun, jaar; doun la amăng; verleden jaar; doun năhoe, dit jaar; doun ngĕroe, het volgende jaar; hĕngahoe doun, een eeuw; pira boewah doun na măndaimoe? hoe veel jaar zijt gij?

E.

Ěhi wănja, ihi wăngoe, doen met, maken van; ngara ěhi wanja na loloe kamba? wat maakt men, of doet men met garen? Als men een Soembanees zulk een vraag doet, en men wijst hem geen voorwerp aan, dan weet hij niet te antwoorden. bv. Vraagt men hem: wat doet men met de oogen, met de handen? enz. dan weet hij niet te antwoorden.

Epi, vuur; ratoe epi, lucifers.

Eping, een zeer klein vischje dat men in de rivier vangt.

Eri, jonge broeder en zuster, zoo worden zij aangesproken die jonger zijn dan de spreker. In sommige gevallen noemt de spreker soms eri hem of haar die ouder is, b.v.: wanneer een Soembaneesche man een vrouw trouwt, die broeders of zusters heeft die jonger zijn dan zij, maar ouder dan haar man, dan zegt hij tegen die ouderen, eri, en zij zeggen, aja, oudere broeder. Zijne vrouw is ouder, dus hij is ook net zoo oud; zoo denkt althans de Soembanees.

Eti, hart, lever; bijna komt eti op zichzelf niet voor, wel in vereeniging met andere woorden; kabara eti, nood, ongerust; sěndoeka eti, zie doeka; karau eti, boos, gramschap, verbitterd, verontwaardigd, woede, toorn; kěrau eti ăma, vader is boos; kasěna eti, vergenoegd; laboe eti, misselijk; măjou eti, vervelen, lui, onlekker; kaleha eti, verraad, onvertrouwbaar; malidja eti, weekhartig; makea eti, beschaamd; djaka anakeda dena pingoe ngara ngara, makea na eti na, indien een kind niets weet, is hij beschaamd; măndăng eti, tevredenheid, toegevend zijn; malara eti, streng, lastig, tiran, mărăna eti, naarstig, ijver, werkzaam; mila eti, weemoedig, treurig, mismoedig, neerslachtig, medelijden; oekoe of sŏri eti, aard, karakter; samoe eti, welgezind, welwillend, genoeglijk, blijde; sari eti, vernuft; tou eti, bedroeven; weli eti, opzettelijk; woloe pasidoe wăngoe eti, iemand ergeren.

G.

Ook bij de g laat de Soembanees gaarne de n hooren. Bij sommige woorden hoort men haar niet, bij andere wel.

Gadoek, nggadoek, zich verroeren.

Găla, balai balai om op te slapen.

Gamoe, nggamoe, bekommeren om iets; ămboe mĕ nggamoe, bekommer u om niets.

Gamoe, ngamoe, wie; ngamoeja na maningoe singgi kŏmboeng, wie bezit een slimoet? ngamoeja na mapingoe paoetoe, wie kan er naaien?

Gamoer, dik uitgekookte sap van bladeren, dat bij den betel wordt gebruikt; het wordt hier van buiten ingevoerd, en heet in het maleisch gambir

Gana, ngana, wat? nganaja na patonda njoeta la woeroeng? wat doen of zetten wij in een kruik.

Gana, ngana, raken.

Găng, ngăng, vast.

Gănja, ngănja, wie.

Găngga, kraai.

Gara, nggara, wat? welke? nggara ihi wănja kanjoeta da wai lonahoe? wat doen wij met klapperolie? ngara ri na marihi hamoe? Welke groente is lekkerder? ngaraka, wat; da niengoe ngăra, niets.

Garagia, spin.

Gari, strijken; gari na tanah, strijk de aarde vlak.

Gasoe, nggasoe, nggasoe samoe, oordeel.

Gedĭng, ivoor.

Gĕlăng koehoe, dea wena, dit zingen zij wanneer zij hoofden buitgemaakt in een gevecht, op staken zetten; wat die woorden beteekenen weet ik niet, niet een Soembanees heeft het kunnen verklaren.

Gĕna, ngĕna, gana, begrijpen, kunnen, verstand, sluw, knap; ndea mĕnggăna, onverstandig; ngĕna njoena doena, verdacht, verdenken; tou mĕnggăna, bemiddelaar, een slimme schrandere vent; mĕnggĕna, dwingeland, slim, sluw; na hamoena noena kata mĕnggăna, dăngoe kata mănăng njoeta, het is goed, dat men verstandig is, zoo zullen wij voordeel vinden.

Gei, ngei, tros.

Geni, nggeni, zwemmen; rĕndi da ngeni la wai, de eend zwemt in het water.

Gepi, passend, netjes; păke kalembi rara gepi, het staat netjes een rood baadje te dragen.

Gepit, klemmen, knijpen als met een tang; ngepĭt epi, vuur-

tang, gepĭt woeloe ngora, tangentje om den baard uit te trekken. Dit tangentje is onafscheidelijk aan den betelzak verbonden. Den ganschen dag zit de Soembanees de haren uit zijn kin en lip te trekken, zoodat zij baardeloos zijn.

Gi, de. gi ăsoe na banda malĭngoè, de hond is een nuttig beest.

Gi, van, namelijk van richting, gi weli na kadoena na wai, vanwaar toch komt het water?

Gia, waar? gia na koendji pĭntoe? waar is de sleutel van de deur?

Gikina, gikida, kĕngikina, waarom, hoe, hoedanig, hoezoo; gikina bau ndea mai la baroe? waarom komt gij niet 's morgens vroeg? djaka laloe oerăng naika, gikidaka da patoedoeng da hèngèa hèngèa? indien er slechts veel regen komt, hoedanig zal het geplantte zijn?

Gilo, waarheen? giloä, waarheen gaat gij? dit vraagt een Soembanees aan iemand, die hij tegen komt.

Gini, nggini, waar? waartoe? gini oemăm njomoe? waar is uw huis? gini ta ita pingoe njoeta hou oemamanănda? waar kunnen wij een mooi huis zien? gini na lĭngoe noena, waartoe is dit nuttig?

Gioew, staat soms voor, njomoe; gioew pi dadĭk oemboe Marămba? weet gij waar oemboe Maramba woont?

Goebi, het Maleische kopia.

Nggoe, voor njoengga, mijn.

Goenggi, nggoenggi, watertanden, in iets willen bijten, zooals moeders in hare zuigelingen.

Goenggi, nggoenggi, fluit; padjoeloe nggoenggi, fluit spelen.

Goelĭng, ngoelĭng, wroeten.

Goena, vrouwennaam.

Goendoe, dorp.

Gongke, ngongke, een soort mondtrom; deze wordt gemaakt van een stukje bamboe, waarin men eenige insnijdingen maakt, er een touwtje in doet, en er steeds aan trekkende, geluid tracht voort te brengen.

Gŏrŏng, ngŏrŏng, lĕnggŏrŏng, heel; daloe gŏrŏng, heel, hals; dŏkoe ngŏrŏng, verslikt.

Goentĭng, schaar, pagoentĭng, knippen, afknippen.

H.

H, deze letter wordt met de S verwisseld. Voor hetzelfde woord zegt de een: hi, de ander s, bv.: bisoe, bihoe, verzadigd; hi, si, huilen. Daarom kunnen deze woorden, die hier volgen, met S en omgekeerd met H worden uitgesproken.

Ha, gebruikt men als men iemand aanspreekt, of roept; ha anakeda! ămboe si, he kind huil niet; ha Ngabi lo pabita na roemba, he Ngabi (eigennaam) ga gras uittrekken.

Haätoe, één; gebruikt men wanneer men over menschen spreekt; ngoengga koehala païtaja na tou meni haätoe, ik heb één man gezien.

Habola, een weinig beter van eene ziekte; wonja tădai, ka na habola, geef mij medicijnen, opdat ik beter worde; habola paisoe la wai, zoover beter zijn, dat men kan gaan baden; habola la poeroe, zoover beter zijn, dat men uit huis kan gaan.

Hădă, kralen in het algemeen. De verschillende soorten zijn: hăda koendoe rawa, kleine blauwe kraaltjes; hăda wĭngir, gele kraaltjes; hăda katoepi, licht bruine kraaltjes; hăda mata ijăng, eig. vischoogen, witten doffe parels; hăda tera koewangga, licht groene; hăda bera boti, glimmende in alle kleuren; hăda kali djawa, vleeschkleurige; hăda rara, rooden; hăda katabi mbăkoe, rose; hăda pahoehi, zwarte gitten koralen.

Hăda, opstaan, waken; pahădang, wekken.

Hadáng, pahadăng, vechten.

Hádjĕroe, krabben van kippen in den grond.

Hadoe, vrouwennaam.

Hakŏri, uitpeuteren, peuteren.

Hăla, afhebben, einde, af, gereed, geëindigd, los; hălaka reeds; mbada hăla, gebeurtenis, voltooid.

Hăla, geeft voor sommige woorden het Perfectum aan; njoetă hălaka papitija na hoerăt nina. Wij hebben deze brief medegenomen; koe hălaka njoengga pangăngoe na ijăng, ik heb visch gegeten.

Halamăn, groot van een vlakte.

Halamăt, welvarend, ook pari, de klemtoon op i.

Halăpa, zadel; tonjă halăpa, zadelen; halăpa djara, zadel; halăpa wisi, leeren schoenen; halata, stijf, stram.

Halela, niet zwaar.

Haleli, een betelzak onder de arm dragen.

Halili, oksel.

Halǐnggi, pahalǐnggi, schrijn.

Halǐndi, dit zegt men wanneer men een ei in het water probeert en het staat, dan is het niet goed.

Hama, gelijk, evenals, betreffende; Njoena laloe namoe na nda njoeta tou, hina radănda hama ana wiki da. Hij heeft veel medelijden met ons en voedt ons op gelijk zijn eigen kinderen.

Hămbeli, hĕmbeli, naar achteren, buiten; zie bĕli.

Hāmboer, ontmoeten, aantreffen.

Hamoe, goed; komt voor: als b. v. n. w., als bw, als deel van het gezegde; als hoofdzin van een afhankelijke onderwerpzin. Wŏka nina hamoe, deze tuin is goed; njoeta takĕnăndi pahamoe, wij moeten goed denken; dena na hamoe djaka kaumĕnganga ngara ngara; het is niet goed als gij iets steelt; anakeda na hamoe pakikoenja na papeka da ama da da inada, goede kinderen volgen de bevelen van hun vader en moeder; hamoe lănga tăka, degelijk.

Hanaba, voor, van plaats.

Hăngga, voor, van plaats; eerste; pahăngga, kijven, geraas en getier maken; la hăngga, tegenover, voor, naar voren, aandienen.

Hăngănga, nieuwsgierig.

Hangasoe, maag.

Hăpi, koe; overgenomen van het Maleisch, want voor eenige jaren was hun een koe nog onbekend.

Hari, licht; hiloe hari la baroe, smorgens vroeg als het licht komt.

Haroeä, huiduitslag.

Haroekoe, steken in de borst door koude veroorzaakt.

Haromoe, morgen, mai haromoe, kom morgen.

Haumara, mannennaam.

Hawahăng, bleek in het gezicht als men ziek is, na hidoe Gaba, na hawahăng balaka njoena. Gaba is ziek, hij ziet er zeer bleek uit.

Hawoeroeng, vliegen; mahawoeroeng, vogels; mahawoeroeng hawoeroeng, de vogels vliegen.

Hē, pahe, klimmen; njoengga koepingoe pahe la pǐngi

ai, ik kan in de boom klimmen; kasēli, bank om op te rusten.

Helăng, op zijde gaan, djawa helăng, Afrikaan.

Hĕmajăng, bidden; hou lodo, hou lodo njoeta ta hĕmajang mamang boedi, alle dagen moeten wij bidden.

Hemang, antwoord, antwoorden; pahemang, tegenspreken, verantwoorden.

Hĕmăngoe, ziel; njoeta jea ningoe tou nda dăngoe hĕmăngoeda; wij hebben lichaam en ziel.

Hemawali, weder.

Hĕmbăng, aanstooten.

Hèngeă, soorten; ningoe dangoe hèngèa hèngèa tadai, vele soorten van medicijnen; ăma wonja da njoeta matoendăba na pangăngoe hèngèă hèngèă, vader geeft ons alle soorten van spijzen.

Hèngngiloe, ademen.

Hepikir, het hoofd op zij houden.

Héreo, leunen tegen een paal; ămbi héreö la kabaniroe noena, leun niet tegen dezen paal aan.

Hĕroei, moeite, zorg.

Hèwèng, ander; tou hèwèng pake djara nina, een ander heeft dat paard gekocht; hèwèng-hèwèng, een ander; anakeda hèwèng kalămboe singgina na măndaipa, hèwèng ndena măndai, het eene kind gebruikt zijn kleederen lang, het andere kort.

Hĕwoetoe, een weinig; ngamoeja mapǐngoe padisa hewoetoe, wie weet een weinig te tellen.

Hi, huilen.

Hi, worden, ontstaan; tĕloe dăngoe patoe hi pitoe, drie en vier wordt zeven; dăngoe djĕka ngikina bidi hi tangalăng mahamoe, en ook hoedanig wordt pas het goede verkregen; weling la tanah hi da toemboeh boendăba da ai dăngoe na roemba. Uit de aarde ontstaat of komt voort al het geboomte en gras.

Hibi, de bast van den boom afschillen, om er touw van te maken.

Hidoe, ziek; dăngoe njoena pahamoeja da tou nama hidoe, en hij genas de zieken.

Hiboe, nest.

Hida, komt in plaats van njoeda, zij; n. m. als men over hen spreekt; hida mai, zij zullen komen.

Hidaoe, staat voor hindaoe, en beteekent, niet gij, bv. ngi-

kina njomoe hidaoe mai parengga, waarom komt gij niet spoediger.

Hikoe, staat voor njoengga; hikoe mai lai njomoe, ik zal komen, of het zal gebeuren, dat ik bij u kom.

Hikoe, stooten van een buffel, en van een bok.

Hikoe, pahikoe, inenten.

Hiloe, taal; hiloe soemba, de Soembaneesche taal; hiloe hou, de Savoeneesche taal; hiloe kawau, de Endaneesche taal.

Hiloe, weder, in den zin van terugkomen, wedergeven, wat in plaats van iets anders komt; koehiloe kĕrai, ik vraag weder, n. m. wat men bezeten heeft; djaka koehiloe mai, koe padăngga na manoe bŏkoel, wanneer ik weder terugkom, zal ik een groote kip verkoopen; njoengga koehiloe ngalăng na hou roepi, ik krijg weer één gulden; Hiloe sari lodoe, toen het weder smorgens vroeg was.

Hima, kokosnoot ontdoen van zijne vezels.

Hima, in de plaats van njoema, wij; bv. njoema mai na papeka lai marămba, ha haromoe hima lakoe la Mĕnjelie, wij komen bij mijnheer en geven kennis, dat wij morgen naar Menjelie gaan.

Hina, pas, eerst, voor het eerst; njoengga hina mai, ik kom voor het eerst; njoena hina weling la lètăng; hij komt pas terug van het rijstveld.

Hina, in plaats van njoena, hij, zij, of het, hina mai, hij zal komen.

Hĭndi, rooster boven de stookplaats.

Hĭngi, zijde, kant van den weg; ningoeja haätoe na ma pŏki, na ma mĕndapoe la hĭngi ngarĭngeä, er was een blinde, die aan de zijde van den weg zat; hingi wara, strand.

Hĭngir, pahĭngir, schuins.

Hiri, berispen, beknorren; dangoe na tou nama hirinja njoena, kăna matăng pakărai ngara ngara, vele menschen beripsten hem, opdat hij zou ophouden iets te vragen.

Hŏda, reeds, sedert, hŏda bēnăkā, sedert lang; hŏda bēnăkā na amam pa napa kou, sedert lang heeft uw vader u gewacht.

Hoekoena, tuchtigen, bevel, afstraffen, orde, veroordeelen, zeden.

Hoeki, vrouwennaam.

Hoela, een kurk afkorten.

Hoeloe, een fakkel.

Hoeloe, pakoeloe, in brand steken; njoengga koehălaka

pahoeloeja na roemba, ik heb het gras in brand gestoken.

Hoeloe, kurk.

Hoembăng, vrouwennaam.

Hoenga, hŏnga, opkomen van de zon: la baroe na hŏnga na lŏdo, na maling hina tamăng, des smorgens komt de zon op, des avonds gaat zij eerst onder.

Hoerat, schrift, papier, boek, brief; pasoerăt, schrijven. Dit woord komt van 't maleische woord soerat, brief. Lepĭt na hamoe na hoerăt jena; vouw dezen brief goed op; njoengga dedi koepĭngoe pasoerat; ik kan nog geen brief schrijven.

Hokar, dwingen; ămboe tahokăruja da anakeda da, dwing de kinderen niet.

Hŏndjoe, slachten van een varken; men geeft het een steek achter den voorpoot.

Hŏndoeng, vastbinden, vasthechten; hŏndoeng pa sama, aaneenhechten; hŏndoeng măndoe, sterk binden.

Hou, ieder; hou lŏdo hou lŏdo, iederen dag; hou doun, ieder jaar; een, hou oema mananda, een mooi huis.

Houmoeloer, spoel in het weefgetouw.

Houng, als een vrouw haar sarong aandoet zegt zij houng; als een man zijn kleeren aandoet, kalamboe; bindt hij een touw of een roesoe banggi om, heet dit bŏrŏng.

I.

Iboe, imboe, simboe, zoeken; imboe namat opsporen.

Ija, die, dat, deze, dit.

Ijai, gapen, geeuwen.

Ijaka, djĕkaka, reeds, af, geëindigd, dezelfde.

Ijăng, visch; ijăng na ngenĭng, de visch zwemt; ijăng tadanoe, walvisch; pa imboe ijăng, vischvangen.

Ijam djaka, redelijk, smakelijk.

Ihiet, kleine uil, kuikendief.

Iloe, speeksel.

Ina, moeder; men spreekt bijna alle vrouwen met moeder aan, ngoengga ăngoe maiina, ik ben of kom met moeder.

Ina, tante, zoowel ouder en jonger als vader en moeder.

Ipa, vrouwennaam.

Ipoe, vrouwennaam.

Isi, uiterlijk, vorm; hidoe na isi, ziek lichaam; isimoe manănda, gij zijt mooi.

Isi, ihi, in ngara isi wăngoe; isi wănja; isi wăndja. wat maakt men er van; wat doet men er mede? ngara ihi wănja njoeta da ai nida, wat maken wij van dit hout; ngamoe na mapingoe djaka ihi wăndja kătaka tanah niloea? wie weet wat wij met een patjol doen? ngara isi wănja da kalŏroeng, wat doet men met touw.

Isina, misschien.

Isi, gevuld, rijp; paisi, aanvullen, vullen, verslag, erkennen, noodeloos, verklikken; ndea paisi, ledig; ndedi paisi onrijp; lo pa isi, verwittigen, aankondigen, aanklacht, mededeelen; napa paisi, waarschuwen; paisi pasamoe, uitduiden; paisi măndoeng, aanmatigen, paisi naudaloe, indoen.

Isoe, ihoe, paisoe, baden; dăngoe na anakeda niloea ndena boesăng paisoe lawai; en dit kind wil zich niet baden.

Ita, zien, ontwaren, aankijken; Pirăng bei itaka da kadoenoe? wanneer hebt gij de sterren gezien; mbăda ita gezien, ita pabeli, wederzien; ngita, zichbaar; gĕngita, het geziene; wat gezien wordt, aanduiden aantoonen, doen zien, duidelijk maken, toonen, overtuigen, bemerken, beschouwen; païtăngkoeă nahoe gini na ngaringeă jena, toon mij nu waar de weg is; ndea pakali ngita, raar, zeldzaam, schaarsch.

Itĭl, knijpen.

Itĭng, pakikoe itĭng, verslaafd.

Itoe, aandragen, torschen.

Iwa, overstrooming, meestal wai iwa.

Iwi, riet, rotting.

Iwi, vergiftige aardappel; men graaft ze uit den grond, snijdt ze in stukjes, perst die uit in het water, droogt die eenige dagen in de zon, waarna men ze eerst kan eten; soms maakt men er gebak van, genaamd: kängota iwi.

J.

Ja, vindt men achter bijna elk gezegde in den hoofd- en afhank. zin wanneer er den nadruk opgelegd wordt; en ook in den enkelvoudigen zin, Oemboe Koedoe hala pawoloeja oema na oka djara, Mijnheer Koedoe heeft een huis en paardenstal gemaakt; ja, staat achter het onderwerp en gezegde in een vragenden zin: băhija jena, tĕmboeraja? is dit ijzer of lood; ja, plaatst men achter het gezegde in den gebiedenden wijs, ngăndija jena na hoerăt lai marămba, breng dezen brief aan den vorst.

Jamăng, ook djamăng, afblijven.

Jápa, ăpa, vangen, grijpen, vasthouden; jăpa mahawoeroeng, vangen van vogels; pajăpa, bemachtigen.

Jea, ook, doch; njoeta jea nǐngoe tou nda dăngoe hèmăngoe da, doch wij hebben lichaam en ziel.

Jedoëja, omdat, jedoeja banǐngoe tĕndoelăng, hinǐngoe lokoe, noudaloe lokoe hinǐngoe wai, omdat er bergen zijn, zijn er rivieren, waarin water is.

Jedoeja, zoo is het, dat is het.

Jeha, djeha, dit; djaka djeha da oema dăma moboe, marisak păkoena, indien dit huis vermolmd is, dan is het zeer vuil.

Jeika, in napajeika na tou hina pĕndoija, en dan eerst verwerkt men het.

Jĕjăka, dat is het, juist daarom; hoeratoe mamarihi hamoe jĕjăka na hoeratoe bŏkoel, het betere boek, dat is het groote boek.

Jela, trekken, sleepen, aanhalen; jela papoeroe, nederhalen, jela wăroe, lostrekken; majela ijăng, vischhaak.

Jĕka, samengesteld met napa, n.m, napa jĕka, en beteekent, doch, toen, daarop, want, alzoo, zoo, al naar gelang het voorgaande; napa jĕka Oemboe Băsi ana nai Oemboe Teöloe hina palewaja na tou, daarop zond mijnheer Băsi, een kind van mijnheer Teôloe, iemand; napa jĕka njama laloe namoenja na tou noena, want hij had medelijden met dezen man; napajĕka mai tou na mahidoe, toen kwam de zieke man.

Jena, deze, dat, de, die, dit; pǐngi ai jena dajela wai,

deze boom staat in het water; na tera jena na manăndah päkoena, dit goed is zeer mooi; na anakeda jena na marisăk, dat kind is vuil.

Jĕng, djĕng, gelijk als, evenals; kama jeng băna toelaja na angoe na patou, gelijk als hij een ander hielp.

Jĕpäka, alhoewel; jĕpäka da djăngga da tĕndoelăng mapǐng oepase na tou, alhoewel de bergen hoog zijn, kan de mensch ze toch beklimmen.

Jera, ămă ǐna jĕra, schoonouders van den man; schoonouders der vrouw worden door haar genoemd: ăma en ina jenoe.

Jera, schoonbroeder; zoo noemt een man zijnen vrouws broeder, wanneer hij ouder is dan zijne vrouw; desgelijks noemen zijne kinderen ook zóó de kinderen van zijn schoonbroeder.

Jeri, slobberen.

Jeroe, trekken.

Jesoe, hier; la jesoe alhier, herwaarts.

Jetoe, aandragen.

Jedǐk, bewegen; mahajǐdik, gedierte, vee.

Joehoe, dragen aan de hand.

Joeloesa, kwaad maken, plagen; ninja da anakeda namajoeloesa da ăsoe; en zijn kinderen, die honden plagen.

Joloe, opjagen van geiten.

Jönggöng, zeefen, ziften.

Jora, vriend, vriendin; pira joramoe lăkoe la Waingapoe? wanneer vertrekt uw vriend naar Waingapoe? pajora, echtbreken, bijslapen, overspel plegen, hoereren van eene ongehuwde vrouw.

Jora, djoră la kawini overspel; tou mboesa pajora, wellustig.

Jou, schimmel. nm. djara jou, een schimmel.

K.

Ka, vindt men voor zelfst. nw. en bijvnw. zonder eenige beteekenis.

Ka, voor een werkwoord geeft het verleden deelwoord aan.

Ka, achter een werkwoord, stelt de handeling als afgeloopen voor; koe itajaka na oesoe la woka, ik heb rijst in de tuin gezien; na likoe bötaka, het touw is gebroken.

Ka, achter sommige woorden stelt een vraag voor; boesăngka wilt gij? piraka? hoeveel?

Ka, staat ook achter het woord, waarmede men antwoordt; nggaraka, wat, het een of ander; dămboeka doi twee centen; hou tĕngaká; louwka! een halve gulden; of een stuk goed.

Ka, opdat, als, dat, na goed; parŏkă na padămoe kata ita pahamoe njoeta; steek licht aan, opdat wij goed kunnen zien; hamoe kata namoe lai tou masidoe, het is goed, dat wij medelijden met een ziek mensch hebben; noeda boendăbăda na wonda Oemboe Waloe Mĕndokoe, kata ngăngoe njoeta tou, dăngoe da banda, dit alles geeft het Opperwezen, opdat wij en de beesten eten hebben.

Kaba, omhulsel; kaba mata, aangezicht, voorhoofd, gelaat; pakabas, eelt; kaba kokoer, klapperdop; nggara isi wănjaka da njoeta da kaba kokoer? wat doen, of maken wij met, of van klapperdoppen?; kaba katikoe, schedel; kaba kalămba, schotel; kaba ainja vergif; Kaba wai drinknap; kaba hoeroe lepel; kaba pĕngandjil, kwispedoor.

Kabăba, veel ook băba, kort van voorwerpen; pĕndoi makabăba, bekorten, kortmaken, verkorten.

Kabăba, ook veel baba, kudde paarden, n.m. een hengst met zijne merries. Njoena mĕngănga na dămboe băba, hij heeft twee kudden paarden gestolen.

Kabalăng, sprinkhaan.

Kabăng, plat, vlak.

Kabănga, dom, domoor, weet niet; anakeda na ma kabănga, dăngoe ndena pingoe makea na etina, een dom kind, dat niets weet, zal beschaamd worden.

Kabaniroe, stijl, hoofdstijlen, paal, pilaar: kabaniroe lŏn doeng, op deze vier palen rust het gansche huis; onderaan, tusschen die vier palen is de stookplaats, en boven een zoldering, waarop men zijn schatten bewaard; bij een dier palen zet men iets neer als men met Mĕrapoe wat heeft te verhandelen.

Kabaniroe, naam van een kampong, dicht bij Waingapoe.

Kabara eti, nood, ongerust; pakabara dĕlăng, liggen op den rug.

Kabasa, smakken.

Kăbĕba, kapel, vlinder; kabĕba marămba, zeer groote vlinder; vele prachtige soorten treft men hier aan.

Kabela, hakmes, zwaard; ieder Soembanees draagt er een; hij gaat er mede naar bed, en staat er mede op, waar hij gaat of is, nooit legt hij het af. De handvatsels dier kabela's zijn, of van buffelhorens, of van ivoor. Sommige zijn met figuren; andere zijn marapoe, d. w. z. die mogen niet anders gebruikt worden, dan om paarden en karbouwen te slachten, die den eigenaar moeten vergezellen naar den Soembaneeschen hemel; kabela madita, lang en smal hakmes.

Kabiba, vrouwennaam.

Kabilah, bilah, blinken, blinkend, bliksem, flikkeren, weerlicht.

Kabilir, scheel.

Kabisoe, ras, volk, geslacht, stam.

Kabisoe, vrij, stand der vrijen en grooten; kabisoe rendja maramba, zeer aanzienlijke kabisoe; kabisoe bŏkoel, aanzienlijk, adelijk, voornaam kabisoe; kabisoe hoedoe, een onaanzienlijk man.

Kabisoe, willen; udea kabisoe, niet willen.

Kaboe, in stukken, splinter; pakaboe, in stukken hakken, mais fijnmaken.

Kaboehăng, koorts.

Kaboelar, snoeven, pochen, pronken, ondeugend van mannen, slecht van vouwen, deugniet.

Kaboemboe, dik, vet, van een mensch; ana kaboemboe, dik kind.

Kabŏnga, stok, die men in den grond steekt, om aarde om te keeren, bij wijze van ploegen.

Kaboenggăl, rond.

Kaborăng, boosheid, dapper, kwaad, kwaaddoende, moedig, ondeugend, slechtheid, slecht van vrouwen.

Kadaboe, testis.

Kadahi, pakadahi, ontsteken; pakadahi epi, vuur ontsteken.

Kadawe, afsnijden.

Kadĕnga, achter.

Kadĕta, kadĕtal, stamelen, stotteren.

Kadidoeng, ndidoe, nok van een huis.

Kadingir, komkommer.

Kadipoe, snijden; pakadipoe, afsnijden; kadipoe likoe, een touw doorsnijden; kadipoe katihoe, hoofd afsnijden.

Kadiroe, even; napa kadiroe, wacht even, aanstonds, onmiddelijk.

Kadisi, ketel.
Kadita, kleverig; oesoe kadita, een soort kleverige rijst.
Kadjăng, boonen.
Kadjawa, Venerische ziekte.
Kadjea, rug; la kadjeä, achter; la kadjea pa, eindelijk; napa kadjeā, naderhand.
Kadjehi, springen, dekken van beesten; djara kadjehi, parade paard.
Kadjilak, fonkelen, gloeiend.
Kadjoelak, stout, ondeugend, deugniet, van kinderen.
Kadoe, hoorn, horens; kadoe papoe, jukbeen.
Kadoedoe, zwam, tonder, en wat men er voor gebruikt.
Kadoek, kakadoek, wenken, toeknikten, omschudden.
Kadoena, schatten, bieden, dingen.
Kadoena, betreffende, wat betreft, aangaande, giweli na kadoena na wai? vanwaar toch wat betreft het water, na mapoeroe weling tadoelăng, dat van de bergen daalt? la baroe hou lŏdoehou lŏdoe, djeka na basa na tanah na ai dăngoe na roemba, giweli na kadoena? als iederen morgen de aarde, boomen, en het gras nat is, van waar dit? soms wordt het niet vertaalt, maar geeft de betrekking tot zijn object aan.
Kadŏ, schokken, schommelen, slingeren, schudden.
Kagana, rust; kagana samoe, rustig.
Kaha, knellen, nauw, nauwsluitend; kalembi kaha, een nauwsluitend baadje.
Kaha, tera kaha, rood goed.
Kaha, glas, drinklas, nggara pakewang na kaha jena? wat kost dat glas?
Kaha, spiegel; hier hoort men kaninoe.
Kaha, oemboe kaha, naam van den vorigen vorst van Melolo.
Kahala ndidoe, eenzaam; reti niloea kahala ndidoe, dit graf is eenzaam.
Kahamomoe, gorgelen, mondspoelen.
Kahi, vrouwennaam.
Kahidi, mes; te Menjelie zegt men katidi; kahidi moetie, mesje om de rijst van haar aar te snijden; kahidi bănggi, dolk.
Kahina, loeren.
Kahingir, kelder; wai niloea kahingir, dit water is helder.
Kahoekoel, smal.

Kahoki, hals.

Kahotoe, mannennaam.

Kai, is hetzelfde als njĕmi, gijlieden; het wordt veel meer gebruikt; he! anakeda hamoe kai papehang pahamoe hamoe, ba anakeda kai pa; he! kinderen leert goed, terwijl gij nog kinderen zijt.

Kaita, vrouwennaam.

Kajăka, aanschreeuwen, toeschreeuwen, najuichen, schreeuwen, uitjagen, verjagen, wegjagen, verdrijven; kajaka kamembi, geiten wegjagen; kajaka pakendoeling beli, terugjagen.

Kajangi, antwoord; pakoerăng kajangi, zich in een zaak wikkelen; kajangi na, woord.

Kajekoe, adem, inademen, snikken, zwaar ademgalen, hijgen; pahajekoe, verademen.

Kajiri, krekel.

Kajou, levendig, ruzier rumoer, onlusten, oproer, razen; makajou, norsch, onvriendelijk; pa kajou, tergen.

Kaka, papegaai, tusschenwerpsel van uitroep.

Kakatoe, nijptang, knijptang, ook papegaai.

Kakadoek, ook kadoe, en kadoek, knikken met het hoofd om iemand te roepen.

Kakandjak, springen als een kat; kahandjak weli, terugspringen.

Kakŏmba, djara kakŏmba, een grijs geel paard met zwarte pooten, manen en staart.

Kalaăa ngana, huig.

Kalai, linksch, linker; lima lakalai, de linkerhand.

Kalaiwas, naam van een Soembaneesch spel. Eenige meisjes zijn zeer komiek aangekleed, hebben in de eene hand een hakmes, in de andere een vlaggetje; al loopende en draaiende kijken zij rechts en links; eenige mannen met een schild en uitgetrokken zwaard staan om haar heen.

Kalala, cactus.

Kalamba ngoroe, strot.

Kalamboe, kleeden, vastmaken van een sarong; dena hamoe, djaka rengka pawăroenja na singgim, djaka doepăng bakalamboenja, het is niet goed, wanneer gij uw slimoet wegwerpt, als hij nog goed is om te kleeden.

Kalămbar, rijstvuiluitschudder, wan; kaba kalambar, schotel.

Kalangga, langga, zoet; kalangga djawa, is een soort

vrucht, ter grootte van een chinaasappel; van binnen zit zij vol zwarte pitten, die rondom in vleesch liggen, hetwelk zeer smakelijk is; woeäh kalangga djawa hamoe pakoena. De kalangga djawa is zeer lekker.

Kaläpar, lever.

Kalatoe, kokoer kalatoe, een oude drooge kokosvrucht.

Kalatoe, draagzadel, van bamboe gemaakt, pikol zadel.

Kalēka, krom, bedriegen: kaleka eti, verraad, verradelijk, valsch, onvertrouwbaar, huichelen; pakaleka, buigen.

Kalembi, baadje, buisje; ali pakalembi, uittrekken.

Kalembi, familie, verwant, verwantschap, bloedverwant; kalembi hamoe, goede afkomst.

Kaleti, rijden, opstijgen, berijden; djara pakalitii, rijpaard; kaleti pamanggil, afrijden; tou makaleti, ruiter.

Kali, ten eenemale, geheel, volkomen, zeer; amboe kali mendapoe anga anga, zit toch zulk een drukte niet te maken.

Kali, maal, heer; da kali hidoe da anakeda, ba ndea pa isoe la wai, vele malen zijn de kinderen ziek, omdat zij niet baden; kali kembalik pakoe, foppen.

Kaliang, geel koper, geel brons, dik koperdraad.

Kaliboe, gezwel, blaar.

Kaliboek, vuil van water, moeras.

Kalikoe pepa, schaambeen.

Kalihi poesoe, navelstreng.

Kalili, partes posteriores.

Kalimou, kreeft.

Kalibetoe, verward.

Kalitoe epi, roet; makalitoe bŏkoel, ruw.

Kaloedoe, gekreukeld, slordig van hoofdhaar.

Kaloeki, patrijs, soort van kleine zwarte vogel, die een zeer groot ei legt in een berg zand, waarin zij het laat uitbroeden.

Kaloemboe, **kaloemboetoe**, betelzak; hij is van boombladeren gemaakt, hangt over den rechterschouder, en is onder de armen vastgebonden; overal gaat hij mede en is steeds voorzien van betel en betelnoten, een zakje met kalk en tabak. Sommigen zijn voorzien van een tangentje om de haren der kin uit te trekken, een oorpeutertje en een kiezenklooker; bij den kleinen man is dit van koper; bij den grooten man van een schildpadhuid; bij vorsten van zilver. Ontmoet men elkander, dan biedt men hem aan. Heeft iemand een zaak, die hij voor den vorst

brengt, dan biedt hij den betelzak aan waarin één of twee pond sterling zijn, die de vorst ongemerkt wegneemt; en de man zijn woorden aanhoort, en zijn verzoek ingewilligt. Aan sommigen kaloemboe's is ook nog een mowal bevestigd, waarover later.

Kaloeloes, sloep.

Kaloembăng, golf.

Kaloenga, spruit.

Kaloloe, naakt; pakaloloe, ontblooten.

Kalomoet, muskiet.

Kalongga, dragen op de heup.

Kalongga, wijd, ruim, los, gemakkelijk van jas en ring; ndea kalongga, moeilijk, ongelooflijk; pakalongga, vereenvoudigen.

Kalongga, vrede.

Kama, staat voor ka njoema, om ons, opdat wij, enz. Zie ka.

Kamalik, janken van een hond, die boos op de maan is.

Kamăng, beproeven, trachten, probeeren; mbeni pakamăng, wagen; kamăng djara, paarden probeeren, dresseeren, wedloopen, wedrennen vooral op het Nieuwjaarsfeest, dan worden de paarden door hunne ruiters aangezet, die met de lans gewapend tegen elkander inrennen alsof zij elkander willen steken, waarna zij de paarden groote sprongen laten doen en in een kleinen cirkel laten draaien; kamăng papekasa da ai da maningoe woeäh, dăngoe da ai da madaningoe woeäh; probeer eenige boomen te noemen, die vruchten geven, en eenige boomen, die geene vruchten geven.

Kamaroe, tamarinde; pingi Kamaroe, tamarindeboom.

Kamawa, witte mier.

Kămba, garen, katoen; loloe kămba, draad; kămba sika, kapok.

Kamba lema, verhemelte.

Kambakoe, knie.

Kambala, hoofddoek; pingi kambala, boom.

Kambas, uitkloppen, uitschudden van een doek.

Kambatik, vrouwennaam.

Kambia, erwten, boonen, peulvruchten; nggara ka kambia na paboesangmoe njomoe, welke boonen lust gij?

Kambikoe lima, beneden arm.

Kămboe, eene soort van eetbare vrucht.

Kamboe, buik; pakamboe, zwanger; tenai kamboe, ingewanden.

Kamboka, vet, ook in de beteekenis van groeien, doch niet van menschen; kamboka djara, jong paard.
Kamembi, geit; bai kamembi, geit; kamembi meni, bok; da boesang pa ngangoe roemba kamembi, de geit lust gras.
Kameo, miauwen.
Kamiti, de slapen van het hoofd.
Kamoeloek, kaal.
Kamoening, ai kamoening, goed hout.
Kamoetoe, dijkje in het rijstveld.
Kamopar, aangespoeld hout, brug van zulk hout; sambakamopar, naam van een klein dorp, nabij Waing apoe.
Kana, staat voor ka njoena, opdat hij enz.
Kanătar, gouden ketting, wordt gegeven voor bruidschat.
Kandauder, **kandada**, sidderen, beven.
Kandoela, hangen.
Kangi, **kanginging**, hinniken.
Kangoerak, **mangoerak**, jong; kokoer mangoerak, jonge kokosnoot.
Kangŏta, gebak, koek, brood.
Kanjio, gisteren.
Kanjoeng, vast.
Kaningoe, kaneel, kruidnagelen; pingi kaningoe, kaneelboom.
Kaninik, helder van olie.
Kaninik, een soort van muskieten.
Kaninoe, schim, schaduw, spiegel, weerkaatsen; kaninoe mata, bril.
Kanoe, **kanoe oesoe**, gierst.
Kănoe, nu, namelijk om nadruk op het woord te leggen waar het achter staat; na tăkă hānōe, toen hij nu was aangekomen.
Kănoe, het beginwoord van een vragenden zin; heeft geen beteekenis.
Kanoesoe, wit, roomgeel; djara kanoesoe, Izabellepaard.
Kanoma, bergen, bewaren, klaar, gereed, in orde; pakanoma longgi, in orde maken; kanoma pahamoe, toe rusten; men hoort ook binda, bewaren voor anderen.
Kaōeloer, windhoos.
Kaōeloer hadja, zijde of dij.
Kapa, vleugels, vlerken; djeka sou manoe ningoe damboe rau kapa na, de kip heeft twee vleugels, of vlerken.

Kapai, pars pudenda muliëris.
Kapăke, kikvorsch.
Kăpăl, of tena kapăl, schip; kapăl banda of kapal belandja, mailboot; kapal dagang, koopvaardij schip; kapal djara, paardenschip; tena kapal mĕmbera, schipbreuk; dăngoe hina pendoisa da tena, da kapal, en dan maakt men kleine vaartuigen en schepen.
Kapela, kakkerlak.
Kapidoe, gal.
Kapisak, modder, slijk.
Kapisoe, wind, veest.
Kapoedăng, wreed.
Kapoeka, top van een boom; koepingoe njoengga pahedoepăng la kapoeka ai niloea, ik kan in den top van dezen boom klimmen.
Kapoer verb. kapoer, nggara kapoerja bata soeratoe wăngoe, welke kalk gebruiken wij om te schrijven.
Kapoeri, regenboog.
Kapŏka ai, tak.
Kapoke, men hoort meer pŏki, blind; poki hou mata, eenoogig.
Kara, schildpadhuid; ook een armband en ring daarvan gemaakt.
Karadjak, draven.
Karamboä, buffel, Njoena radanja da banda, djara karamboä, hij voedt paarden en buffels op.
Karamboä, zoo noemt men een nok van het huis, omdat, wanneer die klaar is, er een buffel wordt geslacht.
Karăng, ondiep.
Karangga, toppen, snoeien.
Karana, reukwerk, vervaardigd van wortels van een zeker soort gras, notenmuscaat, klapper en de bladeren van den karanostruik.
Karara, een soort broodvrucht; zij is zeer groot, bevat veel zetmeel, en heeft geene pitten; gekookt is zij niet onsmakelijk en zeer voedzaam.
Karasa, ribben.
Karasa, kant, helling, kust, zijde, langs; karasa tĕndoelang, vallei, dal.
Kareăng, volgen, vergezellen; tou pakareang, volgeling.
Karendi, rendi, eend.

Karengoe, karoeng, krab, kreeft.
Karet, karit, streep.
Karikoe, krekel.
Kariri, komkommer.
Karita, slijm, kleven, gom, hars, dik gebonden.
Karita, naam van een boom.
Karika, naam van een landschap.
Karoedoek, knielen, nederbuigen, bukken, onderdanig, onderwerpen.
Karoema, wolk.
Karoenga kiri, aanleiding.
Karoenoe, duiken.
Karoä kapoe, rots, klip.
Karoboe, pompoen; karoboe toenoe, een langwerpige pompoen, die men uitholt, en olie in kookt.
Karoka, knieholte.
Karouw eti, boos, ontevreden, driftig, gramschap, toorn, verbitterd; makarouw eti, snauwen, verontwaardigd, nijdig, woede.
Kasanga, tak.
Kaseli, rustbank, zitbank, vloer, zitbankje.
Kasembi, de koesambiboom.
Kasenang, veilig, welvaart; kasenang eti, vergenoegd; ndea kasenang, raadselachtig.
Kasewa, vruchteloos.
Kasiloe, kasiloeng, oor; patengi kasiloe, afluisteren.
Kasinggil, vermijden, uit den weg gaan.
Kasira, scheuren, afscheuren, gescheurd; dăngoe na singgina na kasiraboe, en zijn kleed was ook gescheurd; kira na rona, de haren van een veer aftrekken.
Kasiri, tusschen beide komen, van elkander afhouden.
Kasoedoer, nier.
Kasoeki, hals, nek.
Kasoto, knorren van een varken.
Kata, staat voor ka njoeta.
Kata, orchideën.
Kataka, bijl; kataka tanah jena kata wăngoe la wŏka, deze patjol gebruiken wij in de tuin.
Katănga, mannennaam.
Katanga, deksel; katangga bola, mand met deksel.

Katanga manoe, mandje om broeikippen in op te sluiten.
Katanga djara, halster, stalhoofdstel.
Katanga boti, kurk.
Katangi, e, stuk goed, dat men over den hoefddoek en onder de kin vastbindt.
Katamba, vrouwennaam.
Katangi, meer si, huilen.
Katangi, rinkelbel.
Kataroe, slang.
Katătak, schrikken, verschrikken, voorbarig, zenuwachtig, iemand onrusten, onverhoeds, onverwachts.
Katătăr, iemand met een hakmes vele wonden toebrengen, letterlijk hem fijnhakken.
Katatik, slaperig zijn, doeselig zijn; katatik mboelang, zich verrekenen.
Katauba, gek, dwaas.
Katenggal, stuip.
Katijoe, pijn, ziek, zeer doen.
Kati, bijten; djaka na katisa asoe, anakeda madjala, als de hond bijt, is het kind schuldig; boei kati, geurig; wala ai nama boei kati hamoe djaka ta poedoeksa, de bloem geurt heerlijk als men ze beruikt.
Katikoe, hoofd; katikoe didoe, dakbedekking, nok.
Katikoe watoe, onverbiddelijk.
Katikoe lokoe, bevenlanden.
Katoeda, katoedang, slapen, liggen; katoeda hala, uitslapen; katoedăng laloe mandai, verslapen; la roedoeng njoeta takātoeda, des nachts slapen wij; katoedăng pasama, bijslapen.
Katoetoe, plicht; pakatoetoe, richten, mikken, doel, mikpunt.
Katŏda, watoe katŏda, offersteen, die dicht bij huis is en in den tuin; men offert er op, om onheilen in de omheining te weren, en zegen voor het geplante te vragen.
Katokăng, aanbonzen, nauw.
Katokoe., aankloppen.
Katonda, slaan op een trom, tikken.
Katongga, venster, raam.
Katousi, mannennaam.
Katowe, uit, katuil.
Kau, njomoe, gij.

Kauwoedoe, knubbels in het lichaam.
Kawanda, maar, echter, conjunctio adversativa.
Kawai, zooeven; nggara wana hawai? wat zeide hij zooeven; nda-kawaina, heiligschennis.
Kawaloe, hevig; oerang kawaloe, hevige regen.
Kawăloe, aardnoot.
Kawana, rechts; lima la kawana, rechterhand.
Kawănga, doof, hoofdig.
Kawedăng, oud, bejaard; mbada kawedang, verouderd.
Kawiloe, aardnoot.
Kawinga, bord; groote en kleine aarden schotels; kawinga tĕmbaga, koper bord; kawinga djŏlŏng, diepbord soepbord; kawinga ri, kom, schaal, soepkom; kawinga maras, kopje.
Kawini, vrouw, echtgenoote vrouw; kawini kabola of kaboeloer, hoer, lichte kooi; pakawini, verschuilen, verzaken, verzwijgen, terughouden, verbergen, verhelen; pakawini wiki, zich verbergen; iets in de sarong of slimoet verbergen, heet kalonggoe; sama kawini, vrouwelijk; ana kawini, meisje.
Kåwita, helft; ook zegt men dit, wanneer het lemmet van een mes stuk, of versleten is; kawita woelan, laatste kwartier.
Kawoe epi, rook.
Kawoekoe, een net knoopen.
Kawoekoe, rau kawoekoe, wenkbrauw.
Kawoeloer, schedeldak.
Kawoena mata na, stuursch.
Kawoendoek, schrikken.
Kawoenga, oorsprong, aanvang, beginnen, de eerste, vroeger, voorheen; la kawoenga, vorig; tou kawoenga voorouders.
Kawoerak, koken (intransitief).
Kawoeri, rond; pendoi kawoeri, ronden; boti kawoeri, wijnflesch, ronde flesch; makawoeri, volmaakt.
Kawoesoek, pak, bundel, pakje, pakken, omwinden, omwikkelen, wat zij met vleesch doen, als zij overhouden.
Kawona, roe kawona, bladeren, waaruit welriekende olie gemaakt wordt.
Kaworoe, ronken, snurken, snorken.
Ke, nemen, aannemen, afnemen; ke pabeli, wedernemen; keka, ontvangen; pake, koopen.
Kèba, smakeloos, flauw; pakeba, beleedigen.
Kedai, dai, manga, waken.

Kedjoeki, kali kedjoeki, stoeien, ravotten.
Kei, kai, gijlieden; ngamoe keija mapingoe paöetoe hewoetoe? Wie uwer kan een weinig naaien?
Kejaka, innen, ontvangen.
Kejoe, roe kejoe, een welriekende plant met kleine blaadjes.
Kela, lubben, kasteeren, kelen; manoe pakela, kapoen.
Kelitoe, huid.
Keloe, bananen; keloe soemboe, wilde bananen.
Kĕmbalik, liegen, beliegen, voorliegen, bedriegen, mislijden, jokken; pakĕmbalik, verantwoorden, veranderen, vermomd.
Kĕmbanga, kĕmbangan, lomp, onhandig, dom, stom.
Kĕmbara, achteruit schoppen.
Kĕmbatik, zijpelen, druppelen, pakĕmbatik, druppel.
Kĕmboeloeh, sakĕmboeloeh, 10; sakĕmboeloeh sou, elf; sakĕmboeloeh siwa, 19; damboe-, teloe-, patoekĕmboeloeh, 20, 30, 40; enz.
Kĕmboeroe, kĕmboeroeng, afspringen, nederdalen, wikkelen; toe pakĕmboeroeng, benedenlanden.
Kĕmbisăng, hoef; kĕmbisang wisi, kuiten.
Kena, raken, geraakt worden door, treffen, breuk; ndea kena, mis; kena mandea hamoe, ramp; kena paloesoe, verbeuren, beboet; kena băndil, een schot krijgen.
Kĕna, kana, voor kĕ njoena, opdat, dat; kena matăng pakerai ngara ngara, opdat hij ophield met vragen.
Kenai, blik, petroleumblik, voorwerp om iets in te doen.
Kenandi, denken, denken over, nadenken, meenen, zich herinneren; pakenandi, aandacht, bepeinzen, herdenken, overleggen, gedachten, waan; kenandi kediroe, beduiden; ndea toma kenandi, onachtzaam; ndea pakenandi, veronachtzamen; mboelăng pakenandi wăngoe, suf.
Kĕndara, stekel; ai kĕndara, boom met stekels, dien men voor een omheining gebruikt.
Kendara, strik om paarden te vangen.
Kendi, stil, zwijgen; kendi kasenang, zwijgen; tou eti makendi, nederig.
Kendila, verworpen; kendila wiki, zich verworgen.
Kendjaka, bank, stoel, tafel.
Kendjakoe, pakendjakoe, omspoelen.
Kendjekoe, bezem, aanvegen, vegen, wegvegen, bespotten.
Kendjeliboe, voetpad.

Kendjikoe, hinken.

Kendjili, scheef; mata kendjili, scheelzien.

Kendoeli, kendoeling, wijken, deinzen, terugdeinzen, schuiven, op zij schuiven, eedbreken; kendoeli beli, terugwijken, zich weerspreken; pakendoeli, ontveinzen, ontkennen.

Kendoenoe, ster, medaile; ngamoe na mapingoe padisasa da dangoe da da kendoenoe? wie kan de vele sterren tellen?

Kendoeroe, nachtschade, donderen, geluid; tai kendoeroe, dondersteen.

Kĕndoeng, een soort struik, die er uitziet als lang gras, wier wortels men droogt, ze tusschen de kleeren in legt, om die voor mot te bewaren, en ze een heerlijke geur te doen geven.

Kĕndoeng witoe is een soort lang gras, dat men in het eten doet om er een lekkeren smaak aan te geven.

Kenggoerak, uitroepen, prevelen, ritselen, gedruisch, fluisteren, leven.

Kenjou, wanorde; kenjou ndokoe, verwarring.

Kentirik, oogjes gevend; matamoe laloe kentirik, gij geeft teveel oogjes.

Këokou, bedriegen (Endaneesch) pakeökou, valsch.

Kĕpĕtang, duister, donker; kepetang mata, verblinden.

Kĕrai, vragen, navragen; pakĕrai, verzoek, afbedelen; pakĕrai na, eischen; kali pakĕrai pakoe, bedelen; kerai pabeli, wedervragen, terugeischen; djaka detapienja na hŏri of sŏri tou soemba, hamoe katakĕrai lai oemboe ratoe, indien wij de gewoonten der Soembaneezen niet weten, is het goed, dat wij den priester vragen.

Kesa, jagen, opjagen, vervolgen, nazetten; tou makesa, jager.

Kesah, smal, nauw.

Kesangga, dwars.

Kesama, bedaard.

Kesena, eenzaam, ndea kesena, neerslachtig.

Kesapat, vezelachtig.

Ketak, ketas londoe, doorsnijden van een stuk hout, draad of touwtje met een mes.

Kĕtang, vasthouden. vatten, aanvatten, aangrijpen; na kĕtang paraing, gebieden, heerschen, regeeren; maramba makĕtang paraing, gebieder; kĕtang paraing oendoeng, tucht.

Ketĕnggal, stuip.

Kĕtoeng, kastanjebruin; djara kĕtoeng, kastanjebruin paard.

Kihoe, kisoe, dij, stuit.

Kikoe, staart; na woeloe kikoena na manoe niloea memăndăng pakoena, de staart dier kip is zeer mooi; kikoe, volgen; boeloe dabada anakeda hamoe kikoenja na papeka na ma amanda, de kinderen behooren het bevel huns vaders te volgen; kakikoe, volgen, dăngoe na kakikoe nabanja da papeka na inana, en hij volge de leerlingen zijn moeder; pakikoe, doen volgen; tou pakikoe, volgeling: pakikoe, vervolgen, zoo voort gaan; pakikoe iting, mboesang pakikoe, willig.

Kila, tering, de ziekte.

Kili, omheining, omsluiting; kili mbatoe, steenen muur, kili bĕsi, handboeien.

Kiloeng, pakiloeng wiki, worstelen.

Kira, koekira, verb. gissen.

Kiri, lonterbladen in gelijke reepen snijden om matten te vlechten.

Kiri kamboe, onderbuik.

Kiri sioew, elleboog.

Kiri, pakiring, beginnen; hina pakiring papeka lai tou, en hij begon het volk te leeren.

Kisa, ook, nog.

Koboe, gat, hol, kuil.

Koboel, ziekte aan den zool van den voet.

Koboel, slecht, ondeugend; hamoe kau padjoeloe dăngoe moe kikoeng la anakeda ma dea koboel, het is goed, dat gij speelt met, en volgt het kind, dat niet ondeugend is.

Kŏdja, lanssteek; pakodja, dooden; pakodja ndokoe, verwoed moorden.

Koe, voor njoengga, ik; koepingoe njoengga na oema maramba, ik weet het huis van den vorst; njoengga koeboesăng ngangoe na keloe, ik wil bananen eten; zelden gebruikt men koe op zichzelven, meest altijd in vereeniging met njoengga.

Koeboe, nauw, onkwetsbaar.

Koeboeng, wasem.

Koedoe, klein; na hoeratoe jena ana koedoe ananja, deze brief is klein; sakoedoe, hekoedoe, een weinig, napa kediroe hekoedoe, wacht een weinig; sakoedoe ki, bijna.

Koekoe wisi, enkele; koekoe lima, pols.
Koeloe, een soort boomvrucht met zaden; pingi koeloe, broodboom.
Koeloek, roeren, omroeren.
Koeloer, oprollen, omwinden.
Koemboe, een soembaneesch kleed, dat soms zeer mooie figuren heeft, vooral van de vorsten zijn zeer mooi; door mannen worden zij alleen gedragen; gekeurd.
Koemboe, hagedis, amboe mĕngadat njoeta na koemboe jena, laten wij; of vrees de hagedis niet; volgens anderen komt achter koemboe nog lai.
Koendi, mannennaam.
Koendji, sleutel; gia na koendji pindoe, waar is de sleutel van de deur.
Koeni, vrouwenaam.
Koepäng, vrouwenaam.
Koerang, garnaal; koerang la tesi pabŏkoel, zeegarnalen zijn groot.
Koerinda, vijl.
Koeroe, borst, borstkas.
Koeroendasi, tortelduif.
Koeroeng, **pakoeroeng**, vervalschen; pakoeroeng kajangi, zich in een zaak wikkelen.
Koesi, boor, slot, toetsen, peuteren; watoe pakoesi, toetsteen.
Koeta, de betelvrucht.
Koetabi, een soort aardappel; koetabi djawa, onze aardappel.
Koetiki, begeeren.
Koetoendoe, gehoorzamen, wijken.
Koetoeng, **koetoes**, inhalig; tou koetoes, gierigaard.
Koewai, bekommerd; ndea koewai, onbekommerd.
Kŏki, naar binnen gluren; tou kŏki, spion; pakoki, voor spellen; la kŏki, begluren.
Kokoe ngandoe, sproeten; ana kokoe, klein hondje.
Kokoer, kokosnoot; kokoer kängoerak, mengoerak, jonge kokosnoten, wier water men drinkt; kokoer tŏnggoer, als zij van binnen begint te zetten; kokoer parē, half rijp, niet goed om te gebruiken, zij begint spoedig tot ontbinding over te gaan; kokoer miting papa, aan een zijde zwart; kokoer miting, geheel zwart; kokoer mädoe, goed rijp en geschikt om te planten, en op het lichaam te smeren of liever er zich

mede te wasschen, want een Soembanees wascht zich niet gaarne in de rivier; kokoer mbasah, zeer oude klapper.

Kŏndakalera, dik van het been en kuit.

Kondoeng, schouder.

Konga, vrouwenaam.

Kopi, koffie.

Kongoe, kreeft.

Kŏta, versterkte negorij, dorp, gehucht, fort, buurt, wijk, vesting, versterkte omheining.

Kotoe, hersens.

Kouw, krabben, snijden, schaven; kouw tămbako, tabak snijden.

L.

La, voorzetsel; aan, in, naar, tot; het wordt meest voor zaken gebruikt; soms ook voor personen; ninja la oema, hij is in huis; lakoe la wŏka, naar de tuin gaan; wonja la anakeda, geeft het aan het kind.

Laba, grof gesneden tabak.

Laboe, misselijk, ook laboe eti.

Laboe batoe, belasting.

Labongoe, kuil.

Ladjik, striem.

Lai, tot, aan; lai ujoena, aan hem of haar; lai pinggina, daarom; lai ijena, derhalve; lai seana, alwaar, derwaarts, daar; lai ni, daar; lai jesoe, hier; hou lodo, hou lodo njoeta tasemajang mamang boedi lai Merapoe, iederen dag behooren wij Merapoe aan te bidden.

Lai, in koemboe lai, hagedis.

Lajea, zoo noemen de oudert der vrouw hun schoonzoon.

Lajea, zoo spreekt de oudere schoonbroeder den jongeren schoonbroeder aan; omdat de oudere schoonbroeder de plaats der schoonouders inneemt; lajea noemen ook de kinderen der ouderen schoonbroeder; de kinderen der jongeren schoonbroeder.

Lajea, gember.

Lakoe, gaan, voortgaan, reizen; lakoe sama, zamengaan, begeleiden; lakoe la tesi, zeilen; lakoe li, aandoen, aankomen, djaka koebale tui na lakoe li, als ik aanstonds terugkeer, kom ik aan; lakoe toma achterhalen; lakoe tin-

doeng, achtervolgen; lakoe winggir ndata omtrekken; lakoe weli, teruggaan, terugkeeren, terugtrekken; lakoe mengiloe, voorgaan; palakoe, afreizen, loopen, weggaan, gang; njoena na pingoeka palakoe parengka, hij kon vlug loopen; palakoe ngiri, stappen.

Lakiwanda, mannennaam.

Lakipoeroe, mannennaam.

Lala, kooken; lala mesi, zout koken; djaka talalasa da kokoer tangalangboe njoeta wai lonas, als wij kokosnoten koken, verkrijgen wij ook klapperolie.

Lale, trouwen, huwen van een man.

Laleba, afkomst.

Laleba, alzoo spreekt de ouderen broeder, de kinderen van den jongeren schoonbroeder aan.

Laloe, staat a voor een woord om den overtreffenden trap aan te duiden, b om de hoedanigheid van iets, waar het voor staat te verhoogen; dit doet men ook door pǎkoe, doch dit staat achter het woord, waar het bij behoort, terwijl laloe er voor staat; laloe dangoe, zeer veel; laloe marana, het vlijtigst; laloe bisoe, oververzadigd; laloe namoe, veel medelijden; laloe bana, zeer warm; laloe oerang, zeer veel regen; jena laloe koedoe, dit is het kleinst; laloe lepas, verregaand;

Lǎma, ook; lǎma dea palingoe, ook tot niets nut.

Lamakat karamboä, pens.

Lamba, trom, trom, vervaardigd van een uitgehold stuk hout, waarover een stuk buffelhuid wordt getrokken.

Lambanapoe, zolderbalken, balk; naam eener negorij.

Lambat, wanneer het vel van een huid goed wordt.

Lamboe, zacht van vruchten.

Lamoedji, zuigen, uitzuigen.

Lǎndoeng, pluim, de punt van den hoofddoek naar boven gestoken.

Langa, in orde, goed; manoea dedi langa, de wond is nog niet beter; langaka, 't is in orde; langataka, voorzeker, waar, waarlijk, waarheid, inderdaad, juist, gewis, recht, zeker; palangataka, uitdrukkelijk; langataka langataka, waarachtig.

Langga, zoet; woloe langga, stroop; mesi langga, witte suiker; ngara woeäh aija nama rihi langga; welke vrucht is zoeter.

Langidip, hikken.

Lapoe, zak, rijstzak.
Lapoe, mannennaam.
Lăsoe, penis; tai lăsoe, tai lăsoe njomoe, lăsoe miting ngeti ina, dagelijksche scheldwoorden, die zonder aanlijding worden uitgesproken.
Lata, stijf stram; salata kakikoe, hoofdig.
Lata bara, zilver.
Latan, dijk.
Lapas mada lora, laat.
Lăti, matras.
Lăti, slechts, djaka kauboesang, wonja hou tengah lăti, indien gij wilt, geef slechts vijftig cent.
Lawora, landschildpad.
Lebi, vrouwennaam.
Ledoe, vrouwennaam.
Leeuw, schoon zijn, in tegenstelling van vuil; tou hĕwēng ndea boesăng boe nja njoena, dăngoe da anakeda na maleeuw, endea na boesăng padjoeloe da nja njoena, anderen beminnen hem ook niet; en kinderen, die schoon zijn willen niet met hem spelen.
Lei, halm, tak.
Lej, **le**, echtgenoot.
Lela iwi, een soort vergiftige aardappel; zie iwi.
Lĕma, volgens sommigen, tong; volgens anderen, verhemelte; lĕma 'oelar, angel.
Lembar, meest.
Lemba, vrouwennaam.
Lemoe, mannennaam.
Lĕntjoe, lĕnsoe, tera lĕnsoe, doek, hoofddoek.
Lĕpar, vrouwennaam.
Lepit, vouwen, opvouwen; lepit pahamoe, vouw goed op.
Lerang, ruim, in den zin van tusschenruimte; uitbreiden.
Lĕtang, bebouwen van land; laag rijstveld; lĕtang mara, droog, hoog rijstveld.
Léwat, dit zegt men wanneer men een boom omhakt. Dezen kapt de Soembanees niet bij den grond af; hij klimt een weinig in den boom, bindt met een touw zijn middel stevig vast, en even boven zijn hoofd hakt hij den boom om. Vele palmboomen zijn op die wijze gekapt; katoedang la lĕwat, slapen op, in een boom, gemaakte slaapplaats.

Li, bericht; ngara li na pangăndi na njoena? welk bericht brengt hij?

Li, aandoen, aangaan, aankomen, meest verbonden met lakoe ervoor.

Liboemoeroe, zee; la liboemoeroe da dangoe da kapal, op zee zijn vele schepen.

Liding, ponjaard.

Ligi, paligi; ndea paligi, gemeen, laag.

Lihi, zijde, rand, naast; amboe mendapoe palihi njoengga, zit niet naast mij; lihi na la tesik, over van het strand; la lihi, nabij; la lihi lokoe, aan den oever der rivier.

Likoe, touw; likoe bŏkoel, dik touw; likoe mandoeng, sterk touw; poeti likoe, touw draaien.

Lima, hand; wolima, oewa lima, vinger; bai lima, lima bai, duim; lima patoedji, wijsvinger; lima padoä, middelste vinger; lima da padisa, ringvinger; lima kisa, pink; lima kawana, rechterhand.

Lima, arm.

Lima, vijf.

Lindai, verhaal, geschiedenis.

Lindjak, effen.

Lindjoe, pis; palindjoe, pissen.

Linggoe, slag, knal; linggoe na, toon, klank; malinggoe, rinkelen.

Lingoe, nut, dienstig; ai dăngoe na băhi na lingoe pakoena, djaka pendoi na oema, hout en ijzer is zeer nuttig, wanneer men een huis bouwt; na roemba dāngoe na lingoe na, veel gras is nuttig; ngara ja na lingoe na ba ta pendoi marana? welk nut heeft het om vlug te werken; palingoe, voordeelig; ndea ngara lingoe, nutteloos; ndea ngara palingoe, onbruikbaar.

Lioe banggi, een stuk geitenvel, dat de vrouw om hare lendenen doet, als zij aan het weven gaat, en dat aan het weefgetouw is verbonden.

Liroe, zeil; paliroeng, vertrekken, uit zeil gaan; la liboemoeroe da tena da paliroeng la noesa, op zee zijn prauwen die naar de eilanden zeilen.

Liti, trappen, vertrapt.

Lō, komt veel in de plaaats van lakoe, gaan; lo papeka, aanklagen; lo hĕmbeli, naar een zekere plaats gaan, palo, gaan,

njoeua palo pa patakoe wai, dăngoe pabai oesoe, hij ging ook om water te scheppen en rijst te stampen; loä of loea, gaan; giloä? waar gaat gij heen? dit vraag men wanneer men een Soembanees tegenkomt, hij vraagt dit ook aan u; paloä mai, slenteren; lo patoma, tegemoet gaan.

Lodja, pot.

Lodo, lodoe, zon, dag; la baroe na honga na lodo, des smorgens komt de zon op; ngamoeja na marada da njoeta doepăng la lodo nahoe? wie onderhoudt ons tot op dezen dag; lodo nahoe, heden, vandaag; hou lodo hou lodo, alle dagen, dagelijks, dikwijls; sou radoeng sou lodoe, etmaal.

Loeä, een soort aardvrucht, zeer groot en zwart van schil, van ongelijkmatigen vorm.

Loedoe, zingen, zang, wijs, lied, gezang; tou maloedoe, zanger; njoengga koeboesaug paloedoe pahamoe, ik wil mooi zingen.

Loei, versmelten.

Loemboe, ruimte in huis.

Loemboe, onder, beneden; la loemboe pingi ai, beneden den boom.

Loemoe, paloemoe iwi, een soori aardvrucht in het water schoonmaken.

Loenggoe, dragen zooals men een kleïn kind doet.

Loeri, leven; da ijang da loeri djeka la wai, als de visch in het water is, leeft zij.

Loeroe, aan deze zijde.

Loesoe, ontkomen, ontsnappen, los, losgelaten, losgekomen; paloesoe, afdanken; paloeso wăngoe, afstraffen, voldoening; palohoe, betalen; paloesoe ĕmas, geld uitgeven; loesoe beli, uithalen; paloesoe, boete; djaka ngamoeja na manganga na djara, na ngalangka la poeloesoe, alwie een paard steelt zal beboet worden; mbada paloesoe, voldaan; angoe paloesoe, broeder; paloesoe djioew, de tong uitsteken.

Loetoe, viertal, smeer; houloetoe, vier; damboe loetoe, acht.

Lokoe, rivier; ana lokoe, riviertje, beek, vliet.

Lola, gedroogd vleesch.

Lolăng, dal.

Loloe, draad; loloe patoe, een ketting van 4 koperdraden in

elkander gedraaid als bij u de pijpendopjes. Zij zijn 25 en 50 centen waard. Er zijn er ook van f 2.50. Bij het bespreken van zaken worden zij voor den dag gehaald. Ook komen de dure in aanmerking bij huwelijksgeschenken.

Loloek, praat, raad, overleg, onderhandelen; matanggoen loloek, advocaat, bemiddelaar; paloloekka wănggoe, vooral.

Lomoeng, **palomoeng**, weeken.

Lona, **lonas**, **wai lona**, kokosolie.

Londjoe, zacht van vruchten.

Londoeng, hemelrijk; maramba londoeng, naam van een beroemd paard op Soemba.

Londoeng, af, geeindigd; n. m. wanneer er geene vruchten meer aan den boom zijn; als een wond geheel beter is, zoodat men er niets meer van ziet.

Longgi, hoofdhaar.

Louw, sarong; louw koemboe, een sarong met figuren; louw hada, een met kralen; louw miting, gewone sarong; ana keda hèwēng kalamboe hou louwna mandai pa, een ander kind gebruikt zijn kleed nog lang.

M.

Ma, staat voor adjectivum, pronomen en verbum en kan vertaald worden door, die en dat, de betrekkelijke voornaamwoorden; Ningoe la pingi ai nina na woeäh, mabokoel, aan dezen boom is een vrucht die groot is; woeäh ai na ma băkoe, ndea hamoe; een vrucht, die onrijp is, is niet goed, of een onrijpe vrucht is niet goed; woloe bana mamenjilie pakoena, de azijn, die zeer zuur is, of de zeer zure azijn, of azijn is zeer zuur; na oema manjoema ndea mamandang, het huis, dat van ons is, is niet mooi, of ons huis is niet mooi; njoema mapalai, wij die vluchten, of wij zijn vluchtende; ngamoeja na marada da njoeta, wie is hij, die ons onderhoudt.

Maboe, versleten, vermolmd; djaka na oema moboe, ma risak pakoena, indien een huis vermolmd is, is het zeer vuil.

Madita, lang, van voorwerp; kabela madita, een soort zwaard.

Madja, week.

Madja, een soort groenten veel overeenkomende met onze spinazie.

Madjan, **ndea pamadjan**, tegengaan.

Madjareäk, genade genade, vergeven, vergiffenis, zooals iemand roept, die een pak slaag krijgt.

Mădoe, verdord, verdroogd, verwelken, droog, gedroogd; kĕloe mădoe, gedroogde bananen; djaka da kokoer damădoe hamoe bata renda da ijang dangoe manoe, als de kokosnoot droog is, is zij goed, om visch en kip lekker klaar te maken.

Mahoewoeroeng, vogel.

Mahoeroeng, slapen.

Mai, komen; mai sama, samenkomen; mai beli, terugkomen; maika, aankomen, gekomen.

Mai, vrouwennaam.

Majeloe, zuur; woeäh djerikoe majeloe, de citroen is zuur.

Majeloe, rheumatiek, kramp.

Majou, haat, nijd, tegenzin, traag, verachten, onlekker om iets te doen, weinig lust, verfoeien; majou eti, vervelen; pamajou, benijden; majou anggoe, spotten; tou majou, luiaard; niloea na djara mamajou pakoena, dit paard is zeer lui.

Măka, sterk, machtig; ndea maka pawoela na watoe jena, niet machtig dezen steen op te lichten; ndea maka njoena, hij is niet sterk of machtig tegen een ander te strijden; ndea maka, weerloos.

Makadipăng, droom, droomen.

Makareök, twisten, snauwen, twistenmaker.

Makamoe, loeien van een koe.

Makatilak, pols.

Makeja, bedeesd, beschaamd over, schaamtegevoel hebben; pamakeja, beleedigen, blozen, schaamte, ndea makeja, onbeschaamd, schaamteloos.

Maketa oekoe, dienst.

Mala, malawa, goed! dit zegt men als men iets verkoopt en men vindt de prijs voldoende; of men gebruikt het tot uitroep van opwekking; mala talakoe, kom! wij gaan; malawa da asoe gi banda malingoe doesăng; nu is de hond geen nuttig beest? malaka, aansporen, welaan; malaka doena, toestaan.

Malai, ook lang van voorwerp; likoe malai, lang touw, pa-

malai, lang maken, vieren van een touw; ngaringea nina malai, deze weg is lang.

Malaka, schraal, mager.

Malamiri, de laatste, achteraan, achterkant; lakoe mengiloe napa njoengga lakoe malamiri, ga gij vooruit, ik kom achteraan; malamiri singgi, de achterkant van een soembaneesche slimoet.

Malandja, uitgaven, onkosten, goederen.

Malara, stevig, zwaar, zeer doen als men met sterke medicijnen inwrijft; malara eti, tiran, streng, lastig, tou malara gevangene; boti malara, vierkante pot of flesch.

Malidja, voorkomend, vriendelijk, week, zacht, zwak, verlamd, verlamming, liefelijk, ziekelijk, lam, teeder; malidja eti, weekhartig; malidja samoe, minzaam.

Maling, tusschen vijf en zes uur 's avonds; na maling hina tama na lodoe, des 's avonds gaat de zon onder; tapamaling singgi, het hoofd met een kleed bedekken.

Maliroeng, zwavel.

Mamaroe, betooveren, beheksen; tou mamaroe, toavenaar, gifmengster, heks.

Mămăng, moet, in den zin van past, 't is behoorlijk 't betaamt; tapani patoebăng mănăng boedi njoeta het is behoorlijk dat wij waarheid spreken.

Mamoe, tante, zuster van vader.

Mamoeli, gouden en zilveren oorversierselen, bruidschatten, rijkdommen; er zijn vele soorten: mamoeli tou, onder aan het oorversiersel zijn twee uiteinden aangebracht, waarop een paard staat, en waarop een man en vrouw zit; dit alles is, voor een Soembanees, fijn bewerkt; de prijs is 75 gulden; mamoeli auro, weerzijden horens en figuren, prijs 75 gulden; mamoeli roesa, aan beide zijden een hert, prijs 50 gulden; mamoeli we, op het voetstuk een varken, prijs 50 gulden; mamoeli tembi ngaroe, met een dikken mond, prijs 50 gulden; mamoeli mandai, oud hoofdversiersel, prijs 10 gulden; mamoeli wisi, een kleine met een voetstuk, prijs f 2.50, een gewone mamoeli, kost f 1.50. Die groote dure mamoeli's mag de kleine man niet in zijn bezit hebben.

Mamosa, een slavin, en soms ook bij het huwelijk van een maramba, een vrij meisje, dat vooruit naar het huis van den bruidegom gaat; papekăng mamosa, huwelijk.

Manăng, voordeel, winst, winnen bij 't spelen; djaka njomoe pendoi marana, ngălăng manăng pakoena, indien gij vlijtig werkt, verkrijgt gij veel voordeel.

Manandah, mooi van voorwerp, sierlijk, fraai, keurig, net, proper, lief; ndea mamandah, leelijk; pamanandah, versieren, mooi maken, opsieren, opschik; manandah ndea ngiri ngiri, schitterend; la manandah na, schoonheid; pendoi pasamoe manandah, verfraaien; njoengga koepingoe pasoerat manandah, ik kan mooi schrijven; ngini ta ita ningoe njoe ta hou oema manandah, waar kunnen wij een mooi huis zien.

Manăsoe, koken (transitief); ngara parama da la oema manăsoe? wat doet men in de keuken.

Mándar, lang van tijd, duurzaam, sedert, oud, ouderdom, lang geleden gemaakt; ămās mandai, oud goud; ndea mandai, kort; pitoe kĕmboeloe doun ada mandai da kokoer, zeventig jaar slechts is deze boom oud.

Măndăng, manda, vriendelijk, vleien; parihi pahamoe djaka tapamandanja da anakeda, het is beter als wij den kinderen vriendelijk aanspreken; manda eti, tevredenheid, toegevend zijn; ndea manda, ongestadig.

Mandara, rijst of mais koopen; lakoe la Masoe mandara, naar Masoe gaan om rijst te koopen.

Mandawa, gestampte mais; ningoe pa mandawa, is er nog gestampte mais; men neemt die mede, wanneer men op reis gaat.

Mandoeng, sterk, stevig; pamandoeng, sterk, stevig maken; oetoe pamandoeng kalembi, een naald maakt het baadje stevig vast.

Mándokoe, abuis, fout, kwaad, slecht.

Mangalawa, notenmuskaat; de Savoenees zegt, wobanga lawa.

Mangaloăng, bij.

Manganga, diefstal, stelen, bestelen, ontstelen; tou manganga, dief; tou manganga tou, menschenroover; djaranggoe londoeng, tou Karera manganga ndabada, mijn paarden zijn weg, de menschen van Karera hebben ze allen gestolen.

Mangga, bewaken, beschermen: zie het onderscheid bij dai; mangga gebruikt men: als men paarden opjaagd; als een vijand ons wil overvallen; als men op zijn lichaam moet passen; dāngoe na tou na madea pingoe pamangganja na touna; vele menschen waken niet voor hun lichaam; mangga pasamoe, voorzichtig; ndea mangga, onvoorzichtig.

Manggang, wankelen, wantrouwen, jaloersch, twijfelen; pamanggang na ndokoe, schijnheilig.

Manggawana, la manggawana, straat, zeeëngte.

Manggil, moede, vermoeid; pamanggil, vermoeien, afmatten; ndea manggil, onvermoeid; tamanggil njoeta, wij zijn vermoeid.

Mangiloe, eerst, vooraf, vooreerst, vooruit; lakoe mangiloe, voorgaan, ga vooruit; mamangiloe, eerste keer; la mangiloe, voorste.

Mangisa, tandvleesch.

Mangoe, possessief genitief, eigendom; mangoe banda, bezitter, eigenaar, toebehooren; maramba mangoe tanah, eigenaar van den grond; pamangoe paraing, doodenfeest, lijkfeest, maaltijd met de afgestorven; men noodigt dien dag den afgestorven uit, om hun verblijf te verlaten, en feest te vieren met de levenden.

Mangoe pindji, vlaggestok.

Manila, een zeer kleine aardnoot.

Manipa, slank, dun.

Manjama, kauwen, herkauwen; amboe manjama la jesoe, matanja, kauw hier niet, laat het maar.

Manjeloe, aanleiding.

Manjila, steken.

Manoe, kip, hoen; woeloe manoe, haan; manoe bai of bai manoe, hen; manoe pakĕla, kapoen; manoe patata, boschkip.

Măpoe, graszaad, hooikrop.

Mara, land tegenover zee, vastland; lĕtang mara, rijstveld.

Mara, schaduw.

Marada, buiten, vlakte; la marada, buiten, in de weide, vlakte.

Marăk, tenger, slank, fijn; kawini marăk, een slanke vrouw; tambakoe marăk, fijn gesneden tabak.

Maramba, hij, die vlag en stok van het Gouvernement heeft, wordt zoo meest genoemd, doch niet door den Soembanees zelf, die noemt hem oemboe, heer, of miri, zooveel als hartje, om hem gunstig te stemmen; maramba prindah is hij die bevelen geeft; heeft men iets te vragen, of te klagen, of een zaak met een ander, dan wendt men zich tot hem, zijn gezag is soms luttel. Op Soemba bestaat er feitelijk geen vorst; maramba kawini, vrouw van den vorst; men spreekt haar aan met tou

meramboe; ana maramba, is hij wiens vader nog leeft maramba andoeng of ratoe, de priester; maramba kapa epi, groot-ambtenaar; maramba bŏkoel, vorst, monarch groote heer; maramba wa kaba, echt ras.

Marana, ijverig, beijveren, naarstig, nijver; anakeda ngalang hou roepi ba laloe marana na la parama, de jongen kreeg één gulden, omdat hij zeer naarstig was in zijn werk marăna eti, vlijtig, vlug; ndea marana, zelden.

Marapoe, is geen afgod, noch een kwade geest, maar een schuts patroon van huis en dorp, vandaar dat de naam van iedere plaats een andere is; die na zijn dood Marapoe wordt, was een Soembanees, die onder zijn volk leefde; hij wordt niet aangebeden; plaats men goud of iets anders in het dak, dan is di zijn eigendom; hij leeft met de huisgezinnen mede; zijn naam is marapoe, komt van rapoe, aaneen, marapoe, dat o die aaneen is. De naam van den marapoe te Palmedo, is oemboe Doeli; die van Palmalamba, Toenggoe Watoe; van Watoe Peli, Lawoeli; van Rendeh, Loetoeng van Konoro, Leming; van Patawăng, Taloenaba; van Taimanoe, Helendali; van Wajeloe, Hekel. Zij kunnen ook ophouden Marapoe te zijn, want die van Melodo is dood wie er verkoren zal worden is nog niet bekend.

Maras, fijn, slank, tenger, dun; tou maras, dwergachtig; pen doi pamaras, verkleinen.

Marata, uitslag, een soort gierstuitslag.

Maraumba, achteloos, nalatig, vergeten; maraumba papekang, verleeren; amboe maraumbanja da papeka da na amam njomoe la lodoe, la rondoeng. Vergeet noch des daags noch des nachts de leeringen uws vaders niet.

Mardjil, langzaam.

Mareo, naschreeuwen.

Marika, slordig.

Maringoe, koud; njoengga ndea bani paisoe lai wai maringoe, ik durf niet te baden, het water is koud.

Marisak, vuil, smerig, morsig; na soerat jena marisak, deze brief is vuil; ngikina bau ndea na kabamatam njomoe, marisak pakoena, waarom wascht gij uw gezicht niet, het is zeer vuil.

Masa, zuiver; masaka, zuiveren; masa ai, rijzen.

Mata, oog; padjoeloe mata, pinkoogen; mata epi, vuurhaard;

mata wai, bron; mata lodoe, zon; bale mata goochelen; tou mapapingoe bale mata, goochelaar.

Mata, stuk.

Mata, afgedaan, hetzij met spreken, of met verkoopen, of indien men medicijnen gegeven heeft; matakoe malakoe, 't is afgedaan, ik ga weg; matanja ka toenanoe, zegt men aan het eind van een verhaal, het is af, zoo is het; matanja, mond houden, zwijg, uitscheiden, het is goed, laat maar loopen; matangka, toelaten.

Matămba, wild, woest; djara matamba, wild paard.

Matembi, dik, zwaar; sou matembi, souverein, hier berekend voor f 12.50; sou manipa, 1 dunne dukaat f 6.25.

Mátoe, voltallig; matoendăba, allerlei; zie bij boloendaba.

Mawăng, pols, hou mawăng, een pols; damboe mawăng, twee polsen; dezen term gebruikt men, als men voor de polsen iets hoopt, bv. armbanden enz.

Mela mela, dreigen.

Meladjia, en.

Melai, verwelken.

Mĕli, met den stroom afdrijven, aanspoelen; melika, zweven, vlieger; pameli, loeren; meli la katikoe, tegenstroom.

Meliroe, ver; rihi meliroe, verder.

Melokoe, ri melokoe, rijksdaalder; naar deze berekent de Soembanees alles, als hij een paard verkoopt, of iets koopt, zegt en vraagt hij, hoeveel rijksdaalders.

Mèmang, altijd, natuurlijk, juist zoo; ata mènang, familie-slaaf; staat tegenover ata pake gekochte slaaf, die, voor hij verkocht werd, een maramba of kabisoe was.

Memi, gaar; ndea memi ongaar onrijp.

Mĕnamăt, zoeken naar iets.

Mĕnanga, meer nanga, riviermond; Nangamĕsi, zoute riviermond; Nanga Rendeh, riviermond van de rivier, die door Rendeh stroomt.

Mendakar, vooruit gaan, vooruit gaan zitten, aanschuiven.

Mendalora, middernacht.

Mĕndamoe, ana mendamoe; iemand uit het huwelijk van een vorst met eene vrouw uit den stand der kabisoe's. Hij kan nooit op den troon komen, wel als zijn zoon later huwt met eene vrouw van echt vorstelijke bloede, en die huwt volgens de gewoonte, dan kan die vorst worden.

Mĕndapoe, zitten; mĕndapoe seri jawăng, zitten met de beenen kruiselings; mĕndapoe oehoekoe, zitten met de beenen op zij en gebogen; mĕndapoe oendoeng, vast op het paard zitten; pèngè mĕndapoe, zitplaats.

Mĕndidar, voorgrond, voorplein, plein.

Mĕndidar, effen, gelijk; ndea mendidar, ongelijk; pamendidar, effenen.

Mendja ngaroe, pruttelen.

Mĕndjeroe, buikloop, dunnen afgang.

Mendjioe, honger; dit zegt men, wanneeer iemand honger heeft, zie rimbang.

Mĕndjoerak, zich met een getrouwde vrouw of man inlaten.

Mĕngadat, angst, vrees, bevreesd, beschaamd; pamĕngadat, afschrikken; ndea mĕngadat, durven, onbevreesd; amboe mengadat njoeta na asoe jena, wij behoeven niet bang voor dezen hond te zijn.

Mĕngeloe, de vrouw des mans spreekt alzoo de zusters van haar man aan; en alzoo spreken ook de zusters van den man hare schoonzuster aan.

Mengetoe, schelden, uitschelden.

Menggala, uitvorschen.

Menggaring, steenpuist, wrat, zweer.

Menggasoe, sprenkelen, begieten; pamenggasoe, gieten.

Menggili, weerzin, van iets gruwen, kittelen, kittelachtig gevoel.

Menggit, de palmboom.

Menggodoe, spioneeren.

Menggoeka, voorzien.

Menggoeling, ontwaken.

Mengoeroe, mengoerak, jeugdig, jong.

Meni, mannelijk van menschen en beesten; meni laimoe, echtgenoot, man; tou meni, man; kaloemboe meni, een gespeend mannelijk veulen; njoengga koehala paitaja na tou meni, ik heb een man gezien.

Menoe menoe, te veel; amboe oenoe na wai menoe menoe, drink niet te veel water.

Menoea, wond, gewond; pa manoea, wonden, kwetsen; na manoea la wisina na njoena; hij heeft een wond aan zijn been; doea nge da manoea la ngoroena na djara, het paard heeft twee wonden aan zijn hals.

Menoelăng, huid; menoelăng karamboa, vel; menoelăng djara, leder.
Meo, kat, poes.
Menola, snede.
Merănga, verkouden.
Merene, dichtbij, nabij; pamereneka, naderen; rihi merene, nader.
Meris, pasama meris, vereffenen.
Meronw, ver.
Mesa, alleen; mesa mesa, ieder, overigen; kamesa, wees; lakoe mesa, alleen gaan.
Mesa, eigen, zelf; djara mesa, mijn eigen paard.
Mesa, mannennaam.
Mesoeroe, slapen.
Meti, sterven, dood, bezwijken, verlept; meti mboeta, uitsterven; meti widi, flauw vallen; meti temboelăng, verdrinken; meti makedja, smoren; meti malidja, stikken; pameti, vermoorden; pameti wiki, zelfmoord; mbada meti, verdord; mametika, lijk; meti lē, lai na, weduwe; meti tou angoe na, weduwnaar; merene meti, zieltoogen; lepas meti, overlijden; kodjak meti, doodsteken; paloe pameti, doodslaan; tou paloe pameti, doodslager; bandil pameti, doodschieten; djaka laloe nbana na na lodoe, da meti ndaba hĕnge henge toemboeh, als de zon zeer warm is, sterft al het gezaaide.
Meti na wisi, slaap in de voeten.
Meting, zwart; meting bila, bruin; ai meting, ebbenhout, wordt veel te Menjilie gevonden.
Metoen ndăba, bereid, gereed.
Mi, of; bij een vragenden zin; mi pinja njemi gīwelina na oerang? of weet gijlieden vanwaar de regent komt?
Mibi, heiligbeen.
Mila, arm, armoedig; njoengga tou mila, ik ben een arm mensch, dit hoort men altijd, zoowel van arm en rijk, als van klein en groot; haätoe tou mamila namasidoe daningoe tou matoelanja njoena, er was een arm en ziek man, en er was niemand, die hem hielp; mila eti, verdriet, weemoedig, mismoedig, neerslachtig, treurig, ook onvriendelijk, gierig.
Mina manoe, uitslag, vlekken.

Miri, liefje, geliefde; met dit woord spreekt een slaaf zijn heer aan om hem gunstig te stemmen; ook spreekt men iemand zoo aan om vertrouwen uit te spreken; dāngoe da asoe namakikoeng ja da mirida, er zijn vele honden, die hunnen heer volgen.

Mirip, leven.

Moboek, vermolmd.

Moe, enkv.: gij, dăngoe moekikoeng la anakeda ndea makoboel, en gij volgt een gehoorzaam kind.

Moe, uw bezitvnw., wordt achter de bezitting geplaatst.

Modong, morgen; doea modong, overmorgen.

Moedoet, la moedoet, vlas.

Moekoe, vrouwennaam.

Moeloeng, geheel bedekt; dit woord gebruiken zij om den zondvloed aan te geven. Er is een tijd geweest, zeggen zij, dat de aarde geheel bedekt was door water.

Moendjoe, afvallen van bladeren, uitvallen van haar, zoowel van menschen als van beesten.

Moenoeng, hoop, vertrouwen, verlaten op iets, verwachten; moenoengka, wenschen.

Moera, vrouwennaam.

Moeroe, groen, ook jong; moeroe miting, blauw; ndedi moeroe, onrijp.

Moeroe, medicijn; njoengga kărai na moeroe, ik vraag medicijnen; moeroe mangisa, medicijn voor de lippen of het tandvleesch, dat ontstoken is, door het veelvuldig gebruik van kalk bij het betelkauwen.

Moeroe, toovermiddel; ta dai moeroe kawini, toovermiddel om vrouwen tot zijn wil te krijgen; ta dai moeroe kaboe, toovermiddel om onkwetsbaar te zijn.

Moeroe kadjawa, gonorrhoea, niet ontstaan door toedoen van den mensch, maar door den wind; moeroe kadaboe, testiculi.

Moesoeng, stinkend; wou moesoeng, rotachtig.

Moeta, een samenkomst ter bestemde plaats.

Moeta, vomeeren.

Moeti, oogsten van ongepelde rijst, en kleine spaansche peper; pira bau pamoeti? wanneer gaat gij ongepelde rijst snijden?

Moetoe, dam; pamoetoe, afdammen, omdammen.

Moetoeng, brand, zengen, geschroeid; moetoeng hala, uitgebrand.

Mola, pamola, planten, doch eerst een gat in den grond maken; pamola, begraven van iets in den grond.

Mong, gong, patonda mong, op de gong slaan.

Mopoe, tam, gedwee, mak; pamapoe, flikflooien, paaien, lokken, vleien, streelen, iemand in de hoogte steken, opdat hij ons genegen zij, en onzen wil doe.

Mouk, dronken, bedronken, bedwelmd; pamouk, bedrinken; mouk tesi, zeeziek.

Mouw, lommer, schaduw, koel, frisch

N.

Na, komt voor zonder eenige beteekenis; pira da na wolima da njoeta? hoeveel vingers hebben wij? ngara li na pangăndi na njoena? welke bericht brengt hij? uit deze beide zinnen kan na uitvallen.

Na, het lidwoord, de, een, het; na kikoe na manoe mamăndăng pakoena, de staart van deze kip is zeer mooi; palai na djara, het paard vlucht; njoena alaha pangăndija na hoerat, hij heeft een brief gebracht.

Na, voor een bijvnw. wordt dit zelfstandig, soms blijft het bijvnw. hamoe, goed; na hamoe, het goede.

Na, achter een zelfstnw. geeft de bezitting van den derden persoon enkelv. aan; anana, zijn of haar kind; djarana, oemana enz. zijn paard, huis, enz.

Na, komt vaak in de plaats van het pronomen demonstrativum, die, dat, dit, zie jena en nina.

Na, staat vaak voor njoena, hij, zij, of het; wana, wat zegt hij; hina mai, hij staat te komen.

Na, het koppelwoord zijn; ina dăngoe ama na hamoe, vader en moeder zijn goed; ngaringea niloea tarahikoe, deze weg is glad; ai dăngoe bahi na lingoe pakoena, hout en ijzer zijn zeer nuttig.

Na, voor een werkwoord geeft soms den lijdenden vorm aan, of is imperfectum.

Naboe, vallen; kanaboe, gevallen, nedervallen; kanaboe pendela, omvallen; panaboe watoe laboe, anker laten vallen; panaboe, doen vallen; panaboe ana, abortus, doch de abortus procuratio; dit gebeurt veel, want de

Soembaneezen hebben vele abortiva om dit te bevorden. Aanm. let op het onderscheid van djöröh, dat ook vallen beteekend; naboe is vallen van een paard, huis of uit een boom.

Nahoe, tegenwoordig, thans, nu, dadelijk; nahoe memana, tijdstip; nahoe tai, thans; lodoe nahoe, deze dag.

Năhoe, năsoe, koken; nahoe pabeli, overkoken.

Naka — **doei**, toch.

Naka, tou naka, welvoegelijk.

Namoe, aankomen, komen, naderen, onderweg zijn; namoe papekăng, onderrichten.

Namoe, helaas, jammer, medelijden, erbarmen; panamoe, aarzelen, bijstaan; panamoeng, kwijnen, liefde, leedwezen, mededoogen; njoena laloe namoe nanda njoeta tou, hij heeft veel medelijden met ons; ndea panamoe, onmeedoogend; panamoe pani wăngoe, voorspraak.

Nani, f 0.25 cent.

Napa, verwijlen, uitstellen, zullen, wachten, straks; napa rĕga, weldra; napa kadiroe, wacht even; napa kadiroe la kadjea, naderhand; manapa, wachten; panapa, opwachten; panapa wăngoe, pand, voorschot.

Napa, wordt gebruikt om den toekomenden tijd aan te geven; in vereeniging met andere woorden en in den verhalenden vorm, kan het beteekenen: toen, daarna, en, daarop, enz. waarvoor men dan zegt, napa jeka.

Nangka, de nangkavrucht.

Nanja, met; napa jeka Hikoe laloe namoe nanja na tou noena, toen had Hikoe veel medelijden met dezen man.

Napoeng, perzen, afperzen; panapoeng, dwingen.

Ngălăng, vinden, uitvinden, krijgen, bekomen, mogelijk, ontdekken; ngălă ndokoe, vergeefsch; ngălăka, verwerven; ngălă weli, wedervinden; ngălă paka, waagstuk; mbota pangălăng na, wanhoop; ndea pangălăng, onverkrijgbaar; ndea ngălăng weli, onvermijdelijk; ai niloea ta ngălăng njoeta weling la pingi ai da, dit hout verkrijgen wij van de boomen; noedita la tĕndoelăng tangălăng wai maringoe, op de bergen vinden wij frisch water; ama! bau ngălăng da ijang da, vader! hebt gij visch gevangen?

Ngali, golf; ngali bŏkoel, branding.

Ngăndi, brengen, aanbrengen, aanvoeren, wegbrengen; ngăndi pabeli, wederbrengen, terugbrengen; ngăndi palai, door-

gaan van een paard; pangăndi, vervoeren, verzenden, uitzenden, zenden van goederen; pangăndi bĕli, terugzenden; pangăndi langgoe, bericht; ija pangăndi, medegeven; ngăndi lakoe, medenemen; njoengga koemai la jesoe pakarai na tadai ba ngăndi la oema, ik kom hier om medicijnen te vragen, om ze naar huis te brengen.

Ngăndji, spuw, speeksel; pangandji, spuwen, uitspuwen; amboe pangăndji la ni, spuw hier niet.

Ngăndja, al dat gene wat goed is om te eten; kamang papekasa da tamoe da banda damahamoe batangandja, noem de namen van beesten die goed zijn om door ons gegeten te worden.

Ngăndoe, tand; ngăndoe kokoe, sproeten; ngăndoe kataroe steek, slangenbeet; ngăndoe ngăndoe, gebit.

Ngăngoe, eten; hamoeka tangangoe pabihoe njoeta, het is goed om te eten tot wij verzadigd zijn; ndea na kamoe tangăngoe na watar moeroe, het is niet goed om jonge mais te eten; ngăngoe padjapoe, opeten; kali ngangoe, gulzig; pangăngoe, voedsel, maaltijd; wonja pangangoe, voederen; pamangangoe, leeftocht; ngăngoe kawoenga, oogstfeest.

Ngara, naam; dit is zeker van den Savoenees overgenomen, want die zegt ook ngara voor naam.

Ngara na matoemba, struik.

Ngaringea, weg, voetpad; amboe mendapoe la lihi ngaringea, lakoe! zit hier niet aan de kant van den weg, ga!; paitang na ngaringea, wegwijzen; tou papinja ngaringea, wegwijzer.

Ngaroe, mond; ndea na hamoe djaka laloe dangoe ngaroe da da anakeda, het is niet goed als kinderen vele monden hebben; dit zegt men, wanneer men aantoonen wil, dat het niet betaamt als kinderen veel praten, ningoe la ngaroena, scheurbuik.

Ngaroe, kaap.

Ngasana, vrijwillig.

Ngasasa, voorbedacht

Ngăsoe, honderd; sangasoe, éénhonderd; men telt aldus: sa, een; kĕmboeloe, tien; ngăsoe, honderd; riwoe, duizend; rata, tienduizend; pihoe, honderdduizend; njata, millioen; wil men nu één er voor zetten, dan doet men dit met sa, se of he.

Ngeä, pènge, plaats; doea ngeda na manoea, op twee plaatsen gewond; ngeä katoeda, bed, slaapplaats; penge padădik, nederzetting.

Ngeli, worm, aardworm, ook genaamd maramba oerăng, die men niet durft dooden, omdat dan de regen ophoudt.

Ngĕpi, tangentje om den baard uit te trekken; ngĕpi epi, vuurtang.

Ngĕti, clitŏris, klitŏris.

Ngioe, staart; wordt gebruik bij het optellen van beesten; waloe ngioe djara, acht paarden.

Njiloe, wind; ngiloe bŏkoel of mbăngăt harde wind, storm; ngiloe melana, zachte wind; ngiloe oemboe Lapoe of Oemboe Pala Lapoe, westewind; ngiloe Oemboe Kidoeng, oostewind; ngiloe weli sanggăng, tegenwind.

Ngiri, langzaam, kalm, zachtkens.

Ngodas, naam van het hout, dat men bij het weven naar zich toetrekt.

Ngoeri, wroeten.

Ngoesoe, ngoesoeng, vijzel, rijstblok.

Ngoma, echtgenoot; kawini ma ngoma, gehuwde vrouw; njomoe kawini ma ngoma anga anga, gij zijt een vrouw, die maar met iedereen huwt; ndea pangoma, onverschillig; ndakoe ngoma, verwaarloozen.

Ngora, kin, strot; woeloe ngora, baard, knevel.

Ngora, landtong; ngora mesil, rif.

Nè, hier; la ni, daar, hetzij dicht bij of ver af, maar van den spreker af.

Nida, dit, ngara ihi wangoe njoeta da ai nida? wat maken wij van dit hout?

Niloea, dit, die, het; wai niloea kahingir, dit water is helder; na beni niloea na we, dit varken is kwaadaardig; niloea na pangea wŏka memandang pakoena, die plaats van den tuin is zeer mooi.

Nimboe, lans, piek.

Nina, deze, die, dichtbij en veraf.

Ningoe, zijn, hebben, bezitten; daniengoe, leeg, er is niet, er zijn niet; ningoe pa watar? er is nog mais; ningoe woloe banda, bemiddeld; ningoe, voorhanden; wezen, bestaan; ndea ningoe wăngoe, zonder; ningoe la pingi ai nina na woeäh mabŏkoel, aan dezen boom is een grooten vrucht; ngamoe na maningoe hon matimbi? wie heeft

er een souvereign; njoengga daningoe ngara ngara njoengga tou mila ndokoe, ik heb niets, ik ben wezentlijk arm.

Ninja, hetzelfde als ningoe, doch wordt gebruikt als men van personen spreekt; ninja na anakeda haätoe, er was één kind; ngini Oemboe? waar is Oemboe? ninja la oema, hij is in huis; boendabada maramba la oema mabŏkoel, al de heeren zijn in het groote huis; Oemboe Waloe Mendokoe ninja la awan; Oemboe Waloe Mendokoe is in de wolken.

Nirip, oester, paarl; tada na nirip, paarlmoer.

Nitoe, waarschijnlijk geest; ai nitoe, sandelhout.

Njama, kauwen; njama njama, uitkauwen, amboe njama la jesoe, marisak pakoena, kauw hier niet, het is zoo vuil.

Njanggar, wegnemen van een hoop, zooals mais en andere dingen; pa njanggar, verwoesten van een negorij.

Njanggar, oesoe njanggar, als de rijsthalm leeg is, en daarom recht opstaat.

Njemi, 2de pers. meerv. gijlieden, en het bezitt. vnw.: uw; als men aan hen iets vraagt, spreekt men hen aan met bei bĕmi, kai kami; ngamoe kaija mapingoe paöetoe hewoetoe? wie van ulieden kan een weinig naaien.

Njoeda, 3de pers. meerv. hen, haar; en het bezitt. vnw. 3de persoon meerv.: zijn, hun, haar; vaak spreekt men over hen en dan laat men njoe weg; hida mai, zij zijn komende, băda dădik, zij wonen daar.

Njoema, 1ste pers. meerv. wij, en het bezitt. vnw. ons; njoema ma palai, wij zijn vluchtende; na oema manjoema, ons huis, soms hoort men ook hima; hima mai, wij zijn komende.

Njoena, 3de pers. enkv.: hij, zij, het, en bezitt. vnw.: zijn, haar; verder: zich, degene, hem; lai njoena, aan, naar; wonja lai njoena, geef het hem; njoena na hidoe kaboekăng, hij heeft de koorts; njoena boe, wel. Gebruikt men het als bezitt. vnw. dan gebruikt men na, zie aldaar; ook gebruikt men over den 3den pers. sprekende, hina, hina mai, hij is komende.

Njoengga, 1ste pers. enkv.: ik, en bezitt. vnw.: mijn; daar men dit ook achter de bezitting plaatst, zoo wordt het voluit geschreven als dat woord op een medeklinker eindigt; b.v.: kănatar njoengga, mijn gouden ketting; kasiloeng njoengga, mijn oor; eindigt een woord op een klinker dan gebruikt men

nggoe, b.v. oemanggoe, mijn huis; inanggoe, mijn moeder; katikoenggoe, mijn hoofd; behalve njoengga gebruikt men ook koe, dat soms, door mij, vertaald wordt, en soms ook niet; en ook vaak bij njoengga staat; b.v. njoengga koebasa, ik ben nat; njoengga koeboesăng da oesoe, ik lust rijst; koehalaha njoengga pangangoe ijang, ik heb visch gegeten; njoengga koe hidoe, ik ben ziek. Ook vindt men hikoe, hikoe mai lai njomoe, ik ben komende tot u.

Njoeta, 1ste pers. meerv.: wij, soms verkort tot ta; hamoeka ta namoeja, het behoort, dat wij medelijden hebben; njoeta jea mingoe tou nda dăngoe hemangoeda, wij hebben lichaam en ziel; soms vindt men ta aan het begin der zin en njoeta aan het einde; tamanggil njoeta, wij zijn vermoeid; ta pani patobăng mamăng boedi njoeta, wij moeten waarheid spreken, njoeta tapinja jena na djara, wij kennen dit paard, hier staat ta achter njoeta; ngikina hita toenja da ai na kŏtăk, waarom maken wij deze omheining van hout.

Njomoe, 2de pers. enkelv.: gij, en het bezitt. vnw. uw; voor de 2de persoon gebruikt men vaak kau. Dit bezittelijk vnw. wordt ook achter het woordt geschreven, eindigt dit met een vocaal, dan schrijft men moe, met een consonant njomoe; kamăng njomoe na woelak na watoe jena, probeer gij dezen steen op te heffen; ngini oemamoe? waar is uw huis? tatangar tongal njomoe, laat uw geldbakje zien; hamoeka kau padjoeloe la ana keda na mahamoe, het is goed, dat gij met een goed kind speelt.

Noe, noedita, op, boven op; noedita la tĕndoelăng madjangga na maringoe, boven op de hooge bergen is het koud.

Noea, penoea, verband.

Noeang noeang, alle dagen.

Noeda, dit, het; hina parengga sa da parama na noeda, en vlug deed hij dit.

Noelăng, een stuk hout, dat tot hoofdkussen dient, vandaar ook peluw.

Noeloe aja, daar.

Noena, die, deze; njoena laloe oendjarja na tou noena, hij was zeer boos op dien man.

Noesa, eiland; noesa manoe, kippeneiland.

Nŏkŏng, drukken, aandrukken; nŏkŏng sawawa, onderdrukken.

Nomoe, zes; hekĕmboeloeh nomoe, 16; nomoe kĕmboeloeh, 60.

Noudaloe, noudala, in, naar binnen; noudala la kaloemboe, in de betelzak; noudala la koeroeng, in de kamer.

O.

Oe, vindt men achter sommige woorden, zonder dat de beteekenis gewijzigd wordt; soeratoe van soerat, brief; ămăsoe van ămas, goud; bangatoe van bangat, zwaar, hevig.

Oedi, de oeritan.

Oekoe, zeden, gewoonte, vonnis; hier hoort men meer sŏri of hŏri gewoonte; oekoe eti, aard, karakter; pingoe oekoe, wellevend.

Oekoe mata, wenkbrauwen; ndea pingoe oekoe, onwellevend, ongemanierd

Oeli, roer.

Oeli, haaktanden van een paard; slagtanden van een varken.

Oeli wai, borstbeen.

Oeli, paöelie, rekken.

Oeloe, olifant.

Oeloe, 20 bij het koopen van kokosnoten.

Oeloe, handvatsel van een kapmes.

Oeloe lĕtang, landbouw.

Oeloe mata singgi, franje.

Oema, huis; oema merapoe, afgodstempel; oema koedoe, hut; oema oesoe, schuur voor ongepelde rijst; oema manăsoe, keuken; oema dea maninja isi na, onbewoond.

Oei, rŏtan.

Oemboe, heer, meester; men spreekt daarmede vorsten en groote heeren aan. Oemboe Waloe Mendŏhoe, naam van een der hemelgoden; oemboekoe, kleinkind; oemboe mandai, betover- en overgrootvader; pa oemboe wăngoe, vorst, monarch.

Oenăng, vlechten niet van haar, maar van matjes.

Oena, ta oena ka, oorzaak.

Oenana, schubben.

Oenda, geven, huren, verhuren, belooning; ngara oendamoe? wat is uwe belooning? wonja oendoe na, een belooning geven; oenda tatanggar, vertoonen.

Oendjar, boos, nijdig, snibbig; ngikina bau oendjar? **waarom** zijt gij boos?

Oendoeng, vast, sterk, stevig, hevig; pa oendoeng, onbewegelijk, tou oendoeng pari, gezond, sterk mensch.

Oenja, aanbieden, geven, afgeven; oenja pabeli, teruggeven; oenja tadai pameti wăngoe, vergiftigen.

Oenoe, drinken; oenoe halaka, uitdrinken; pa oenoe, drank.

Oera, oerat, zenuw, spier, ingewand; oerat ndea mahamoe, de teekens zijn niet goed, dit zegt men wanneer een buffel, varken of kip wordt geslacht en aan de lever of ingewanden iets ontbreekt; oerat njoena doena, toeval, lot; ndjala oerat, verstuikt, verzwikken; oerat bŏkoel, grof.

Oerana, gelijk.

Oerang, regen; oerang bŏkoel of oerăng kawaloe, hevige regen; isi oerang of kapoeroe, regenboog.

Oeroeng, oeroe, neus.

Oesoe, rijst, voeder; oesoe kanoe, gierst; oesoe kadita, klevige rijst; oesoe memi, gekookte rijst; oesoe karoesoe, gepelde rijst; oesoe maningoe tada, ongepelde rijst; oesoe bara, rijst die niet met ongepelde vermengd is; njoena wo ja da oesoe dăngoe da ijang, hij geeft rijst en visch.

Oeta, mazelen, zemelen.

Oetăng, verschuldigd, schuld; paoetăng, borgen; tou pa oetăng, schuldeischer; tou mma oetĕng, schuldenaar.

Oetăng, vrouwennaam.

Oetoe, naald; oetoe ningoe katikoe, speld; oetoe bandil, ruimnaald; paoetoe, naaien.

Oetoe, verslaan, voordeel; paoetoe wăngoe, voorspoed; oetoe tamoe, titel; oetoe manoe, vallende ziekte.

Oewa, grijs.

Oewa oewa, vruchten; oewa daloe, zaad, pit; oewa wis teenen; oewa lima, vinger.

Oka, hek, heg, hok, stal, omheining; oka djara, paardenstal; pendoi oka, omheinen.

Omăng, bosch, kreupelhout, kreupelbosch, wildernis; omăng bŏkoel, woud.

Ombat, kruit; verb. Maleisch.

Opoe, opoeng, uitscheppen van aarde uit een gat; van rijst uit een zak.

Opoeng, aardbeving.

Ouw, de klank ouw; paöuw, aanroepen, ontbieden, toeroepen, roepen, gillen; paouw beli, terugroepen.

Ouw, bamboe.

Owapi, ja, jawel.

P.

Pa, staat of wordt gezet voor vele woorden, en wijzigt de beteekenis der grondwoorden.

Pa, op zich zelf beteekent: nog; ningoe pa mandawa? is er nog gestampte mais? ningoe pa angoe na? is er nog over; meer in de beteekenis van niet meer; amboe bera sa ngara ngara, djaka na bera ndea na lingoe pa, breek niets, indien het stuk is, is het niet meer nuttig; ook, peka sa pa da tamoe da boendaba da banda da mangangoe roemba, noem nu ook de namen van beesten, die gras eten.

Pa, voor sommige zelfstandige naamwoorden, wordt een werkwoord, doch zoo dat men met grondwoord de werking doet; liroe, zijl; paliroe, zeilen; soerat, brief; pasoerat, schrijven; oetoe, naald; paoetoe, naaien.

Pa, voor andere zelfstandige naamwoorden worden werkwoorden rŏka, vlam; parŏka, doen vlammen; ana, kind; paana, baren; wŏka, tuin; pawŏka, tuinen; ngăndji, spuw, pangăndji, uitspuwen.

Pa, voor onovergankelijke werkwoorden, worden overgankelijke werkwoorden meti, sterven; pameti, vermoorden.

Pa, voor bvnw. worden werkwoorden: malai, lang; pamalai, lang maken; djangga, hoog; padjangga, hoog maken; mananda, mooi; pamananda, mooi maken; hamoe, goed; pahamoe, goed, beter maken, dăngoe hina pahamoeja na tou nama hidoe, en hij maakte gezond, die ziek waren.

Pa, voor sommige bvnw. worden bw. hamoe, goed; pahamoe, goed; njoeta takanandi pahamoe, wij moeten goed denken; lepit pahamoe na hoeratoe jena, vouw dezen brief goed op; manara, ijver; pamanara, ijverig werken.

Pa, voor sommige werkw. worden znw. ngangoe, eten; pangangoe, het eten; dangoe hina radanda njoeta, dăngoe na wondada njoeta pangangoe, hij voedt ons op, en geeft ons eten.

Pa, voor sommige ww. kan vertaald worden door om te, wai pa oenoe, water om te drinken; paisoe la wai, om te baden

Paänggal, aard, wijze, manier, hoovaardig, verwaand, snoeven pochen, ondeugd, ondeugend, stout, gekscheeren.

Paära, paäram, nazien, verhooren, onderzoek, vragen naar toespreken, onderzoeken, naar iets vernemen; djaka njomo ndea mapingoe hamoe kata paäram lai oemboe, indien wij het niet weten, laten wij het aan Oemboe vragen.

Pabere, verspreid, verstrooid, deelen, verdeelen.

Paboedoe, zoetachtig.

Pabola, bijtel.

Pada, pădam, pĕda, blusschen, uitdooven; pada na epi vuur uitblusschen, uitblazen; pada na palita, licht uitdoen

Padabi, dichtdoen.

Padămoe, hars, boomhars.

Padãng, weiland, vlakte, weidegrond.

Padamoe, damar.

Padira, padiroe, erf, grond.

Padoea, tamelijk.

Padoeloeng, hengelen.

Padoeroe, een kip slachten.

Pagi, kluiven.

Pagai, rochel.

Pagoeling, slapen.

Paha, hamer.

Pahadja loemoe na kawini, terug van het willen vechten te oorzake van eene vrouwenzaak.

Pahaka, steken in de borst en zijde door koude veroorzaakt; pahaka kalouw, leverziekte.

Pahanggang, twisten, tweedracht, berispen, uitschelden.

Pahinggi, schuin.

Pahoehi, hada pahoehi, zwart gitten koralen.

Pahoeroeng, pasŏrŏng, aanmanen, schulden innen.

Pahonder, een scheiding in het haar maken.

Pai, bos, band: pai pasama, samenbinden; papai, sjorren binden, vastbinden; pai anga anga, rimpel.

Pai, regelrecht, recht door.

Pai pai, takkeloos.

Paita, pait, bitter.

Pakatidi, galoppeeren.

Pakawini, schuilen, verbergen.

Pake, aankleeden, aandoen, kleederen dragen; pake sala, verbruiken; katoma papake, gebruiken.

Pakikoeng, uitjouwen.

Pakiri, volgen; pakiri kajana voorbeeld: pakiri kawoengoe, beginnen.

Pakita, aaneenbinden, verbinden, samenbinden, bvb van twee touwen.

Pakoe, spijker; verb. Maleisch.

Pakoe, na, zeer, volkomen; dient tot vorming van den overtreffenden trap; mamandang pakoena, zeer mooi; marisak pakoena, zeer vuil; mănăng pakoena, veel voordeel

Pakoe, Lewapakoe, naam eener negorij.

Palai, vluchten, hard loopen; palai na djara, het paard vlucht; palai kawai, wegloopen; palai marau, wegvluchten; palai ngăndi, wegnemen; palai ngăndi kawini, schaken van meisje; mbada palai, gevlucht; mbada palai beli, terugloopen; palai, wegloopen, ontsnappen; palai parandja, rennen.

Palapi, listig, honen, bedriegen.

Palara, vierkant.

Palenda, brug.

Palĕmbang, groot trek- of sleepnet, zegen.

Palewa, afzenden, zenden, uitzenden, sturen, boodschappen, bevelen; palewana, afgezant, zendbode; mapalewa, voorschrift.

Palili, verboden; taboe, pamali.

Palingoe, goot; watar palingoe wai, mais die water door een goot ontvangt.

Palita, lamp.

Paloe, slaan; paloe pameti, doodslaan; paloe pawandi, vastslaan; paloe pakoe, vastspijkeren.

Paloenggoe, dragen op den rug en voor den buik.

Pamanda, streelen, troosten.

Pamădja, kunnen, krijgen; pamadja na, verlof, veroorloven; amboe pamădja, verbieden; nda pamădja, verbod, verhinderen.

Pamangoe langoe paraing, Nieuwjaarsfeest.

Pamanggoe, paddestoel.

Pamawang, inslag bij het weven.

Pame na wăngoe, bevoordeelen.

Pamendara, eten gaan halen.
Pamisik, schorpioen.
Panda, panda djawa, ananas.
Panda, mannennaam.
Panda, kokoer panda, naam van een volkstam.
Pănd ăk, kort; pendoi pănd ăk, verkorten.
Pandanggi, stevig.
Păndjăng, verpoozen, verwijlen, uitrusten, eindigen, halthouden, rusten, ophouden, wachten; ndea păndjăng djoea, vaak, somtijds; nda na păndjăng, veeltijds.
Pangga, tred, een span tusschen duim en middelsten vinger; sapangga, één span; tou papangga, naam van mooi aangekleede slaven, die geruimen tijd het graf huns heeren bewaken.
Panggara, panggora, zeeroover.
Panggadoe, toeknikken.
Pangĕraug, schertsen, verhaal, fabel.
Pani, vooral den nadruk op ni leggen: praten, redeneeren, onderhandelen, stem; pani sama, samenspraak; pani peka, zeggen; panamoe pani wangoe, voorspraak; pani patandji loloe, ronduit; pani padjoeloe, babbelen; pani makĕnggoeroe, schorheid; toela pani wăngoe, raad, raad geven; panima, stem; napata panî, blijf wat praten; tapani tobăng, spreek zooals het is.
Pani, de nadruk op pa, vledermuis.
Paning, aas, voedsel.
Panoe, pano, chloäsma, vlekken, witte vlekken.
Panoea, aaneenhechten, spalken.
Panongoe, trap, ladder; ana panongoe, sport.
Paöesio, bijeen, bijeenbrengen, vermengen, vereenigen, verzamelen, verzameld; paöesi la kasili bökoel, vergadering; paoesi ndaba, bijeenverzamelen, totaal, groep, troep; taka paöesi, bijeenkomen.
Papa, het nederleggen van maisstengels.
Papa ai, planken; ningoe oema kapapa ai, ningoe oema watoe, er is een houten en steenen huis.
Papala, doorwaden, waden, oversteken; pingoe papala, waadbaar.
Papăng, papa, zijde, aan de andere kant, overzijde; papana, wederpartij; papapăng, onmin, vijandschap, vijand, oorlog; papapang paloloek, redetwisten; la hapapang, aan de

overzijde; tou papapăng, vijand, tegenpartij: hapapăng la kalai, linksch; hapapăng la wana na, rechts, sapapa, zijdelingsch.

Papasăng, trouwen met eene vrouw, huwen; kawini papasăng, getrouwde vrouw; papasăng tou angoe, hoereeren, beslapen.

Papoe, afplukken, plukken van vruchten.

Papoe, wang.

Papoe, naam van een beek en negorij.

Parama, doen, werken, maken, handeling; ngara parama da la wŏka, wat doen wij in den tuin.

Parama, dekken van paarden.

Paranai, door; anakeda namahamoe na namoeja paranai amana dăngoe inana, een goed kind wordt door zijn vader en moeder bemind; hina karaija padanai Oemboe Toenggoe, en er werd gevraagd door Oemboe Toenggoe.

Paraing, pareing, stad, versterking, dorp, negorij; paraing marapoe, hemel.

Parengga, grw.: rengga, schielijk, vlug, voorwaarts, snel, spoed, spoedig, ras, rad, gezwind, haast; laloe parengga, overhaasten, djaka na padjoeloe dăngoe angoena pa anakeda na rihipa parengga, als hij met zijne kameraden speelt, is hij de vlugste.

Pari, de klemtoon op i, krachtig, gezond; ngamoeja na marihi pari njoenaka njoenggaka? wie is er sterker hij of ik?

Paripi, tabak rooken.

Pariti, schudden, beven van het lichaam; schudden van een flesch is, djakoe.

Parodo, kruipen.

Paroeä, paroä, kies.

Paroeka, noodzaken, onderwerpen.

Paroe roekăng, hoe meer, te meer; wana na paroe roekangka pakărai ngara ngara, hij riep te meer en vroeg wat.

Pasăka, prikken van een doorn in den voet.

Pasalele, verhuizen.

Pasēma, betwisten.

Pasepoe wăngoe, spruiten.

Pasewa, scheiden, uitzonderen; pasewa soesoeh, spenen.

Pasinggil, ontwijken, verplaatsen.

Pasira, versmaden.

Pasoeri, sabel, zwaard.
Pasoba, happen.
Pasoba, naam van den offersteen, die men in het veld vindt, en waarop geofferd wordt, om bewaring en vermeerdering van zijn vee te vragen.
Pasondar, ontevreden.
Pasoedae, gebloemd.
Pasoedae, met een net visch vangen bv. garnalen.
Pata, breken; p a t a a i p a t a l i k o e, hout en touw breken; wordt gebruikt om scheiden van man en vrouw uit te drukken; p a t a k a l a i n o e
Patandjing, vechthaan.
Patăng gedji, aardig.
Patata manoe, boschkip.
Patauwang, schaamdeel, hier niet gehoord.
Patawăng, naam van een uitgestrekt landschap.
Patawăng, naam der woonplaats van Oemboe Gani.
Patawăng, planten van gierst.
Pateänga, balk.
Patengi, een gat in het oor maken; p a t e n g i k a s i l o e, afluisteren; p a t e n g i k a s i l o e a n a k e d a, een gat in het oor van een kind maken.
Pateti, p a t a t i, met den vuist op het hoofd van een ander stompen.
Patika, hurken.
Patiki, plan, doel, bedoeling, noodig, liefde, verliefd.
Patingi, hoede.
Patjoetak, aanhitzen.
Patoe, weerhouden, uitstaan, tegenhouden, velen, uithouden.
Patoe, vier; d a a s o e p a t o e d a d a w i s i, de hond heeft vier pooten.
Patoelăng gangga, steigeren.
Patoesa, geleiden.
Patoetoe, bepaald, verzekeren, zeker, verdiend; p a n i p a t o e t o e, bepaald afspreken; n d e a p a t o e t o e, misschien, waarschijnlijk, onwaarheid, trouweloos, wijfelen, wellicht, wisselvallig; p a t o e t o e n a, schot; m a p a t o e t o e, standvastig.
Pauw, naam van een vrucht, die in November en December rijp is.
Pauw, naam van de woonplaats des tegenwoordigen regeerenden vorst van Melolo.
Pawala, wakker worden en zijn, uitspreiden.

Pawăsi, aanranden, veroveren, wegnemen, rooven; pawăsi djara, paarden rooven.

Pawiiin, afstammen.

Pawitoe, bijten.

Pawoenggoeng, vuist.

Pawoetoe, geven, geschenk, prijzen.

Pegambas, striem.

Peka, noemen, leeren, spreken; peka na wilina, aanbod, afdingen, bieden; peka palangataka, bekrachtigen; peka ana loloe, vertellen; paka kawoenga, voorzeggen; peka ndokoe, wartaal; peka patandji, verklaren, waarzeggen; pani peka, zeggen; mbadah peka, gezegd; amboe peka, zwijgen; mbadah lepas peka, voornoemd; papeka, oefenen, beweren, aanleeren, mededeelen, leeren; lo papeka, verklagen, vermanen, aanklagen; namoe papeka, onderrichten; tou papeka, getuige; ndena hamoe, djaka laloe dangoe ngaroe da da anakeda heromoe bidi hikoe hiloe papekang wada, het is niet goed wanneer kinderen een grooten mond hebben, en zeggen, morgen eerst ga ik weer leeren; he anakeda rongoesa da papeka da ama dăngoe ina, en kinderen hoort de leering van uwe vader en van uwe moeder.

Peketi, paketi epi, vuur aanleggen; paketi palita, lamp aansteken.

Pelakăng, verf.

Pelara, vierkant.

Peloeroe, kogel.

Pelomai, beantwoorden, beloonen, herhalen.

Pĕmbapa, buur, buurman.

Pembar, over.

Pĕmbatoeng, viermaal, de vierde.

Pĕmboeloe, som.

Penamboer, hagel om te schieten.

Penandjal, onaangenaam.

Pendabar, dwarsweg.

Pendabi, dicht doen, overdekken, deksel op doen, bedekken, sluiten van een kist.

Pendalar, verorderen, naast, nevens, regelen, rangschikken; endea pendalar, regelloos.

Pendami, opstapelen, stapelen.

Pendĕda, dekken, bedekken.

Pendela, achterover; djŏrŏh en kanaboe pendela, op zijn rug achterovervallen.

Pendidar, rechtuit.

Pendiloeng, de derde, driemaal.

Pendjandji, bedingen, belofte; pendjandji wăngoe, beloven.

Pendjandji, tou pendjandji, dik van menschen, vet.

Pendepa, ruilen, verruilen, wisselen, verwisselen; pendjepa pendjepa, verkwanselen; pendjepa isi, verharen; pĕndjepa roepana, verschieten van kleuren; pendjepa pake, verkleeden.

Pendoela, hulp; pendoela na, uitredden.

Pendoi, verrichten, arbeid, bewerken, doen, vervaardigen; pendoi hala, afmaken; pendoi wŏka, afperken; pendoi djara, africhten; napa jeha na tou hina pendoi, djaka na woloe oema, daarna bewerkt men het als men een huis bouwt; dăngoe hina pendoisa da tena da dăngoe da kapal, en men vervaardigt schuitjes en schepen; pendoi sama toenaka jena, namaken.

Pengadel, roepen, uitnoodigen om te komen.

Pèngè, plaats, plek, woonplaats; pèngè mendapoe, zitplaats; pèngè na paudjang, rustplaats; pèngèna, nest; pèngè tena, reede; pèngè watoe laboe, haven, ankerplaats; pèngè papeka, leerplaats; pèngè katoetang, bed, slaapplaats; penge palala wăngoe, vorm om bellen te gieten.

Penggadoek, bewegen; penggadoek ndaba, beven.

Pengeba, rijkhalzen, omwenden, op een anderen kant gaan liggen.

Penggenggal, plagen; met de armen zwaaien.

Penggera, schimpen.

Penggindi ngiloe, stuiven.

Penggoeboe, liggen op den buik.

Penggoro, geweld, ondeugd.

Perasa, aanhitzen.

Perapang, vloeibaar.

Perape, tegenaan.

Petang, donker, avondschemering.

Petelandjir, uitdagen.

Peti, nemen, halen, afnemen, weghalen; lo peti weli, terugnemen, terughalen; peti banda njoena, toeëigenen.

Piandoe, ree, reebok.

Piding, boon.

Pili, pilia, halen, nemen; njoena hina papalewa na tou lo papilia na tou makenaboe, en hij zond iemand om den gevallene te halen.

Piloloe, redeneeren, spreken, bespreken; doch altijd zaken van belang, zooals tusschen twee vorsten of grootheeren.

Pinang, dit woord wordt onder het spreken zeer veel gebruikt, het wil zeggen, een zeker iemand of iets; wat ik zeggen wil; lakoe la oema pinang, naar een zeker iemands huis gaan.

Pindji, wimpel, vlag.

Pindji, soldeeren.

Pindoe, poort, deur; boengas na pindoe, open de deur; repitoe na pindoe, sluit de deur.

Pingi ai, boom; woeäh jena waling la pingi ai nini, deze vrucht komt van dien boom; pingi pingi koedoe, heester; geeft men den naam aan van de soort boom, dan laat men ai weg; pingi djĕroek, citroenboom; pingi kĕloe, bananenboom; pingi samo, boom waarvan de betelzak gemaakt wordt en veel voorkomt in het gebergte van Massoe.

Pingina, reden, oorzaak.

Pingoe en pinja, worden door elkander gebruikt en hebben dezelfde beteekenis; bekwaam, weten, begrijpen, kunnen; pingoeka, verstaan; sina koepingoe, herdenken; pingoe papala, waadbaar; tou mapingoe pakatoetoe, schutter; ndea pingoe pakira, onbegrijpelijk; papinja pahamoe, vergewissen; pinja ndabah, alwetend; pinja rama, behendig; tou mapinga, wijs, deskundig; boesăng pinja, weetgraag; tou pingoe penggeri pasana, vroedvrouw; ndea papinja rihi, onverwachts; Higoe na pingoeka palakoe parengga, Higoe kon vlug loopen; njoena mapingoe siloe Hoemba kewoetoe, hij kan een weinig Soembaneesch; ngikina bau ndea mapingoe na njoena? waarom begrijpt gij dat niet? anakedaka jena ana Oemboe Nola, bau mapingoeka? dit kind, is een kind van Oemboe Nola, kent gij hem? njoeta tapinja na djara jena, wij kennen dit paard.

Pinoe mārădā, kruin; pinoe lawoeng, voorhoofd; pinoe wisi, wreef.

Pino pasa masani, het hoogste bosch van Soemba, er zijn veel wilde paarden in.

Pira, hoeveel? wanneer? piraka, hoeveel? mapira, enkele; pira mandai, hoelang? pira pira, sommigen; pa pira pira, eenigen; teloe dăngoe patoe hina pitoeda, djaka tatoekika da lima piradaka? drie en vier wordt zeven, indien wij er vijf bijdoen, hoeveel is het dan? pirang bai itaka da kababa djara? wanneer hebt gij de kudde paarden gezien?

Piris, kleine groene papagai, met roode snavel, zwarte pooten en gele rand om den hals.

Pisil, pisil la lodoe, 's middags, namiddag, achtermiddag.

Pitak, knijpen, zooals men elkander doet.

Pitate, verongelijken.

Piti, uitkiezen; piti lerang, verplichten, dwingen.

Pitoe, zeven; pitoe boewah doun, zeven jaar.

Poda, podăs, aanhalen, streelen, aaien, paaien, afvegen, boenen, wrijven; podăs pamadoe, afdroogen; tera podas, boen doek; podas kawinga, borden afvegen.

Poedji, salpeter.

Poedoek, ruiken, beruiken, kus, zoen; papoedoek, kussen, zoenen; djaka tapoedoeksa na wala ai nina nama boeikati hamoe, als men deze bloem beruikt, riekt hij heerlijk.

Poehoe, vermengen; papoehoe, vermengen, huwen.

Poeja, aanblazen, blazen, waaien! poeja na epi, het vuur aanblazen.

Poela, oorknop, oorbel van hout, die door de Soembaneesche vrouwen van Memboro worden gedragen.

Poelang ngeă, oom, broeder van de moeder.

Poeng, bovenarm.

Poeng, stuks, hulptelwoord bij kleine voorwerpen, zooals messen en naalden; ngara pakewangmoe? wat kost dat? damboe pong kasidi, twee messen.

Poeroe, afdalen, afklimmen, afkomen, nederdalen, naar beneden komen; poeroe sawana, dalen; na wai nama poeroe weling la tendoelăng, het water komt van de bergen; papoeroenja, loskoopen.

Poesoe, navel; poesoe banggi, lendenen.

Poeti, vlechten, draaien, malen, gelijk de franje van een singgi; poeti likoe, touwdraaien, dat altijd met de hand gedaan wordt; ndjala poeti, verdraaien; kapoeti oesoe, hoos.

Poki, blind; na tou jena namapoki, dit mensch is blind.

Pola, stengel: pola watar, mais stengel; pola ai, stam.
Pōmbatong, viermaal.
Pong, framboesiae, komt hier zeer veel voor.
Pongoe, vellen, kappen, om- doorhakken, hakken.
Posoe, uitdrukken, wringen, uitwringen; posoe la ngŏrŏng, wurgen; posoe soesoeh, borsten uitwringen; eene gewoonte der Soembaneesche vrouwen.
Patoe, oprapen een voor een, kiezen, uitzoeken.
Pōtŏng, mannennaam.

R.

Raba, tasten.
Raba, inschenken van water in een glas.
Rada, aankweeken, kweeken, teelt, telen, fokken, opvoeden; njoena na marada doepăng la lodoe nahoe, hij voedt ons op, tot op dezen dag; parada, onderhouden; njoena na parada da banda, hij onderhoudt de beesten.
Ragikoe, glad, glibberig.
Raka, tenger.
Rama, aanraken, betasten; amboe ramaka kabaniroe jena, raak die paal niet aan; werken, aanbouwen; rama rama, bezigheid; rama ndea patoetoe, ontsieren; parama, bewerken; mbadah rama, klaar; ndea na rama, werkeloos; isi parama, werktuig; marama, werkzaam; marama eti, ijver; tou marama wŏka, tuinman; parama wăngoe, gereedschap; hala parama, gedaan; njoena na marana boe parama parengga, hij was ook ijverig en werkte vlug.
Rambang, wegnemen, ontnemen, ontrooven.
Ramoek, moeras.
Ranga, kapok.
Rangia, weg; rangia kesah, pad, voetpad; la na rangia, onderweg; mapapingoe rangia, gids.
Ranta, mannennaam.
Rapa, teugel, toom, trens; tonja rapat, toomen, optuigen; saof hourapa, een vadem.
Rapoe, marapoe, een heilige, geest; parapoe, aaneenvoegen, aaneenbinden, vastbinden; parapoe meti, een feest voor de zielen der afgestorven.

Rara, rijp; djaka na woeah na marara hina hamoe tangangoe, als de vrucht rijp is, dan is zij eerst goed om te eten.

Rara, rood, bruin; ămas rara, goud; ana rara, klein kind; djara rara manoe, lichtbruin paard.

Rasa, smaak, ondervinden; parasa, aanhitzen; rasanggoe, voorgevoel.

Rata, herata, 10.000.

Ratoe, priester.

Ratoe epi, lucifer.

Rau, stookplaats.

Rau isi, haar, zoowel van mensch als van dier; rau dinga mata, wenkbrouw; rau ngora, baard, sik; rau ngaroe, knevel.

Rawanggai, een kleine vogel, met gele bek, grijs hoofd, zwarte kruin, groene veeren, roode pooten.

Rej, een soort plant met eetbare wortels.

Reja, bloed; ana kareja, huwbaar meisje; rejana, bloeden.

Rekăng, binnenkomen, komen in, wordt gezegd van een baadje waar men niet in kan komen.

Remi, bloei, welvaart, welvaren, heil, wemelen.

Renda, lekker; manăsoe renda, lekker koken; djaka da madoe da kokoer, hamoe batarenda manăsoe na manoe, indien de kokosnoot oud is, is zij goed om eene kip lekker te koken; kokoer parenda wăngoe, kokosnoten om het eten lekker te koken.

Rendi, eend; rendi da ngeni la wai, de eend zwemt in het water.

Rendja, danzen; rendja lamba, een man slaat op een trom, en maakt daarbij wat bokkensprongen; rendja pai, twee drie mannen danzen op maat.

Rōngga, zie parengga, vlug, enz.; dena hamoe djaka kau rengga pa waroenja na singgim, het is niet goed, wanneer gij uw kleeding spoedig wegwerp.

Repit, repitoe, sluiten van een deur.

Repit sanga, klieren.

Reta, retăng, mannennaam.

Reti, graf, stam, boom; ngini na reti amam njomoe? waar is het graf van uw vader? reti keloe, bananenboom; kareti kokoer da wonda hou doun na lima kĕmboeloe doepang waloe kĕmboeloe boewah kokoer, een kokosboom geeft ieder jaar 50—80 kokosvruchten; watoe reti, zerk.

Reti djawa, naam van een negorij.

Ri, gebeente, beenderen; na ri na, beenderen; ri pipi, schouderblad; ri karaha, rib.

Ri, soep, groente, ngara ri na marihi hamoe, welke groente is zeer goed.

Riänak, neef.

Rihi, meer, meerder; wordt gebruikt voor de vergrootende trap, rihi hamoe, beter; parihi hamoe, verhelpen; daningoe rihi, niet meer; rihi, overblijven; rihina, overig; rihi ma nda samoe, niet beter; rihi djapoe, vorderen; laloe rihi, meest; ngara woeähai ja na ma rihi langga, welke vrucht is zoeter; koerang latesi rihi pabŏkoel, zeegarnalen zijn grooter.

Riki, lachen, glimlachen, uitlachen; pakariki, schateren.

Rimbăng, hongersnood, gebrek.

Ringoe, zie maringoe, koud.

Riwoe, sariwoe, duizend.

Roe, bladeren; roe menggit, palmboombladeren.

Roedoeng, ridoeng, rodoeng, nacht; hiloe hari labaroe hada roedoeng, en wanneer het 's morgens zeer vroeg was, stond hij op.

Roekapa, vleugel.

Roekoe, reet; roekoe manoe, lidteeken; roekoe siaut, pokdalig; roekoe wisi, een afgedrukte voetstap in 't zand.

Roemba, gras; roemba moeroe, versch gras; roemba meti, hooi; kau roemba, grassnijden; la baroe hou lodoe hou lodoe na basah na roemba giweli na kădoena? Iederen morgen is het gras nat, vanwaar komt dat?

Roena, rona; roena kikoe manoe, veeren van een kip, namelijk van haar staart.

Roenoe, sluipen.

Roepi, één gulden.

Roesa, hert.

Roeroe, paroeroe, smeden.

Roesoe, inwikkelen, omwinden; roesoe banggi, lendendoek; oesoe karoesoe, rijst.

Roetoes ai, hars.

Rŏka, vlam, vlammen; rŏka hamoe pakoena na epi niloea, dit vuur vlamt zeer goed; parŏka na padămoe, kăta ita pahamoe njoeta, steek het licht aan opdat wij goed kunnen

zien; Moetoe Gedi Rŏka, naam van berg te Melolo, waarop Soembaneezen worden gedood, om daarna in een holte geworpen te worden.

Romoe, sari romoe, tijd van den dag, als de zon pas opkomt; saromoe sou mŏdoeng, overmorgen; saromoe doea mŏdoeng, over overmorgen, er eens, wel eens.

Ronda, zaag; paronda, zaagen.

Ronggi, benadeelen, verliezen, verspeelt, nadeel, verlies, schade.

Rongoe, aanhooren, vernemen, hooren; mbadah rongoe, gehoord; rongoe kadjangi, uithooren; koerongoe njoena, gelooven; ndea pingoe rongoe, ongelooflijk; mai parongoe, terechtstellen; rongoe kasiloe, luisteren; hamoeka da tou ata, kăda rongoe da papeka Oemboeda, het past den slaven hun heer te hooren; parongoe wăngoe, ruchtbaar.

Ropa, mannennaam.

Ropoe, roepoe, slachten van kippen, ook wel eens van geiten.

Rori, villen, slachten van geiten.

Rosi, rosoe, rosoeng, smeren, wrijven, insmeeren van het lichaam met klapperolie en ook met medicijnen.

Rowa, vreemd.

S.

Alle woorden, die men hier niet kan vinden, zoeke men op H, omdat de S met de H verwisseld wordt en omgekeerd.

Sa, wordt achter het hoofdwoord van den zin geplaatst; en geeft ook de gebiedende wijs aan; amboe berasa, breek niet; rongoe sa, hoor; kamang papekasa da ai, noem eenige houtsoorten; pendoi sa, werken.

Sa, een.

Sabăr, strooien, zaaien.

Sal, kam.

Sailar na, waaien.

Salimoe, licht (niet zwaar), pasalimoe, verlichten.

Salinggi, rand.

Sama, te gelijk, tevens, met, gelijk als, waarmede; sama njaka njaka, uitkomen, nederkomen op het zelfde; sama sama, samen; sama toenaja, evengelijk; ndea pasama, eenparig;

na ana meni jena marisak pakoena na sama we, deze jongen is zoo vuil als een varken.

Samoe, deugd, goed zijn, net, proper, heil, vrede, vrede sluiten; samoe eti, blijde, welwillend, genoeglijk; ndea samoe, kwaad; mbadah samoe, zich verbeteren; pasamoe, genezen; pandea samoe, bederven.

Samboer, kluiven.

Sanĕba dja wai, sprengelen.

Sanggang, razend; tagala sanggang, verschijnen.

Sanggedji, aardig, grappig.

Sapa, hapa, betelkauwen; pasapa marapoe, offeren; pasapa menanga, haven en ankergeld, belasting.

Sapada, sapanda, sabel, zwaard.

Sapi, afplukken.

Sapi, koe, verb.

Sara, sarang, saro, eed, eedzweeren, bezweeren.

Saramang, te voet vechten met den lans.

Sari, hari, seri, klemtoon vooral op i, heilig, helder, licht, schemering (des 's morgens); sari romoe, ochtendstond, dageraad; sari eti, vernuft; lasariua, straal; pasari, verduidelijken, verlichten, voorlichten; penje mesari, ongezond.

Sasang, hahang, eerder, vooreerst.

Satoe, meer haätoe, één; na haätoe de eene, doch steeds gebruikt voor menschen.

Sanela kapangga, stap.

Saweng, ander, voor menschen gebruikt; anakeda saweng, een ander kind.

Sawoetoe, een weinig.

Senana, la seana, alwaar, ginds.

Sebandja, veld.

Sebola tada isi, weinig beter, verkwikken.

Segar, frisch.

Sej, klimmen, opklimmen, bestijgen, opstijgen, beklimmen, stranden; ma sej la mara, stranden; sej la mara, weggaan van een schip; sej pakĕmboeroeng, overklimmen; njoena pingoe pa sej la tendoelăng, hij kan den berg beklimmen.

Sekalaki, broek, dit is overgenomen van het endeneesche, sarake, want de Soembanees gebruikt geen broek.

Sĕlăka, loloe, gouden ketting.

Selata, hard.

Semajam marapoe, aanbidden, bidden.
Semangoe, ziel.
Semba, sembang, struikelen, aanstooten.
Sĕmbeli, dan.
Sendaka, één keer.
Sendetoe, belemmering.
Sendjeli, sendjelier, uitglijden, zwikken; sendjeli oerat, breuk
Sendoeka, tegenspoed, zie verder onder doeka.
Sengga. doel, ndea sengga na, te vergeefs.
Sĕnggăsoe, maag.
Senggatar, verbaasd.
Senggatar, houtje om den draad van katoen op te winden.
Sĕnggoboe, hĕnggoboeng, zweet; paloesoe senggoboe uitzweeten, zweeten.
Sengiboe, vastmaken.
Sengie, sengè, ander, van zaken; sengie sengie, velerlij veelsoortig, kleur, nu eens dit, dan dat; matoendăba senge senge ai, ningoe na maningoe woeäh, ningoe na ma ndea ningoe woeäh, er zijn soorten van boomen, die vrucht geven, en die geen vrucht geven.
Sengnanga, verwonderd.
Sepela, tanah sepela, klei.
Sepoei, blazen.
Serangi, wai serangi, waterval.
Sewari, offeren van een hond als er een groote misdaad in huis gedaan is; men slacht het beest in de rivier, en laat het, en zijne ingewanden wegdrijven.
Si, huilen.
Siaut, pokken.
Sidoe, krank, pijnlijk; sidoe pake daki, besmettelijk; ngana sidoe, zich bezeeren; pasidoe, kwaal; ndea na sidoe, gezond; kĕna hidoe, ziekte; njoengga koe sidoe, ik ben ziek; ningoeka haätoe tou mamila na ma sidoe, er was een arm en ziek man.
Sikoe, steken; pasikoe, inenten; na pasikoe, stooten met de horens gelijk een bok.
Sikoe, elleboog.
Sikokoe, hanengekraai.
Sili, najagen; sili sendaka, voortaan; ndea sili wila, onbedacht.

Silingi, overhellen.

Siloe, spraak, spreken; siloe na, taal, vertolken, schadevergoeding, vervangen, vervanger, wreken, verruilen; oemboe! djaka, bau ala meti, ngamoe na siloe njomoe? oemboe als gij dood zijt wie vervangt u dan? zie verder hiloe.

Simboe, zoeken.

Sina, pas; sinataka, pas gekomen; en, hina mai, hij of zij is komende.

Singgi, een stuk goed, dat de soembanees over beide schouders draagt, en van voren laat afhangen; bij den kleinen man is het van gewoon katoen, maar bij den grooten man is het geweven met verschillende figuren en daarom singgi komboeng genoemd.

Singgil, weggaan; pasinggil, terugdrijven.

Singgir, hoek van het dak van een huis.

Singil, verleden.

Sira, uitpluizen, scheuren, verscheuren; kasira, gescheurd.

Siri, aflaten, beletten.

Siroe, strop, strik, valstrik.

Sisi, schillen.

Siwa, negen; houkĕmboeloe siwa, negentien; siwa kĕmboeloe, negentig.

Soba, kauwen; soba pabeli, herkawen.

Sobi, kuif en lelletjes van een kip.

Soeboeka na daka, aanpunten.

Soedita, boven.

Soekoet, meten, afmeten; soekoet mandjolah na, peilen.

Soeloe, vlammen; soeloeka ndaba, afbranden; pasoeloe, doen vlammen, ontsteken; pasoeloe bandil, schieten, beschieten, met vuurwapens; pasoeloe roemba, gras in brand steken; pasoeloe epi, vuur aansteken.

Soemoer, put.

Soendjoe, steken van een varken.

Soepoe, uiteinde; soepoena, stervensuur; soepoe epi, flambouw, toorts, fakkel; soepoe tanah, landtong; soepoe soesoeh, uier, tepel; soepoe pinggi, top van een boom.

Soerat, soeratoe, brief, papier, boek; pasoerat, schrijven; kalemboe soerat, gebloemd baadje.

Soeroe, soerong, lepel.

Soeroet, steil.

Soesoe, schelp.

Soesoeh, borst van de vrouw; wai soesoeh, melk; poesoeng soesoeh, melken; pasoesoeh, zuigen; kasoesoeh, een soort rijger.

Soeta, vrouwennaam.

Soetera, verb: zijde stof.

Soewa, de soewa boom, van welks schors men touw draait.

Sondoeng, binden; sondoeng pasama, aaneenbinden.

Songoe, bakken, braden, roosteren, van mais en kippen.

Sŏri, gewoonte-recht.

Sosoe, aanstampen.

Sotoe, bai sotoe, pokken.

Sou, één; soukemboeloe, tien; sou ngioe manoe, een kip

Sou-Sou, ieder; sou lodoe sou lodoe njoena na pamai iederen dag komt hij.

Sou, in koeta sou, betelbladeren; bakoe sou, spaansche peper

Sou, in tou sou, savoenees; tanah sou, savoe.

Sowar, een pijl bijna zoolang als een arm; alleen gebruikt op West-Soemba.

T.

Ta, eene verkorting van njoeta, wij; veel staat het met njoeta gelijk njoengga koe; bv.: tamanggil njoeta, wij zijn vermoeid; njoeta takănăndi hamoe, mij moeten goed denken; la roedoeng njoeta takatoeda, des nachts slapen wij; soms staat het ook alleen; djaka tawoloe na bemb dăngoe manoe, indien wij geiten en kippen hebben; djaka tangangoeja, in wij eten.

Taba, klap; taba wisi, voetzool; taba lima, handpalm, binnenste van de hand; pataba lima, handgeklap, in de hand klappen.

Tada komt alleen niet voor, maar in vereeniging met andere woorden; tada isi, lichaam, uiterlijk, voorkomen; tada isa na gedaante, hoedanigeid, soort; pendjepa tada isi, vervellen tada ngaroe; lippen; tada mata, ooglid; tada ai, de laatste *a* van tada en de *a* van ai assimileert men zoodat men zegt, tadai, bast, schil, boomschors, ook medi-

cijnen, omdat men voor ziekten: bladeren, boomschors, en wortels gebruikt; tadai pameti wangoe, vergif; tadai moeroe kaboe; medicijnen om onkwetsbaar te zijn; tada nirip, parel; tada watar, omhulsel van den maisklos; tada kokoer, klappervezel; ngara isi wăngoe da tada kokoer, wat doet men met den klappervezel.

Tadji, strop, strik; tadji djara, paarden met een strik vangen; patadji manoe, hanen doen vechten.

Taga sanggăng, verschijnen.

Tai, ontlasting; patai, naar een zekere plaats gaan; algemeen zegt men hiervoor lakoe lahĕmbeli, naar achteren gaan; tai rara bĕsi, roest, verroest.

Tai, aanstonds, een oogenblik, straks; napa tai, wachten even, napa tai of napa kadiroe, djaka njoengga koehalaka ngangoe, napa koewonda na tadai, wacht even, wanneer ik gegeten heb, zal ik u medicijnen geven.

Taka, komen, in de beteekenis van aankomen; takaka koe hina, pas aangekomen; ngini Oemboe Mina? namoe lakoe li la jesoe, djaka nataka wonja pasăpa, waar is Oemboe Mina? hij is onderweg, hij zal hier aankomen, als hij aangekomen is, geef hem betel om te kauwen; taka hala, uitputten.

Takil, patakil, omslag.

Takoe, putten, scheppen van water of rijst en in iets anders doen; patakoe na wai, water scheppen; njoena pa lo patakoe wai, hij ging om water te scheppen.

Talili, leli, fluit, fluiten.

Taloe, talo, overwinnen; mataloe, nederlaag, verlies; ma ndea taloe, stijfkop.

Tama, tamang, ingaan, inkomen; njoeta tatamang la oema manjoema, wij gaan in ons huis; na maling hina tama la lodoe, des savonds gaat de zon eerst onder.

Tama pa wăngoe, verjaren.

Tambakoe, tabak; roe tembakoe, tabaksblad.

Taming, begraven.

Tamisi, scharpioen.

Tamoe, naam; tamoe ramboe, titel waarmede de vrouwen en dochter der vrijheeren en vorsten worden aangesproken; ijang na marihi bŏkoel na tamoe na tandanoe, de zeer groote visch wordt walvisch genoemd.

Tanah, grond, aarde, land; na wē boesang na aki na tanah het varken wil graag de aarde omgraven.

Tanangga, watoe tanangga, anker, ankersteen.

Tanda, teeken, voorteeken; tanda lamanga, mast; tanda lima, handteekening; tanda wisi, hiel; patanda, begrooten blijk, teeken maken, kennen, merk; patanda wăngoe, sein ndea patănda, onbekend.

Tanda, mannennaam.

Tandang, hiel.

Tanawang, krijgsgevangene.

Tandji, wettig, aanbetrouwen, blijkbaar, oprecht, rechtmatig billijk, trouw, trouwbelofte; tandji langa taka, stellig immers; tandji palangataka, werkelijk; patandji, du delijk; pani patandji, bepaald afspreken; matandji, recht vaardig; matandji na tou nda dăngoe hamangoeda rechtvaardig aan lichaam en ziel.

Tangar, beschouwen, zien, onderzoeken; tangar padai staren tangarka, toezien; tangar pakiri, naoogen; patangar bekijken, bezichtigen; pamelie tangar, afloeren; tatangar laten zien.

Tangga, sluitblok; tanggana, prop.

Tanggi, hoest.

Tanggoe, tanggong, kracht, zich voor iets verbinden, borg staan; tanggoengna, waarborg, elk; ngana tanggoeng na, verderf; tanggoeng paisi, vertolken; tanggoeng loloe, zaakvoerder.

Tanggoeng, aandeel, deel, gedeelte; tanggoeng njomoe uw deel.

Tanggoeng, bruid, aanstaande, volgens de gewoonte.

Tanggoeng, vrouwennaam.

Tani, begraven van menschen.

Tanggiloeng, rollen.

Taoek, van.

Tara, pan, staal; bĕsi tara, pan.

Taring, au taring, een soort groote bamboe.

Tasik, prikken.

Tatik, sluimeren.

Tatihoe, knikken.

Tauna, echter, maar, nochthans, want, wegens; taunaka, opdat

Tawoeroe, toewoeroeng, taoerong, ring.

Tei, beminnen; na namoe tei ina da njoeta, moeder bemint ons.

Tèkè, een soort hagedis.

Teki, rapen, halen, oplichten, oprapen, nemen; mbadah teki, genomen; teki na eti, neiging; teki pabeli, wedernemen.

Telisa, uitbasten, springen.

Temba, matemba, schuw.

Tembaroe na kawini, nicht.

Tembaroe, lood, tin.

Temboelăng, zinken.

Teming, schild.

Tena, boot, vaartuig, prauw, klein schip; ana tena, schuitje; tena paliroeng, een schuitje met zeil; tena palomai, sloep.

Tenai, ingewanden, darm; tenai kamboe, pens, ingewand.

Tendjeri, tendjerik, rein, glad; pendoi tendjeri, reinigen.

Tendoela, tendoelăng, gebergte, berg; tendoelang koedoe heuvel; la tendoelăng dangoe na pingi ai, op den berg zijn veel boomen.

Tĕnga, half.

Tenggoenggoel la tanah, tuimelen, op den grond gerold.

Tengilong toedji, de hand uitsteken.

Tenjanggar, verdelgen.

Tenoma, zeeschidpad.

Tera, allerlei soort manufacturen; tera timbi, keper; tera manipa, een soort van ongebleekt Indisch katoen; tera kaha, rood goed; tera moeroe, groen goed; tera hoerat, gebloemd goed; tera lendjoe, hoofddoek, doek; pake tera pata, zoodanig de hoofddoek dragen met de punt naar boven, wat alleen den vorsten geoorloofd is.

Tesi, zeestrand; wai tesi, zee is fout; zee is liboemoeroe; la lisi tesi, strand; lakoe la tesi, zeilen.

Ti, foei.

Tiang mai, tiang mai, dikwijls bezoeken.

Tiboe, suikerriet.

Tidoe, tidoeng, op het hoofd dragen.

Tidoe lodoe, voormiddag, 12 uur, middag.

Tikoe, schede van een kapmes.

Tila, schoppen.

Tiloe, drie.

Tiloe, serotum, eieren; patiloe, eieren leggen; manoe matiloe, een eileggende kip; tiloe ijang, kuit.
Tiki, vermelden.
Timbang, patimbang la nga range, overwegen.
Timbi, dik van voorwerp.
Tindja, volharden.
Tindjak, schering in het weefgetouw.
Tinoen, tinoeng, weven; patinoe, spinnen, weven.
Tiwa, tiwal, ophangen, hangen.
Tjoetjak, patjoetjak, aanhitsen.
Tobăng, waarheid, juist zoo, inderdaad, u hebt gelijk; pani patobăng, waarheid spreken.
Tobŏ, tobŏng, slachten van paarden en karbouwen, of buffels.
Todo, doe, broeien, uitbroeien van eieren.
Toeja, oom en tante, broeder en zuster van de moeder.
Toeja, vergezellen, begeleiden; lopatoeja, ga begeleiden.
Toepase, bovenlanden.
Toebili, spies, lans, bloeddorstig.
Toebala hangga, vooraan.
Toedji, toonen, wijzen.
Toedoe, todoe, vernachten, overnachten.
Toeka, handwerksman.
Toeki, bijdoen, aanvullen.
Toekoe, smijten, gooien, weggooien, werpen; toekoe watoe asoe, gooi dien hond met een steen.
Toekoe didoe, dak, dakbedekking.
Toela, helpen, redden, bijstaan; ngaraja na paboesăng moe, ba koetoelangkou njomoe, wat wilt gij, opdat ik u help? daningoe tou matoela nja njoena, er was niemand die hem hielp.
Toeloe, opbergen.
Toemboe, groeien, ontspruiten; mbadah toemboe, aangroeien; bidi toemboe, groeien; rengga toemboeh, welig; njoena patoemboenja na ai dăngoe na roemba, hij doet boomen groeien en gras uitspruiten.
Toemenana, altijd, immers.
Toenah, paling.
Toenanoe, alzoo, dergelijk, dermate, zulk; anakeda namatoenanoe, zulk een kind.
Toendoe lamba, de trom slaan.

Toendoe, patoendoe, medegaan, zich onderwerpen, volgaam.

Toenggoe, kokoer toenggoe, kokosnoot, die nog niet rijp is.

Toenggoe, mannennaam.

Toenja, tonja, plaatsen, nederzetten; toenja angoena, verdubbelen; tonja welina, taxeeren; tonja la eti, wraakzuchtig.

Toenoe, verbranden; toenoe hala, wegbranden; toenoe woeroeng, potten bakken.

Toewa, matoewa, bejaard, oud mensch, van vrouwen gebruikt.

Toeri, mannennaam.

Toetoe, waken, als een paard of varken gebonden is; toetoe jena, natuurlijk.

Toka, patoka, zich stooten.

Tokoeng, stok, steunen, sirihstamper.

Tolŏ, tolong, vleesch; tolo wĕ, spek; tolo mata, rauw; vleesch; njoena wonja da oesoe dăngoe na tolong; hij geeft rijst en vleesch.

Toma, genoeg, tot, aangekomen, voldoende; toma soekoetna, tijd; patoma, voldoende maken, ontmoeten, tegenkomen; ndea patoma, gebrek, ontbreken, verminderen; na toma ka teloekĕmboeloe boewah doen na mandaina, bana hala padedi, toen de dertig jaren zijns ouderdoms gekomen waren, nadat hij geboren was.

Tondoe, tondoeng, planten, aanplanten, beplanten, zaaien, pooten; ngaraja patondoeng da njoeta la wŏka, wat planten wij in de tuin; patoendo sengè sengè, verschillende soorten van planten; tou pa tondoeng, knecht; tondoe sama, nadoen.

Tongga, tonggal, een vierkant klein houten bakje, dat de mannen voor den buik dragen; hun geld, en wat van waarde is, doen zij er in.

Topo, mat, zoowel zit- als legmat; pawala topo, een matje uitspreiden als men komt.

Toroe, toeroe, volhouden, uithouden, bestand zijn, tegenkunnen, bv.: wanneer men iemand knijpt; tegen drank drinken; matoeroe, geduld; ndea ngalang patoeroe, ongeduldig.

Tou, persoon, mensch; tou tou, menschen; tou, volk; tou bŏkoel, adellijk; tou panda, dwerg; sa tou, iemand; tou ata, slaaf; tou meni, man; tou kawini, vrouw; angoe patou, kameraad; ndea na hamoe, djaka na kărai

ngara ngara na angoem patou, djaka nde wonja, het is niet goed als uw kameraad wat vraagt, en gij geeft hem niet; tou wisi, scheenbeen; tou kawoenga, voorouders; bidi of tou paraing angoe, vreemdeling; tou la paraing, onderdaan, volk, bevolking; tou eti makendi, nederig; daningoe satou, niemand; tou palewa matandji, voogd; tou mapingoe tadai, dokter; tou angoe la kotăk, bevolking; tou ndea palingoe, schurk, schavuit, schelm; tou wahoehoe, borsten van een man; tou tenah of kapal, matroos; tou djawa, Javaan; alle menschen die niet tot de Soembaneezen behooren, noemen zij zoo; tou djawa bara, Europeaan; tou moris, menschen van Mauritius, die alle jaren op Soemba komen om paarden te koopen; tou kawouw, Endenees; tou hou, Savoenees; tou djawa longgi, Chinees; tou djawa arab, Arabier; tou djawa roti, Rotinees; tou boenggis, Boeginees; patou tanah, spook; na tou, lichaam; dăngoe na ma dea pingoe pamanganja na tou na, er zijn vele menschen die niet op hun lichaam kunnen passen.

W.

Wa, zeggen; wanggoe njoengga kawai, ik zeide zoo even; ngara wa moe, wat zegt gij? ngara wana? wat zegt hij? wana maramba, de vorst zegt; wana na paroe-roekangka pakărai ngara ngara, hij zeide of riep te meer en vroeg; wanda, wij zeggen; wada, zij zeggen; ndea hamoe, djaka wada anakeda, het is niet goed, wanneer kinderen zeggen.

Wadja, staal.

Wai, water, sap; wai mboeroe, nevel, damp, wolken; wai mbinoe, vloed; wai lona, klapperolie; wai koeloek, vijver; wai ndjandar, waterleiding; wai serangi, waterval; wai iwa ngĕndi, wogspoelen; wai iloe, speegsel; wai sē, vloed; wai poeroe, eb; wai boekoel, hoog water; wai wawa, laag water; londa wai, sloot; wai lokoe, rivierwater; koerang la wai lokoe anakoedoe adanja, garnalen in de rivier zijn klein; wai tesi, zeewater.

Wăka, openen, losmaken; tawaka, open, geopend.

Wăkina, gelijk ngikina, waarom.

Wala, zijde, bladzijde; hawala louw, sarong; hawala roe minggget, palmboomblad; pawala, openen, uitspreiden, wakker worden; mbadah wala, wakker zijn; waka riri, waakzaam; pawala, bloesem; wala, poffen; pawala topo, een mat uitspreiden.

Wala ai, bloem; djaka tapoedoesa na wala ai nama boei kati hamoe, als wij deze bloem ruiken, riekt zij heerlijk; wala woenga, bloem; wala epi, vuurvlam, vonk; walawoenga, een soort fenkel.

Walanggiring, bellelje voor paarden; rongoeka walanggiring, gerinkel.

Walebouw, vlieg.

Waloe, acht; hekĕmboeloe waloe; achttien; waloe kĕmboeloe 80.

Waloe, Oemboe Waloe Mendokoe, een der hemelgoden, niet de Opperste god. Zijn werk is den hemel en de aarde te bewaken.

Wăloe, wăloenja, slikken, door- en inslikken; wăloe rēngga, verslinden.

Wandja, wanja met isi verbonden beteekent het: wat er mede doen; ngara isi wandja da njoeta na da ai jena, wat doen wij met, of maken van dit hout.

Wandoe, timoe wandoe, de tijd, dat het niet regent; oostmoessoen.

Wanggi nachtuil.

Wăngoe, om, om te, er iets mede doen, na nimboe kĕta wăngoe pakodjak, de lans is om te steken.

Wara, zand, strand; lakoe la wara, naar het strand gaan, wara pabondoeng, zandbank.

Wăroe, wegwerpen, nederwerpen, weggooien, verdoen; ngikina bau pawaroenja na louw moe? waarom gooit gij uw sarong weg? pawaroe, bannen; tou pawăroe, banneling.

Watar, turksche tarwe of mais; watar hamoe, groote gierst.

Watoe, steen; katikoe watoe, onverbiddelijk; watoe tanangga, offersteen bij huis en in den tuin.

Wauw, rieken; mawauw, reuk; wau samoe, geurig; wau moesoeng, stinkend.

Wawa, beneden; wawa sa, beneden; la wawa, onder laag; laloe wawa, minder; pawawa, goedkoop, laag; pawawa pa wilina, de prijs verlagen.

We, varken; we roemba, wild zwijn.

Wela, bleek; pawela, inachtnemen.

Welang, bont; djara welang, bont paard.

Weli, terug, ook, weder, van, van uit; wonja weli, teruggeven; peti weli, terugnemen; weli dita, boven; weli wawa, van beneden; weli la wara, terug van het strand; weli kadjea, voorts; weli eti opzettelijk; sewa weli, antwoorden; weli na, van; giwelina kadoena, van waar dit?

Weling, waling, van; woeäh jena waling la pingi ai nina, dezze vrucht is van dien boom.

Weling, dan, in een vergelijkende trap; niloea na djara na rihipa pabangatoe palai, weling niloe na sapi, het loopt veel vlugger dan de koe.

Weling karamboä, de buffels in het rijstveld jagen.

Wesar, afbreken, verspreiden; tawesar, omverhalen, verspreid, verstroooid; wesar oema, een huis verspreid maken, een huis omhalen; p!awesar, verbrijzelen, verdelgen.

Wesi, wăsi, berooven, ontrooven, plunderen, pawësi, roof; tou pawesi, roover, roofgierig; wăsi hala, uitplunderen.

Wĕsi, ijzer.

Widi, meti widi, flauwte, flauw vallen, vallende ziekten.

Wiki, zelf, koe paäma wiki, ik heb het zelf grand, koe ita wiki, ik heb het zelf gezien.

Wilak, kijken, het hoofd afwenden; wilak la kadjea, omkijken, omzien.

Wili, prijs, waarde; wilina, bedrag; na wili, prijs; laloe pawili, bekocht; pawawa wilina, de prijs verlagen; bandjal wilina, waardeeren; bana na wili, duur; wawa na wili, goedkoop; peka wilina, afdingen, bieden.

Wilin, pawilin, afstammen.

Windjir, de holte van de knie.

Windjoe, dij.

Windoe, deur.

Winggir, rondom, omringen, overal; lakoe winggir ndabah, omtrekken.

Wingir, geel, kurkema.

Wingoe, draaien van een wiel, duizelig.

Wini, uitslag; winina, zaad; ana wini, zuster.

Winoe, wino, betelnoot.

Wiö, naam aan Soemba gegeven, door de Endeneezen.

Wira, snot; ali wira, den neus snuiten; wira wira, uitpluizen.

Wisi, voet, tou wisi, scheenbeen; taba wisi, voetzool.

Witel, knijpen.

Witoe, lang droog gras om huizen te dekken, vandaar ook dak, en stroo.

Witoe, etter, loesoe witoena, zweeren, etteren.

Witoe, pawitoe, bijten; mbadah witoe, gebeten.

Wiwar, uitspreiden.

Woe, nagel; woena, klaw.

Woeäh, woe, wa, wo, oewa, vrucht, stuks, ook hulptelwoord; tiloe woeäh ri malokoe, drie rijksdaalders; woedaloe, oewa daloe, pit; wolakeri ŏma, eene vrucht, overeenkomende met onze kastanjes; wo mŏdōng, overmorgen; woeäh ai na ma rara hamoe, een rijpe vrucht is goed; nginika da ai da maningoe woäh, waar zijn boomen, die vrucht dragen; woeäh jena na tamoe keloe, deze vrucht heet keloe; wa lima, vingers, wowisi, teenen.

Woedoe, rood koper; loeloe woedoe, koperdraad.

Woeja, krokodil, kaaiman; woeja marara, roode kaaiman; die bestaat niet, maar als men van een man iets kwaads wil zeggen, noemt men hem zoo.

Woela, woela, nu en dan.

Woelah, verheffen, wegnemen.

Woelan, maand, maan; djapoen woelan, ondergaan der maan; bidji dili of djili hendaka woelan, nieuwe maan; woelan tidoe, eerste kwartier; woelan taboeloe bŏkoel, volle maan; woelan kedjoedi, afgaan van de maan; woelan maras, laatste kwartier.

Woeloe, wol, haren, veeren, veder; pawoeloe isi, harig; woeloe kapa, vleugels, vlerken; woeloe kikoe, staart van een kip; woeloe ngaroe, baard, knevel; manoe woeloe, haan; woeloe singgi, franje; pawoeloe, ophitsen.

Woenang, kam in het weefgetouw.

Woenga, zie kawoenga, eerst, djaka na honga na lodoe, taita woenga jăpa na pabaroe, als de zon opkomt, zien wij eerst nog den morgenstond; jea la woenga, vroeger.

Woeroeng, kruik; boerija na wai la woeroeng, vul water in de kruik; woeroeng, steenen pot, pan; woeroeng bahi, ijzeren pan; ngara patonda njoeta la woeroeng? wat doen wij in een steenen pot?

Woeti manoe, strottenhoofd.

Woetoe asoe, vloo, luis; woeloe rara, schurft; woetoe bara, hoofdluis; woetoe manoe, kippenluis; teloe woetoe, neten.

Wŏka, woaka, tuin; pawŏka, tuin maken; tou pawŏka, tuinman.

Waki, geven; woki koe oenoe sekoedoe, geef mij een weinig te drinken.

Wŏkŏ, pudendum mulieris; pawŏkŏ, de coitus uitoefenen.

Woloe, hebben; woloe banda, rijk zijn, bezittingen hebben; mawoloe, hebben, schat, verrijken; tawoloe, hebben; na oema manjoema mawoloe benjaka roe menggitoe, ons huis heeft slechts palmboombladeren.

Woloe, maken; napa jeha na tou hina pendoi, djaka na woloe oema, daarna verwerkt men het, als men een huis wil maken; Oembo Retăng na ma powoloeja na oema mabökoel, Oemboe Retăng maakt een groot huis; woloe manga, afmaken; woloe pasidoe wangoe eti, ergeren, folteren; woloe paoendoeng, versterken; woloe mendjala, verknoeid: woeloe masidoe, zeerdoen; pawoloe, paren.

Woloe, sap van den lontar; woloe rara, arak; woloe bana, azijn; woloe bara, jenever; woloe menjiloe, azijn; woloe langga, palmwijn; woloe memi, stroop van palmwijn gekookt.

Wona, boom, welker vruchten den vorm hebben van onze slaboonen, doch veel langer; men eet ze voor sommige ziekten en maakt er welriekende olie van.

Wonda, aanbieding, belooning, afgeven; njoena na wonda da njoeta da oesoe, hij bood ons rijst aan; na wonda kareti kokoer pitoe kĕmboeloe boewak kokoer; één klapperboom gaf 70 kokosnoten; wonda pasapa marapoe, offeren.

Wonggi, geel.

Woenggoeng, pawoenggoeng, vuist.

Wonja, geven, afgeven, aanbieden; wonja sara, beëedigen; na taöerong wonjaja lai amamoe, geef de ring aan uw vader; wonja lai njoena, geef het hem.

Wora, indigo; pingi wora, indigoplant.

Wora, schuim.

Wota, woäta, penis.

Wotoe, permissie, toestemming.

Wŏtoe, aanbevelen, prijzen, verhoogen, vermeesteren, iemand opnemen en op het paard zetten; kamăng njomoe pama-

răna rama, kĕna wŏloengkau, probeer vlug te werken, opdat men u prijst; wŏtoe padjangga natanah, aanhoogen; wŏtoe wătar, mais in den palmboom ophijschen; bij den Soemba- en Savoenees bestaat de gewoonte om de maisvruchten aan elkander te verbinden van 50 of 60 stuks; en ze dan om den stam van den palmboom te slingeren, en ze in de oostmoessoen te bewaren, woti watoe, steenen opstapelen.

Pêkoe, gelegenheid om over zaken te spreken, hetzij om naar iemand te gaan, of om hem te ontvangen.

Patoe, uithouden; patoeja, een mensch tegenhouden; patoesa, eenige menschen tegenhouden; patoekoe, ik zelf uithouden; patoekama, wij uithouden.

Hari wătoe, drukte, oproerigheid, beweging, leven, rumoer, oproer.

Nahari wătoe, er zal drukte komen, enz.

Kĕndoeli, spoelworm.

Pahejăng, wijken, wegmoeten van iets.

Pahilang, verschikken, onschikken, verschuiven.

Tawŏng păkăti, groote wesp.

Tajitiroe, kleine wesp.

Jouloeja, wegjagen, één beest slechts.

Jouloejasa, wegjagen van vele beesten.

Kālêhā, boos, doch van Merapoe gebruikt.

Tau ndai, erfslaaf.

Tau ndai, oudmensch.

Tau ndai, iemand die lang gestorven is.

Ngingi, kin.

Lēndjoeng, over iets heenspringen.

Kătaskoejā, iets lang snijden, stuk goed of touw.

Tābihoe, in de schuinte iets hakken.

Kărŏnggā, een klein beestje, dat een huid met prikkers heeft.

Kărōnga, een stukje uit het scherp van een mes of iets anders.

Săpoei, blazen; sapoeija, gelasten te blazen.

Roesi, wrijven.

Koekoetoenja, sterk en hard wrijven.

Pēri, wrijven, als men iets uit een fleschje of bakje neemt en daarmede wrijft.

Hădiroe, iets vlug en met kracht doen, zooals hakken en trekken, enz.

Lăkoe moekoe, krom loopen.
Pāhăndjāloeng, twee of meer menschen staan met lans en schild tegenover elkander en dreigen elkaar te steken.
Loemoeng, zaak.
Loemoeng na kawini, vrouwenzaak.
Paloemoeng, een zaak tusschen een vrouw of beesten bewerken.
Wai kālăpākā, helder water in een kokosnoot.
Roe kārīpi, blad van zekeren boom, dat men voor wonden gebruikt.
Pāhēli bōlā, zegt men wanneer men niet meer naar het graf gaat om te weenen, en dan beesten slacht.
Lēpī, boontjes, die veel overeenkomen met onze witte boontjes.
Toendjoer, struiken van een paard.
Tā nā wālinggoe mānoe, zegt men, wanneer men een kip slacht.
Pārōkoet, een soort hars, dat men in het heft doet van een hakmes, om het lemmet stevig vast te maken.
Pàrōkoet wangoe kābēlā, om het hakmes vast te maken.
Kĕndjēkoe kōkoer, een bezem van een kokosrek.
Gōbà kōkoer, naam van het rek waar de kokosnoten aanhangen.
Halawouw, naam van gras, dat bijna met onze kruizemunt overeenkomt; djaka na măndoeng na boeta halawouw, malara lima, indien het gras moeilijk uittrekt, doen de handen zeer.
Kāloenga, het beginnen te groeien van een warongboom.
Kōboe naudāloe, vuil in een wond aan het been; niet dit woord uitspreken in bijzijn van vrouwen.
Kàwērā, ziekte in de oogen.
Koeloep, een soort klein beestje, dat in het zand werkt, en wanneer men dit in de rijst doet sterft iemand er aan.
Paihāroeng, sprenkelen in huis, wanneer dit besmet is.
Roe kādăngoe, met zulk een blad sprenkelen.
Mālisoe, ondeugend.
Tai borā mātā, etter in de oogen.
Toembo ek, ziekte, benauwdheid in de keel.
Lōmōng lĕtang, het natte rijstveld bewerken.
Wŏtŏ kamoetoe, vuil uittrekken.
Wŏtŏ kadoedoe, stekels, doornachtige struiken uittrekken.
Pāmoelā na oesoe, de ongepelde rijst strooien in het rijstveld.
nDjārăng na oesoe, de rijsthalmen overplanten.
Pārīdā na oesoe, de ongepelde rijst trappen.
Opoe na oesoe, de ongepelde rijst uitscheppen.

Toela, toeloe na oesoe la mbola, of pawiki, opbergen in een mand of groote zak.
Tēpoe kokoer, bladeren van een kokosboom, om daarmede een mand te sluiten.
Parikoe, graswieden.
Boeroe tongoe, een voorwerp om te wieden.
Ramŏk kărĕbōă, een plaats waar de buffels zich gaarne baden.
Hāpoedoe nā mātā, oogen sluiten.
Wātā mānoe, beesten die 's nachts kruipen en steken.
Hănggoe ana, een jong kind het haar afscheren.
Poetjĕroe, als men water uit den mond spuwt.
Kāwēā ānā kābā, een kokosnotendop schuin houden, om hem uit te likken.
Djoeboek ai, stof uit het hout, wanneer dat oud is.
Poesi la tanah, goud in de aarde begraven.
La wora ápă manoe, een kip vangen.
nGara oeloe kawai, wat doet gij achter in het huisje.
Kawoeki lŏnggi, het haar in eene wrong doen.
Kawisi manoe, als men een kip in een boom bindt en zij valt er af.
Kadādā pong, roof op een zweer.
Padō pasē nă lŏdō, om 9 uur 's morgens.
Kalĕtoe nă lŏdō, als de zon onder is.
Malanoe bai tăngărnja na atina na waai, dakoe hădoe njoengga ramang doeă mŏdŏng? Hebt gij de lever van het varken onderzocht, zal ik over twee dagen niet ziek worden.
Kĕdji, wanneer een kind grienende wat vraagt, en men het maar niet kan stil krijgen.
Pahănggăng, wanneer een man met zijn eigen of andere vrouw kijft, die hem antwoord.
Hānggăngnja, wanneer men met een ieder kijft.
Madjia, vlechten van manden.
Katănga djānggâ, een grooten mand.
Măkāloetoe, een paard in een touw verward.
Matoeă, wanneer een jongen of meisje de kinderschoenen ontwassen is.
Tāmăng la ngōrŏng, in de kamer gaan; wordt gezegd wanneer men over een huwelijkszaak heeft gesproken en het is beklonken.
Hou woendăl, als men een zweer heeft gehad, en die komt terug.
Asoe kasēli, houd van de rustbank; dit zegt men van iemand, die dicht bij zijn heer zit.
Boengoe, stuks, bij getallen.

Kahebi, een tak van zijn bast ontdoen.

Pōngoe, 1 stuks.

Māmoe kija, familielid.

Paboendoeng oesoe, gras ophoopen en aan de paarden geven.

Patamaling ana, een kind in een sarong dragen, en dan bedekk voor de koude of de zon.

Jewi, aan de haan van een geweer trekken.

Kawada, goud dat men gebruikt om te bidden. Dit wordt fij geslagen en heel dun van een dukaat; als men varkens wil ga vangen dan bidt men aldus: Hekati marara, Hekati mabar tanah ratoe, meramba, pata wisi, bera katikoe wē

Kăta, afknijpen van dat goud, dat men wil offeren.

Kabarăng, zegt men als men wil huwen, en dat tegen den a bŏkoel zegt, die op het veld gaat bidden.

Kapãndi la loekoe roemba pĕndapoe na tau menganga ngar In het gras zitten zich verbergende om te stelen.

Soenggoet wai pengandjil, doe dat speegsel weg.

Kapila siaut, pokputten.

Wini kŏndoe, schilferachtige uitslag.

DE NEDERLANDSCHE FACTORIJEN IN VÓÓR-INDIË IN DEN AANVANG DER 19e EEUW

DOOR

P. H. VAN DER KEMP.

Voor eene juiste beoordeeling van de reeks verhandelingen, die sinds onderscheidene jaren in deze Bijdragen van mijne hand verschenen, gelieve de lezer niet te vergeten, dat ik steeds geleid ben geworden door het streven om aan de stukken, door Mr. Roosegaarde Bisschop aan het *London Office* ontleend, de plaats te geven, die ze in het kader onzer geschiedenis, naar het mij toescheen, moesten hebben. Zoo meende ik op de meest waardige wijze te voldoen aan het mij gedaan verzoek tot het bewerken dier verzameling. Over de opvattingen, in mijne geschriften nedergelegd, kan men wellicht verschillen van meening; niet echter, geloof ik, over den ernst en de zorg, waarmede ik aan de belofte van deze stukken ter harte te nemen, tot dusver voldeed.

Onder de verhandelingen, die mij persoonlijk het minst hebben voldaan, behoorde het artikel over *„De teruggave der Nederlandsche factorijen in Hindostan, krachtens het Londensch tractaat van* 13 *Augustus* 1814", dat, door gemis aan Hollandsche bescheiden, hinderlijk onvolledig moest worden. Het Ministerie van Koloniën bewaart, zoover ik mij kon vergewissen, slechts de archieven over de *nog in ons bezit zijnde* overzeesche landen, en wel sinds de teruggave; terwijl 's Rijks archief in beginsel slechts de stukken tot dien tijd bevat. *In beginsel*, want vele uitzonderingen verrijken het nog; o. a. vindt men er de bekende *Elout*-verzameling. Hetgeen daarin over de Hindostan-factorijen voorkwam, gaf ik eene plaats in vermeld artikel; die bron was intusschen zeer onbeduidend.

Eerst later, op eene wandeling langs de gaanderijen van het Archief, ontwaarde ik toevallig aan de jaartallen der ruggen, dat niet slechts de bescheiden betrekkelijk de overgave der Hindostansche factorijen in 1817 aldaar worden aangetroffen, doch

tevens die over de jaren, dat de factorijen nog Nederlandsch bleven, d. w. z. tot 1825. Zonder nu, ik in herhalingen behoefde te vallen van hetgeen reeds in hooger gemeld opstel door mij werd medegedeeld, vond ik daarin de stof om het onderwerp opnieuw ter hand te nemen, terwijl ik bovendien eenige *Bisschop*-stukken, handelende over de teruggave aan Engeland krachtens het tractaat van 1824, hier alsnog kon plaatsen.

Overigens heb ik uit de vele bundels, loopende over het hersteld achtjarig Nederlandsch bestuur der factorijen (1817—1825), betrekkelijk zéér weinig geoogst. De nesten van plaatsen, die wij door het tractaat van 1814 terugkregen, legden noch economisch, noch politisch eenig gewicht in de schaal. Er rezen wel quaestiën, die historisch belangrijk hadden kunnen worden, doch ze vielen geheel in het niet door de overgave in 1825 aan Engeland. Ik moest mij niettemin de door en door verdrietige, vervelende, onvruchtdragende lectuur over al die jaren, van de lijvige, gelukkig net geschreven, verbalen getroosten, om zeker te weten, dat ze bijna niets anders inhielden dan allerlei kleine geschillen met de Britsche ambtenaren; allerlei onbetamelijke gedragingen van domme Nederlandsche ondergeschikten; allerlei twisten en klachten van de Nederlandsch geworden ingezetenen, zonder geest, zonder geld, zonder bestaan, zonder toekomst.

De lezer late zich overigens door de lijvigheid mijner verhandeling van de kennisneming niet afschrikken; hij zal er dikwerf met voldoening bij zeggen: „hé, was dat zóó!" Tot dusver toch is dit onderwerp nooit grondig en uit de bronnen behandeld geworden. Reeds hoofdstuk IV over de eerlijkheid van oude Compagnie's dienaren loont het opslaan; de geschiedenis van *Bernagore* in het volgend hoofdstuk was tot dusver ook niet behoorlijk bekend; en dan die *Voorrechten!* De eenige bron van kennis was daarvoor tot dusver eene incidenteele uitweiding in de op de volgende bladzijde nader te noemen *Consideratiën* van Elout. Wat hunne geschiedenis eigenlijk was, hoe men onzerzijds op de terugerlanging daarvan kon staan, zonder dat dit zelfs van Engelsche zijde volstrekt onredelijk werd geacht, leerde men wel ongeveer uit die *Consideratiën*, doch helder was het niet. Om den lezer er een dragelijk inzicht van te kunnen geven, achtte ik het noodig tot de tweede helft der achttiende eeuw terug te gaan, waaraan de hoofdstukken VI t/m IX, zoomede XIX hun ontstaan hebben te danken.

Even onbestemd was de kennis van de factorijen en hare onderhoorigheden, die we krachtens het tractaat van 1814 terugkregen. Uit haar kortstondig Nederlandsch bestaan in 1817—1825 leeren we tevens, hoe Engeland slechts vrijzinnig wilde zijn, waar het in zijne overmacht eene mededinging in vreemde landen gerustelijk kon aanvaarden; doch ook hoe verregaand bekrompen, kleingeestig zijn optreden was, waar het gold om op eigen bodem vreemden invloed te dooden.

Eindelijk komen we aan de hoofdstukken XXI t/m XXXII, die de geschiedenis ontvouwen van den afstand der factorijen aan Engeland. Zoolang van onze zijde de gedachtenwisseling betrekkelijk onderhandelingen met deze mogendheid werden uitgelokt, betroffen ze uitsluitend die quaestie; van het oogenblik echter, dat dd. 20 Augustus 1819 een voorstel tot onderhandeling van *Engeland* uitging (hoofdstuk XXVI) trad die afstand meer op den achtergrond. Het zoude dientengevolge geheel oneigenlijk zijn, indien de volledige geschiedenis der besprekingen in deze verhandeling werd voortgezet. Ik bepaalde mij daarom slechts tot de feiten, die op haar onderwerp betrekking hebben, gelijk ik dit ook deed in mijne verhandelingen over *Singapore* en *Atjeh*, zoomede met betrekking tot het misbruik maken van de vreemde vlag in mijn *Palembang*-artikel. Deze manier van uiteenzetting biedt het groote voordeel aan, dat eenige hoofdmomenten uit de geschiedenis van het tractaat van 1824 in aaneengeschakelde volgorde kan worden verhaald, zonder dat nochtans die geschiedenis zelve er gebrekkig door behoeft te worden, gelijk ik dit hoop te kunnen bewijzen, wanneer mij tot hare publiceering gelegenheid wordt gegeven.

Een overzicht van de werken, waarnaar ik verwijs, voor zooveel noodig met aanwijzing der gebruikte verkortingen, volge hier:

1°. *Geschiedenis en verklaring van het tractaat van 17 Maart* 1824 door C. M. Smulders (1856): „Smulders".

2°. *Bijdragen tot de geschiedenis der onderhandelingen met Engeland, betreffende de overzeesche bezittingen*, 1820—1824 (1863), door Jhr. Mr. P. J. E. Elout van Soeterwoude: „Bijdr. E".

3°. De reeks van in dit nuttige werkje nagelaten papieren van den gewezen commissaris-generaal Mr. C. T. Elout wordt geopend met eene nota van dien staatsman, houdende „*Consideratiën nopens de afdoening der geschillen tusschen Groot-Brittannië en de Nederlanden*", gedagteekend November 1819,

bl. 1—59. Bij de verwijzing hiernaar is het soms nuttig, er aan te herinneren, dat het door mij aangehaalde, uit deze *Consideratiën* is; vandaar dat ik dan naar de Bijdr. E. verwijs met het woord: „Cons."

4°. *Het Nederlandsch gezag over Java en onderhoorigheden sedert* 1811 van M. L. VAN DEVENTER (1891): „Van Deventer".

5°. *Ambtsbrieven* van A. R. FALCK (1878).

6°. *Het XVe deel der Nederlandsche Jaarboeken* (1761): „Jaarboeken".

7°. *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel en zijne tijdgenooten* door Mr. G. W. VREEDE, deel III (1876) en deel IV (1877): „Vreede".

8°. *Supplément au recueil des principaux traités* van GEORGE FREDERIC DE MARTENS: „Martens' Suppl.".

9°. *Handelingen van Sir James Brooke op Borneo* door D. C. STEIJN PARVÉ (1859): „Parvé".

10°. *Sir Stamford Raffles* door HUGH EDWARD EGERTON (1900): „Egerton".

11°. *A history of the thirty years' peace A—D.* 1816—1846 door HARRIET MARTINEAU: „Martineau".

12°. *A history of England from the conclusion of the great war in* 1815 (1878) door SPENCER WALPOLE: „Walpole".

13°. *Nederlandsch-Indië in de Staten-Generaal* door E. DE WAAL, deel I: „N. I. De Waal".

En van mijne hand:

14°. *Hendrik Fagel's ontslag uit den staatsdienst in* 1823 in *De Tijdspiegel*, afl. April 1899, bl. 393: „Fagel's ontslag".

15°. *Handboek tot de kennis van 's lands zoutmiddel in Ned.Indië* (1894): „Zoutwerk".

De volgende verhandelingen in het tijdschrift van het *Koninklijk Instituut voor de Taal- Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië:*

16°. *De sluiting van het Londensch tractaat van* 13 *Augustus* 1814, dl. XLVII (1897), bl. 239: „Sluiting".

17°. *Fendall's en Raffles' opvattingen in het algemeen omtrent het Londensch tractaat van* 13 *Augustus* 1814, dl. als voren, bl. 341: „Opvattingen".

18°. *Sumatra's Westkust naar aanleiding van het Londensch tractaat van* 13 *Augustus* 1814, dl. als voren, bl. 205: „Padang".

19°. *De Singapoorsche Papieroorlog*, dl. als voren, bl. 389: „Papieroorlog".

20°. *Raffles' bezetting van de Lampongs in* 1818, dl. L (1899), bl. 1 „Lampongs".

21°. *De teruggave der Nederlandsche factorijen in Hindostan krachtens het Londensch tractaat van* 13 *Augustus* 1814, dl. als voren, bl. 247: „Hindostan".

22°. *Raffles' Atjeh-overeenkomst van* 1819 dl. LI (1900), bl. 240: „Atjeh".

De aandacht van den lezer worde ten slotte nog gevestigd op het aan deze verhandeling gevoegd kaartje, waarvan de eenvoudigheid hierdoor verklaard wordt, dat men geene andere bedoeling heeft gehad dan om duidelijk te maken, waar ongeveer de namen van de in deze verhandeling te noemen plaatsen zijn te vinden; een Nederlandsch lezer toch is niet meer zóó vertrouwd met de aardrijkskunde van Vóór-Indië, dat het noemen dier plaatsen voldoende zou zijn, om hare ligging zich te kunnen voorstellen. Het kaartje is samengesteld door den heer G. P. ROUFFAER.

I.

Van Braam's reis via Benkoelen naar Calcutta voor de terugneming der factorijen, ingevolge het Londensch tractaat van 1814: 9 Juli 1817 tot 20 Augustus d. a. v.

De ingevolge het besluit dd. 28 Juni 1817 met de overneming der Hindostansche factorijen belaste Nederlandsche commissaris Jan Andries van Braam had den 9n Juli 1817 op het Engelsche schip *Surrey* Batavia verlaten. Den 19n d. a. v. deed hij Benkoelen aan, waar hij vriendelijk ontvangen werd door den Engelschen resident G. J. Siddons; op diens uitnoodiging logeerde hij bij den 2n secretaris H. R. Lewis.

In een rapport van den 19n, beschreef Van Braam de noten- en nagelencultuur, waarop de Engelschen zich zeer toelegden. Daar de inlanders over het algemeen te lui bleken, werd in de tuinen met Chineezen gewerkt. Voor de geldmiddelen der Britsche Oost-Indische Compagnie was intusschen het bezit van Benkoelen hoogst nadeelig „*waarom het al eens in contemplatie geweest is*, *om deze bezittingen op te breken*". Evenzeer, vernam verder de commissaris, was Padang in de laatste jaren niets anders dan een groote lastpost geweest: „door de meerdere als gewoonlijke troepen, welke men daar sedert een jaar of drie, vier, heeft moeten houden, tegen eene binnenlands plaats hebbende insurrectie van eenige fanatieke priesters, welke zich een aanhang bezorgd hebben en allen, die hun leer niet willen volgen, om het leven brengen en vervolgen; niet dat deze tegen de Engelschen ageeren, doch uithoofde, dat de vervolgden tot digt onder het dorp retireerden, zijn de Engelschen genoodzaakt geweest, hunne bezittingen te versterken, welke zij gedeeltelijk met aangeworven manschappen van hier (*a*) gedaan hebben, bevindende zich thans aldaar 100 Sipaijers en 100 Inlanders van deze plaats." — En na deze mededeeling over de *Padries* vervolgde hij: „Padang is op naam van den prins van Oranje in

(*a*) Dus van Benkoelen.

bezit genomen (*a*), en men ziet hier (*b*) met verlangen naar de komst der Hollanders uit om die plaats over te nemen, zijnde de orders daartoe, naar men mij geïnformeerd heeft, hier bereids ontvangen, zullende het daarom dienstig wezen, dat men bij overnaam daartoe eerst deze plaats aandoet, om de orders van hier mede te nemen, wijl Padang aan deze residentie ondergeschikt is." — Uit mijne *Padang*-verhandeling weten we, dat de regeering inderdaad een jaar later haar commissaris Du Puy eerst naar Benkoelen zond, doch wij zien nu, dat dit geschied is, op raad van Van Braam, en dus geheel onafhankelijk van Siddons' nadere vervanging door Raffles. Evenzeer blijkt de voorstelling onjuist, dat de geldelijke reclame betrekkelijk de bewaarneming van Padang, waarop de overgave aan Du Puy zou afstuiten, in de eerste plaats uit Raffles' koker kwam, want reeds in dien brief van medio 1817 waarschuwde Van Braam zijne regeering van uit goede bron te zijn ingelicht: „dat de Engelschen op fundament van de bij de overgave van Padang met den destijdigen Holl. resident alhier Ten Hoeff gesloten overeenkomst, dat die plaats voor rekening van Z. H. den prins van Oranje door de Engelschen zouden aangehouden worden, eene reclame maken voor meerdere uitgaven dan inkomsten sedert dien tijd een bedrag van 170000 Sp. matten, welke zij vermeenen, dat bij de overgave van Padang aan hen zal dienen gerestitueerd te worden: deze informatie van goede hand, echter in secretesse vernomen hebbende, heb ik mij verpligt gerekend aan Uwe Excellentiën ter kennis te moeten brengen en, dewijl hieromtrent niets in mijne commissie vervat is, heb ik daarover ook niet officieel met den resident gehandeld."

Eindelijk berichtte nog de commissaris, dat te Padang slechts twee burgerlijke ambtenaren waren: de resident en de collector; de rest bestond uit militairen. De inlandsche bevolking had er hulp tegen de Padries gevraagd, doch met het oog op de komst der Nederlanders was daarin niet getreden. Engelsche bewoners waren er in hoofdzaak slechts van minder allooi, zijnde naar Padang gevlucht „om buiten vervolging van de justitie te wezen, wegens schulden".

Den 20n Juli zeilde de *Surrey* door naar Calcutta.

(*a*) Bedoeld wordt de overgave in 1795.

(*b*) Te weten het Engelsch bestuur te Benkoelen.

II.

Van Braam's verblijf te Calcutta: 20—28 Augustus 1817.

Toen den 18ⁿ Augustus 1817 het schip ankerde voor *Diamonds Harbour*, liggende aan den mond van de Hoogly, den meest westelijken arm van de Ganges-delta, verliet Van Braam de *Surrey*, ten einde over land spoediger het noordelijk gelegen Calcutta te bereiken.

Hij trof het in zoover slecht, dat de gouverneur-generaal, lord Moira, eerste markies van Hastings, den 16ⁿ Juli zich naar het legerkamp had begeven, van waar geageerd zou worden om de Maratten te onderwerpen. Bij aankomst op den 20ⁿ Augustus van onzen commissaris te Calcutta, bevond zich derhalve de landvoogd niet ter plaatse, en daardoor evenmin de hem vergezellende eerste secretaris J. Adam. Aldus werd Van Braam aangewezen op den tweeden secretaris C. Lushington, die hem op een bericht zijnerzijds van den 20ⁿ per omgaande antwoordde, dat de vice-president Edmundstone hem op Vrijdag 22 Augustus ten tien ure zou ontvangen. Ook vernam hij, dat de heer Gordon Forbes was bestemd om voor de overgave der factorijen op te treden. Deze ambtenaar had sinds jaren de functiën vervuld van commissaris voor de Deensche, Fransche en Nederlandsche etablissementen in Hindostan; hij woonde te Chinsurah.

Bij de audiëntie op den 22ⁿ, zag zich Van Braam door twee adjudanten naar de ontvangstzaal geleid, waar hij door den vice-president, zoomede door Forbes, drie secretarissen en zes officieren begroet werd. Edmundstone ontving hem, „als een oude kennis, zeer vriendelijk". Na de overhandiging der geloofsbrieven en andere bescheiden, gaf men een saluut van het fort. Wegens de veelheid der aanwezige personen, werd over zaken niet gesproken.

Den 23ⁿ begaf zich Van Braam andermaal naar het gouvernementshuis, vergezeld van zijn secretaris J. W. Wiegerman (*a*), zoomede van de heeren Van Citters en Verploegh, die tot bijstand in zijne commissie, hem waren toegevoegd en alzoo de reis van Batavia hadden medegemaakt. De commissaris stelde de heeren voor

(*a*) Hij was de zoon van den eigenaar van *Laanhof*, op den Westerweg van Batavia naar Buitenzorg; commissaris-generaal Nederburgh heeft er geruimen tijd gelogeerd.

aan vice-president Edmundstone benevens aan het tweede lid van den Britschen raad Dowdeswell; het eerste lid, de heer Fendall, was nog niet van Java teruggekeerd.

Slechts weinig ten noorden van Calcutta ligt Chinsurah, de voornaamste plaats der over te geven Nederlandsche factorijen in Bengalen. Een der eerste Hollandsche ingezetenen aldaar was de heer D. A. Overbeek; aan het hoofd eener uit hun midden gekozen commissie kwam hij dien dag den heer Van Braam te Calcutta begroeten.

Nadat deze den 26n de officieele kennisgave der benoeming van Forbes te Chinsurah voor de overgave had ontvangen, en er nog den vorigen dag eene conferentie met den vice-president plaats had gevonden, die weinig goeds voor de toekomst deed verwachten, gelijk ik nader zal mededeelen, verzocht Van Braam aan den heer Overbeek te Chinsurah om Forbes mede te deelen, dat de commissaris den 28n aldaar zou komen.

III.

Overneming door Van Braam van Chinsurah dd. 15 September 1817.

Op den bepaalden dag stapte de heer Van Braam aan Overbeek's woning af. Bij het voorbijgaan van het Chinsurahsche fort Gustavus werd de Engelsche vlag geheschen. Ten huize van Overbeek werd men verwelkomd door eene commissie van vier heeren, die Forbes derwaarts had gezonden. Op een schrijven van Van Braam, antwoordde Forbes "extremely happy" te zijn, wanneer de Nederlandsche commissaris den volgenden dag, dus den 29n Augustus, ten 12 ure, bij den Engelschen gezaghebber wilde komen.

Van Braam hieraan gevolg gevende, vond aan den ingang van Forbes' woning de welkomstcommissie van den 28n; ook werd hem eer bewezen door eene compagnie infanterie, daartoe des ochtends van Barrackpore gekomen (*a*). Onder gelijke plichtplegingen keerde Van Braam naar zijn logeergebouw terug, waarvoor eene eerewacht werd geplaatst.

Den dag van Van Braam's officieel bezoek aan Forbes rappor-

(*a*) Barrackpore = *de stad der kazernes* ligt even ver van Calcutta als Weltevreden van de stad Batavia. Bij Dresden is een militair kampement, dat evenzeer heet *Casernopolis* (Barrack = kazerne, polis = poera = stad).

teerde Van Braam zijne bevindingen naar Batavia. Daarbij was een brief van den volgenden inhoud:

„Vernomen hebbende, dat de voormalige Britsche Luitenant-Gouverneur van het eiland Java en diens onderhoorigheden T. S. Raffles in zijne benoeming als resident van Benkoelen bevestigd is (*a*), en derwaarts staat te vertrekken, heb ik de eer Uwe Excellentiën daarvan bij dezen kennis te geven en tevens aan te bieden het extract der missive van de bewindhebbers der Engelsche Compagnie, welk ten zijnen sujette aan den Gouverneur-Generaal in Rade alhier geschreven is. Particuliere berigten zeggen, dat heer Raffles met groote projecten omtrent het eiland Sumatra vertrekt, en wel om te trachten hetzelve op dien voet binnenslands te organiseeren, als hij zulks met Java begonnen heeft, en hetzelve tot zooverre als Palembang te extenderen. In hoeverre dit waar is, zoude ik niet durven verzekeren, doch ik heb hetzelve van dat belang geacht om Uwe Excellentiën daarvan niet onkundig te laten."

Dat Commissarissen-Generaal reeds op de hoogte waren, blijkt uit hun bericht dd. 9 October 1816 aan het Opperbestuur (*b*); Van Braam's rapport bevestigde hen slechts nader in hun gerechtvaardigd wantrouwen tegen de komende onrust, waardoor zij geprikkeld werden om ten aanzien van Palembang hardhandig op te treden (*c*).

Ten noorden van Calcutta, tusschen deze plaats en Chinsurah, liggen Serampore, waar de heer Kraffting de Deensche factorij bestuurde, en Chandernagore, waar de heer Ravier als gouverneur, de Fransche factorij administreerde. Aan beide heeren gaf Van Braam den 4[en] September van zijn optreden kennis, dat door hen op gepaste wijze werd beantwoord.

Eene week later bracht onze commissaris een officieel bezoek te Serampore, waar hij feestelijk en met saluten werd ontvangen. In het algemeen hebben de Fransche en Deensche autoriteiten in Vóór-Indië aan onze vertegenwoordigers groote welwillendheid betoond. In hunne gemeenschappelijke grieven tegen het Engelsch gezag, dat de vreemde factorijen zooveel doenlijk ten onder trachtte te werken, lag, naar het scheen, een band, die aan de eensgezindheid bevorderlijk was.

(*a*) Zie nader over deze *bevestiging* mijne verhandeling: *Opvattingen* bl. 377—378; ov. 37—38.

(*b*) *Opvatttngen* bl. 381; ov. 41.

(*c*) *Opvattingen* bl. 382 vv.; ov. 42 vv.

Den 7n kwam eene inlandsche deputatie van Chinsurah onzen commissaris begroeten; zij gaf tevens uiting aan de tevredenheid der ingezetenen, dat, gelijk bekend was geworden, Overbeek als resident zou optreden. "Wij, de inwoners van Chinsurah", luidde de vertaling van het adres, "verzoeken nederig verlof, om onze vreugde aan UEdG. te betuigen, dat UEdG. tot de overneming van Zijner Majesteits bezittingen zijt gevolmachtigd, en dat UEdG. het werktuig geweest is ter vervulling van onze aanhoudende bede aan den hemel, namelijk, dat de heer Overbeek mogt worden aangesteld als ons opperhoofd. Thans smeeken wij den Almagtige, dat de handel weder als hiervoren moge bloeijen. De heer Overbeek, een regtvaardig en liefderijk mensch zijnde, twijfelen wij geenszins, dat vrede en rust onder de schaduwen zijner vleugelen, ons aandeel zal zijn, en dat wij in het genot dier zegeningen, met onophoudelijke dankbaarheid onzen genadigen vorst zullen loven." — Ook de Armeniërs boden den 14n een adres van gelukwensching aan.

Den 30n Augustus ten 11 ure had de eerste conferentie tusschen Forbes en Van Braam over de factorijen in *Bengalen* plaats, waarvan de overgave op den 15n September 1817 geschiedde, met name werd blijkens de daarvan opgemaakte acte aan Van Braam overgedaan "het bezit van het fort Gustavus, het dorp Chinsurah en de verdere voormalige bezittingen van het Nederlandsch gouvernement in Bengalen, uitgezonderd het dorp Bernagore, hetwelk volgens het 2e additioneele artikel van het verbond met Zijne Groot-Britannische Majesteit op den 13n Augustus 1814 gesloten, aan Zijne Britsche Majesteit is afgestaan".

Aan de viering van den dag namen ruim 100 personen deel.

Na de officieele overgave werd de klok der kerk driemaal geluid en trad men het heiligdom binnen. Daar werd onze commissaris verrast door een orchest, samengesteld uit de eerste dames en heeren van Chinsurah, dat, begeleid door de noodige instrumenten, twee lofzangen aanhief, die ik hier doe volgen (*a*):

I.

THE WISDOM OF GOD.

Wait, o my soul, thy makers will:
Tumultuous passions, all be still,
Nor let a murmuring thought arise,
His ways are just, his councils wise.

(*a*) In de door mij geraadpleegde afschriften zijn ongetwijfeld fouten gemaakt.

He in the thickest darkness dwells,
Performs his work, the cause conceals,
But tho' his methods are unknown,
Judgment and truth support his throne.

In heaven and earth, and air and seas,
He executes his firm decrees,
And by his saints, it stands confest,
That what he does is ever best.

Wait then my soul, submissive wait,
Prostrate before his awful seat,
And, midst the terrors of his rod,
Trust in a wise and gracious God.

II.

Hail William long'd for much beloved,
Our dear and sovereign Lord,
The wondrous chance of late has proved,
God would in grace afford.
He spoke by his kind decrees,
We ready to dispair,
Were all at once from bondage free,
He listens to our pray'r.

The Gaul no more the Dutch contrains,
Roused from this foul disgrace.
They bravely throw their heavy chains,
Now in their ennemies face.
These Dutch whose arm is peace and quiet,
Yet bravery their own,
Shall to their foes eternal spite,
Their promess still make known.

The standard of their noble aim,
Their flag unfurl'd again,
Shall now its ancient station claim,
And wave upon the main.
Plenty and bliss to their restored,
Shall at their hearts demand,
Now from the Comocopia pour'd,
O'erflow the happy Land.

They to their Sovereign homage pay.
Proud of his grand success.
They now with all their hearts obey,
Their dear.... *(onverstaanbaar).*
With Britain they their league renew,
So dear to every heart,
And with their noble sons anew,
They join no more to part.

De twee gezangen waren afgebroken door eene dankzegging, die de Engelsche predikant Robert May uitsprak. Des avonds waren plaats en fort verlicht, terwijl eene danspartij, door onzen commissaris gegeven, eerst in den vroegen morgen van den volgenden dag, het feest besloot. „En ieder", leest men in het brieven- en notulenboek, „ging tevreden naar huis, en nog meer waren de gemoederen verblijd, daar sedert eene lange reeks van jaren, de hoop reeds verdwenen was, om ooit weder de Nederlandsche vlag ontrold te zien in deze gewesten."

Tot resident van Chinsurah en onderhoorigheden benoemde Van Braam den heer D. A. Overbeek, die aldaar vroeger ambtenaar geweest was en voor deze betrekking in aanmerking kwam, berichtte de commissaris „zoowel door langdurige diensten en locale kennis, als door een goed en zedelijk gedrag". Het tractement werd op 500 siccaropijen 's maands gesteld (*a*). Zoowel deze bezoldiging als die der overige ambtenaren waren, naar 's commissaris eigen oordeel, veel te laag; doch Van Braam mocht niet verder gaan. De regeering heeft echter in deze tractementsregeling geen verandering gebracht. Sommigen hunner, vooral die te representeeren hadden, teerden geheel in en kwamen letterlijk tot armoede en schulden. „Laat ik alweder bidden mogen", schreef resident Overbeek dd. 31 Januari 1824, in het laatste jaarverslag, dat over de Nederlandsche factorijen zou gegeven worden, „om redding; ik ben ter eere van de dienst bereids meer als 30.000 siccaropijen armer."

De heer A. T. Bogaardt werd 2e resident van Chinsurah op 250 sic. rop.

Chinsurah's onderhoorigheden waren:

1°. Calcapore, gelegen in de magistratuur van Moershedabad aan den Ganges, ten noord-oosten van Calcutta; posthouder werd B. C. D. Bauman;

2°. Patna en Dacca, voor de inbezitneming waarvan werd aangewezen F. C. Regel;

3°. Een klein stukje grond te Fultha, ten zuiden van Calcutta aan den mond van de Hoogly, waarheen werd gezonden J. J. Hoff;

4°. Bellasore, ten zuiden van den Hoogly-mond aan de kust, voor de inbezitneming waarvan werd aangewezen C. Da Costa.

Al deze onderhoorigheden, met uitzondering van Calcapore, waren,

---

(*a*) De siccaropij ongeveer op een gulden te stellen.

rapporteerde Van Braam dd. 25 September aan de regeering, »sedei jaren verlaten posten, welke door de successieve plaats gehad hebbend veranderingen in de betrekkingen des handels van geen nut mee geworden zijn".

IV.

Eerlijkheid van oude Compagnie's dienaren: 18 September 1817.

In tijden, dat een land door vreemden wordt overvallen en i bezit genomen, rusten op de bewaarders van 's lands gelden e goederen, doch speciaal van de eerste, hoogst eervolle, gewichtig verplichtingen; want van het oogenblik, dat de administratie i ontbinding gaat verkeeren, kan ieder oneerlijk, zorgeloos of slordi bedrijf door de opgekomen, buitengewone omstandigheden worde gedekt, zonder veel gevaar voor nadere verantwoording behoeft t bestaan. Dat tal van zedelijk zwakken van zulke tijden misbrui maken, laat zich denken; en gewend als we zijn om steeds te leze en te hooren doceeren over de oneerlijkheid der Compagnie's dienaren, wordt het haast voor ons eene idylle, wanneer we ve nemen, wat te Chinsurah op den 18n September 1817 geschiedd

Johannes Cornelis Heijning — eere zij zijn naam! — was in de Compagnie's tijd lid van den raad van Justitie, toen in 1795 d Engelschen bezit namen van de stad zijner inwoning, Chinsural Onder zich had hij eene som van ruim 56.000 sicca-ropijen Com pagnie's geld, waarvan 'n 25.000 tot het armenfonds en 'n 16.00 tot de weeskamer behoorde. Bij zijn afsterven in 1810 werd de so blijkens eene achtergelaten schriftelijke opdracht, aan de executeure zijns boedels, *I. Muller* en *J. D. Heijning*, toevertrouwd, met mede weten van den heer *D. A. Overbeek*. De kist, deze aanzienlijke so bevattende, metselde men binnen een vertrek van Overbeek's wonin en bleef daar bewaard, tot met de komst van den Nederlandsche commissaris het oogenblik daar was om het geld aan den dag te brenge

Van Braam benoemde eene commissie, bestaande uit de heere *A. T. Bogaardt* en *I. W. F. van Citters*, ten overstaan waarvan o den 18n September 1817 de schat voor den dag gebracht werd. T vergeefs heb ik in de stukken naar eene uiting van waardeerin gezocht, waarmede de regeering van Batavia en het Opperbestuu de trouwhartige mannen van 1810 wel hadden mogen vereere

Ik laat hier het proces-verbaal der commissie volgen, dat, dacht me, aan de vergetelheid moet worden onttrokken.

Wij vonden de ijzeren kist ten huize van den resident voornoemd te staan in een expres daartoe gemetseld verwulfd vertrekje, waaruit dezelve niet kon worden geremoveerd, om de kleinte der deur en de zwaarte der kist. De drie daaraan zijnde slooten, waarvan de heeren D. A. Overbeek, I. Muller en J. D. Heijning de sleutels hadden, zijn door ieder in het bijzonder door haar sleutels geopend. Wij vonden daarin na eene naauwkeurige natelling en naweging *aan zilveren siccaropijen* eene somme van *zes en vijftig duizend*, *vier honderd vijf en tachtig*, *vier annas en zes pijzen*. Wij vonden in het midden dier contanten een blikken doos, meerendeels door de roest verteerd, bevattende de ondervolgende documenten, als:

1°. Een open pakket, beschreven als volgt:

„Dit pakket verzoek ik dat na mijn afsterven door de heeren D. A. Overbeek, I. Muller en J. D. Heijning geopend, en aan dies inhoud door HWEd. mogen worden beantwoord.

Chinsurah, den 7 Junij 1810.
J. C. Heijning."

2°. Een onderhandsche akte van overeenkomst tusschen de heeren D. A. Overbeek, I. Muller en J. D. Heijning aangegaan op den 24n November 1810, betrekkelijk het bewaren van aan zekeren *Jan van Zuiden* en *Daan van Oosten* (*a*) toebehoorende gelden ten bedrage van Sicca-ropyen 56735.15½.

3°. Een gequiteerde rekening door P. Michel verleend op den 16n Jan. 1811 voor het opkoop van een ijzeren geldkist ten bedrage van S. Rn. 247.11, met de daaraan geannexeerde quitantiën van Messrn Rondo en Bonner, mitsgaders een Rowanna voor den overvoer van gemelde kist van Calcutta naar Chinsurah. (*b*)

4°. Eene rekening en verantwoording eener somma van S. Rn. 735.15.6 door de Heeren Muller en Heijning op den 16n Jan. 1811 verleend.

Eenige der sicca-ropyen zijn door langen tijd in de kist gelegen te hebben, zeer zwart geworden en 325 stuks zóo aangetast door de roest der doos, dat zij hare gedeeltelijke of geheele waarde zullen verloren hebben.

Wij hebben alle de contanten, ten bedrage van S. Rn 56485.4.6 met de kist zelve ingesloten, ingevolge onze instructie overgeleverd aan den heer Resident D. A. Overbeek ter zijner verantwoording, en ZEd. heeft daarvoor geteekend de quitantiën, die wij de eer hebben deze te exhibeeren.

Hoe gunstig ook treedt het gedrag van deze braven aan het licht,

(*a*) Gefingeerde namen.

(*b*) ***Rowannah*** Hindoesch, van het Perzische *rawānah* van *rawā* = gaande, m. a. w. een verlof of pas.

bij de houding van een LAMBERTUS ZEGERS VEECKENS, gelijk (lezer beschreven zal kunnen vinden in mijne weldra door het *Bat viaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* te publiceere „Brieven van en aan Mr. H. J. van de Graaff", dl. I § 24 en § 2

V.

De Bernagore-overeenkomst van 20 September 1817.

Eene breede memorie, houdende grieven van onzen „Raad va Politie te Hougli in Bengalen den 10 April a° 1775" door (directie der Nederlandsche O. I. C. aan het Britsch bewind Calcutta ingediend over de tallooze krenkingen en belemmeringe die onze handel in Bengalen onderging, eindigde aldus:

„Wij besluiten derhalve deze Memorie met nog een voorste Het dorp *Bernagoor* (: eigentlijk Bara Negger:) gelegen in de n buurschap van Calcutta en dus zeer voordeelig voor UwE Kolonie, bieden wij UwEd. ter afstand aan voor en in ruilin van zooveel grond in- en rondom Sinsura, als Baranegger in zi vollen omtrek groot is. Om den verren afstand van onze kolon en als geen plaats, die door iemand besonderlijk bestierd word is de aanhouding van dien voor ons van te minder, doch vo UwEdelen om de gemelde nabijheid, van te grooter importanti UwEdelen gelieven derhalve deze propositie in overweging te neme en als het gevoegelijk geschieden kan, ten uitvoer te doen brengen.

Hierin werd echter destijds niet getreden; maar bij de sluitin van het Londensch tractaat van 1814, moest onze gemachtig Fagel er in berusten, dat op verlangen van lord Castlereag het district Bernagore aan Engeland zou blijven. Dit was alz eene uitzondering op art. 1 van het tractaat, volgens welk al op 1 Januari 1803 in Hindostan aanwezige Nederlandsche bezi tingen zouden teruggegeven worden. De uitzondering werd echt vastgesteld bij een geheim artikel 2 van het tractaat, eene g heimhouding door onze diplomatie wenschelijk geacht, ten ein door deze bepaling niet in Nederland de vreugde over de bij h publiek artikel 1 gewettigde teruggave van de andere bezitting te temperen. Fagel oordeelde, dat deze afstand van een zoo onb duidend district niet der moeite waard was om er veel over spreken en staatssecretaris Falck deelde geheel deze meening. (*a*)

(*a*) Zie bl. 273 en 278 *Sluiting*; ov. 35 en 40.

Toen echter Van Braam in de gelegenheid gesteld werd de toestanden plaatselijk te aanschouwen, kwam de commissaris tot het inzicht, dat het enkele district Bernagore ruim opwoog tegen verscheidene andere factorijen in Bengalen te zamen, dat dus de afstand „zeer nadeelig voor onze belangen" was, vooral nu de nader te noemen, aan de factorijen vroeger verbonden voorrechten niet meer schenen te zullen herleven. Ter nadere adstructie van deze meening omtrent het gewicht van het district Bernagore schreef hij in zijn rapport, gedagteekend Chinsurah, 28 September 1817, het volgende:

„Hetzelve ligt even boven Calcutta, en al de schepen, welke aldaar kunnen komen, kunnen zich ook voor Bernagore begeven. Ons Gouvernement zoude dus bij het bestuur van dat district zich aldaar met zijn Hoofdcomptoir kunnen geëtablisseerd hebben en daardoor revenuën van Hollandsche en neutrale schepen gekregen hebben, welke zij zich hier nimmer kunnen bezorgen, dewijl er volstrekt geen schip, zelfs het kleinste zeevaartuig niet, voor deze plaats kan komen. Voordeeliger had het voor het Nederlandsche gouvernement geweest, zich van Chinsurah en alle hare andere possessiën in deze gewesten te ontdoen, dan van het district Bernagore, welke de Engelschen onder een niet naamwaardig praetext (*a*) van den Nederlandschen kroon gesurpreneerd hebben. Het ware dus voor het Nederlandsch belang te wenschen, dat bijaldien hare bevorens genotene rechten in deze gewesten niet kunnen hersteld worden, dat dan ook hierin eene verandering kunne verkregen worden, en dan liever nog onze bezittingen te *Calcapore*, *Patna*, *Decca*, *Balansore* en *Fultha* opgegeven werden dan Bernagore."

Intusschen had Van Braam alvast te zorgen, dat de uitdrukkelijke voorwaarde, waaronder Bernagore in Engelands handen zou blijven, nader uitgewerkt werd. Immers het vermelde geheime artikel luidde in zijn geheel als volgt:

Le petit district de Bernagore, situé près de la ville de Calcutta, étant nécessaire pour assurer la tranquillité et la police de cette ville, le Prince d'Orange consent à céder le dit district à S. M. Britannique, *contre le paiement annuel à S. A. R. d'une somme, qui au jugement de commissaires à nommer de part et d'autre, sera trouvée juste et raisonnable eu égard au profits ou revenus ordinairement perçus par le gouvernement Hollandais, dans le district en question.*

(*a*) Bedoeld wordt, dat Engeland slechts het district had verlangd *voor de handhaving van politie.*

De Britsche commissaris Forbes had zich ten aanzien dier inkomsten op de hoogte gesteld, door bevorens het Nederlandsche Compagnie's archief omtrent dat punt te bestudeeren. Reeds in 1790 was er eene Engelsche en Hollandsche commissie werkzaam geweest voor de opneming van de inkomsten van het district, ten einde, overeenkomstig het reeds in 1775 geopperd denkbeeld (*a*), dit in ruiling te doen strekken van eenige om Chinsurah liggende gronden, die dan aan onze Compagnie zouden afgestaan worden. De opvolgende oorlog en andere omstandigheden hadden de besprekingen doen afbreken, doch een rapport was destijds de vrucht der opgevatte onderzoekingen, waaruit bleek, dat de onderpachter van Bernagore 4600 siccaropijen 's jaars betaalde aan den generalen pachter van Chinsurah, die voor 10812 ropijen al de pachten van Chinsurah, Bernagore en Mirzapore had genoten. De onderpachter zelf ontving echter, gelijk mede uit het rapport bleek, na betaling van alle ongelden, Sc. R. 6384.

Van Braam sloeg dientengevolge deze laatste som als jaarlijksche vergoeding voor. Forbes merkte op, dat het jaar 1790 juist bijzonder voordeelig was geweest en dat men het gemiddelde der laatste vijf jaar, 1791—1795, tot basis moest nemen, toen de generale pacht slechts 7700 ropijen 's jaars had opgebracht; hij was van oordeel, dat de Bernagoorsche pacht niet hooger dan 4500 ropijen gesteld behoorde te worden. De wederpartij vond dit nemen van vijf ongunstige jaren niet billijk en stelde het gemiddelde der laatste 12 jaren voor, terwijl de 7 eerste, de 5 volgende overtroffen; ook voegde zij er bij de inkomsten wegens de overdracht van huizen. Forbes gaf op dit punt toe, doch wilde niet van Van Braam's bijkomend voorstel weten, dat de lasten der factorij niet in rekening zouden gebracht worden, wijl het geheim artikel gewaagde van *profijten en revenuën*.

Zoo kwam men na bieden en loven tot de som van f 6500, welke Engeland jaarlijks aan Nederland beloofde te betalen, volgens de daarvan opgemaakte acte dd. 20 September 1817: "prenant pour base libérale d'un arrangement, l'average d'un revenu annuel perçu durant une période de douze années sous le Gouvernement Nèerlandais, selon les comptes tenus et notés dans le bureau de commerce à Chinsurah, et selon d'autres ressources d'information, en déduisant le montant annuel des rentes territoriales payées par la

(*a*) Zie hiervóór bl. 300.

Compagnie Orientale Nèerlandaise avec les dépenses, payées pour l'établissement de police nécessaire à Bernagore."

Onze commissaris bleek over de bepaling dezer f 6500 zeer tevreden, "daar ik durf zeggen", berichtte hij naar Batavia, "dat bijaldien de heer Forbes zich behoorlijk had laten onderrichten, hij deze voor merkelijk verminderd had kunnen krijgen."

Nu echter kwam er toch een kink in den kabel. Van Braam was van oordeel — mijns inziens ten onrechte — dat de som reeds verschuldigd moest geacht worden van den datum, dat het Londensch tractaat was gesloten, dus 13 Augustus 1814, terwijl Forbes de verschuldigdheid eerst wilde doen ingaan met de dagteekening van de Bernagore-overeenkomst, dus 20 September 1817 (*a*). Daar men het hierover niet eens kon worden, bleef de quaestie onderworpen aan de beslissing der autoriteiten in Europa. Men zou zeggen, dat dit dan nog geene reden was om in ieder geval met 20 September 1818 al vast de betaling der f 6500 te doen aanvangen, doch de Engelsche administratie verstond dit anders, verklarende zich tot geenerlei uitkeering gehouden te achten, alvorens het quaestieuse punt uit den weg was geruimd! Ziehier wat er de gevolgen van waren

Bij de onderhandelingen te Londen over de herziening van het tractaat van 1814, geraakte allengs dit ondergeschikte punt omtrent den Bernagore-afstand geheel in vergetelheid. Engeland beweerde echter 100000 pond sterling van ons te vorderen te hebben wegens allerlei schulden, als een gevolg van de overneming der bezittingen door Nederland, en aldus kwam art. 16 in het tractaat van 1824, waarin verklaard werd, dat met de voldoening hiervan "finaal en ten volle afgedaan zullen zijn" alle rekeningen of vorderingen, voortgesproten uit de teruggave door Engeland, "zoowel die welke het onderwerp hebben uitgemaakt eener conventie op Java, den 24n Juni 1817 tusschen de commissarissen der beide natiën gesloten,

(*a*) Nader zie ik, dat ook de oud-Comm.-Gen. Elout de opvatting van Van Braam over het tijdstip van betaling heeft afgekeurd. „De Commissaris Van Braam", lezen we op bl. 44 *Cons.*, „is van meening, dat het moest aanvang nemen van 13 Augustus 1814, toen het vredestraktaat geteekend werd. Dan dit is niet aannemelijk volgens datzelfde traktaat; immers behoefde het Engelsch Gouvernement niets in Indië over te geven vroeger dan zes maanden na de teekening; de Britsche Commissarissen wilden het doen beginnen met 2 September 1817, den dag van de werkelijke overname. En dit komt mij in dit bijzonder geval juist voor." De 2 September hier moet zijn 20 September. Een van de vele fouten in de *Bijdr. E.*

als alle andere hoe ook genaamd". Doch dit omvatte natuurlijk slechts alle vorderingen, waarover quaestie bestond, m. a. w. wat Bernagore betrof, de vorderingen 13 Augustus 1814—20 September 1817, en derhalve niet de f 6500 's jaars over den tijd na 20 September 1817; want deze sommen waren verschuldigd, krachtens het tractaat van 1814.

Toen nu het tractaat van 1824 onzen resident van Chinsurah uit de Calcuttasche couranten bekend werd, haastte hij zich dd. 22 September aan Batavia inlichtingen te vragen, o. a. over „de vordering, welke nog van de zijde van het Nederlandsche gouvernement op het Britsche zoude te maken zijn wegens de revenuën van Bernagoor, welke, bepaald op 6500 siccaropijen 's jaars, sedert 7 jaren nog niet zijn voldaan". Hierop werd dd. 6 Februari 1825 geantwoord: „dat de vordering, welke het Nederlandsche gouvernement mogt gehad hebben wegens de revenuën van Bernagoor beschouwd moet worden door art. 16 van het tractaat te zijn vervallen."

Aldus ging eene som van ruim f 30000 verloren, die ontegenzeggelijk Engeland ons schuldig was. Het bedrag was niet groot, maar het is weder eene bijdrage tot de weinige kennis en zorg, waarmede de koloniale zaken bij het ontwerpen van het tractaat van 1824 zijn behandeld geworden.

VI.

Het verleden onzer factorij te Chinsurah tot 1756.

Toen achtereenvolgens Portugeezen, Nederlanders, Engelschen, Franschen, en in de 17e eeuw ook de Denen, vasten voet in Vóór-Indië erlangden, ontleenden de aldus verkregen bezittingen niet haar belang aan een min of meer uitgebreid souverein gezag over de vorsten des lands, doch enkel aan den handel, waaromtrent zij voorrechten erlangden, en waarmede gepaard ging zekere zelfstandigheid binnen den kring hunner vestiging. Voorrechten en vrijheden kwamen vrijwel van allen op hetzelfde neer; de Nederlanders hadden daarbij nog het *muntrecht*, dat eerst in latere jaren ook aan de Franschen werd gegund.

Deze vestigingen berustten op *firmans* van de Groot Mogols te Delhi, uit het geslacht van Timur of Tamerlan. Slechts door kostbare gezantschappen waren ze te verkrijgen; ze omvatten:

a. de toestemming tot het bouwen van vastigheden of loges op de verkregen gronden, het uitoefenen eener vrije rechtspleging over de eigen natie, met aanwijzing in hoever de inlander daaronder geheel of ten deele kon gebracht worden;

b. het schenken van handelsvrijheid ten aanzien van in- en uitvoer, de aanwijzing der voorwaarden, waaronder men boven andere volken begunstigd werd, der aan de Europeanen toegekende rechten op binnenlandschen handel, enz.

Voor de handhaving der firmans kregen de *phousdoar's* of ondergouverneurs en hunne plaatsvervangers, de *naïbs*, bevelen van den Groot Mogol. Aldus werden deze hooge plaatselijke autoriteiten de personen, van wie het rustig genot der voorrechten afhing, zoodat ook hunne medewerking door aanzienlijke geschenken gekocht moest worden, welke hommages te zwaarder op de factorijen drukten, omdat die heeren om de drie jaar werden vervangen. Met den achteruitgang van het centraal gezag wonnen bovendien de naïbs of *nawabs* in invloed zoodanig, dat ze ook voorrechten toelieten, die bij geene firmans waren toegestaan, doch alleen door de gewoonte kracht van wet erlangden.

Gedurende de 17e en tot in het begin der 18e eeuw was de Mogol nog de door de nawabs gevreesde vorst; maar aanhoudende beroerten ondermijnden zijne macht, waardoor het aanzien der nawabs steeg, hunne waardigheid erfelijk werd en er derhalve ook van eene periodieke afwisseling geene quaestie meer kon zijn. Het einde der Mogol geschiedenis was, dat Tamerlan's afstammeling nog slechts heilige vereering, zonder meer, genoot, "als een koning in de bijenkorf", lees ik in een ongedagteekend rapport uit de 18e eeuw, waaraan ik deze bijzonderheden ontleen. De nawabs werden dus souverein in hunne provinciën, voerden als zoodanig met elkander oorlog, en wendden zich slechts tot den Mogol om bevestiging in hun gezag, wat nooit werd geweigerd.

Zulk een nawab was de onderkoning of *subahdar* van Bengalen, dat wil zeggen van de drie provinciën Behar, (eigenlijk) Bengalen en Orissa, die in het midden der 18e eeuw zich onafhankelijk maakte, ofschoon hij nominaal door den Mogol werd aangesteld (*a*).

(*a*) Het woord *Bengalen* wordt in drie verschillende beteekenissen gebezigd; namelijk 1° het gebied, omvattende de *drie* genoemde provinciën; 2° de daartoe behoorende provincie *eigenlijk* Bengalen, waarvan de bevolking Bengaleesch spreekt, en die met de provinciën *Assam* en *Cuttack* staat onder den Britschen „Luitenant-Gouverneur van Bengalen"; en 3° vat men mede onder *Bengalen*

Evenmin als de Engelschen hadden we in onze belangrijke factorijen aldaar eene aanzienlijke macht.

De voornaamste Nederlandsche factorij was gelegen, zooals de aanwijzing in de oude stukken voorkomt, in het „dorp" Chinsurah, doorgaans destijds Hoogly geheeten, wegens de nabijheid der plaats tot deze rivier.

Met het jaar 1756 teekent zich onze val aldaar. Het is opmerkelijk hoe in zekeren zin dit onverwacht plaats vond. Adriaan Bisdom stond destijds aan het hoofd der directie, bestaande uit nog 1 Opperkoopman en Hoofdadministrateur, 3 Kooplieden en 10 Onderkooplieden (*a*).

Onze sterkte te Chinsurah heette Fort Gustavus, waarvan de uitgaande stukken gedagteekend werden.

Dertig jaren te voren had men niet eens een fort, zelfs geene troepenmacht, en toen daarna de versterking werd opgericht, geschiedde het slechts ter bescherming van 's Compagnie's goederen enz.

zamen de groote vlakte van Opper-Indië, zich uitstrekkende van den mond van de Brahmapoetra tot de grenzen van Afghanistan. Deze streek maakte uit het vroegere *presidentschap Bengalen*, terwijl tot 1833 de Britsche landvoogd haar bestuurde als Gouverneur-Generaal in Rade *van Fort William* (Calcutta) *in Bengalen.*

(*a*) Om zich een denkbeeld te vormen van de personeele organisatie van dergelijke factorijen, laat ik die van Chinsurah voor het jaar 1756 hier volgen:

1	Directeur op maandelijksch traktement van		f	180.—
1	Opperkoopman en Hoofdadministrateur. .		„	80.—
3	Kooplieden	te samen.	„	170.—
10	Onderkooplieden	„	„	400.—
4	Boekhouders	„	„	120.—
15	Pennisten	„	„	360.—
1	Opperchirurgijn	—	„	40.—
3	Onderchirurgijns	te samen	„	60.—
2	Trompetters	„	„	40.—
1	Cipier of gerechtsbode	—	„	20.—
1	Strafbaas in 't hospitaal . . .	—	„	20.—
2	Geweldigen	te samen	„	40.—
5	Ambachtslieden	„	„	100.—
1	Kapitein-Luitenant	—	„	60.—
1	Luitenant..	—	„	50.—
2	Vaandrigs.	te samen	„	80.—
15	Sergeants	„	„	300.—
19	Korporaals	„	„	266.—
166	Soldaten en tamboers	„	„	1826.—
6	Paarden	kosten 's jaars	„	1300.—
1	Olifant	„	„	550.—

tegen de Mahratten van Berar, Guzerat, Malwa, enz., dus niet tegen de omwonende inlanders zelven. Allengs waren echter de verhoudingen gewijzigd, zoodat de militaire macht nu ook zich wapenen moest tegen de inlanders van Bengalen (die in de stukken steeds *Mooren* worden genoemd) met hun nawab en andere afpersende grooten aan het hoofd: „want buijten des", schreef de Hoogly-directie naar Batavia, „moet het niemand vreemd dunken, dat de bij continuatie her om zwervende kruijssers van het hier in de buurt liggende fort continueel attacques doen op 's E. Comp' varensvolk, nemende hun slag waar met de vloed, wanneer het hen weinig moeite is de menschen van de vaartuijgen, ja de koopluijden, die zig in de rivier komen wassen, te ligten". Behalve door gewonen roof en aan het inlandsche bestuur op te brengen schattingen, werden onze factorijen zeer benadeeld door allerlei incidenteele verzoeken der hoofden, waaraan men wel gevolg diende te geven, wilde de Directie het inlandsche bestuur niet tegen zich krijgen. Vooral *visites* van den nawab of van zijne eerste grooten moesten we huldigen met kostbare geschenken, die zwaar op de rekening der factorijen drukten.

Hoe weinig men nochtans toen ter tijd bedacht was op den storm, die binnen slechts weinige jaren onze factorijen ten ondergang zou doemen, blijkt uit het antwoord dd. 27 Februari 1756, dat de Hoogly-directie gaf op eene memorie van menage dd. 24 Juni 1755 van den gouv.-gen. Mossel, waarin bezuinigingen op breede schaal werden aanbevolen, en dientengevolge ook inkrimping van onze militaire macht. Niet dat de Directie zich er mede kon vereenigen, doch de wijze, waarop zij er zich tegen verzette, de argumenten, die zij er tegen aanvoerde, wijzen er op, dat ze volstrekt niet bewust was van den diepen ernst der omstandigheden, waarvoor zij reeds enkele maanden later zou geplaatst zijn.

Hier en daar slaat zij een hoogst scherpen toon aan. Zoo bezat ze eenige tenten, waarmede in Britsch-Indië nog veel gereisd wordt, doch, volgens de Bataviasche memorie kon die „omslag" wel gemist worden, hetgeen de Directie deed aanmerken: „Dewijl die omslag zelden gebruijkt word, als bij voorval dat het een Directeur te beurt valt een firman, dan wel een eerekleed, van den Koning een mijl weegs of twee van huijs te gaan recipieeren, zo wenscht de tegenswoordige Directie uijt grond van zijn hart van die onnutte eer en teffens van de noodzakelijkheid om onkosten aan die bagage te doen, bevrijd te mogen blijven; dog bij het tegendeel zou het

een schande voor de natie wezen, dat men zo een bagatel, waar van de minste hoofdruijter voorzien is, bij de engelschen of fransen moest leenen."

Aan ironische behandeling ontbrak het evenmin. Dat treedt b v. aan den dag, waar de Menage-memorie ten aanzien van een post ad f 1300 opmerkte „De dingelaars (a) tot communicatie van de komst der schepen heeft zijne bedenking", en de Directie er op antwoordde: „Dat heeft inderdaad zijne bedenking; want zo'er eens een schip binne komt, dat in nood is, gelijk de Equipagemeester bij zijn rapport twee voorvallen aanhaalt (: en er mogelijk vijftig zouden kunnen opgetelt worden :) dan is de spoedige tijding daarvan tweemaal meer waard als de huur van die advijsboots, want dan kan men de in noode zijnde spoedig bespringen en redden; en komen de schepen gelukkig binnen en buijten, dan is het waarlijk maar overtollige kosten: weshalve wij de continuatie of afschaffing aan Uw HoogEdelens g'eerd goedvinden overlaten." De regeering teekende hierop aan „Continueren".

De Gouverneur-Generaal erkende, dat een groot deel der wantoestanden was toe te schrijven aan het geweld en de baatzucht der inlandsche besturen, maar meende tevens „mogelijk" de grondoorzaak er van te vinden bij de Europeanen van de verschillende natiën, namelijk „in de opgeblazendheid van alle deselve met nijd en jalousie, den een den anderen willende voorbijstreven en niet ontziende daartoe het hof om te kopen", en „deze zelfde ziekte" had „de natie in 't generaal ook in pragt en trotsheid den anderen doen uittarten", doch de Memorie hoopte, dat onze natie, „die dat het malste staat, eens van verspillende Heeren bekwame en ordentelijke kooplieden zullen worden, als wanneer niet twijffele of de zaken van Bengalen zouden wel een beter aanzien krijgen en de dienaars een secuur en maatig inkomen." De Raad van Indië vond dit, blijkens de beslissing dd. 3 Juni 1755 evenzoo. „Nadien", lezen wij, „de vergadering met den Heere Gouverneur-Generaal van gevoelen is, dat in de dienst van de Comp. niets nadeeliger zij, als ongepaste trotsheid, zo wil dezelve verhopen, dat de presente ministers het haar een eer zullen reekenen om met achterlating van alle uijtterlijkheden zich op eene eenvoudige wijze, als enkelde kooplieden te gedragen, dewijl men dan geensints twijffele aan eene merkelijke verbetering van 's Compagnies zaken in deze Directie."

(a) Kleine schuiten, vermoed ik.

Hielden de heeren raadsleden, landvoogd Mossel een beetje voor den mal? De Hooglysche directie kaatste in ieder geval den bal terug. „Of", merkten ze op, „het geweld en de baatzucht der Europesen voor dezen de winsten verachtert hebben, is ons niet bekend, nog ook dat de nijd en jalousie derzelve daarop eenigen invloed hebben kunnen; maar wel dat het succes van de negotie principaal afhangt van een vredige of onrustige gesteldheid in de binnenlanden; zo we het mogen beleven en het geluk hebben dat onse petiti n door UwHoogEdelens ordre prompt voldaan werden, hebben we moed om de winsten werkelijk te vergrooten; ondertusschen heeft men de omstandigheden niet in zijne magt." En wat betrof het leelijke der hoovaardigheid, de Directie verklaarde het daarmede volkomen eens te zijn: alleen zij maakte er zich evenmin aan schuldig. „Wij hebben de eer", leest men in haar antwoord, „Uw HoogEdle te verzeekeren dat er geen veragterlijker gebrek is in onse oogen, als de trotsheid, en dat w'ons voor het uitterlijke wat splendider moeten toonen als het ons lief is, enkel uijt eene altoos g'observeerde toegevendheid voor de zinnelijkheid van den inlander en de bevordering van 's E Compe belangen. Met eene verwaarloozing van deze uitterlijkheid, zou men, even als de Fransen voor dezen in haren neringlosen staat, allerleij affronten moeten ondergaan, ja bezwaarlijk een goede mond vol eeten magtig worden; geen directeur of opperhoofd zou de wegen konnen gebruijken, maar allerleij lasteringen en scheldwoorden moeten horen zo hij niet met een tamelijke suite voor den dag kwam; en zig door den toevloed der armen met het strooijen van klein geld de passage niet baande; hij zou genoegsaam geen audientie krijgen bij de groten, maar veeltijds halve dagen vrugteloos op de poorten moeten zitten schilderen, tot een spectacul van een deel hoofden tot de mindere dienaren, zelfs tot den wakkiel, makelaars, enz. af; elk, wil hij ingang krijgen, moet te voorschijn komen met een toerusting, geproportioneerd naar het caracter van den meester, dien hij dient."

De Bataviasche regeering was zóó optimistisch, dat ze vermeende men het fort Gustavus wel sloopen en de militaire posten te Chinsurah, Patna, enz. intrekken kon; doch daartegen kwam met grooten ernst de Hooglysche directie op. Hoe gering of onnut het ook mocht schijnen, schreef ze ter verdediging harer sterkte, inderdaad was ze, bijaldien goed bewapend, van het grootste belang, niet slechts tegen de Mahratten, maar ook tegen de Mooren.

„De eeuwen van discretie", herinnerde ze, „zijn hier verdwenen; men heeft met een partij geldwolven te doen, die als men hen den eenen dag bij manier van spreken, een koe geeft, den anderen dag een paard eischen, en het zekerlijk met geweld wegnemen zouden, bijaldien men nog als voor dezen, ongewapend ware: althans dit is een vaste waarheid, dat als het nog te doen stond, de regeering nooit, al wilde men haar een lakh: ropijen voor ijder punt present doen, tot den aanbouw van een sterkte, consent zoude geven: dog de dringenste reden om zig in een goed postuur te houden is de onzekerheid van de tegenswoordige rust. Raken w' eens weder in oorlog met de fransen; of de oude Nawab, die met zijn eene voet in het graf gaat, kome het hoofd eens neder te leggen, en ons fortje is in zo een tijd ontzield van volk en destituut van canon, dan behoefd de vijand den degen niet eens op te steken om dit comptoir het lot van Mazuli- en Bimilipatnam te doen ondergaan: wel is waar, dat het wat verre vooruijt gezien is als men calculeert op ongevallen, die nog verre van de hand zijn en veel ligt (:dat God geve:) nimmer gebeuren zullen; dog 't is teffens ook zeker, dat z' gebeuren kunnen en in zo een cas zou d'E.Comp een slag krijgen, daar zekerlijk het onderhoud van een stuk garnizoen, gedurende een reex van jaren in geen comparatie bij zoude komen; buiten en behalven dat de militairen hier ook niet leggen, enkel om het fort te bewaren, maar om allerleij expeditiën te doen. Men kan geene zieken naar boord zenden en ook genoegzaam geene gezonden of men moet een geleide militairen mede geven om z' te beletten onderweg bij de engelschen en fransen aan te leggen; het zilver moet men ook, alhoewel uijt een ander inzigt, continueel door militairen laten afhalen en zo is men ook genoodzaakt de goederen van de Comp. naar en van de comptoiren te laten convoijeeren, wordende daardoor nog al een soort van ontzag onder de rivierwagters gehouden, zeer veele extorsien voorgekomen en den overbreng der goederen merkelijk verhaast, weshalve wij dan iterative de hardiesse gebruijken om te verzoeken om het presente getal van 166 soldaten met de tambours te samen te mogen aanhouden; dog bijaldien Uw HoogEdelens onvermindert vorenstaande onze eerbiedige vertooning van derzelver besluit niet gelieven te resilieeren, zullen w'op de eerste ordre zo veel volk opzenden, als het UwHoogEdelens zal behagen."

„De militairen zouden wel kunnen gemist worden", herhaalde ze onder *Cassembazaar*, waar 1 korporaal en 6 soldaten lagen, „so

men onder een stille Regeering als in voorgaande tijden leevde, want het is een onbetwistbare zaak, dat de voornaamste zuijlen van den handel, welgestelde kooplieden zijn, en bijgevolg, dat men moet die lieden zo veel mogelijk maintineeren, 't geen in deze tijden zonder militie niet kan geschieden, want de tegenswoordige Regeering dient thans beter vergeleken te werden bij een partij ROOVERS, als bij regenten, waar wij thans nieuwe blijken van hebben, want de vorst, weder lust gekregen hebbende onse kooplieden eenige veeren af te plukken, heeft verscheiden pions en barkendassen op onse grond gesonden, die verkleet herom swerven; waardoor de kooplieden, uijt haare huijzen niet durvende gaan, zoude alles moeten stil staan, zo men door behulp van de militie ze niet uijt haare huijsen konde laaten haalen en weder brengen, bij gevolg verzoeken wij als een noodzakelijke zaak, de militie die wij hebben, niet alleen te mogen aanhouden, maar ook dat ze mag op de voet van a° 1751 op 1 sergeant, 3 corporaals en 36 gemeene, gesteld werden."

VII.

De conventie van 23 Augustus—22 September 1760 met nawab Jaffir Ali Khan, onder waarborg der Engelschen.

Onder de potentaten, waarover de Hooglysche directie zich in het bijzonder beklaagde, behoorde de in 1756 opgetreden nawab Serray (Sri) Uddoula, „die zeer wispelturig is, en gaarne herom swerft, frequente kostbare visites op ons grond komt doen, die wij nogthans zo veel mogelijk zoeken te beletten". Het mocht een tijdlang een troost heeten, dat de Engelschen niet minder last van hem hadden, ja zelfs zóó, dat hij zich in Juni 1756 van al hunne etablissementen meester maakte, onder het bedrijven van de afschuwelijkste wreedheden; maar, zoo we ons wellicht in dien ondergang van mededingers hebben verheugd, de onzijdigheid, die we in acht namen, werd duur betaald gezet; want door geen der partijen geacht of gevreesd, kregen we het met beiden te kwaad.

Door het opbrengen van acht ton gouds in dezelfde heillooze maand Juni 1756, kochten we van den inlander af de vernietiging onzer eigen vestigingen. In zoover gaf dit echter geen blijvend voordeel

dat juist een jaar later, namelijk dd. 23 Juni 1757, de Engelschen onder Clive, met het onbeduidend verlies van 36 dooden en 36 gewonden, de beroemde overwinning bij Plassey behaalden, Uddoula ter dood brachten en een van diens onderbevelhebbers, Jaffir Ali Khan als nawab erkenden. Het met hem door de Engelschen *aangegane bondgenootschap hield den eersten rechtstreekschen aanval van dezen in op de voorrechten, die wij in Vóór-Indië genoten.* Behalve namelijk dat de Engelschen nu de eerste werkelijke bezitting in Bengalen kregen, door den afstand aan hen van de 24-*pergunnahs* (of onder-districten) — een ten zuiden van Calcutta gelegen streek, groot 1200 vierkante mijlen — stond hun Jaffir af het uitsluitend recht *om in Bengalen het salpeter in te zamelen*, welk recht wij tot dusver hadden genoten, krachtens firman van den Mogol.

Zoo komen wij aan het begin van het einde. De Engelschen, staande achter den nawab, die geheel en al van hen afhankelijk werd, lieten den vorst allerlei ongerechtigheden tegen ons bedrijven, zonder zij zichzelven bloot gaven, terwijl ze onze positie toenemend verzwakten en de ergernis der Hollanders tegen hen aanwakkerden tot de mate, dat ze losbarstte, als wanneer zij zich als de onrechtvaardig aangevallenen voordeden, gelijk dit nu ook in den tegenwoordigen Zuid-Afrikaanschen oorlog heeft plaats gevonden! Om te beginnen stortten we weer eenige tonnen gouds in handen van Jaffir, die zeide toornig te zijn, omdat we hem niet tegen Uddoula hadden bijgestaan; sinds kregen we de bevestiging bij acte (*purwannah*) dd. 4 Februari 1759 van de in Bengalen tot dusver genoten voorrechten (*a*).

Te laat werd door ons besloten om met krachtige hand aan de vexatiën een einde te maken. In Januari 1759 zond de regeering van Batavia schepen met troepen; de Engelschen lieten echter niet toe dat ze de Ganges opvoeren. Den 7[n] November richtte onze directie te Chinsurah eene soort van ultimatum tot het Britsche bestuur, ten einde te doen ophouden de visitatiën onzer schepen en andere geweldenarijen; in den daarop gevolgden strijd leden we in allen deele de treurigste nederlagen. Met een uit twee artikelen bestaand verdrag dd. 1 December 1759, waarbij het bestuur van Chinsurah zijn ongelijk tegenover dat van Calcutta erkende, scheen de zaak ten einde, toen ook de nawab zijne eischen stelde wegens

(*a*) Ik heb het stuk als bijl. 1 opgenomen, wijl de lezer daardoor met het karakter van dergelijke stukken kan bekend worden.

de beleediging zijn land aangedaan! Bedreigd met volslagen ondergang, verzochten wij de tusschenkomst van het Engelsche bestuur, dat achter dit alles zat, om den nawab van Chinsurah te doen terugtrekken; en aldus werd nu onder Engelsche bemiddeling de vrede hersteld, doch niet dan nadat wij bij een verdrag van den 3n December 1759 op ons hadden genomen:

dat wij de Europeanen en Boegineezen, die uit Batavia waren gekomen, met de schepen zonder tijdsverzuim zouden terugzenden, en de aangeworven Europeanen, Roerschutters en Pions weder afdankten;

dat wij niet in Bengalen troepen ontbieden, noch oorlog voeren, of ons daartoe voorbereiden zouden;

dat wij niet meer dan 125 Europeesche militairen in de loges van *Bengalen*, *Patna* en *Bellasore* zouden aanhouden;

dat wij den handel als van ouds vreedzaam zouden blijven voortzetten, en ingeval, „hetwelk God verhoede"! daartegen eenige verhindering of beletsel mocht komen, daarvan den *subah* zouden kennis geven, en hem het noodige redres verzoeken. (*a*)

Zoo eindigde, luidde het op bl. 305 vermeld rapport, „eene onderneming, die, schoon op een welberedeneerd plan berustende, door fataliteiten, van welke het best is de geheugenissen niet te verlevendigen, ons bij de uitkomst nog in slimmer omstandigheden en zelfs tot de vernedering bragt, om hen, die ons al dit kwaad berokkenden, nog tot bemiddelaars bij den nawab te moeten verzoeken, waarop dan ook, na veelvuldige verdrietelijkheden te hebben moeten ondergaan, eene conventie tusschen de commissarissen der Engelschen, alsmede den nawab Jaffir Ali Chan Son jaul Molk Rhadur ter eenre en onze gedeputeerden ter andere zijde plaats greep".

„Men behoeft, Hoog Mog. Heeren, niet te vragen", luidde een in Holland breed opgezet stuk dd. 2 Maart 1761 van de bewindhebbers der O. I. C. te Amsterdam aan de Staten-Generaal (*b*) „met welke inzichten, noch door wie die afgedwongen artikelen zijn opgesteld. Men ziet, ten allerklaarsten dat dezelven zijn voortgekomen van de bedienden van de Engelsche Compagnie, die, voornemens zijnde in Bengalen te domineeren, en den geheelen handel alleen naer zich te trekken, met dat oogmerk alle middelen, het zij wettige of onwettige,

(*a*) Zie breeder al het gebeurde in dl. XV der *Jaarboeken* (1761), bl. 15 vv. en 139 vv.

(*b*) Zie bl. 202 van het in (*a*) vermelde *Jaarboek*.

hebben in het werk gestelt, om ook aen de Nederlandsche Compagnie te benemen het vermogen van, t'eeniger tijd, hare etablissementen en handel aldaer te kunnen beschermen tegen het geweld en de traverses, waervan de zelve reeds zoo vele gevoelige blyken heeft gehad, en oogenschynelyk in het vervolg nog meerdere blyken heeft te wagten. En dat ongeoorloofd doelwit van de Engelsche bedienden is ook geweest het eenig en waerachtig motief van het vyandig gedrag, het welk zy tegen de onderhoorigen van de Nederlandsche Compagnie hebben gehouden."

Toen dit geschreven werd, was de staat van zaken inderdaad nog zeer verergerd. Onder voorwendsel, dat de Hollanders correspondeerden met een vijand van den nawab, werden wij door de troepen van dezen op den 11n Februari 1760 op nieuw met ondergang bedreigd. Men zag zich verplicht Chinsurah's fort Gustavus te slechten en f 50000 op te brengen! In April d. a. v. trok de man ons op nieuw tegemoet, nu met de beschuldiging, dat we volk aanwierven. Hij maakte zich meester van Cassembazaar, waarvan de vernieling slechts kon afgekocht worden met ruim 7½ ton gouds en onder belofte, troepen af te danken.

Wij voldeden alweder hieraan, doch de nawab hield niettemin Cassembazaar bezet en op onze vertoogen hiertegen, kwam het hooge woord er uit, *dat het verlaten der loge niet in de macht van den vorst, maar wel in die der Engelschen was.* Aan dezen hierover inlichting gevraagd zijnde, werd ons verweten, dat de Hollandsche bedienden correspondentie met hunne vijanden hielden; dat het voornemen bij de Hollanders bestond zich tegen de Engelschen en den nawab te verzetten, en het derhalve natuurlijk was, dat men dit trachtte te voorkomen.

Gedurende deze onderhandelingen ontving de directeur Bisdom een brief van den fungeerend president van den Britschen raad te Calcutta dd. 15 Mei 1760, waarbij hij, onder schijn van vriendschap, ons aanraadde den geheelen eisch van 22½ ton gouds, door den nawab alsnog gedaan, te voldoen, en zich te onderwerpen aan al hetgeen deze van ons verder zou vorderen, daar wij toch niet in staat waren den nawab te weerstaan; daarbij voegende: »dat het niet noodig was aan hem directeur te vertoonen het onaangenaam deel, dat zij (Engelschen) door noodzakelijkheid, zouden verplicht zijn in ons verschil met de Mooren te nemen, en hoezeer zij wenschten liever te omhelzen de rol van bemiddelaar tusschen ons en den souba".

Het einde was de schandelijke conventie van 23 Augustus 1760, waaronder op den 22n September nog deze treurige verklaring van Engelsche zijde werd gesteld: "Bovengemelde artikelen behoorlijk geratificeerd zijnde door den Nawab ter eene en ter andere zijde door den Directeur en Raad van Chinsurah, *worden nu onderteekend door ons den Gouverneur en Raad van Fort William als guarandeurs.*

Het stuk, dat nogal eens aangehaald wordt, laat ik hier in zijn geheel volgen (*a*):

Art. 1. „De Directeur en Raed van Chintsura zullen, onmiddelyk, van Hougly, en hunne verdere comptoiren alhier, wegzenden alle de manschap, die het getal van honderdvijfentwintig koppen te boven gaet, hun bij vorige tractaten toegestaen: zullende zich dezelven op een hunner te Culpi of Foltha leggende schepen zoo lang moeten ophouden, tot dat ze by eene gemakkelyke gelegenheid Batavia-waert kunnen vervoerd worden."

Art. 2. „Dat, bijaldien ze eenige nieuwe vestingwerken hebben opgeworpen, of hunne gragten uitgediept, vergroot of verwydert, sedert den dag der volvoering van hun laetst met den Nawab gesloten tractaet, onmiddelyk tot hunnen vorigen staet zullen wederbrengen."

Art. 3. „Dat, ingevalle zy het getal van hun kanon en oorlogsammunitie hebben vermeerdert, boven hetgeen zy tot ordinaris gebruik in hunne bezittingen benoodigt hebben, zy het overschot in zelver voegen zullen doen verzenden, als bij het eerste articul, ten opzigte der manschap, is vermeld."

Art. 4. „Dat ze nooit zullen gedoogen meer dan éen Europisch schip te gelijk hooger dan Culpi, Foltha of Majapour te laten opkomen, zonder daer toe bevorens van den Nawab eene uitdrukkelijke vergunning erlangt te hebben."

Art. 5. Directeur en Raad van Chinsurah „vernieuwen, bevestigen en ratificeren, mits dezen, alle de voorwaerden, by hun aengenomen in het tractaet, (gesloten tusschen de Engelsche commissarissen, als mede den Nawab, ter eenre, en den Directeur en Raed van Hougly, ter andere zyde, op den 3 December 1759, en in het bijzonder dāt gedeelte, hetwelk de militaire magt in Bengale op honderdvijfentwintig Europesen bepaelt".

Art. 6. Zij zullen „nu en ten allen tijde, wanneer het de Nawab mogte requireren, toestaen dat één zijner officieren, verzeld met één der Engelschen, hunne manschap en oorlogsvoorraad te Chintsura, en verdere Comptoiren, overzie; of indien men tusschen den Gouverneur en Raed van het fort William, en den Directeur en Raed

(*a*) Men vindt het o. a. afgedrukt in de noot op bl. 1191 van het op pag. 313 genoemde *Jaarboek* en op bl. 103 dl. II (1802) van De Martens' *Supplément.*

van Chintsura, door eenigen andere middelen, kan overeenkomen, waer door de Gouverneur en de Raed van het Fort William konden tot deszelfs genoegen verzekerd worden van het getal hunner manschap, en de hoeveelheid van derzelver krijgsvoorraed, en hij, als vermiddelaer, mogte vermogende wezen den Nawab een voldoende antwoord te geven omtrent de veiligheid van zyn land, dat alsdan, in een alzulk geval, de Nawab niet verder op de monstering zoude insteren".

Art. 7. Vanwege den Nawab „plegtelyk" de verzekering. dat Directeur en Raad onzer Factorij bij onderwerping aan deze voorwaarden „in alle hunne Rechten, Vrijheden en Prerogativen, hun bij firmans van den Mogol verleend, zullen worden ondersteund".

Art. 8. „Dat zij, in den aenstaende, met geene nieuwe of ongewone geld-afpersingen, hoe genaemd, zullen worden beladen, en voornamelijk, dat ze zullen bevryd zijn van de betalinge eener somme, hun, eenige jaren geleden, door den Souba van Patna, voor de privilègie van den Salpeterhandel, onder den naem van Peeskes afgeëischt, doordien het niet billyk zoude zyn, dat gemelde Directeur en Raed zoude continueren te betalen voor een privilege, dat ze thans niet meer behouden".

Art. 9. „Dat zij voor hunne schepen en vaertuigen zullen hebben een vrije en ongehinderde doortogt, echter met deze uitzondering, als bij het Vierde articul vermeld staet; zoo mede over land voor hunne ossen, karren, koelys, pions, casseds, naer hunne gewoonlijke bestemde plaetsen gaende, mits voorzien zynde met het zegel van de Compagnie en dat van den Directeur, Opperhoofden of andere daertoe gequalificeerde dienaren, zonder eenige belasting van fausdaers, jagierdaers, chokiedaers, derrogas, of andere officieren van de Regering onderhevig te zyn."

Art. 10. „Dat ingevolge van verscheide door hun verkregen firmans, de handel van de Nederlandsche Oost-Indische Compagni, in Bengale, Behaer en Orixa, vry en ongestoord in alle articulen, hoe genaemd, zal worden gedreven, uitgezondert de salpeter-inzaem, welk voorrecht de Nawab aen de Engelschen, met uitsluiting van alle anderen, heeft toegestaen."

In des Nawabs munt te Cariemaba zouden 's Compagnie's bezigheden voortgang hebben „zonder eenige de minste molestatie of verhindering".

Gegeven in het fort William, den 23 Augustus 1760.

A. J. de Wilde.
Joh. Bacheracht.

Volgt de ratificatie dd. 21 September 1760 geteekend door den Directeur van onze O.-I.-C. in Bengalen, Behar en Orissa, Adriaan Bisdom en zijn raad in het fort Gustavus, hoofdkantoor Hoogly. De Nawab heet hier Jaffer Aly Khan, Souja Ulmouh Bhadur.

Uitvoeriger heb ik de treurige gebeurtenissen van de jaren 1759 en 1760 niet mogen mededeelen, als buiten het bestek dezer verhandeling liggende; doch ook al ware dit niet het geval, ik zou er mij van ontslagen kunnen rekenen, wijl van „*De expeditie naar Bengale in* 1759" eene voortreffelijke, breed opgezette beschrijving bestaat, die de heer G. C. Klerck de Reus in *De Indische Gids* heeft geplaatst (*a*).

Het optreden van Jaffir tegen de Nederlandsche Compagnie was vooral geprikkeld door de zucht om van haar geld te erlangen, ten einde aan zijne verplichtingen jegens de Engelschen te kunnen voldoen. Hij mocht hierin echter niet slagen; in hetzelfde jaar 1760 zetten de Engelschen hem af, verheffende zijn schoonzoon Mir Cossim op den troon, zonder dat wij de gelegenheid hadden in deze twisten ons gezag te toonen, daar we nu van de noodige troepen ontbloot waren. In 1763 vervingen de Engelschen Mir Cossim weder door Jaffir! Cossim verzocht en verkreeg hulp van den Mogol. Den 23n October 1764 had de beslissende slag plaats bij Buxar, waarvan het gevolg was, dat nu het gansche financieel beheer van Bengalen, Orissa en Behar in handen van de Engelschen kwam. „Dezen", leest men weder in het op bl. 305 vermeld rapport „alle middelen, hoe ook genaamd, ter bereiking hunner staatkundige oogmerken doende strekken en nimmer hun lang gekoesterd plan tot eene algemeene overheersching uit het oog verliezende, waren dadelijk tot bijstand vaardig, daarvoor de allergunstigste voorwaarden en aanzienlijke inkomsten ter belooning erlangende, de plegtigste verbonden met den eene aangegaan, op de nietigste voorwendsels na weinige maanden verbrekende, en een ander op den troon vestigende, die daarom weder tot nieuwe opofferingen gedwongen werd; door alle welke menées, zij zich eindelijk zoo vast in Bengalen vestigden, en zulk een overheerschenden invloed op de Mogolsche regering verkregen, dat hen ten laatste door den Groot-Mogel Shah Allum, bij firman van 12 Augustus 1765 voor altoos de *dewanie* (*b*) in de drie provinciën Bengalen, Behaar en Orixa werd afgestaan, mits hem jaarlijks een bepaald tantum betalende."

De *dewanie* omvatte het beheer der schatkist. Ten tijde dat het

(*a*) Zie jaargang 1889 dl II bl. 2093, zoomede 1890 dl I bl. 27 en 247. Men vindt in laatstgenoemd deel ook een zeer practisch kaartje (bl. 27) en het hiervoren wedergegeven tractaat (bl. 258).

(*b*) *Dewan* = schatgaarder.

Mogolsche gezag ten volle werkte, was het provinciaal beheer der geldmiddelen steeds afgezonderd geweest van de nawab-administratie, doch met den achteruitgang van dat gezag trokken de nawabs ook het beheer van 's lands inkomsten en tollen tot zich, dat nu met het jaar 1765 aan de Engelschen overging, waardoor ze feitelijk de meesters werden; „schoon", zegt het rapport, „zij tot heden bij de Europesche mogendheden in geen ander licht dan als dewaan van den Mogol willen bekend staan, en den Nawab als souverein van Bengalen willen doen voorkomen, die echter zoo volstrekt van hun willekeur afhangt, dat hem alleen een schaduwachtig gezag overblijft: zijne onderwerping blijkt uit de vernederende begroeting, die hij nevens zijn vizier bij de komst van den gouverneur-generaal, graaf Van Cornwallis, in het vorige jaar gehouden was op Calcutta te doen".

Zóó laag was onder al deze gebeurtenissen ook ons aanzien in Bengalen gedaald, dat het hoofd der directie Louis de Taillefert in zijne memorie van overgave den directeur Vernet aanbeval om maar af te zien: „van het in dat rijk geambieerde ontzag met den grooten Mogol en aldaar slechts eenige factoors te houden, en wanneer dit mede niet goed te maken was, dan, zoo als bevorens, door bezendingen de commercie te drijven". — De regeering te Batavia heeft dd. 2 Juli 1764 over dit voorstel beraadslaagd. Zij kwam echter tot de overtuiging: „dat, hoe zeer eene nadere vermindering van den omslag niet slechts in Bengalen, maar schier in alle 's Comp^s-etablissementen hoog noodzaaklijk geworden is, deeze inkrimping echter op de bequaamste tijden dient te werk gesteld te worden om onzen benijderen geen al te laage denkbeelden van 's Comp^s terugtrekkenden staat in te boezemen, hoedanige gedachten de Bengaalsche grooten anders ongetwijfeld opvallen zouden, wanneer zij ons in een tijd, dat de Comp. de droevige overblijfselen haarer oude achtbaarheid schier alleen door het uijtwendige moet trachten staande te houden, eensklaps eene zoo zigtbare menage, als de heer Schreuder (*a*), en wel niet zonder reden, noodzakelijk oordeelt, zagen introduceeren; behalve dat het, hoe gevestigd ook der Engelschen gezag aldaar schijne, niet buiten hoope is, dat de kans ten onzen opzigten verkeere, en dat de Mooren, zoowel als de Engelschen, de eersten om eigen profijts wille, en de laatsten op hooge ordre hunner superieuren of door gebrek aan magt, een

---

(*a*) Een lid van den raad van Indië.

einde maken aan de verdrukkingen, waaronder de Nederlandsche maatschappij zeven jaaren lang aldaar gezucht heeft".

Waarom werd besloten, vooreerst de zaken te laten bestaan: "tot dat men den uitslag zie van den oorlog, dien de Engelschen met eenen nog onzekeren kans, tegen den Nawab Kassim Ali Khan voeren, en waarvan het aanstaande lot van Bengalen schijnt te zullen afhangen".

Doch toen reeds was het lot van Kassim of Cossim bezegeld, gelijk ik verhaalde.

VIII.

De commissie Van Danckelman—Eilbracht met eene memorie van grieven bij Warren Hastings: 10—29 April 1775.

In 1775, toen Warren Hastings regeerde, besloot de Hooglysche raad dd. 10 April zich met eene memorie van grieven te wenden tot het Britsch bestuur te Calcutta. Het stuk was hoogst belangrijk (*a*). De Hooglysche directie verklaarde het overbodig de algemeene rampen te beschrijven, welke op het kostelijk gewest, dat ze beheerde, bijna twintig jaar lang drukten; evenmin om uiteen te zetten het algemeen verval van den handel en de financiën, de zenuwen van een goed geordenden staat. Maar de aaneenschakeling van bijzondere tegenspoeden en teleurstellingen, waarmede de Nederlandsche Compagnie gedurende al dien tijd tot op het tegenwoordig oogenblik in haar handel te worstelen gehad had; de hoon en smaad, bij vele gelegenheden haar en hare dienaren aangedaan; het geweld en de onderdrukking eindelijk, waaraan ze werden blootgesteld, waren nu tot een uiterste gekomen, dat de directie het tijdstip genaderd zag om op de gevoelens van rechtvaardigheid en billijkheid van het Calcuttasche bestuur met vrucht een beroep te kunnen doen. De Memorie handelde daarna over:

Ten eerste, de rechten en prerogatieven, die de Nederlandsche Compagnie door onnoemelijke kosten had verkregen bij verscheidene meer dan eens vernieuwde, bevestigde en uitgebreide firmans van de souvereinen des lands en hunne vertegenwoordigers;

Ten tweede, over de inbreuken, die van tijd tot tijd en bijzonder in de laatste 18 jaren daarop plaats vonden;

(*a*) Op bl. 300 maakte ik er reeds melding van.

Ten derde, over de hoop op herstelling door tusschenkomst van het Engelsch bestuur „nadien de Engelsche Compagnie zich verklaard heeft te zijn Dewaan of representant van den Souverein".

Wat het eerste punt betrof, herinnerde de Memorie er aan, hoe de handel van de Nederlandsche Compagnie van den beginne af in Bengalen en Suratte bij firmans was gevestigd geweest, en gestrekt had tot den bloei van het land en den aanwas der inkomsten. Vandaar, dat op alle plaatsen, waar hare bedienden mochten landen, een ongestoorde en ongehinderde handel kon worden gedreven. Niemand mocht haar daarin kwellen, verhinderen of bemoeilijken, veelmin afpersingen of geweld aandoen. Alle producten kon ze innemen, inzonderheid lijnwaden, zijde, zijden stoffen, amfioen, salpeter en borax, ook granen. Het recht tot de vermunting van zilver werd geschonken, zoomede tot heffing van 2½ pCt. voor in- en uitvoerrechten op bepaalde plaatsen. Verder genoot ze de jurisdictie over 's Compagnies dienaren en rechtsoefening over andere tot hare koloniën behoorende inwoners, die als hare onderhoorigen werden aangemerkt en hare bescherming genoten. Het op- en aanhouden van vaartuigen en andere belemmeringen, waardoor de loop van zaken kon gestremd worden, was ernstig verboden; in één woord de Compagnie had door die firmans verkregen een recht en een gezag, zóó uitgebreid en aanzienlijk, dat slechts openbaar geweld een en ander kon vernietigen. — Hoe vele bewijzen zoude men nochtans niet kunnen bijbrengen, verklaarde de Directie, op het tweede punt komende, van de verdrukkingen, die zij had moeten ondergaan en welk eene reeks van klachten zoude het niet uitmaken, indien zij als met den vinger ieder punt van verongelijking aantoonde. Tevergeefs had zij altijd getracht door beleid en voorzichtigheid de onheilen te voorkomen en af te weren, of als dit niet bleek gebaat te hebben, door klachten en vertoogen de herstelling der inbreuken op hare vrijheden en voorrechten te bewerken; inbreuken, die nochtans altijd van dien aard waren dat, wat ook daartegen ingebracht, ondernomen of gedaan werd, eene openbare miskenning van het onschendbaarste recht en eene geweldige onderdrukking genaamd kon worden. — De Memorie bracht tevens onder de aandacht, dat de handel van de Nederlandsche Compagnie, uitgezonderd eenige van tijd tot tijd voorgekomen geschillen met baatzuchtige of onrechtvaardige inlandsche regenten, die echter zelden lang geduurd hadden, altoos onafgebroken voortging, immers dat men, nevens de andere tot den

koophandel toegelaten en geprivilegeerde natiën, eene onbepaalde vrijheid genoot en een ieder het benoodigde in overvloed kon verkrijgen, totdat het verval intrad met de revolutie van het jaar 1756. Sinds, of eigenlijk na de herovering van Calcutta en de overwinningen in 1757 op 's Lands Soubah, namen de vexatiën hand over hand toe. In alle takken van den handel worden wij, herinnerde de Directie, bemoeilijkt en jaar aan jaar verminderden hare inkoopen. De bevoegdheid om *salpeter* uit de eerste hand op te koopen, werd belemmerd door een uitsluitend recht, hetwelk lord Clive voor de Engelsche Compagnie wist machtig te worden. Het *opium*, zulk een belangrijk artikel, zocht men den Nederlanders mede te ontnemen door niet te beschrijven dwarsdrijverijen en verderfelijke monopoliën van particulieren, en het weinige dat de Compagnie daarvan, als bij gunst, machtig werd, moest men ten duurste betalen, zonder tot dusver zooveel te hebben kunnen verkrijgen, als ter voldoening van de gewone eischen jaarlijks noodig was. Hetzelfde kwaad, namelijk de onbedachte woelingen van ongeprivilegeerde handelaars en de in het werk gestelde willekeurige dwangmiddelen, had niet alleen na zich gesleept een algemeen verval van *'s Lands fabrieken*, maar was ook oorzaak, dat de *lijnwaden*, *zijde* en *zijden stoffen* in hoeveelheid en deugdzaamheid zeer verminderden en nochtans buitensporig hoog in prijs stegen, zoodat, terwijl men kort vòòr de omwenteling nog 12 à 13 scheepsladingen bijeen kon krijgen, nu, door vermindering van jaar tot jaar, ternauwernood twee schepen voor Europa en slechts één voor Indië konde verzenden. Dat alles was zoo klaar en wereldkundig, dat het bijbrengen van verdere bewijzen om het verval aan te toonen, overbodig scheen, maar de voornaamste grieven, meende de Directie toch onder de aandacht te moeten brengen. — Sedert 1758 had zij zich genoegzaam ieder jaar beklaagd over onrechtvaardige handelingen en onderdrukkingen van Engelsche opperhoofden der ondergeschikte factorijen, de residenten en *gomastas* in de districten (*a*); aangetoond was, dat die vexatiën het aan de kooplieden en gomastas der Nederlandsche Compagnie volstrekt onmogelijk maakten om aan hunne lijnwaden-contracten te voldoen. Hoevele commissiën werden er niet benoemd om de klachten te onderzoeken, en welk sober succes hadden niet de in 1764 en 1768 daartegen bevolen maat-

---

(*a*) *Gomasta*, van het Perzisch *gumashtah*: „gedelegeerde", een inlandsch agent, makelaar.

regelen! Hoe menigmaal, herinnerde de Directie, had zij niet na dien tijd zich beklaagd over de drift en onbesuisde woelingen van particulieren, die, het mocht kosten wat het wilde, zich van onbepaalde aanzienlijke hoeveelheden kwamen meester maken, wevers, fabrikanten en andere arbeidslieden mishandelende. De droevige gevolgen hiervan waren geweest het geheele bederf van den lijnwaadhandel, de enorme duurte van alle artikelen, het verloopen van land- en handwerkslieden, het ontstaan van ontzaggelijke bankroeten en achterstanden in de weefplaatsen; en welk vooruitzicht tot herstel kon er overblijven, indien men dit kwaad niet stuitte, den inboorling niet door aanmoedigende behandeling terugbracht naar de verlaten kwartieren en ongestoord, immers ongedwongen, zijne nering liet uitoefenen. — De Directie meende te mogen aandringen op het herstel van den zieltogenden staat; zij verklaarde zich overtuigd, dat het Calcuttaasch bestuur de noodzakelijkheid hiervan inzag en alzoo den handel vrij te maken van allen dwang, overlast, onderdrukking. De maatregelen, die de Gouv.-Gen. Hastings bij zijn optreden genomen had, wezen op dit streven; doch hoe weinig, herinnerde de Memorie, en hoe onvoldoende waren deze middelen geweest! Om nu niet te spreken van zekere gebeurtenissen in 1761, '62 en '63 ten aanzien van het *opium*, meende de Directie te moeten wijzen op hetgeen geschied was in 1772 met den opkoop van *lijnwaden,* toen toch de strengste bevelen waren gegeven tot vrijheid van handel, en niettemin een gering ondergeschikte zich dorst te verstouten wevers en andere arbeiders, die zich aan de Nederlandsche Compagnie hadden verbonden, in het openbaar te mishandelen en hen te berooven van het goed, waarop de Compagnie geld had voorgeschoten. In Dakka waren maatregelen verordend, strijdig met de aloude gebruiken en verderfelijk voor allen, die het niet in hunne macht hebben om door dwang of overheersching den koophandel te bevorderen; het verlaten van Dakka was eindelijk het gevolg geweest van al de vexatiën en moeilijkheden, waartegen de Nederlanders hadden moeten worstelen en waardoor men ongeveer 20.000 ropijen verloor, die men niet van de voorschotten kon terugkrijgen. — Geene verbetering achtte de Directie mogelijk, indien aan de Europeesche of Inlandsche onderhoorigen en bedienden der Engelsche Compagnie de bevoegdheid gelaten werd om te beoordeelen of de voor hare rekening verstrekte voorschotten recht gaven om de menschen in het algemeen te verplichten, dat dezen haar vóór anderen hielpen; want, om

niet te zeggen, dat die verbintenissen tot in het oneindige konden uitgestrekt worden, zulk eene bevoegdheid was in strijd met de toegekende handelsvrijheid.

De Directie verklaarde zich overtuigd, dat de tegenwoordige Britsche regeering te Calcutta de bedoeling had om het land als voorheen te doen bloeien, den handel en financiën, thans zoo ellendig vervallen, te herstellen en aldus ook vanzelf de Nederlandsche Compagnie deelgenoot te maken van de vruchten, die uit deze heilzame maatregelen zouden voortvloeien; een deelgenootschap immers te verkrijgen, door zooveel gemak en gerief in den handel toe te brengen, dat haar het verblijf dragelijk en haar handel mogelijk gemaakt werd. De Engelsche gezaghebbers konden dit bewerken zoo door eene openlijke erkentenis van de verkregen voorrechten als door beraming van geschikte middelen om inbreuken tegen te gaan en daarop straffen te stellen — De Memorie trad daarna opnieuw in breede beschouwingen over de krenkingen, die de Nederlandsche Compagnie had ondervonden in haren zijdehandel, opiumopkoop, salpeterverkrijging, in afpersingen van geldelijken aard, in haar muntrecht, in hare jurisdictie-bevoegdheid (*a*), waarna de Directie dit liet volgen:

„Hierin nu, Mijne Heeren! bestaan voornamelijk onze gegronde klachten. Het recht, dat wij vermeenen te hebben om daarover bij UdEd. redres te verzoeken, is in den aanvang dezes gezegd gefundeerd te zijn op de door de Edele Engelsche Compagnie allerwege gedane verkondiging, dat zij in den naam van 's Lands wettigen Souverein, aan zich heeft getrokken de bestiering der zaken van de politie en der financiën. Wij voegen daar nog bij Uwer WelEd. eigen zeer krachtige aanbieding van hulp, ter bevordering van onze Comp[s] belangen bij UwerE. missive van 24 October 1774 en met eene ook de UwEdelens niet onbekende begeerte van Uwer WelEdelens Hooge Heeren Principalen, dat de Nederlandsche Compagnie met die der Engelschen, *gelijke vrijdom van handel, veiligheid en bescherming zal genieten*, waaromtrent het aan Uw

(*a*) In het volgend hoofdstuk haal ik de beschouwingen bij ieder onderwerp nader aan. Men vergelijke daarmede dan tevens J. C. Baud's bekend *Opium-artikel* in het Tijdschrift van het Instituut, jaargang 1853, bl. 79—220 en daarvan bepaaldelijk bl. 132—140, zoomede bijlagen n[os] 3 en 4, handelende over de *Twisten met de Engelschen in Bengalen*. Bovendien geeft het artikel de Nederlandsche vertaling van sommige door mij aangehaalde, doch niet verklaarde Hindostansche woorden.

WelEdelen staat om ons onmiddelijk en metterdaad het effect van zulk eene nadrukkelijke recommandatie te doen gevoelen."

Onze Hooglysche directie besloot in hare vergadering van 10 April 1775 het belangrijke stuk door eene commissie naar Calcutta te laten brengen, waarvan de leden waren baron van Danckelman en Jacob Eilbracht.

Nadat de Calcuttasche regeering over de komst der commissie was ingelicht, reisden de heeren derwaarts. Den 24n April bereikten ze ten elf uur in den voormiddag fort William; ze werden namens de regeering verwelkomd door den adjunct-secretaris Bruell en in tot dat einde medegebrachte draagstoelen naar de woning van den Gouverneur-Generaal geleid. Onderweg vertelde de heer Bruell, dat ze afgehaald zouden zijn door den eersten secretaris, bijaldien deze niet ziek was, gelijk de commissie mededeelde in haar verslag dd. 8 Mei 1775 aan den Hooglyschen raad van haar zending ingediend, en waaraan ook de volgende niet oneigenaardige bijzonderheden ontleend worden.

Wijl de commissie het verlangen had te kennen gegeven om hare geloofsbrieven aan den Gouverneur-Generaal persoonlijk en niet in de volle vergadering der Calcuttasche directie over te leggen, verliet de landvoogd de vergadering. Hij ontving de heeren zeer beleefd, er aan herinnerende, dat ze te Calcutta wat vroeger waren aangekomen, dan verwacht was, waardoor, gelijk de landvoogd verontschuldigend aanvoerde, het saluut niet tijdig was gegeven. Hij bood verder op de verplichtendste wijze zijne woning tot logies aan, waarvan gebruik werd gemaakt. Ook sprak men af, dat den 26n, des Woensdags, de publieke audiëntie in rade zou plaats vinden tot het aanbieden der Memorie. Vervolgens ging de Gouverneur-Generaal naar de vergadering terug.

Terwijl de kamers voor de gasten werden in orde gemaakt, salueerde het fort met 13 kanonschoten. Het was reeds ver over den middag, toen de Landvoogd zijne verontschuldigingen zond, wegens de onmogelijkheid van met zijne gasten het middagmaal te gebruiken; zij zouden ongeveer om 4 uur maar met eenige heeren van den huize alvast aan tafel gaan. Eerst ruim een uur later kwam de gastheer binnen. „Wij maken deze uitweiding", zegt het verslag fijntjes, „omdat het dagelijks, ordinair van 's morgens te negen uren tot diep in den achtermiddag, en zoo men zeide, somwijlen tot laat in den nacht, vergadering is, zonder dat men, door ijver en partijdigheid, zich tijd gunt tot eten of drinken."

De leden der Calcuttasche regeering waren destijds:

a. De gouverneur-generaal, *Warren Harstings*, beroemder gedachtenis;

b. De luitenant-generaal *John Clavering*, "die gezegd wordt zeer exacte navorschingen naar alles te doen", teekenden de verslaggevers aan;

c. George Monson, vroeger kolonel;

d. Richard Barwell;

e. Philip Francis, uit Macaulay's essay over Hastings' proces wel bekend.

Clavering, Monson en Francis waren pas uit Europa gekomen "en, gelijk te Calcutta publiek de spraak gaat, met hun drieën tegen den heer Gouverneur-Generaal en generaal Barwell, over de meeste zaken, in gevoelen verdeeld".

Toen den 26n het uur der ontmoeting was aangebroken, kwam weder een gouvernements-secretaris de commissie afhalen, met mededeeling, dat de heer Barwell door ongesteldheid verhinderd was de vergadering bij te wonen

Bij het binnenkomen in de raadzaal, rezen de heeren van hunne stoelen op en traden zij de commissie een pas of twee van de tafel te gemoet, ze "zeer minzaam" verwelkomende. De Landvoogd herhaalde de reden van Barwell's afwezen, waarna hij verzocht plaats te nemen naast generaal Clavering. — De Gouverneur-Generaal opende de handelingen met bekend te maken, dat de vergadering door het credentiaal verwittigd was van uit handen der commissie een aan Haar gerichte memorie te ontvangen. Danckelman stond toen op en overhandigde het in het Hollandsch gestelde stuk, waaraan echter eene Engelsche vertaling in margine was toegevoegd. — Op de vraag of men verlangde, dat de Memorie dadelijk ter vergadering werd gelezen, verzocht de commissie beleefd, dat haar die gunst mocht toegestaan worden.

Een der drie secretarissen las de Engelsche vertaling voor, hetwelk met een uiterlijk vertoon van groote oplettendheid werd aangehoord. Ook ging de lezing ongestoord voort, behalve toen men kwam aan bittere grieven over de strandwachten, die onze schepen visiteerden, ophielden en afpersten: "als wanneer de HoogEdele Heer Gouverneur-Generaal in zijn gelaat zoo wel als verdere gedaante, eene groote verwondering te kennen gaf, het lezen afbrekende door eene betuiging van zeer groote verwondering over de ongeregeldheden, waarvan Zijn Edele niets bekend was,

en wel expres daarop aandringende, dat nopens dit punt positieve exempelen, gestaafd door exacte bewijzen, mochten worden bijgebracht".

Toen de Memorie ten einde was, vatte de Landvoogd wederom het woord op en verzekerde de commissie, uit naam der vergadering, niet alleen van haren goeden wil om de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie in al hare voorrechten en vrijheden te helpen beschermen, maar ook van hare dadelijke pogingen om zoodanige middelen te beramen, als konden strekken om dit doel te bereiken. „Dit Mijne Heeren" (vervolgde de landvoogd) „kan ik U Wel-Edelens verzekeren, zonder alvorens noodig te hebben om de stemmen dezer vergadering op te nemen. Maar klachten over wanbedrijven van achttien jaren herwaarts kunnen niet op een oogenblik verholpen of afgedaan worden. Wij dienen over alle de hoofddeelen van UwEd[s]. Memorie omstandige berichten in te nemen, om ons daardoor in staat te stellen, UwEd. op ieder punt, gelijk Uw begeerte is, alle zoodanige voldoening te geven, als in ons vermogen zal wezen. Inmiddels Uwe Memorie een enkel generaal vertoog zijnde, zouden UwEd. wel doen, van stof te vergaderen, om ieder punt, door particuliere gevallen en aantooningen op te helderen, voornamelijk dat mij zeer vreemd voorkomende punt nopens de strandwachten en hare buitensporigheden."

De commissie verklaarde zich bereid tot het verstrekken der nadere gegevens, doch verzocht tevens „om eenige preliminaire maatregelen tot verkrijging van een gewenscht redres".

Hierop deed men haar de vraag, waarin die, naar hare meening konden bestaan. Men antwoordde „dat die onder anderen zouden kunnen bestaan in eene provisioneele publicatie door het geheele land, ten einde de Nederlandsche Compagnie, op poene van straf, niet hinderlijk te zijn in hare lijnwaad- en andere inzamen, en alzoo te dekken tegen vexatiën en geweldenarijen".

De vergadering verzocht toen „om dergelijke instansie schriftelijk te willen voordragen, alzoo door menigvuldigheid van bezigheden een mondeling verzoek zeer ligt kon worden vergeten".

Dientengevolge „uitstekend in onzen schik", lezen we in het verslag, „met deze propositie, alzoo wij daarin bespeurden eene waarachtige genegenheid om ons eenigermate te gerieven", beloofde de commissie, ten spoedigste een schriftelijk adres samen te stellen. Verder vroeg ze of men de finale afdoening der in de Memorie vervatte klachten te Calcutta kon afwachten, dan wel of de Calcuttasche

directie een tijd wilde bepalen, waarop men weerom kon komen.

Men maakte haar daarop „een zeer beleefd compliment, te kennen gevende, dat men de aanwezendheid onzer personen te Calcutta gaarne zag en geene moeite besparen zoude om ons verblijf aangenaam te maken, maar dat het mogelijk ons zelf niet convenieeren zoude zoo een langen tijd van huis afwezig te zijn als noodzakelijk vereischt zou worden om den compleeten uitslag van zaken te Calcutta af te wachten; dat het dus beter zoude zijn van terug te keeren en zich, tegen den tijd, dat de behoorlijke onderzoeken nopens de gezamenlijke punten onzer Memorie haar beslag hadden, ons met de vereischte bewijsstukken te voorzien."

De commissie hield toen aan op eene bepaling van tijd, maar ze kreeg ten antwoord, dat dit onmogelijk was. Zij sloeg daarop voor ééne maand, daarna twee maanden; een aandrang, die den Gouverneur-Generaal het gevoelen van generaal Clavering deed vragen. De generaal zeide daarop: „Het is onmogelijk Heeren, dat wij U een tijd bepalen tot het finaal beslissen van zulk een groot getal van bijzondere artikelen. Wij kunnen zelfs niet weten hoeveel tijd er verloopen zal met onze onderzoekingen op alle plaatsen van waar UwEd. klachten en bezwaren inbrengen. Genoeg dat wij met ernst de hand zullen slaan om UwEd. zoo veel voldoening te geven, als voor ons mogelijk zal zijn; zijt van Uw kant, Mijne Heeren bedacht om intusschen van al hetgeen UwEd. generaliter hebben geallegeerd, particuliere bewijzen in te brengen; als bijvoorbeeld het punt nopens Dakka en andere gravamines vereischen noodwendig even zulke bewijzen, als nopens de strandwachten alleen of speciaal gevorderd zijn."

Met deze mededeeling vereenigden zich de overige raadsleden, waarop de commissie haar afscheid nam.

Zij stelde nu het toegezegde adres op, gedagteekend 28 April 1775. Het was een kort stuk. Het herhaalde den aandrang om reeds dadelijk een gebod uit te vaardigen „om den handel van de Nederlandsche Compagnie vrij en ongehinderd en gelijk met die van UWelEdelen te doen voortgaan en zulks overeenkomstig met de gezegde Firmans van den Mogol en Sunnuds der respective Nazems, mitsgaders onder zoodanig een penaliteit als UwEdelens zullen oordeelen toereikende te zijn tot een prompte obedientie en stipte executie van UwerEdelens instansie." Wat overigens betrof de door den Raad opgemerkte noodzakelijkheid voor het verstrekken van nadere gegevens, merkte ze nu op, hetgeen ze ter vergadering

onmiddellijk had moeten zeggen, namelijk dat de bewijzen in het archief van het Calcuttaasch bestuur door de vele ingezonden klachten reeds ruimschoots voorhanden waren, zoodat ze slechts in herhalingen zou moeten vervallen.

Het schrijven werd dien dag den Gouverneur-Generaal overhandigd. Den 29n ontmoette de commissie weder den Landvoogd, die beloofde aan haar verzoek te zullen voldoen. In den middag dineerde men bij den heer Monson, waar de commissie ook generaal Clavering aantrof. Danckelman kreeg daardoor gelegenheid dezen te polsen over de toekomst der Memorie, waarop de generaal ten antwoord gaf: „UEd. kunnen volstrekt staat maken op onze oprechte intentie om UEd. op het krachtigste bij te staan en te gerieven; dit brengt de goede verstandhouding mede, welke er bestaat tusschen Groot-Britannië en de Hoog Mogende Heeren Staten-Generaal. Thans zijn er op nieuw strikte orders uitgegaan om Uwen handel tegen alle ongewettigde molesten te bevrijden; het is waar, dat er meermalen dergelijke publicaties zijn gedaan; maar tot heden zijn ze van weinig effect geweest, vermits zich hier en daar kwamen te bevinden bedienden, welke zich expres moeite hebben gegeven om tegen de orders in te gaan." Zoo is het immers altijd geweest! Nochtans vleide zich de commissie met een meest gelukkig resultaat. „Zulke aanmerkelijke betuigingen", schreef ze in het door Danckelman en Eilbracht onderteekend verslag, „verzeld door de uiterste nadruk en waaromtrent wij de gevoelens eenparig vonden, brengen in ons voort, eene gegronde waarschijnlijkheid, dat men nopens de vexatiën en geweldenarijen der subalterne bedienden, de allervolmaaktste satisfactie erlangen en dus eenmaal reüsseeren zal in dat zoo lang gewenschte doeleinde tot eene betere florisantie van 's Comps handel. Daartoe geven ons hoop de ernst en ijver om alle misbruiken te beteugelen, de glorie- en baatzucht palen te stellen en in één woord, een generaal redres uit te werken: immers schijnt dit de wezenlijke intentie, zoo niet van alle, echter der nieuwe raadsheeren te zijn. Speciaal van generaal Clavering, een man, die bij het karakter, dat hij bekleedt, veel oprechtheid en eenvoudigheid doet uitblinken, betoonende bij alle gelegenheden de uiterste aversie en verachting van de hoovaardij en weelde, waarmede Calcutta als besmet is geweest. Een staaltje van zijne opmerkzaamheid en gevoelen van gepasseerde zaken, straalt o. a. uit in het antwoord aan den eerstgeteekende aan eene publieke tafel op het middagmaal, dat wij

hadden aan Zijn Edeles huis op den 26n April, wanneer gend generaal Clavering vroeg of men te Sinsura ook voorzien was van zulke buitenplaatsen, als te Calcutta? En op het gegeven bescheid dat er maar weinige waren, en van geen groot belang, den eerstgeteekende toevoegde: Ik geloof dat zeer wel; te uwent zijn nog zoo veel Nababs niet gemaakt als bij ons."

Den 29n zou de commissie via Bernagore naar Chinsurah teruggaan, een afstand van 24 mijlen. De Gouv.-Gen. kwam van haar afscheid nemen, onder mededeeling, dat de vermelde preliminaire order om de Nederlandsche Compagnie in haar handel te eerbiedigen, nog door een paar raadsleden, die uit de stad waren, moest geteekend worden, maar dat de commissie daarop niet behoefde te wachten, wijl men het stuk zou nazenden, zoodat zij het te Bernagore kon ontvangen; verder gaf de landvoogd gelijke verzekeringen als generaal Clavering over het goede resultaat der zending. De commissie bedankte, zoomede voor de vriendelijke ontvangst, waarop de landvoogd verklaarde, leest men: "hoedanig hij nooit eenige occasie zoude laten voorbijgaan om ons beide alle immer mogelijke bewijzen van zijne achting te geven, zoowel in het particulier als wel ook in publieke gelegenheden, in zoover de dienst en het belang zijner Heeren principalen zulks kwam te permitteeren; dat hij in waarheid tot dusverre had getracht ons en onzen handel op het best mogelijkst te gerieven; en dat indien zijne pogingen niet alle effect hadden gehad, dat zij wel dienden gehad te hebben, zulks alleen oorspronkelijk was uit verscheidene obstakelen, welke geheellijk uit den weg te ruimen, volstrekt buiten Zijn Edelheidsvermogen geweest was; maar dat het Zijn Edelheid toescheen, als wilde men (*a*) zulks niet weten, oordeelende, dat zulks nu voornamelijk kwam te blijken; ja, dat het Zijn Edelheid wel schier konde op de gedachte brengen als sluitende onze ingediende Memorie in, klagten tegen Zijn Edele zelf, als zijnde de meeste geciteerde voorvallen te pas gebragt op gebeurtenissen, gedurende zijne Regering etc."

De commissie deed haar best om den landvoogd "deze half in wezen geraakte suspicie" weg te nemen en beloofde tevens omstandig van dit particulier onderhoud bericht te doen.

Opmerkelijk! Wanneer bijna eene halve eeuw later onze Commissarissen-Generaal eene memorie van bezwaren bij den Britschen

---

(*a*) Namelijk onze directie.

gouverneur-generaal, markies van Hastings inzenden tegen de schandalige handelingen van zijne ondergeschikten in onze Oost, dan geeft deze landvoogd precies hetzelfde te kennen, als heer Warren Hastings deed aan de commissie-Danckelman! (*a*)

Onder een saluut van 13 kanonschoten vertrok de commissie in een met vier paarden bespannen rijtuig van den Gouverneur-Generaal naar Bernagore, alwaar des middernachts het door den landvoogd toegezegde pakket aankwam. Inderdaad hield het een afschrift der gewenschte bekendmaking in, doch daarbij was het volgend aan de Commissie gericht schrijven dd. 29 April 1775 van den Gouverneur-Generaal en zijn raad gevoegd:

We have received your favor of yesterday's date. We have in consequence issued the publication, which you therein desire and shall take proper means to enforce the orders it contains.

We beg leave to transmit you an answer to the Director and Council at Hougly, which we have left open for your perusal and you will find in it an attested copy of the publication above mentioned.

Altho' we do not pretend to deny the strength and substance of your Sunnuds and Firmaunds, yet we beg leave to observe, that we cannot recollect ever to have used any expressions, which you could understand as a positive acknowledgement of the validity of your claims upon them, nor is it possible for us to do so, as we have never yet had the perusal of them. We should therefore consider it as a favor if you would be pleased to procure and transmit to us copies of them as soon as may be convenient.

IX.

De staat onzer voorrechten gedurende het uitbreken van den oorlog met Engeland in 1780 tot de factorijen in 1795 geheel in Engelsche handen kwamen.

In 1780 brak er oorlog tusschen Engeland en Nederland uit.

(*a*) Zie den brief dd. 19 December 1818 van het Bengaalsche bestuur aan de regeering te Batavia over dezerzijdsche klachten tegen de houding van Raffles, bijzonder § 4: „If that object (*van onze beschuldigingen*) be to emply (*te insinueeren*) a secret encouragement on the part of this Governement to the measures of which you complain, we should....” Den brief vindt de lezer afgedrukt op bl. 264—266 van mijne *Padang*verh. ov. 60—62.

De *garandeerders* van ons gezag in Bengalen werden dus onze vijanden, en daar we Chinsurah niet in staat van verdediging hadden mogen stellen, krachtens het tractaat van 1760, maakte de vijand zich van de met 24 Europeanen en 60 Sipaijers bezette plaats dadelijk meester op den 4n Juli 1781, zich toeëigenende al de Compagnie's goederen, "ja zelfs", herinnert het op bl. 305 vermeld rapport, "de lijnwaden, waarover men op geavanceerde gelden met particuliere kooplieden had gecontracteerd". De schandelijke geschiedenis van de onwaardige "*Vermeestering van Chinsura in* 1781" moet men mede lezen in een ander artikel van den heer G. C. Klerck de Reus, die deze studie deed opnemen in de *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* (*a*) "Daar men zich", leest men nog in het rapport; "uithoofde van voormelde Engelsche guarantie volkomen veilig, ja zoo gerust en zeker dacht, als een Nederlandsch koopmanshuis in Londen, kon men, buiten staat van defensie zijnde, niet anders doen, dan voor de overmacht van den Gouverneur en Raad van het fort William te bukken. Wat mij echter vreemd voorkomt", merkte de rapporteur op, "is dat het toenmalige ministerie niet terstond bij een brief aan den Nawab die protesten en veiligheid heeft gereclameerd, tot welke wij én uithoofde der firmans ons door de Mogolsche vorsten verleend, én uithoofde van de ratificatie en bevestiging derzelven bij het gesloten vredestractaat van 23 Augustus 1760 een onbetwistbaar recht hadden; mogelijk is men hiervan teruggehouden uit beduchting voor de gevolgen, die het misnoegen van zulk een stap konde na zich slepen".

Hoe de staat onzer voorrechten allengs geworden was, kan blijken uit het navolgend overzicht.

a. *Muntrecht.* De Nederlandsche Compagnie had het voorrecht der vermunting boven anderen. "Wij brengen dus, wanneer het convenabel voorkomt", luidde het in de Chinsurahsche memorie van 1775, "het zilver ter munt; maar hoe menigmaal is het niet gebeurd, dat als ons werk even is afgeloopen, en wij voorzien zijn van een bijzonder grooten voorraad van ropijen of siccas van het loopende jaar, er een order uitkomt, dat er nieuwe siccas zullen geslagen en de vorige dus niet als met batta (*b*) uit-

(*a*) Op het einde van deel XXXVIII. De verschillende opstellen in dit deel hebben geene doorloopende bladzijde-nommering. De Reus' artikel is het laatste van het deel.

(*b*) Agio. — Als bijslag op het inkomen, werd vroeger aan inlanders *rijst* = *batta* gegeven; het woord zou later eene breedere beteekenis hebben gekregen.

gegeven konden worden. In zulk een geval, werd de Comp. geëxponeerd aan een aanzienlijk verlies op haar eigen geld. De minste prijs van de batta is dan doorgaans 2½ à 3 pCt. De elf- en twaalfjarigen hebben nu drie jaren lang in eene egale waarde gerouleerd, hoewel er dikwijls tentamen gedaan zijn, de eerste te doen vervallen. Als nu die van het vijftiende jaar uitkomen, gelijk al sedert October a° p° de intentie geweest is, zal de waarde van de elf- en twaalfjarige siccas als naar gewoonte dalen, en omdat er geene ropijen van het dertiende en veertiende jaar geslagen of in cours geweest zijn, zullen zij spoedig sonwaat verklaard worden (*a*), hetwelk dan een aanmerkelijk verlies zal geven. Wij weten, dat dit een algemeen lot is, en dat de vermindering der waarde van de specie aan eene willekeurige wijze van handelen van de baatzuchtige sarafs of bankiers en haren aanhang moet worden toegeschreven; maar men moet het des onaangezien beschouwen als een wonderlijk en woekerachtig gewin en een grooten kanker voor den koophandel in het algemeen en van ieder mensch in het bijzonder, die zich plotseling veeltijds daardoor beroofd ziet van eenige procentos aan waardij van zijn geld, dat hij, terwijl eenige weinigen schatten daarmede vergaderen, niet als met groot verlies kan uitgeven. Dat dit euvel, zoo het al niet mogt kunnen worden uitgeroeid, evenwel in eenige manier te beteugelen en palen te stellen is, wijst de order uit, welke gepubliceerd werd a° 1772, namelijk dat de ropijen van het jongst voorgaande met die van het ingetreden nieuwe jaar, gelijkstandig in waarde zouden zijn en blijven, tot dat het loopende jaar zou verstreken zijn, en men zoude zich des noods daartegen kunnen dekken, indien telkens een vaste tijd bepaald werd tot het veranderen van den stempel of het slaan en gangbaar verklaren van de nieuwe siccas, dan wel, indien het vereischt werd, daarmede te tardeeren, dat de gemeente alsdan daarvan kennis gegeven en tevens gefixeerd werd, hoe lang de loopende ropijen nog in de wandeling zouden kunnen blijven en geen batta onderhevig wezen zouden. Doch dit zoude geenzins wegnemen, dat degene, die ze tot op het einde behield, er op verliezen moet, want nabij het tijdstip van de verandering zoude althans geen saraf of niemand zoodanige ropijen willen aannemen, als hij voor'shands wist, dat zij over weinig dagen aan rabat onderhevig zullen zijn, waardoor noodwendig groote stremming in den koophandel moet ontstaan;

(*a*) Dus biljoen verklaard worden.

eene zoo wonderlijke instelling ten believe van sommige vermogende bankiers en wisselaars en tot nadeel van het algemeen, was dan wenschelijk, dat geheel en al vernietigd werd, 't welk een voornaam punt voor den koophandel uitmaken en waarvoor het algemeen aan UWedelens zeer verplicht zijn zoude."

b. *Jurisdictie.* Ook in dit opzicht werden de toegekende voorrechten geschonden, speciaal door den Hooglyschen Fausdaar. „Lieden", luidde het in de vermelde Memorie, „die zich onze onderdanen en inwoners noemen, reclameeren zeer gretig onze protesten, wanneer ze het ongeraden oordeelen voor de Moorsche vierschaar te recht te staan, en hoe menig bewijs zouden wij niet kunnen te berde brengen, dat de Directeur verzocht of gedemandeerd is, sommige verschillen te onderzoeken, naar billijkheid te beoordeelen en te beslissen; hetwelk op zich zelf genoeg doende zoude zijn, om aan te toonen, dat men geoordeeld heeft ons te competeeren een effectief punt van rechtsoefening omtrent onze ingezetenen; schoon daarenboven in a° 1766 aan de Compagnie door den nawab Seïf Eid Doula Seyid Negabst Alickan verleende sunnud, woordelijk dicteert:

Dat de Houglysche Fausdaar, noch zijn Dewaan of eenige andere, van de inwoners van Sinsura, Mirziapoor en Baranegger, als onder de Hollandsche Compagnie hoorende, geen boete zal mogen nemen of eenig geweld aandoen, dan wel hunne bedienden zenden om deze of gene der Rayats te apprehendeeren en na den Houglyschen Derbaar te brengen, maar alle zaken, die er voorkomen, moeten overlaten aan de decisie van den Hollandschen Directeur, die ook zoo dikwijls als de Fausdaar over deze of gene laat klagen, de zaak behoorlijk zal moeten onderzoeken.

„Hetwelk zeer duidelijk bepaalt het gezag, dat we hebben over ingezetenen onzer Koloniën. Hoe tegenstrijdig is nogthans hiertegen meer als eens geweest de wil en begeerte van verscheidene, sedert te Hougli geresideerd hebbende Fausdaars! Hoe menigmaal is 's Comp^s. handel niet bedreigd, met het allerfataalste gevolg, omdat men tegensprak de openbare krenking van dit zoo duidelijke privilege? Wij zouden vervallen buiten de termen van beknoptheid, ons bij de inrigting dezes voorgesteld, indien wij alle gepasseerde bijzonderheden in dezen kwamen te herhalen. Wij verkiezen liefst die daar te laten; maar wij vermeenen, daar hetgeen voorsz. staat, te mogen beweren, dat de respective Fausdaars over ons en onze onderhoorigen geene onbepaalde autoriteit of vage wil toekomt. Criminele lijfstraffelijke zaken of capitale delicten uitgezonderd,

vermeenen we te moeten en te mogen insisteeren op de ongestoorde oefening van civil of burgerlijk huisregt, medebrengende het punieeren van misdaden, die minder als doodstraf includeren. Uit dien hoofde dringen wij ook bij UwEdelen aan, om billijke reflectie op dit gedeelte van onze privilegen en wij verzoeken op den Fausdaar eens vooral, zòò een strikte en positieve order, dat we daardoor mogen gedekt zijn tegen alle captiën, chicanes, kwellingen, overlast, smaad en kleinachting, in één woord tegen alle geweldenarijen, vexatoire procedures en molesten, strijdig met de goede orde en onbestaanbaar met de zoo duur verkregen voorregten." (a)

c. *Tollen.* Onze handel was hiervan vrij, behoudens dat bij uitvoer uit de factorijen gevorderd werd 2½ pCt. der waarde, eene belasting, die *bagbender* heette. Alle de door de Nederlandsche schepen in- en uitgevoerde goederen gingen de tollen overigens voorbij op passen of *dastek's* (desteks). Andere verplichtingen hadden we niet, behalve dat we na de treurige jaren van ons verval, de Engelsche schepen moesten salueeren, en wijl daarover telkens onaangenaamheden rezen, gaf de Hooglysche directie last, dat de schepen maar steeds de vlag zouden voeren. Intusschen waren vanwege het inlandsch bestuur, altijd door het Engelsche gedekt, tal van strandwachten opgeworpen, die onze schepen onder allerlei voorwendsels visiteerden. Ook hierover, gelijk wij ons zullen herinneren (b), beklaagde zich de Directie in hare Memorie van grieven: „Want," schreef ze, „nademaal wij kunnen volstaan met de betaling van de vastgestelde tol aan de eerste gewone tolplaats en tot bewijs van dien onze vaartuigen van desteks voorzien, na vertooning van hetwelk ze overal moeten passeeren en repasseeren, zoo kunnen de voornoemde onwettig, hier en daar opgeworpen strandwachten, zich niet aanmatigen de ged. vaartuigen, vele dagen na den anderen op te houden en geld af te persen, zonder hetwelk te voldoen, men zelden of nooit vrij komt; dan hetwelk gezegd kan worden, niet alleen zeer hinderlijk voor de Compagnie of particulieren, maar ook gansch onbetamelijk en derhalve ten hoogste strafbaar te zijn."

(a) De in deze verhandeling dikwerf voorkomende *fausdaar*, ook geschreven *foujdar* of *phousdar*, oorspronkelijk een militair bevelhebber (*fauj* = een militaire macht, *fauj-dār* = iemand, die zulk eene macht ter zijner beschikking heeft), was in Indië onder de Mogol-regeering een ambtenaar belast met de politie en jurisdictie in crimineele zaken.

(b) Zie bl. 325—327.

In 1785 trachtten de Engelschen de vaart nog meer te bezwaren, maar daarvan werd afgezien op de vertoogen der Hooglysche directie, en ook op het verzet van den Nawab, die destijds nog eenigszins door het Britsch bestuur ontzien werd.

d. Op bl. 311—312 deelde ik mede, dat tengevolge der gebeurtenissen van 1757 Engeland den uitsluitenden handel in *salpeter* van den Nawab erlangde. We beriepen ons daarentegen op een firman, waarbij den Nederlanders de vrije inzameling was toegestaan. Het geschil hierover eindigde met bevelen uit Europa, ingevolge waarvan jaarlijks, te beginnen in 1763, aan ons zou geleverd worden het aandeel der Ned. O. I. C. in de generale inzameling, bedragende 23000 *maunds* (*a*). De quantiteit was minder dan Holland had gevorderd, maar ook hier scheen beter een half ei dan een leege dop. „Niet dat het gehaperd heeft", luidde het in de Memorie van 1775, „aan onze vertogen of bezwaarnissen; daarvan draagt het jongst gepasseerde jaar zelfs nog getuigen. Toch, behaagden het UwWelEdelen", voegde onze directie het Calcuttasche bestuur toe, „ons te antwoorden, dat zonder Uw eigen bevoegdheid te kort te doen, er geen verandering in de voors. ingeslopen, doch nimmer vastgestelde, schikking kon gemaakt worden. Wij verzoeken Mijne Heeren te mogen opmerken, dat die tegenwerping zeer veel van haar kracht zal verliezen, als UwEdelen ons met der daad regt gelieven te doen wedervaren. Want UwEdelen gelieven in de eerste plaats te overwegen, wat de provincie Behaer jaarlijks oplevert en wat daarvan, door ongewettigde particulieren wel ingezameld en vervoerd wordt; ten anderen, hoe dat in vroeger dagen, wanneer onze beide Compagniën, met die der Franschen in contract stonden, ieders benoodigdheid overvloedig uit de genoemde recolte was te vinden; ten derden, dat het door UwEdelens gestelde verbod op den afvoer van salpeter, die niet gestookt is in de landen van Souja Ud Daulah, weinig of niet aan de intentie zal voldoen, als men gelooft, dat Souja Ud Daulah's provinciën in verre na niet komen op te leveren,

(*a*) *Maund*, Hindoesch *man*, is eene oud-Babylonische maat geweest, bedragende $\frac{1}{80}$ van een talent. Het woord verspreidde zich over de geheele oude wereld, b.v. als *men* of *mna* in de Egyptische hieroglypen, *emna* of *amna* in het Coptisch, *māneh* in het Hebreeuwsch, *mina* bij de Romeinen. De Arabieren brachten het woord naar Vóór-Indië. De Portugeezen veranderden *man* in *mão*, waarvan de Engelschen eerst maakten *maune*, en allengs *maund*, vermoedelijk naar aanleiding van het oud-Engelsche *maund*: een soort van groote mand, houdende acht balen. Linschoten, op een dwaalspoor gebracht door het Portugeesche *mão*, zocht er de beteekenis van *hand* in. Wij schreven *maon*.

hetgeen wij denken, dat, onder dien naam, van Pattena afgescheept en particulier uit het land vervoerd wordt. Dit alles Mijne Heeren, onzijdig ingezien, zal UwEdelen klaarlijk overtuigen van de regtmatigheid onzer klagten over het klein gedeelte, dat wij uit de salpeter genieten. Wij stemmen toe, dat natuurlijk zal overblijven de vraag of de Ed. Engelsche Comp., ter zake van hare presente situatie geen regt heeft op een grooter aandeel in de salpeter als andere met Haar gelijk standig tot den inzaam van dien geprivilegeerde natiën. Het uitsluitend regt, waarvan zij, na Calcutta's verovering door lord Clive meester werd, verschafte Haar, gelijk de Heeren Directeuren in Engeland zelf hebben beweerd, een middel om even als in vroeger dagen door Hadsje Ahmad en Chodja Wazid werd gedaan, de salpeter te monopoliseeren, en anderen daarvan naar zinnelijkheid te gerieven. Maar sedert dat welm^de^ Engelsche Oost-Indische Compagnie van dat regt heeft gerenuncieerd; sedert dat hare wil volstrekt is geweest, dat de Nederlandsche Comp. in den salpeterhandel als van ouds met Haar gelijk voorregt zou genieten, en sedert de herhaling van die bevelen, was niets billijker, niets regtmatiger en voor beider belang overeenkomstiger en dienstiger, dan het beramen van een toereikend middel om de verdeeling der recolte met meer evenredigheid te doen, en het is ook geweest in die verwachting, dat in September 1766 onzentwegen, aan het Calcuttaasch ministerie ter goeder trouw verklaard is, onze opinie, dat om de salpeter niet in prijs te doen rijzen, het convenabelst was, dat het regt van de voorsz. Perwanah niet verbroken, maar dat de inzaam door een der Europeesche natiën voor gemeene rekening gedaan wierd, gelijk in a° 1745 de overeenkomst geweest is. Wij blijven nog bij dat gevoelen en wij vermeenen, dat het toen gemaakte contract tot een grondslag zou kunnen dienen, om indien UwEd^s^ het kwamen goed te vinden daarover nader te handelen en van eene effectieve vrijheid ook in dit artikel, de Nederlandsche Compagnie te doen jouisseeren."

Er kwam echter geene verandering. Nog bij missive dd. 4 Mei 1791 van den Calcuttaschen raad aan den directeur Titsingh te Chinsurah werd medegedeeld, dat de 23000 maunds jaarlijks zou geleverd worden te *Calcutta* of op *Diamond Harbour* tegen den prijs van sic.-rop. 3.8 per maund, of met alle ongelden 3¼. Aangezien de marktwaarde was 8½, genoten we echter toch nog over die 23000 maunds eene winst van 100/m ropijen.

e. Evenzeer hadden de Nederlanders op grond van firmans jaren lang genoten de uitsluitende inzameling van het *opium* in Bengalen, dat de Compagnie door voorschotverstrekking zooveel mogelijk opkocht. De gebeurtenissen van 1757, die aan de Engelschen zulk een overwicht schonken, leidden er toe, dat ook van die zijde de opiumhandel de aandacht trok, met welken handel te voren de Britsche O. I. C. zich niet had ingelaten. Nog slechts een paar jaren ging de Nederlandsche handel ongestoord voort, toen met de vernederingen van 1760 de opstokerijen en de tegenwerkingen van Engelsche zijde vruchten begonnen af te werpen. Waren van 1745 tot 1750 ingekocht 19804 kisten, van 1760 tot 1776 bedroeg dit slechts 8180, alzoo een achteruitgang van 11624, gemiddeld dus 726 kisten 's jaars.

„Particuliere negotianten", luidde het in de Memorie van 1775, gericht aan den Calcuttaschen raad, „hebben zich met geweld gedrongen in deze negotie en het ingekankerde kwaad van zich den voorrang te bezorgen, heeft daaraan toegebragt een ongelooflijk nadeel. Reeds was het tot dat uiterste gekomen, dat onze gomastahs geen geld van ons meer dorsten aannemen en het weinige, dat men als ter sluik kon bekomen, moest tegen enorme prijzen worden ingekocht. De menigte van liefhebbers en hare wijze van handelen, verhinderden ons volstrekt voldoening te erlangen van hetgeen ons te bezorgen of in te koopen werd gedemandeerd. De influentie en het ontzag voor alle zulke onderkruipende handelaars bederven den prijs niet alleen, maar het geweld en de onderdrukking hebben de cultuur van dat kostbaar product werkelijk verhinderd en doen verlaten, terwijl zoo wel de cultivateur als de koopman en de landheer beroofd wordt van het voordeel, dat anders hem onbetwistbaar zoude toevloeijen uit een zoo precieus artikel van negotie. Wij mogen derhalve verwachten, dat ook dit point, gedijende, voor zoo verre onzen inzien betreft, tot merkelijk voordeel van het land en diens revenuen, UwerEdelens attentie krachtdadig zal opwekken ter verijdeling van allen toeleg op monopolie en dwinglandij in dit artikel, hetwelk dan ook voor ons, die tot dien inzaam naar eigen keuze, uit de eerste hand geprivilegeerd en geauthoriseerd zijn, den weg zal banen om ongehinderd onze benoodigdheid 's jaars te kunnen inzamelen."

Uit het op bl. 329—330 medegedeelde weten wij, dat de Calcuttasche regeering op onze klachten, in de Memorie vervat, eene order uitvaardigde om den handel in de producten des lands van de Neder-

landsche Compagnie niet te belemmeren. Daar wij vooral uit het *Patnasche* het opium kregen, trok het de aandacht van ons opperhoofd aldaar, Gregorius Herklots, dat dit bevel, hetwelk wel in de Lijnwaaddistricten werd gepubliceerd, niet in de Opiumdistricten was verbreid (*a*). Dientengevolge vroeg hij er bij brief dd. 30 Augustus 1775 (*b*) inlichting over aan de Britsche directie te Patna, waarop hem het volgend antwoord gewerd:

We have had the honour to receive your letter of the 30st Instant. The orders of the Honbl., the Governor-General and Council of Fort William, respecting a general freedom of trade have been long since published in the different Purgunna's of this Province, but as the opium forms a considerable branch of the Company's revenue, and is by no means esteemed an article of public commerce, We do not think ourselves authorized to countenance any person in the provision thereof, without the express directions of our superiors, and to satisfy you of our inability to comply with your request, we enclose you a copy of a publication, made by their orders the 23 May last.

Deze publicatie hield eene oproeping in van de Calcuttasche regeering tot het houden eener aanneming op den 15n Juni voor "de bezorging van de geheele kwantiteit van den amfioen, vallende in de provinciën van Behar, Niapoer en Gazipoer". Alzoo, terwijl in April de Calcuttasche regeering onze directie had verzekerd, dat we allerwegen vrijheid zouden erlangen om in 's lands producten handel te drijven, sloot ze er een maand later het gewichtigste artikel van uit!

Niettemin zond Herklots in October, overeenkomstig gewoonte, zijne inlanders naar de districten om contracten met de opiumplanters, *coorries* geheeten, te sluiten voor de levering van opium, waarbij dan tevens voorschotten werden verstrekt. Onze tusschenpersonen, gomasta's, zagen zich door de planters met open armen ontvangen, maar midden in hunne werkzaamheid werd de te Fulwary zich bevindende gomasta met twee van zijn volk en den planter, bij wien hij aan huis was geweest, door oppassers van den Britschen amfioen-aannemer, een zekeren Griffith, mishandeld en opgebracht naar Griffith's woning, waar zij eerst na eene duchtige vermaning te

(*a*) Verg. bl. 321—322. Vandaar het kleine misverstand in BAUD's *Opium*-proeve op bl. 138, dat het bevelschrift enkel de opheffing beval van de hindernissen betrekkelijk het inkoopen van *lijnwaden*.

(*b*) In BAUD's *Opium*proeve, bl. 138, staat 31 Augustus 1775.

hebben gekregen, weder losgelaten werden, onder bedreiging van erger, indien zij zich op nieuw met deze zaken durfden inlaten.

Herklots wendde zich hierover bij brief van 14 October 1775 tot het Britsch bestuur te Patna, waarop hem den 16n bericht werd, dat volgens de bij den brief gevoegde publicatie dd. 14 September t. v. van de Calcuttasche regeering, de heer Griffith uitsluitend de opkooper gedurende het loopende seizoen van het opium was geworden; vandaar, berichtte men, het gebeurde te Fulwary: „we cannot", besloot het schrijven, „under the present restrictions suffer any person to interfere with the contractor on any account whatsoever."

Onze klachten leidden er toe, dat de Calcuttasche regeering voor het vervolg 900 maunds (450 kisten) 's jaars toestond, die we te Patna konden krijgen tegen denzelfden prijs, dien de Engelsche Compagnie aan hun contractant betaalde, indien we het opium wilden aannemen, gelijk het uitviel, dus ongesorteerd; doch wenschten we sorteering, dan zouden we moeten betalen den prijs, welke voor 1775 betaald was aan 's Compagnies leverancier; eene jaarlijksche bedeeling van de Engelsche administratie, die natuurlijk geheel iets anders was dan het recht van vrijen inkoop, hetwelk we immer hadden uitgeoefend. Toen onze Directie er tegen op kwam, vorderde de Calcuttasche regeering bij brief dd. 7 Februari 1776 om ons recht op den rechtstreekschen inkoop te bewijzen (*a*). Hieraan werd bij schrijven dd. 16 d. a. v. voldaan, doch nu kreeg men geen verder bescheid, waarom in April de heer Jacob Eilbracht andermaal naar Calcutta werd gezonden, die eene conferentie met den Britschen landvoogd had op den 30n April. Eilbracht bracht er een verslag over uit aan zijne directie den 1n Mei, waarin het volgende voorkwam.

De landvoogd toonde eerst niet te weten, dat er nog brieven van ons te beantwoorden vielen; daarna sloeg hij het notulenboek op, „dat ZijnEdele eigenhandig houdt in de vergadering", en hieruit bleek, dat het schrijven van den 16n Februari nog geen onderwerp van behandeling was geweest. Eilbracht herinnerde er den landvoogd aan, dat de opiumhandel reeds jaren lang door ons was gedreven en dat men nog lang 800 à 1200 kisten had weten machtig te worden, doch dat later de inkoopen van jaar tot jaar verminderd waren en zelfs nu geheel belet werden. De heer Hastings erkende, dat wij door de gebeurtenissen van 1756 en volgende jaren in ongunstiger

(*a*) Zie den brief op bl. 211 van Baud's *Opium*proeve.

toestand waren gekomen, doch de zaken waren nu zóó verward, dat er niets onbillijks in scheen om ons een bepaald tantum toe te kennen, dat we eenige jaren lang bij vrijen inkoop ook hadden verkregen. Eilbracht merkte op, dat zoo onze directie toestemde om in twee voorname artikelen van haar handel, het salpeter en opium, eene bepaalde hoeveelheid van de Britsche administratie aan te nemen, men „volstrekt afhankelijk raakte van de Engelsche Compagnie en dat tot zulke geringe portiën". Hij deed verder een beroep op de persoonlijke welwillendheid van den Gouverneur-Generaal, waarop deze zeer ernstig antwoordde, van wel te wenschen, dat hij ten opzichte van de Hollandsche Compagnie kon handelen volgens zijn volstrekt verlangen, maar dat het niet alleen aan hem stond; dat het hem verdroot onze klachten aan de vergadering te moeten overleggen, daar hij overtuigd was gedurende zijne regeering bewijzen van goeden wil te hebben getoond en dat hij daarmede zou voortgaan, dan dat hij daarin ook tekort zou kunnen schieten; dat wij mogelijk nog in dit jaar, mogelijk in het toekomende, zien zouden, hoe ver zijne genegenheid zich tot ons uitstrekte, maar ZijnEdele geene verzekeringen of beloften vooralsnog kon doen; dat de te verwachten orders uit Europa een merkelijken invloed konden hebben op de Nederlandsche Compagnie, hetwelk — naar Eilbracht vermeende te begrijpen — ook eene reden was, dat men den brief van 16 Februari nog niet beantwoord had; dat het privilege aan Mr. Griffith alleen *op dit jaar* betrekking had, waarom er zeker voor dat tijdvak geene verandering kon verwacht worden, noch vermeerdering van de hoeveelheid amfioen zoude te krijgen zijn.

De audientie liep af met de belofte van den landvoogd, dat de regeering spoedigst een schriftelijk antwoord zou zenden met opgave van de gevorderde prijzen. De landvoogd, naar de vergadering gaande, zond nog een briefje aan Eilbracht, waarin werd medegedeeld, dat Mr. Griffith ontving voor het opium 95 sicca ropij per maon en $2\frac{1}{2}$ pCt. commissie op het bedrag der verkoopen in Calcutta.

Aldus werd in November 1776 door ons uit den Britschen voorraad te Patna verkregen 900 maunds gesorteerde amfioen tegen den prijs van 1775.

Ziehier een staatje over 20 jaren van het uit Patna naar onze directie te Chinsurah gezonden opium, afgesloten op den 26n October 1776:

Jaren.	Kisten.	Ponden.
175$\frac{6}{7}$	1400	174000
$\frac{7}{8}$	1396	173420
$\frac{8}{9}$	1400	174000
$\frac{9}{10}$	1346	171900
176$\frac{0}{1}$	422	63552
$\frac{1}{2}$	309	46350
$\frac{2}{3}$	215	32250
$\frac{3}{4}$	421	63150
$\frac{4}{5}$	510	76500
$\frac{5}{6}$	1002	150300
$\frac{6}{7}$	738	110700
$\frac{7}{8}$	801	120150
$\frac{8}{9}$	514	77100
$\frac{9}{10}$	771	115650
177$\frac{0}{1}$	264	39600
$\frac{1}{2}$	269	40350
$\frac{2}{3}$	394	59100
$\frac{3}{4}$	384	57600
$\frac{4}{5}$	500	67500

Nadere dringende vertoogen hadden geene andere uitwerking dan dat men eene onbeduidende vermeerdering kreeg, welke voornamelijk te danken was aan gouv.-gen. Warren Hastings en den Nederlandschen directeur Ross. Hoezeer de klachten der Nederlanders tegen de willekeurige behandeling niet ophielden, ontweek de Calcuttasche raad ze steeds door zich op het oordeel zijner Londensche meesters te beroepen, wier beslissing echter nooit inkwam. Eindelijk werd bij brief dd. 31 Januari 1787 van Engelsche zijde op een verzoek om toewijzing van 1000 kisten geantwoord, dat wij voor dat jaar konden beschikken over de helft, en wel te *Calcutta*, zoomede in den staat, zooals die zich op de vendutie van de Britsche Compagnie zou bevinden en tegen den prijs, dien de maatschappij zelve er voor had betaald. Deze levering van 500 kisten kwam ons dientengevolge op 160 sicca-ropijen per stuk te staan. Lord Cornwallis, de Britsche landvoogd, beloofde deze levering van jaar tot jaar te zullen doen plaats vinden, doch „uit gunst precario en zonder eenige verpligting te erkennen" (*a*).

f. In Europa trachtte ook onze diplomatie verbetering in

(*a*) Bijdr. E. bl. 184.

deze treurige toestanden te brengen, doch evenzeer zonder het geringste gevolg. Het laatst kwam de zaak ernstig ter sprake, eenige jaren vóór de revolutie van 1795. Terwijl namelijk eene machtige partij in onze republiek voor toenadering naar Frankrijk werkzaam was, wendde Engeland pogingen aan om ons daarvan terug te houden, en speciaal om door eene handelsovereenkomst de meeningen ten gunste van Groot-Britannië te doen keeren. De onderhandelingen werden te 's-Gravenhage van Britsche zijde gevoerd door den gezant, William Eden, lord Auckland, en van Nederlandsche zijde, onder leiding van raadpensionaris Mr. Laurens Pieter van de Spiegel, door den griffier der Staten, den heer H. Fagel, sedert 1744 bij Hunne Hoogmogenden werkzaam, doch die midden in de onderhandelingen op 85-jarigen leeftijd, den 19n October 1790 overleed. "On this occasion of the poor Greffiers death", schreef de gezant aan den raadpensionaris (*a*), in een tijd, toen wij aan raadgevingen van vreemdelingen gewoon geraakt waren, "I much hope that the Prince in the kindness and support, which he may give to the young Greffier, will feel that it is both becoming and usefull to the good conduct and future energy of Government, that the arrangement should pass thro' your hands; and that the young Greffier, who is already so much and so cordially attached to you, should have the satisfaction of receiving farther obligations from you in this critical moment of His life."

Die *jonge griffier* was de kleinzoon van den overleden titularis, ook 'n H. Fagel, die aldus reeds op de hoogte werd gebracht van onze koloniale belangen, welke hij later als gezant van koning Willem I gedurende de jaren 1814—1824 nog zoo dikwerf zou te behartigen hebben.

Bij de onderhandelingen nu over dit z. g. "commercie-tractaat", ontkende lord Auckland aanstonds eenige gehoudenis tot het inachtnemen jegens ons van de firmans, die de voormalige inlandsche souvereinen aan de Nederlandsche O. I. C. hadden verleend; maar dit behoefde natuurlijk niet te beletten, dat Engeland uitdrukkelijk bij tractaat eenige voorrechten bleef toestaan, gelijk dan ook werd voorgesteld. De ontworpen bepalingen konden echter niet geheel en al de goedkeuring onzer commissarissen wegdragen. *Le prix actuellement payé par la nation française*, gelijk het voor het aan ons te leveren *opium* en *salpeter* in art. 10 luidde, meenden zij in

(*a*) Bl. 615 dl. IV *Vreede*.

hunne door Van de Spiegel opgemaakte bemerkingen dd. 4 Maart 1791, "is volgens informatie hooger, dan de prys, waarvoor de Compagnie tegenwoordig de opium en salpeter van de Engelschen ontvangt. Ook moet de opium en salpeter te Calcutta geleverd worden, en de opium moet Behaarsche zijn." En nader:

"Ad art. 9. Commissarissen hebben opgegeven den inhoud van "alle de Privilegiën aan de Compe door de oude Souvereinen van "het Land gegeven, en door het Engelsche Gouvernement gecon-"firmeerd, welke hier behoorden geïnsereerd te zijn, en het 10de "Art. te beginnen met de woorden: *en outre*.

"Ad art. 10. De prys van de opium en salpeter te bepalen: de "plaats der leverantie behoort ook bepaald te zyn, van de salpeter "te Chinsurah of Calcutta, en van de opium op Calcutta; gelijk "geschied is sedert de Conventie, dat de Nederlandsche Compagnie "zoude afzien van de inzameling van opium, en dezelve van de "Engelschen zoude ontvangen tegen 125 ropyen per kist. De opium "moet ook Behaarsche zijn." (*a*)

Het handelstractaat kwam tengevolge van de treurige politieke omstandigheden dier dagen niet tot stand en zoo bleven onze voorrechten afhangen van het goedvinden der Britsch-Indische regeering, die ons evenwel in het genot liet van de 23000 maunds salpeter tegen 3.8 of 3¾ sicca-ropijen en de 500 kisten opium tegen 160 sicca-ropijen de kist, totdat met het jaar 1795 al onze Hindostansche factorijen te loor gingen (*b*).

X.

Vergeefsche strijd van commissaris Van Braam te Chinsurah voor de terugerlanging der voorrechten, voorheen behoorende aan die factorij: 25 Augustus — 2 November 1817.

Gelijk uit de voorafgaande uiteenzetting blijkt, ontleende het bezit onzer voormalige factorijen uitsluitend zijne beteekenis aan

(*a*) Zie *Vreede*, dl. III (1876), bl. 637 en 639. Het verschil tusschen de hiervermelde 125 ropijen en de op bl. 341 medegedeelde 160 ropijen per kist kan ik niet verklaren.

(*b*) Zie wat Chinsurah's „Vermeestering" betreft het IIe hoofdstuk op bl. 24 van De Reus' artikel, vermeld op bl. 331 hiervoor.

de in den loop der tijden toegekende voorrechten. Toen derhalve bij de onderhandelingen, die tot het koloniaal tractaat van 13 Augustus 1814 leidden, het beginsel was aangenomen, dat Engeland ons de koloniën enz. zou teruggeven in den staat, waarin zij zich vóór den oorlog bevonden, hing het geheel van het beleid der Nederlandsche diplomatie in die dagen af, om bij de erkenning, dat we de factorijen zouden terugerlangen, de vraag te stellen, *tot hoever dit ook het weder verkrijgen der vroeger genoten voorrechten insloot.*

Onze onderhandelaar was de heer *H. Fagel* van 1791, nu gezant te Londen, terwijl aan het hoofd van Buitenlandsche Zaken te 's-Hage stond *Van Nagell*, in den Compagniestijd tot het revolutiejaar 1795 gezant te Londen en dientengevolge mede in de onderhandelingen over het „commercie-tractaat" betrokken geweest. Doch de heeren toonden van die gansche quaestie der voorrechten niets meer te weten, er althans niet aan te denken, zoodat het tractaat van 13 Augustus 1814 ons de Hindostansche factorijen teruggaf, zonder melding te maken van de punten, waardoor juist haar bezit nog gewenscht kon geacht worden, uitgezonderd *Bernagore*, hetwelk ook zonder die voorrechten van belang mocht heeten, doch dat de heeren, in onkunde omtrent de betrekkelijke waarde der bezittingen, aan Engeland bij datzelfde tractaat afstonden.

Het is daardoor voor onzen commissaris Van Braam een zeer moeilijke strijd geweest om althans eenige dezer voorrechten uit de schipbreuk te redden.

Den 25n Augustus 1817, toen nog geene ernstige dienstbesprekingen hadden plaats gevonden, kreeg de commissaris gelegenheid om op eene particuliere audientie bij vice-president Edmundstone, over de Nederlandsche belangen in Hindostan te spreken (*a*) en daaronder die „waarmede onze bezittingen in Bengalen bevoorregt waren geweest, speciaal over den afstand der salpeter en 500 kisten opium tegen inkoopprijzen en over de schikkingen wegens de overgave onzer possessiën, zoo in Bengalen als op de kust van Coromandel en Suratte". Edmundstone antwoordde, dat de op bl. 292—293 vermelde commissaris Forbes deze zaken nader zou behandelen. „Dat", vervolgde echter Van Braam zijn rapport aan Batavia van 29 Augustus 1817, „ten aanzien van den afstand van salpeter, als bevorens, zulks geen

---

(*a*) Verg. bl. 293.

gevolg meer konde hebben, wijl de Engelsche Compagnie, van de monopolij van dat artikel had afgezien, en even als andere particulieren, de benoodigde hoeveelheid daarvan op de bazaar of publieke markt moet koopen, en ons Gouvernement evenals alle andere particulieren zulks aldaar konde krijgen; ten aanzien van den afstand van opium hij zich niet dorst te expliceeren of daartegen een stellig verbod van de bewindhebberen der Compagnie was, om dezelve aan het Nederlandsche gouvernement als bevoren af te staan; maar dat zulks zeker het geval was met de Denen, als ook met de Franschen, volgens het nader gesloten tractaat van den 7 Maart 1815, waarvan copie hiernevens gaat (*a*), dat er ten aanzien der in- en uitgaande regten geene verandering konde plaats hebben, wijl de Franschen en Denen daaraan reeds gesubmitteerd waren en er ten onzen aanzien geene verandering konde gemaakt worden, doch dat de commissaris Forbes gechargeerd was, over alle punten te handelen, aan wien ik mijne belangen nader konde voordragen. Dat wijders, ten aanzien der etablissementen op de kust van Choromandel en Suratte, de raad van Calcutta geene superieure magt voor dezelve bezat, en mij omtrent de Nederlandsche belangen moest refereeren aan de locale gouvernementen op die plaatsen, welke, even gelijk als hierbij voorkomende difficulteiten dezelve aan de decisie van den Gouverneur-Generaal moesten voordragen; en mij dan ten dien sujette aan dezelve moest addresseeren. Op de belangen van het Nederlandsch gouvernement zoo veel mogelijk aangedrongen hebbende, ontweek", vervolgde Van Braam, "de heer Edmundstone steeds met de uiterste vriendelijkheid, mij omtrent het een of ander punt eenig decisief antwoord te geven, en zeide, dat op mijne reclames zeker alle regard zoude geslagen, en navolgens de daaromtrent ontvangen bevelen gehandeld worden."

Gelijk ik op bl. 293 mededeelde, had Van Braam den 26n Augustus de officieele mededeeling ontvangen van Forbes' benoeming tot commissaris. Den 2n September dat stuk overlezende, trok het zijne aandacht, dat daarin slechts van de overgave van Chinsurah met onderhoorigheden werd gesproken, en dus niets van de voorrechten werd gezegd. Dit maakte hem vooral ongerust wegens het onvermeld laten van de op bl. 334 vermelde tollenquaestie. Over

---

(*a*) Het herhaaldelijk in deze quaestiën aangehaald tractaat vindt men o. a. in *Martens' Suppl.* dl. VI (1818). Het *Supplément* heet ook wel *Nouveau Recueil*, waarvan dit deel het IIe uitmaakt.

bewaarnemingsargument, onder herinnering van het op bl. 291 medegedeelde, dat van Benkoeleesche zijde de kosten der bewaarneming van Padang zou geëischt worden, wees hij er op, dat dan ook die vordering, zoo te berde gebracht, kon afgewezen worden (*a*). Dat C. C. G. G. Van Braam's beroep op de bewaarneming, met het oog op de gevolgen ten aanzien van Padang vreesden, bleek ons van elders (*b*). Overeenkomstig diens advies zonden zij nu echter aan Raffles (toen deze inderdaad Padang geweigerd had over te geven, wijl onze commissaris Du Puy weigerde de kosten van bewaarneming te erkennen) den brief van het Calcuttaasch bestuur, waarin deze aangelegenheid werd behandeld (*c*).

Intusschen had Van Braam zich bij schrijven dd. 13 September mede gewend tot den Britsch-Indischen landvoogd, die, naar ik op bl. 292 mededeelde, bij het leger in de binnenlanden was. Kennisgevende van zijne aankomst, berichtte de commissaris, dat de door hem opgevraagde voorrechten door den Calcuttaschen raad werden geweigerd. „Mais", vervolgde hij, onder overlegging der gevoerde correspondentie, „comme je n'ai pu me soumettre à cette réponse et que par mon silence, je donnerai peut-être sujet de faire croire que je renonçais à ses reclames, je les ai renouvellés, me fondant sur les raisons sur les quelles je crois pouvoir baser ces reclames. Je prends la liberté de soumettre à l'inspection de Votre Excellence la correspondance tenue à ce sujet, la priant de vouloir juger elle-même les raisons sur lesquelles je fonde mes arguments, ne doutant pas que Votre Excellence sera pénétrée de l'équité de cette cause, et ne fera aucune difficulté pour la représenter sous un aspect favorable en Angleterre, afin d'obtenir la restitution des privilèges susmentionnés."

Natuurlijk, dat wij hiermede niets verder kwamen. Bij een brief, gedagteekend Kamp Akburpore, 18 October 1817, door Van Braam den 2[n] November d. a. v. ontvangen, schreef lord Moira hem het volgende:

(*a*) „Bij het nadenken", schreef hij nl., „op het antwoord van den Vice-President in Rade hiervoor gemeld op mijne reclame op de conventie van anno 1795, geeft hetzelve een vasten grond tot ontwijking van soortgelijke reclame, welke de Engelschen mij te Bencoolen wegens Padang te kennen gaven, en waarvan ik de eer had Uwe Excellentie bij mijne missive van die plaats, gedagteekend den 19[n] Juli N° 2 te informeeren. En gevolgelijk volkomen hunne reclame op dien grond omverrewerpt."

(*b*) Zie noot 9 bl. 242, *Padang*; ov. 38.

(*c*) Zie bl. 261 *Padang*; ov. 57.

I have the honor to acknowledge the letter of the 13th September with which you have favored me.

2. It is matter of regret to me that I should, by my absence from Calcutta be for some time deprived of the satisfaction of seeing you, but I beg you to be assured that my estimation of your character causes it to be particularly qualifying to me, that you should have been selected to receive the restored Dutch possessions in this country.

3. I lament that I cannot see your claims on the part of His Netherlandish Majesty in the light that you do. The argument of the Honorable the Vice-President appears to me unanswerable. The war which took place between Holland and England unquestionably extinguished all existing engagements. The restoration of the territorial possessions cannot revive commercial arrangements unless their reestablishment be specially stipulated in the Treaty. In the present case there is not an expression which can justify the inference of any such intention and the indulgences would be in themselves extravagant to grant. Therefore I am under the necessity of concurring in opinion with the Vice-President in Council.

Van Braam zond 's landvoogds brief bij schrijven dd. 2 November 1817 naar C. C. G. G. „Uwe Excellentiën zullen daaruit zien", berichtte hij, „dat zelfs met het aanwezen van den markies Hastings ik niet in staat zoude geweest hebben in deze hier verder te avanceeren, en ook eindelijk weder naar Europa zoude zijn gerenvoyeerd geworden, alwaar ik geenszins twijfel of men verkeert op dit sujet in een geheel ander denkbeeld, wijl in de premissen van de op den 7n Maart 1815 tusschen de Engelsche en Fransche gouvernementen gesloten conventie omtrent het zout en de salpeter, het Engelsche gouvernement erkent, dat de handel in deze gewesten aan zekere regulatiën en restrictiën was onderhevig geweest, waarom men, ter vermijding van verschillen tusschen de onderdanen en agenten dier differente natiën in deze gewesten, noodig geoordeeld had eene speciale conventie daaromtrent te sluiten. En daar het Nederlandsche gouvernement die op dezelfde gronden als het Fransche gouvernement bezit, kan het mijns bedunkens (onder verbetering gezegd) in geen twijfel getrokken worden, of het Nederlandsch gouvernement heeft billijke aanspraak op de bevorens aan dezen handel geaccrocheerde privilegiën." (*a*)

(*a*) Inderdaad luidt de aanhef van het op bl. 344 noot *b* bedoeld tractaat aldus: „This trade in salt and opium throughout British Sovereignty in India having been subjected to certain regulations and restrictions, which, unless due provision be made, might occasion differences etc."

XI.

Staat der Bengaalsche factorijen onder het Nederlandsch bestuur: 1817—1824.

a. Onze eerste vestiging in Bengalen heeft vermoedelijk plaats gehad anno 1627, toen wij ons nederzetten te *Pipelie*, gelegen onder Orissa. In 1653 werd de loge op last van fausdaar „Aliebeek" in brand gestoken; wel bouwde men ze weder op, maar aangezien ze gevaar liep door de afwatering van de rivier weg te spoelen, bracht men in 1655 het hoofdkantoor over naar *Hoogly*, waar eene schoone steenen loge stond; Pipelie werd in 1675 geheel verlaten. De Hoogly-loge ging echter in 1656 ook door het water der rivier te gronde, „als in een grondelose kolk weggesonken zijnde"; men herbouwde de hoofdfactorij nog hetzelfde jaar in 's Compˢ dorp *Tjoentjoera*, aan de westzijde van de Ganges, of, zooals de Franschen het uitspraken en wij dit navolgden, *Chensura;* de Compagnie betaalde voor het bezit van dit dorp aan den Nawab f 1652 's jaars. (*a*) De handel in opium, salpeter, zijde, lijnwaden maakte de nederzetting tot eene vrij volkrijke en bedrijvige plaats, toen de hiervoren vermelde gebeurtenissen plaats vonden, die op de geheele vernietiging van het Nederlandsch gezag uitliepen. Dientengevolge was de hoofdplaats onzer factorijen in Bengalen bij de overneming in 1817 geheel vervallen. Calcutta, waardoor of waarlangs men heen moest om het 5 uur hooger de rivier op gelegen Chinsurah te bereiken, had allen handel tot zich getrokken, en de plaats ingenomen, die eertijds Hoogly en Chinsurah bekleedden. Na een zevenjarig hernieuwd bezit in Nederlandsche handen bleek die treurige staat van zaken niet verbeterd. Het jaarverslag van resident Overbeek dd. 31 Januari 1824, opgemaakt ingevolge de gouvernementsbesluiten dd. 14 en 18 November 1823, „om daarin als in een panorama met één opslag van 't oog het geheel te kunnen beschouwen"!! gaf een droevig tafereel van de toestanden. De rust der factorijen, beschreef hij, hing geheel af van die der omgevende Britsche heerschappij en deze had van niemand hoegenaamd iets te vreezen „als van de zijde van Perzië en Rusland,

(*a*) Uit de memorie van De Taillefert, medegedeeld in den aanhef van De Reus' verhandeling, aangehaald hiervoren op bl. 331.

zijnde de invloed van het laatste volk, naar allen oogenschijn, over de Perzianen even groot, als de invloed der Britten over de vorsten van Lahoor en Cabulisthan" (*a*). Fultha telde 30000 zielen, waaronder Hindoes, Mohammedanen, Portugeezen, Armeniërs, Europeesche Christenen. De resident zag geen kans om ons gezag uit „den tegenwoordigen staat van nietigheid" te verheffen. „Daar wij", leest men in dat verslag van 1824, „bijna in het midden der draaikolk liggen, weet ik waarlijk niet, wat ik ter aanmoediging zou kunnen proponeeren; mogt een oud en getrouw dienaar de taal van 't hart spreken, zou hij mogelijk zeggen: verleen de protectie aan de vlag als van ouds, onder zekere billijke bepalingen, zoo als de Franschen en Deenen doen; hij zou welligt daarbij vragen: waarom wordt het brood den kinderen van vreemden gegeven, waarom wordt alles, dat 's lands dienaren kunnen verkoopen, bezorgen, opgedragen aan dezulken, die buiten ons zijn? De middelen van bestaan, die dien verkoop en bezorging oplevert, aan hen onthouden, en Chinsurah, welke daardoor alleen een werkelijken bloei en welvaart zou genieten, daarvan verstoken?"

De hoofdplaats was destijds eene inlandsche school rijk, welke, op last van gouv.-gen. Van der Capellen gesteund werd. „Voorheen", zegt het verslag van Overbeek, „noemde men mij *protector;* doch nù komt die titel Uwe Excellentie toe, en ik leg ze aan Uwe voeten. Verwaardig U ook bij deze gelegenheid door mij den dank te ontvangen van Christen- en Inlandsche jeugd in deze residentie; zij leeren nu zeden en godsdienst door Uwe weldadigheid en bidden thans voor U, in hare dagelijksche oefeningen, als voor een vriend en weldoener."

De bevolking scheen goedaardig. De gevangenissen, getuigde de resident, „zijn hier gemakkelijk, worden wel onderhouden, en de gevangenen met teederheid behandeld"! Kettinggangers waren er weinig; hun straftijd was slechts van 1 tot 6 maanden; zij werkten aan de wegen, „doch aan hun arbeid heeft het land weinig". — Slaven had men niet, wijl slavernij door de Britsch-Indische regeering „niet geduld" werd.

De rechtspleging scheen aan de hoede van braven Overbeek wel toevertrouwd. Om den gedachtengang der menschen te leeren kennen, is wellicht het volgende niet onaardig.

's Residents secretaris, de heer Van Citters, ontmoette den 7n

---

(*a*) Kaboel.

Februari 1818 een bendi, door een Hindoe bestuurd. Mijnheer de secretaris werd bijna ten onderste boven gereden, niettegenstaande de weg voor het rijtuigje breed genoeg was om uit te wijken. Verbolgen hierover, schreef hij den 10^n^ aan den resident: „Ik wil niet ontkennen, dat ik zulks voor eene insolentie heb aangenomen, en daar het mijne gewoonte niet is eenige beleedigingen (vooral niet van eenige inlanders) te verdragen, wend ik mij tot UEdGestr. met verzoek gemelden Serivant (*a*) met eene gevangenschap van twee maanden te willen straffen en daarenboven in eene boete te willen slaan van S^a^ Ropyen 1000 ten voordeele van de armen. Ik vertrouw", besloot dit zonderlinge verzoek, „dat UEdGestr. mij deze satisfactie niet zult weigeren, dewijl de zaak (zoo ik geen regt konde bekomen) waarschijnlijk onaangename gevolgen zoude hebben, en die UEdGestr., zoowel als ik, liefst zoude willen vermijden."

De resident besliste evenwel, dat deze klacht behoorde, krachtens de voorschriften, tot de rechtspleging van den tweeden resident, waarom hij haar daarnaar verwees, overwegende: „Dat het zekerlijk noodzakelijk is, dat den inlanders worde ingeboezemd een behoorlijke eerbied voor den Europeaan in het algemeen, en voor 's Konings dienaren in het bijzonder, doch dat die eerbied het allerbeste wordt opgewekt door het ten toon spreiden van eene strikte regtvaardigheid, onzijdigheid, gelijkmoedigheid, en het beteugelen van driften; dat de aangeklaagde in deze zich te regt zou kunnen verbeelden, dat de Resident afdwaalde van die grondbeginselen, zoo hij willekeurig den gewonen loop der Justitie in dit geval stremde en hem niet, overeenkomstig de manier van procedeeren, open liet den ordinairen weg om zich te verdedigen."

Dergelijke quaestiën kwamen herhaaldelijk voor, die de Europeanen ernstiger opnamen, dan anders wellicht het geval zou zijn, wijl ze, terecht of te onrecht, vermeenden, dat ze verband hielden met de weinige achting door het Nederlandsche gezag ingeboezemd. Zoo werd dd. 10 Maart 1818 tegen een inlander, die ook al weer een Europeaan had omvergereden, eene vervolging ingesteld; overwegende, luidde het, „dat het noodzakelijk is den euvelmoed der Inlanders tegen te gaan, die zoodra zij maar rijk zijn, niet alleen veel ophef maken, maar ook terstond haar geneigdheid toonen om de Europeanen te verachten, voornamelijk als zij niet tot de Engelsche natie behooren."

(*a*) Zoo is het woord geschreven. Misschien moet *servant*, bediende, worden gelezen.

b. Onder Chinsurah ressorteerde, blijkens bl. 297, Calcapore. In dit gehuchtje had de Compagnie bezeten de "zogenaamde *Cassembazaarse loge*, een royaal en superbe gebouw, dat a° 1739 voltooijd is en de Comp. ruijm hondert drie en vijftig duijsend Ropias gekost heeft" (*a*). Na de overstrooming van 1756, waardoor de loge te Hoogly, gelijk ik verhaalde, ten onderging, heeft men er een oogenblik aan gedacht, Calcapore tot de hoofdvestiging te maken, "als niet alleen van wegens den toenmaligen voortreffelijken zijdehandel, het importantste, maar ook midden in het land en digt bij *Ragiemahol*, de toenmalige residentieplaats van het Hof, mitsgaders ook heel wel gelegen zijnde, om naar alle Comptoiren ordres te zenden, daar en tegen *Hoogly* maar diende tot een versamelplaats van alle 's Comps aan- en afgebragt wordende waren" (*b*).

Nog meer dan Chinsurah, was Calcapore in het niet teruggezonken, sinds de Compagnies vlag er onderging, tot wij nu terugkwamen om er andermaal bezit van te nemen. Voor de overgave had men den magistraat van Moershedabad, den heer Loch, aangewezen. Toen deze uit een brief dd. 3 October 1817 van den secretaris Lushington kennis kreeg, dat van Nederlandsche zijde ter overneming was aangewezen B. C. D. Bauman, kwam daarin tevens deze mededeeling voor: "Mr. Bauman is not to be considered entitled to exercise any judicial power, or other privileges implying sovereign or independent authority of Calcapore, the possessions of which can be merely admitted to communicate the privileges of a commercial Factory dependant on the British Government."

Van Braam gelastte daarop, dat Calcapore wegens dit onthouden der souvereiniteitsrechten *niet* zou worden overgenomen. De Vice-president in Rade te Calcutta deed dientengevolge dd. 21 October aan onzen commissaris berichten, dat men heelemaal niet begreep, waarom voor de overneming tegenbevelen waren gegeven. "The Vice-President in Council", berichtte hem namelijk Lushington, "is at a loss to discover under what article of the Treaty of Augustus 1814, the possession of the commercial Factory of Calcapore can confer the privileges alluded to by you, and I am therefore directed to request that you will be

(*a*) Uit de memorie-Taillefert. De dorpjes *Calcapore* en *Cassembazaar* lagen vlak naast elkaar, zoodat men in de stukken nu eens den eenen naam, dan den anderen voor onze factorij aldaar gebruikt vindt; zie o. a. bl. 310 laatste alinea. Daardoor de verwarring, waarop ik de aandacht vestigde in mijne *Hindostan*verh. noot *b* bl. 250. ov. 4.

(*b*) Uit de memorie-Taillefert.

pleased to explain the nature and extent of the privileges claimed by you to belong to the possession of that Factory and the grounds on which you demand them, in order that the Vice-President in Council may be enabled to pass a decision on your application".

Den 4n November antwoordde onze commissaris:

„J'ai l'honneur de vous informer, que je demande la restitution de Calcapoor, me fondant sur l'art. 1 du traité du 13 Août 1814. Mais je reclame cette place avec les droits, dont elle jouissait c'y devant, savoir, le pouvoir judiciel, la requisition des revenus, la levée des impôts, et tels autres, dont le gouvernement Néerlandais jouit ici à Chinsurah, ce que je comprends contenir l'exécution d'un pouvoir souverain et indépendant. Je base cette demande sur ce que Calcapoor a été possédé sur ce pied auparavant par la Compagnie Orientale Néerlandaise, jusqu'à l'année 1795, lorsque la dite possession ainsi que toutes les autres dans ces contrées ont été prises par le gouvernement Britannique. Et de plus, parce que lors de la restitution de Chinsurah ce 15 Septembre dernier, il ne s'est présenté aucune objection, pour rendre cette place, avec les mêmes droits ci-dessus mentionnés, dont elle jouissait auparavant, jusqu'à l'année 1795. Comme mes reclames sur ces points ne renferment aucun nouveau droit ou prérogative, j'espère, Monsieur, que vous ne trouverez aucune difficulté, de me faire restituer Calcapoor avec les mêmes droits dont cette place jouissait, lorsqu'elle était possédée par la Compagnie Orientale Néerlandaise."

Lushington berichtte toen den 14n November, dat het Calcuttaasch bestuur, „having maturely considered the arguments", zich verplicht had gezien den Gouv. Gen. te hooren: „on a question, involving such important consequence"; hetgeen Van Braam dd. 28 November aan Commissarissen-Generaal deed berichten „dat men deze zaak op de lange baan wilde schuiven". Wij waren echter niet de eenigen, die zich hadden te ergeren. „De Franschen", voegde Van Braam er aan toe, „verkeeren in het zelfde geval wegens hunne possessie te *Cassembazaar*, vlak naast Calcapoer liggende, als de Nederlanders, weigerende men hun ook die plaats met de bevorens genotene jurisdictie enz. over te geven. De heer Dayot, intendant-generaal van Pondichery, onlangs alhier van daar gekomen, bij regeling zijns overledenen broeders zaken alhier, heeft mij geïnformeerd, dat bijaldien het Engelsche Gouvernement blijft weigeren om hem die plaats (*a*) als bevorens bezeten, over te geven,

(*a*) Dus *Cassembazaar*.

hij weigeren zal dezelve over te nemen en zijn protest daartegen zal inzenden."

Zoo bleef de zaak hangende, terwijl een voorstel nogmaals aan resident Overbeek door de Calcuttasche regeering gedaan om dan maar de factorij zonder de betwiste rechten over te geven, door den resident met ergernis werd afgewezen (*a*). Later werd de quaestie geschikt; de soep was echter de kool niet meer waard. De loge te Calcapore, leest men in het op bl. 350 vermelde jaarverslag, over het gebouw der factorij, neigde „naar deszelfs ondergang". Van Braam zelf had er van stonde aan, niets dan een lastpost in gezien.

c. Onder de verder door mij op bl. 297 vermelde factorijen ressorteerden Patna en Dacca, waarbij tevens behoorden de gronden Golbarbag, Nawada, Poenisa en Moutagna. Ook hier had vroeger eene groote bedrijvigheid geheerscht. Te Dacca werd in 1753 voor 356.200 ₰ aan katoenen goederen geproduceerd, terwijl in 1787 die productie tot een waarde van 625.000 ₰ was geklommen. Patna, geheeten op inscripties *Srinagara* d. i. heilige stad, vroeger ook *Padmavati*, was beroemd geweest door de vervaardiging van eene zeer fijne soort welriekend vaatwerk, en vooral gezocht door den rijkdom van zijn bodem aan salpeter (*b*).

De heer F. C. Regel, nu belast met de terugneming deze factorijen, bevond alles in den meest deerniswaardigen staat; de voormalige Compagniesgronden bleken door inlanders in bezit te zijn genomen. „De loge te Patna", leest men in het vermelde jaarverslag, „valt van tijd tot tijd in, en er zijn geene middelen om het algemeen verderf voor te komen." Trouwens de regeering te Batavia, bekend met de onderhandelingen in Holland over de teruggave onzer factorijen aan Groot-Britannië, had uit den aard der zaak geen lust om voor de gebleken lastposten zich nog kosten te getroosten.

d. In de derde plaats noemde ik Fultha, voor de overneming waarvan onze gemachtigde J. J. Hoff zich had te verstaan met den magistraat der 24 Purgannahs, C. R. Barwell. Aanstonds rezen moeilijkheden. Sedert onheugelijke tijden was Fultha eene ligplaats van 's Compagnies schepen, zonder er echter tot 1738 gebouwen waren, toen op den 18n Juli van dat jaar door den Hooglyschen raad werd besloten er twee schuren tot berging van de goederen

(*a*) Zie bl. 253 *Hindostan*; ov. 7.

(*b*) Bl. 4 van het zooeven aangehaalde opstel — De Reus.

op te richten. Dat we er dientengevolge een stuk grond in eigendom hadden gehad, bleek evenwel niet en wat de plaats betrof, waar de vlaggestok had gestaan, dit stuk grond was door de rivier verzwolgen. Om hieraan te gemoet te komen, had in 1785 de "geweldiger" Erhardus Hennis voor den tijd van 12 jaren een stuk grond gehuurd; hier stond een boom, waaraan een bamboe werd gebonden en daaraan de vlag geheschen. "Volgens oude lieden", was in 1787 aan de Compagnie een stuk grond afgestaan "van twee morgen in den omtrek". Nochtans zouden 's Compagnies rechten grooter zijn geweest dan hieruit viel op te maken, daar de Hooglysche raad dd. 4 Januari 1788 bevel had gegeven "tot het verwijderen der ponshuizen in de nabijheid van Fultha".

Barwell had intusschen bij deze onbestemdheid van onze territoriale rechten nog zoo'n ongelijk niet, om van den heer Hoff, vóór de overgave plaats had, te vorderen eene juiste aanwijzing van de grenzen van het gebied, waarop onzerzijds aanspraak werd gemaakt, waarna Van Braam onzen gemachtigde opdroeg om te reclameeren "de bezitting van zoodanig een stuk grond, alwaar een vlaggestok, een huis van den posthouder en twee schuren ter berging van scheeps-equipagegoederen van de aldaar te liggen Nederlandsche schepen zoude kunnen geplaatst worden en welke ter grootte van 300 voeten breed en 200 voeten diep zoude kunnen bepaald worden".

Daar Van Braam op de afwikkeling der Bengaalsche quaestiën niet kon wachten, verviel aan resident Overbeek de verdere zorg er voor. Men bood hem aan, onze rechten op het gepretendeerde stukje Nederlandschen grond af te koopen, een voorstel, waarin de resident echter niet verklaarde te kunnen treden (*a*). Van Engelsche zijde stond men toen een stukje grond af, zonder echter het denkbeeld om het terug te koopen op te geven. Van Braam was reeds te Batavia, toen hij over een en ander van Overbeek bericht kreeg, hetgeen onzen gewezen commissaris bij een rapport van Augustus 1818 aan de Regeering deed schrijven, dat Fultha "een niets beduidend klein stukje grond is, hetwelk bevorens alleen diende om er eene bamboezen loods op te slaan tot het bergen der goederen van de schepen, welke aldaar losten en laadden en thans van geen nut meer kon zijn", waarom hij sterk aanraadde tot iederen prijs het aan de Engelsche regeering dadelijk af te staan, "alzoo daardoor eene erkenning in zich lag, dat die plaats

(*a*) Zie de corr. op bl. 252—253 *Hindostan*; ov. 6—7.

het Nederlandsch Gouvernement toebehoorde en er iets voor erlangd werd, daar anders geene andere bewijzen te produceren zullen wezen, dan die eener voormalige, langdurige possessie".

e. Eene quaestie, die ook met de voormalige Compagniesvaart op de Ganges verband hield, betrof den loodsdienst. Wij hadden in dien tijd een eigen loodspersoneel gehad, een voorrecht, hetwelk Van Braam te vergeefs op nieuw vorderde (*a*).

Verder was er een vuurtoren onder Engelsch beheer te Kidgeree, waarvoor de Noord-Amerikaansche schepen hetzelfde betaalden als de Britsche, terwijl van alle andere vreemde schepen het dubbele werd geeischt. Van Braam vorderde, dat de Nederlandsche schepen op den voet der Amerikaansche werden behandeld, wijl art. 4 der Londensche conventie ons eene behandeling toezeide op den voet der meest begunstigde natie.

Het Engelsch bestuur weigerde pertinent om een zelfstandigen Nederlandschen loodsdienst toe te staan (*b*), doch nam een hoofdbezwaar weg, namelijk dat we, gelijk van vreemde schepen gevorderd werd, dubbel loodsgeld moesten betalen, hetgeen Van Braam in zijn rapport aan Commissarissen-Generaal deed schrijven: „De weigering der toelating van Nederlandsche loodsbooten in de rivier de Ganges heeft niets nadeeligs vóor het Gouvernement in zich, wijl dezelve met meerdere onkosten zouden gepaard gaan, dan aan loodsgeld zou kunnen verdiend worden. Doch dit prerogatief bevorens door de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie genoten zijnde, heb ik vermeend dezelve voor Zijne Majeste t onzen geëerbiedigden Souverein ook weder te mogen reclameeren."

f. Wat het in de laatste plaats door mij op bl. 297 vermelde *Bellasore* betrof, volgens het meermalen aangehaalde jaarverslag was het „thans maar eene schaduw van 't geen dezelve te voren is geweest." Trouwens de factorij had reeds in den aanvang der 18e eeuw niet veel meer beteekend. Toen in het midden der 17e eeuw *Pipelie* werd verlaten om als hoofdfactorij plaats te maken,

---

(*a*) Na besprekingen met den Britschen commissaris had van Braam dd. 19 September 1817 hem het volgende geschreven:

„J'ai l'honneur de vous prévenir que l'établissement de Chinsurah, ayant toujours eu auparavant des chaloupes Néerlandaises et désirant les remettre en fonction, je vous prie d'en faire part à votre Gouvernement, espérant qu'aucune objection se présentera pour le rétablissement." — Eene fout bij de overschrijving zal wel oorzaak zijn, dat de zin gebrekkig is.

(*b*) Zie *Hindostan* bl. 253—254; ov. 7—8.

gelijk ik verhaalde, voor *Hoogly*, begaven de kooplieden zich gedeeltelijk naar Bellasore, waardoor dit de grootste handelsplaats van geheel Bengalen en Orissa werd, "welke plaats", lezen we in de memorie-Taillefert, "tot den insaam der lijnwaten van *Mohonpour* en *Oolmara* etc. die bevorens op *Pipelie* wierden geleverd heel wel gelegen en te dier tijd ook tot den verkoop beter was, 't welk dan is geschied (*a*), doch naderhand heeft men, mits den niet noemenswaardigen debiet van handelswaren aldaar en ook dat het aan geene kooplieden ontbrak om de lijnwaten in de arrengs (weeverijen) van *Oriza* vallende, op *Hoogly* te leveren, die residentie voor een onnutte lastpost aangesien en aldaar buijten oorlogstijden, maar een chirurgijn gehouden, zo om 's Comp's brieven, die van de cust over land die weg over komen en gaan, voort te senden, als om de zeilvaartuigen op de *Bellasoorse* rhede van water te voorzien, de sieken van dezelve over te nemen en cureeren, kostgeld aan de daarop zijnde lootsen en mindere te verstrekken, enz.; maar in oorlogstijden ligt er gemeenlijk ook een boekhouder als resident, om zig bij de komst van vijandelijke scheepen niet alleen wegens derselver ondernemingen en te doene reisen ten naauwkeurigste te informeeren en op eenige ingekomene zekere of waarschijnlijke berigten, daarvan ten spoedigste en op eene secure wijze herwaarts kennis te geven. In a° 1711 was van de logie aldaar niets dan eenige ruines meer over, doch sedert heeft men er weder een woonhuijs voor 's Comp's dienaren, omvangen met een ringmuur, gemaakt." — Onze agent Da Costa, voor de overneming nu aangewezen, vond van dit alles slechts steenhoopen terug.

XII.

Reis van Van Braam langs de kust van Koromandel naar Madras en zijne bevindingen over onze voormalige factorijen Bimlipatnam, Vizajapatnam, Jaggernaitpoeran, Palikal en Paliakatta, tot het openen der onderhandelingen over de teruggave: 26 December 1817—2 Februari 1818.

Toen Van Braam de voornaamste zaken in Bengalen had afgedaan, achtte hij het niet in 's lands belang om zijne kostbare

---

(*a*) Namelijk de overbrenging van den handel te Pipelie naar Bellasore, ingevolge een in 1675 door de Hooglysche directie genomen besluit.

commissie te rekken door op de afwikkeling der quaestiën te wachten, die met de overgave waren gepaard gegaan, terwijl nog ernstige werkzaamheden op de kust van Koromandel voor hem te doen waren, namelijk in het Engelsche presidentschap van Madras, omvattende het voormalige rijk van den nawab of luitenant-gouverneur *van de Carnatic*, mede een der staten, die zich na den dood van Aurengzeb zelfstandig had verklaard.

Van Braam stelde op prijs nog vóór de ontbinding der Commissie-Generaal, te Batavia terug te zijn, ten einde haar, schreef hij dd. 18 November 1817: „behoorlijk verslag van mijne missie te geven, welke ik denke, van het uiterste gewigt te wezen en waarvan ik de détails niet aan het papier kan toebetrouwen". Het spoedig voortzetten der commissie naar Koromandel werd echter belemmerd door de gelegenheid derwaarts te varen. Ook zou het huren van een schip, noodzakelijk voor den ganschen tijd der Koromandelsche reis, aanzienlijke kosten veroorzaken, waarom hij tot den radicalen maatregel kwam om „van het notabelste agentshuis alhier, zijnde het huis van Palmer en Co", voor de Regeering te koopen: „een splinternieuwe voor het Ceijlonsch gouvernement alhier vóór drie jaren van de beste materialen en met koperen bouten enz. ten volle geacheveerde oorlogsbrik, de *Candiaan*". Ze kreeg natuurlijk eene Nederlandsche vlag en een Nederlandschen naam, *Prins van Oranje*, maar een Engelschen kapitein, James Pearl. „Het vaartuig is", beschreef Van Braam verder, „200 tonnen groot, en kan 14 stukken voeren, heeft de fraaiste accomodatiën voor logies, als zijnde expres gebouwd voor den Gouverneur van Ceijlon, om daarmede de plaatsen op de kust van Ceijlon te kunnen bezoeken, dat Uwe Excellentiën kunnen ligt nagaan, dat niets daaraan gespaard is. De brik heeft 75000 ropijen aan het Gouvernement gekost en ik heb dezelve niet minder kunnen krijgen dan 35000, zoodanig als zij thans is, zeker met geen brillanten inventaris, doch alle scheepsmaterialen zijn hier thans goedkoop. Het vaartuig is zeer snel zeilend en volkomen geschikt om als een oorlogsbrik en kruiser in de Indische zeeën of Packet naar Europa te kunnen gebruikt worden, en ik vlei mij dat Uwe Excellentiën met dezen koop volkomen genoegen zullen nemen." De kosten vielen ten slotte lang niet mee (*a*).

(*a*) Den 26 Dec. berichtte Van Braam aan C. C. G. G.: „De uitrusting heeft mij buiten de gis geloopen en het vaartuig komt met de assurantie voor

Den 26n December 1817 zeilde onze *Prins van Oranje* weg; in den achtermiddag van den 5n Januari bereikte men Bimlipatnam. Het ligt in het landschap Vizagapatnam, waarvan de gelijknamige hoofdplaats wat zuidelijker wordt aangetroffen. Daar, te Vizagapatnam, was de zetel van een Britsch bestuur, terwijl enkel inlandsche hoofden te Bimlipatnam de administratie voerden. Van Braam, die aan wal ging, ontmoette er twee gewezen Compagnies dienaren: een ex-vlaggeman en zekeren Stookers, vroeger assistent: "een oud afgeleefd, dood arm man, die niet in staat was op zijne beenen te staan". Beiden genoten een door het Engelsche gouvernement toegekend pensioentje. Het voormalig verblijf van het Nederlandsch opperhoofd bestond in een geheel vervallen, aan een Engelschman verkocht huisje: "enfin, niets anders als ruïnen, in deze bijna geheel vervallen plaats", leest men in 's commissaris' verslag.

Van Braam ziende, dat hij hier niets kon uitrichten, keerde denzelfden avond naar boord terug en landde den 6n te Vizagapatnam, in de hoop iets omtrent de overgave te kunnen hooren. Maar de collector, het bestuurshoofd Smith, bleek nu zóó ver buiten de plaats te wonen, dat de commissaris hem per brief moest inlichten. Heer Smith haastte zich naar Vizagapatnam over te komen, doch slechts om te vertellen, dat hij geenerlei bevelen tot overgave van Bimlipatnam had gekregen.

De *Prins* zette dientengevolge den 7n de reis voort en ankerde den volgenden dag op de reede van het over te nemen Jaggernaitpoeran. Het ligt in het landschap Godaverij, bij de delta van de gelijknamige rivier; maar er waren geene vaartuigen om den commissaris aan wal te voeren, waarom iets zuidelijker werd doorgezeild naar de reede van Coringa, gelegen op den noordelijken arm van de Godaverij-delta. Hier werd geland, maar ook geene Britsche ambtenaren aangetroffen; het bestuurshoofd, de heer Smalley, waaronder Jaggernaitpoeran, zoomede de ons toekomende factorij Palikal behoorde, woonde weder een heel eind het land in, zoodat de noodig geworden correspondentie verscheidene dagen zou vorderen. Van Braam trof het evenwel, dat een weinig ten zuidwesten van den Godaverij-oever tevens lag en ligt de

---

den tijd van 5 maanden en met betaling van 6 maanden provisiën en vooruitverstrekking van maandgelden enz. over de 70/m Sicca-Ropijen te staan. De som, met nog 22.000 ropijen uit anderen hoofde, schoten Palmer en C°. tegen 1 pCt. 's maands voor, den gewonen alhier bepaald wordenden intrest."

fransche factorij Yanaon of Janam, wier hoofd, de heer De Courson, gastvrij den commissaris ontving.

De Fransche ingezetenen maakten hunne opwachting; zoo ook eenige Engelschen van Nellapillij, een plaatsje, dat slechts door eene spruit der rivier was gescheiden van Yanaon en waar ook woonde een voormalig boekhouder onzer O. I. C , C. P. Dirksz, „een zeer wel onderrigt man", meende Van Braam.

Onze commissaris liet niet na den Franschen gouverneur van het zuidelijk gelegen Pondicherij, graaf Du Puy, bericht van zijne komst te geven, waarop deze beleefd antwoordde, dat hij den heer De Courson geluk wenschte met het voorrecht de eerste Fransche ambtenaar van beteekenis te zijn, die onzen commissaris had ontvangen, terwijl ook de gouverneur zelf zich zeer voor een bezoek aanbevolen hield (*a*).

Wachtende op een bericht van heer Smalley, maakte Van Braam zich den tijd ten nutte om over land in een draagstoel naar het reeds genoemde Jaggernaitpoeran te gaan. Hij liet er zich echter eerst voorbij dragen, ten einde den ondergeschikten Britschen bestuursambtenaar in de nabijheid, assistant-collector Sewell, te ontmoeten; maar, met een beroep op zijn chef, den collector te Raja Mindraij, eene plaats aan den top der Godaverij-delta gelegen, gaf de heer Sewell beleefd te kennen, dat hij, buiten diens last, niets hoegenaamd kon mededeelen.

(*a*) De karakteristiek beleefde brief luidde:

PONDICHÉRY, le 24 Janvier 1818.

Monsieur le Commissaire Général!

J'ai reçu la lettre par laquelle vous m'apprenez votre arrivée et l'honorable mission dont vous êtes chargée.

Je félicite Mr. le Cte. De Courson, administrateur de Yanaon, d'avoir été le premier fonctionnaire français de portée de vous recevoir, et de vous exprimer au nom de notre Souverain combien nous avons tous le désir d'entretenir la plus parfaite harmonie avec les gouvernemens des nations alliées, qui comme la notre, ont des établissemens dans ces contrées.

Mr. Dayot, l'intendant général, ne m'a pas laissé ignorer l'espérance que vous lui avez donnée de venir nous voir à Pondichéry. Il se félicite d'avoir l'honneur de vous connaître, de manière à me faire désirer très vivement d'avoir bientôt le même avantage. Mr. De Courson me parle aussi de vous, Monsieur, comme vous parlez de lui. Tout cela ne peut qu'activer l'empressement, que j'ai de faire Votre connaissance, et de vous recevoir chez moi.

Je vous prie d'agréer la haute considération avec la quelle j'ai l'honneur d'être,

Monsieur le Commissaire-Général,

Votre très humble et obéissant serviteur

Le Cte Du Puy.

De commissaris liet zich nu naar Jaggernaitpoeran brengen. Hij trof er eenige weverijen aan; ook werd er wat zout gemaakt; overigens was alles in denzelfden bedroevenden toestand als te Bimlipatnam. Geen enkel Europeesch huis scheen meer bewoonbaar; de ingezetenen waren in de diepste armoede gedompeld; alles had het aanzien van het meest treurig verval: "genoegzame blijken", meende Van Braam, "dat alles aangewend was geworden om de plaats geheel te doen vervallen en om de ingezetenen er zooveel mogelijk van te verwijderen, alhoewel dezelven op het vernemen der teruggave dier plaats aan het Nederlandsch bestier alle blijken van vergenoegdheid aan den dag legden."

Denzelfden dag keerde de commissaris naar Yanaon terug; den volgenden, den 11n, kwam er antwoord van heer Smalley. In beleefde termen werd daarin te kennen gegeven, dat, zonder orders van Madras, geene inlichtingen officieel konden worden gegeven, noch over Jaggernaitpoeran, noch over Palikal; maar in een particulier briefje verzachtte hij dit bericht met de bereidverklaring tot alle gewenschte niet-officieele inlichtingen. Van Braam zag hierin echter geen nut, zoodat hij den 12n Yanaon verliet voor de hoofdplaats van de kust, Madras, dat hij in den avond van den 14n bereikte.

Den volgenden ochtend met zonsopgang gaf het aldaar liggend Britsche oorlogsvaartuig een saluut van 19 kanonschoten, dat de *Prins* beantwoordde. Een vaartuig kwam ook den commissaris afhalen; bij het uitstappen aan wal loste Fort St. George 13 schoten, waarvoor de *Prins* andermaal op dezelfde wijze bedankte.

Van Braam en secretaris Wiegerman werden gastvrij ontvangen ten huize van den heer Jaggart, chef van het handelshuis Arbuthust, De Motte, Mc Jaggart en C°, dien de commissaris van vroeger kende.

Onze vertegenwoordiger eene samenkomst aan gouverneur Elliot verzocht hebbende, kwam plaatsmajoor Mc Donald persoonlijk het schriftelijk bescheid brengen, houdende "in zeer beleefde expressies" de mededeeling, dat men den volgenden dag, den 16n, gewacht zou worden. Tevens vertelde de majoor, dat hem bevolen was, om zoo spoedig mogelijk eene woning voor den commissaris in orde te doen brengen.

Op den bepaalden tijd des middags kwam de adjudant van den gouverneur den heer Van Braam en zijn secretaris in een met vier paarden bespannen rijtuig afhalen. Na de gewone plichtple-

giugen ten huize van den heer Elliot geleidde deze den commissaris naar eene afzonderlijke kamer, alwaar een zeer welwillend gesprek plaats vond. Het was, verzekerde de gouverneur, dezen zeer aangenaam den commissaris te ontvangen, daar men reeds lang naar de teruggave had uitgezien; er zou dan ook hiermede de grootst mogelijke spoed gemaakt worden, waartoe het meest geschikte middel werd geacht, zeide de gouverneur, om van Britsche zijde een specialen commissaris aan te wijzen. Echter moesten alle zaken eerst aan het oordeel van 's gouverneurs raad worden onderworpen, waardoor, verklaarde de heer Elliot, de overgave tot zijn leedwezen langer zou duren, dan hijzelf wel wenschte. — De heer Van Braam dankte voor de welwillende gevoelens; hij gaf toe, dat de aanwijzing van een commissaris, gelijk ook in Bengalen had plaats gevonden, de vereffening der zaken kon bespoedigen en drukte de verwachting uit, dat geene moeilijkheden zouden rijzen. — Nadat de gouverneur zijne verontschuldigingen had aangeboden over het nog niet gereed gekomen verblijf voor onzen commissaris, dat echter binnen een paar dagen in orde zou zijn, en nadat de commissaris hiervoor andermaal zijn dank betuigd had, scheidde men, zonder er verder over zaken werd gesproken.

Den 22n Januari bracht de gouverneur een tegenbezoek. Van Braam maakte van die gelegenheid gebruik om naar de benoeming van den Britschen commissaris te vragen. De heer Elliot drukte de verwachting uit, dat ze binnen een paar dagen zou volgen; men ondervond eenige moeilijkheid, lichtte hij in, met de keuze van een persoon, die niet slechts op de hoogte der zaken was, doch tevens, ten gerieve van onzen commissaris, de Fransche taal verstond.

Inmiddels had Van Braam reeds kennis gemaakt met de voornaamste ingezetenen van de vroegere hoofdplaats der Compagnies factorijen op de kust van Koromandel, Paliakatta. Zij waren op zijne uitnoodiging den 17n Januari naar Madras getogen en er den 19n door onzen commissaris statig ontvangen. De voornaamste ambtenaren uit den tijd van 1795 bleken overleden; de overigen waren zeer gevorderd in jaren, zoodat het meerendeel, ook tengevolge van hunne langdurige ambteloosheid, minder geschikt voor herplaatsing scheen, waartoe velen het verzoek deden. Aan deze eerste kennismaking had de commissaris te danken het verkrijgen van belangrijke papieren uit de nalatenschap van wijlen Jacob Eilbracht, directeur en gouverneur der Kust. Er bleek o. a.

uit, dat ook hier, evenals in Bengalen, de Compagnies gelden zooveel mogelijk uit handen des vijands waren gered, door ze onder Paliakattasche ingezetenen te verdeelen; doch bij onderzoek zou weldra aan het licht treden, dat geen enkel Paliakattenaar aan het in hem gesteld vertrouwen had beantwoord!

Van Braam benutte zijne reis naar Madras, gelijk wij zagen, om de onder weg te bereiken factorijen te gaan opnemen, ten einde hij er niet op nieuw naar toe behoefde te gaan. Nu hij toch op de benoeming van een Britsch commissaris moest wachten, had hij den tijd om alvast Paliakatta zelf te bezoeken. Den 26[n] Januari begaf hij zich derwaarts en bereikte den volgenden dag zijne bestemming. Met alle mogelijke vriendelijkheid werd hij door de oude Nederlandsche ingezetenen ontvangen, doch overigens trof hij dezelfde erbarmelijke verwoestingen aan, die hij reeds in de andere factorijen gezien had. Ons fort Gelria met alle daarbij behoorende gebouwen was in 1804 door de Engelschen tot eene puinhoop gemaakt, waarvan men nog steeds de steenen weghaalde (*a*). Onze oude vlaggemast was onder het Engelsch bestuur verplaatst en gedegradeerd tot eene baak, ter waarschuwing voor de schepen tegen de voor de plaats gelegen uitgestrekte banken (*b*). Langs de eene zijde van het neergehaalde fort stond eene rij Europeesche woningen, doch in een staat, dat ze ter nauwernood bruikbaar geacht konden worden. Zoo de huizen, zoo de bewoners. Het maakte een droevigen indruk daar al die voormalige dienaren der O. I. C., weduwen, weezen, ouden, gebrekkigen, in hunne hulpbehoevendheid verzameld te zien. „De armoedige situatie van alle de Nederlandsche ingezetenen deed mij waarlijk aan", berichtte de commissaris naar Batavia, „en ware het niet, dat het Britsche gouvernement gedurende dezen 23-jarigen oorlog hun zulk een ruim pensioen gegeven had, weet ik niet, wat er van hen zoude

---

(*a*) De Paliakatters hadden Van Braam verteld, dat zulks de Engelschen op groote schaal deden en de steenen verkochten. De commissaris protesteerde er tegen bij Elliot op grond van art. 3 der Londensche conventie, volgens welk de bezittingen moesten overgegeven worden in den staat, waarin ze zich bij de sluiting der conventie bevonden. De gouverneur haastte zich een verbod uit te vaardigen. Nu echter bleek aan Van Braam bij zijn bezoek, dat het weghalen uit de puinhoop niets beteekende, zoodat hij spijt gevoelde, over die kleinigheid den gouverneur te hebben bemoeilijkt.

(*b*) Het was derhalve geen bewijs, dat ons grondgebied zich zóó ver uitstrekte, gelijk de heer Van Braam eerst vermeende.

geworden zijn." Bovendien had de Britsche administratie doen weten, dat de pensioenen zouden gestaakt worden, zoodra de factorijen waren overgegeven, hetgeen de menschen met klaagliederen over hunne toekomst vervulde en talrijke smeekschriften aan den commissaris tengevolge had om de pensioenen te doen voortgaan. In den Compagnies-tijd waren de weverijen eene groote bron van verdiensten geweest; maar ook daarin was de klad gekomen, doordien het Engelsch bestuur het mogelijke had gedaan om de wevers naar het Britsche grondgebied te doen verhuizen.

Van de ingezetenen kon de commissaris ook weinig zekers over onze vroegere betrekkingen vernemen; doch dit werd vergoed door het behoud van alle officieele papieren te Paliakatta, waardoor hij in staat werd gesteld de belangen van het Nederlandsche gouvernement, waaronder de aan de factorijen verbonden voorrechten, enz. met nauwkeurigheid aan te wijzen. Deze redding van het archief was wel eene bijzonderheid, want bijna overal elders, als op Java, Sumatra, Malakka, enz., hadden de Engelschen de Nederlandsche archieven geplunderd, vernietigd of zich toegeëigend. Wij kwamen daardoor o. a. in het bezit van eene gansche verzameling der afstandbrieven door de nawabs enz. verleend, sinds de eerste komst der Nederlanders tot op den toenmaligen tijd. Uit deze zeer belangrijke verzameling stelde Van Braam eene lijst samen der reclames betrekkelijk de territoriale bezittingen, jurisdictie, rechten en prerogatieven, den vrijen handel, "enfin", berichtte hij naar Batavia, "omtrent alles wat ik eenigzins konde uitpluizen immer door de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie op deze kust te zijn genoten".

De commissaris achtte het gepast om de arme drommels van Paliakatta niet door een gerekt verblijf op kosten te jagen. Hij keerde daarom reeds aan den avond van den dag zijner komst, naar Madras terug, het belangrijke archief ter bestudeering medenemende. Hij had er den tijd voor, aangezien eerst den 31n Januari het lid van den Madrasschen raad I. Hodgson hem kwam berichten te zijn aangewezen voor de overgave der factorijen op *de kust van Koromandel*, zoomede voor die van het nader te noemen *Madura*. Ook toen echter kon niet aanstonds met de werkzaamheden worden begonnen, wijl men op de vaststelling der instructie moest wachten; intusschen verklaarde zich Hodgson tot alle mogelijke inlichtingen bereid, waarvan onzerzijds werd gebruik gemaakt, totdat den 2n Februari de officieele werkzaamheden aanvingen.

XIII.

Van Braam's vordering tot overgave van Bimlipatnam, Jaggernaitpoeran, Palikal, Paliakatta, Sadras en Porto-Novo met de daaraan vroeger verbonden voorrechten tot aan het hijschen der Nederlandsche vlag te Sadras: 2 Februari—31 Maart 1818.

Het spreekt vanzelf, dat Van Braam ook van zijne werkzaamheden op de kust van Koromandel geregeld rapporten naar Batavia zond, wanneer zich daarvoor eene gelegenheid aanbood. De tijd ontbrak hem echter een aaneengeschakeld verhaal van zijne verrichtingen te geven, „die buiten alle verwachting met geene geringe moeijelijkheden en werkzaamheden zijn gepaard gegaan", deelde hij mede. „Dan dezelven hebben mij te meer aangespoord om met gepasten ijver en onvermoeiden arbeid, mijne zwaarwigtige commissie in dit gedeelte der wereld uit te voeren en te voleindigen." Hoe hij dit deed, deelde hij na afloop zijner Koromandelsche commissie mede in een belangrijk rapport, gedagteekend Batavia 1 Augustus 1818, houdende een „Generaal verslag wegens de overname der Nederlandsche bezittingen op de kust van Choromandel en Tuttocorijn en diens onderhoorigheden". Het fraai beknopt overzicht van al hetgeen bij deze gelegenheid geschiedde, ligt echter slechts in afschrift in 's Rijks archief; vermoedelijk zijn namen enz. daarin niet zuiver weergegeven. In margine wordt naar de nommers enz. der bijlagen verwezen, houdende de met het Britsch bestuur gevoerde correspondentie, doch de bundels heb ik niet allen aangetroffen. Bovendien leest men telkens in margine bij verwijzing naar de voornaamste der aangehaalde stukken: „door Zijn Excell. Elout mede naar Europa genomen", o. a. ook bij de compleete verzameling firmans, waarvan ik op bl. 365 gewaagde. Aangezien de door Elout medegenomen stukken grootendeels met de *Evertsen* vergingen, zullen ze dus verdwenen zijn, tenzij men er te Batavia afschrift van heeft gehouden (*a*). In zoover dus zou eene voortzetting der werkzaamheden van Mr. W. Roosegaarde Bisschop aan

(*a*) Zie ook bl. 37 der *Cons.* „Ongelukkiglijk zijn deze papieren bij mijne schipbreuk verloren geraakt", schrijft Elout over de stukken der commissie-Van Braam.

het Indian Office te Londen wellicht tot aanvulling van het ontbrekende kunnen strekken (*a*).

De factorijen, die op de Koromandelsche kust behoorden overgenomen te worden, waren, van noord naar zuid:

Bimlipatnam, op ongeveer 17° N. B.;

Jaggernaitpoeran, " " 16° " ;

Palikal, ongeveer op dezelfde breedte, doch meer landwaarts in gelegen;

Paliakatta, ten noorden van Madras aan een meertje, op ongeveer 13° N. B.;

Sadras, op ongeveer 12° N. B. (*b*); en

Porto Novo, op ongeveer 11° N. B., ten zuiden van Pondicherij (*c*).

De hoofdplaats dezer factorijen, de zetel dus van het bestuur, was in onzen Compagnies-tijd het op bl. 364 vermelde Paliakatta. Eenige jaren na onze eerste vestiging in *Bengalen* was onze te Pipelie gevestigde factorij ondergeschikt aan het Compagniesbestuur te Paliakatta: "Dog", leest men in de memorie-Taillefert, "de Heer Directeur Sterthenius stelde in zo een klaar ligt d'onmogelijkheid om van zo een ver afgelegen comptoir, als *Palliacate*, de toenmalige residentie des Cormandelschen Gouverneurs, op den handel in *Bengale* in tijds orde te stellen, dat die nuttelooze subordinatie heel schielijk wierd afgeschaft en *Bengale* direct onder India's hoofdplaats gesteld."

Wij bezaten te Paliakatta slechts een fort en de daarlangs gaande straat; de stad er achter behoorde den nawab, die er dus ook de justitie uitoefende. Het zeestrand was van het fort gescheiden door eene kleine spruit der rivier van Paliakatta. Onze schepen konden er de koopwaren vrij af- en aanvoeren. Vorst en Compagnie deelden ieder voor de helft in de tollen, zoowel van de land- als van de zeezijde. De rechten op de lijnwaden brachten nogal wat op; want er bestonden vele weverijen, speciaal op het eiland Erikan, in het meer, dicht bij Paliakatta gelegen. Ook liet de Compagnie in de

---

(*a*) Verg. diens Voorloopig Verslag, Londen Februari 1900 als bijl. gehecht aan 's Instituuts Jaarverslag over 1899. Deel LI (1900), bl. XXIII.

(*b*) Wanneer men op eene kaart deze plaats niet vermeld mocht vinden, zal men wellicht aantreffen Mahalalipoer, met de bijvoeging: „or 7 Pagodes"; Sadras ligt daaronder.

(*c*) Deze plaats ligt op de kust van Zuid-Arcot, 32 mijlen ten zuiden van Pondicherij. Vermoedelijk is oorspronkelijk niet bedoeld haar *Nieuw Haven*, maar *Nieuw Oporto* te noemen.

kleine dorpen, die om de hoofdplaats lagen, zout maken. Overigens mocht er buiten des nawabs goedkeuring niets geschieden; uitsluitend controleerde zijne politie den in- en uitvoer. Bij eene capitulatie van 15 Juli 1795 tusschen het Britsche gouvernement van Madras met den Gouverneur en Raad van politie van Paliakatta gesloten, gingen al de Koromandelsche factorijen aan Engeland over; maar, nogal liberaal, werd den gouverneur en raden van Paliakatta de administratie der politie en justitie, de bewaring der wees- en armenfondsen, zoomede van de archieven gelaten. Slecht echter beantwoordde men het vertrouwen. Eene geheele anarchie, de verwaarloozing en verspilling der belangen van de fondsen der weduwen, armen en weezen waren er het gevolg van, zoodat, door de publieke klachten gedrongen, het Britsch bestuur er toe kwam, zelf de administratie in handen te nemen. Dat het archief echter werd achtergehouden of aan zichzelf overgelaten, deelde ik bereids mede. Dientengevolge kon onze commissaris behoorlijk formuleeren, wat hij vermeende te moeten vorderen, zooals uit de hier volgende opgave blijkt:

1° BIMLIPATNAM:

Het terrein van het fort en van de daarbij behoorende gebouwen met dat van de Munt en drie bleekerijen (*a*).

Het recht van de munt tot het slaan van gouden, zilveren en koperen stukken. De vrije handel en de vrije in- en uitvoer van alle koopwaren te land en ter zee voor Nederlandsche onderdanen.

De bijstand van booten en koelies, wanneer gevorderd, tegen vastgestelde betaling.

De bijstand van de rechterlijke macht om schulden te innen van schuldenaars, die zich op Britsch grondgebied bevinden.

Het Nederlandsch gouvernement betaalt de gewone belasting aan den vorst van *Visianagaram*, indien dit vroeger ook plaats vond (*b*).

(*a*) De *bleekvelden* waren van belang voor de weverijen.

(*b*) Bij missive dd. 23 Maart 1818 berichtte commissaris Hodgson, dat, blijkens de nader gevonden stukken, Bimlipatnam verschuldigd zou zijn: „A yearly payment to the rajah of Vizianagaram of one hundred Star Pagodes, and 700 rupees, payable every third year, viz. 500 rupees for Peshcush and 200 rupees for.... (*onleesbaar*)." Ik vermoed, dat bij de overschrijving fouten werden gemaakt. Het totaal werd jaarlijks, de pagode berekend à 3¼ ropij, 558-4-20 ropijen. Het hier genoemde woord *Peshcush* (Perz. *peskash*) wil letterlijk zeggen: „eerste vruchten". In overdrachtelijken zin beteekent het eene schatting, eene grondrente, enz. — De *pagode* was speciaal eene Madrassche munt, verdeeld in *fanams* en *kās* of *cash* en wel 8 kās = 1 fanam, 42 fanams = 1 pagoda. Tot 1818 werden de rekeningen te Madras in deze

2o JAGGERNAITPOERAN.

Volgens de dd. 18 April 1795 tusschen de Britsche en Nederlandsche autoriteiten vastgestelde grenzen, benevens eenige daarbij behoorende dorpen, te weten *Gollapalum*, *Gondawarna*, zoomede de ruïnen van fort en factorij te *Datcheron* volgens de oude grenzen.

De burgerlijke rechtspleging:

Belastingheffing op al die plaatsen.

De rivier van Jaggernaitpoeran, met het uitsluitend scheepvaartrecht en de rechten van in- en uitvoer op beide oevers.

Eene munt om geld in goud, zilver en koper te slaan.

De vrije in- en uitvoer van koopwaren voor Nederlandsche onderdanen.

De vrije aanmaak en verkoop van zout binnen de grenzen der Nederlandsche bezittingen te Jaggernaitpoeran.

De vrije uitvoer van zout naar al de Nederlandsche bezittingen op de kust van Koromandel, gelijk ook voor iedere andere Nederlandsche bezitting.

Het Nederlandsch gouvernement zal jaarlijks, evenals vroeger, betalen 217 Madraspagoden of 759-6-30 Arcotropijen (*a*).

Eindelijk de overhaal, met recht die aan de zijde van Jaggernaitpoeran te stellen, over de rivier.

3o PALIKAL.

De factorij en hare onderhoorigheden, zoomede *Canteera* en een terrein te *Narsapoor* waar een pakhuis stond; het geheel overeenkomstig de oude grenzen.

De vrije doorgang naar Narsapoor van de verschillende koopmansgoederen, toebehoorende aan Nederlandsche onderdanen.

De burgerlijke rechtsmacht.

Het recht om op het Nederlandsche grondgebied belastingen te heffen.

Het vrije vervoer van zout over land van Jaggernaitpoeran naar Palikal, in zulke hoeveelheid als voldoende voor het verbruik der ingezetenen te Palikal en Canteera.

Het Nederlandsche gouvernement zal als naar gewoonte betalen de jaarlijksche schatting van 143-13-40 Madraspagoden of 501-7-40 Arcotropijen (*b*).

---

munt gehouden; doch dat jaar werd de ropij tot standaardmunt geheven, en de pagode op 3½ ropij gesteld. De Pagode voerde de beeltenis van een tempel, vroeger ook van een Hindoegodheid; vandaar de naam.

(*a*) Bij de aangehaalde missive dd. 23 Maart 1818 van commissaris Hodgson werd medegedeeld, dat het bedrag was 143-13-40 sterpagoden ot 551-8-9½ ropijen.

(*b*) Volgens Hodgson's missive dd. 23 Maart waren deze cijfers 217 Madraspagoden of 835-8 Arcotropijen.

4° PALIAKATTA.

De ruïnen van het fort en de factorijen, zoomede de kust, waar zich nu bevindt de vlaggestok, naar de oude grenzen, met de daaraan onderhoorige dorpen *Erikan*, *Mangewankens*, *Auriwakam* en *Kannantorij*, naar de oude grenzen.

De rivieren en de vastgestelde grenzen.

De burgerlijke rechtsmacht op het gebied van Paliakatta en onderhoorigheden, gelijk vroeger.

Het muntrecht, om gouden, zilveren en koperen stukken te laten slaan.

De vrije in- en uitvoer te land en te water voor de Nederlandsche onderdanen.

De helft der inkomsten van de inkomende en uitgaande rechten, te land en ter zee van anderen geheven, om verdeeld te worden tusschen het Nederlandsch gouvernement en den Souverein van Carnatic.

De teruggave van alle de eigendommen, die sinds de onderteekening van het tractaat van 1814 werden weggehaald.

5° SADRAS.

De ruïnen van het fort, de vestiging, de haven en alle de onderhoorige dorpen te weten: *Oemerie*, *Meider*, *Kalpakum*, *Edeidöer* en *Addialeherie*, alles volgens de oude grenzen.

De burgerlijke en crimineele rechtsmacht.

De vrije in- en uitvoer te land en ter zee van aan Nederlandsche onderdanen behoorende koopwaren.

De aanmaak, verkoop en uitvoer van zout in de verschillende Nederlandsche vestigingen.

De uitoefening van souverein en onafhankelijk gezag, de heffing van een doorvoerrecht voor alle koopwaren, voor welk privilege het gouvernement jaarlijks aan den Nawab betaalt 1518-24-15 Madraspagoden of 5314-11-34 Arcotropijen (*a*).

(*a*) Den 20en Maart 1818 schreef alsnog van Braam aan Hodgson: „By examining the cauls etc. of Sadras, I find by caul of Daud Chan on the 6 of Nov. 1705 and confirmed by caul of the Nabob Aly Dootshan on the 16 July 1734, that Sadras with its dependencies viz. (*onduidelijk geschreven:*) Oemery, Meyoer, Calpakun, Eddioer Allam, the imports and exports, fausdaar duties Coeceuraals, the Moetoe Koere, the Jonkan, the Bazars etc. have been ceded for eternity to the Dutch under the annual payment of 3500 Pardancos.

„In regard of the claim of the criminal jurisdiction at Sadras by my last official letter, it is a mistake."

Bij de hiervoren vermelde missive dd. 23 Maart van commissaris Hodgson aan Van Braam werd medegedeeld, dat de bedragen aldus waren:

6° PORTO NOVO.

De factorij, zoomede eene bleekerij, genaamd *Wanapalum*.

Het spreekt wel vanzelf, dat de Britsche commissaris tegen het toestaan van al die rechten en privilegiën ernstig bezwaar maakte. Terwijl Van Braam wegens ongesteldheid zijne kamer moest houden, kwam gouverneur Elliot hem den 8n Februari een bezoek brengen. De gouverneur deelde mede, dat hij uit Calcutta afschriften had ontvangen van de correspondentie tusschen de regeering aldaar en den Nederlandschen commissaris gevoerd, doch dat hij, gouverneur, niet ten volle het wezen der geschillen begreep. Van Braam verklaarde toen op welke gronden zijne regeering de factorijen terugvorderde *met* de vroeger daaraan verbonden voorrechten, hetgeen den heer Elliot deed antwoorden, dat ook naar zijne meening het Londensch tractaat vorderde de teruggave *met* de voorrechten. „Ik lassche dit hier alleen in", schreef Van Braam in zijn generaal verslag, „om nader aan te toonen, hoe dat de gouverneur naderhand in zijne gevoelens hieromtrent veranderd is."

Ik acht het weer onnoodig al de tusschen beide commissarissen gerezen quaestiën in het breede mede te deelen; om het karakter er evenwel van aan te geven, strekke een incident uit de samenkomst op den 19n Maart, die Van Braam als „zeer interessant" beschreef.

	St. Pagoden		F		C	
Pescush	1481	—	22	—	40	
Canipar privileges	87	—	1	—	55	
	1518	—	24	—	15	
Poligar's privileges	150					
	1668	—	24	—	15	of 5839 —14 — 1 ropijen.

Van Braam rekende bij missive dd. 27 Maart 1818 uit, dat het 78-18-15 pagoden te veel was, bedragende slechts 1590-6 St. pagoden of 5565-7-6 ropijen, hetgeen intusschen ook reeds Hodgson bij missive dd. 25 Maart had gemeld, nl.

aan den Nawab	1384-15 starp.
aan de Kankhory enz.	65-15
aan de Visiadaar	140
	1590-6

Wat de *F* en *C* beteekenen boven de cijfers, weten wij uit de noot (*b*) bl. 368. — *Poligars* heetten Madrassche inlandsche hoofden, die, gebieders over eene grootere of kleinere streek, inderdaad onafhankelijk waren en door hunne rooftochten het land onveilig maakten. — De beteekenis van andere in deze noot voorkomende vreemde woorden heb ik niet kunnen vinden; bijna zeker kan men zeggen, dat ze anders behooren geschreven te worden.

Bij al. 2 art. 4 der Londensche conventie had onze Souvereine Vorst op zich genomen: "not to erect any fortifications in the establishments which are to be restored to Him within the limits of the British Sovereignty upon the continent of India, and only to place in those establishments the number of troops necessary for the maintenance of the police". In dit voorschrift, dat herinnerde aan de schandelijke conventie van 1763, las nota bene de heer Hodgson de verklaring, dat alle de Nederlandsche bezittingen, gelegen in Hindostan, lagen *binnen de grenzen der Britsche souvereiniteit* en *derhalve geene daad van souvereiniteit door het Nederlandsch gouvernement in onze factorijen uitgeoefend kon worden*: "eene tournure", schreef Van Braam aan C. C. G. G., "welke ik mij verzekerd houde Uwe Excellentiën zeker nimmer vermeend kunnen hebben, daarin opgesloten te liggen".

Hetgeen vooral onzen commissaris "zeer veel nadenken" gaf, was de door mij reeds op bl. 345—346 gemelde heillooze regeling, dat van alle goederen, hetzij over land, hetzij over zee in- of uitgevoerd, het dubbele der rechten, door Engelschen verschuldigd, moest betaald worden door vreemden, en daar dit 8 pCt. voor de Engelschen was, werden de onzen tot de betaling van 16 pCt. verplicht!! (*a*)

Men erkende, 't is waar, de Nederlandsche aanspraken op de helft der inkomsten over zee van de in- en uitvoerrechten van Paliakatta, maar dit was niet voldoende om de schade goed te maken, te minder wijl wij belast bleven met de betaling der *nuzarannahs* d. w. z. de jaarlijksche schattingen voor het bezit der ver-

---

(*a*) Op een verzoek om inlichtingen dd. 21 Maart over deze quaestie, had commissaris Hodgson dd. 24 d. a. v. het onderstaande geantwoord:

„The regulation for the levy of duties, enacted by the Governor in Council of Fort St. George in the year 1812, prescribes that double duty shall be levied on goods passing by land from English Company's territories into the settlements of foreign European nations or vice versa, from such settlements into the English Company's territories.

„The duty levied on the goods of British subjects is 8 pct., the double duty is therefore at present 16 pct.

„Grain, livestock and all other articles of provisions intended bona fide for the consumption of the inhabitants of the French settlement passing by land into the French settlements are exempt from duty.

„Wine and spirits, passing from foreign settlements into the British territories are liable to double duty; to simple duty only on passing from British territories into foreign European settlements."

schillende factorijen, gelijk ze hiervoren werden opgegeven (*a*).... Wèl hadden de Engelschen recht, het Nederlandsch-Indisch bestuur wegens zijne onvrijzinnige rechtenregeling voortdurend uit te schelden! Natuurlijk dat we tegen de 16 pCt., als doodend voor de toekomst onzer factorijen, opkwamen, te meer wijl we daardoor belet werden ook voor haar onderhoud belastingen te heffen; — de Britsche commissaris beantwoordde Van Braam met wat dezen ook op Calcutta gezegd was, dat namelijk de heffingen op bevelen van het Londensch bestuur berustten, zoodat de Britsch-Indische regeering daarin geenerlei wijziging dorst te brengen.

Terwijl de Britsche commissaris tijd noodig had om de door Van Braam gestelde vorderingen te overwegen, besloot deze een bezoek te brengen aan het 40 mijlen ten zuiden van Madras gelegen *Sadras* of *Sadraspatnam*, waarheen hij zich in den avond van den 17n Februari begaf en dat hij den volgenden dag bereikte. Ook hier vond hij denzelfden vervallen staat als overal elders. Het fort was er reeds in 1783 afgebroken. Slechts enkele Europeesche woningen stonden nog overeind. Voormalige Compagniesdienaren werden bijna niet aangetroffen; alleen armoedige Europeesche weduwen en weezen herinnerden aan het bestaan onzer vroegere vestiging. Twee rivieren liepen er in zee uit: de Sadras bezuiden de hoofdplaats en de Edeiöer, bij het dorp van dien naam. Zij hadden echter geen ander belang voor de ingezetenen, dan dat ze de plaats schaars van visch voorzagen en dit armelijk middel gaf nog, na de teruggave aan Nederland, tot talrijke kleine geschillen aanleiding tusschen Nederlandsche en Britsche visschers. De zeevisscherij was er onbeduidend, vooral wegens de onstuimigheid der zee in sommige gedeelten van het jaar; zelfs in onzen Compagniestijd werd dit bedrijf, als te onbeduidend, niet verpacht. Landbouw werd er enkel in *Nelie* (*b*) en kleine gewassen gedreven, dat nauwelijks den bebouwer een bestaan gaf, ofschoon de grond

(*a*) Vandaar Van Braam's schrijven aan Hodgson dd. 27 Maart 1818 om althans van die jaarlijksche opbrengsten ad siccaropijen 558-4-20 + 5565-7-6 + 551-8-9½ + 835-8 = 7511-1-4½ af te komen; dat hij eene aanzienlijke vermindering wist te verkrijgen, blijkt ons uit bl. 383. Zie bijl. 4 met eene afwijking van het cijfer in de onderdeelen, wegens nadere wijziging der cijfers. *Nussarannahs* van *Nuzzer*, Arab. *nazr* of *nazar*, oorspronkelijk een offerend geschenk, maar in de volkstaal geworden de gift van een mindere aan een meerdere.

(*b*) *Nelie*, *nelly*, *nele* is rijst in den bolster, dus *padi*. Franschen en Portugeezen in Zuid-Indië zeggen *nelly*, waar de Engelschen spreken van *padi*.

vruchtbaar was. De plaats bleek „tot eene geheele wildernis geloopen", schreef het na te noemen opperhoofd Regel.

Intusschen had ze het voorrecht van zich 5 à 6 mijlen langs de zee en circa 1½ à 2 mijlen landwaarts in uit te strekken; ze bezat bovendien eene betrekkelijk goede reede en eigen jurisdictie; verder lag ze gunstig aan den grooten weg tusschen de zuidelijk gelegen Fransche bezetting Pondicherij en het noordelijk zich bevindend Madras, zoomede juist in het midden van den afstand tusschen het noordelijke Jaggernaitpoeran en het zuidelijke Tuttocorijn. Eindelijk leverde de door bergen omringde plaats, na Pondicherij, het beste water op van de gansche landstreek. Een en ander had een heilzamen invloed op de gezondheid der ingezetenen. Deze lichtzijden deden reeds in 1792, op advies eener militaire commissie, besluiten om Paliakatta, dat eene gevaarlijke reede had, en waar het verkrijgen van goed drinkwater met kosten gepaard ging, als hoofdplaats door *Sadras* te doen vervangen; doch hiervan was destijds uit gebrek aan Compagniespakhuizen enz. afgezien. Daar echter nu te Paliakatta ook alles in ruïnen lag, hield dit bezwaar op te bestaan, en alzoo besloot Van Braam om bij de overneming der Koromandelsche factorijen, tot hoofdplaats, en zetel dus van haar *opperhoofd*, te verheffen Sadras, gelijk geschiedde.

Den 21n Februari was onze commissaris te Madras terug; het duurde nog tot het einde der volgende maand, alvorens partijen het omtrent de voorwaarden van overgave eens waren. Toen, namelijk den 24n Maart, vertrok Van Braam andermaal naar Sadras, waar de plechtigheid zou plaats vinden. Den 28n kwamen er de Britsche commissaris, detachementen rijdende artillerie, de lijfgarde van Madras, zoomede verscheidene Engelsche, Fransche en Hollandsche heeren „ter viering van dezen heugelijken dag van de herstelling der Nederlandsche vlag in dezen gemeenten". Den 30n gaf de heer Hodgson „een brillant diner" met gepaste toasten, „conditiën", en de onmisbare saluten, waarbij zich ook onze *Prins van Oranje* natuurlijk niet onbetuigd liet.

De dag der overgave was gesteld op den 31n Maart 1818. Ten 9 ure in den ochtend namen alle de te Sadras aanwezige Europeanen aan een ontbijt deel, waartoe heer Hodgson ze had uitgenoodigd. Om 11 uur trok een detachement dragonders naar het verblijf van den Nederlandschen commissaris ter afhaal van zijn vlag, die in staatsie naar de woning van den Britschen commissaris gebracht werd. De trein opende met inlandsche muziek, inlandsche gewapende

manschappen, dansmeisjes.... Niet onaardig bij zoo'n plechtigheid, eene partij danseressen. Opgesloten werden ze bovendien door een trompetter met 4 dragonders, „allen te paard", dat van dragonders niet vanzelf schijnt te spreken, wanneer ze achter dansmeisjes marcheeren. Toen kwam een olifant, die de Nederlandsche vlag voerde, omstuwd door een detachement dragonders. Daarachter dreunde een zesponder, getrokken door zes paarden en gevolgd door de rijdende artilleristen, die straks de saluten zouden geven. Inlandsche pions, krijgshaftig met hunne borstschilden uitgedost, stapten drie aan drie mede. En daar kwam aangedragen door inlandsche bedienden een baldakijn, waaronder de hooge heeren, denkelijk met vereischt gelegenheidsgelaat, statig als bisschoppen voortwandelden: in de eerste rij de beide commissarissen nevens den Franschen intendant, den heer Dayot; dan de twee secretarissen der heeren Hodgson en Van Braam, hebbende in hun midden den drager der op een zilveren schenkblad liggende akte van overdracht, tot welke eervolle functie was geroepen de heer P. van Spall, de aangewezen resident van Tuttocorijn, met wien we nader zullen kennis maken; het *Opperhoofd* was nog niet ter plaatse. De trein eindigde met het gevolg der heeren, drie aan drie wandelende; verder een zesponder en een detachement dragonders.

Aan punt Oranje stond de vlaggemast met Engelands Union Jack in top. Toen de hooge heeren onder een afdak waren gezeten, lazen de secretarissen de akte van overdracht voor, zoomede eene proclamatie van het Madrassche gouvernement. De Britsche en Nederlandsche commissarissen wisselden daarna aanspraken. De Union Jack ging langzaam nederwaarts onder 21 schoten van de *Prins* en de Nederlandsche driekleur verrees onder de saluten van de Britsche artillerie.

De hooge heeren reden in palankijns naar het verblijf van Van Braam, alwaar ververschingen werden gebruikt, terwijl „een ieder zich prepareerde den dag met vrolijkheid door te brengen". Van de puie der woning luidde de klok driemaal, gevolgd door voorlezing der akte van overneming.

Des avonds gaf de Nederlandsche commissaris „een brillant diner", met 19 „conditiën", waarvan de laatste gold „de eeuwigdurende vrede en goede verstandhouding tusschen de natiën, hier gerepresenteerd"; in zoo'n prettige bui kon dat wel.

XIV.

De Koromandelsche factorijen bij de overneming. Aanstelling van F. C. Regel tot Opperhoofd. Benoeming van het overig personeel. Pensioenen der oude Compagnies dienaren en hunne betrekkingen. Ontrouw dier dienaren. Klachten der ingezetenen over de tolheffing der Engelschen. Zoutcontract dd. 23 Mei 1818.

Uit ondervolgend staatje blijkt nader wat op dien beroemden 31[n] Maart 1818 (Palikal ging eerst den 4[n] April over) aan het Nederlandsch koloniaal bezit werd toegevoegd:

	Totaal ingezetenen.	Totaal woningen.	Totaal inkomsten 's jaars.
	Mannen, vrouwen en kinderen.	Steenen huizen Stroohuizen. Hutten met Palmbl. gedekt.	Star-Pagoden.
Sadras en onderhoorigheden . .	2437	457	740-30
Factorij Porto Novo en bleekgrond	261	Geen opgaaf	Geene
Paliakatta en onderhoorigheden.	2940	662	1299-22-67
Palikal en idem.	7042	1306	1600-14-46
Jaggernaitpoeran en idem.	5751	1354	690
Bimlipatnam en 3 bleekgronden.	Geen opgaaf	Geen opgaaf	30

Van Braam kon dus, lettende op de laatste kolom, niet heel veel „brillante diners" geven, zonder de Koromandelsche schatkist uit te putten. Geld was er dan ook niet; aan Van Braam was evenmin genoeg meegegeven en daar door het bestuur te Londen volstrekt het voorschieten van middelen was verboden, moest onze commissaris bij het genoemde handelshuis Arbutnott geld opnemen tegen 10 pCt 's jaars. Toen ook deze firma geen crediet meer wilde toestaan en Batavia nog altijd maar niet bijsprong, geraakte het Nederlandsch opperhoofd in de grootste moeilijkheden, zoodat hij zelfs zijn eigen fortuin moest aanspreken.

Deze ambtenaar was de heer F. C. Regel, dien Van Braam voor Patna en Dacca in Bengalen bestemd had (bl. 297), doch bij gemis aan geschikte personen op de Koromandelsche kust, als opperhoofd naar Sadras ontbood, waar hij den 19[n] Mei 1818 aankwam.

Onze commissaris had reeds den 2[n] Maart de hoofden der over te nemen factorijen met hunne scriba's aangewezen. Hij was daarbij

van het beginsel uitgegaan, dat niet in aanmerking moesten komen menschen, die met het Engelsch bestuur in betrekking hadden gestaan, of in krijgsgevangenschap waren geraakt, eene wel wat enge opvatting zou men zoo zeggen, doch die misschien hare rechtvaardiging vond in de minheid van het publiek, dat hij aantrof. Zijne instructie schreef hem voor om de voormalige Nederlandsche ambtenaren, die hij nog aantrof, zooveel mogelijk volgens den rang, dien zij bekleed hadden, te herplaatsen, en uit dat oogpunt beschouwd, kwam het eerst in aanmerking de gewezen fiskaal J. S. Canter Visscher. Die familie schijnt in Paliakatta getierd te hebben; liefst vier broers boden hunne goede diensten aan; doch J. S. kon niet meer in aanmerking komen, omdat hij als president der weeskamer te Paliakatta de administratie in de war had gestuurd uit domheid. Daarop volgde 'n voormalig onderkoopman der O. I. C., P. E. van Hogendorp, ook al eene familie, die er tegen de verdrukking in groeide. De man was al oud en had nu 23 jaren lang niets uitgevoerd; hij kon daarom niet voor opperhoofd in aanmerking komen. Dan had men, doch te Tuttocorijn, den reeds genoemden heer Van Spall. Hij was ook bejaard, doch zou niettemin voor opperhoofd geschikt zijn geweest; daar hij echter te Tuttocorijn verkoos te blijven, wegens belangen in door hem aldaar bezeten vastigheden, zag zich Van Braam verplicht, verder naar een opperhoofd te zoeken en aldus was reeds den 12n Februari de keuze gevallen, gelijk ik mededeelde, op den heer Regel, ook een vroegeren Compagniesdienaar.

Ziehier eene opgaaf van al de benoemde hoofden met hunne scriba; ik stel daarnevens hunne maandelijksche bezoldiging in Arcotropijen.

F. C. Regel te Sadras, Opperhoofd van al de Koromandelsche factorijen (en van de Tuttocorijnsche, waarover nader) f 400. — Scriba Wijnveldt: f 125. — Onder Sadras werd ook gebracht Porto Novo.

P. E. van Hogendorp te Paliakatta met den titel van „resident": f 325. — Scriba G. A. Dosseijn: f 60.

C. B. Dirksz, oud-boekhouder te Jaggernaitpoeran, van wien de commissaris een goeden indruk had gekregen (bl. 361), als „resident": f 300. Hiertoe werd ook gebracht Bimlipatnam. — Scriba E. W. van Haeften: f 60.

H. von Söhsten, oud-Compagnies dienaar op Ceijlon, te Palikal als „resident": f 300. — Scriba J. L. Meijkamp: f 60.

De benoeming dezer menschen en van het overig personeel was

voor hen in de armoedige omstandigheden, waartoe ze vervallen waren, eene onverwachte uitkomst, waarover zij in allerlei tonen hunne dankbaarheid aan Van Braam uitdrukten. Zoo hoopte scriba Meijkamp, dat de Hemel des commissaris' handel en wandel zou zegenen, „voor deze aan mij bewezen weldaad, opdat alle dezelve gelukkig en voorspoedig moge zijn en God verleene tevens UwEdGestr. eene bestendige gezondheid en lengte der dagen tot hulp en troost van Weldeszelfs dierbaar aankomen". En scriba Dosseijn: „Woorden ontbreken mij de gevoeligheijd van mijn dankbaar hart (mij door de Voorzienigheid geschonken) uijtte boesemen voor de groote benevolentie door UwEdGestr. aan mij en familij betoond, in de aanstelling als scriba deezer plaetse, in Zijn Majesteijds dienst. Echter hoop ik dat mijn geneegen wil voor de daad zal opgenomen worden. Zoo ontfant, WelEdele Gestrengen Heer de oprechte dankerkentenisse van eene, die zich zelve zoo wel als zijn arme familij zich verplicht rekenen, zoo lang zij leeven in dees' broose en vergankelijke lichaamen huysvest ieder op zich zelfs genomen, de brave en rechtvaardige beslisser onzer lot (zo als ik de eer hebbe UwEdGestr. [ongeveynst verklaard] naest God als zoodaenig te erkennen) *de Groote Van Braam* steeds in onse memori ingeprent te houen met dat geluk wat den 2n Maart 1818 door Hoogdeszelfs bijzondere gunst ons ten deele gevallen is."

Van Braam had de bezoldigingen zoo laag mogelijk gesteld; naar zijne eigen meening te laag om een ambtswaardig bestaan te bezorgen; doch, gelijk ik reeds bl. 297 aanteekende, hij durfde niet verder gaan. Wat hem tevens zorgvol nadenken gaf, was de regeling der pensioenen voor hen, die als onze oude Compagniesdienaren, reeds van het Britsche gouvernement op hoogst vrijzinnige wijze onderstand ontvingen. Die ondersteuning hield nu op, zoodat belanghebbenden geheel van de beslissingen der nieuwe regeering afhingen.

„Ik heb", schreef Van Braam in zijn Bataviaasch rapport, „in het aanstellen van het getal, zoo wel als het tractement der ambtenaren de meeste menage in het oog gehouden, en ik wil niet ontveinzen, dat de salarissen niet alleen pas toereikende zijn tot een sober soutien, maar, in vergelijk van die der Engelsche, in het geheel niet naamwaardig, en het zij mij vergund ten dien sujette aan Uwe Excellentiën gunstig voor te dragen, om bijaldien die bezittingen aangehouden worden, dat dan ook eene vermeerdering in de bezoldiging moge plaats hebben, alzoo ik volkomen overtuigd

ben, dat dezelve niet toereikende zijn om er ordentelijk van te bestaan, veel min om er iets van over te houden. Dan weinige of geene inkomsten, en vele lasten hebbende, dorst ik in de bepaling der tractementen zoodanig niet te handelen, als ik wel had verlangd, te meer daar er bovendien nog eene zeer noodzakelijke voorziening diende plaats te hebben in de bestaande behoeften van zoo vele *arme en nooddruftige oude dienaren*, *derzelver weduwen en weezen,* aan wien, zoowel als aan alle de Nederlandsche onderdanen door het Britsche Gouvernement, gedurende den oorlog 's jaars *aan pensioenen* was toegelegd geworden een important bedrag van St. Pag. 11003-9-73, welke tot hun onderhoud gediend hebben, en waaromtrent ik al kort na mijn arrivement te Madras eene menigte smeekschriften ontving. Aan allen het gevraagde onderhoud te geven, en in zulk eene ruime mate als het Britsche Gouvernement gedaan had, kon en vermocht ik niet te doen, en om dezelve geheel en al van de hand te wijzen, en buiten eenig onderstand hoegenaamd te laten, dit vermeende ik met de milddadige gevoelens van Zijner Majesteits Regering niet overeen te komen, daar deze ongelukkigen, natuurlijk tot de Nederlandsche natie behoorende, van hun eigen Gouvernement geen onderstand erlangende, zulks zeker van geene vreemden hadden te wachten en gevolgelijk van misère en armoede hadden moeten vergaan.

„Ik kan niet ontkennen, dat de decisie in dezen mij zeer veel nadenken veroorzaakt heeft en het een der punten in mijne commissie geweest is, welke mij het meeste nadenken en moeite gekost heeft. Verdeeld tusschen mijne pligtsbetrekkingen, die de toelage daarvan, uithoofde der vermeerdering der lasten verboden, en menschlievende gevoelens voor hulpeloozen en armoedigen, die geen ander soutien in deze gewesten verwachten kunnen, drong mij daarentegen weder ten sterktste. Ik heb dan, na behoorlijke informatiën en overleg van de daarmede bekenden, aan de nooddruftigsten zoodanige pensioenen onder Uwer Excellentiëns approbatie toegelegd, als Hoogstdezelven zullen ontwaren uit de hierbij gevoegde bijlage N° 150, welke te zamen 's maandelijks beloopen eene somma van Arc. Ropijen 564 of 's jaars Arc. Rop. 6768."

Nog eene andere categorie van ingezetenen moest de terugkomst van het Nederlandsch gezag met vreeze vervullen, namelijk de ontrouwe beheerders, of hunne erfgenamen, van de Nederlandsche kassen, die hun bij de overgave der factorijen aan de Engelschen, werden toevertrouwd. Zoo waren er te Paliakatta in kas geweest elf staven

goud. Gouverneur Eilbracht had ze stil door den agent Christiaans te Madras doen verkoopen voor 7055 Starpagoden, die de som dd. 31 Augustus 1797 verantwoordde op 1450 S. pag. na, waarop hij wegens vroegere commissiën aanspraak maakte; van het restant had het opperhoofd te Sadras, Simons, 600 S. pag. met de kassen der diaconie en zekere Hent 2550 S. pag. gekregen. De eerste kon bij Van Braam's optreden niets teruggeven, waarom de commissaris beslag legde op alle zijne vastigheden te Sadras, die trouwens reeds bij de Weeskamer verbonden waren. De laatste was overleden, achterlatende een insolventen boedel en 656 S. pag. onverantwoord; de commissaris meende zich gerechtigd er de erfgenamen voor aan te spreken en daartoe op een huis beslag te leggen. — Te Jaggernaitpoeran had secunde Topanner eene waarde van f 34741 bij de overgave aan de Engelschen, onder zijne berusting gehouden, waarvan niets was gerestitueerd. Hij overleed mede met een insolventen boedel. Van Braam liet hetgeen er nog van bestond, op vendutie brengen, waardoor f 792 werd teruggekregen. Te Palikal eindelijk waren de boeken van secunde Schliephaken gesloten met een kastekort van 1515 pagoden. Hij zelf behoorde ook niet meer tot de levenden, maar zijne weduwe bevond Van Braam nog in goede doen, zoodat haar de vergoeding werd opgelegd; het was de eenigste post, meende onze commissaris, die vermoedelijk nog terecht zou komen.

Zoodra was Sadras niet weder eene Nederlandsche factorij geworden of Britsche inlandsche beambten vestigden zich op de grenzen, ten einde de 16 pCt. gerechtigheid van alle inkomende en uitgaande goederen te heffen. Natuurlijk bittere klachten van de ingezetenen. Zij verklaarden, dat zulk eene heffing met hunne algeheele ruïne gelijk stond, zoodat zij genoodzaakt zouden zijn naar Britsch gebied te verhuizen.

Zoolang Regel nog niet de functiën van opperhoofd had aanvaard, voerde Van Hogendorp er het bestuur. Hij deelde te eerder de klachten, omdat tol werd geheven van zaken, die daarvoor nooit in aanmerking waren gekomen; zelfs waren goederen, behoorende tot de huishouding van Van Braam „door dat impertinente volk" aangehouden, klaagde Van Hogendorp, terwijl de tolgaarder hem had doen weten „dat wanneer ik die met mijne magt wilde nemen, ik zulks dan doen kon". — Niet slechts, dat de weinige Europeanen aldus in den druk kwamen, doch natuurlijk ook de inlandsche bewoners der plaats, die zich uit dien hoofde

bij request tot Van Hogendorp wendden. Zij brachten in herinnering, dat hunne voorouders en zij zelven zonder armoede onder de Hollandsche vlag hadden geleefd; gedurende Juli 1795 tot 31 Maart 1818, dat Sadras in Engelsche handen verkeerde, hadden zij zonder handel te drijven in de grootste armoede doorgebracht; een nieuwe tijd beloofde weder met het herstel van het Nederlandsch gezag aan te breken, doch nu was de dubbele heffing gekomen.

Van Hogendorp zond bij schrijven dd. 24 April 1818 het request aan den Nederlandschen commissaris, er op wijzende: „dat de klachten daarin bevonden, naar mijn oordeel inderdaad treffend zijn voor die ongelukkige en armoedige menschen, die niet alleen reeds sedert zoo vele jaren onderdrukt zijn geworden door zware imposten, die zij aan de Engelschen hebben moeten betalen, maar nu verder zich moeten onderwerpen sedert het retablisseren onzer bezittingen ter dezer kuste aan de jongst ontvangene orders van dat Gouvernement; namentlijk: Dat van alle goederen, die van de Hollandsche bezittingen uitgevoerd staan te worden en tot den handel behoorende, tol zal moeten betaald worden van zestien percent waardoor hen, zonder tegenspreken, de handen, om aan het brood te komen, vooreerst geheel gebonden wordt en het dierhalven te vreezen is, dat die arme menschen, door de Engelschen daartoe gedwongen wordende om onze plaatsen met der tijd te moeten verlaten, het ook zullen doen; want het is niet mogelijk, daar wij geen handel drijven, die menschen aan onze zijde over te halen van hier te blijven onder zoo een drukkenden last, als waarnaar wij ons verpligt vinden te moeten schikken naar de omstandigheid des tijds. Wierden de orders van het Engelsch gouvernement in alle gevallen met billijkheid en edelmoedigheid geëxecuteerd, zooals dezelven wezentlijk begrepen moeten worden in alles wat betrekking tot de commercie heeft, dan zou men zich daarin nog al eenigzints kunnen getroosten, schoon het ongepermitteerd is; maar nu hoor en zie ik, dat de Engelsche bedienden, die rondom Sadras door de collectors geplaatst zijn, op de geringste artikelen, wat tot 's menschen bestaan noodig is, de ingezetenen impertinent afrukken, hen aanhouden, en pacht vorderen, zoodat die arme menschen, daarop niet bedacht geweest zijnde en geen doedoe meer in handen hebbende, om te kunnen betalen, dat weinigje wat zij voor de huishouding binnen bragten, geheel verliezen, en zich geduldig onderwerpen moeten aan hunne droevige wederwaardigheid."

Het eenige, wat Van Braam voorloopig te doen viel, was dat

hij, in navolging van hetgeen de Fransche gouverneur te Pondichery had gedaan, geene inkomende en uitgaande rechten op de Kust hief, totdat de Bataviasche regeering nader zou hebben beslist. „Daar", berichtte hij haar, „er waarschijnlijk in dien tusschentijd weinig of geene koopwaren zullen in- of uitgevoerd worden, zal 's lands belang daardoor weinig of in het geheel niet lijden, terwijl ik daarentegen bij een besluit van 20 Mei 1818 genomen, weder ingevoerd heb de belasting van het zegel, evenals de Engelschen in hunne bezittingen doen, om daardoor dat nadeel (zoo er eenig uit mogt proflueeren) weder te gemoet te komen".

Den 3n Mei begaf zich de commissaris naar Madras, ten einde gouverneur Elliot over de vele quaestiën te spreken, die tot protest tegen Hodgson's eischen hadden aanleiding gegeven. Hij verbleef er van den 5n tot den 10n, doch kwam den 11n teleurgesteld te Sadras terug. Elliot en Hodgson beide schijnen voor zichzelf in menig opzicht overtuigd te zijn geweest, dat Van Braam's wenschen geenszins onbillijk waren, doch ook zij zagen zich aan bevelen van hooger hand gebonden. In ieder geval toonde onze commissaris den tact, de verhoudingen zeer goed te doen blijven, zoodat, berichtte hij, „niettegenstaande onze hevige debatten, de beste verstandhouding tusschen ons tot op het laatste oogenblik heeft plaats gehad".

Kort vóór Van Braam de Kust voor goed zou verlaten, trof hij nog met Hodgson een niet onbelangrijk contract over zout. De Franschen hadden namelijk hun recht op den aanmaak ervan ter Kuste prijsgegeven, zoomede afgezien van hunne aanspraken op de levering van 300 kisten opium door het Britsch bestuur, tegen de levering van Britsche zijde van eene aanzienlijke hoeveelheid zout, dat in Britsch-Indië een regaal was. Hierin lag alzoo opgesloten, dat het oude opium-voorrecht door de Engelschen was erkend, hetgeen Van Braam naar Batavia deed schrijven: „De wijze, waarop zij de Franschen gesurpreneerd hebben met den afstand van hun regt op de 300 kisten amphioen door de schitterende toelaag voor het zout van de kust van Choromandel, willen de Engelschen alsnu tot eene basis doen strekken, om er ons en de Denen ook willekeurig van te ontzetten (a); dan dit kan geenszins toepasselijk op onze belangen gemaakt worden. Stonden zij dezelven af voor eene andere compensatie, dan geeft het den Nederlanders

(a) Verg. bl. 345.

grond tot regt van reclame van het bevorens genoten voorregt of een equivalent in deszelfs plaats."

Van Braam had toen onderzoek gedaan of op de kusten der Nederlandsche factorijen ook zout gemaakt kon worden, en nadat dit een bevredigend resultaat opleverde, vervoegde hij zich bij den Britschen commissaris met voorstellen om óók van den aanmaak ten genoege van het Britsch bestuur af te zien. Vandaar een contract dd., 23 Mei 1818 gesloten, hetwelk in substantie de volgende bepalingen inhield, waarbij tegelijkertijd de jaarlijksche schattingen, *nuzzarannahs*, aanzienlijk werden verminderd:

a. Van onze zijde wordt slechts Britsch zout gebruikt;

b. Madras zal daarvoor aan Sadras betalen 2000 Sterpagoden of 7000 Arcotropijen;

c. Het Britsche zout zal geleverd worden tegen 7 ropijen de Madras-guree of het garst;

d. Tegen denzelfden prijs zal op de naaste havenplaats van Britsch-Indië voor ons ter beschikking zijn: "whatever quantity of salt is required by the local Netherlands authority or by the European or Native inhabitants of any of the Netherlands settlements for exportation to *Malacca*, or any ports on the *Westcoast of Sumatra* or in the *Eastern Seas*".

e. De nuzzarannah ad 7511 Arcotropijen (*a*) wordt verminderd op 400;

f. Wij zien af van eenig aandeel in de rechten op de heffingen te Paliakatta;

g. Zoo het Britsche gouvernement die rechten voor vreemden mocht verminderen, mag de nuzzarannah ad 400 Arcotropijen weder opgevoerd worden, doch dan kan ook weder het Nederlandsch bestuur zijn aandeel op de rechten te Paliakatta doen gelden.

Dit in zijne soort belangrijk contract werd echter slechts voor één jaar aangegaan, opdat de regeering te Batavia er hare goedkeuring aan zou kunnen hechten; het is mij gebleken, dat het steeds heeft doorgeloopen, naar ik vermoed tot het tijdstip, dat wij door het Londensch tractaat van 1824 verplicht werden, de factorijen voor goed te verlaten.

Ik geloof, dat tot dusver het bestaan van deze verbintenis onbekend is gebleven; reden te meer om er de aandacht op te vestigen, speciaal wegens de bepaling sub **d.** Er is gedurende de

---

(*a*) Zie noot *a* bl. 373.

jaren 1819—1821 een geweldige zoutnood in Nederlandsch-Indië geweest, zoodat de Bataviasche regeering allerwegen, ook in Britsch-Indië, naar hulp zocht. Hieromtrent schreef ik in mijn Zoutwerk bl. 49 § 29, dat de Britsch-Indische landvoogd "onze wenschen met groote welwillendheid te gemoet kwam" (*a*). Evenzeer schrijft Mr. Roosegaarde Bisschop in zijn verslag over het "Onderzoek van stukken in het India Office" (*b*): "Ook het gouvernement in Bengalen was welwillend genoeg terstond een voldoenden voorraad zout beschikbaar te stellen." — De *welwillendheid*, ofschoon daaraan niet behoeft getwijfeld te worden, vertoont zich echter in zoover onder een ander gezichtspunt, dat contractueel Britsch-Indië zich verbonden had om ons zooveel zout tegen een vastgestelden prijs te leveren, als we maar zouden verlangen.

XV.

Staat der Koromandelsche factorijen onder het Nederlandsch bestuur: 1818—1825.

Het zou volstrekt niet de moeite van schrijven en lezen loonen om zelfs slechts in enkele trekken de dorpelijke lotgevallen der Koromandelsche factorijen te verhalen tot het oogenblik, dat ze voor goed ophielden Nederlandsch te zijn.

Sadras met zijne vijf omgevende dorpen telde in 1818 'n 1900 zielen, in 1823 'n 2600. "Armoede en neringloosheid", heerschten onder hen, boekstaafde het jaarverslag van 1823 (*c*); het gemis van alle bedrijf verplichtte de inwoners hun bestaan op Britsch grondgebied te zoeken, alwaar zij ook goedkooper konden leven. De vloek voor de plaats was de Britsche 16 pCt. rechten, die men bij in- en uitvoer van alle goederen, zelfs tot op de mondbehoeften hief. Men had er negen marktplaatsen, waar nelie, rijst en andere levensmiddelen door de handelaren werden te koop geboden, doch alles tegen zeer hoogen prijs, "aangezien zij alle noodwendige producten voor Sadras, te Madras inkoopen moeten, alwaar zij eerst

---

(*a*) Ten onrechte sprak ik daar van Warren Hastings. Verg. bl. 349 *Opvattingen;* ov. 9.

(*b*) In de Bijdragen, 6ᵉ Volgr. deel III (1897). Bl. 21 van den overdruk.

(*c*) Aangeboden bij missive dd. 3 Mei 1824.

voor den uitvoer 8 en mede voor den invoer (wel te verstaan voordat zij ons grondgebied bereiken) 16 pCt. betalen moeten, buiten één ten honderd, wegens plaatselijke geregtigheid, ingesteld door wijlen het Opperhoofd Regel, bij besluit van den 2n Junij 1818, No 1, hetwelk maakt, dat beide, de verkooper en kooper de hardigheid daarvan gevoelen moeten, die men niet lenigen kan, zoolang men onze producten van Britsch-Indië inbrengt en een zoo zwaren tol betalen moet, die bijna onverdragelijk wordt, wanneer de levensbehoeften schraal en daardoor duurder worden, zooals dat thans het geval is."

Voor het debiet van arak, tabak, betel, steenen, dakpannen, kalk werd eene bazargerechtigheid geheven. Men had ook eene drankpacht, die 'n f 2500 's jaars opbracht. — Het zout, door het bestuur tegen 7 Arcotropijen de garst van het Britsche gouvernement gekocht, verkocht het weder tegen 105 ropijen; het gansche jaar waren echter slechts 4 garsten noodig. Men had een "hoofdgeld der inlandsche kaste", dat 'n f 250 leverde; het kleinzegel f 70, landpassen bij den uitvoer van gezouten visch en uien 'n f 20!

Eene eigen posterij bezatèn we nergens. Alle brieven gingen door tusschenkomst van den Britsch-Indischen post; dienstbrieven vrachtvrij. De eigen jurisdictie, die we te Sadras uitoefenden, bepaalde zich speciaal tot burgerlijke zaken, in belangrijke aangelegenheden met appèl op Batavia. Dieverijen werden gestraft met 20 à 30 slagen en met 1 tot 6 jaar kettingslag. Groote misdrijven werden te Batavia afgedaan.

De "residentie" Jaggernaitpoeran bestond vooreerst behalve uit de hoofdplaats, uit het groote dorp Gollapaleam en het kleine Gondawarna, te samen in 1823 met 'n 6000 zielen; verder uit de factorij Bimlipatnam onder een posthouder met 60 zielen, over welke het Nederlandsch bestuur niet eens volstrekt gezag had, daar ze zich Engelsche onderdanen verklaarden. De menschen hadden in den Compagnies tijd hun bestaan gevonden in den lijnwaadhandel en in handwerken, doch nu was alles vervallen, terwijl ook de landbouw, door gebrek aan grond, niets opbracht. Tot Bimlipatnam behoorden nog drie "bestekken", zijnde vroeger geweest de voor de weverijen noodige bleekvelden Comerpaleam, Sangewalsa en Pantapaleam, die met de vernieling van de lijnwaadindustrie door de bewoners waren in beslag genomen voor tuinen, velden en gebouwen.

De "residentie" Paliakatta bestond uit de volgende deelen:

De Voorstraat met . . .	116	zielen in 1823
Koepang	678	〃 〃 〃
Het eiland Erikan . . .	1216	〃 〃 〃
Dorp Mangewankens. . .	378	〃 〃 〃
〃 Aurewakam . . .	37	〃 〃 〃
Gehucht Kannantorry . .	15	〃 〃 〃
〃 Tangel	23	〃 〃 〃
Totaal .	2463	zielen in 1823

Quaestiën met de Engelschen over gronden waren ten onzen voordeele uitgevallen, „zoodat", rapporteerde het opperhoofd Regel in 1821 naar Batavia, „het Nederlandsche gouvernement aldaar eene extensieve territoriale bezitting jouisseert". Hij klaagde echter zeer over de „onkunde" van resident Van Hogendorp

De in vorenstaand lijstje genoemde *Voorstraat* was de op bl. 364 vermelde weg met Europeesche woningen, ten zuiden van het afgebroken fort Gelria. De *Koepang* lag achter het fort of aan de noordkust, waar wij het oude kerkhof en de Katholieke kerk bezaten. Verder behoorde ons te Paliakatta zelf niets meer, zoodat op dezelfde plaats twee regeeringen bestuurden! Er woonden vele Mooren, die ten tijde onzer O. I. C. Nederlandsche onderdanen waren geweest, wat geld hadden verdiend en nu een voordeeligen handel dreven op Poeloe Pinang en Malakka. Ze stoorden zich in het geheel niet meer aan ons gezag en beleedigden zelfs op allerlei wijzen de weinige Nederlandsche gezinnen. Een belhamel was zekere Koetewal, een ondergeschikte van het Britsche bestuurshoofd Smalley; resident Obdam verklaarde in zijn verslag van 1823, zich dood te ergeren. De onderdanen der Nederlandsche factorij — „Mestiezen, Slengeniers en Parwassen" — leefden van vischvangst, en door het werken voor de huizen van Mooren, die steeds meer woningen zetten. — De opgezetenen van het eiland Erikan, een ijverig volk, waren meestal wevers, schilders voor lijnwaden en landbouwers. Onder onze O. I. C. werden door hen op hare bestelling *taffa selassen* en sitsen voor Batavia gemaakt; nu deden zij het voor de Mooren, die echter slechter betaalden. Ook de landbouwers op dit belangrijke eiland onderscheidden zich door vlijt; visch werd op de rivier van Erikan veel gevangen.

Als „eene der voordeeligste Nederlandsche bezittingen ter dezer kuste", beschreef opperhoofd Regel in 1821 de „residentie" Palikal. Het bestuurshoofd aldaar kon het echter niet met de ingezetenen vinden, waarvan „een oproerige staat" het gevolg was, „zoodat ik radeloos ben", rapporteerde het Opperhoofd naar Batavia.

Ten slotte nog de volgende wanhoopskreet dd. 25 Januari 1823 uit Porto Novo van den posthouder De Viet aan het opperhoofd Regel:

„Onze factorij is geheel en al verbroken tot een puinhoop en varkensstal, zonder een enkel stuk hout daar in te vinden, dat bruikbaar is; mast of vlaggestok is hier niet en tot spot van de natie, die aloude en beroemde Bataviersche vlag, die een schrik tot de vijanden van ons lief Nederland was, wordt heden, aan een oud stuk bamboe met touwtjes, in een cerierboom vastgebonden, zonder hem te kunnen zien, ja zelfs de takken van den boom zijn hooger dan de vlag, waar de Denen, zoowel als de Engelschen, een zeer schoone vlaggemast met steng enz. enz. hebben, hetwelk een plezier is om aan te zien. Dat de Engelschen dat hebben, is geen wonder, maar de Denen, die van geen enkel stuk grond meester zijn dan simpel hun factorij, die haar tot zware onkosten strekt; daar zij koosure (?) doet, revenuen van de plaats genieten, echter doch tot eer van hun natie vele bedienden hebben, om haar vlaggestok in orde te houden, daarom bid ik UEd. mij met het noodige te helpen tot het rijzen van den vlaggemast . . ."

Regel antwoordde dd. 29 Januari 1823 afwijzend, omdat commissaris Van Braam gelast had, dat de vlag aan een bamboe boven den boom zou geheschen worden.

De lezer zal deze zaken wel niet zeer belangwekkend vinden; ikzelf ook niet. Maar ik diende enkele greepjes te doen uit de zeer lijvige verbalen, ten einde eenigszins de toestanden der factorijen gedurende de korte jaren van het hersteld Nederlandsch gezag te kenschetsen. Den 27n November 1824, kort vóór de teruggave der Kust aan Engeland, overleed het opperhoofd Regel, „wiens oordeel, net bestuur en zachte regeeringswijze alles toegebragt hebben", werd naar Batavia gerapporteerd, „wat overeenkomstig wezen kan met de belangen dezer kusten en die der Hooge Superieuren".

XVI.

De onderhandelingen van Van Braam over de teruggave van Tuttocorijn en onderhoorigheden met de daaraan verbonden visscherijrechten: Januari—Mei 1818.

De reis van onzen commissaris naar de kust van Koromandel had niet slechts ten doel de overneming van de aldaar gelegen factorijen,

doch ook, die welke meer zuidwaarts zich bevonden en waarvan Tuttocorijn de voornaamste was.

Deze plaats is een zeehaven van het district Tinnevelly en ligt op ± $8\frac{1}{2}$ ° N. B. in het landschap Madura aan de straat van Manaar, welke Hindostans zuidpunt scheidt van Ceijlon (*a*). Groote moeilijkheden ontstonden voor Van Braam om ten aanzien van Tuttocorijn en onderhoorigheden onze aanspraken nauwkeurig te bepalen, niet slechts wat de territoriale quaestiën betrof, doch vooral ook wat aanging onze rechten op de parel- en chankos- (schelpen-) visscherij, waaraan speciaal die factorijen haar belang ontleenden. „Wij hebben hier", leest men in Valentijn's beschrijving van Tuttocorijn (*b*), „eene logie en een opperhoofd gehad al sedert 't begin van Februari anno 1658, dat deze plaats door ons onder het gezag van den heer Van der Meijden, nevens 't eiland Rammanakojil, Adamsbrug enz., aldaar veroverd wierd." En de schrijver voegt er bij: „Deze stad is ook zeer vermaard door hare paarlvisscherij, die redelijk goede paarlen uitlevert, hoewel deze of de Manaarsche in schoonheid van glans en water bij die van Ormus en Bahrein niet halen kunnen. Ook worden hier veel sjankos of offerhoorns gevischt, die in Bengalen zeer getrokken zijn om er ringen af te maken. De E. Maatschappij trekt van deze visscherij der paarlen en sjankos hare geregtigheid van de parawas of duikers en handelt ook sterk in kleeden, die hier geweven en geschilderd worden, hetgeen ons nog al een fraaije winst opbrengt."

Bij de herkrijging van Tuttocorijn kwam het recht op die visscherijen ons andermaal toe; doch commissaris Van Braam verkeerde zóó zeer in vreeze, dat men van Engelsche zijde hierover moeilijkheden zou in het leven roepen, dat hij, nog in Bengalen zijnde, het noodig achtte Vice-president en raden er aan te herinneren, dat deze visscherijen op zijn programma stonden, door hen dd. 4 October 1817 alvast te schrijven:

(*a*) *Mutra* is eene zeer oude en heilige Hindoestad aan de Jumna, 30 mijlen boven Agra. De naam was eigenlijk *Mathurā*, doch werd in de Tamil-uitspraak gewijzigd. De heiligheid der plaats was oorzaak, dat talrijke andere streken of vestigingen den naam overnamen. Zoo heeft men 'n *Matura* op Ceijlon; 'n *Madura* in Burma; evenzoo, naar wij in den tekst lezen, een district van dien naam in Zuid-Indië; eindelijk ook ons van Java gescheiden eiland Madura.

Het district *Tinnevelly* vormt het zuidelijk gedeelte van het Madura-landschap, aan de zuidpunt van Vóór-Indië. De naam komt vermoedelijk af van *Tiru-nel-vēli* d. w. z. „Heilige Rijstheg" of „Heilige Bamboe-heg".

(*b*) Aangehaald op bl. 40—41 Bijdr. E.

„Comme je suis chargé par mon Gouvernement de reprendre toutes les places autrefois appartenant à la Hollande et de réclamer les privilèges y contigus, et Tuttocorijn ayant ci-devant joui des privilèges de la perle pêcherie, je prends la liberté de vous prévenir, que je suis d'intention de faire cette réclame, me flattant qu'aucun obstacle ne se présentera contre."

Te Madras gekomen, was het oogenblik daar, de zaak rechtstreeks onder de oogen te zien. Hij ontmoette er den oud-secretaris van Tuttocorijn, den heer Pieter van Spall, nu een man van 62 jaren, die hem zooveel mogelijk inlichtingen gaf, wat echter niet veel was. Van Spall had wel papieren van den Compagnies tijd uit Tuttocorijn, waar hij woonde, medegebracht, maar de meeste stukken waren reeds bij het nemen der plaats in 1795 door de Engelschen in beslag genomen. Daar echter Van Spall meende, dat op het Britsch bureau te Tuttocorijn veel aangetroffen zou kunnen worden, vroeg en verkreeg men van gouverneur Elliot verlof om voor dit doel onderzoekingen te gaan instellen. Zoo keerde de oud-secretaris in midden Januari 1818 naar de plaats terug, waar de heer Cotton als collector bestuurshoofd was. Slechts weinige stukken, die op den overgang van 1795 betrekking hadden, werden gevonden; geene daarvan handelden bovendien over onze rechten op de visscherijen, het hoofddoel van het onderzoek. Nochtans wist Van Spall zeker, dat verscheidene kisten met Compagnies papieren indertijd aan de Engelschen waren overgegeven. Tevergeefs deed hij er navraag over; niemand scheen hem het juiste te willen of te durven vertellen, en op geruchten over opzettelijke achterhouding der papieren mocht hij niet afgaan.

Terwijl dit onderzoek plaats vond, werd Van Braam op den 26n Februari onaangenaam verrast door eene bekendmaking in de officieele Madrasche courant, houdende aankondiging, dat de parelvisscherij bij Ponnakojil zou verpacht worden. „Ik kon mij", schreef de commissaris in zijn Bataviaasch rapport, „over deze démarche niet genoeg verwonderen en het scheen mij toe, na al hetgeen hierover reeds was voorgevallen, dat daaromtrent nog zeer veel te doen zou wezen" (*a*).

(*a*) Den volgenden dag zond hij een protest daartegen bij Hodgson in. Het stuk werd aan den Gouv.-Gen. van Bengalen gezonden. Dientengevolge kreeg hij eerst antwoord dd. 21 Maart van den Britschen commissaris, waarbij hem werd medegedeeld, dat het, naar het oordeel der regeering in het belang van beide partijen zoude zijn: „that pending arrangements,

De quaestie omtrent onze rechten had intusschen van wege het Britsche gouvernement tot een diepgaand onderzoek in de archieven van Ceijlon ten gevolge, wel een bewijs, merkte de verslaggever op "hoe minutieus het Britsche gouvernement in zijne recherches omtrent onze genotene rechten op deze kust geweest is, en dat, bijaldien de papieren van Paliakatta even als die van Tuttocorijn te zoek waren geweest, de zelfde moeijelijkheden omtrent de overgave derzelve zoude plaats gehad hebben, als thans het geval omtrent Tuttocorijn en diens onderhoorigheden is".

Na eene afwezigheid van 16 dagen kwam Van Spall den 4n Maart te Madras terug. Onder de vondsten behoorde een zeer gewichtig stuk, namelijk het tractaat dd 25 Februari 1786 tusschen den gouverneur van Ceijlon W. J. van de Graaff en den Engelschman I. Dott, deze optredende als zoogenaamd gemachtigde van den nawab, waaruit bleek, dat aan onze O. I. C toegekend bleef de zuivere opbrengst van de helft der parelvisscherij, die der geheele chankosvisscherij, de uitsluitende handel in de landen van Madura en Tinnevellij, in één woord, dat alles zou blijven op den ouden voet en zonder eenige belemmering in het genot der vroeger toegekende vrijheden en voorrechten (*a*).

Commissaris Hodgson betwistte de waarde dezer conventie. Volgens hem was ze destijds afgekeurd geworden en in 1788 vervangen door een ander tusschen Van de Graaff en Buchanan, deze weder als zoogenaamd gemachtigde. Volgens dat stuk, beweerde Hodgson, was de helft der parel- en chankosvisscherijen op de kust van Tuttocorijn en een kwart der parelvisscherij te Manaar op de kust van Ceijlon afgestaan. Door den nawab waren wel is waar de voordeelen van dit contract terstond genoten, doch het Calcuttasche gouvernement had zich blijven verzetten tegen het territoriaal recht en den uitsluitenden handel op de kust van Madura. De scherpe correspondentie hierover had — altijd volgens Hodgson — voortgeduurd tot 1794, toen men besloot de geschillen aan het oordeel der regeeringen in Europa te onderwerpen, dat echter door den daarop uitgebroken oorlog niet plaats vond. Op dezen grond weigerde Hodgson Tuttocorijn en onderhoorigheden over te geven *met* de visscherijen.

---

connected with these fisheries, they should be interrupted, but that the interests of both will be best consulted by renting the fisheries and by preserving a faithful account to be hereafter rendered to the Netherlands authorities on the event of a final admission of their claim."

(*a*) Zie het tractaat in bijl. 5.

Het natuurlijk verlangen van Van Braam was, dat hem dan althans de papieren hierover ter inzage werden verstrekt; dit weigerde Hodgson, onder voorwendsel dat hij daartoe eerst machtiging van zijne regeering moest hebben. Evenzoo bleef zonder vrucht de opmerking tegen Hodgson's verhaal, dat de quaestie aan het oordeel in Europa was onderworpen geworden: „dat zijne stelling eene decisie ten onzen nadeele includeerde, alsof de zaak reeds tegen het Nederlandsche gouvernement beslist was"; terwijl het toch recht was, „dat het Nederlandsche gouvernement eerst in dezelfde possessie en positie gesteld diende te worden, als tijdens den jare 1795, en dat dan daarna over de materie in quaestie konde gehandeld worden". „Zeer warme discussiën hadden wij omtrent deze belangrijke zaak", teekende onze commissaris in zijn verslag aan, dat overigens niet altijd even duidelijk is, vooral door het gemis van vele bijlagen. Nu echter de mondelinge gedachtenwisseling geen doel meer scheen te treffen, achtte Van Braam het noodig tot schriftelijke behandeling over te gaan, waarom hij dd. 9 Maart 1818 een brief aan Hodgson richtte.

Het gemis aan papieren werd daarin uiteengezet en verder aanspraak gemaakt op:

1° De stad en het fort Tuttocorijn, overeenkomstig de oude grenzen;
Het eiland *Allelande*, waar de werf zich bevond;
Het *Verschwatereiland* en al de eilanden gelegen tusschen Tuttocorijn en *Kilkari* (eenigszins ten noorden van Tuttocorijn);

De residenties:
Ponnakojil
Manapoer
Kilkari en
Kaap Comorin.

De agentshuizen te:
Alwar Tinnevelly (ten westen van Tuttocorijn)
Kailpatnam
Chende Magelon
Allandalle.

De havens van:
Lascaryma
Kaije Velho
Wiran Depatnam
Orie en *Gedengegarre*
Bempare en *Bambi.*

2° De jurisdictie over de inboorlingen en de parawas, in de langs de dorpen gelegen kust, nl.:

Baipaar
Moekoer
Tale
Koedoetale
Koetaipanno.

3° Het handelsmonopolie voor de geweven goederen in de landen van *Madura* en *Thenver*, waarvoor 100 dorpen waren bestemd, en alwaar uitsluitend Nederlanders het recht hadden goederen te weven;

4° Het souvereine gezag langs de kusten en de golf van Tuttocorijn, zich uitstrekkende van kaap *Comorin* tot *Paumben* (op de hoogte van de noordpunt van Ceijlon), zoodat er geen schip zonder Nederlandschen pas kan zeilen;

5° De vrije in- en uitvoer, te land en ter zee, van alle koopwaren;

6° Het recht van eene munt te hebben in goud- of zilverstukken;

7° De aanmaak en verkoop van zout op Hollandsch gebied;

9° De helft der netto-opbrengst in de paarl- en chankosvisscherijen.

Den volgenden dag, dus den 10ⁿ, ontving onze commissaris de aanvankelijk door Hodgson geweigerde Ceijloneesche correspondentie van 1795, met verzoek *om de stukken dadelijk na lezing terug te hebben*. Maar Van Braam, met eene oppervlakkige inzage er van het belang dier papieren, waaronder zich ook het *Buchanan*-contract bevond, erkennende, liet er in de grootste haast afschriften van maken, „hetwelk mij", leest men in zijn Bataviaasch verslag, „naderhand niet dan te veel zelfvoldoening gegeven heeft, wijl ik die correspondentie niet van den Britschen commissaris terugontvangen heb".

Den 11ⁿ Maart kreeg Hodgson zijne stukken terug. Van Braam zelf begaf zich ten zijnent, om hem de daardoor verkregen indrukken mede te deelen. Naar diens oordeel bleken namelijk onze rechten en prerogatieven ten aanzien van Tuttocorijn en de visscherijen nu zoo klaar, dat daaromtrent geen twijfel rijzen kon. Het contract van 1788, en ook dat van 1786, moest als vernietigd beschouwd worden, zoodat de nawab het recht op de helft der visscherijen, dat hij te voren niet had genoten, ook niet had gekregen en de uitsluitende lijnwaadhandel op de kust ongeschonden scheen gebleven. Hij wilde echter wel dit laatste punt als betwistbaar aan het oordeel der regeeringen in Europa onderworpen zien, maar maakte nu ook aanspraak op de geheele opbrengst der visscherijpacht, in plaats van op de helft. De Britsche commissaris hield vol, dat de visscherij steeds in dispuut geweest was, waarover nooit eene beslissing was gevallen, want dat zelfs die van den jare 1792 „onder een existeerend

dispuut gedaan was". Van Braam verklaarde wegens gemis aan stukken daarover niet te kunnen oordeelen, maar buiten twijfel stond: dat onze O. I. C. het recht steeds had genoten, en zelfs in de vermelde visscherij van 1792 was dit erkend, doordien niet alleen de pachtschat geheel door Nederland was ontvangen, maar ook door het feit, dat de Hollandsche chef van Tuttocorijn een afslag van den pachtschat aan den pachter had toegestaan, zonder dat de Britsche vertegenwoordiger van den nawab er tegen had geprotesteerd. Hodgson herhaalde alweer, dat er immer dispuut over geweest was en verzocht de bewijzen, dat onze O. I. C. vóór den oorlog van 1781 ooit aan eenige visscherij gedaan of er inkomsten van genoten had; want, volgens zijne inlichtingen had onze O. I. C. vòòr den oorlog er in geen 30 jaar gevischt. Van Braam zeide daarop, dat hij door het gemis van alle papieren niet in staat was hierover eenige inlichting te geven, doch dat het Britsch bestuur geheel meester was van des nawabs archief en daaruit alles kon blijken. Verder stelde hij nader in het licht, dat hij eerst in het bezit gesteld behoorde te worden van de factorijen met al hare rechten en prerogatieven volgens den toestand van 1795; dan moest verder de quaestie van den uitsluitenden lijnwaadhandel aan het oordeel van Europa worden onderworpen, zooals dit ook destijds bepaald was; maar verder was ook niets toenmaals in onzekerheid gesteld geworden, vooral niet ons vischrecht. Hodgson herhaalde, dat door de verklaring omtrent het vernietigen van het contract van 1788 *alle* punten in discussie gebracht waren en in de eerste plaats juist dat vischrecht. Onze commissaris bracht nu met ernst voor, dat naar alle recht en billijkheid het Nederlandsche gouvernement nooit in nadeeliger positie kon gesteld worden dan vóór het teekenen van het tractaat van 1788 en dat destijds onze O. I. C. in het volle bezit was van al hetgeen door hem op den 9n Maart was gevorderd, zoodat hij daarbij bleef, behalve dat hij nu bovendien de geheele, in plaats van de halve opbrengst der parelvisscherij eischte; weigerde men van Engelsche zijde dit te erkennen, dan diende hij zich daaraan wel te onderwerpen, maar hij verklaarde er geenszins aan te twijfelen, dat men in Europa er geheel anders over zou denken. Hodgson, "over deze verklaring gevoelig schijnende te wezen", antwoordde, dat wanneer hij door Van Braam's nadere argumenten kon overtuigd worden, hij zeker dit zou erkennen, "want dat de situatie, waarin hij geplaatst was, en het publiek character welke hij bekleedde, hem noodzaakten zijn gevoelen zoodanig

bekend te maken, als hem dezelve voorkwam, en hij nimmer door een ongegrond argument eene zaak zoude willen maneeren (?), waarvan het tegendeel hem eenigzins billijk voorkwam". Om deze reden verzocht hij van Braam zijne argumenten alsnog op schrift te stellen.

Den 16n Maart werd Van Braam door Hodgson's secretaris Strombom het volgend briefje van den Britschen commissaris gebracht, onder mededeeling, dat de secretaris eventueele zienswijzen van Van Braam kon aanhooren:

Monday 16 March 1818.

My dear Sir,

I am sorry that I am not well enough to wait on you to day. Mr. Strombom attends on you and will receive the communication of your wishes on any subject you may be anxious for information upon. — We have not found the deed of transfer of Tutocorijn in 1795. Have you got a copy among your papers? You claim the *Town* and I cannot find that the Town belongs to you. I cannot either find any proof of the Dutch having derived any revenue from a pearlfishery at Tutocorijn between A. D. 1745 and A. D. 1791 when Mr. Forin and the chief of Tuttocorijn divided the profit of the fishery. Have you any information, when any other fisheries took place and how the profits were disposed of?

Dit schrijven overtuigde Van Braam hoezeer in toenemende mate van Britsche zijde bezwaren tegen de overgave rezen, ja, dat men zelfs nu ons bezitrecht op de stad van Tuttocorijn waagde te betwisten.

Denzelfden dag zond Van Braam schriftelijk de argumenten in, waarop hij zijne vorderingen steunde. Hij bleef op zijne dato 9 Maart gestelde eischen staan, behalve dat hij nu het geheele vischrecht vorderde, wijl de tractaten, die de helft aan den nawab afstonden, geen effect hadden gehad, en onder bereidverklaring van den uitsluitenden lijnwaadhandel aan het oordeel in Europa te onderwerpen, op grond dat zulks dd. 14 Mei 1795 door lord Hobart in Rade ons was voorgesteld en dit dd. 30 Juni d. a. v. door het Nederlandsch bestuur op Ceijlon was aangenomen. Verder legde hij ten bewijze onzer rechten eene memorie over, die in 1781 door het opperhoofd J. G. van Angelbeek aan zijn opvolger den heer Mekern was overgegeven, en waarin al de voormalige betrekkingen, voorrechten, enz. van het bezit onzer O. I. C. in het Tuttocorijnsche nauwkeurig waren beschreven geworden. Van Spall had dit belangrijke stuk nog weten te vinden.

In den avond van dien 16n noodigde Hodgson onzen commissaris uit, tot eene conferentie op 19 Maart, "by which time I hope", berichtte Hodgson, "I shall be able to state to you my final opinion upon all subjects, observing that my opinion is not the opinion of my Government". Hij betreurde het echter, dat nu de geheele opbrengst van het vischrecht geëischt werd, daar deze nieuwe vordering het ondoenlijk maakte "to settle any thing about those fisheries in this country". Ook de quaestie der jurisdictie achtte hij niet ontvankelijk, wijl alle bewijzen voor de grenzen van Tuttocorijn ontbraken. "Under article IV of the conditions", merkte hij op, "I consider the question of jurisdiction over the Parawas and to the monopoly of trade abandoned, and I fear if you think otherwise, that the questions must be referred home". "Pray", drong hij nader aan, "consider this subject. It is desirable for all parties that some arrangement should *now* be made. If every subject goes to Europe, when will they be settled?" Aldus drukte hij de verwachting uit, dat het door toegeven over en weer zou komen tot "a final termination of our battles about that terrible place Tuttocorijn". "Much long and strong correspondence took place", helderde hij eindelijk nog op, "about the transfer in 1785; if I could find the deed, I would be guided by it."

Maar mijnheer Hodgson hield zich hier van den domme; hij had wel degelijk het stuk, waarvan hij het gemis zoo betreurde!! — Dit kwam aan den dag toen Van Braam intusschen gelegenheid had gekregen, om zijne wederpartij een beetje voort te helpen en wel met een afschrift van het contract der overgave van Tuttocorijn dd. 18 Juli 1785, waaruit onze aanspraken *op de stad* onwederlegbaar werden bewezen. De heer Van Spall had ons onverwacht weder aan dat belangrijk document geholpen. Den 17n Maart zond Van Braam het den Britschen commissaris; maar — welk gelukkig toeval! — Hodgson had de acte zelve nu ook gevonden!! "I have found", schreef namelijk de commissaris aan Van Braam, "the deed of transfer for Tuttocorijn of 1785 and find the Town included in the transfer and am therefore prepared to include it in the deed to be now drawn up and to allow a jurisdiction over the Parawas, residing within the limits of the Town."

Hm! Van Braam kende ook wel zijne Pappenheimers. "Aanmerkenswaardig is het", teekende hij in zijn Bataviaasch verslag aan, "dat nadat ik den heer Hodgson een copie der overdragt van Tuttocorijn gezonden had, hij er juist een gevonden heeft, en nu

geene zwarigheid maakt om de stad van Tuttocorijn in de acte van overdragt te vermelden, waartoe hij anders niet zoo gemakkelijk zoude overgegaan hebben, een klare blijk, dat al hetgeen met geene bewijzen kan gestaafd worden het Nederlandsch gouvernement toe te komen, en waartoe de middelen door de absentmaking der officieele papieren ontnomen zijn, het Britsche gouvernement zulks steeds zal bedisputeeren".

Op den voorgestelden 19ⁿ Maart vond de conferentie plaats, die van half elf tot drie uur 's middags duurde. Had vroeger de Britsche commissaris geweigerd eenig vischrecht te erkennen tegenover Van Braam's eisch van de helft, nu protesteerde gene tegen den afstand van het gevorderde geheel, maar verklaarde hij te willen meegaan met de helft, op grond dat onze O. I C. dit werkelijk in 1792 had genoten. Van Braam moest dit nu maar goed vinden, meende Hodgson, daar anders het gansche recht aan de beoordeeling van hooger zou onderworpen moeten worden; het was toch een sinds jaren plaats gehad hebbend dispuut geweest, zonder er ooit eene beslissing over viel, terwijl er vòòr den Engelschen oorlog van 1780 nooit visscherij was geweest van het jaar 1745 af, zoodat het nog altijd te bezien was, wie er rechten op had: de nawab of het Nederlandsch bestuur. Van Braam gaf ten antwoord, dat hij door gemis van de stukken, de opmerkingen zijner wederpartij over vroegere gebeurtenissen niet kon bespreken, maar buiten kijf had de Ned. O. I. C. het oppergezag over de banken, want anders zou de nawab geen tractaat met haar gesloten hebben, waarbij zij aan hem de helft der opbrengst afstond; ook was het een feit, dat althans in 1781 het recht der O. I. C. onbetwistbaar werd gehouden, want in Van Angelbeek's memorie wordt van de parelvisscherij melding gemaakt als uitsluitend aan de Compagnie behoorende. Nu werd door hem, zeide Van Braam, het gansche vischrecht gevorderd, omdat uit de correspondentie van 1794—'95 gebleken was, dat er over de conventie van 1788 geschil was ontstaan, voor zoover daarbij de helft der opbrengst aan den nawab was toegezegd tegen den uitsluitenden lijnwaadhandel in de landen van Madura en erkenning van vorige rechten en prerogatieven. De afkeuring hiervan door het Britsche gouvernement had vanzelf ten gevolge de herleving van het recht op de volle vischopbrengst.

De Britsche commissaris verklaarde ten aanzien van Tuttocorijn's overgave zich bereid de grenzen te erkennen, overeenkomstig de

overdrachtsacte van 1795, maar onzerzijds werd opgemerkt, dat de Ned. O. I. C. buiten het fort en de stad nog een uitgestrekt terrein bezat, blijkens de memorie van 1781. Hodgson betwistte dit; doch Van Spall, die de conferentie bijwoonde, verklaarde het zóozeer voor de zuivere waarheid, dat nog verscheidene Engelschen ter plaatse het konden bevestigen. Dientengevolge kwam men overeen, dat de overgave zou gesteld worden „navolgens de oude limieten", die dan later door commissiën uitgemaakt konden worden.

Vervolgens kwam aan de orde het recht over de *Parawas* of *Parwahs*, de oorspronkelijke en de talrijkste bevolking der plaats, wel te onderscheiden van de „zwarte ingezetenen". De Parwahs waren ten tijde der Portugeesche heerschappij tot den Katholieken godsdienst overgegaan, en rechtstreeks onder het Europeesche bestuur gebracht, terwijl de „zwarte ingezetenen" onder het bestuur der inlandsche hoofden werd gelaten. Toen in 1658 de Portugeesche macht vernietigd werden en plaats maakte voor de Nederlandsche, handhaafde de O. I. C. dezen staat van zaken, m. a. w. de Parwahs waren rechtstreeksche onderdanen van het Nederlandsch bestuur. Zij speciaal leverden de duikers voor de parelen- en schelpenvisscherij benoodigd, zoodat de quaestie, wie hun meester zoude zijn, dieper zat dan gezegd werd. Hodgson gaf lachend te kennen, dat hij het Nederlandsche gezag over de Parwahs *in de stad* natuurlijk toegaf, doch dat Van Braam zelf overtuigd moest zijn van de onbestaanbaarheid der vordering om ook gezag te voeren over menschen, die daar buiten niet onder de jurisdictie der stad woonden. Van Braam hield zich op het standpunt der rechten van de O. I. C. Wat die had bezeten, kon alleen het criterium zijn en volgens Van Angelbeek's memorie stonden de Parwahs in hun geheel onder haar gezag. De omstandigheden waren thans geheel veranderd, meende Hodgson; destijds hadden de Nederlanders met den nawab te doen; nu waren al diens rechten op Engeland overgegaan en dit kon een staat in den staat niet dulden. Door dien overgang, verklaarde Van Braam, konden de souvereine rechten van Nederland niet gewijzigd beschouwd worden, want de Londensche conventie van 1814 had die onaangetast gelaten. Wel neen, antwoordde Hodgson, dat tractaat heeft bij art. 4 uitdrukkelijk Nederlands souverein gezag in Hindostan opgeheven. Onze commissaris las daarop „met zeer veel attentie" het reeds op bl. 372 vermelde artikel, waaruit hij natuurlijk niets kon opmaken, hetwelk Hodgson's beweren steunde. Deze zeide in het gebod, dat wij geene sterkten

in de factorijen mochten oprichten, gelegen binnen de grenzen der Britsche souvereiniteit, te lezen, dat de aldaar zich bevindende Nederlandsche factorijen geen recht meer van souvereiniteit hadden. Van Braam wees er op, hoezeer aan zulk eene lezing niemand zou kunnen denken. Blijkbaar schaamde zich er de Britsche commissaris zelf voor: want hij gaf ten antwoord, dat hij er ook zijn eigen gevoelen niet mede uitsprak, maar dat de Calcuttasche regeering hem gelast had om bij eene Nederlandsche reclame van souvereiniteit er die uitlegging aan te geven. „Met gepaste fermiteit", gaf toen Van Braam te kennen, zich ervan verzekerd te houden, dat door zijne regeering nooit in dat artikel „zulk eene diepzinnige clausule gelezen was". „Ik wil niet ontkennen", deelde de commissaris in zijn rapport aan Batavia mede, „dat mij de uitlegging van dat 4e artikel geheel vreemd voorkwam, en eene bijzondere impressie op mijne idée's had, daaraan alsnu ook toeschrijvende de weigering van de uitvoering eener souvereine en onafhankelijke autoriteit te Bengalen."

Ten slotte kwamen commissarissen overeen, dat stad Tuttocorijn en onderhoorigheden zouden overgegeven worden, daar dit niets tekort behoefde te doen aan Van Braam's overige vorderingen. Hodgson liet aan zijn collega over om de akte op te maken, „waarna", besloot het verslag aan de Bataviasche regeering, „deze interessante conferentie een einde nam, zeer wel uit alle discoursen bemerkt hebbende, dat de principaalste zaak, de parel- en chankosvisscherij, naar Europa zal gerenvoyeerd moeten worden".

Gedurende deze conferentie, had Hodgson's secretaris in oude papieren zitten snuffelen; hij stuitte toen onverwacht op eene copie van den inventaris der goederen, effecten, enz. die te Tuttocorijn bij het nemen der plaats in 1795 waren aangetroffen, en wel acht kisten met boeken en papieren. De secretaris wees er zijn chef op; beiden betuigden hunne verwondering, dat men niet wist, waar ze beland waren. Evenzeer werd den volgenden dag, dus den 20n Maart, door den heer Van Spall onder oude papieren zulk een stuk gevonden, dat de dagteekening droeg van 6 September 1795 en voor de overneming was geteekend door den Britschen collector Mr. George Powney: „so that", werd door ons dien 20n aan Hodgson bericht, „I have no doubt, or you will be able to trace those records, which are of such an essential consequence, in our transactions about Tuttocorijn and its dependencies".

„Er blijft dus geen twijfel meer overig", merkte Van Braam in

zijn verslag op, „dat wanneer de officieele papieren van Tuttocorijn, na deze authentieke bewijzen, niet te regt komen, zij zeker expresselijk moeten te zoek gebragt wezen". Er was temeer reden om te verwachten, dat de stukken nooit terecht zouden komen, wijl, gelijk Van Spall inlichtte, de Hollanders te Tuttocorijn dikwerf vruchten en gebak van Engelschen hadden ontvangen, die gewikkeld waren geweest in papieren, tot de archieven van die plaats behoorende.

Den 23n Maart ontmoette Hodgson den Hollandschen commissaris ten diens huize. Het gesprek liep vooral over de Nederlandsche reclame betreffende de geheele opbrengst van de visscherij. Hodgson herhaalde genegen te zijn de toewijzing der helft aan zijne regeering voor te stellen, indien Van Braam daarmede genoegen nam en dus van het geheel afzag. Onze commissaris antwoordde, dat het eene vreemde zaak zou zijn, iemand het mindere, waarvan in ieder geval het goed recht werd erkend, te ontzeggen, wijl de wederpartij aanspraak maakte op het geheel. We zullen ons herinneren, dat op denzelfden grond, de koopprijs van Bernagore ons ontviel (bl. 303); het breede betoog van Van Braam, waarin alweder gewezen werd op het gemis der papieren, leidde dan ook tot geen verder resultaat, evenmin toen deze denzelfden dag een bezoek bij gouverneur Elliot bracht, als eene visite vòòr de reis naar Sadras, die den volgenden dag werd ondernomen (bl. 374). De gouverneur ontving Van Braam, gelijk altijd, zeer vriendelijk en maakte excuses, dat de zaken niet zoo gemakkelijk werden afgewikkeld, als wel gehoopt was; doch onze commissaris moest zich overtuigd houden, dat het niet lag aan den goeden wil en de genegenheid van hem, gouverneur, daar hij zich aan de bevelen der Calcuttasche regeering gehouden moest achten. Met dezelfde wellevendheid bedankte Van Braam voor deze gevoelens; hij deed echter tevens opmerken, hoe grievend het was, dat 's Konings rechten betwist werden, die Z. M. ten volle toekwamen, terwijl hem, commissaris, de middelen werden onthouden om dit afdoende te bewijzen, door de wegmaking van de Tuttocorijnsche archieven, welke aan het Engelsch bestuur viel te wijten en waardoor toch de Nederlandsche belangen niet mochten lijden. De gouverneur zeide evenzeer de verdwijning der stukken te betreuren, doch hoopte, dat ze nog gevonden zouden worden.

XVII.

De overgave van Tuttocorijn en onderhoorigheden dd. 13 Mei 1818. Aanstelling van P. Van Spall tot resident en van het nieuwe personeel. Quaestiën over de grenzen van ons gebied en de overige onbesliste punten. Van Braam's vertrek naar Batavia op 31 Mei 1818.

Het kan weder geen nut hebben, de quaestiën betrekkelijk de teruggave van Tuttocorijn in bijzonderheden uit te spinnen. Genoeg zij het daarom, naar het mij voorkomt, mede te deelen, dat de overgave van *Tuttocorijn en onderhoorigheden* bij akte van den 13ⁿ Mei 1818 plaats vond. Eerst scheen het nog, dat van de vordering over de helft der visscherij-opbrengst ten genoegen van Van Braam zou afgezien geworden, want den 2ⁿ April, na een diner op een uur afstand van *de Zeven Pagoden*, waar Hodgson, na de overgave van Sadras in tenten verbleef (*a*), had de Britsche commissaris eindelijk *erkend* ons recht daarop. „Ik kan niet ontveinzen", berichtte van Braam naar Batavia, „dat mij deze bekentenis zeer veel plezier deed en eene bijzondere satisfactie gevoelde, hierin den Britschen commissaris te hebben kunnen overtuigen." De voldoening was slechts van korten duur. Het Madrasbestuur deed weten, dat met Hodgson's beslissing geen genoegen kon worden genomen, waarover Van Braam ten zeerste zijne gevoeligheid te kennen gaf.

De zaken waren tusschen de commissarissen behandeld te Madras en te Sadras; zij zelven hadden zich niet naar Tuttocorijn begeven en Van Braam ging er ook later niet naar toe. Tot resident had de commissaris reeds dd. 25 Maart op een traktement van 350 Arcotropijen aangewezen den heer P. Van Spall. „Zijne onvermoeide ijver en pogingen", schreef Van Braam in zijn Bataviaasch rapport, „om te trachten alle mogelijke bewijzen aan te halen en te produceeren, wegens het regt, dat het Nederlandsch Gouvernement op Tuttocorijn, de Parel- en Chankosvisscherijen en verdere daartoe betrekkelijke regten en pre-

(*a*) „Passeerden aldaar een zeer aangenamen dag in tenten, doch aan het zeestrand opgeslagen, alwaar wij een schoon gezicht en teffens de koelte der zee hadden."

rogatieven heeft, hebben de klaarste blijken gegeven van zijn attachement en zêle voor Zijner Majesteits dienst, en daar zijne verre gevorderde jaren hem weinig vooruitzigt overlaten om lang in Zijner Majesteits dienst te continueeren, is zijn eenigste verlangst en bede, dat zijne zoons daartoe in aanmerking mogen komen. Ik heb dan ook vier van de vijf zoons in dienst geadmitteerd". Hiervan werden Simon Diederik scriba, dus secretaris zijns vaders; Jan Willem translateur voor de Tamilsche taal; F. C., posthouder te Ponnakojil, speciaal in het belang der parel- en chankosvisscherij. Evenzeer ter behartiging dezer belangen werden aangesteld posthouders te Manapore (B. A. Stork), Kilkari (D. H. Canter Visscher), te Comorin (T. R. Canter Visscher); eindelijk een opziener te Kailpatnam (J. F. Kluge). Te Tuttocorijn werd het bestuurshoofd nog bijgestaan door een assistent-resident, den heer H. D. Idé. De gansche bezitting stond onder het *opperhoofd* te Sadras.

Een paar dagen na de overgave had een incident plaats, dat Van Braam evenzeer met verwondering als met voldoening vervulde. Hij ontving namelijk den 19n Mei van Hodgson den bundel correspondentie, gevoerd tusschen de Britsche en Nederlandsche commissarissen in 1785 over de restitutie van Tuttocorijn na den oorlog van 1780. „Had ik", schreef Van Braam naar Batavia, „in het begin in het bezit van dezen bundel geweest, dan had ik den Britschen commissaris alle zijne argumenten met bewijzen kunnen wederleggen. Hij moet hiervan ten volle overtuigd geweest zijn, want anders had hij mij hetzelve vroeger kunnen zenden, alzoo uit den inhoud zijner particuliere briefjes van den 16n Maart, hiervoren aangehaald (bl. 394 vv.), het klaar blijkt, dat het daarbij aangehaalde uit de informatiën van deze correspondentie moet gehaald wezen. En daar nu zulk een essentieel document, welke natuurlijk niet anders in de handen der Engelschen gekomen is, als door de verkrijging der officieele documenten van Tuttocorijn tijdens het nemen dier plaats, mag men met regt vragen, wat zijn er van de anderen geworden!"

Van Braam betuigde wel zeer zijn dank voor de toezending van stukken, waaruit bleek, dat de Engelschen ten volle alle gevorderde rechten, dus ook het vischrecht, hadden erkend. „Ik kan niet ontveinzen", liet hij er zich aan onze regeering over uit, „dat ik mij waarlijk verwonderde, dat de Britsche commissaris mij dezen bundel had toegezonden, want dezelve had kunnen voorgewend zijn geworden, nevens alle de andere officieele papieren te zijn zoek

geraakt. Er blijft na de productie van dit interessante document bij mij de vaste gedachte, dat de overige papieren nog in wezen of anders moedwillig vernield zijn."

Den 27n Mei ontving Van Braam de aan Hodgson lang gevraagde opgave der inkomsten van de visscherijen, gedurende den tijd, dat Tuttocorijn in het bezit der Britsche macht was geweest, beloopende, met de op bl. 389 vermelde verpachting ad 4600 Starpagoden, het aanzienlijk bedrag van 466000 S.p., d. w. z. het gemiddelde over 23 jaren genomen 20000 S.p. 's jaars, zoodat het niet te verwonderen was, dat het Britsche bestuur zich met hand en tand tegen den afstand er van verzette.

In dien tusschentijd waren reeds te Tuttocorijn ernstige geschillen gerezen tusschen Van Spall en het Britsche bestuurshoofd over de grenzen van ons gebied, waarvan de bepaling aan hunne nadere onderzoekingen was overgelaten (bl. 397). Hodgson werd hiervan door Van Braam op de hoogte gesteld, waarop de Britsche commissaris den 29n Mei antwoordde, dat hij de grenzenquaestie aan het oordeel van het Madrasbestuur had onderworpen. „Uwe Excellentiën zullen uit dezen brief klaarlijk ontwaren", berichtte Van Braam naar Batavia, „dat de Engelschen alle machinatiën in het werk stellen om het Nederlandsch gouvernement haar billijk toekomend regt op de bezittingen van Tuttocorijn op alle mogelijke pointen te betwisten, en dat het nimmer mogelijk zal wezen dit point in de Indiën te beslissen maar zulks door hoogere magt zal dienen te geschieden. De gevolgtrekking, welke de Britsche commissaris op de niets beduidende verklaringen maakt, duidt genoegzaam aan de partijdigheid, waarmede hij de zaak behandelt."

Onze commissaris achtte het nutteloos op Hodgson's schrijven nader te dienen. Daar dit slechts tot onaangenaamheden zoude kunnen leiden, gelastte hij ook opperhoofd Regel om Van Spall te instrueeren, dat deze de Madrassche beslissing had af te wachten.

Den 31n Mei 1828 verliet Van Braam voor goed per *Prins van Oranje* Sadras om naar Batavia terug te keeren. Ten aanzien der Tuttocorijnsche zaken had hij de volgende betwiste punten onafgedaan moeten achterlaten:

1°. *Het recht op de visscherijen*, dat men in zijn geheel aan Nederland scheen te willen betwisten;

2°. *Het judicieel recht over de Parwahsche natie*, dat men alleen aan Nederland wilde toestaan, voor zoover ze op het Nederlandsch territoir woonde;

3°. De *grenzen der stad Tuttocorijn en onderhoorigheden;*

4°. Het *recht om alleen in de golf van Manaar te mogen varen*, en geene andere vaartuigen aldaar te laten passeeren dan zoodanige, welke met Nederlandsche papieren voorzien zijn;

5°. Het eigendomsrecht *van alle de eilanden*, *van het Verschwater-eiland af tot Kilkari* en daarop exclusief de *zaaiwortelen te mogen delven;*

6°. De *posthouderijen* te *Alwar Tinnevellij*, *Kailpatnam*, *Chinda mogelon* en *Allandale*.

7°. De *lascarijenposten* te *Kago Velho*, *Wrondipatnam*, *Orie en Jedinyegarre*, *Bempare en Bambi;* eindelijk:

8°. Het *strandrecht* langs de kusten en in de golf van Tuttocorijn, zich uitstrekkende van kaap Comorin tot aan Bambi.

Zoodat van alle reclames waren teruggegeven slechts het fort en de stad Tuttocorijn, zoomede de residentiën te *Ponnakojil*, *Manapore*, *Kilkari* en kaap *Comorin*, waarvan de grenzen nog in dispuut waren.

Ook het *heffen van ankerage-geld*, waarop het Nederlandsch gouvernement steeds recht had, en waartoe Van Braam bij zijn vertrek order had gegeven, vreesde hij, dat betwist zou worden. „Enfin", schreef Van Braam in zijn rapport, „in één woord niets is van de vorige Nederlandsche voorrechten onbeknibbeld toegestaan als de Munt. Dan het zal ook van het allooi derzelve afhangen of de circulatie daarvan zal toegestaan worden, wijl die der Franschen, te Pondicherij aangemaakt wordende, ongangbaar in de Britsche domeinen is verklaard geworden. Ja, zooverre gaat het willekeurig gedrag der Britsche ambtenaren, dat het Britsche tolhuis, welke sedert een paar jaar binnen de stad van Tuttocorijn was geplaatst geworden, tijdens mijn vertrek, nog niet van daar weggevoerd was, en de collecteur daarvan het regt aan het Nederlandsch Gouvernement wilde disputeeren; doch de Britsche commissaris Hodgson heeft mij geinformeerd op dit sujet geen prealabel kennis te hebben gedragen, en te zullen zorgen dat dezelve verplaatst wierd."

XVIII.

De residentie Tuttocorijn onder het Nederlandsch bestuur: 1818—1825.

De oude heer Van Spall overleed den 17n Juni 1820 en werd opgevolgd door den heer Von Söhsten. Beide bestuurshoofden be-

leefden al zeer weinig genoegen van hun residentschap. Zij hadden rechtstreeks te maken met den Britschen collector van Tinnevelly, den heer Cotton, een zeer driftig man, die er zich weder op toelegde, om door allerlei twistappelen op te werpen, het den Nederlandsche bestuurders zoo onaangenaam mogelijk te maken.

Bij de onzekerheid der grenzen vond Cotton daarin eene zeer gemakkelijke aanleiding, zoodat hij o. a. het zoo even- vermelde tolhuis midden in onze stad handhaafde, hetgeen opperhoofd Regel reeds den 28n Mei aan commissaris Hodgson deed opmerken: „combien il serait au dépens de la dignité de mon souverain, de permettre qu'une douane étrangère soit établie dans les limites de ses possessions".

Wat die tolrechten betrof, bleek het bovendien nader uit den op bl. 401 vermelden bundel, dat het Nederlandsch bestuur aanspraak had op het ⅓ gedeelte der inkomende rechten over zee te Tuttocorijn geïnd. Toen namelijk in 1785 de plaats weder aan de Hollanders werd teruggegeven, berichtte de commissaris voor de teruggave, Kimberley, aan den Hollandschen commissaris Mekern dd. 7 Maart 1785: „C'est mon intention de vous rendre non seulement vos comptoires et batiments publiques, mais aussi la portion des douanes de mer, dont j'étais ignorant jusqu'à présent, et c'est pourquoi il m'avait auparavant échappé", terwijl uit het vervolg van den brief bleek, dat daarmede het één derde der rechten bedoeld werd.

Hoe de verhoudingen tot het Britsche bestuur een jaar na de overgave waren, kan blijken uit het volgend rapport dd. 20 Augustus 1819 van opperhoofd Regel aan Batavia, zonder dat de lezer behoeft kennis te nemen van de talrijke vervelende quaestiën, die mijnheer Cotton opwierp:

„Uit de bovenstaande correspondentie zullen Uwe Excellenties ontwaren, al hetgeen ik bevorens de eer heb gehad Uwe Excell. ter kennis te brengen, met toevoeging dat de onaangenaamheden van Tuttocorijn alsnog blijven voortduren, en dat van de zijde van 't Britsche gouvernement weinig of geen redres gegeven werd, doordien de collector Cotton, een doodvijand van ons Gouvernement zijnde, alles bevordert, wat tot voordeel van zijn Gouvernement en destructie der onzen strekt, eenig en alleen in verwachting dat, wij daardoor moede wordende, Uwe Excellenties de plaatsen ten leste mogelijk aan 't Britsche Gouvernement zullen overlaten en dat Gouvernement dan van zelf dat zal verkrijgen, hetgeen zij al van lang bedoeld hebben, namentlijk de voordeeligste plaats, die

wij hier of hieromtrent bezitten; en waarom zij ook onze archieven denkelijk moedwillig achter houden, ten einde, wij niets kunnende bewijzen, zij als vanzelf alles zullen beërven. De moeijelijkheden, die de resident Van Spall ondervindt, zijn bijna onuitsprekelijk, en ik verzoek Uwe Excell. hoogstdezelver aandacht op zijne correspondentie te vestigen, opdat Uwe Excell. zullen kunnen oordeelen, hoe schandelijk de Nederlandsche ambtenaren aldaar getracteerd worden door den collecteur Cotton."

Groote moeilijkheden rezen door de houding der Parwahs, waaronder collector Cotton stookte. Hun vicaris José Camillo de Mirando schond, naar het oordeel van velen, zekere kerkelijke plechtigheden en eerbewijzingen, den Parwahhoofden bij huwelijken en sterfgevallen toekomende. Resident Van Spall wist de gemoederen niet tot bedaren te brengen, zóo zelfs dat er een opstand uitbrak, waarin 's residents leven bedreigd werd. Eerst in 1823 eindigden de twisten door de verwijdering van den ergernis gevenden vicaris, ingevolge het besluit van het opperhoofd te Sadras dd. 14 Mei 1823.

De heer Cotton had toen mede reeds het gewest verlaten; maar de hoop, dat er nu eens wat minder quaestiën mochten rijzen, werd niet geheel verwezenlijkt. "Want deze successeur de heer R. H. Young", berichtte Regel dd. 30 April 1820, "alschoon niet gedurig uitvindingen beramende om den resident van Tuttocorijn te vexeeren, en het Nederlandsch Gouvernement te kort te doen, heeft het laatste nogthans ook niet uit het oog verloren, en op eene andere wijze den resident torten aan te doen, door hem geheel ter zijde te werpen, en als een nul in 't cijfer aan te merken, vervolgende met den Hoofdrebel te konkelen met assistentie van anderen, binnen Tuttocorijn gezeten, waardoor alle teruggekomen Parwassen andermaal uit Tuttocorijn uitgerondseld zijn, en zich gevoegd hebben bij hunne kameraden terwijl de Chankosduikers onder het opzigt van den hoofdrebel gehouden worden buiten Tuttocorijn op de aangrenzende eilanden, strijdig tegen de vorige gewoonte. Dan niets heeft daartegen kunnen gedaan worden, uit aanmerking de Engelschen, de visscherijen aan zich behouden hebbende, die laten uitvoeren naar hun eigen zinnelijkheden. Ofschoon deze handelwijze dit jaar hun geene winst heeft opgeleverd, zoodanig als zij wel verwachtten en de hoofdschurk hen wijs gemaakt had, continueren zij nogthans daarin. De vijanden van 't Nederlandsch Gouvernement, de nobele Brit met hunne geliefde Parwassen en hunne vrienden, binnen Tuttocorijn gezeten, hebben aldaar, niets kunnende verrigten tegen de

getrouwheid der Nederlandsche goede ingezetenen, een verderfelijk nieuws uitgestrooid, namentlijk, dat alle de Nederlandsche plaatsen aan den Brit tegen de maand Julij of Augustus zouden worden overgegeven, en dat diegenen, die zich niet hebben willen inlaten met de verderfelijke maximen van de vijanden van 't Nederlandsch Gouvernement, maar het getrouw zijn gebleven, zij hun loon verkrijgen zullen, zoodra de magt der Nederlanders ophouden zal; eeniglijk om de weinige getrouwen ons ook te doen deserteeren, en het Nederlandsch Gouvernement niet alleen als een verachtlijk Gouvernement aanzien, maar het alle schaden veroorzaken, die zij doen kunnen. Zulke rapporten doen verscheiden der getrouwen het hart wegzinken, aan 't wankelen helpen, doordien zij, ziende, hoedanig de Brit zijn magt overal doet triumpheren, en de Nederlandsche plaatsen zoo weinig aanzien maken, tegen wat zij voorheen deden, die lieden, als inlanders, daaruit moeten opmaken, dat de Nederlanders tegen den Engelschen nog op denzelfden onvoordeeligen staat blijven voortloopen, hebbende zij, uit hoofde der in dezen jare aangevangen parelvisscherij buiten Tuttocorijn gehouden, al de Parwassenduikers en meer anderen uit de plaats getroggeld, tot zelfs de vaartuigen met hunne voerders inclusive, waartegen de remonstrantiën van den Resident niets heeft kunnen helpen, blijvende zij onder frivole excusen voortvaren zoodanig te handelen, en het Britsche Gouvernement te Madras sterkende, onder een stilzwijgen op die remonstrantiën, alle die onregtvaardigheden."

Hoe weinig de toestanden verbeterden, blijkt ook uit een rapport dd. 17 Januari 1822. „Den eenen tijd", klaagde het opperhoofd, „komen de Parwassen of de Duikers binnen onze grenzen wonen en den anderen tijd verlaten ze die, naar hunne willekeurigheid, waartoe zij ondershands door den Engelschen collecteur van Tinnevelly, support ontvangen, zoodat men daartegen niets kan doen, lijdende ondertusschen het Nederlandsche Gouvernement daardoor groote schade in hunne drankpagt, wijl die duikers, groote dronkaards zijnde, bij hun vertrek eene groote depressie in het vertier der drank veroorzaken."

In 1823 was het aantal Parwahs 4000, tegen 1000 „heidenen" en 80 Europeanen. Kruisprauwen of kruistonies, ten einde te waken, dat er geene vaartuigen zonder Nederlandsche passen uitgingen, had de Ned. O. I. C. er altijd op na gehouden; ja, de nawab zelfs, als die vaartuigen naar Madras wilde zenden, onderwierp

zich aan dit onderzoek; maar nu wilde het Britsche bestuur ook dit recht niet meer erkennen. „De inlander", schreef dd. 30 September 1820 Regel naar Batavia, „ziet alle deze handelingen met verwondering, en wijl zij bemerken, dat wij in het geheel niets kunnen doen dan protesteren (waarvan zij weinig kennis hebben), zijn zij beschroomd onze partij te nemen of zich ten onzen voordeele te verklaren, uit vrees dat zij, den eenen tijd of den anderen onder de Engelschen vervallende, dat zwaar boeten zouden."

De goederen, hetzij ze van de land- of van de zeezijde kwamen, waren aan Engelsche heffingen onderworpen. De tol was 8 pCt, welke geheven werd, alvorens de zaken op Tuttocorijnsch gebied kwamen; rijst en nelie (padi) waren enkel vrij. Ook had de nawab in onzen Compagnies tijd tolvrijheid geschonken aan alle mondbehoeften ten dienste der Europeesche ambtenaren, hetgeen nu weer betwist werd. Onder zulke abnormale toestanden kon onmogelijk de geheel vervallen handel van Tuttocorijn op zijn verhaal komen. In ergernis moesten onze plaatselijke ambtenaren afwachten, wat de Europeesche diplomatie zou rechten, en deze, naar wij weten, maakte uit, dat het geheel aan Engeland andermaal moest overgedragen worden.

Opmerkelijk dat, naar wij zagen, dit reeds in 1820 door de Engelschen in Vóór-Indië was voorspeld!

XIX.

De factorij te Suratte op de kust van Malabar onder de Nederlandsche O. I. Compagnie tot haar overgang in Engelsche handen tegen het einde der 18e eeuw.

Aan Hindostans westkust, de kust van *Malabar*, had de Nederlandsche O. I. C. mede eene factorij gehad te *Suratte* (*Surashtra*). Het was eene groote, volkrijke stad met een sterk kasteel, gelegen in de provincie *Gujrat* of *Guzzerat*, aan de zuidzijde van de rivier *Tuptie* of *Taptie*, omtrent twee duitsche mijlen van zee, op 21° 3′ N. B. en 73° 3′ O. L. G. Ze werd gesticht in 1582 door Abdul Fazel en omsloten door twee ringmuren, waarvan de buitenste circa drie uur in omtrek telde. Naar eene berekening van 1796 woonde er eene bevolking van 800.000 zielen, naar eene andere begrootte men haar op 600.000. Tijdens het herstel onzer factorij

in 1818 schatte men ze echter niet meer dan 200.000 zielen. Onder onze O. I. C. ging de stad voor de bloeiendste handelsplaats van gansch Hindostan door, waarvan de Nederlanders aanzienlijke voordeelen trokken. Zelfs toen men reeds aan het begin van het einde was, namelijk gedurende de jaren 1784—1792, werd gemiddeld door de O. I. C. f 286.213 's jaars er uit getrokken. Hare voorrechten enz. bestonden in de volgende: landerijen en gronden in eigendom onder Nederlandsche vlag; vrijheid van godsdienstoefening; jurisdictie over de eigen onderdanen; verleening van bescherming aan dito; vrijdom van alle landsschattingen en belastingen; het houden van militairen, voor zooveel de veiligheid vorderde; voor de zee- en landmacht mocht het benoodigde worden aangeworven; door het gansche Mogolrijk kon men handel drijven; niemand mocht zich met de zaken der Nederlanders en die tot hunne vlag behoorende, bemoeien; van Suratte kon men hetzij met eigen schepen of schepen onder onze vlag goederen verzenden, waarheen men wilde; aan tol werd niet meer gevorderd dan 2½ pCt. der waarde van de goederen, terwijl vrij waren alle provisiën, lijfsbehoeften, kleederen, gemaakt goud, zilver, koper, ijzer, juweelen; goederen, waarvan te Suratte tol was geheven, konden, zoolang ze aan eene Hollandsche factorij bleven behooren, nergens meer voor tolheffing in aamerking komen; de goederen behoefden niet, bij aankomst te Suratte, naar het algemeen tolhuis te worden gebracht, doch konden in 's Compagnies pakhuizen dadelijk geladen worden; geene schuldenaren van de Compagnie mochten elders bescherming vinden; het recht om in 's lands munt te laten geld slaan; en eindelijk het bezit van eene eigen begraafplaats.

Deze vrijheden enz. grondden zich op firmans van de mogols en op overeenkomsten met de nawabs, waarvoor de Compagnie, onder den naam van geschenken, schatting betaalde.

Oorspronkelijk hadden ook hier de Engelschen niets anders. Hun was evenzeer slechts een stuk grond toegestaan om de gebouwen op te zetten voor het drijven van handel, althans te Suratte; want het kleine eiland Bombay had reeds in 1661 koning Karel II gekregen als bruidschat van de infante van Portugal.

Te dier tijden schitterde de macht van den keizer van Delhi over het gansche land van Vóór-Indië nog in allen luister. Maar met den dood van Aurengzeb in 1707 verbrokkelde het rijk in tal van zelfstandige staten, aan het hoofd waarvan stonden óf de provinciale onderkoningen van den Mogol, die er hunne eigen

onafhankelijkheid en eene erfelijke dynastie vestigden; óf afstammelingen van de oude Hindoe-geslachten, die nooit geheel waren onderworpen en nu, dat de straffe hand van den keizer ze niet bedwong, weder het hoofd opstaken als heerschers van het land hunner vaderen; óf avonturiers, die zich van niets tot een troon wisten te verheffen. In het midden der 18e eeuw had de mogol nog slechts het rechtstreeksch bestuur over het grootste deel van Opper-Indië en over de Pundjab, d. w. z van den Indus tot Behar.

Onder de aanhoudende oorlogen, die deze ontbinding van het Mogolrijk tengevolge had, leed Surattes handel zeer, terwijl de Engelschen van de binnenlandsche twisten gebruik maakten om er hun gezag uit te breiden, waartoe de inrichting van het bestuur van de Suratsche landstreek eene goede gelegenheid gaf en wel doordien het gezag van den keizerlijken gouverneur, den nawab, niet verder ging dan tot de stad Suratte en haar district, terwijl de mogol *voor het kasteel en de vloot* een afzonderlijk gouverneur had. In 1758 maakte zich zekere *Maijen-uddien-Khan* van het nawabschap meester, dank Engelsche hulp. De Engelschen beweerden, dat ze eenige beleedigingen hadden ondervonden van den gouverneur van het kasteel, zekeren *Siddie-Achmad-Khan* en verbonden zich met een anderen aspirant-nawab, *Pharis-Khan*, om daarvoor redres te krijgen. Het resultaat was, dat Maijen nawab bleef, Pharis zijn luitenant werd, *en dat Engeland het gouvernement van het kasteel en het commando van de vloot voor zich behield.* Intusschen hadden de onzen van het Engelsche bestuur bij brief dd. 18 Februari 1759 de verzekering gekregen, dat deze veranderingen de Nederlandsche voorrechten ongeschonden liet.

Het is den lezer bekend, dat op het einde der 18e eeuw Holland eene commissie-generaal naar Java zond. Toen nu in 1795 het lid dier commissie Nederburgh op Ceijlon kwam, begaven zich de directeur en de pakhuismeester van Suratte derwaarts, om den commissaris te ontmoeten. Gedurende hunne afwezigheid kwam men van Britsche zijde Suratte opeischen, ten einde haar, krachtens de proclamatie van stadhouder Willem V onder protectie te nemen. Het Suratsche bestuur gaf onmiddellijk toe en zoo kwam de factorij in Engelsch bezit „onder conditie dezelve aan de republiek te worden teruggegeven bij slot van eene generale vrede, bij welke deszelfs onafhankelijkheid en gesteldheid als gegarandeerd in 1788 worden gesecureerd". Alle aangelegenheden gingen inderdaad op denzelfden voet voort, zonder de Engelschen zich er mede inlieten;

alleen werd er eene kleine militaire bezetting gelegd en een inventaris van de aanwezige goederen opgemaakt, ten bewijze van de verleende bescherming en van de afhankelijkheid der directie. De Hollandsche soldaten stonden als te voren op wacht; de Nederlandsche vlag liet men er wapperen; zelfs de Nederlandsche ambtenaren, die geweigerd hadden aan de overgave deel te nemen werden in dienst gelaten.

Dit duurde tot Februari 1797, toen onze vlag door de Engelsche werd vervangen, ofschoon de Hollandsche soldaten nog bleven; maar drie maanden later stelde de Hollandsche raad zelf uit geldgebrek voor om ook deze troepen af te danken, waarop Engelsche soldaten de factorij bezetten.

Ook in het inlandsch bestuur kwam weldra groote verandering. Nawab Maijen was in 1763 door zijn zoon Cuttub-uddien opgevolgd, deze in 1792 door Nizam-uddien en deze weder in 1798 door zijn broeder Nasir-uddien. Daar aan Engeland de verleende „bescherming" te veel kostte, weigerde het onder de verschillende pretendenten, Nasir als nawab te erkennen, tenzij hij een voor hem zeer nadeelig contract sloot, waartoe hij den 13n Mei 1800 onder den gouv.-gen. Wellesley overging. Nasir zag zich verplicht het bestuur over de inkomsten van Suratte en onderhoorigheden af te staan, zoomede de administratie van het burgerlijk- en strafrecht, kortom feitelijk het gansche beheer, dat aan de Engelschen nu overging, echter met eerbiediging van de landsgebruiken enz., zoomede van de privilegiën der andere Europeesche natiën.

In weerwil van dit alles werd de souvereiniteit van den nawab gehandhaafd. Aan hem en zijne erfgenamen verzekerde de Engelsche macht één lakh ropijen 'sjaars en het $\frac{1}{5}$ van het meerdere der inkomsten boven de uitgaven, waartoe de vorst de boeken kon nazien. Hij bleef zich beschouwen als den gouverneur van den mogol; 's mogols vlag woei nog bij de herkrijging door ons van Suratte in 1818, van het kasteel, ja op een Engelschen Compagnies kruiser wapperde de mogolsche admiraalsvlag.

Met de tijding van den vrede van 1801 kwam C. L. baron van Albedyll (een Zweed van herkomst) als Nederlandsch commissaris voor de terugneming van Suratte, op de kust van Malabar. Terwijl het Engelsch bestuur hiermede draalde, brak de oorlog in 1803 weder uit, waarop de Nederlandsche ambtenaren, die met de commissie te Suratte waren, den 30n Augustus 1803 krijgsgevangen

werden gemaakt en naar Bombay vervoerd, waar Albedyll dd. 12 Augustus 1804 overleed.

Sinds richtten zich de Engelschen te Suratte als hunne factorij geheel in. De vlaggemast werd afgekapt, het klokkenhuis afgebroken; men vulde de gangen van de waterpoorten op, terwijl men de gebouwen deels afbrak, deels tot kazernen en officierswoningen inrichtte. Daarmede ging tevens de eertijds zoo bloeiende handel van Suratte te gronde, welke geheel naar Bombay werd verlegd.

XX.

De overneming door B. C. Verploegh dd. 8 April 1818 van Suratte en onderhoorigheden en aanstelling tot resident van C. J. G. baron van Albedyll.

Commissaris van Braam had bij besluit dd. 20 November 1817 den met hem uit Batavia gekomen ambtenaar B. C. Verploegh aangewezen (op f 150 's maands) om onze factorij te Suratte te gaan overnemen. Den 1n December van Calcutta vertrokken, bereikte hij den 10n Maart 1818 Bombay (a), waar hij bij schrijven van den secretaris des gouverneurs dd. 18 Maart de mededeeling ontving, dat tot commissaris voor de overgave was aangewezen het Engelsche bestuurshoofd te Suratte John Elphinstone.

Den 3n April kwam Verploegh te Suratte aan. Daar, zoowel als te Bombay, was hij met de grootste voorkomendheid ontvangen, zoodat hij in zijn rapport dd. 4 April aan Van Braam de beste verwachtingen toonde te voeden (b). Ditmaal werden ze ook niet be-

(a) De data haal ik uit Verploegh's verslag, doch tevens staat er, dat hij Bombay bereikte na eene reis van *drie en veertig* dagen.

(b) „Den achtsten dezer zal de vlag worden geheschen. De factorij en derzelver onderhoorigheden zijn in gansch geen brillanten staat. Het weder is hier thans bijna ondragelijk, zijnde de thermometer zelden beneden de 96 gr. en het land is in mijne verbeelding niet ongelijk aan de woestijnen van Egypte.....

„Sir William Keir, wien, gelijk UEd. bewust zijt, in 't veld is, wordt hier tegen den 13n dezer verwacht, zijnde de oorlog (gelijk men ons gelieft te melden) zoo goed als getermineerd.

„Ik ben door den Gouverneur te Bombay, zoowel als hier, met bijzondere distinctie ontvangen, en kan niet ontveinzen, dat de ambtenaren van dit Gouvernement bijzonder in beleefdheid van andere Engelsche etablissementen verschillen."

schaamd. Den 4n verzocht hij Elphinstone hem te willen berichten:

„1e en quoi consistent les propriétés ci-devant occupées par la Compagnie des Indes Orientales Néerlandaises, telles que le Gouvernement Anglais en a pris possession du temps de la dernière guerre;

„2e quels changements ou déteriorations ont eu lieu par rapport aux propriétés en question, depuis la signature de la convention du 13 Août; et

„3e quand il vous conviendra de me rendre la dite factorie et ses dépendences."

Nog op den 4n kwam het antwoord. Bij eenige onwelwillendheid van Engelsche zijde, zou Elphinstone in de eerste vraag aanleiding hebben kunnen vinden om aan de teruggave moeilijkheden in den weg te leggen; doch hiervan was geene quaestie, zoodat aan Verploegh de ergernissen bespaard bleven, die onze vertegenwoordigers in Bengalen en op Hindostans oostkust ondervonden. Zelfs de fout in Elphinstone's instructie, waarbij hem enkel werd opgedragen *Suratte* over te geven, zonder de toevoeging derhalve van *en onderhoorigheden*, gaf de Britsche commissaris geen aanleiding om tegen de overgave van de onderhoorigheden bezwaren te maken, wijl het Londensche tractaat hiervan bepaaldelijk gewaagde. Later erkende ook de gouverneur zich vergist te hebben met enkel Suratte te noemen.

Elphinstone antwoordde op vraag 1, dat de voormalige Nederlandsche factorij bestond: „of a factory, a garden house, an area of ground within the city, containing a shed, and another piece of ground appropriated as a cemetery or burying ground". Wat aanging vraag 2: „that according to the best information derived from those who have been long resident on the spot, I am confidently assured, that the considerable outlays, which have been made at the public expence, in affecting the necessary and periodical repairs to the Dutch buildings at Surat, have placed them at the present moment in at least as good, if not in a better condition, than they were, at the period the convention was agreed upon in the year 1814". Hij deelde daarbij mede, dat „the public property now remaining in store" tegen billijke schatting kon overgenomen worden, daar men ze anders zou verkoopen. Wat eindelijk aanging de derde vraag, berichtte hij: „From the measures now in progress, the stores will be speadily arranged, and I cannot foresee any obstacle, to prevent me having it in my power to deliver our charge of the factory and its dependencies to you, in the course of a very few days."

Dienzelfden dag van den 4n April werd afgesproken, dat de overgave op den 8n zou geschieden, gelijk inderdaad plaats vond. De factorij omvatte een stuk grond, gelegen aan de rivier Tupy, beschut door eene kapitale steenen beschoeiing en omgeven door een steenen muur ter lengte van 1344 voet, waarin twee poorten toegang gaven. De gebouwen waren in zoodanigen redelijken staat, als men mocht verwachten, berichtte Verploegh, van woningen door militairen bewoond. Verder werd nog overgenomen, behalve de factorij, een buitenverblijf, een stuk grond binnen de stad, dat vroeger tot werf had gediend, en eindelijk een stuk grond, dat voor Europeesche begraafplaats strekte.

Voor ons echter is het vooral van belang te weten, dat de acte van overdracht tevens teruggaf het nog nergens gebeurde, namelijk *de vroeger genoten voorrechten!* Immers: „la Factorie Néerlandaise avec ses dépendances à Surat, avec tous les droits et privilèges, telles que la Compagnie des Indes Orientales Neèrlandaises les possédait au commencement de la dernière guerre".

Slechts over een enkel ondergeschikt punt hadden zich commissarissen niet weten te verstaan, namelijk over de in Elphinstone's brief van den 4n genoemde *stores*, omvattende de tijdens de sluiting van het Londensch tractaat aanwezige *roerende* goederen, die aan de voormalige Nederlandsche factorij behoord hadden. In opvolging zijner instructie, vorderde de Britsche commissaris daarvoor 5000 ropijen, daar hij ze anders niet wilde overgeven. Verploegh, de goederen zonder betaling meenende te kunnen eischen, deelde bij schrijven dd. 19 April, — „après avoir bien réfléchi sur le sens de la convention du 13 Août 1814" — als zijne meening aan Elphinstone mede: „que les termes générales dont est fait usage, fondées sur des principes libérales mutuelles, sont trop évidentes, qu'on puisse doûter un instant de l'intention des Hautes parties contractantes." Bovendien scheen het hem toe, dat ze onafscheidelijk aan de onroerende goederen verbonden waren. „En outre", berichtte hij namelijk verder, „je dois vous observer que les biens meubles, dont vos instructions paraissent vous restreindre la remise, sont principalement des effets inséparables des biens immeubles, de sorte que je ne puis en aucune manière acquiescer à recevoir ces objects aux conditions, mentionnées dans votre lettre du 17ième."

Wijl Elphinstone tot geene andere gedachten te brengen was, achtte Verploegh het noodig om zich bij schrijven dd. 30

April tot den gouverneur te wenden (*a*); het antwoord van 20 Mei viel echter buitengewoon tegen. Niet wat het aangebracht geschilpunt betrof. Gouverneur in Rade verklaarde weliswaar het volstrekt niet met Verploegh's uitlegging der Conventie eens te zijn, nochtans was Elphinstone last gegeven om de goederen zonder betaling af te staan: "desirous of manifesting his disposition to remove every obstacle that could create the slightest degree of dissatisfaction on the part of His Royal Highness, the Prince Sovereign of the United Netherlands with any act of the British Government connected with the restoration of the Dutch factory". De teleurstelling lag in hetgeen verder volgde, namelijk dat de bepalingen der acte van overdracht ten aanzien der *voorrechten* door Elphinstone ten onrechte waren opgenomen: "are not in conformity with the instructions given to that gentleman or with the provisions of the Convention, and he cannot therefore sanction a transaction at variance with the last mentioned document which can alone regulate the conditions on which the restoration should be made, and has accordingly signified to Mr. Elphinstone his disapprobation of the terms annexed to the transfer".

De Bombaysche regeering verklaarde geen bezwaar te maken, tegen het toelaten van den Nederlandschen handel op den voet der meest begunstigde natie, gelijk het Londensch tractaat bepaalde: "but the condition, improperly annexed to the document before mentioned, may in his opinion be constructed to extend to privileges which since the souvereingty of that part of India has been vested in the Crown of Great Britain, it could never be intented by the contracting parties to concede, however disposed they might be to improve the relations of amity, which at present so happily subsist between the countries". Ten slotte vroeg het

(*a*) „En renvoyant Votre Excellence au correspondance échangée sur ce sujet, je dois ajouter et observer Votre Excellence, qu'il serait hors de la question de reclamer des propriétés quelconques, desquelles le Gouvernement Britannique (dans le temps possesseur légitime par le droit de la guerre), avait disposé antérieurement au 13 Août 1814. Quant aujourd'hui, ces mêmes propriétés existantes sont indubitablement comprises dans le sens de la convention, et sont incontestablement inséparables des biens capitaux. Persuadé que Votre Excellence ne puisse retenir aucun doûte sur ce sujet, je prie Votre Excellence de vouloir me favoriser d'un ordre pour la restitution irréservée de ces objets."

Het Fransch is uit het origineel overgenomen; de tweede zinsnede schijnt anders gebrekkig.

schrijven aan Verploegh, van hem te mogen weten: "what you conceive to be the extent of the privileges you conceive to be acknowledged under the conditions, specified in the transfer".

Verploegh was inmiddels naar Bombay teruggekeerd en antwoordde van daar dd. 1 Juni, dat het in den aanvang van den laatsten oorlog bestaande voorrecht veroorloofde den vrijen invoer te Suratte van alle goederen, terwijl bij uitvoer naar het binnenland slechts door het Britsch bestuur zou geheven worden 2½ pCt. van de waarde der goederen, zoodat hetgeen niet uitgevoerd werd, ook niets zou hebben te betalen:

"Que toute marchandise soit importée librement et directement dans la Factorie Neèrlandaise à Surat, franc de tout droit, et qu'en cas de transport dans l'intérieur du pays ou d'exportation de marchandises, un droit fixe de deux et demi pour cent soit payé.

"Le privilège de commerce, sus mentionné, étant telle que la Compagnie Orientale Neèrlandaise en jouissait, au moment que le Gouvernement Britannique a pris possession de ses propriétés à Surat, au commencement de la dernière guerre, je me flatte que cette explication sera satisfactoir et lèvera toute doute que Votre Excellence retenait jusqu'ici sur ce sujet."

Eerst den 12n Juni kwam het antwoord. De Bombaysche regeering deed weten, dat een onderzoek werd ingesteld naar de vroeger te Suratte door de vreemde factorijen genoten voorrechten; er was echter tot dusver niets gevonden, waarom Verploegh door den gouvernementssecrctaris werd uitgenoodigd tot overlegging van het stuk, waarop de vordering gegrond was (*a*). Bij schrijven dd. 17 Juni verwees toen onze commissaris: "au contenu des Firmans des Rois de Delhi et principalement à ceux des années 1618, 1627, 1645, 1662, 1709 et 1712 (*b*), contenant en substance: que de toute marchandise importée et transportée ou exportée le droit

(*a*) "I am instructed to acquaint you, that the Governor in Council is not aware, of any written or other authority under which privileges to the extent above stated can be claimed and you may therefore perhaps be induced to favor him with a copy of the document, granting these privileges".

(*b*) Deze quaestie wordt ook behandeld in § 15 der missive op bl. 258 *Hindostan*; ov. 12. Dezelfde volgorde der jaartallen komt ook daarvoor, doch het voorlaatste luidt in de B.-verz. 1769, waarom in een nootje op dat stuk voor het volgend jaar 1712 gesteld was (zie noot *a* ter aangehaalde bladz.) "Wellicht 1812". Het blijkt me echter nu, dat deze op zichzelf reeds onmogelijke veronderstelling niet juist is. Het laatste jaar 1712 is goed, doch het voorafgaande moet zijn 1709 en niet 1769.

ordinaire de deux et demi pour cent soit payé, à l'exception cependant de toute choses destinées à l'usage de la factorie, comme objets d'habillement, provisions de bouche, de l'or, d'argent et cuivre travaillé etc., qui sont exempts de tout droits".

Bij brief dd. 20 Juni werd daarop Verploegh bericht, dat het Bombaysch bestuur tot nadere beslissing uit Europa, geen bezwaar had tegen eene heffing van 2½ pCt., doch dat in de toekenning van algeheele vrijheid van rechten niet getreden kon worden.

Tot de gevangengenomenen op den 30ⁿ Augustus 1803 der commissie C. L. van Albedyll (bl. 410), behoorde de assistent en klerk bij den scriba E G. Claessen, Conrad Joseph Gustaaf baron van Albedyll, die door Verploegh tot resident van Suratte en onderhoorigheden werd aangesteld op een tractement van f 300 's maands en den 1ⁿ Mei 1818 zijne functiën aanvaardde. Volgens art. 2 der aan den resident gegeven instructie, moest gezorgd worden: „dat nimmer eenige inbreuk worde gedaan op de regten en privilegiën, welke door het Britsche Gouvernement bij de Conventie van den 13ⁿ Augustus 1814 zijn erkend", waarop art 3 luidde: „Tot eene der belangrijkste voorregten van den handel behoort, dat der vrije landing der koopmanschappen, direct in de factorij, zonder betaling van eenige tol, doch bij den verkoop of vervoer binnenslands óf wederom uitvoer van koopmanschappen, alleen onder eene tolheffing van twee een half per Cent".

Volgens art. 4 moest de resident schepen onder Nederlandsche vlag „doen jouisseeren van de privilegiën aan de natie toegekend", waaronder behoorde dat de goederen in de pakhuizen onzer factorij opgeslagen konden worden, „zullende hij", werd verder den resident gelast, „voor het genot dezer voorregten op het bedrag der lading, zoowel op de aangebragte als uit te voeren goederen, heffen eene belasting van 2½ pCt., te berekenen volgens de Bazaarprijzen van den dag, ten voordeele van den Lande en zonder iets meer". Door deze heffing zou eenigszins aan de lasten der Factorij tegemoet gekomen kunnen worden. Daar bij in- en uitvoer aan de Engelsche tol tevens 2½ pCt. moest betaald worden, kwam het recht voor de goederen neer op 5 pCt., hetgeen gelijk was aan hetgeen ook te Bombay van Engelsche goederen werd geheven, terwijl daar in Bombay alle vreemde vlaggen het dubbele moesten betalen. Ofschoon dan ook de Suratsche handel geheel vervallen was, vleide zich Verploegh, blijkens een rapport dd. 25 Juli 1818, dat die „van belang" voor onze kooplieden kon worden. De voornaamste goederen, die ter

zee werden aangevoerd waren nagelen, noten, foelie, peper, suiker, kwikzilver, koper, lood, tin, ijzer, lakens, Europeesche en Bengaalsche mousselien, cochenille, karet, ivoor, aluin, saffor, zijde, enz.; uitgevoerd werd katoen, indigo, shawls, lijnwaad, zijden kleeden, katoen, garen, tarwe, enz. Vooral wees het rapport op het belang van den *katoenhandel.* „Het is waar", leest men er, „dat de Suratsche manufacturen tegenwoordig niet zoo zeer als in vorige tijden in Europa en in de Oost gewild zijn, maar daarentegen zal de katoenhandel met voordeel kunnen gedaan worden, wijl wij dat artikel van hier veel goedkooper dan van Bombay naar China en Europa zullen kunnen vervoeren".

Art. 8 der instructie droeg nog den resident op, om, wanneer hij voor oude Compagnies schulden werd aangesproken, de eischers naar Batavia te verwijzen. „Importante sommen", werden namelijk zoo in het Malabaarsche en op Ceijlon gevorderd, schreef Verploegh aan de regeering te Batavia, van het hersteld Nederlandsch gezag wegens schulden, die de O. I. C. zou achtergelaten hebben. Reeds bij Verploegh's komst te Bombay had een Armeniër de Engelsche O. I. C. doen dagvaarden, ten einde de overgave van Suratte te beletten. Wegens voorgeschoten gelden, waarvoor indertijd de goederen en de factorij te Suratte verpand waren geworden, vorderde die koopman de kleinigheid van een paar millioen, namelijk drie en een halve lakh ropijen. 'n Raffles zou zeer waarschijnlijk van dit incident misbruik hebben gemaakt, doch de Malabaarsche Britsche ambtenaren waren met dat gescharrel geenszins gediend. Toen de koopman bij hen te vergeefs had aangeklopt, daagde hij Verploegh voor den rechter, *the Court of the Records of Bombay;* doch na het advies te hebben ingewonnen van den gouverneur en den advocaat-generaal te Bombay, weigerde onze commissaris aan de dagvaarding te voldoen, als daartoe in zijne qualiteit niet geroepen zijnde (*a*).

Overeenkomstig zijne instructie deed resident Albedyll het mogelijke om de voorrechten, die de voormalige O. I. C. te Suratte genoten en waarnaar hij onderzoek gedaan had, te handhaven en toen hem dit niet mocht gelukken, klaagde hij er bij schrijven dd. 19 October 1818 bij de regeering te Batavia over. Doch bij besluit dd. 16 Januari 1819 werd hem te kennen gegeven: „dat

---

(*a*) De brief dd. 25 Mei 1818 van J. Hoeklin Esq., Advocate-General, ligt in 's Rijks archief.

de Gouverneur-Generaal voor het tegenwoordige geene redenen ziet om het herkrijgen van privilegiën, waarvan het nut, onder de bestaande omstandigheden niet wordt ingezien, eenige maatregelen te nemen, en dat hij, Resident mitsdien de zaken op den tegenwoordigen voet zal hebben te laten, totdat hem deswegens andere bevelen zullen worden gegeven."

XXI.

Het oordeel der Nederlandsche staatslieden van 1814 over de geringe waarde der Hindostansche factorijen en van de in 1816 opgetreden Nederlandsch-Indische regeering over hare ruiling tegen Benkoelen.

De sluiting van het Londensche tractaat van 13 Augustus 1814 was door onze staatslieden in Nederland gevierd als eene gebeurtenis, die in gewicht hen aan den Munsterschen vrede van 1648 deed denken; doch de blijdschap er over strekte zich niet uit tot de bedongen terugverkrijging van onze bezittingen in Hindostan. „S'il ne fallait quelque respect pour les préjugés populaires", schreef de staatssecretaris Falck aan onzen gezant te Londen, baron H. Fagel dd. 19 Augustus 1814, over het eene week te voren gesloten tractaat, „je conseillerais l'abandon de tous ces établissements de terre ferme, enclavés dans l'empire Indo-Britannique, toujours couteux et doublement inutiles aujourd'hui que les Anglais viennent de nous y assurer la liberté du commerce et l'accueil réservé aux pavillons les plus favorisés." En Fagel, die het verdrag juist had aangegaan, zonder te denken er de voorrechten in op te doen nemen, waarmede hij anders als griffier hunner Hoogmogenden indertijd bekend gemaakt was geworden; zonder zich nu ook af te vragen, wat dan eigenlijk het *accueil* was, dat aan meest begunstigde natiën werd toegestaan, antwoordde den 25n d. a. v. instemmend: „Je partage extrêmement votre opinion, Monsieur, ... de l'utilité qu'il y aura (sans les préjugés dont vous faites mention) à abandonner tous ces établissements de terre ferme sur le continent de l'Inde Brittaunique" (*a*).

(*a*) Zie *Sluiting* bl. 272, 278, 329; ov. 34, 40, 91.

Misschien zullen deze gevoelens aan Commissarissen-Generaal niet onbekend zijn gebleven; zeker is het, dat ook zij reeds aan een prijsgeven dezer Hindostansche factorijen dachten, nog vóór we er bezit van hadden genomen; doch zoo men in Nederland slechts dacht aan de kosten dier factorijen, zonder dat we er iets van beteekenis aan zouden hebben, hield de opvatting der Indische regeering verband met de illusie van één Nederlandsch Sumatra, waarvan zij reeds zeer spoedig na haar optreden vervuld was geworden (*a*); tot dat einde werd Benkoelen in ruil voor de Hindostansche factorijen verlangd, gelijk de heer Elout reeds in Februari 1817 particulier aan Falck in bedenking gaf (*b*). Deze ruilingsdenkbeelden hadden echter in Nederland voorloopig geen gevolg, doordien de minister van Buitenlandsche Zaken, de heer Van Nagell, er zich tegen verklaarde. Vermoedelijk spookte dezen nog altijd het verlies van een goed deel onzer slavenkoloniën in de West-Indië door het hoofd, waarover zooveel te doen was geweest, gelijk de lezer mijner verhandeling over het tractaat van 1814 zich wellicht zal herinneren. Althans hij ontraadde in een zonderling advies dd. 9 Augustus 1817 iedere poging om Benkoelen te krijgen. "Ik zal hier in geen onderzoek treden", berichtte de minister aan den Koning (*c*) "of het, uit een oogpunt van bezuiniging beschouwd, niet verkieselijker zoude geweest zijn de geheele possessie van Java te laten varen (!!), om daarvoor iets anders of beters te bedingen, dat den Lande meer voordeel aanbracht. Doch ik houd het in alle gevallen daarvoor, dat men zich met de nog overgeblevene bezittingen zal behooren te vergenoegen, zonder zijne uitzigten tot andere uit te strekken". Dit advies leidde tot een schrijven aan den departementschef voor de Koloniën, den heer Goldberg, naar Batavia dd. 17 September 1817, waarin werd medegedeeld — notabene! — dat doordien de Engelsche bezittingen op Sumatra nog niet van zoodanig belang waren gebleken, dat men het noodig had geacht om er bij het tractaat van 1814 melding van te maken, men eerst dat belang nauwkeuriger moest kennen om het te kunnen vergelijken, met het gewicht onzer factorijen in Vóór-Indië (*c*).

Het zou voorzeker een gelukkig denkbeeld zijn geweest, indien

---

(*a*) Zie *Opvattingen* bl. 381 vv. ov. 41 vv.
(*b*) *Ambtsbrieven* bl. 119.
(*c*) *Van Deventer* bl. CXCVI noot 1.

aanstonds, nog vòòr wij den voet in Hindostan hadden gezet, de ruiling der bezittingen aldaar bewerkt was geworden. Niet alleen waren ons dan veel leed, ergernis en nadeel bespaard, doch men had van Nederlandsche zijde beter gelegenheid gehad, het gewicht dier kantoren tegenover den Engelschen lastpost Benkoelen te doen gevoelen. De overneming der Hindostansche factorijen bracht daarentegen onze verschrikkelijke teleurstellingen aan het licht; den Engelschen kon het niet toen verborgen blijven, dat we snakten er van los te komen; en terwijl nog aan Van Braam in Hindostan door leden der Britsche regeering verzekerd was, dat ook van Engelsche zijde niets liever verlangd werd, dan dat de vreemde Nederlandsche eend in de bijt voor goed verdween, hielden de Engelsche staatslieden zich jaren daarna effen, wanneer wij een en andermaal op ruiling aandrongen, wijl, werd toen medegedeeld, het Nederlandsch bezit dier onbeduidende streken Engeland volstrekt niet hinderde en dan ook niet meer tot klachten aanleiding gaf!

Het is heel gauw gezegd, dat die Hindostansche factorijen niets beteekenden en nooit iets beteekenen konden, doch wanneer men met eenige aandacht nagaat wat overgenomen en later, ingevolge het tractaat van 1824 teruggegeven werd, dan springt het meer dan voldoende, dunkt mij, in het oog, dat ze dubbel en dwars tegen Benkoelen en onderhoorigheden opwogen. Want feitelijk had Engeland daar ook zeer weinig. „Bencoolen has so little in itself", verklaarde Raffles in een brief dd. 12 Juni 1819 aan zijn vriend Inglis (*a*), „that much can never be expected from it". — „Zóo laag werd Benkoelen zelfs door de Britsche Oost-Indische Compagnie geschat", verklaarde minister Canning in het parlement ter verdediging van het tractaat van 1824 (*b*), — dezelfde bewindsman, die als gemachtigde, bij de onderhandelingen er over, het gewest zwaar tegen ons deed wegen — „dat deze werkelijk vroeger in overweging had genomen om het geheel te verlaten; en zij hadden besloten het te behouden, niet om de wille van de plaats zelve, maar omdat men niet wist in wiens handen het dan vallen zou. Wel verre dat Benkoelen eenig voordeel aanbracht, kostte de bezitting jaarlijks £ 85.000." De heer Canning had er kunnen bijvoegen, dat Benkoelen nog meer in gewicht had ver-

(*a*) Zie *Padang* sub 13.
(*b*) *Parv*: bl. 86—87.

loren, sinds Singapore den handel begon tot zich te trekken (*a*). Feitelijk waren dus in dit opzicht de belangen gelijk. De Nederlandsch-Indische staatslieden wilden Benkoelen, d. w. z. de enkele „factorijen", die Engeland er bezat, om geene Britsche naburen te hebben; in Hindostan deden de Engelschen het mogelijke om ons uit de betrekkelijk talrijke factorijen aldaar weg te kijken.

Wie er ook destijds aan dacht, dat we nog *Malakka* op den koop zouden toegeven, allerminst commissaris-generaal Elout, gelijk we hem uit zijn correspondentie leeren kennen, doch daartoe moeten wij die hooger ophalen.

XXII.

De opvattingen van Mr. C. T. Elout in Indië en in Nederland over het ruilen der Hindostansche factorijen tegen de Britsche bezittingen op Sumatra.

Toen de Bataviasche regeering medio 1817 den heer Van Braam naar Hindostan afvaardigde, wist ze nog niets anders dan dat een prijsgeven dier factorijen het Opperbestuur welgevallig zou zijn. Vandaar dat in Van Braam's instructie van een paar maanden later, uitdrukkelijk bij art. 13 den commissaris was opgedragen om te onderzoeken of in de tegenwoordige omstandigheden en bij het door de herstelde Nederlandsche regeering aangenomen stelsel van vrijen handel en vrije cultuur, *het behoud der Hindostansche bezittingen voor het moederland en voor den Nederlandschen handel van belang moest geacht worden.*

Tegelijkertijd begon de sultan van Palembang, die door Raffles, tijdens deze luitenant-gouverneur van Java was geweest, op den troon werd geplaatst, tegen het hersteld Nederlandsch gezag eene

(*a*) Dit merkt de archivaris van het Londensche koloniaal archief, de heer F. C. Danvers op, in een artikel van de *Asiatic Quarterly Review*, jaargang 1886, over „The English Convention with Sumatra". Op bl. 481 leest men namelijk: „Through the want of skilled administration the connection never proved profitable, and may even have entailed pecuniary loss. The growing importance of Singapore made the exchange with the Dutch of the Sumatran possessions for those in Malacca seem a profitable transaction at the time, and, although the future may have great things in store for Sumatra, it must be long before there will be any substantial cause of regret at the disappearance of English enterprise from that island."

verdachte houding aan te nemen. De regeering meende ernstige maatregelen te moeten gelasten, doch begreep tevens, dat de vorst hulp te Benkoelen zou zoeken en vinden, wanneer Raffles, die van Europa als luitenant-gouverneur van dit gewest naderde en bovendien ook met groote plannen voor Sumatra vervuld was, gelijk C. C. G. G. wisten, er zou zijn opgetreden. "Ik wenschte", schreef Elout andermaal in zijne gerechtvaardigde ongerustheid hierover dd. 21 December 1817 aan Goldberg, "dat wij Benkoelen hadden en de verdere kleine Engelsche bezittingen op Sumatra. Ik gaf veel van onze bezittingen op het vaste land van Indië daarvoor" (*a*). In Maart 1818 kwam hij er alweder bij Goldberg en bij gezant Fagel op terug. Van Braam had C. C. G. G. niet slechts bericht, dat de naderende Raffles groote plannen met Sumatra had (bl. 294), hetgeen men op Batavia reeds had vernomen, doch tevens, dat de Eerste gouvernements-secretaris Ricketts te Calcutta hem zijne bereidwilligheid had medegedeeld om mede te werken tot een afstand der Nederlandsche factorijen in Hindostan aan Engeland tegen Engelsche nederzettingen, ten einde "onze bezittingen meer om de Oost te concentreeren" (*b*). Elout wees er nu onze bewindslieden in Nederland op, dat men vermoedelijk ook in Engeland naar zulk een ruil wel ooren zou hebben, dat men er zich vele opofferingen voor zou willen getroosten, wanneer Groot-Brittannië daardoor in Bengalen alleen meester werd. Hij deed zien, dat onze bezittingen in Vóór-Indië inderdaad voor ons weinig waarde hadden, doordien wij in andere omstandigheden dan de vroegere Nederlandsche O. I. C. verkeerden, en de voorrechten, die juist de waarde dier bezittingen uitmaakten, vermoedelijk niet meer erkend zouden worden (*c*).

Dit alles was geschreven, vóór nog de regeering gelegenheid had gehad met den luitenant-gouverneur van Benkoelen kennis te maken (*d*): doch nauw had dit plaats gevonden of bij brief dd. 23 April 1818 drong Elout op hetzelfde onderwerp aan (*e*). Hij meldde namelijk

---

(*a*) *Opvattingen* bl. 382; ov. 42.

(*b*) *Hindostan* bl. 249, ov. 3.

(*c*) Zie het resumé van dit schrijven in Elout's brief dd. 10 Mei 1818 bij *Van Deventer* bl. 243.

(*d*) Het is dus onjuist wat Smulders op bl. 37 zijner dissertatie over het tractaat van 1824 schrijft: „Het denkbeeld eener ruiling was uitgegaan van C. C. G. G., die dezen wensch hadden kenbaar gemaakt bij hunne rapporten over de handelingen van den Luit.-Gouv. van Benkoelen."

(*e*) Het resumé van dit schrijven evenzeer in Elout's brief dd. 10 Mei 1818 bij *Van Deventer*, bl. 243.

daarin de komst van Raffles dd. 22 Maart 1818, en deelde den inhoud mede van de militante brieven over de Lampongs enz., waarvan ik in vroegere verhandelingen melding maakte (*a*).

Een kleine maand later zond de regeering den heer Du Puy met eene expeditie naar Benkoelen om Padang op te vragen, niettegenstaande Raffles den heer Van der Cappellen had geschreven, dat hij tegen de overgave bezwaren zou maken. De luitenant-gouverneur vond, naar wij weten, dat wij aan Padang eigenlijk niets hadden, en dat wij het alleen maar konden wenschen om Benkoelens ontwikkeling te verstoren (*b*). Dit was echter een argument, dat niet alleen voor Padang met betrekking tot Benkoelen, maar ook op onze bezittingen in Vòòr-Indië met betrekking tot de Britsche belangen in Hindostan, en evenzoo op Malakka met betrekking tot Poeloe Pinang door deze jingo's werd toegepast!! Destijds hadden wij het ons toekomende schiereiland nog niet overgenomen. De Engelschen aldaar vleiden zich, dat wij, goed- of kwaadschiks, wel deze bezitting in hunne handen zouden laten, tegen eenige andere landstreek, waarvan echter de nadere aanwijzing niet plaats vond. Raffles juichte deze opvatting natuurlijk op de gewone manier toe. „This possession", schreef hij dd. 3 Juli 1818 naar Londen, „will be of little use to the Dutch, except in as far as would enable them to destroy the British interests at Pinang" (*c*).

Elout hoorde hiervan, en terwijl hij bij een particulier schrijven dd. 10 Mei 1818 andermaal den heer Goldberg wees op het belang om de factorijen in Hindostan voor Benkoelen prijs te geven, toonde hij zich ongerust te maken over de misvatting eener min juiste uitdrukking, waarvan hij zelf ook veel gebruik had gemaakt. Er werd, herinnerde hij (*d*), dikwerf bij het bespreken onzer factorijen in Hindostan, melding gemaakt van onze bezittingen *op het vaste land van Indië*, en daaronder zou dan tevens, indien men den zin juist opvatte, *Malakka* zijn begrepen; doch, als men onzerzijds aldus van ruil met Benkoelen had gesproken, dan bedoelde men

(*a*) *Opvattingen*, bl. 378; ov. 38. *Lampongs*, bl. 10. „*De bedenkelijke boodschap*", die Raffles tot opening zijner betrekkingen met C. C. G. G. naar Batavia gezonden had, volgens Falck's rapport in *Ambtsbrieven*, bl. 119, was de brief dd. 27 Maart 1818, vermeld op bl. 10 *Lampongs*.

(*b*) Zie *Padang*, sub 12.

(*c*) *Van Deventer*, bl. 258—259.

(*d*) De brief bij *Van Deventer*, bl. 243.

er volstrekt niet dit schiereiland mede. „Malacca", betoogde de commissaris-generaal, „is voor onzen handel hoogst noodig, hoogst voordeelig; ja, ik wilde zelfs Poelo Pinang, dat sedert 30 jaren pas in handen der Engelschen is, daaruit terug te zien krijgen. Maar, of wij daarin slagen of niet, Malacca (zelfs in geval van niet slagen, ja vooral in dat geval) moeten wij nooit afstaan; en ik heb nooit met de benaming van plaatsen *op de vaste kust van Indiën* het ons toekomende gedeelte van het schiereiland Malacca kunnen verstaan.... De handel op Malacca is vrij, en moet zoo blijven. Het is dan van dien kant een heerlijk middel tot uitbreiding van onzen koophandel en zeevaart; wanneer wij verstandiglijk handelen, kunnen wij welligt den handel, die nu naar Poeloe Pinang verlegd is, terug bekomen. Malacca in andere handen is doodelijk voor den handel van en op Padang en de geheele kust van Sumatra. En omstreeks Padang (dit à governo) groeit reeds veel koffij! De invloed, dien wij te voren gehad hebben op de contracten, die er bestaan hebben tusschen de Sultans van Riouw, Linga, enz., is zijn oorsprong verschuldigd aan het bezit van Malacca. De bezitter van Malacca is in de oogen van die Vorsten, die weder met anderen in verband staan, hun patroon, zoo zij er een erkennen, en die Vorsten en hunne Vrienden en Bondgenooten zijn de hoofden der Zeeroovers. Wij moeten die dus in bedwang houden, en kunnen niet gedogen, dat zij in betrekking tot andere Europeesche mogendheden zoo nauw staan."

Er ligt iets pijnlijks in dit volkomen juiste betoog. *Niet te kunnen gedoogen, dat de vorsten daar in het Malakkusche in betrekking met andere mogendheden komen:* en een half jaar later reeds heeft Raffles met zijn *Singapore*-contract dit door ons hoog te houden beginsel op onherstelbare wijze geschonden. *Geschonden*, terwijl wij gewaarschuwd waren tegen hetgeen gebeuren zou, zonder wij eenige voorbehoedmaatregelen namen; *geschonden*, terwijl wij niets deden dan flauw protesteeren. . . . . Doch dit ter zijde gelaten. Met treffende juistheid doorziet Elout het gewicht van Malakka voor ons bezit van Sumatra; opmerkelijk is zijn gedachtengang: indien wij *Poeloe Pinang* niet kunnen krijgen, REDEN TE MEER om het bezit van Malakka hoog te houden! Nog reden te meer dus, toen wij niet alleen Pinang niet kregen, maar tevens Singapore verloren ging? Toen Elout er echter weder over moest oordeelen, was hij reeds eenige jaren in Holland terug en dat bleek niet bevorderlijk te zijn geweest aan de energie. Wij herkennen dan bijna den ad-

viseur niet meer. Het voorstel omtrent het opgeven van het schiereiland ontvangt hij toch met platonische berusting: alleen wordt het jammer gevonden, dat wij er niet wat geld voor kunnen terugkrijgen!

Wij weten, hoe gelukkig Raffles was met het tractaat van 1824, waardoor heel Malakka in Engelsch bezit kwam (*a*); wellicht zal het echter menig lezer onbekend zijn, dat deze 'n tien jaren te voren over het belang van Malakka zich op eenerlei wijze, ja gedeeltelijk in bijna *gelijkluidende* woorden had uitgelaten! Bij de inbezitneming namelijk der plaats in 1795 door majoor Brown, bestond het plan, haar als handelsplaats ten behoeve van Poeloe Pinang geheel te vernietigen, door zelfs het beste deel der bewoners naar dit eiland te doen overgaan! Een begin van uitvoering kreeg het plan met de verwoesting van het fort in 1807: "A most useless piece of gratuitous mischief, as far as I can understand the subject", meende de Britsche gouverneur-generaal, lord Minto. Raffles verklaarde bovendien Brown's denkbeeld én onmogelijk, én ondoelmatig. Hij wees daartoe op het belang voor den handel, dat Malakka steeds zou hebben, en zegt dan o. a. dit: "Malacca, having been in the possession of a European power for three centuries, and even previously to that period considered as the capital of the Malay States, has obtained so great an importance in the eyes of the native princes, that they are ever anxious to obtain the friendship of the nation in whose hands it may be. Its name carries more weight to a Malay ear than any new settlement, whatever its importance" (*b*).

XXIII.

Van Braam's, Verploegh's en Albedyll's oordeel over de weinige waarde der Hindostansche factorijen.

Intusschen had commissaris Van Braam bij aankomst in Bengalen het op bl. 421 vermeld voorschrift zijner instructie overwogen. Hij bood dientengevolge een rapport aan, gedagteekend Chinsurah 28 September 1817 van den volgenden inhoud:

"Hoezeer onze tegenwoordige possessiën in deze gewesten van

(*a*) Zie ook Falck's mededeeling op bl. 210 *Atjeh*; ov. 52.
(*b*) Zie *Egerton*, bl. 20 vv. De aanhaling op bl. 23.

geen voordeel hoegenaamd zijn, door de volstrekte superioriteit der Britten, welke al het mogelijke doen, om alle de alhier residerende vreemde natiën te knevelen en te onderdrukken, en daardoor haar bestaan alhier zoo onaangenaam en nadeelig te maken, ten einde zij zouden resolveeren deze gewesten te verlaten, en aldus geheel en alleen meester in dit land te zijn, ben ik van gevoelen, den voet welk ons Gouvernement in dit land heeft, zelfs met opoffering van gelden tot diens onderstand, met alle mogelijkheid te houden, dewijl het zeer wel gebeuren kan, dat er eene verandering hier indertijd in de betrekking der Britten met de Inlanders zoude plaats hebben, in welk geval ik zoude durven veronderstellen, onze natie daarvan het meeste voordeel zoude trekken, want ik houde mij verzekerd, dat de Inlanders in het algemeen de Nederlanders zeer genegen zijn; de blijken daarvan waren op den dag der herstelling van het Nederlandsch gebied alhier niet onduidelijk; want buiten eene algemeene vergenoeging, op een ieders gelaat te lezen, heeft de gansche plaats, van groot tot klein, en meestal in Inlanders bestaande, eigener motiven brilliant geïllumineerd. Trouwens, de staat van Chinsurah, in vergelijking der Fransche en Deensche plaatsen, en de inwoning van onderscheidene voorname Inlanders dragen blijken van het onderscheid, welke zij omtrent de Hollanders maken.

„Zooals de situatie der Britten tegenswoordig in deze gewesten is, veronderstelt men algemeen, dat er met der tijd eene verandering moet plaats hebben. En in zulk een geval hebben de Nederlanders zeker het meeste voordeel daarvan te wachten; en bij geval zij dan geene bezitting in deze gewesten hadden, zoude het zeer moeijelijk wezen daar weder een voet in te krijgen.

„De Denen, welke vrij minder ressources dan de Nederlanders hebben, sacrifieeren jaarlijks eene 24000 ropijen tot behoud hunner etablissementen in deze gewesten. Terwijl de Nederlanders, buiten den handel, maar enkel door goedkooper voorziening van noodzakelijkheden van de hoofdplaats, deze possessie buiten bezwaar van den Lande zouden kunnen onderhouden."

Toen Van Braam deze beschouwingen inzond, had hij nog geene kennis gemaakt met de factorijen op de kust van Koromandel. De ervaring daar opgedaan, zoomede de inmiddels op de Mahratten behaalde overwinningen der Engelschen, waardoor het gezag voor goed scheen gevestigd, in plaats van in gevaar te zijn, brachten eene groote wijziging in des commissaris' gedachtengang

omtrent de wenschelijkheid van het behoud der Hindostansche factorijen. Hij gaf hieraan echter niet onmiddellijk uiting. Den 31n Mei 1818 van Sadras naar Batavia per *Prins van Oranje* vertrokken, wachtte hij tot zijne aankomst aldaar, op den 11n Juli 1818. Pinang bereikt hebbende, kon de commissaris niet aan wal gaan door een ongeluk aan een zijner voeten, doch met de grootste bereidwilligheid zag hij zich door gouverneur Bannerman aan benoodigde ankers geholpen, terwijl vriendelijke nota's werden gewisseld (*a*). Evenzeer ondervond Van Braam te Malakka van den heer Farquhar alle mogelijke "attentiën en égards".

Gelijk ik op bl. 366 mededeelde, heeft Van Braam een generaal verslag te Batavia over zijne bevindingen ingediend, gedagteekend 1 Augustus 1818. In § 139 schreef de commissaris het volgende:

"Het vergelijk der baten en lasten gemaakt hebbende, vide bijl. no. 14 (*b*), zullen Uwe Excellentiën daaruit ontwaren, dat de aantooning daarvan niet voordeelig is, en zelfs met bekoming der helft van de Paarl- en Chankosvisscherijen voor Tuttocorijn dezelve nog ten achteren blijft, behalve dat alle die plaatsen bij aanhouding importante onkosten zullen vereischen, om dezelven alleen in een bewoonbaren staat te maken, daar zij nu allen niets anders als puinhoopen zijn, waaraan ik buiten Uwer Excellenties orders geene reparatiën heb laten doen.

"De betrekkingen, in welke het tegenwoordig Gouvernement, in vergelijk van dat der voormalige Nederlandsche O. I. Compagnie met die bezittingen thans staat, maakt dezelve tegenwoordig van volstrekt geen aanbelang, ja zelfs was dat met de voormalige Nederlandsche O. I. Compagnie reeds zoodanig veranderd, dat Commissarissen-Generaal in den jare 1793 en 1794 reeds van intentie waren om, zoo niet geheel, ten minste van verscheidene plaatsen van de kust van Choromandel op te breken en hebben toen ook de consideratiën van Choromandelsche dienaren daaromtrent afgevraagd. Dan deze intentie niet met de belangen der dienaren strokende,

---

(*a*) In eene nota van 13 Juni 1818 schreef o. a. Pinang's gouverneur: „Colonel Bannerman cannot conclude without expressing his sincere desire, of cultivating at all times a friendly intercourse between the Netherlands Government at Java and the Government of this island; he indulges a confident hope that Mr. Van Braam will not withhold the cooperetion in promoting an object so desirable to the interests of both Colonies."

(*b*) Zie bijl. 6.

waren hunne adviezen daaromtrent dan ook niet voordeelig en de intusschen opgekomen oorlog heeft dus het voornemen in dezen gestaakt.

„In mijne recherches dienaangaande heb ik niet kunnen te weten krijgen, dat er eenige middelen zouden wezen om van deze possessiën eenig voordeel hoegenaamd te kunnen trekken. Zij dienden tot geene andere einden dan tot den handel en inzaam van lijnwaden, welke thans geene markt kunnen vinden, zoodanig zelfs, dat de Engelsche O. I. Comp. onlangs drie van hare commercieele residenten om de Zuid opgebroken heeft, omdat zij geen debiet van gemaakte lijnwaden in Europa hebben. Het territoir der differente bezittingen is te klein om er een geëvenredigd revenue van te kunnen verwachten ter goedmaking der benoodigde ongelden, terwijl de waarschijnlijk aanhoudende dubbele belastingen op alle vreemde koopmanschappen geen favorabel vooruitzigt oplevert dat ook met den handel eenig naamwaardig voordeel zal kunnen behaald worden, of daarvan eenige naamwaardige revenuën zouden kunden verwacht worden.

„Terzelver voege zijn mijne onderzoekingen omtrent Tuttocorijn. Ook die plaats wierd alleen om den handel in lijnwaden aangehouden. Terwijl er weinig werk schijnt gemaakt te wezen, om van de Paarl- en Chankosvisscherijen (welke thans de materië in quaestie uitmaakt) voordeel te trekken, ten minste is daarvan weinig ten voordeele van 's Compagnies kas opgebragt geworden, en zeker, hadden dezelve destijds zoo veel opgebragt als die nu in de laatste 23 jaren aan het Britsche gouvernement gedaan hebben, konde zulks de attentie van de Hooge Regeering niet ontslipt zijn, ja zelfs met verkrijging der geheele Paarl- en Chankosvisscherij, geloof ik, dat zulks de onkosten niet van het etablissement Tuttocorijn en diens onderhoorigheden zouden kunnen goedmaken, daar bij erlanging derzelver ook weder meerdere ongelden zouden dienen daargesteld te moeten worden, zoo van kruispraauwen, als een militair detachement, welke bij aanhouding der plaats aldaar dienstig zal zijn, om niet geëxponeerd te wezen aan brutaliteit van Engelsche schepelingen, welke aldaar in menigte landen, en waarvan in deze weinige dagen, dat dezelve in bezit genomen is, reeds een voorbeeld heeft plaats gehad.

„Daarenboven zijn deze bezittingen allen geënclaveerd in die der Engelschen, en bij aanhoudendheid geëxponeerd aan allerhande chicanes en onaangenaamheden, die in de eerste plaats zeer piquante correspondentiën veroorzaken en waaromtrent dan geene andere satisfactie te bekomen is, dan de eene of andere apologie, die voor

de ambtenaren vernederend en voor Zijner Majesteits dienst niet dan grievend moeten wezen.

„Naar het mij voorgekomen is, zoude het Britsche Gouvernement zeer veel sacrificeren om de Nederlandsche bezittingen op de kust van Choromandel en Tuttocorijn in bezit te krijgen, en hebben daarvan al zeer dikwijls gesproken, en zoo het scheen zoude het Britsche Gouvernement zeer genegen wezen om voor den afstand daarvan een geëvenredigd equivalent te geven; dan eenige onderhandelingen op dit sujet niet in mijne instructie vermeld zijnde, heb ik mij hieromtrent niet willen inlaten."

Na de aanvoering dezer gronden tot teruggave der pas overgenomen bezittingen, kwam Van Braam er aan het slot van § 144 als volgt op terug:

„Dat hoezeer ik onder verbetering oordeel, dat de aanhouding derzelver van geen voordeel voor het Nederlandsche Gouvernement meer kan beschouwd worden, en om de daarover in dezen bij § 139 bijgebragte redenen niet raadzaam kan zijn, het echter bij eene onderhandeling tot den afstand derzelven, van belang zal wezen die possessie niet te ligt te schatten en de Paarl- en Chancosvisscherijen vooral op eene groote waarde te houden, waartoe de opgave van den heer Van Spall, dat er 62 Paarlbanken in wezen zouden zijn, veel grond geeft, wijl mij dikwijls discoursive voorgekomen is, dat het Britsche Gouvernement gaarne zeer veel zoude sacrificeren om geheel meester van de Nederlandsche bezittingen op die kusten te zijn. Dan daar eenige onderhandeling op dit sujet niet in mijne instructie begrepen was en, mij hiermede inlatende, het Britsche Gouvernement op het idee zoude kunnen gebragt hebben, dat het Nederlandsch Gouvernement daartoe gemakkelijk zoude over te halen zijn, heb ik liever vermijd hierover te spreken, te meer daar toch zoodanige schikkingen alleen in Europa met het Britsche Ministerie moeten gearrangeerd worden en de locale Britsche Gouvernementen in Indië daartoe geene magt toegekend is.

„Om diezelfde redenen heb ik ook geen gewag gemaakt van mijne bedenkingen wegens dat de groote paarlbanken van *Aripa* en *Manaar* zouden begrepen zijn onder den afstand van het eiland Ceijlon, wijl volgens de bewoordingen van het tractaat van Amiëns alleen de bezittingen der Hollandsche Oost-Indische Compagnie, gelegen op het eiland Ceijlon, aan de Engelschen zijn afgestaan, en het mij onder verbetering gezegd, toeschijnt, dat die paarlbanken

daaronder niet kunnen begrepen wezen, in welk geval dezelve bij een plaats hebbend arrangement mede in computatie zoude kunnen gebragt worden voor het te bedingen equivalent."

Had bovendien de commissaris oorspronkelijk geadviseerd de Nederlandsche bezittingen in Bengalen aan te houden „zelfs met opoffering van gelden" en wel in de veronderstelling, dat er nog eens een tijd zou kunnen komen, dat de Britten hun gezag in Hindostan zouden verliezen, nu was dat veranderd. „Doch", schreef hij namelijk, „de vermeestering van het gansche schiereiland in dien tijd heeft daartoe niet alleen alle vooruitzigten doen verliezen, maar alle hoop is daartoe zelfs verdwenen. De Britsche souvereiniteit overal gevestigd, en alle plaatsen met Britsche troepen bezet zijnde, is het niet ligt te verwachten, dat de inlandsche vorsten zich weder independent zullen kunnen maken, en dit zoude het eenigste wezen, waarop eenig voordeel van de Nederlandsche possessiën in die gewesten zoude te verwachten zijn. De belangrijkheid derzelve is buiten dat niet noemenswaardig, daar hetgeen het Gouvernement van daar benoodigd heeft, zeer gemakkelijk en met minder onkosten door agenten zou kunnen bezorgd worden, terwijl de Nederlandsche handel geen voordeel kan trekken uit eenige bezitting in die gewesten, vermits, volgens het tegenwoordig aldaar existeerend systema, alle vreemde natiën, hetzij zij aldaar possessiën hebben dan niet, op eene gelijke belasting van dubbele geregtigheden gesteld zijn. Het is dan ook ingevolge van deze omstandigheden, dat mijne gevoelens omtrent de belangrijkheid der aanhouding van de Nederlandsche possessiën op den vasten wal van Indië veranderd zijn. Ik verzoek Uwe Excellentiën daarom ook mijne wel overdachte gevoelens in deze te mogen mededeelen: Dat het mij onder verbetering gezegd, toeschijnt, dat die possessiën mij niet meer zoo belangrijk voorkomen, dat ik de aanhouding daarvan zoude aanraden, en dus van gevoelen zoude wezen, dat bijaldien daarvoor een belangrijk equivalent konde geobtineerd worden, zulks voor de belangen van Zijne Majesteit onzen geëerbiedigden Souverein zeer raadzaam zoude wezen."

Ook Verploegh bood van zijne bevindingen over Suratte een algemeen verslag te Batavia aan; het was gedagteekend 5 September 1818 en vol lof over de uitstekende ontvangst, die hij allerwegen had genoten. Het schijnt echter niet tot zijne opdracht te hebben behoord om zich over een afstand der factorijen uit te laten; althans hij schreef enkel het volgende:

„Ten opzigte der belangrijkheid van dit etablissement voor 't Nederlandsch gouvernement, zoo oordeelt de Gecommitteerde, dat hetzelve in eenen directen zin in de gegeven omstandigheden van weinig nut, zoo niet tot last zoude kunnen worden beschouwd; dat echter een Nederlandsch etablissement, van wat aard het ook zijn moge, aan deze zijde van Indiën, uit een politiek oogpunt beschouwd, van essentieele waarde moet zijn, zal de Gecommitteerde in 't kort trachten aan te toonen.

„De tegenwoordige staat van het Nederlandsche Gouvernement in Europa en deszelfs naauwe connectiën met eene magtige mogendheid, stellen ons welligt in de mogelijkheid evenementen te voorzien, welker volvoering misschien niet ver af is, en waardoor de waardigheid van het Nederlandsche Gouvernement in Indiën voorzeker niet zoude verminderen. Indien dit het geval is, dan is het voorzeker aanprijzenswaardig het regt van possessie te behouden van die weinige plaatsen, die wij nog op het vaste land van Indiën bezitten.

„De geregelde correspondentie, welke het Engelsche gouvernement over land tusschen Indiën en Europa onderhoudt, kan voor het Nederlandsche gouvernement in Indiën, bijzonder in oorlogstijd, van veel nut zijn door het medium van den Nederlandschen agent te Surat, welke echter gedeeltelijk te Bombay zoude kunnen resideeren, alwaar hij meer *à même* zoude zijn de bewegingen van het Gouvernement gade te slaan, 't zij langs den weg van Bassorah in de golf van Persië, 't zij langs den weg der Roode zee, Suez, Caïro en Alexandrië, waartoe de geregelde vaart tusschen dit gedeelte van Indiën en die gewesten menigvuldige gelegenheden aanbiedt.

„Voorheen resideerden Nederlandsche commercieële agenten te Mocha, Jedda, Suez, Caïro en Alexandrië en in de golf van Persië te Bassorah, Bender-Bey en Gambron, welke politieke en commercieele aangelegenheid, zoowel voor de bedoelingen van het Gouvernement als den Nederlandschen handel, herstelling en de aandacht van 't Gouvernement verdienen.

„Wegens den staat des handels te Surat, is het den Gecommitteerde voorgekomen, dat dezelve door den steeds aangroeijenden invloed der Engelsche regering in Hindostan, eene algemeene verplaatsing heeft ondergaan, namentlijk de directe handel, zoo wel der Europesche als Indische producten, naar Bombay, en die tak van handel, zoo wel van Europesche als Indische benoodigdheden,

als voorheen werd voorzien, verplaatst is naar Bengalen, alwaar de Ganges een meer voordeelig transport van koopmanschappen noordwaarts schijnt aan te bieden; wat verder tot den ondergang van den handel te Surat heeft toegebragt, zijn de gedwongen oorlogen der laatste jaren binnenslands en de kwaadwillige en magtige zeeroovers uit de golf van Persië, waartegen echter thans de Engelschen van voornemens schijnen, krachtdadige middelen in het werk te stellen.

„Wat de manufacturen betreft, dezelve hebben in de laatste jaren eene aanmerkelijke deterioratie ondergaan, 't geen almede is toe te schrijven aan het algemeene verval van den handel. De Nederlandsche en Engelsche Compagniën hebben ten allen tijde het fabriceeren van de beste lijnwaden aangemoedigd, doch de Portugezen, welke tusschen Brazilië en dát gedeelte van Indiën een considerabelen handel in lijnwaden onderhouden en zich meestentijds met harde piasters ter bazaar vertoonen, accepteeren alles wat de inlanders hun slechts ter verkoop aanbieden, en schijnen, 't geen te verwonderen is, doorgaans de preferentie te geven aan die lijnwaden, die door andere natiën, uit hoofde van derzelver grove stoffen en harde kleuren, verworpen worden, en betalen buitendien exorbitante prijzen, waardoor de markt niet weinig wordt benadeeld. Er zijn monsters van lijnwaden, thans in de factorij aanwezig en aldaar ruim honderd jaren geleden ontvangen, welker stoffen en kleuren zóó fraai zijn, dat de derde qualiteiten, thans op verre na met de eerste niet kunnen vergeleken worden, terwijl derzelver prijzen, tweemaal dat montant bedragen.

„Dan, in aanmerking van het door ons Gouvernement zoo prijzenswaardig aangenomen systeem van vrijen handel en vrije cultuur, zoo is zulks voor het moederland van weinig aanbelang, alzoo het te wenschen ware, dat ter aanmoediging onzer eigen fabrieken, zoo al niet de invoer van buitenslands gefabriceerde lijnwaden ten eenenmale werd geprohibeerd, daarop ten minste eene equivalente belasting werd gelegd, hebbende dit land buitendien, zoo lang de planting van katoen niet algemeener zij, in Neerlandsch-Indiën het voorregt van de Europesche markt, met dit ruwe voortbrengsel te kunnen voorzien, en alzoo de industrie tot dezen tak van handel, in het moederland, considerabel opwekken, en genoegzaam werk verschaffen aan handen, die thans te menigvuldig daarom verlegen zijn.

„De steeds gewilde artikelen aan deze zijde van Indiën, zoo als de golf van Persië en de Roode zee, zijn voornamelijk de specerijen, Japansch koper, suiker (vruchten en kandij), kamfer, enz."

Wat echter Verploegh niet als zijn oordeel te kennen gaf, deed weldra Suratte's resident. In zijn rapport dd. 25 Juli 1820 verklaarde toch de heer Van Albedyll, "dat het veel voordeeliger voor Nederland ook zal zijn een consul op Bombay te hebben, dan dit comptoir te continueren, want de handel op Suratte vermindert dagelijks; de meeste inlandsche kooplieden zijn verarmd, en hier is bijna niets meer te doen; men kan van hier onze kooplieden niet encourageren, zelfs niet in den katoenhandel om den wille van den gevaarlijken laten oogst en der onveiligheid der haven. Met Bombay is het anders gesteld, zij is na Calcutta de eerste marktplaats in Indië. Sedert dat de wegen in de binnenlanden van roovers en vrijbuiters gezuiverd worden, en dat de Engelschen den Dekkan en Candenk (??) hebben bemagtigd en in het Noorden hunne oppermagt dagelijks uitstrekken, vergroot de handel van Bombay klaarblijkelijk."

XXIV.

Opdracht der Nederlandsche regeering in 1818 aan haar Londenschen gezant H. Fagel om het Engelsche ministerie te polsen over den afstand der Hindostansche factorijen tegen verkrijging van de Britsche bezittingen op Sumatra, zoo mogelijk met Poeloe Pinang.

Elout's nadere aandrang van Mei 1818 (bl. 423) over het verruilen der Hindostansche factorijen, had de departementschef Goldberg ontvangen, toen in zijne plaats was gekomen de staatssecretaris A. R. Falck, die als minister voor de Koloniën optrad (*a*). De nieuwe departementschef, door wien, naar wij weten (bl. 418), reeds als secretaris van staat, de teruggave onzer bezittingen in Vóór-Indie weinig was gewaardeerd, had op Elout's vroegere brieven, den 18n September 1819 het advies over de ruilingsquaestie gevraagd aan den toenmaligen *Raad van Koophandel en Koloniën* (*b*). Het antwoord van dit college, gedagteekend 's-Gravenhage 2 October 1818, voert ons door vervelende langdradigheid tot den Nederlandschen pruiken-

(*a*) Zie over deze verandering van Falck's positie, *Fagel's ontslag* bl. 406 vv.
(*b*) Zie de instructie voor dit college in het *Tijdschrift voor Ned–Indië* 1854 dl. II bl. 317. Verg. *N. I. De Waal* dl. I bl. 6—7.

tijd terug; doch evenals wij bij Elout de getuigenis lazen, dat een door C. C. G. G. opgesteld langdradig *Padang*stuk "kort, maar krachtig" was (*a*), vinden ook hier de heeren gelegenheid om van hun advies zonder einde te zeggen, dat zij hunne argumenten zooveel mogelijk hebben "zamengedrongen"! De Raad vindt het denkbeeld goed, en ook wel niet goed; men wil de *West van Indië* afstaan, maar ook wel behouden; werden echter de Engelschen eens uit Hindostan geheel of gedeeltelijk weggejaagd — een motief, dat door Van Braam, naar wij lazen, was geopperd — dan zou het zoo mooi zijn, als wij een paar van die kantoortjes bezaten; verder, en daarin toonde het college juist te zien, men twijfelde er aan, of Engeland wel ooit onze nu waardeloos gemaakte kantoren tegen Benkoelen zou willen verruilen (*b*).

Dit advies had de minister juist ontvangen, toen hem de Indische post van Mei 1818 gewerd. Daarin was niet alleen Elout's particuliere brief van den 18n over de quaestie, doch ook een officieel schrijven dd. 24 Mei van C. C. G. G. over hetzelfde onderwerp. De Indische regeering behandelde bij dit stuk Raffles' wederrechtelijke handelingen in de Lampongs; zij wees op het overgroot belang van dit bezit voor Nederland en oordeelde, dat het nu weder gebeurde niet weinig kracht bijzette aan de door C. C. G. G. gegeven wenken ten aanzien van het nut en de noodzakelijkheid om een onverdeeld Nederlandsch bezit op Sumatra te erlangen "tegen eene billijke schadevergoeding of ruiling van elders gelegen plaatsen". Zij herhaalde de meening: "dat zoo de Engelsche bezittingen op Sumatra en die van Poeloe Pinang konden worden verkregen tegen den afstand van onze bezittingen op de vaste kust van Indië, dit in alle opzigten hoogst wenschelijk wezen zou"; en dat eene dergelijke ruiling ook het Bengaalsche gouvernement niet ongevallig zou zijn; echter kon de regeering de vrees niet onderdrukken, "dat mogelijk daarbij eenige minder aannemelijke voorwaarden, als daar is de afstand van Malakka, zouden voorgeslagen worden", maar hiertoe "ligt over te gaan" meende zij te moeten ontraden. Eindelijk werd er aan herinnerd: "dat het niet is het oogenblikkelijk gewigt van Benkoelen of eenige andere Britsche bezitting op Sumatra, dat tegen ons in de schaal kon gelegd worden"; want Benkoelen was steeds "in een zeer geringen staat, de plaats van weinig waarde,

(*a*) Sub 45 in *Padang*.
(*b*) Zie het geheele advies in bijl. 7.

de bevolking gering"; maar onder een ijverig en ondernemend bestierder, die altijd op uitbreiding bedacht was, kon het gewest in vreemde handen voor ons zeer hinderlijk blijken (*a*).

Minister Falck had twee maanden over het advies van den Raad van Koophandel en Koloniën laten verloopen; maar sedert — luidde zijn rapport dd. 28 November 1818 aan den Koning (*b*) — was geen Oost-Indisch schip in Nederland aangekomen, of het had nieuwe tijdingen over den rusteloozen aard van den luitenant-gouverneur te Benkoelen en zijne omvattende plannen aangebracht; en zoo kwam hij andermaal op het ruilingsdenkbeeld, als een middel niet alleen om voor het tegenwoordige de bekommering weg te nemen, welke reeds op Java en omgeving ontstaan was, maar ook om in de toekomst de aanleiding tot geschillen af te snijden, welke het bijeenliggen van koloniën van verschillende staten zoo gemakkelijk te weeg bracht. De betrekkelijke waardeloosheid onzer bezittingen in Vóór-Indië stelde de minister tegenover het gewicht voor ons van Benkoelen, van de verwijdering der Engelschen uit geheel Sumatra, en dus ook van het nabijgelegen eiland Poeloe Pinang (Prince of Wales eiland). De ruil scheen hem vrij gelijk toe. „Wat de innerlijke waarde der bezittingen zelve aangaat", oordeelde de minister toch, „schijnen Benkoelen en Poeloe Pinang niet veel meer te wegen, dan hetgeen wij daarvoor op het vaste land van Indië kunnen afstaan". Wel zou, dacht rapporteur, Raffles het bestuur te Londen daar tegen bewerken, doch „gelukkig zijn er in Engeland zoo wel als in Bengalen mannen van invloed, die de vermoedelijke voornemens van den heer Raffles niet blindelings of onvoorwaardelijk toejuichen". Hij stelde daarom voor, dat onze ambassadeur te Londen wierd gemachtigd:

om deswege eene vertrouwelijke opening te doen aan het Britsche ministerie, en te beproeven of hetzelve bij de O. I. Compagnie het niet daarheen zoude kunnen bestieren, dat zij, tegen den afstand van de Nederlandsche bezittingen op de kust van Coromandel en aan den Ganges (de krachtens de conventie van 1814 voor Bernagore te stipuleeren som daaronder begrepen) hare etablissementen te Benkoelen en al deszelfs onderhoorigheden, alsmede het eiland Poeloe Pinang aan het Nederlandsch gouvernement inruime, zoo dat voortaan door haar noch door de Engelsche regering op het eiland Sumatra en mitsdien ook in het rijk van Palembang geen gezag, hoe ook genaamd, uitge-

(*a*) Zie den brief in bijl. 4 *Lampong*verh. bl. 45.
(*b*) Ook door mij aangehaald in *Opvattingen* bl. 413—414; ov. 73—74.

oefend en geene verbindtenis met vorsten of wie het ook zijn moge, aangegaan worde.

„Deze schikking", besloot het rapport, „voor welke H. M. desnoods ook de Nederlandsche factorij te *Suratte* zoude kunnen opofferen, hoewel ik niet geloof, dat daarop van de Engelsche zijde groote prijs wordt gesteld (*nota bene!*) zoude, behalve de reeds aangewezen voordeelen, dadelijk dit aanbieden, dat de onaangename klagten vervallen zouden, waartoe het gedrag van den heer Raffles aanleiding gegeven heeft en welke eerlang, uit hoofde van de gebrekkige executie der conventie van 1814 in Bengalen en op Coromandel, zullen moeten worden herhaald." (*a*)

Minister Van Nagell, oorspronkelijk, naar ik mededeelde (bl. 419), tegen het ruilingsdenkbeeld gestemd, was door Raffles' drijven nu ook tot andere gedachten gekomen. Hij had zelfs gelegenheid gevonden er persoonlijk den Britschen minister van Buitenlandsche Zaken, lord Castlereagh, in die dagen over te onderhouden, toen deze zich wegens een congres te Aken, op het vaste land bevond; Castlereagh had bij notatje, gedagteekend Brussel 29 November 1818, beloofd om bij terugkeer in Engeland aanstonds de quaestie ter hand te nemen (*b*). De Nederlandsche regeering liet het echter op het initiatief der Britsche ministers niet uitsluitend aankomen; doch onze gezant had, ingevolge opdracht dd. 4 December 1818, bij hen aangedrongen, om den luitenant-gouverneur van Benkoelen aan te schrijven: „de laisser les affaires en *statu quo*, et de règler désormais sa conduite d'après les relations d'amitié, établies en Europe entre les deux Gouvernements" (*c*). Twee dagen later gaf minister Van Nagell zijn advies over Falck's ruilingsdenkbeeld, en daar hij het nu met warmte steunde (*d*), werd bij Koninklijk besluit

(*a*) Het rapport in de *Ambtsbrieven* bl. 158.

(*b*) Private.

Lord Castlereagh presents his compts to Monsieur de Nagell, and has the honor to acknowledge the receipt of His Excellency's communication of the 28th Inst. and will lose no time, upon his return to England in making enquiries upon the subject on which it treats. Lord C. will not fail to communicate confidentially to Monsieur de Nagell the result of his enquiries.

Lord Castlereagh begs Monsieur de Nagell will receive the assurances of his high consideration.

Brussels Nov. 29. 1818.

(*c*) *Van Deventer* bl. CXCVII noot 1.

(*d*) „Niets zoude in mijn oog wenschelijker zijn, dan dat men de zaden van oneenigheid en mistrouwen, die in de Indiën gestrooid worden, nog bij tijds konde wegnemen, eer dezelve wortel schoten. Het voorstel van den minister

dd. 6 December 1818 hierover aan *Buitenlandsche Zaken* opgedragen:
om den inhoud daarvan mede te deelen aan onzen gezant te Londen, ten einde hij, naar aanleiding daarvan, de zaak op eene vertrouwelijke wijze met lord Castlereagh behandele, en zoo mogelijk tot een gewenscht einde brenge.

De Indische regeering kreeg van deze dubbele opdracht tot beklag en tot voorstel ter ruiling, kennis bij brief van *Koloniën* dd. 31 Januari 1819 (*a*). Wat gezant Fagel aanging, deze ontving over de quaestiën, twee brieven. De eene was de officieele opdracht dd. 11 December 1818 van *Buitenlandsche Zaken;* de andere was een schrijven dd. 10 December van minister Falck: „L'admission du principe", leest men daarin (*b*), „qu'il est avantageux à la tranquillité et à la bonne intelligence entre les deux Nations, de voir concentrer notre autorité à l'Archipel Oriental, doit conduire à l'éloignement des Anglais non seulement de Bencoelen, mais aussi de *Pulo Pinang*; et cela me parait tellement évident, que j'attacherais très peu de prix à tout l'échange, si cette île devait ne pas s'y trouver comprise."

Onze staatslieden toonden er slechts door, geen geopend oog genoeg voor Engelands breedere politiek te hebben met dergelijke *dwars in den weg*. Malta, om van Gibraltar niet te spreken, lag anders daar om er hen aan te herinneren, op welk een prijs ze soms geschat werden; en terwijl onze ministers aldus een weinig aan politieke tinnegieterij deden, waren de Engelschen op denzelfden stond en op dezelfde plaats doende om er de *Singapore*-dwars-in-den-weg aan toe te voegen!

Trouwens, baron Fagel haastte zich den in dwaling verkeerenden

---

van het Publiek Onderwijs, de Nationale Nijverheid en de Koloniën heeft onder anderen de bereiking van dit doel ten oogmerk en kan naar mijne gedachten met te meerder gerustheid door Hare Majesteit worden geëmplecteerd, daar de schilderij, die gemelde Minister ophangt van het verval, waartoe de bezittingen van dit Rijk op de vaste kust of, zoo als men gewoonlijk spreekt, om de West van Indiën geraakt zijn, en de geringe waarde, die aan derzelver voortdurende possessie gehecht wordt, reeds op zich zelve eene beweegreden zouden kunnen opleveren, om die, tot besparing van uitgaven, aan de Engelschen over te laten en het alzoo dubbel belangrijk zoude zijn, indien de Eng. O. I. C. konde belezen worden, om hare welligt in het vervolg van tijd belangrijke bezittingen op Sumatra en daaromstreeks op te geven tegen den afstand der bovengedachte weinig beduidende Nederl. kantoren om de West van Indiën."

(*a*) Zie den brief bij *Van Deventer* bl. 276.

(*b*) *Van Deventer* bl. CXCVII.

minister van Koloniën beter in te lichten. Nog vóór hij namelijk gevolg kon geven aan de officieele opdracht om de Britsche regeering te polsen, schreef hij hem dd. 15 December 1818 een brief, waarin de onwaarschijnlijkheid werd aangetoond, dat eene positie als *Poeloe-Pinang*, die aan Engeland schatten gekost had, zou worden prijsgegeven; verder wees de gezant op het gewicht voor ons van *Billiton*, waarvan men ons het bezitrecht zeker niet zoude willen toekennen zonder afstand onzerzijds van *Malakka* (*a*). Fagel's inzicht is juist gebleken; want van het prijsgeven van Poeloe Pinang heeft Engeland nooit willen hooren en ons recht op Billiton is slechts ten koste van Malakka erkend; maar aan dezen vorm, waaronder we het kostbare schiereiland verloren, hebben Fagel en zelfs zijn medegemachtigde Falck voor de onderhandelingen, die tot het tractaat van 1824 leidden, medegewerkt.

XXV.

Fagel's ontmoetingen met lord Castlereagh en Raffles' protesten tegen ons optreden in Palembang: Januari—Maart 1819.

Gedurende de maanden September—November 1818 was er te Aken een door mij reeds genoemd congres der vorsten van Oostenrijk, Pruissen en Rusland, zoomede van de vertegenwoordigers dier landen met die van Engeland en Frankrijk, ten einde te beraadslagen over de vervroegde ontruiming van Frankrijk door de troepen der verbonden mogendheden, die er na de gebeurtenissen van 1814—1815 gebleven waren, in afwachting van de betaling der aan Frankrijk opgelegde oorlogslasten (*b*). Voor Engeland had, behalve Wellington, aan dit congres deelgenomen, gelijk ik mededeelde, lord Castlereagh, zoodat deze nog niet te Londen terug was, toen Fagel de lastgeving van 11 December 1818 ontving om den minister te gaan spreken. Onze gezant moest zich dientengevolge bepalen om bij brief van 15 December minister Van Nagell te melden, dat hij

(*a*) *Van Deventer* bl. CXCVIII.

(*b*) Men zie o. a. *Martineau*, dl. I (1877) bl. 256 en het belangrijk artikel „Le duc de Richelieu au congrès d'Aix la Chapelle en 1818" van Ernest Daudet in *La Nouvelle Revue* van 15 September 1898, bl. 193 vv.

aan de opdracht zou gevolg geven, zoodra Castlereagh was aangekomen (*a*); doch toen dit inderdaad plaats vond, kon Fagel nog niet dadelijk zijne missie volbrengen, doordien de Britsche bewindsman ongesteld was. Evenwel kreeg de gezant, die met Castlereagh op bijzonder goeden voet verkeerde (*b*), den 31n eene uitnoodiging om zich bij den minister te vervoegen, niettegenstaande deze nog altijd het bed moest houden (*c*). De conferentie duurde, gelijk ik bereids elders mededeelde (*c*), slechts een half uur. Het was de eerste, die over de onderhandelingen liep. Weinig vermoedden beide mannen, dat er nog vijf jaren zouden voorbijgaan, eer ze door een tractaat werden afgesloten, en dat de eene toen reeds drie jaar lang ten gevolge van zelfmoord was ten grave gedaald, terwijl de andere destijds zijn laatste woord als gezant zou spreken.

Na eerst aangelegenheden betrekkelijk de Zuidelijke Nederlanden te hebben behandeld, bracht Fagel het op de Oost-Indische zaken. De minister bleek beter op de hoogte dan de gezant had vermoed; ook waren Raffles' voorstellingen tegen onze monopolie-zucht niet zonder invloed gebleven. Hoopvol was dientengevolge het gezantsrapport dd. 1 Januari 1819 geenszins. Er werd weliswaar op de conferentie niets afgedaan of stelligs besproken, en Fagel geloofde ook wel, dat men tot eenige regeling zou kunnen komen, doch *niet* „que nous trouverons la facilité de faire des échanges de territoire, *que j'avais espérée*" (*d*). Toen in den loop dier maand Januari Fagel andermaal een bezoek bij den zieken minister bracht, onthield hij zich met opzet om de Indische quaestie aan te roeren; doch bij het afscheidnemen, verzocht Castlereagh uit zich zelven — berichtte de gezant dd. 12 Januari 1819 — aan onze regeering mede te deelen, dat Raffles' handelingen werden afgekeurd, en dat

---

(*a*) „Je ne manquerai pas aussitôt après le retour de lord Castlereagh (qui doit à ce que j'apprends, repasser par Bruxelles avant de revenir) de me conformer aux instructions, contenues dans la dépêche de Votre Excellence N° 164 du 11 de ce mois et à l'arrêté du Roi en date du 6, qui s'y trouve joint, et j'aurai soin de faire rapport à V. E. du résultat des démarches confidentielles, que je suis chargé de faire."

(*b*) Zie *Fagel's ontslag.*

(*c*) *Opvattingen* bl. 397; ov. 57.

(*d*) Zie den geheelen brief in *Opvattingen* sub 36. De door mij gecursiveerde woorden hebben mijne aandacht getrokken, in verband met het hiervoren op bl. 438 medegedeelde, dat, volgens Van Deventer, de gezant in zijn brief dd. 15 December 1818, juist aan eene voor ons wenschelijke ruiling zou hebben *gewanhoopt.*

de Oost-Indische zaken ter hand zouden worden genomen, zoodra de staat van 's ministers gezondheid zulks veroorloofde (*a*).

Den dag nadat dit werd geschreven, kwamen gansch Londen en Engeland in beroering door de publicatie van Raffles' protest tegen de handelingen van Commissarissen-Generaal in *The British Press* van 13 Januari 1819. Dit blad behoorde wel niet tot de meest toongevende couranten; doch geen Engelsche courant was er, die niet deze gelegenheid waarnam om ons vaderland door het slijk te halen. Voorop natuurlijk de *Times*, reeds destijds het meest gewichtige blad van de zes verschijnende Londensche journalen: de „Courier", de „Chronicle". de „Advertiser", de „Herald" en de „Post". Ook de *Courier*, een Tory-blad, dat 'n tijdlang met zijne 5000 exemplaren, de Times-oplaag van 6000 naar de kroon stak, doch nu achteruitgaande was, trok voor Raffles partij; slechts een door Fagel daarin geschreven en anoniem geplaatst artikel er tegen kon een weinig het smaden doen verstommen (*b*). Raffles had tot thema genomen de Palembangsche geschiedenis en was daarbij uitgegaan van „*moral considerations*", zooals in het verpreekte Engeland behoort (*c*). Hij scheen hier te krachtiger te staan, omdat inderdaad ook een onpartijdig oordeel, waarnaar ik in mijne *Palembang*verhandeling streefde, vordert te erkennen dat de *moral* voor den mal was gehouden, en de politieke zin evenzeer, al stond het ook niet aan eene vreemde mogendheid, die bovendien zelve zooveel onzedelijks verrichtte, om ons daarover de les te lezen. Maar het gold bij Raffles niet wat betamelijk was; ook niet welke rechten ons het tractaat van 1814 had gegeven; doch tegen wet en recht in af te breken, wat we wilden opbouwen. Daarom moest geluid worden de groote klok, daarom moest de jingo-duivel worden wakker gemaakt (*d*).

(*a*) Zie den geheelen brief in *Opvattingen* sub 137.

(*b*) Zie over deze polemiek *Opvattingen* bl. 378 vv.; ov. 58 vv.; en over de Londensche politieke bladen uit dien tijd *Walpole* dl. I bl. 381 vv.

(*c*) „The considerations which urged Raffles on in the case of Palembang were moral considerations. It was the blot on the British escutcheon, inflicted by the violence done to the Sultan, who had trusted to the continuance of British protection, which made Raffles to blush."!! *Egerton*, bl. 165.

(*d*) „The question", schreef Raffles reeds in April 1818, „is not now whether we are to give back to the Dutch the possessions they actually possessed in 1803, according to the late Convention..." *Egerton*, bl. 161. — „On the strict letter of the law there seems little doubt of the correctness of the Dutch contention." *Egerton* bl. 166.

Nochtans sprong de bom verkeerd. Op het publiek had het protest niet de verwachte uitwerking, doordien het vervelend langdradig was. En de regeering, die hij aldus had willen dwingen den door hem gewenschten weg op te gaan, wilde zich niet laten dwingen, waardoor het geraasmakende stuk met al zijn schelden en dreigen eene lachwekkende zijde kreeg (*a*). Evenals de Bataviasche regeering, had de Britsche te Londen zich afgevraagd: op grond van welke bevoegdheid, Raffles zich als vertegenwoordiger der Britsche belangen in het Oosten deed gelden (*b*). Het Britsche ministerie, en speciaal Castlereagh was over de onbescheiden openbaarmaking van het protest te meer verstoord, wijl het Raffles' doel zeer goed doorzag, namelijk wapenen in de hand te geven aan de regeerings-oppositiepartij in het Parlement. „Je l'ai trouvé", verzekerde Fagel in zijn rapport dd. 15 Januari 1819 aan *Buitenlandsche Zaken* (*c*), „aussi mécontent que je pouvais l'être moi-même de cette nouvelle incartade du Sr Raffles; je suis porté à croire, que tout ceci, en le faisant encore mieux connaître, achèvera de le perdre dans l'esprit de ses supérieurs et pourra contribuer à faciliter l'arrangement à conclure entre les deux pays à la suite des instructions contenues dans la dépêche de Votre Excellence No 164 du 11 Décembre dernier."

Een paar dagen later ontving onze regeering uit Batavia de belangrijke Palembangsche depêche betrekkelijk Salmond's gevangenneming enz. In zijn rapport aan den Koning dd. 18 Januari 1819 oordeelde minister Falck het niet ongewenscht, ook naar

---

(*a*) „Upon the wisdom of this step there may be different opinions. Some will think that unless Raffles was sure of his own Government backing him up, there was some want of dignity in indulging in scolding words when deeds might not promptly follow. In any case the protest would have been more effective had it not been so inordinately long. Raffles' meaning by this action is clearly explained in his private correspondence. He wished to force the hands of the home authorities..." Bl. 164 *Egerton*.

(*b*) „Because he had been invited to send home reports with regard to the doings of the Dutch, and because he had received the title of Lieutenant-Governor, he considered himself, and, indeed, described himself, as 'representative of the British Government in the Eastern Seas'. By this absence of the wisdom of the serpent, Raffles too often delivered himself into the hands of his enemies. In an account in the India Office Records of his protests against the Dutch proceedings there is added in pencil, 'add by what authority, if by any, Sir S. Raffles assumes the title; *if by none*, as I apprehend, let that be stated'." *Egerton* bl. 159—160.

(*c*) *Opvattingen* bl. 401; ov. bl. 61.

aanleiding dezer stukken, onzen gezant op te dragen bij het Britsche ministerie vertoogen in te dienen. Misschien, schreef de deparmentschef, zouden wij kunnen wachten op de klachten, die de Engelsche regeering zelve wel naar aanleiding van deze gebeurtenissen bij ons zal indienen; doch nog beter ware het wellicht die klachten te voorkomen en aldus den indruk van Raffles' eenzijdige voorstellingen aanstonds te verzwakken. Bovendien ingeval de reeds onzerzijds aangeboden vertoogen wellicht het beoogde doel in zoover mochten hebben bereikt, dat het denkbeeld had ingang gevonden, niet slechts tot Raffles' verwijdering, doch ook „dat in den staat, waarin hij de zaken gebragt heeft, het ontwerp om een eiland, dat zoo vele twistzaden bevat, als Sumatra, tegen behoorlijke vergoeding aan Nederland af te staan, vele aannemelijke zijden heeft"; — dan kon deze opinie „door elke nieuwe representatie van onze zijde over eenig voorval aan dien zelfden kant, versterkt en aangedrongen worden." (*a*)

Minister Van Nagell vereenigde zich blijkens zijn advies dd. 20 Januari 1819 (*b*), volkomen hiermede; en dientengevolge werd Fagel andermaal opgedragen aan de Britsche regeering het gebeurde uiteen te zetten.

Drukke parlementaire werkzaamheden verhinderden Castlereagh onzen gezant onmiddellijk te ontvangen, gelijk dezen werd medegedeeld in een schrijven van 's ministers particulieren secretaris, bevattende echter tevens de uitnoodiging tot eene conferentie, waarvan Fagel den 11n Februari 1819 rapport deed. Het verslag (*c*) wekte de beste verwachtingen op. Raffles' houding werd niet slechts afgekeurd (*d*), maar Castlereagh had onzen gezant verzekerd: „qu'il restait toujours également disposé à conclure quelque arrangement général qui pût couper court à l'avenir à toutes difficultés de ce genre, mais que les détails d'une telle discussion prendraient nécessairement quelque temps et qu'il souhaitait en conséquence la différer jusqu'à une époque où il aurait les mains un peu plus libres qu'à présent".

Terwijl dit rapport onze regeering in hoopvolle stemming hield, ontving ze mede uit Indië het protest tegen Raffles' handelingen van Commissarissen-Generaal dd. 5 October 1818. Minister Falck

(*a*) Zie den geheelen brief in *Opvattingen* sub 145.

(*b*) In *Opvattingen* sub 146.

(*c*) In *Opvattingen* sub 147.

(*d*) *Opvattingen* bl. 403; ov. 63.

XXVI.

Voorstel in Augustus 1819 van Engelsche zijde tot het openen der onderhandelingen en Elout's „Consideratiën" tot ruiling der Hindostansche factorijen tegen Benkoelen met schadeloosstelling aan ons voor het verlies der aan de factorijen verbonden voorrechten.

Inderdaad werd een paar maanden later, namelijk bij een memorandum van den Britschen gezant bij ons hof, gedagteekend Brussel 20 Augustus 1819 (*a*), voorgesteld om de onderhandelingen voor de herziening van het tractaat van 1814 te beginnen en wel te Londen in de aanstaande maand November „for the purpose of regulating bij Convention the rights and interests of the two States in the (Eastern) Seas". Doch de omstandigheden, waaronder het memorandum werd aangeboden, en de aanleiding er toe, waren zoó geheel verschillend van die, welke onze bewindslieden naar eene herziening van het tractaat deden verlangen, dat de quaestie der *Hindostansche factorijen versus Benkoelen* geheel er door op den achtergrond kwam en bleef. Engeland wilde ons den sleutel van den handel op China niet afstaan, heette het plotseling en daarom deed het alvast het ons toebehoorende *Singapore* in John Bull's zak steken. De gansche geschiedenis der onderhandelingen, die tot het tractaat van 1824 zouden leiden, kreeg daardoor een meer ingewikkeld, ook een onzuiver karakter.

De oud-commissaris-generaal Elout, in Nederland teruggekomen, had ter voorbereiding tot de onderhandelingen de op bl. 287—288 vermelde *Consideratiën*, gedagteekend November 1819 samengesteld; hij resumeerde daarin o. a. onze vorderingen ten aanzien van Vóór-Indië. Ziehier er den substantieelen inhoud van:

a. *In- en uitvoerrechten*. Tot 1795 werd alleen bij weder-uitvoer van onze goederen 2½ baghbender of inlandsche tol geheven; overigens was in- en uitvoer geheel vrij; ook de Engelsche tollen werden zonder verhindering gepasseerd. Dit had plaats tengevolge van firmans, die de Engelschen tot dien tijd eerbiedigden. Nu werden echter dubbele

---

(*a*) *Niet* 21 Augustus gelijk gedrukt staat sub 69 van mijn *Papieroorlog*, bl. 544; ov. 156. Het Memorandum bij *Van Deventer* op bl. 282; het antwoord van Nederland aldaar op bl. 285, en *niet* op bl. 286, zooals mede sub 69 *Papieroorlog* vermeld wordt.

rechten van de Nederlandsche schepen geheven, ja in het Koromandelsche werden zij gevorderd van de over land, zoowel als over zee vervoerde goederen.

b. *Salpeter.* Engeland leverde ons tot 1795 jaarlijks 23000 maons tegen 3½ Sicca ropijen, terwijl we ze verkochten voor 8½, waardoor eene winst werd behaald van 100/m. Sicca ropijen. Nu echter zijn we naar de markt verwezen, daar Engeland zelf van het monopolie had afgezien en alzoo de uitkeering tegen inkoopsprijs niet meer te pas kwam. Kon de Engelsche Oost-Indische Compagnie, vroeg Elout, rechtvaardig zoodanig eene verandering ten koste van het Nederlandsche recht wettigen?

c. *Opium.* Hiermede is het nagenoeg evenzoo gegaan. Tot 1795 werd jaarlijks door het Britsche gouvernement aan het Nederlandsche afgegeven 500 kisten tegen 160 Sicca ropijen. Nu kost de kist aan het Engelsch bestuur 280 ropijen, terwijl het die op vendutie verkoopt voor 1800 ropijen, alzoo eene winst van 1520, makende voor 500 kisten 760,000 ropijen. Rekende men evenwel, merkte Elout op, de waarde per kist op Java, dan kwam men voor de 500 kisten op eene inkomst van elf honderd duizend ropijen.

Elout wees ook op de groote belangrijkheid van deze drie punten, die eene bijzondere overweging verdienden. Vele der aan te voeren redeneeringen waren op alle deze gelijkelijk van toepassing, en evenzeer konden zij dienstig zijn bij de behandeling der politieke rechten en betrekkingen.

De grond, waarop ons die rechten betwist werden, was, herinnerde de memorie, door lord Moira in zijn op bl. 348—349 vermelden brief van 18 October 1817 medegedeeld, houdende, *dat de oorlog alle bestaande verbintenissen had vernietigd.* Het was eene machtspreuk, oordeelde Elout, tegenover de bepaling van het Londensch tractaat, volgens welke Engeland de koloniën enz. moest teruggeven, die het van Nederland op 1 Januari 1803 bezat, waardoor, altijd natuurlijk volgens den steller, de status ante bellum herleefde. Zoo was het ook in de vredestractaten van 24 Maart 1802 en 20 Mei 1784, waarbij de koloniën terug werden gegeven en dat de Engelschen dit ook zoo hebben begrepen, bewees het feit, dat ze van 1784 tot 1795 onze rechten steeds hebben geeerbiedigd. Omkeerende het argument van lord Moira, bracht het tractaat van 1814, volgens de aangenomen beginselen van gezond staatsrecht, de zaken tot den vorigen staat terug, tenzij er eene uitzondering bestond, die er echter niet was. De uitdrukkingen, die de Britsche landvoogd gebruikte, konden den aard onzer rechten niet veranderen. Hij mocht ze buitensporig vinden; zij bestonden. Hij mocht die aanzien als „indulgences", die men vroeg; wij hadden bewezen, dat het rechten waren, die men tot in het laatste der tijden ons had laten uitoefenen; het kwam hier niet aan *to grant indulgences*, maar om ons recht te doen wedervaren. Ook al. 2 art. 4 van het

tractaat van 1814, ingevolge waarvan aan de Nederlanders in hun persoon en eigendommen werden verzekerd dezelfde „facilités, privilèges, et protections, qui sont à présent ou seront accordées aux nations les plus favorisées", kon niet de beteekenis hebben, dat alle rechten, die men reeds had, daarmede waren afgeschaft. Elout beriep zich op de beide samenstellers van het tractaat, en vroeg of een hunner zoo iets bedoeld kon hebben. Zoo ja, dan moest men het daarvoor houden, dat de vordering tot vrijheid van in- en uitvoerrechten voor onze handelaren niet kon volgehouden worden. Maar ook in die niet aan te nemen onderstelling bleven onze vorderingen met opzicht van het salpeter en opium hare volle kracht behouden. Het recht daarop was geen voorrecht voor bijzondere personen: het kwam aan ons Gouvernement toe. Het was zelfs zoodanig inherent aan het Nederlandsche gouvernement in Indië, dat het zich niet tot de bezitting van deze of gene plaats bepaalde. Het was niet bedongen door of voor eenige bijzondere bezitting, maar voor de algemeene Nederlandsche O. I. C., in welker plaats de Koning getreden was.

De memorie beschouwde vervolgens het Fransch-Britsche tractaat dd. 7 Maart 1815 betrekkelijk den verkoop van zout, opium en salpeter gesloten, door mij op bl. 345 vermeld. Het vorderde, stelde Elout op den voorgrond, geene uitdrukkelijke herinnering, dat dit tractaat voor ons geen richtsnoer behoefde te zijn. Het werd alleen aangehaald, omdat het stuk bestond. Ook moest hij er bijvoegen, niet op de hoogte te zijn van de vroegere voorrechten van het Fransche gouvernement, zoodat hij niet beoordeelen kon of het bij dat tractaat bepaalde daarmede in eenige evenredigheid was. In den aanhef ervan stond, dat het werd aangegaan, wijl de zout- en opiumhandel in Britsch-Indië was onderworpen „à certains règlements et restrictions", kunnende tot moeilijkheden aanleiding geven, die de overeenkomst zou voorkomen (bl. 349). Maar, merkte Elout op, het was bezwaarlijk te begrijpen, hoe onze vordering betrekkelijk het salpeter en opium, in een staat van zaken, waarin die restrictiën niet meer bestonden, doordien een ieder op de gouvernementsvendutiën de artikelen kon krijgen, eenige moeilijkheden in den particulieren handel kon doen ontstaan, gelijk tegen onze vordering betrekkelijk het salpeter was aangevoerd. Hoe toch het verschil tusschen Engeland en Nederland beslist werd, in geen geval zou het den bijzonderen koopman in zijne bijzondere speculatie hinderen of bevoordeelen.

d. *Paarl- en Chankosvisscherij in het Tuttocorijnsche.* Het Gouvernement had die ons geweigerd, herinnerde de memorie, omdat het niet bleek, dat de Hollanders ooit dit recht *justo titulo* verkregen hadden en dat het in verband stond met de bezitting van Ceijlon, welke nu aan het Britsche gouvernement krachtens het tractaat van 1802 toekwam.

Door gemis aan papieren, „die in handen van de pars adversa

zijn", had men onzerzijds het recht niet met de stukken voldoende kunnen aantoonen; maar Elout wees op Valentijn's mededeeling, volgens welke de titel van ons bezit sinds 1658 was geweest *le droit de conquête*. De Engelschen hadden dat zelfs geëerbiedigd tot 1795, niettegenstaande de nawab van de Carnatic in 1791 onder de Engelsche O. I. C. was gekomen. Wanneer een bezit van 1658 tot 1795 niets afdeed, dan zouden de nieuwe bezittingen van vele natiën „ook nog gratuit zijn". Van Engelsche zijde, herinnerde de memorie, had men echter bovendien het bezwaar geopperd, dat de parelvisscherij verbonden was met het bezit van Ceijlon. Maar zoo dit opging, dan hadden wij Tuttocorijn zelve evenmin moeten terug hebben, want dit stond ook onder Ceijlon; men had echter te doen met twee afzonderlijke parelvisscherijen: éen bij Ceijlon, éen bij Tuttocorijn en de laatste kwam rechtens aan Nederland.

e. *Monopolie van lijnwaden.* In dit aan ons mede geweigerd recht meende Elout te moeten berusten, tenzij men het in verband met andere voorstellen kon brengen. Volgens de tegenwoordige begrippen was het niet meer van eenig belang voor Nederland, gelijk ook commissaris Van Braam had te kennen gegeven. Het Indische gouvernement moest, om voordeel van dien lijnwaadhandel te trekken, veel voorschotten geven, dat nu niet wenschelijk meer scheen; vooral daar men geheel van nieuws aan de fabrieken moest opzetten; want alles was verwaarloosd of door de omstandigheden te niet gegaan.

f. *Het sluiten der vaart op de rivieren, nazien van paspoorten, heffen van tollen.* Het laatste was toegestaan, het eerste geweigerd. Het kwam Elout voor, dat het vruchteloos zou zijn er op aan te dringen, terwijl de zaak van zeer gering belang scheen.

g. *Zoutfabrieken.* Dat we, volgens het op bl. 383 vermeld contract, het zout voor de factorijen van Engeland namen, terwijl we zelf van ons zoutrecht afzagen, had, naar Elout's meening, geen bezwaar.

h. *Politieke rechten.* Het was niet mogelijk, zou men bijna durven zeggen, merkte Elout op, dat bij het tractaat van 1814 ons alle de factorijen in Hindostan werden teruggegeven, en dat door zijdelingsche en onduidelijke of ingewikkelde uitdrukkingen alle de voordeelen aan die plaatsen gehecht, commercieele en politieke, ons zouden zijn ontnomen. Waartoe dan de teruggave? Waartoe het bezit? merkte de memorie terecht op.

i. *Fultha en het recht van loodsbooten.* De verschillen hierover waren van een gemengden aard, doch behoefden geen bijzonder onderzoek, daar alles van dezelfde beginselen afhing.

Hierna trad de memorie over Hindostan in meer algemeene beschouwingen, waaraan ik het volgende meen te moeten ontleenen:

„De bezittingen om de West van Indië waren voor Nederland in vroegere dagen gewigtig om de voorregten, die wij er hadden

en om den algemeenen handel. Werden die voorregten verkort en de middelen om den handel te drijven, ingekort, dan zijn die bezittingen van alle waarde verstoken. Zij zijn lastposten, zonder eenig financieel of politiek voordeel op te leveren. En Nederland zou weinig dank te betuigen hebben voor de teruggave van zulke nuttelooze, ja schadelijke bezittingen.

„Zoodanig kan het oogmerk van Engeland niet geweest zijn of nog wezen; trouwens het traktaat heeft het reeds voor ons beslist. Maar nu aan de andere zijde eens nagegaan of in waarheid Engeland niet een redelijk belang kan geacht worden te hebben in het maken van eenige verandering en of Nederland daartegen een onvoorwaardelijk belang heeft in het behouden van hetgeen er nu is, en zoo als het is.

„Het redelijk belang van Engeland vordert, dat zij ruime en vrije handen in de wijze hunner administratie *(hebben?)*, en daarin niet belemmerd worden door bijomstandigheden, die, betrekkelijk tot het geheel, nietig zijn. Wanneer nu het belang van Nederland òf in sommige punten gering is, òf in enkele op eene andere wijze kan beoordeeld worden, zoo eischt de eensgezindheid, dat het, op hetgeen thans bestaat, niet aandringe. Bij voorbeeld den uitsluitenden handel in lijnwaden op sommige plaatsen, waar zulks te voren ons toekwam, vast te houden, ware hinderlijk voor Engeland en niet in het minste voordeelig voor Nederland; de omstandigheden zijn veranderd, de fabrijken vervallen, de handel verlegd; het Gouvernement zelf handelt niet; de lijnwaden zijn even gemakkelijk op eene andere wijze te verkrijgen, de fabrijken zijn niet dan met ontzaggelijke kosten, en welligt dan nog niet, te herstellen.

„Zoo is het voor Nederland van belang salpeter tegen een goedkoopen prijs te erlangen; daarentegen voor Engeland, zoo zij meenen, dat de monopolie van salpeter over het algemeen hun niet voordeelig, maar dat eene vrije aanmaking en handel verkieslijk is, daarin niet belemmerd te worden door de bestaande regten van Nederland en het zou dus weinig vriendschappelijk zijn van Nederland om niet in eenige schikking te komen. Wij kunnen dus van het regt tot de leverancie in natura afzien, daar wij allerwege salpeter kunnen verkrijgen; mits dat het Britsch Gouvernement ons te gemoet komt in den meerderen prijs, dien wij besteden moeten, door eene uitkeering of afkoop en ons tevens waarborgt den vrijen uitvoer, gelijk door de Franschen bedongen is.

„Wij hebben gezien, dat de winst op amphioen eene zeer aan-

zienlijke bron van inkomsten is, die Nederland wettig toekomt. Het Britsche Gouvernement heeft nog de monopolie van dit artikel aan zich behouden; en nu schijnt het eene onbillijkheid, aan Nederland een regt te onthouden, waarbij het belang van Engeland nu geenszins meerder is geraakt dan in vorige tijden. Indien nu evenwel door de veranderde omstandigheden de prijs, dien de opium oorspronkelijk aan het Britsch Gouvernement kost, is 280 Sicca Ropijen, dan zou het eenigzins onbillijk zijn, dat het Nederlandsch Gouvernement bleef aandringen om die tot 160 Sicca Ropijen te verkrijgen, daar toch de winst ook tegen den eerstgemelden prijs zeer groot is.

„Dan wat meer is: in de tegenwoordige omstandigheden en handelsbetrekkingen, kan het voor Engeland van belang zijn om de hoeveelheid amphioen op de publieke verkoopingen niet te verminderen, door den afstand in natura. Die zelfde omstandigheden, gevoegd bij het tegenwoordig aangenomen stelsel omtrent de opium in Nederlandsch-Indië, immers op Java, de mogelijkheid om in de behoefte door den algemeenen handel te voorzien, maken het voor Nederland mogelijk in eene schikking te komen ten aanzien van eene uitkeering naar evenredigheid van het voordeel. Maar dit moet ook vaststaan; want de toezegging aan de Franschen gedaan, om tot den middenmarktprijs zekere hoeveelheid kisten te verkrijgen, zou geheel ondoelmatig voor ons zijn. Men herleze hier weder het verhandelde tusschen den Britschen Ambassadeur en HH. M. in 1791 (*a*).

„Het punt der in- en uitgaande regten is moeijelijker: hier schijnen de belangen in klaarblijkelijken strijd. Het Britsche Gouvernement lijdt niet alleenlijk geldelijke schade, wanneer het Nederlandsch regt vaststaat, maar het wordt belemmerd in zijn geheel administratief en commercieel stelsel. Het Nederlandsch Gouvernement en de Nederlandsche ingezetenen worden gegriefd, indien hun regt hun ontnomen wordt; op zich zelve weet ik bijna geen middel ter vereeniging. Een afkoop is moeijelijk en niet doelmatig. Men kan wel een commercie-traktaat aangaan en bepalen, dat de regten over en weder gelijk zullen staan, maar ook dit is niet buiten bedenking van weêrskanten. Dit punt zal nu moeten ineen gesmolten worden met grootere. Zoo is het ook gelegen met andere staatkundige betrekkingen op de vaste kust. Welligt is het belang van Engeland te bevorderen, zonder dat het Nederlandsche daarbij lijde.

(*a*) Zie bl. 342—343 hiervoor.

„Het is voor Engeland hoogst belangrijk, dat het op de vaste kust van Indië in waarheid meester zij en in het uitoefenen zijner regten en het uitvoeren zijner oogmerken niet gebonden worde. Nederlands regten zijn echter daartegen beletselen, en zonder die regten verkrijgen de Nederlandsche bezittingen weder niet wat zij hebben moeten. Engelands belang brengt mede het daar henen te leiden, dat het op eene wettige wijze meester van die regten worde; dit is hun veel waard.

„Voor Nederland is het belangrijk aan Engeland eene proeve van welgezindheid te geven.

„Wanneer men alle de omstandigheden zich herinnert en overweegt, welker herhaling hier onnoodig is, dan zou een afstand van alle bezittingen op de vaste kust van Indië op zich zelf onder aannemelijke voorwaarden ook dat belang kunnen bevorderen. Maar hoe zal Engeland dien afstand compenseren? Ook hier komen financieele en politieke consideratiën in aanmerking.

„Zoo het voor Engeland van belang is ontheven te worden van alle belemmeringen in Indië, dan is dit even zoo belangrijk voor Nederland in den Indischen archipel. Ik had daarom reeds vòor vier jaren eene ruiling van de bezittingen op de vaste kust van Indië tegen die der Engelschen in Sumatra enz. enz. voorgeslagen. Bencoelen is toch voor de Engelschen van geen belang. In dien tijd zoude welligt nog meer hebben kunnen verkregen worden. Intusschen hebben de opgevolgde gebeurtenissen, de heimelijke en openlijke bemoeijenissen van den heer Raffles, het aanlokkelijke van zulke schikkingen buiten allen twijfel gesteld, terwijl door al dat gebeurde het Britsch Ministerie overladen is met klagten, bezwaren en ingebeelde gevaren over de Nederlandsche oogmerken in den Indischen archipel. Nu is het te vreezen, dat het moeijelijk zijn zal het eerst opgevatte oogmerk tot stand te brengen. De nota van lord Clancarty (bl. 444), om van nadere voorloopige gesprekken niet te gewagen, bewijst dit."

De memorie besloot met als „outlines" van eene naar Elout's oordeel „billijke overeenkomst" o. a. aan te geven: de ruiling der factorijen tegen Benkoelen, benevens eene „billijke schadeloosstelling voor de financieele regten van de amphioen, salpeter, en paarlvisscherij enz". (*a*)

(*a*) *Cons.* Het door mij ontleende, is aldaar op bl. 33—43; 47—48; 51—54; 58—59 te vinden.

XXVII.

De mislukking der onderhandelingen van Juli—Augustus 1820.

Verschillende omstandigheden deden den aanvang der te Londen te voeren onderhandelingen uitstellen tot Juli 1820.

De instructie, die daartoe voor onze gevolmachtigden Fagel en Elout, bij koninklijk besluit dd. 10 Juli 1820 werd vastgesteld, was uit de Consideratiën van Elout voortgevloeid (*a*). Ziehier de artikelen over het onderwerp dezer verhandeling:

5. Onze Gevolmagtigden zullen zoodra mogelijk, eene geschikte gelegenheid waarnemen om hunne Mede-onderhandelaars te doen opmerken, dat bij de teruggave der kantoren op de Vaste Kust van Indië, niettegenstaande de pogingen van den derwaarts gezonden Nederlandschen Commissaris, gehandeld is tegen hetgeen bij soortgelijke restitutiën doorgaans wordt in acht genomen, en nog meer tegen hetgeen de bepalingen van de Conventie van 1814 regt gaven van te verwachten. Zij zullen dus ernstig aandringen op het herstellen der regten en voordeelen aldaar, zoo als dezelve tot in den jare 1795 door Nederland genoten zijn geweest, en voor zoo verre derzelver verval en gemis niet door den veranderden loop der zaken onvermijdelijk geworden is; behoorende hiertoe:

de vrijdom van inkomende en uitgaande regten;

de jurisdictie op Calcapoera (bl. 353);

de afstand tegen inkoopsprijs (natural cost) van amfioen en salpeter in zekere bepaalde hoeveelheden;

de parelvisscherij, afhankelijk van Tutucorijn.

6. Wanneer de regtmatigheid Onzer aanspraak op de in het voorgaande artikel aangehaalde objecten, ten genoege zal zijn betoogd, en van de Britsche zijde alleenlijk zullen worden tegengeworpen de inconveniënten, die uit het inwilligen derzelve voor de huishouding in Indië, zoo als zij zich, gedurende den veeljarigen oorlog, allengskens gevormd en ingerigt heeft, zouden ontstaan, vergunnen Wij aan Onze Gevolmagtigden om zich in te laten met het onderzoek der vrage, voor welke jaarlijks door Engeland uit te keeren som van die aanspraak zoude kunnen worden afgezien.

7. Indien in den loop der onderhandelingen de aandacht zich mede vestigen mogt op de oirbaarheid eener ruiling van territoriale possessiën, zullen Onze Gevolmagtigden de kantoren op de Vaste Kust

(*a*) De instructie in *Bijdr. E.* bl. 81—90.

als zoodanige beschouwen, tot welker afstand tegen een behoorlijk equivalent Wij gereedelijk zouden kunnen besluiten, vooral indien tot dat equivalent behooren mogt de ontruiming, door de Engelschen, van Benkoelen en wat zij in dien omtrek verder bezitten, zelfs, indien mogelijk, zoodanig, dat zij voortaan in geen gedeelte van Sumatra anders dan als particuliere handeldrijvende personen verschijnen.

12. Over het geheel wordt aan Onze Gevolmagtigden aanbevolen om, bij de ontwerping der bedoelde overeenkomst uit te gaan van de Conventie van 13 Augustus 1814, in dezen natuurlijken zin verstaan en uitgelegd, dat dezelve, behoudens de uitdrukkelijk vermelde uitzonderingen, den *status ante bellum* hersteld heeft, in welken niet alleen het dadelijk bezit van een aantal eilanden, districten, kantoren, enz., maar ook het genot der bij traktaat of overoud gebruik verworvene regten en voorregten begrepen is, zoo als zij, bij publieke notorieteit, eene eeuw en langer hebben bestaan.

De eerste officieele samenkomst met de Britsche gevolmachtigden Castlereagh en Canning vond te Londen plaats dd. 18 Juli 1820; er werd afgesproken, dat partijen elkander de punten zouden mededeelen, waarover de besprekingen konden loopen. Van Engelsche zijde bood men dientengevolge een lijstje van 14 onderwerpen aan, doch zonder eenige nadere toelichting of uitwerking. Het 5e punt heette „Chinsurah, Bernagore, Calcapore, Fultah, etc". De Nederlandsche nota leverde door grootere uitvoerigheid eene betere basis tot bespreking. Zij vermeldde, ten aanzien van Hindostan, den vrijdom van tollen, de 23.000 maons salpeter en de 500 kisten opium tegen kostprijs, de visscherij-quaestie, den lijnwaadhandel en de zoutfabrieken, de Bernagore-schadevergoeding (verg. bl. 303); eindelijk de verschillende andere rechten. Maar ruilingsvoorstellen kwamen er niet in, omdat men liever Engeland eerst uit den hoek wilde doen komen. „Het zal in allen gevalle voorzigtig zijn", had Elout aan het slot zijner *Consideratiën* gewaarschuwd, „te vernemen, wat eigenlijk het plan van het Britsch Ministerie is, en tevens of daarbij even goede of betere schikkingen worden voorgeslagen, en in hoeverre deze door de onze, dan wel de onze door de hunne kunnen gewijzigd worden."

De nota's (a) werden den 20n Juli het onderwerp van een vertrouwelijk gesprek. Canning wees op de onmogelijkheid om bij den tegenwoordigen staat van het Britsche rijk in Indië aan onze aanspraken omtrent de rechtenvrijheid, het opium en salpeter gevolg te

---

(a) De nota's in *Bijdr. E.* bl. 100—104.

geven. Dezerzijds werd daarop, overeenkomstig het in de *Consideratiën* aangeteekende, opgemerkt, dat die veranderde toestand wel het belang, niet het recht, kon regelen; men bewees uit de tractaten van 1784, uit de onderhandelingen in 1791 tusschen ons en den Britschen gezant in Den Haag gehouden; uit het vredestractaat van Amiëns; uit het tractaat van 1814, welke alle den *status ante bellum* hadden hersteld; ten slotte en met name uit het genot tot 1795 van alle de genoemde rechten, dat onze aanspraken gegrond en erkend waren. — Had Canning er de aandacht op gevestigd, dat dan toch alle of eenige dier rechten, zoo aan het *Fransche* als aan het *Deensche* gouvernement, blijkens de aangegane conventiën, waren geweigerd; onze gevolmachtigden gaven ten antwoord, dat deze voorbeelden de *Nederlandsche* regeering van hare rechten niet konden versteken; dat daarenboven de zaken niet gelijk stonden; dat *Frankrijk* en *Denemarken* geene andere bezittingen in Indië hadden dan de plaatsen op de vaste kust van Hindostan gelegen; dat *Nederland* daarentegen aanzienlijke bezittingen in de Indische zeeën had; dat dus de eerstgenoemde mogendheden lichter van hunne aanspraken hadden kunnen afzien dan Nederland, dat daarbij de grootste belangen had. — Canning voerde weder aan, dat het Nederlandsch gouvernement zich dan toch van *salpeter* en *opium* steeds op de markten kon voorzien, en dat het met betrekking tot de in- en uitvoerrechten gelijkgesteld kon worden met de meest begunstigde natiën. Dezerzijds trachtte men het onvolledige van dit alles te betoogen; men deed het verlies opmerken, dat Nederland lijden zou door nu tegen *marktprijs* in te koopen, terwijl het tot *kostprijs* gerechtigd was; dat het voorrecht van *meest begunstigde natie* met betrekking tot de in- en uitvoerrechten in Britsch-Indië niet zeer aanzienlijk was, terwijl de Nederlandsche tarieven het in vrijzinnigheid van de Britsch-Indische verre wonnen. En na aldus de groote waarde onzer bezittingen en aanspraken in Vóór-Indië op den voorgrond te hebben gesteld, lieten Fagel en Elout de bereidwilligheid doorstralen om niettemin de Britsche regeering in hare oogmerken en verordeningen tegemoet te komen door minnelijke schikking.

Toen men aldus den ganschen omvang der zaken voorloopig beredeneerd had, stelde Canning voor, of het niet raadzaam ware, *dat iedere partij eene ontwerp-overeenkomst samenstelde*, welke dan aan de wederpartij ter behandeling kon worden gegeven.

Maar de slimheid van het door Elout gekozen standpunt liet

niet toe hierop in te gaan; en om zich daaraan te onttrekken werd handig opgemerkt, dat het voor Nederland zoo moeilijk was zulk een ontwerp te schetsen, daar het vooralsnog alleen op zijne *rechten* kon blijven staan; volgaarne zoude men echter, verzekerden onze gevolmachtigden, in overweging nemen zoodanige punten van schikking als hun van Britsche zijde werden voorgelegd.

Canning beloofde zulk een ontwerp te schetsen, waarna de conferentie werd opgebroken en onze gevolmachtigden, recht voldaan over dit hoopvol begin, van den Britschen vertegenwoordiger afscheid namen. Minister Castlereagh had deze voorloopige besprekingen niet bijgewoond. (*a*)

Den 22[n] Juli werd Canning's ontwerp ingezonden (*b*). Het was werkelijk als grondslag van behandeling een buitengewoon aanlokkelijk stuk voor ons. Ter delging van de schulden, die wij wegens de overneming van de Engelsche bezittingen tegenover Groot-Britannië hadden (we betaalden later £ 100.000): "in order to avoid prolonged discussions upon that subject", zouden we afstaan "the island of *Banca* and the small factory of *Fultah* in Bengal" (art. 11), als wanneer "the British Government will desist from the establishment of a Factory at Singapore" (art. 12). Omtrent de opium-, salpeter-, visscherij-, jurisdictie-vorderingen werden voorstellen gedaan, die, wilden we inschikkelijk wezen, niet volstrekt verwerpelijk waren, daar de bepalingen namelijk luidden:

13. The British Government agrees that at each of the periodical sales of opium in India, there shall be set apart for the agents of the Netherlands Government.... chests which shall be paid for at the average sale price.

14. If any restrictions shall hereafter be imposed by the British Government in India upon the free exportation of salpetre, the subjects of the Netherlands Government shall notwithstanding such restriction, preserved the liberty of exporting that article to the extent of.... maunds.

15. The British Government agrees that the several Establishments and Factories of the Netherlands Government in the East Indias, shall be placed, in respect of internal jurisdiction and police, upon the footing upon which they respectively stood before the war in 1795 — provided that effectual measures be taken in concert with the British Government in India to prevent the harbouring of criminals

(*a*) Het medegedeelde ontleend aan een rapport dd. 21 Juli 1821 in *Bijdr. E.* bl. 104 vv.

(*b*) In *Bijdr. E.* bl. 111 vv.

or debtors, who may seek refuge from the British territories, within such local jurisdictions.

16. The duties on importation or exportation of the several Dutch settlements; the duties paid on the carriage of goods by land or sea from a British to a Dutch settlement; and the duties paid on exports and imports, at a British port in Dutch bottoms shall be lowered, so as in no case to be charged as more than double the amount of the duties by British subjects and on British bottoms.

In like manner, the duties payable on importations and exportations at the Dutch ports in the East Indian islands in British vessels, shall in no case be charged at more than double the amount of duties paid on similar importations and exportations in Dutch vessels.

17. A participation in the Pearl and Chank fishery near Tutticorin shall be restored to the subjects of the Netherlands Government, precisely as it was held by them before the year 1795; and an account shall be rendered of what would have been their share of the produce of such fishery since March 1818.

18. It is understood and agreed however between the two Governments, that, in the event of the arrangement suggested in art. 11 being carried into effect, all pecuniary payments on account of the pearl fishery, shall be considered as satisfied up to the date of the present convention.

19. The agreement concluded for one year between the Madras Government and the Netherlands Commissioners respecting the saltpans in.... (*zie bl.* 383) is confirmed, and shall be renewed for a period of.... years.

In plaats dat onze gevolmachtigden nu van den door hen zelven verzochten grondslag van behandeling uitgingen, kwamen zij tot een geheel nieuw tegenvoorstel (*a*), waardoor de behandeling der zaken ingewikkelder werd, zonder dat hun ernstig verlangen naar ruiling der Hindostansche factorijen tegen *Benkoelen* er in uitkwam, want ook nu werd hiervan volstrekt niet gerept. Zou volgens art. 4 van het Engelsche voorstel *Billiton* Engelsch worden (*b*), wij boden bij art. 2 voor dit eiland *Fultha* aan, terwijl we bij art. 1 de ontruiming van Singapore bleven vorderen, en Engeland niet *Banka* zou erlangen. Goedgekeurd werd overigens bij art. 6 de tariefbepaling, bij art. 7 de jurisdictie-quaestie, bij art. 17 de visscherij-regeling, bij art. 18 het zout-voorstel, terwijl art. 16 over de voorrechten luidde:

(*a*) In *Bijdr. E.* bl. 115.

(*b*) Zie dat artikel op bl. 432 *Papieroorlog*, wedergegeven met het tegenvoorstel; ov. 44 vv.

Étant reconnu d'une part et d'autre, que le système maintenant en vigueur dans l'Empire Britannique de l'Inde, ne souffre pas l'exécution précise des droits et privilèges, dont jouissait ci-devant le Gouvernement des Pays-Bas, celui-ci, jaloux de contribuer autant que possible à ce qui peut favoriser l'intérêt du Gouvernement Britannique, renonce à toute livraison de salpêtre et d'opium en nature. Le Gouvernement Britannique s'engage à payer pour l'abandon de ces droits et privilèges une somme de.... qui sera mise au compte précité (*ten aanzien der sommen, die Engeland en Nederland elkander schuldig zouden blijken*), ou bien une somme annuelle de.... dont le payement se fera sans interruption, même en temps de guerre.

Doch uit een voorstel dd. 27 Juli van Britsche zijde (*a*) bleek, dat men evenmin met ons ontwerp gediend was. Daar hield men zich aan het oorspronkelijk voorstel, wat betrof de opium- en salpeterleverantie, de voorrechten, enz.; alleen de territoriale eischen werden gewijzigd. *Singapore* zou ons teruggegeven worden, wanneer bij onderzoek bleek, dat Engeland er geen recht op had; men zou dan echter uitzien naar een ander station voor Britsche schepen (art. 5) en bleek *Billiton* daarvoor niet geschikt, dan zou Engeland het ons afstaan tegen *Fultha en Calcapore* (art. 6). Ook dit was voor ons een zeer fraai voorstel, dat we echter wegens het Singapore-onderzoek verwierpen (*b*). Wat de ruiling van *Billiton* betrof, onze gevolmachtigden vonden er aanleiding in, schreven ze dd. 28 Juli aan *Buitenlandsche Zaken*, om alsnog aan de wederpartij op te merken "dat wij de ruiling van Billiton tegen *Fultha* in onze aanvankelijke gesprekken enkel hadden voorgesteld om alle noodelooze twisten af te snijden, maar dat wij er verre van af zijn om ons regt op Billiton op te geven", terwijl de nu voorgestelde ruiling van Fultha èn Calcapore aanleiding zou kunnen zijn, om het *Benkoeleesche ruilingsdenkbeeld* voor te brengen, "waartoe wij meenen dat de tijd tot nu toe niet gekomen is" (*c*).

Zij vonden inderdaad gelegenheid hun plan te verwezenlijken in de conferentie van 29 Juli.

Lord Castlereagh gaf toen o. a. te kennen, hoezeer de Britsche handelaren te Londen het oog gevestigd hadden op den handel in de Indische zeeën, waardoor bij hen het denkbeeld heerschte over

(*a*) In *Bijdr. E.* bl. 122.

(*b*) Zie breeder *Papieroorlog* bl. 433 vv.; ov. 45 vv.

(*c*) Zie *Bydr. E.* bl. 130. Er staat daar echter, dat de voorgestelde ruiling aanleiding kon geven „om aan art. 9 onzer instructie te voldoen". Dat 9 moet zijn 7. Men zie er ten overvloede bl. 137.

de noodzakelijkheid, dat Engeland in die wijd uitgestrekte ruimte een vast punt behoorde te hebben. Onze gevolmachtigden antwoordden, dat dan toch *Benkoelen* en *Poeloe Pinang* dergelijke punten waren. „Dan noch Benkoelen, noch Pulo Pinang schenen aan het oogmerk te beantwoorden", berichtten zij in hun breed rapport dd. 1 Augustus 1820 aan *Buitenlandsche Zaken* (*a*). — Intusschen hadden onze gevolmachtigden in de conferentie te kennen gegeven, dat de gestadig afwisselende ruilingsvoorstellen — waartoe evenwel hun eigen onverstandig uitgewerkt tegenvoorstel van den 24n had aanleiding gegeven — de zaken in onzekerheid hielden, terwijl zij overigens verklaarden wel in te zien, hoe belangrijk het voor Engeland was om in *Vóór-Indië* zoo weinig doenlijk door het aanwezen van andere mogendheden gehinderd te worden. Aldus begonnen onze gevolmachtigden op den voorgrond te plaatsen, dat Engeland den afstand onzer kantoren aldaar op hoogen prijs diende te stellen. En overtuigd dan van den grooten dienst, dien men onzerzijds aldus konde bewijzen, zouden zij het denkbeeld van afstand wel willen opwerpen, ware het niet, zeiden zij tot hunne wederpartij, *dat Groot-Britannië ons eigenlijk niets naamwaardigs in ruil had af te staan!* — De depreciatie van hetgeen wij zoo vurig wenschten, was niet onaardig. Canning kwam aldus vanzelf op *Benkoelen*; maar nu sloten onze gevolmachtigden zich op, met de mededeeling, dat het geene positieve voordeelen aanbood, wijl het ons slechts alleen kon dienen met het oog op het vermijden van botsingen tusschen de Engelsche bestuurders aldaar en de onzen in de aangrenzende Palembangsche en Lampongsche gewesten (*b*). 't Was Elout op en top. Gewonnen hebben we met al die slimmigheid niets; integendeel!

De lust om de onderhandelingen voort te zetten, terwijl binnenlandsche politieke aangelegenheden den Britschen minister veel meer in beslag namen en een handhaven van de Singapore-bezetting, niet Engeland, wel ons kon schaden, bleek plotseling bij de Engelsche heeren uitgedoofd.

Den 4n Augustus 1820 werden dientengevolge door partijen vriendelijke nota's gewisseld (*c*), waarin zij een overzicht gaven van hetgeen verricht, erkend, min of meer aangenomen was; en

---

(*a*) Opgenomen in *Bijdr. E.* bl. 133. Verg. *Papieroorlog* bl. 437; ov. 49; er is daar echter abusievelijk het jaartal 1828 gedrukt.

(*b*) *Bijdr. E.* bl. 137

(*c*) *Bijdr. E.* bl. 139.

den volgenden dag werd het voorloopig aangenomene, in vier artikels vervat, waaraan *Pro Memorie* gehecht waren de besliste en de onbesliste punten. Wat ons onderwerp betreft, werden onder de laatste, dus als onbeslist, opgenomen:

Les établissements Néerlandais sur le continent des Indes, et les questions sur les anciens privilèges de l'opium, du salpêtre, de la pêche de perles etc.

Met andere woorden, we waren nog geen stap verder! En dat niettegenstaande, blijkens de herhaaldelijk ontworpen overeenkomsten, van Britsche zijde *erkend* was de gegrondheid onzer aanspraken op de voorrechten der Tuttocorijnsche visscherij, zoomede der opium- en salpeterleverantiën, zij het ook, dat voor deze geene getallen waren ingevuld en de opium ons zou verstrekt worden tegen *average sale price*, terwijl wij de levering vorderden tegen *kostprijs*. Waar men onze gevolmachtigden artikelsgewijs voorlegden de punten, die als beslist mochten worden aangenomen, had de erkenning van onze rechten *in beginsel* niet uitgesloten behoeven te worden. Nochtans toonden zich Elout en Fagel in hun rapport dd. 11 Augustus 1820 zeer voldaan en vervuld met de beste verwachtingen, ook ten aanzien van Hindostan. „Onder de nog onbesliste punten", schreven zij (*a*), „is dat, hetwelk de Nederlandsche bezittingen op het vaste land van Indië en de voorregten daaraan gehecht betreffen, zekerlijk van het grootste belang. Wij behoeven thans daaromtrent niet uit te wijden, daar ingeval van afstand dezer bezittingen op aannemelijke voorwaarden, veel bijpunten van zelve vervallen zouden. En dat groote punt is thans ter overweging van eene geheime Commissie uit Bewindhebbers der Britsch Oost-Indische Compagnie." Ja wel, goede morgen! Men scheidde om niet meer terug te komen voor het einde van 1823!

XXVIII.

Britsche brieven over het belang van het status quo: 1820—1823.

Directeuren der O. I. Compagnie te Londen deelden bij brief dd. 8 Augustus 1820 aan het Bengaalsche bestuur het afbreken der

(*a*) *Bijdr. E.* bl. 151—152.

onderhandelingen mede (*a*). In § 24 er van schreven zij het volgende over de Hindostansche factorijen:

"The Netherlands plenipotentiaries have, as was naturally to be expected, re-urged the several claims of their nation, which were set forth in your political despatch to the Court of Directors of the 7th February 1818. It is not necessary for us to refer to what was said in answer to these claims; we advert to them in reference to a proposition which has been made for transferring to England, for a territorial or pecuniary consideration, all the Dutch establishments in India. The sentiments of your Lordship in Council upon the general desirableness of recovering the foreign settlements, are too well-known to us to require any explanation of the grounds upon which we feel anxious to see this proposition carried into effect; but we wish to direct your attention to it (as it is a matter which may not be brought to a conclusion before we hear from you in answer to this dispatch) with a view to obtaining your opinion of the importance and value of each of these settlements respectively, and of the consideration which, whether in the shape of money, paid in a single payment or by way of annuity, or of an exchange of territorial possession, it may be prudent to give for the whole."

Het blijkt hieruit genoeg, welk een hoogen prijs het Britsch bestuur hechtte aan onze verwijdering uit Hindostan. Het antwoord dd. 1 Juli 1821 van de regeering te Calcutta (*b*) gaf hetzelfde te kennen, namelijk: "that nothing has since occurred to alter the sentiments we had formerly the honour to express, and that we trust an arrangement may still be effected with the several European powers holding possessions within our Indian empire, by which those settlements may either be wholly annexed to our dominion or be reduced at least to the condition of mere factories, without any exclusive privileges or independent jurisdiction". Doch — had de Calcuttasche regeering er aan toegevoegd — hoe zulk eene schikking anders dan door koop zou tot stand gebracht moeten worden, kon ze niet zeggen, "since we were not aware (and if the case were otherwise, it would not be within our competency to propose it) that territory in any other quarter of the globe could be ceded to the powers possessing them as an equivalent for the sacrifice, small as in reality we had shown it to be".

(*a*) Opgenomen sub 62 *Papieroorlog*.

(*b*) Opgenomen in bijl. 2 *Hindostan*.

De aan het slot van den brief der Londensche directie dd. 8 Augustus 1820 voorkomende zinsnede (§ 28), dat, hoewel men van Britsche zijde aan onze gevolmachtigden had medegedeeld van de onderhandelingen te zullen hervatten op ontvangst van de inlichtingen uit Indië, met die hervatting nog wel eenige tijd zou voorbij gaan, bleek intusschen maar al te waar. Niettegenstaande een en andermaal de Nederlandsche regeering bij de Britsche aanklopte, ging maand aan maand, ten slotte jaar aan jaar voorbij, zonder te Londen gehoor te vinden. Het opzet van Britsche zijde om de zaken op de lange baan voorloopig te houden, blijkt o. a. ook uit het opmerkelijk schrijven dd. 13 Maart 1823 van de Londensche directie der O. I. C. aan haar landvoogd te Calcutta. Daarin wordt herinnerd, gelijk we elders schreven (*a*), om vooral Singapore niet los te laten en steeds goed na te gaan en te berichten of wij niet nieuwe aanleiding tot klachten gaven, terwijl klachten van Nederlandsche zijde slechts moesten beantwoord worden met de mededeeling, dat de quaestiën nu eenmaal in Europa aanhangig waren gemaakt! Het slot van dat schrijven behandelt, met referte aan de bovenvermelde Calcuttasche missive van 1 Juli 1821, de Hindostansche voorrechten, waaromtrent wij namelijk het volgende lezen:

„Your dispatches of the 30th June 1817, and the 1th July 1821, with one from Madras on the 27th October 1817, convey to us the latest information, which we have received to enable us to judge of the value of the several settlements and factories of the Dutch, and other Europeans on the Continent of India, and of the expediency of entering upon a negotiation for the purchase of these possessions, and all dependent priveleges and immunities. You will resume the consideration of this subject, especially as to the possessions of the Dutch.

„In regard to the several pretensions of the Netherlanders, set forth in the political dispatch from the Governor-General in Council of the 17th Febr. 1818, or subsequent letters, you will state them be still under the consideration of the two Governments in Europe, and you will, in like manner, refer to Europe any new questions, which may arise.

„In cases such as that of the Pearl- and Chankfishery (which have been specially brought to over notice by the *Government of*

(*a*) *Papieroorlog* bl. 441; ov. 53 met verwijzing naar den brief zelf in bijl. 72.

Madras), in which the Dutch claim a participation (*a*) in an existing revenue (*b*), you will cause a correct account to be kept, in order to facilitate the future adjustment between the two nations, and you will, so far as it may be practicable, adopt, in regard to all disputed points, a corresponding principle, so that the Dutch may receive as little injury as possible from the delay which may take place in deciding upon the admissibility of their claims.

„The arrangement made with the French and Dutch respecting salt (*c*) will remain undisturbed, unless you shall see occasion for an alteration.

„With respect, however, to those pretensions, which we have formerly instructed you to resist, you will continue to hold the same language as heretofore, and will give no reason to expect any alteration. Such are all claims to exemptions from duties, or other immunities founded upon the ancient grants of native princes, or upon any other basis than the Convention of the 13th August 1814, relative to the several Dutch 'Establishments which are situated within the limits of the British sovereignty in India' (*d*).

„These injunctions to refer to Europe all questions affecting foreign settlements, but to reassert, nevertheless, the principles, which you have been directed to maintain, are applicable to all other European powers. But as certain pretensions have been lately urged upon the Danish Minister at this Court on behalf of the factory of Serampore, which are more extensive in their effect, and more objectionable in their origin than those which have been made by the Danish authorities in India, we think it right to apprise you of these pretensions, and of the opinion regarding them which have been conveyed to the Danish Minister by his Majesty's Secretary of State for Foreign Affairs, and to enclose for your information copies of the notes, which passed on this occasion" (*e*).

(*a*) Het door mij gespatieerde heeft de zetter na de laatste correctie in den afgedrukten brief op bl. 546 *Papieroorlog*, ov 158, verhuisd van den laatsten regel aldaar, waar het behoorde, naar regel 22 v. b. op de volgende bladzijde.

(*b*) Zie bl. 400 en vroeger.

(*c*) Zie bl. 382—383.

(*d*) De aanhaling heeft blijkbaar plaats om te herinneren aan het handhaven van de ergerlijke exceptie, dat deze uitdrukking beteekende, dat de Nederlandsche factorijen geene souvereiniteit konden uitoefenen; zie bl. 397—398.

(*e*) De nota's zijn in de B-verzameling niet aanwezig. Daar echter het stuk van den Britschen minister onzen gevolmachtigden ook voorgelegd is, gelijk we hierna op bl. 464 zullen zien, vond ik het in onze archieven en is het opgenomen in bijl. 8.

XXIX.

Geldelijke eischen van Britsche zijde bij de hervatting der onderhandelingen, met voorstel daarvoor van Nederlandsche zijde af te staan de factorijen in Hindostan en bovendien te betalen £ 100.000: December 1823—Januari 1824.

Van Nederlandsche zijde al de nadeelen van het status quo ondervindende, lieten onze staatslieden niets onbeproefd, om er een einde aan te maken, totdat ze op de heillooze gedachte kwamen om den weg op te gaan, dien de Britsche bewindslieden uitsluitend wenschten, namelijk om tot de verklaring te komen, dat men op *Singapore* niet ernstig meer zou staan. In dien geest toch werd dd. 23 Augustus 1823 gezant Fagel geinstrueerd, waarbij deze bovendien den last ontving om minister Canning, die wijlen lord Castlereagh was opgevolgd, in herinnering te brengen: "dat in 1820, tot overweging van de territoriale ruilingen, een geheim comité uit bewindhebbers der Eng. O. I. C. is benoemd geworden en dat het om nieuwe vertragingen voor te komen, alleszins te wenschen is, dat het rapport deswegen moge ingekomen zijn, alvorens de onderhandelingen wederom worden aangevangen". En nu toonde zich de minister onmiddellijk bereid, zoowel tot overlegging van het rapport, als tot het weder aanvangen der onderhandelingen!

Het gevolg was, dat de vertegenwoordigers van beide partijen — nu van onze zijde Fagel en Falck, van Britsche zijde Canning en Wynn — den 5n December 1823 voor het eerst weder bij elkander kwamen. Men sprak o. a. af, dat partijen bevorens zouden uiteenzetten, wat de geldelijke vorderingen over en weer waren. "Heeft men", besloot het Nederlandsche rapport dd. 16 December 1823 aan *Buitenlandsche Zaken* (*a*), "zoo doende, eens zekerheid erlangd omtrent de vermindering of vermeerdering van de som, die bij de voorloopige verevening op Java, ten laste van Nederland gebleven is, dan zal men zich, in gelijker voege, dienen te verstaan nopens de waardij der voorregten, die wij als inhaerent aan onze bezittingen op de Vaste Kust van Indië beschouwen; en bedriegen wij ons niet ten aanzien der rigting, welke wij aldus in de gegeven

(*a*) Het rapport vindt men in de inleiding van *Bijdr. E.* noot 1 bl. XXVIII.

omstandigheden voor de ons toebetrouwde onderhandelingen meest wenschelijk achten, zoo zal deze weg ook aan Uwe Excellentie als de meest geleidelijke voorkomen om het resultaat te bereiken bij art. 4 der additionele punten van instructie bedoeld: de mogelijkheid namelijk eener vergelijkende beoordeeling der voordeelen, hetzij territoriale, hetzij andere, die van Engeland bij de eventueele opheffing van onze regten wegens Singapore zullen te bedingen zijn." Men bedroog zich altijd door.

De behandeling der financieele geschilpunten, waarmede men dus aanving, zou voorloopig van Engelsche zijde alleen plaats vinden door den heer Wynn, daar minister Canning het te druk had om zich met deze bijzonderheden in te laten; doch nu stuitten partijen o. a. op de belangrijke quaestie van de waarde onzer Hindostansche voorrechten, die, blijkens het op bl. 458 medegedeelde, als *onbeslist* in 1820 waren achtergelaten. De heer Wynn toonde zich wel „rekkelijk", zooals men het leest in een rapport dd. 26 December 1823 aan *Buitenlandsche Zaken* (*a*), omtrent het geldelijk genot der parelvisscherij te Tuttocorijn (gelijk dit ook bleek uit den op bl. 460—461 aangehaalden brief der Londensche directie aan Calcutta), doch voornamelijk slechts, omdat ons recht daarop in de concept-overeenkomst van 1820 (bl. 455) van gunstige zijde was beschouwd geworden; ten aanzien echter van het veel gewichtiger stuk der 500 kisten opium, door de Engelschen tegen inkoopsprijs te leveren, was men van Britsche zijde onverzettelijk. „Het ware noodeloos", leest men in het rapport, „Uwe Excellentie met de kennisneming van al de argumenten, die daaromtrent gewisseld zijn, te bemoeijelijken. Voornoemde Minister (*b*) was begonnen met te zeggen, dat de *grants* of concessiën, door den Mogol en de Nababs aan Europeesche natiën gedaan, bij de verovering van het Hindostansche Rijk door de Engelschen, vervallen waren. Men heeft hem doen opmerken, dat dit waar konde zijn van den aan de Hollanders toegestanen inzaam van den amphioen; doch dat, juist tot vergoeding van dat gemis van dit voorregt en *na* de verovering, een zeker aantal kisten voor inkoopsprijs aan ons geleverd werden. Hierop werd gerepliceerd, dat dit voorregt bij de conventie van 1814 niet uitdrukkelijk zijnde vermeld geworden, Engeland meester bleef

(*a*) Opgenomen in de *Ambtsbrieven* bl. 180.

(*b*) Wynn was als president van de *Board of Control* der Indische aangelegenheden tevens lid van het ministerie.

om het al of niet te doen handhaven; doch er is niet verzuimd te doen opmerken, dat het traktaat, waarbij de zelfde etablissementen in 1783, na den Amerikaanschen oorlog, teruggegeven zijn, mede van die zaak geen uitdrukkelijk gewag maakt, hetwelk echter niet belet heeft, dat het Bestuur te Calcutta de bedoelde leverantie heeft hervat en tot in 1795 voortgezet, zijnde zelfs de bepaling der kisten op 500 (het getal, dat wij thans reclameren) in den jare 1787 door Lord Cornwallis geschied. Welke beweegreden om ons na de gebeurtenissen van 1814 minder gunstig te behandelen dan na die van 1783?"

Daar men het niet eens kon worden, achtten de heeren het noodig, dat minister Canning mede de besprekingen zou bijwonen, hetgeen op eene conferentie van den 25n December geschiedde. Wij brachten nu ook weder de ruiling der factorijen tegen *Benkoelen* ter sprake, doch men toonde van Britsche zijde daarnaar niet te willen hooren. "Men betuigt van Engelsche zijde", schreven onze gevolmachtigden in hun belangrijk rapport dd. 12 Januari 1824 over onze factorijen (*a*), "zeer weinig op het bezit derzelve gesteld te zijn, en ze ongaarne in rekening te zullen laten gelden, voor de sommen, die Nederland blijken zal schuldig te wezen. Een zoo gewigtig etablissement als Bencoelen, met de factorijen te compenseren, is dus een denkbeeld, waaraan het ons onmogelijk geweest is den minister ingang te verschaffen." Weg illusie dus! En wat betrof de herkrijging onzer voorrechten, daartegen bracht men het reeds in 1820 te berde gebrachte in herinnering, dat evenzeer aan *Frankrijk* en aan *Denemarken*, die mede vroeger dergelijke voorrechten in Hindostan genoten, hunne reclames bij de teruggave der kantoren volstrekt waren geweigerd. De Franschen hadden dan ook bereids van alle beroep op hunne oude *firmans* en *grants* afgezien en zelfs bewilligd om eene zekere hoeveelheid opium (300 kisten) te ontvangen tegen marktprijs, eene bepaling die, als wij haar aannamen, alle wezenlijk voordeel zou doen vervallen (*b*). En *Denemarken* had wel op het einde van 1822 eenerlei reclames, als wij blijven indienen, doch Canning liet ons de nota dd. 19 December 1822 zien, waarvan in het slot van den Londenschen brief aan Calcutta op bl. 461 vermeld, werd gewag gemaakt, waaruit bleek, dat de Britsche regeering van eene inwilliging niet had willen

(*a*) Opgenomen in *Bijdr. E.* bl. 173 vv.; het hier aangehaalde op bl. 177—178.
(*b*) Zie wat Frankrijk betreft bl. 382.

weten. Stond men nu, merkte men van Britsche zijde aan, toch onze reclames toe, dan zouden nadere reclamatiën van de andere mogendheden en beklag over eene ongelijkmatige behandeling niet uitblijven. — Van Nederlandsche zijde werd daartegen, evenals vroeger, geantwoord, dat het ons ook niet zoozeer om het behoud dier rechten zelven te doen was, doch om de erkenning, opdat onze kantoren bij ruiling of afstand, op eene hoogere waarde geschat zouden worden.

Onze gevolmachtigden konden echter geene belofte van een equivalent voor de 500 kisten opium bekomen, veelmin de instemming erlangen van hun beweren, dat daartoe verplichting bestond; „doch, zoo wij ons niet geheel bedriegen", schreven ze in het aangehaald rapport van 26 December (*a*), „zullen de Britsche Plenipotentiarissen, bij de finale regeling van dit object regard slaan op de billijkheid, dat Nederland niet ten eenenmale verstoken worde van een voordeel, op welk het, al is zulks oorspronkelijk aan eene bloote concessie te danken geweest, door een veeljarig genot regt verkregen had van te rekenen". Zooals gezegd, men bedroog zich steeds.

Het was inderdaad voor onze gevolmachtigden eene niet zeer sterke zaak, nu Engeland zich omtrent onze geldelijke vorderingen, ook met betrekking tot Vóór-Indië, zooveel crimineeler toonde dan in 1820 het geval was geweest. Het kon toch onze gevolmachtigden weinig helpen, dat zij op den *status ante bellum* aandrongen, waar die status, blijkens het op bl. 341 medegedeelde, reeds in 1791 en vroeger onbestemd, aan twijfel onderhevig was geweest. Fagel en Falck wezen er breedelijk op in hun rapport van 19 Januari 1824 (*b*). Jammer genoeg, dat onze staatslieden zich deze zaken niet helderder hadden voorgesteld, toen zij aan het Londensch tractaat van tien jaren te voren werkzaam waren geweest. Nu bleek het goede oogenblik voorbij, en zagen zij zich niet bij machte om aan den twijfel over de waarde der factorijen ten voordeele van hun land een einde te maken. Intusschen verklaarden zij te vermeenen naar den geest hunner instructiën te handelen, „door in allen gevalle het principe te blijven vasthouden, dat dezelve bij deze gelegenheid behooren te worden afgestaan". De depêche ging van eene bijlage vergezeld (*c*), waaruit bleek, dat, naar de Indische

(*a*) *Ambtsbrieven* bl. 185.
(*b*) Opgenomen in *Bijdr. E.* bl. 182.
(*c*) Zie *Bijdr. E.* bl. 184—185.

begrooting van 1822, ons de factorijen 's jaars 28866 ropijen meer zouden kosten dan de ontvangsten bedroegen. Die ellendige f 30000 waren voor hen voldoende om ze, wegwerpend, *lastposten* te noemen, "zonder dat er het minste uitzigt zij op omstandigheden, die er de vervallen nijverheid en handel kunnen opbeuren".

Was de heer Van der Capellen geheel terecht van oordeel, dat de Engelschen het onverdeeld bezit in Hindostan op den hoogsten prijs stelden, — onze gevolmachtigden, met den plaatselijken staat van zaken gansch onbekend, verklaarden, dat niet slechts de meening over de geringe toekomst dier factorijen door alle deskundigen werd gedeeld, "maar ongelukkig is deze waarheid ook geen geheim voor de Engelschen". De heer Van der Capellen beweerde echter later, dat de onverschilligheid, die nu de Britsche bewindslieden voor de verkrijging der Nederlandsche kantoren betoonden, slechts comediespel was. "Avant le traité de 1814", teekende hij aan in margine der manuscript-mémoires van De Grovestins (*a*), "le Gouverneur-Général Anglais voyait flotter de sa résidence de Barackpoor le pavillon néerlandais à Chinsurah à son grand dépit. Nous aurions dû mettre un haut prix à la cession de ce comptoir, comme à celle des autres sur le continent de l'Inde, avant de les céder comme compensation d'une partie de Sumatra, dont les Anglais étaient bien aisés d'être quittes, n'en tirant aucun avantage." Natuurlijk echter, dat de Britsche onderhandelaars precies deden, alsof hen ons gaan of blijven in Hindostan volkomen onverschillig liet; want als van onze zijde werd aangevoerd, dat de verkrijging der Nederlandsche factorijen wellicht mede zou kunnen leiden tot soortgelijke schikkingen met Denemarken en Frankrijk, waardoor het Britsch gezag zich ook over Tranquebar en Pondicherij kon uitstrekken, kregen we ten antwoord (*b*): "dat de existensie eener vreemde vlag op deze weinige punten der onmetelijke oppervlakte van Hindostan, niet bevonden was hinderlijk te zijn aan de bereiking der doeleinden van de tegenwoordige administratie, dat zich misschien nu en dan wel eens zwarigheden opdeden, doch waarvan het onaangename en lastige nederkwam op de schouders der naburige gezaghebbers; en dat bewindhebbers der O. I. Compagnie er zelden iets van hoorden — het Ministerie nimmer."

Zoo heeft de Britsche regeering zich steeds, als ze het noodig

(*a*) In de Koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage.

(*b*) Zie het aangehaald rapport van 19 Januari in *Bijdr. E.* bl. 183.

achtte, tot heden verschuild achter agenten, die niet *hare* ambtenaren waren, achter *compagnieën*, voor wier handelingen zij zich niet verantwoordelijk toonde te stellen.

Rapporteurs zetten vervolgens nader uiteen het beloop of liever het verloopen der vroeger genoten voorrechten, die niet meer werden erkend, waaruit dus wel bleek: „hoe moeijelijk het wezen zal om aan 's Konings etablissementen op de Vaste Kust van Indië eene aanzienlijke waarde te doen hechten." (*a*)

Niettemin beproefden zij het, en wel door voor te stellen, dat de schuld, die volgens de Britsche gevolmachtigden Nederland aan Groot-Britannië had, vereffend te willen beschouwen met den afstand der Hindostansche kantoren, of liever: wij vroegen voor dien afstand £ 128.000 niet alleen, maar bovendien £ 120.000 als vergoeding voor het verlies, dat we zouden lijden, indien wij het opium er niet meer tegen kostprijs konden erlangen; en eindelijk £ 64.000 „voor de waarde, welke de Engelsche administratie uit een *moreel* en *politiek* oogpunt aan het bezit dier etablissementen en aan de verwijdering eener vreemde vlag van het vaste land van Hindostan behoort te hebben" (*b*): totaal alzoo £ 312.000.

Men ziet hieruit, dat Kruger's eisch van vergoeding voor *moreele* schade door Jameson's raid indertijd teweeg gebracht, en die in Engeland met schamperheid door minister Chamberlain werd behandeld, niet de eerste van dien aard is geweest. En zoowel bij die gelegenheid, als tijdens onze onderhandelingen, toonde Engeland van dat standpunt niets te willen weten! Onze gevolmachtigden zouden redelijker gedaan hebben met de kosten, die ons Raffles had veroorzaakt door zijne invallen in de Lampongs, Palembang, zoomede door zijne weigering Padang over te geven — al te gaar punten, waarin Engeland ons goed recht had erkend — in rekening te brengen, dan balansen over te leggen, aan wier waarde *zij* in ieder geval niet geloofden, hetgeen natuurlijk op de kracht hunner verdediging er van ongunstig moest terugwerken.

Van de ontworpen becijfering wilden de Britsche heeren, die beweerden, dat Nederland eene groote schuld aan Engeland had, niets weten en het einde was, dat ze als *laatsten* eisch stelden

(*a*) Rapport als voren *Bijdr. E.* bl. 184.

(*b*) Uit de belangrijke depêche onzer gevolmachtigden dd. 27 Januari 1824, over de financieele punten. Daar we het stuk ook bij de geschiedenis van het tractaat van 1824 noodig hebben, is het geriefelijk we het reeds hier doen afdrukken. Zie bijl. 9.

vereffening van de schuld: 1° door afstanddoening der factorijen; èn 2° door betaling *onzerzijds* van £ 100.000!!

Werkelijk hebben we deze regeling in het kort hierna te sluiten tractaat aangenomen. Dat werd nu het ideaal der ruiling van *Benkoelen*, liefst met Poeloe Pinang! tegen de Hindostansche bezittingen. Wel verklaarden de Engelsche gevolmachtigden zich bereid het Sumatrasche landschap prijs te geven, doch wij zouden het slechts kunnen krijgen, wanneer we *Malakka* met *Singapore* opofferden, als wanneer men dan ook nog bereid zou zijn ons recht op *Billiton* te erkennen.

Onze gevolmachtigden namen dat alles aan; doch daar wij nu zooveel minder erlangden dan hunne instructioneele voorschriften inhielden, zagen zij zich verplicht er eerst 's Konings welmeenen over in te winnen.

XXX.

Elout's adviezen op de Londensche voorstellen: Januari—Februari 1824.

De eenige, die in Nederland van de koloniale quaestiën ten volle op de hoogte kon beschouwd worden, was Elout, destijds minister van Financiën. Niet onnatuurlijk alzoo, dat zijn advies werd gevraagd, om te beginnen over het Londensche rapport dd. 12 Januari, hetwelk echter slechts handelde over de territoriale ruilingen van *Benkoelen* versus *Malakka*, *Singapore*, *Billiton*. Onze gevolmachtigden toch hadden destijds geheel het denkbeeld prijs gegeven om de Hindostansche factorijen voor *ruilingen* in aanmerking te brengen, zoodat de daarmede verband houdende *geld*quaestie eerst bij eene volgende missive zou worden behandeld. Deze nu was in Holland nog niet ontvangen, toen den 20ⁿ Januari Elout zijn eerste advies inzond (*a*). Blijkbaar teleurgesteld, schreef hij:

„Wanneer het verder op ruiling van grondgebied aankomt, dan schijnt alles bij elkander te moeten worden genomen en dan zouden de bezittingen om de West van Indië tegelijk dienen te worden behandeld.

„Deze bezittingen zijn voor ons uit een geldelijk oogpunt van

(*a*) Opgenomen in de *Bijdr. E.* bl. 178—181.

weinig belang; uit een staatkundig oogpunt schijnt het ook niet verkieslijk, dat wij ze behouden in den tegenwoordigen stand van de Britsche huishoudelijke betrekkingen in het rijk van Indië, zoowel als in den stand van ons tegenwoordig handel- en fabriekwezen op Indië. Maar voor de Engelschen is het niet uit een geldelijk, maar uit een staatkundig oogpunt van zeer veel belang, dat zij die bezittingen verkrijgen. Van hier dat welligt de Compagnie er weinig belang in stelt; maar het Britsch Gouvernement moet er belang in stellen. Dit een en ander doet zien, dat de ruiling van Malacca cum annexis tegen Bencoelen voor ons niet genoegzaam is; maar dat daarbij nog meer moet komen, naamlijk gepaard met geldelijke voordeelen voor ons.

„Men meent daar nog al op te moeten blijven staan. De voordeelen, welke wij op de opium en het salpeter hadden, gevoegd bij de parelvisscherij bij Tutucorijn, van welke wij nu verstoken zijn, dienen bij deze gelegenheid te worden aangevoerd; hetzij dat eene jaarlijksche geldelijke bijdrage, of wel een afkoop in ééńs ons worde uitbetaald.

„Die geldelijke posten dienen te gelijker tijd behandeld te worden. De sommen toch, welke de Britten beweren, dat hun toekomen, moeten in verband worden beschouwd met de sommen, waarop wij aanspraak maken; en dezen zijn nog al van belang."

Twee dagen na de afzending der depêche uit Den Haag, waarbij *Buitenlandsche Zaken* aan onze gevolmachtigden in den geest van Elout's advies schreef, ontving men daar den Londenschen brief dd. 19 Januari, die uitsluitend over de Hindostansche factorijen handelde. Elout diende er andermaal op bij eene nota dd. 26 Januari (*a*). Hij bleef er op staan, dat men den afstand dier factorijen in verband behoorde te beschouwen en behandelen met de andere ruilingen van grondgebied en met de geldelijke aangelegenheden.

„Juist", betoogde hij niet ten onrechte, „om de weinige waarde op zich zelven van die bezittingen schijnt zulk eene behandeling aan te raden. Men kan ze toch niet louter weggeven. Zoo zwaar zijn de lasten niet. De som immers van 28.000 ropijen, op welke bij den vergelijkenden staat de meerdere uitgaven dan inkomsten berekend worden, is daartoe geen genoegzame grond. Gering is die som in verhouding tot de kosten onzer Indische bezittingen. Wanneer

(*a*) Opgenomen in *Bijdr. E.* bl. 185—187.

de overgave van de bedoelde plaatsen kon versmolten worden in de afdoening van andere onderwerpen, die voordeel aanbrengen, al wordt dan niet voor die bezittingen afzonderlijk eene som gelds bedongen, dan zeker zou men daartoe mogen besluiten. Het komt wijders niet ongerijmd voor te denken, dat Engeland aan het bezit dier plaatsen om staatkundige redenen meer hecht dan het voorgeeft. Men ziet dus met genoegen, dat onze Gevolmagtigden op dit stuk nog nader zullen aandringen en in dien zin is zeker het beginsel juist om bij deze gelegenheid die bezittingen af te staan.

„Wat betreft het al of niet verbindende van vroeger toegestane regten, zoo schijnt uit vroegere berigten te blijken, dat er allezins kans is, om de Britsche Gevolmagtigden tot het erkennen van eenige verpligting uit dien hoofde te brengen.

„Intusschen is het verschil door den opium en de salpeter van veel geldelijk belang. Bij de vorige Nota is hiervan reeds gesproken.

„Het is juist daarom, dat Hunne Hoogmogenden ten jare 1791 (*a*), daarvan een uitdrukkelijke erkentenis in een artikel van het te sluiten traktaat hebben willen inlasschen. Het was noodig om een punt, dat wel bij H. H. M. M. en bij de O. I. Compagnie vast stond, maar dat Engeland trachtte twijfelachtig te maken, voor altijd te beslissen. En waarlijk de zoogenaamde gratuite of precaire levering tegen inkoopsprijs, ook tot in latere dagen kan zeer ten onzen voordeele worden ingeroepen.

„Het jongste traktaat van 1819, door Engeland met de Franschen gesloten, kan niet tegen ons worden ingeroepen. Men zegge dit maar ronduit. De Franschen hebben het geheele verschil niet begrepen. Het beding toch om tegen marktprijs zich te doen leveren, kon niet wel als oordeelkundig beschouwd worden, wanneer ieder (gelijk het geval is) op de markt koopen kan.

„Zoo veel geeft men gaarne toe, dat van het Britsche Gouvernement of van de Britsche Compagnie niet te vergen is, om ons die voortbrengselen in natura te leveren. Dit kan niet worden overeengebragt met hunne tegenwoordige huishoudelijke inrigtingen. Maar de afkoop van het voordeel, dat wij er uit trokken, is billijk en regtmatig.

„Ook hier evenwel komt het niet aan op eene afzonderlijke beslissing. Kan het met anderen gelijkelijk behandeld worden en voor allen te zamen een algemeen verdrag gesloten, dan schijnt dit

(*a*) Er staat op bl. 186 der *Bijdr. E.* abusievelijk gedrukt 1797.

aan te raden. Het komt toch niet aan op ieder punt van regt en voordeel, maar op eene algemeene goede uitkomst. Men geeft alweder dit een en ander als wenken, welker behartiging aan beter oordeel gaarne wordt onderworpen."

Doch toen dit laatste advies te Londen aankwam, namelijk den 2n Februari, hadden onze gevolmachtigden reeds zich met hunne wederpartij verstaan over eene conventie, die den 5n d. a. v. in Den Haag als ontwerp aan 's Konings welmeenen werd onderworpen. Zoo hebben Elout's adviezen op de hoofdbeginselen, die we hier behandelden, geen invloed uitgeoefend, immers:

1°. Afgestaan werden door ons de Hindostansche factorijen, Malakka en Singapore.

2°. Betaald werd door ons £ 100.000.

3°. Verkregen werd door ons Benkoelen en de erkenning van ons recht op Billiton.

Doch Elout, het geheel overziende, meende niettemin tot een gunstig advies dd. 12 Februari te moeten besluiten (*a*).

XXXI.

De afstand der factorijen in Hindostan bij art 8. van het Londensch tractaat van 17 Maart 1824, de discussiën er over in de volksvertegenwoordiging en de instructiën tot overgave.

Elout's gunstig advies gaf den doorslag. Den 17n Maart 1824 werd het tractaat gesloten, waarvan art. 8 inhield:

„*Zijne Majesteit de Koning der Nederlanden staat aan Zijne Groot-Brittannische Majesteit af alle zijne etablissementen op het Vaste Land van Indië, en ziet van alle voorregten en vrijstellingen af, welke ter zake van deze etablissementen genoten of gereclameerd zijn.*"

Volgens art. 13 zou de teruggave moeten plaats vinden op den 1n Maart 1825. Eerst echter moest het tractaat, voor zoover het afstand en ruiling van grondgebied inhield, aan de goedkeuring onzer Staten-Generaal worden onderworpen, waartoe een ontwerp van wet met ongedagteekende *Memorie tot Adstructie* werd ingezonden (*b*).

(*a*) Zie in *Bijdr. E.* bl. 200—208.

(*b*) Het stuk verscheen in de *Staatscourant* van 19 Mei 1824, waaruit de datum van behandeling valt op te maken. Het is verder o. a. opgenomen in *Bijdr. E.* bl. 219—238, *Hogendorp's Bijdragen*, 2e Uitgave bl. 242 dl. V (9e en 10e deel der 1e uitg.) en in *N. I. de Waal* dl. I bl. 88.

Herinnerende aan de vriendschappelijke gezindheid, waarmede de onderhandelingen gevoerd werden, ten bewijze waarvan ook de nota's werden overgelegd, die de onderhandelaars over de opvatting van het tractaat hadden gewisseld, stelde de Memorie mede in het licht, dat door de beoogde scheiding van het gezag, eene vreedzame toekomst scheen verzekerd. "Eene naauwkeurige lezing van het verdrag", las men er verder in, "gevoegd bij eenige verkregen kennis van de Indische zaken en belangen, zal tot die overtuiging leiden. Deze kennis moet even zeer leiden tot de overtuiging der gepastheid van den afstand van de Nederlandsche bezittingen op het Vaste Land van Indië. Reeds in vroeger dagen zijn deze bezittingen als weinig belangrijk beschouwd. Na de vestiging van het overgroot en uitgebreid Britsch gezag in Indië, zijn zij het hoe langer zoo minder geworden. De lijnwaadhandel, om welken in vroegere dagen die bezittingen en factorijen voor Nederlandsch Indië belangrijk waren, is bijna geheel te niet: — niet alleen de fabrieken in en nabij onze bezittingen, maar ook die der Engelschen zijn verwaarloosd om niet weder op te beuren. De Britsche regering heeft het daarop toegelegd, dat hare Europesche vaderlandsche lijnwaden in Indië konden gesleten worden. De Nederlandsche regering heeft reeds dit voorbeeld gevolgd, en het zal eene groote weldaad zijn, indien de Nederlandsche fabriekgoederen, hoe langer zoo meer, in den Oosterschen Archipel eenen uitweg vinden."

Het verslag der Centrale Afdeeling toonde voldoende aan, dat 's Lands vertegenwoordigers het tractaat toejuichten. Slechts twee voerden het woord bij de algemeene beraadslagingen; Van Alphen, die niet den afstand der Hindostansche bezittingen rechtstreeks besprak en Beelaerts van Blokland, die er de aandacht op vestigende, dat de Kamer zich, ingevolge de Grondwet, slechts de territoriale ruiling kon bespreken, aldus vervolgde: "Wanneer wij uit dit oogpunt dan het tractaat beschouwen, vinden wij daarin vooreerst den afstand onzer bezittingen op de vaste kust van Indië. Dan deze bezittingen bestaan, sedert wij reeds in vroegere oorlogen Nagapatnam en Cochin verloren hebben, in niets meer dan in eenige weinige factorijen of handelskantoren in Bengalen, zonder eigenlijk gezegd naamwaardig territoriaal bezit, waarvan zelfs de waarde, omringd van het kolossaal gebied der Engelsch Oost-Indische Compagnie, weinig te beteekenen heeft. Het belang dezer kantoren, bevorens bestaan hebbende in den lijnwaad-handel, en in den inkoop van amfioen, mag men als vervallen beschouwen, daar de

waarde der Oost-Indische lijnwaden sedert de zoo vermenigvuldigde linnen- en katoen-manufacturen in Europa zelve zeer gering is, en de handel in amfioen, een zeer belangrijk artikel voor den invoer in China, óf geheel in Engelsche handen is, óf voor onze handelaren even zoo wel zonder, als met die factorijen verkrijgbaar is, zoo dat dezelve thans geacht mogen worden van geen ander nut te zijn, dan om eenige weinige ambtenaren te plaatsen." (*a*)

Van Hogendorp, die het tractaat in zijne Bijdragen besprak, gaf een breed opgezet betoog over het verledene, en bleek ook van meening, dat de afstand der factorijen niet te zeer door ons moest worden betreurd (*b*).

De wet in de laatste dagen van Mei 1824 met algemeene stemmen aangenomen zijnde, ratificeerde onze Koning het tractaat den 8n Juni; in deze zelfde maand werd dit ook door den Engelschen wetgever aangenomen.

Het zoude onze belangen niet geschaad hebben, zoo wij, in navolging van het Londensche bestuur, dat reeds dd. 6 en 20 Maart 1824 instructiën naar Bengalen zond, ten einde over hetgeen stond te gebeuren, de noodige inlichtingen te verstrekken (*c*), de Bataviasche regeering tijdig hadden op de hoogte gesteld; want onze administratie zou zich daarnaar ten voordeele van 's lands kas hebben kunnen richten, te meer, wijl art. 13 inhield, dat zoodra het tractaat officieel bekend werd, alles moest blijven in den staat, waarin zich de te ruilen bezittingen bevonden. Zulk eene voorloopige mededeeling gaven wij echter eerst bij ministerieele depêche dd. 21 Juni 1824 n° $^{66}/_{109}$, terwijl de voor de uitvoering van het tractaat noodige instructie eerst den 31n Augustus tot stand kwam. Minister Elout, die den 1n April 1824 de portefeuille van Financiën met die van Koloniën had verwisseld, wees er op (*d*), dat de overgave der Hindostansche bezittingen "op eene zeer eenvoudige en onkostbare wijze" kon worden tot stand gebracht. "Een enkele last aan de onderscheidene Residenten en Opperhoofden", lichtte hij nader toe, "om op 1 Maart 1825 de plaatsen aan hun gezag onderworpen met de gewone plegtigheden

(*a*) *N. I. de Waal* dl. I bl. 90—91.

(*b*) Zie, behalve het aangehaalde deel der Bijdragen, de daaruit overgenomen beschouwingen bij *de Waal* bl. 95—103.

(*c*) Zie de belangrijke stukken in bijl. 10 en 11.

(*d*) De instructie leest men op bl. 239 van *Bijdr. E.* met de foutieve dagteekening van „Juli 1824".

bij het afnemen en hijschen der wederzijdsche vlaggen over te geven aan dengene, die van wege het Britsche bestuur tot de overgave zullen worden gemagtigd, komt den Koning voldoende voor. U. Exc. zal voorts bij dien last de stellige bevelen voegen, dat onder geen voorwendsel, hoe ook genaamd, de overgave eenigzins worde vertraagd. Daar nu bij het 13de artikel is bepaald, dat geene vordering, noch aan de eene, noch aan de andere zijde zal worden toegelaten, ter zake van behoeften van eenigen aard, door Nederlanders achtergelaten of medegenomen, of van achterstallige inkomsten of lasten van het bestuur, zoo wordt U. Exc. uitgenoodigd aan de Nederlandsche Residenten en Opperhoofden den stelligen last te geven, dat zij zullen hebben te zorgen om zoo veel mogelijk alle vorderingen te innen en alzoo de zaken van hun bestier vóór of uiterlijk op 28 Februari ter effenheid te brengen, ten einde de boeken op dat tijdstip zullen kunnen worden gesloten en door hen naar Batavia medegenomen of overgezonden."

Ook de instructie van de Londensche directie der O. I. C. aan haar landvoogd was aan de onze voorafgegaan, daar zij reeds van den 4n Augustus dateerde. "The 8th article" leest men in § 14 daarvan, "accomplishes an object which has been repeatedly recommended from Bengal. The Dutch settlements on the continent of India ceded by this article to Great Britain, having been transferred, by the act passed on the 24th June last, to the East India Company, you will adopt the necessary arrangements in concert with the Dutch authorities for receiving possession of those settlements on the day fixed, with special reference to the 13th article of the treaty, and you will determine on the most expedient and economical mode of administering the affairs of the respective acquisition, and report to us your proceedings."

XXXII.

Het Indisch besluit van 6 Februari 1825 tot overgave en de plechtigheden te dien aanzien op de kusten van Koromandel en Madura.

Toen de Nederlandsche instructie in de eerste dagen van Januari 1825 Batavia bereikte, was het tractaat in Hindostan zelf door de dagbladen reeds maanden te voren bekend geworden! Vandaar, dat bij missive, gedagteekend Chinsurah 22 September 1824, onze

resident aldaar, D. A. Overbeek aan de regeering te Batavia *The Scotsman* en *The East* van den 20n te voren zond, welke bladen o. a. het tractaat inhielden. De resident was er geheel verrast door en verzocht bij zijn uitvoerig schrijven inlichtingen. „Ik verstout mij ootmoedig te bidden", luidde het in zijn zonderlingen stijl, „dat bijzondere en gedetailleerde bevelen omtrent de overgaaf dezer kolonie en ondergeschikte plaatsen, aan de bedienden op den vasten wal van Indië worden gezonden, opdat zij welligt niet benaauwd raken en handelen tegen de oogmerken van den Koning en Uwe Excellentie."

Maar aan spoed kon te Batavia onmogelijk gedaan worden, zelfs nadat de instructie aldaar was ontvangen. „De communicatiën met de West van Indië", berichtte namelijk de Gouv.-Gen. bij depêche dd. 28 Februari 1825 aan den Minister, „die gewoonlijk in dat saizoen reeds schaars zijn, waren ditmaal geheel gestremd, doordien weinig of geene Bengaalsche schepen te Batavia waren aangekomen, tengevolge van den oorlog tegen de Birmans, voor welke in Calcutta alle schepen tot transportvaartuigen waren ingehuurd. Het was dus vooruit te zien, dat mijne bevelen tot overgave en overneming niet op den 1n Maart (termijn bij artikel 13 van het tractaat vastgesteld) zouden kunnen ontvangen zijn bij de onderscheidene autoriteiten. Eerst in Februari deed zich onverwacht eene gelegenheid op voor Singapore, van welke gebruik gemaakt is tot het verzenden, langs dien weg, van de depêches voor *Malakka* en de kantoren *op de vaste kust van Indië.* Bij een besluit van den 6n Februari ll. No 3, in overeenstemming genomen met de leden der Hooge Regering, doch om den spoed, welken de zaak vereischt, buiten Rade verhandeld, zijn de instructiën voor de respectieve ambtenaren op die punten gearresteerd (*a*), zijnde tot vermijding van omslag en kosten de eerste autoriteit belast geworden met het doen der overgaaf dier respectieve bezittingen aan de tot de overneming van wege het Britsche Gouvernement, te committeren personen, overeenkomstig den letter en geest van het tractaat, hetwelk hun tot dat einde kopijelijk is toegezonden. — Uwe Excellentie gelieve van die instructiën kennis te nemen uit nevensgaand besluit van den 6n Februari jl. no 3 met deszelfs bijlagen, waaraan ik geloof, mij zonder verdere toelichting, te kunnen gedragen. Ik vertrouw, dat het uit deze stukken aan Zijne Majesteit zal

(*a*) Men zie het besluit in bijl. 12.

blijken, dat alles daarbij is ingerigt om de meeste eenvoudigheid en besparing van onnoodige uitgaven bij de overdragt dezer bezittingen in acht te nemen. De belangen der individus op die etablissementen, zijn bij deze instructiën behartigd, in den geest der bevelen des Konings, dienaangaande vervat in Uwer Excellenties missive van den 31 Augustus."

Wij zien uit het extract van dit schrijven, waarvan het vervolg niet op ons onderwerp betrekking heeft, dat, niettegenstaande met den aanvang van Januari de ministerieele instructie was ontvangen, men den 6[n] Februari te Batavia zoo weinig gereed was met de uitvoerende instructie, dat die buiten Rade moest worden behandeld. Dit feit stond destijds niet op zichzelf, maar er werd over den tragen en slependen gang der werkzaamheden in Indië algemeen geklaagd, zoowel in Indië zelf, als in Nederland. De Indische regeering weet de traagheid aan de ongeschiktheid van haar personeel, doch daar zat zeker het kwaad niet alléén. *Onze machine werkt lam*, schreef eens Mr. I. Bousquet over den Raad van Financiën aan zijn vriend Mr. H. J. van de Graaff, het bekende lid in den Raad van Indië; aan die lamheid was 's Landvoogds zwakte of gemis aan leidend en bindend vermogen mede schuld (*a*).

Omtrent de overgave van de factorijen in *Bengalen*, dus van *Chinsurah en onderhoorigheden* en van die op de *kust van Malabar*, dus van *Suratte en onderhoorigheden* valt, voor zooverre ik de stukken ter beschikking heb gehad, niets bijzonders mede te deelen.

Alleen zij nog aangeteekend, dat Overbeek naar Batavia ontboden zijnde, door het *Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* gehuldigd werd als „de waardige en kundige schrijver", „die in zijne jongelingsjaren uit Europa op Chinsurah gekomen, daar grijs is geworden en door onvermoeide vlijt gedurende een langdurig verblijf zich eene volledige kennis van het land, de taal, de geschiedenis, den regeringsvorm, de zeden en gewoonten, de oudheden en de fabelleer der in vele opzigten zoo merkwaardige Hindoes verworven heeft", zoodat men hoopte de keurigste bijdragen voor 's Genootschaps werken van hem te ontvangen, „indien het der Voorzienigheid behaagt, zijne dagen te rekken" (*b*).

(*a*) Een helder beeld van den slechten gang der administratie in die dagen, zal men krijgen uit de kennisneming van mijn (weldra te verschijnen) werk: *Brieven van en aan Mr. H. J. van de Graaff.*

(*b*) Zie het Voorbericht op dl. X (1825) der Verhandelingen, X—XII. — In *Hindostanverh.* bl. 250—251 (ov. 4—5) sprak ik van den *driftigen* Overbeek,

Wat betreft de *factorijen op de kusten van Koromandel en Madura*, dus van *Sadras en onderhoorigheden*, waartoe ook Tuttocorijn behoorde, hierover nog de volgende herinneringen.

Overgegeven moesten er worden:

I. Sadras
e. o. Oemerie
Meider
Kalpakum
Edeiöer
Addialeherie.

II. Paliakatta
e. o. Erikan
Mangewakens
Auriwakam
Kannantorij.

III. Palikal
e. o. Canteera
Narsapoor.

IV. Jaggernaitpoeran
e. o. Gollapalum
Gondawarna
Datcheron.

V. Portonovo
e. o. Wanapalum.

VI. Bimlipatnam
e. o. Drie bleekgronden.

VII. Tuttocorijn (*a*)
e. o. Manapoer
Ponnakojil
Kailpatnam
Allandalle
Chende Magalon
Alwar Tinnevellij
Thoewel Cronjee Theevee.

VIII. Kilkari
e. o. Verschwater eiland.

IX. Factorij aan kaap Comorin.

Ons opperhoofd was destijds *H. F. von Söhsten* (bl. 403), die den 9n Mei 1825 de lastgeving tot overgave ontving. Het Britsche bestuurshoofd te Madras, luitenant-kolonel *James Stuart Fraser* wees toen de autoriteiten aan, die de hoofdplaats Sadras en de onderhoorigheden moesten overnemen; voor de hoofdplaats was dit de heer *Brooke Cunliffe* te Madras. Het verhaal der daarop volgende plechtigheid laat ik hier in zijn geheel volgen:

WOENSDAG 1 Junij 1825.

Heden zijnde de bepaalde dag tot de overgave van onze etablissementen ter Kuste Coromandel en Madura aan het Britsch Gouvernement, wierd in nakoming van dien, de Britsche collecteur B. Cunliffe, die benoemd was geworden tot den overnaam van Sadras en diens onder-

---

die zich in zijne correspondentie met de regering niet altijd wist in te toomen. Bij nadere overweging vind ik deze opmerkingen niet juist.

(*a*) De namen der onderhoorigheden stemmen niet overeen met die op bl. 391 hierover. Het is zeker, dat overal de namen werden geradbraakt.

hoorigheden, op ons grondgebied afgewacht en met statie, zoo veel als de plaatselijke gelegenheid en omstandigheden het toelieten, ten huize van het Opperhoofd geleid, alwaar Zijn Ed. vriendelijk ontvangen werd door het Opperhoofd, den eersten Secretaris en de bij die gelegenheid tegenwoordig geweest zijnde Heeren, waarna men zich aan de ontbijttafel vervoegde, van waar het Opperhoofd, vergezeld van den eersten Secretaris en anderen, den Collecteur met alle mogelijke statie begeleidde naar een daartoe opgerigt pavilioen, vlak tegenover de vlaggemast, daar de Nederlandsche vlag nog voor de laatste maal woei in het gezigt van alle de ingezetenen, die zich niet konden onthouden dezelve met aandoening en droefheid te beschouwen. Aldaar aangekomen zijnde, wierd de acte van overdragt door den eersten Secretaris eerst in het Hollandsch en dan in het Engelsch voorgelezen, hetwelk door het Opperhoofd voor de overgave en den Britschen collecteur voor den overnaam onderteekend en verzegeld werd, waarna de proclamatie van de overgave van alle onze bezittingen door den eersten Secretaris eerst in het Hollandsch en daarna door den Tamulischen schrijver in het Tamilsch voorgelezen zijnde, de Nederlandsche vlag nedergelaten wierd, waarvan het gezigt geene mindere droefheid veroorzaakt heeft. Het Opperhoofd, een gepaste aanspraak betrekkelijk deze gebeurtenis gedaan hebbende, keerde de trein met de zelfde statie terug ten huize van het Opperhoofd, die den Britschen collecteur en alle de bij deze gelegenheid tegenwoordig geweest zijnde Heeren tot het middagmaal aanhield, bij welke gelegenheid eenige toepasselijke conditiën ingesteld en gedronken wierden; het gezelschap scheidde niet eerder dan nadat men het soupé gehouden had, in het gezelschap van de meeste der aanzienlijke dames van de plaats, terwijl de plegtigheden van den dag en de orde dezer bijeenkomst met alle deftigheid waargenomen en geëindigd wierd.

Von Söhsten had de plaatselijke ambtenaren aangewezen of doen aanwijzen voor de overgave der onderhoorigheden, en zoo gingen over:

Bimlipatnam dd. 1 Juni 1825 door *Stephens Hooken* (gemachtigd door onzen resident van Jaggernaitpoeran) aan *Robert Bayard*, collecteur.

Paliakatta en onderhoorigheden dd. idem door *Martinus Obdam* (gemachtigd door den resident) aan *Ambrose Crawley*.

Portonovo en de onderhoorigheid *Wanapalum* dd. idem door *J. A. Regel* aan *Patrick Grant*.

Kilkari met het *Verschwatereiland* dd. 11 Juni 1825 door *Rous Peter* aan kolonel *James Stuart Fraser*.

Jaggernaitpoeran met de onderhoorigheden *Gollapalum*, *Gondawarna* en *Datcheron* dd. 1 Juni door *D. H. Canter Visscher* aan *John Hanbury*.

Palikal met de onderhoorigheden *Canteera* en *Narsapoor* dd. als voren door *Dirck Bromekam* aan *Charley Philip Brown*.

Tuttocorijn m. d. o., t. w. *Manapoer*, *Ponnikojil*, *Kailpatnam*, *Allandalle*, *Chende Magelon*, *Alwar-Tannevelly* en *Thoewel Cronjee Theevee* dd. als voren door *H. D. Idee* aan *J. Monro*.

Alzoo eindigde de geschiedenis der Nederlandsche factorijën in Vóór-Indië. Dat ze voor het nationaal gevoel hartverheffend is geweest, zal men moeilijk kunnen beamen.

's Gravenhage, November 1901.

BIJLAGEN.

behoorende tot het artikel „De Nederlandsche factorijen in Vóór-Indië in den aanvang der 19e eeuw"

DOOR

P. H. VAN DER KEMP.

Bijl. 1. noot a. bl. 312. Translaat van de Perziaansche purwannah (a), verleend door en met het zegel van den Nawab Soejarelmolh Nessaam Uaavla Mier Mhameth Haffer Chan Bhadur Mhameth Jeng ten faveure van de Hollandsche Compagnie en ontvangen den 4 Februari 1759.

De Motseddies (zaakbezorgers), item de Regenten, Fausdaars (gouverneurs), Karrories (Controleurs) en Pennindaars zo presente als toekomende in de soubaschappen vau Bengalen, Behaar en Orixa zij kennelijk:

Dat nademaal bij de hoog gerespecteerde koninklijke Firmaans, Nesaars, en Senneds der respective soubas en duwaans is vastgesteld, dat de Gomasto van den opperste onder de Zijne, den Generaal en Naib van de Hollandsche Compe (b), zijne schepen te Houglij, Pipeleij of Bellasoor mag ten anker brengen, en die bodems, waar het hem mogte gelegen komen, doen vertuijen, mitsgaders de goederen en koopmanschappen na een compleete betaling der vastgestelde tol à 2½ ropy ten honderd, de Houglij vervoeren en verkoopen, werwaards zij willen, voorts die whaaren van zodaenige kooplieden als het hen begeert, inkopen, en ten dien einde de nodige Dallaals naar hun welgevallen emploijeeren, de goederen allerwegen in de voorsz. soubaschappen negotieeren en naar hun land verzenden, zonder dat imand op zodanige plaatzen hen om de wille van passage, gelden of andere verbodene

---

(a) De purwannahs werden in de Perzische, en niet in de Bengaalsche taal geschreven.

(b) Bedoeld wordt de Chef van onze Directie te Chinsurah.

vorderingen onderweg of elders zal mogen vermoeyelijken, dan wel eenige hinder toebrengen, nog hunne vaartuigen pressen; dat wijders bij de verschijning hunner schepen geen tol voor hare eige of ingehuurde vaartuigen zal mogen g'eischt, en teffens op den vorigen voet het volk der Hollanders toegestaan worden dezelve te bewaken; dat voor de tarwe en rijst, welke zij voor hunne benodigtheid mogten inkopen, geen tol aan de Mier Beher zal mogen gevraagt, nog dubbelde tol voor 's Compe goederen en koopmanschappen gevorderd worden; dat de invordering der geregtigheden van de dorpen Suntsura, sorteerende onder het district Arza, en Bernagoor, grenzende aan Calcutta, item de bazaar Mirzapoera, die onder Bagsbander gehoort, en welke plaatzen de Hollandsche Comp. van ouds in 't bezit heeft, zo ten dienste van haar schepen als tot verblijf van timmerlieden, smits en andere ambagtslieden en coelijs, naar 's jaarlijkse usantie zal moeten geschieden. zonder dat daarvoor iets meerder zal mogen afgeeischt dan wel een opneem der huizen gedaen, ofte dat volk tot eenige diensten geprest en iets opgedragen worden, als zijnde zijlieden daarvan g'excuseert; dat de bediendens der Hollanders, dan wel de voorkopers of Dallaals buiten het goed van die Natie eenige waaren aan boord van 's Compe schepen aanbrengende of vervoerende die gestolen mogten zijn, en op zodanige misdaad door 's Compe Kotowaal (: onder haar bekent bij de naam van Fiscaal :) g'attrappeert werdende, door niemand der Motseddies of 's Konings onderhoorigen zal mogen geprotegeert, nog die ontvreemde goederen buiten haar voorkennisse door niemand gekogt werden, en dat de Darogas (*a*) der Munten, na den ontvangst der bepaalde 2½ ropijen ten honderd aan tolgeld voor het van Houglij naar Ragimahol, Decca, Patna, enz. op te zendene goud, zilver en staafkoper, zullen gehouden zijn eerst aan de Hollanders siccas te leveren, ten einde haar daardoor tot een gerustelijke en tijdige verzending van schepen in staat te stellen; en opdat de Hollanders in hare bezittingen niet vermoeijelijkt worden, de Houglijse fausdaars, nog hunne duars of eenige andere zullen mogen onderstaan de inwoonders van Chinsura, de bazaar Mirzapoer, Bernagoor of andere plaatzen van de Hollandse Comp. de minste genagarie (boete) op te leggen, veelmin bediendens zenden om die menschen na den Dherbaar te sleepen of te pressen, maar gehouden zijn het onderzoek van haare delicten geheel en al over te laten aan den Hollandsen Directeur, die ook verpligt zal zijn den fausdaar, wanneer hij hem eenige klagten laat voordragen, goed regt te doen erlangen.

Zo is 't dat Ulieden ter voldoening aan de inhouden van bovengem. hoog gerespecteerde firmaans, nesaars en senneds der Soubas en Diwans, bij deezen werd aanbevolen om Adriaan Bisdom, Directeur en Gomasto van den opperste onder de zijne, den Generaal en Naib

---

(*a*) De titel van mindere ambtenaren, als hoofden van politie, douane, enz.

van de Hollandsche Comp. vreedzaam te behandelen, opdat hij met gerustheid bij de waarneeming der hem aanbetrouwde affaires, en dus ook bij den aanbreng van goederen en koopmanschappen, mitsgaders den in- en verkoop van dezelve, meer dan bevorens mag volharden, en teffens de negotie der particuliere Hollanders op den voet van haare Comp. voortzetten, zonder dat zig imand daartegen zal mogen opposeeren of zulks beletten; moetende wijders dit een en ander tot narigt genomen, en van het geordonneerde in dezen geenzints afgeweken, nog 's jaarlijks een nieuwe senned g'eischt worden.

Bijl. 2 bl. 347 noot a. Antwoord getagteekend Fort William 5 September 1817 van den gouvernementssecretaris C. Lushington op Van Braam's verzoek om inlichtingen over de voorrechten:

I have the honor to acknowledge the receipt of your letter of the 2e Instant, and to communicate to you the following observations and resolutions of the Honbl. the Vice-President in Council on the demand preferred in that address for the several privileges stated by you to have been formerly enjoyed by the Dutch East India Company in this country from the British government.

2. With regard to your demand for the free importation of all marchandise and the payment of 2½ pCt. upon exportation under the denomination of Droits Bagbenders, the Vice-President in Council, has desired me do describe for your information the General Regulations, which it has deemed expedient to enact for the management of that important branch of the Public Revenues with which your application is connected.

3. The existing regulations impose on all articles of home produce and manufactures going from Calcutta to any of the foreign settlements and on all goods brought from the interior of the country for importation into the foreign settlements, the same duties as if they were exported by sea from Calcutta on a foreign bottom, and all goods imported by sea into any of the foreign settlements are liable on their exportation from those settlements into the interior of the country to the same duty as would have been charged on their importation by sea at Calcutta on a foreign bottom.

4. The design of this provisions and of the several subsidiary rules occasionally enacted, was to place foreign merchants exporting the produce and manufactures of these provinces directly from Calcutta on an equality with those who might export the same goods from the foreign settlements by providing that all such goods imported into those foreign settlements should be considered as foreign exports and any deviation from these rules in favor of a particular settlement would not only give to merchants frequenting such settlement an advantage in the produce and manufactures of the neighbouring districts, which would thus often escape all duty, but generally in all

articles the produce and manufactures of the provinces dependant on the Presidency of Fort William on the neighbouring states of India.

5. With respect to the few articles on which a drawback is allowed on their exportation on foreign bottoms, I am directed to observe that with the solitary exception of cotton piece goods, it is confined on their exportation to London, and it is obvious, that the indulgence of a drawback could not be extended to imports into a foreign settlement, lying within the British territories, without necessarily giving that settlement an immediate advantage over the neighbouring markets in the internal trade in such articles.

6. The rules thus established for defining the duties on the Foreign trade are moreover founded on an act of the legislature of Great Britain, which deprives the Vice-President in Council of the power of relaxing the existing provisions of the Department of the Customs in favor of the Dutch East India Company, and he is consequently compelled to decline a compliance with the application stated in the second paragraph of your letter.

7. The trade in saltpetre, having been declared free by the Regulations of Government, the Dutch East India Company (*a*) is of course at liberty to purchase whatever quantity they may require in the market.

8. On the subject of your request for a supply of 500 chests of opium at the price which it costs the British East India Company, I am directed to state to you the regret of the Honble, the Vice-President in Council that the express orders of the Honble, the Court of Directors preclude the Vice-President in Council from a compliance with that application.

Bijl. 3 bl. 347 noot b. Antwoord dd. 11 September 1817 van commissaris Van Braam op den brief in bijl. 2, gericht aan het Britsch bestuur te Calcutta over Nederlands aanspraken op het behoud der voorrechten (*b*):

J'ai l'honneur de vous accuser la réception de votre lettre envoyée par Mons. Lushington Secretaire dateé du 5 Septembre en réponse à la mienne du 2e du même mois, relative à trois reclames concernant les privilèges dont le gouvernement Néerlandais jouissait ci-devant.

Par les paragraphes 6 et 8 de votre lettre, vous me faites connaitre, que suivant les ordres que vous avez reçus, il vous est impossible de satisfaire à mes demandes, tandis que par le paragraphe 7 vous m'informez que puisque le trafic de salpêtre a été déclaré libre,

(*a*) Lees: *de Nederlandsch-Indische regeering.*

(*b*) Het Fransch is op onderscheidene plaatsen zéer gebrekkig, vermoedelijk echter wegens de wijze, waarop een niet met die taal bekenden overschrijver, het afschrift nam, waarvan ik gebruik maakte.

chacun a le droit de se pourvoir de cet article au marché selon sa volonté.

2. Quoique je présume que mes représentations contre votre réponse decisive n'apportera peut-être aucun changement, je me trouve cependant obligé de vous faire encore quelques représentations au nom de mon gouvernement.

3. Vous ne serez surement pas ignorant que notre commerce ici a été privilégé auparavant d'une importation libre de toutes marchandises et d'une taxe de 2½ pCt. pour l'exportation, lesquels privilèges ont été confirmés en l'an 1785 par les Nawabs, selon les papiers qui existent, et qu'au moment que cet établissement, ainsi que les divers autres ont été mis sous la protection de Sa Majesté votre Roi et de la Compagnie Orientale Brittannique, aucuns droits quelconques étaient levés.

4. Et que jusqu'à cet époque les livraisons annuelles de 23000 mauns de salpêtre et 500 caisses d'opium contre le prix d'achat primitif ont continuées et que jamais aucune raison valable n'a été trouvée pour disputer ces droits à notre nation et encore moins pour l'en priver.

5. Non seulement par les raisons alléguées ci-dessus, le Gouvernement Néerlandais peut baser ses droits, mais outre cela, les possessions Neèrlandaises dans les contrées, selon la correspondance tenue avec le commissaire Brittanique Birch, envoyé lors de cet époque, et le conseil Nèerlandais de ce lieu, ainsi que par la proclamation donnée par votre conseil le 16e Juillet 1795 et la déclaration faite par le susnommé commissaire Brittannique Birch aux habitants le 26 suivant que cet établissement n'a point été pris par le Gouvernement Brittannique, comme étant une possession ennemie, mais seulement jusqu'à ce que les différends, existants en Europe, seraient terminés par une paix générale, que le Gouvernement Brittanique, en prenant possession jusqu'à ce qu'il plairait à la Providence de retablir l'ancienne constitution, ainsi que le Gouvernement des Provinces Unies, en même temps promettant au nom de Sa Majesté Brittanique, qu'aussi longtemps que les dits établissements, colonies et factories seront possédées par Sa Majesté Brittanique, elles seraient maintenues et traitées sur le même pied, relativement aux avantages, privilèges et exemptions, qui sont jouies par les habitants respectifs, que les colonies, possessions et factories, dans les Indes Orientales sujettes à la couronne de Sa Majesté ou à la Compagnie de négociants faisant commerce d'Angleterre aux Indes Orientales sous les chartres de Sa Majesté Royale.

6. Le Gouvernement Néerlandais n'a donc pas seulement osé attendre, se fondant sur des raisons de justice et d'équité, qu'à la restitution de ses possessions dans ces contrées, elles soient rendues avec les mêmes privilèges, dont elles jouissent auparavant, d'autant plus, qu'il n'est fait aucune mention ni pour ni contre, dans la con-

vention conclue le 13e Août 1814, entre la Grande Brétagne et les Pays Bas, mais elle n'en à même pas pu douter, puisque selon le contenu de la proclamation du 16 Juillet 1795 ci-devant mentionnée, il a plu à Dieu d'établir l'ancien Gouvernement des Provinces Unies, sans alléguer telles autres raisons, qui plaident avec équité pour le rétablissement des privilèges, autrefois jouis par la Compagnie Néerlandaise dans ces contrées.

7. C'est donc me fondant sur les raisons ci-devant alléguées, que je prends derechef la liberté de soumettre à votre consideration ces divers points avec prière que si mes raisons ne peuvent opérer aucun changement dans vos dispositions, de vouloir considérer mes représentations contre le refus du Gouvernement Brittanique comme une preuve, que je m'y soumets en silence, mais que toutefois, je laisse le cas à la disposition ultérieure de Leurs Excellences les Commissaires Généraux des Indes Orientales, auxquels je communiquerai le résultat de cette affaire.

Bijl. 4 bl. 373 noot a. Brief dd. 27 Maart 1818 van commissaris Van Braam aan commissaris Hodgson over de opheffing der jaarlijksche schattingen:

„Lorsque les princes natifs cédèrent aux Hollandais ces possessions, ils accordaient à leur commerce, la libre im- et exportation, tant par terre que par mer, et ce ne fut alors aucune charge ni préjudice à la ci-devant Comp. des Indes Orientales Néerlandaises de leur payer annuellement cette contribution, que vous exigez maintenant du Gouvernement Neérlandais, puisque c'était de très peu de conséquence pour leur commerce sur cette côte.

Maintenant vous sentirez aisément Monsieur, que la demande du payement annuel de cette contribution de Arc. Rop. 7511—1—45½ devient un grief pour mon Gouvernement, puisqu'il non seulement perd un prérogatif qui de tous temps lui était accordé depuis la cession de ces places, sans en recevoir le moindre dédommagement, mais en outre devint assujetti à un impôt de 16 pr Ct. d'entrée et de sortie par terre; au surcrôit les intérêts du Gouvernement Neêrlandais souffrent considérablement par cette nouvelle imposition:

1°. Parceque mon gouvernement ne peut espérer de tirer autant de revenus qu'auparavant, de cette partie des droits d'im- et d'exportation à Paliacatta, qu'a été cedé à l'ancienne Comp. Hollandaise par le Nabob, et

2°. Parceque le Gouvernement Néerlandais devra maintenaint perdre entièrement tous les revenus des impositions et droits, levés sur les marchandises, qui passaient par Sadras, en considération de quoi le payement pour cette place seulement, était fixé à Arc. Rop. 5565—7—6.

J'ose donc espérer, vu les sentiments loyals du Gouvernement Brittanique, et l'équité de la matière en question et la bonne intel-

ligence qui règne entre nos gouvernements respectifs, qu'il est impossible que le Gouvernement Neérlandais devra perdre l'ancien privilège de libre im- et exportation par terre, sans recevoir un équivalent, mais en outre d'être chargé d'un impôt de 16 pCt. d'entrée et de sortie, et en même temps resté chargé du payement annuel de Arc. Rop. 7511—1—45½ (lequel payement servait en grande partie pour la jouissance des privilèges, maintenant perdus).

Comme je ne puis me flatter que le gouvernement Brittanique dans ces contrées fera quelque changement par rapport au droit de 16 pr. Ct., je prends la liberté, me fondant sur ce que je viens d'avoir l'honneur de vous réprésenter, de vous proposer, dans l'approbation ultérieure de mon Gouvernement, de faire cesser dorénavant la contribution annuelle de A. R. 7511-1-45½. Le Gouvernement Néerlandais par contre, cédera cette partie de droits d'im- et d'exportation, qui lui appartient à Paliacatta, selon la cession, faite par le Nabob en faveur du commerce Néerlandais, et ne demandra aucun équivalent pour le préjudice, porté aux revenus de Sadras, par la nouvelle importation de 16 pCt. sans quoi je me trouverai obligé d'en faire des reclames au nom de mon Gouvernement."

Bijl. 5 bl. 390 noot a. Tractaat dd. 25 Februari 1786 over onze rechten op de paarl- en schelpvisscherij in het Tuttocorijnsche:

Que chaqu'un soit informé pour autant qu'il le regarde, ou pour telle manière que cela parait le regarder, que la Compie Hollandaise et Son Altesse Le Nabab de Carnaticus, désirant, que sur la côte de Madura tout restera selon les anciennes coutumes, usages, etc. et sur le même pied, qu'il était fixé auparavant pour autant qu'aucun changement ne soit fait dans le présent traité, Son Altesse Le Nabab sus mentionné a envoyé le Sieur Js. Dott en qualité d'ambassadeur plénipotentiaire duement pourvu de pouvoirs à Monsieur W. Jacob van de Graaff, conseiller extra-ordinaire des Indes et Gouverneur de Ceylon pour traiter les dites matières avec lui et en conséquence Mess. Van de Graaff et J. Dott sus mentionnés ont fixé les articles suivants:

Art. 1. La perle pêcherie à Tuttucoryn sera publiquement mise en bail et donnée au plus offrant et la somme offerte sera partagée entre la Comp. Hollandaise et le Nabab comme seigneur de Madura et seigneur foncier du pays de Manar en deux parties égales sous déduction de tous les frais sans exception sur le banc ou bancs qu'il aura affermé. Il pourra faire avec les huitres et les perles, qu'il pêchera tout qu'il lui plaira et il pourra ainsi entreprendre cette entreprise librement, sans que quelqu'un aie droit de s'en mêler. Tous les autres usages ou coutumes sans exception qui pourraient différer avec ce qui est stipulé par cet article, seront annulés et abolis, comme ils le sont par ce traité pour ce qui regarde le Bazar des provisions de

bouche et autres choses pareilles. Tout demeurera sur l'ancien pied. La pêcherie sera gouvernée comme auparavant par les committées, qu'on appointera pour y être présents et qui n'auront aucune autre commission que pour veiller pour la sureté générale, pour le bon ordre et pour prévenir toutes les désordres.

Art. 2. Outre ce qui a été arrêté dans le précédent article, tout restera sur le même pied. Le tout sera donc de part et d'autre laissé dans le même ètat, selon les anciennes coutûmes, usages et ainsi que c'était fixé auparavant. La Compagnie jouira sans gêne de tous ses privilèges et libertés.

Art. 3. En conséquence de cet article général la Compagnie est tenue et chargée de nouveau par ce traité pour autant que c'est nécessaire, pour balancer le tribut de *Parnasses*, de la même manière et sur le même pied, qu'il a été fixé à l'époque, que Monsieur Van Angelbeek était gouverneur de Cochin et chef de Tuttucoryn. Le armané (?) de son côté se tiendra tranquille pour ce qui concerne les Parnasses, sans qu'on exigera davantage de lui.

Art. 4. Comme une suite du précedent second article, est reconnu par ce traité le droit exclusif de la Compagnie par rapport au négoce des toiles dan les pays de Madura et Tennevelly, ainsi que dans les pays de Parnasse, et pour autant qu'il est nécessaire de nouveau ratifié. Le Nabab ne pourra accorder à qui que se soit le négoce de ces articles dans les districts sus mentionnés. L'intention de cet article n'est cependant pas de prévenir le négoce en toiles fines que les individus nés dans le pays ont toujours eus. Ceci leur sera comme de coutume, accordé librement, pour autant que cela n'aye lieu, dans ces sortes de toiles, que la Compagnie est habituée d'acheter pour son propre compte.

Art. 5. En conséquence la Compagnie pourra librement continuer leur négoce sus mentionné sans gêne sous aucun rapport. Les negocians de la Compagnie, leurs serviteurs et suppôts, devront *(devront: wat?)*, comme de droit, et comme cela a toujours eu lieu sous la Compagnie, la quelle de son côté aura soin, pour éviter des disputs que tous leurs serviteurs et suppots ne se mêleront, que de ce qui regarde leur négoce, et particulièrement empêcher qu'ils ne se mêlent en aucune manière avec les manigaars du pays, et particulièrement pas en affaires pécuniaires.

Art. 6. La Compagnie aura en surplus comme toujours, le libre négoce en général, dans toutes les productions que les districts sus mentionnés produisent sans exception, tant par sa propre consomption, que pour l'exportation; de cette liberté jouiront les Parnasses et autres individus de ces contrées.

Art. 7. Si en cas quelques différences s'élévaient, malgré toutes les précautions, qui ont été mis en oeuvre pour les éviter, le Régent du pays du Nabab, ni ses manigaars n'aurons le droit, de venir à des

voies de fait quelconques, ni même d'oser difficulter le négoce de la Compagnie par la moindre gêne, ou autrement; de même les habitants ne pourront aussi souffrir aucune molestation, et le Régent du Pays sera obligé, quand il verra qu'll ne peut s'accorder avec le chef de Tuttocorijn, de s'addresser au Nabab en lui déployant la cause des désagrémens, qu'il croit éprouver, afin que Le Nabab puisse en entretenir le gouverneur de Ceylon, pour éviter tout abus, et si quelques désordres (?) avaient eu lieu pour les supprimer. Le Nabab ordonnera à son Régent du Pays, de ce conduire selon le contenu de se traité sans exception, et la Compagnie de son côté ordonnera au chef de Tuttocoryn, d'observer la même chose, et de tâcher autant qu'il lui est possible de vivre en amitié et bonne intelligence avec le Régent du Nabab.

Art. 8. Le pêche de chancos aura lieu comme auparavant par la Compagnie; c'est un droit exclusif, qui appartient à la Compagnie, et qui lui a toujours appartenu.

Bijl. 6. bl. 427 noot b. **Calculatieve Berekening der Baten en Lasten van de Nederlandsche bezittingen op de kust van Choromandel en Tuttocorijn, opgemaakt den 29n Mei 1818 te Sadras door den heer Van Braam.**

INKOMSTEN.		Arcot Ropijen.
Wegens pachten, landrenten en andere inkomsten, zoodanig als door de residenten, volgens hunne opgaven, jaarlijks zullen inkomen.	Star pagoden.	
Van Sadras	740. 30. —	
Palikatta	1299. 22. 67	
Palikal	1600. 14. 16	
Jaggernaitpoeran	690. — —	
Bimlipatnam	30. — —	
Tuttocorijn. Kwam nog geene opgaaf in. Er zijn ook weinige of geene inkomsten te wachten, dan die der Paarl- en Chankovisscherijen, zoo die erlangd worden	— — —	
Te zamen	4360. 22. 33	
of à 3½ Arcot ropijen		15761. 9. 53
Jaarlijksche contributie door het Britsche gouvernement voor den afstand van het aanmaken van zout op de Nederlandsche bezittingen ter kust van Choromandel en te Tuttocorijn, volgens overeenkomst 23 Mei St. R. 2000 of		7000. — —
Onbepaalde inkomsten van zegels en andere heffingen, calculatief berekend op		1000. — —
Arcot Ropijen		23761. 9. 53
Het tekort ter goedmaking der uitgaven jaarlijks		32561. 35. 27
Arcot Ropijen		56323. — —

UITGAVEN.	Arcot Ropijen.
Aan vaste tractementen ambtenaren, maandelijks A. Rop. 3301½ of per jaar	39618
Inlandsche dienaren, maandelijks A. R. 419¾ per jaar	5037
Pensioenen, die aan nog levende Compagnies dienaren werden uitbetaald 's maands A. R. 564 per jaar	6768
Aan het Britsche gouvernement de jaarlijksche subsidie voor de Nederlandsche bezittingen op de kust van Choromandel, volgens overeenkomst dd. 23 Mei 1818	400
„ de jaarlijksche verstrekking voor schrijfbehoeften	600
„ de jaarlijksche toelage voor dokter en medicijnen	300
„ verschillende onbepaalde uitgaven, als huishuur, reparatiën en andere ongelden.	3600
Arcot Ropijen	56323

Bijl. 7. bl. 434 noot b. Het advies van den Raad van Koophandel en Koloniën dd. 2 October 1818.

De Raad van Koophandel en Koloniën, met de grootste belangstelling overwogen hebbende den inhoud van de *Pro Memorie* op den 18 Septr ll. door Z. E. den Heere Minister ter vergadering overgegeven, ten einde te vernemen des Raads opinie omtrent het ten slotte daarvan voorgesteld vraagstuk:

of voor Nederland eene ruiling wenschelijk zijn zou, die eenigen van deszelfs bezittingen en des noods *alle* in de handen der Engelschen brengende (*a*), deze laatste daarentegen *Bencoolen* en geheel *Sumatra* zouden doen ontruimen,

zou zich bij eene oppervlakkige beschouwing dezer vraag, alras tot eene volledige affirmative beantwoording daarvan gestemd vinden. *Niet*, omdat zij het verlies onzer bezittingen om de West van Indië aanziet voor eene zaak van gering belang, waarvan de afstand overzulks weinig nadenken behoeft te kosten. Maar omdat zij den aard', het systema en de kolossale magt van onzen Bengaalschen nabuur, de Engelsche Oost-Indische Maatschappij, kennende, tevens overtuigd is van onze volslagen onmagt om in den tegenwoordigen stand van zaken eenig tegenwigt te kunnen stellen tegen de altijd aangroeijende magt van deze Engelsche Oost-Indische Maatschappij, waarmede zij nu sedert de laatste 50 of 60 jaren in Hindostan alles aan zich heeft weten te onderwerpen, en ook aan onze natie moeijelijk maakt de terugverkrijging van hetgeen zij regt had, na eene gezonden interpretatie van het 4[e] art. der Conventie van 13 Augustus 1814 te mogen vorderen.

Maar hoe gevoelig men zich deswegens ook toonen mag, zal echter de wijsheid van een Gouvernement deze gevoeligheid liever ter zijde stellen, totdat andere gebeurtenissen ook andere en meer geschikte gelegenheden tot herstel en schadeloosstelling zullen doen geboren worden.

Hoezeer nu de Raad nog wel geene kennis draagt van de jongste omstandigheden, welke de terugvordering onzer voormalige Indische bezittingen zijn voorafgegaan; noch van de gevolgen die dezelve gehad hebben, hebben echter de inhoud en de praemissen der Pro Memorie denzelven genoeg bewijzen aan de hand gegeven, dat het Engelsch bestuur in Indië nog tot geene gematigde beginselen is teruggekomen en dat deszelfs tegenwoordige handelwijze niet anders kan beschouwd worden dan als een vervolg van de geschiedenis van deszelfs gedragingen sedert de tweede helft der jongst verloopene eeuw jegens onze natie in Indië gehouden.

De Raad moet dus met smart erkennen, dat de voordeelen uit den

---

(*a*) *alle?* Hier is vermoedelijk uitgelaten *om de West van Indië*. Het door mij geraadpleegde stuk is een afschrift.

handel op de West van Indië, anders moetende resulteeren, door deze moeijelijkheden wel bijna als geheel verloren mogen gehouden en de nog aangeblevene kosten van onderhoud en administratie van onze bezittingen aldaar als een lastpost mogen gerekend worden, en dat het dus in den tegenwoordigen stand van zaken als wenschelijk zou mogen worden beschouwd, *dat het mogelijk ware*, het Engelsch bestuur te persuadeeren om de meeste onzer Hindostansche bezittingen van ons over te nemen, in ruiling van deszelfs possessiën op het eiland Sumatra.

De topographische ligging toch van het eiland Sumatra en de plaatselijke gelegenheid van Bencoelen op hetzelve, met het daarbij gelegen fort en een niet ver van daar gelegen haven, in welken een zeer groot aantal schepen van allerlei natiën komen handel drijven, zou het bezit daarvan voor ons ten uiterste belangrijk maken; vooral in samenhang met de straat Soenda en de daar zoo nabij gelegen Nederl. Oostelijke Indische possessiën. De cultuur van peper daar vallende en de voortzetting der planting van specerijboomen, door de Engelschen aldaar reeds met succes begonnen, misschien zelfs van kaneel, welke *men meent* ook daar in het wild te groeijen; en den vrijen handel en vaart op de van ouds bloeiende handelstad Atchin en andere plaatsen rondom de kusten van dit uitgestrekt eiland gelegen: dit alles te samen genomen moet ten volle voor de voorgestelde ruiling pleiten.

Maar ook juist deze tastbare voordeelen zijn het, die het ten uiterste twijfelachtig moeten maken of wel ooit het bestuur der Engelsche Oost-Indische Maatschappij zou te overreden zijn tot dit plan van ruiling toe te treden. *In vrede* toch genieten de Engelschen alle de voordeelen hierboven opgenoemd, terwijl zij bij den eersten door hen *geprojecteerden oorlog* een onschatbaren prijs moeten stellen op het bezit van zulk een haven, zoo nabij de groote poort onzer andere possessiën in den Indischen archipel gelegen, uit welke zij de passage derwaarts zoo geweldig kunnen bemoeijelijken en bij voorgenomen attaque dezelve op het onverwachts kunnen bespringen.

De kennis ook, die men in Engeland, zoo wel als in Indië draagt van onze tegenwoordige onmagt op het schiereiland van Hindostan in tegenstelling der reusachtige krachten van de Engelsche O. I. Compagnie aldaar; het gevoel der hoofdbestuurders, dat zij *inderdaad* reeds meester zijn van de possessiën, welke wij hun in ruiling zouden aanbieden, en dat ons *quasi* bezit daarom altijd *precair* is, en eerder als een lastpost moet worden geconsidereerd, waarvan de nu op *Sumatra* teruggekomen Engelsche Gouverneur van Java (zonder wiens praeadvies in dezen wel niets zou worden ondernomen) in staat is alle de détails te kunnen aan de hand geven, gevoegd bij den prijs, dien deze ambtenaar zelf stellen moet op het aanhoudend bezit van een veel beloovend etablissement, waarvan hij nu het hoofdbestuur in

handen heeft, dit alles schijnt het uitzigt op een goed gevolg van de tot het effectueeren dezer ruiling aan te leggen onderhandellingen zeer te verzwakken.

De Raad erkent gaarne dat alle deze en soortgelijke bedenkingen meer van een diplomatieken aard zijn en minder behooren tot de onderwerpen van deszelfs beoordeeling; maar het is moeijelijk bij de behandeling van een zoo belangrijk punt denkbeelden terug te houden, die, hoe zeer op zich zelve staande misschien van geene waarde, doch echter met vele andere uit den aard van het onderwerp van zelf voortvloeijen, en in zamenhang genomen, van nut zijn kunnen bij de oplossing, of immers bij eene nadere en latere beschouwing van het voorgestelde vraagstuk.

Meer onmiddelijk heeft de Raad gemeend verpligt te zijn om Z. E. mede te deelen deszelfs consideratiën over dat deel der vrage of het namelijk geraden zijn zoude DESNOODS, d. i. als *anders de bedoelde ruiling geene plaats zou kunnen hebben*, ook alle Landsbezittingen op Hindostan in ruiling van de Engelsche bezittingen op Sumatra af te staan? En het is met huivering, dat zij deswegens een toestemmend antwoord geven moet.

Het kan toch aan niemand in de geschiedenis van wijlen onze O. I. Maatschappij maar eenigzins bedreven, onbekend zijn, welken hoogen prijs vele der kundigste onder de voormalige bewindhebberen en ministers van dat aanzienlijk ligchaam hier te lande, zoo wel als de meest onderrigte, en voor Compagnies welvaren meest ijverig hooge dienaren in Indië zelve, altijd gesteld hebben in het behoud der bezittingen, bekend onder den naam van de *West van Indië*. Meermalen, nadat de in den beginne ligt geachte magt der Engelschen O. I. Maatschappij aldaar binnen korten tijd, en met name sedert het begin der laatste helft van de jongst verloopen eeuw, reeds tot eene schroomelijke gevaarte was aangewassen, waarvan het veroverings stelsel een zeer gewoon gevolg zijn moest, is bij het bestuur der Nederlandsche Maatschappij een en andermaal de vraag geopperd, of het, in aanmerking der zware kosten van onderhoud, administratie en verdediging der meergem. bezittingen, zoo weinig geëvenredigd aan het voordeel, dat zij der Maatschappij aanbragten, en uit besef van dezerzijdsch onvermogen om met de gedurig toenemende overmagt harer Engelsche naburen in eenigen schijn van evenwigt te kunnen blijven, niet raadzamer zijn zoude, die bezittingen te abandonneeren? Maar ook even zoo veel malen heeft het *negative* dezer vraag getriompheerd en heeft men zich liever en alleen tot eene strikt berekende bezuiniging der jaarlijksche kosten van onderhoud bepaald. Men zal de bewijzen daarvan vinden bij de Handelingen van het zoogenaamd Vijfde Departement, bij de adviesen en rapporten over deze materie van wijlen de heeren Falck, Kraaijvanger en Scholten, en eene daarbij voorgeslagene *te prefereeren* bezuiniging in de administratie, door HEd. ten hoogste

gebragt op f 40.000 's jaars; bij een daarmede instemmend advies van den kundigen Indischen dienaar J. Titsing, die nabij zeven volle jaren de hoofddirectie onzer zaken in Bengalen had waargenomen en de toekomstige kosten der administratie in dat Departement bij raming tot beneden f 35.000 heeft begroot; — en bij de notulen van Heeren Commissarissen-Generaal Nederburg, Siberg en Frijkenius, welke alle de bij de vorige genoemde stukken aangevoerde gronden en motieven mede voor de hunne aannemende, de vele uitgaven voor die bezittingen nog beneden eene som van f 34.000 's jaars hebben bezuinigd; maar bij alle welke het denkbeeld van het vrijwillig verlaten dezer bezittingen, geene wortelen heeft kunnen schieten. Tegen zoo vele achtbare en wigtige autoriteiten acht de Raad het hoogst moeijelijk de schaal weder aan de andere zijde te doen dalen, te meer wanneer alleen één of twee punten in territorialen eigendom aldaar aan Nederland verblijven mogten, waarvan de geringe onderhouds kosten jaarlijks geen noemenswaardig object voor 's Lands Indische financiën zou behooren op te leveren, en hetwelk naar 's Raads inzien nog wel een tijd lang door een kleinen open gehouden handel, hoe gering die dan ook zijn moge, zou kunnen worden gecompenseerd. Men kan wel bij de berekening van wereldsche gebeurtenissen de waarschijnlijke lotgevallen van geheele volken of van grootere deelen van den staatkundigen aardbol niet afmeten naar de verkleinde zedelijke schaal, met welke men de opkomst, den roem, het gedurig aangroeijend vermogen en weder het verval van enkele personen of geslachten durft bepalen: weinige jaren zijn veelal tot het laatste genoegzaam; terwijl tot berekening der eerste, die schaal misschien tien en meermalen mag worden vergroot; maar dit verandert de uitkomst niet en staat tusschen volken onderling in de zelfde evenredigheid. Naarmate het een of ander door een onmatigen groei spoedig in krachten en vermogen toeneemt, en dan meestal de regelen van gematigdheid en billijkheid uit het oog verliest, zoo veel te zekerder mag men het stellen, dat elke stap voorwaarts, hoe ongemerkt ook, tegelijk een trede nader is aan deszelfs verderf. Er zijn in de natuurlijke zoo wel als in de zedelijke wereld zekere punten boven welke alle krachten ophouden en terugstooten, en hoe zeer die punten vooraf moeijelijk te bepalen zijn, hebben ons de geschiedenissen van andere en latere volken en veroveraars, en hetgeen wij zelven in de laatste jaren gezien en beleefd hebben, echter van de onverganklijke zekerheid van derzelver aanzijn moeten overtuigen. En ook de Engelsche magt van Indie, hoe langer hoe meer topzwaar wordende, zal zich aan deze gedwongen worsteling der ondermaansche zaken niet kunnen onttrekken.

En het is in de volle overtuiging daarvan, dat het den Raad even wenschelijk voorkomt, dat aan het tegenwoordig of volgend geslacht nog een gemakkelijke weg mogt bewaard blijven om dan uit den niet geheel en al vrijwillig uitgeroeiden wortel van eigene

bezitting langzamerhand wederom nieuwe takken van nationale welvaart te kunnen doen voortspruiten. De titels toch van lang overjaarde, wettige en niet betwiste possessiën, door eene menigte firmans der oude Landsvorsten bevestigd, waarvan de Heer Stavorinus alleen 29 stuks in text der vergetelheid ontrukt heeft, — hoezeer ook thans het vreedzaam gebruik daarvan en eene ongestoorde uitoefening der daaraan geaccrocheerde regten door overmagt aan ons betwist of moeijelijk gemaakt wordt, — zullen toch bij alle mogelijke staatswisselingen, ook in de Aziatische gewesten, altijd meerder geëerbiedigd worden, dan wanneer wij, na eene voorafgegane *ongedwongene* en *vrijwillge* verlating of afstand, dan geene andere vraag dan die van eene *nieuwe wedertoelating* zouden kunnen doen gelden. De moeijelijkheid van de jongste wederverkrijging van ons etablissement op Borneo te *Bandjermasin*, door onbedachtzaamheid geheel verlaten, strekke daarvan ten voorbeeld.

En het is om alle deze zoo kort mogelijk zamen gedrongene redenen, dat de Raad met vol gevoel van de moeijelijkheid, zoo niet van de zedelijke onmogelijkheid der uitvoering, de voorgestelde ruiling van de meeste onzer Hindostansche bezittingen tegen de bezittingen der Engelsche Oost-Indische maatschappij op Sumatra, echter voor wenschelijk zou houden; terwijl zij dien onverminderd tevens *het grootste gewigt hecht* aan het blijvend bezit zoo mogelijk van een of twee punten op de kust van Indië, ter beoordeeling en keuze van de Hooge Indische Regering.

Bijl. 8 bl 461 noot e. De nota van Canning dd. 19 December 1822 aan den Deenschen gezant Clauswitz luidde als volgt:

The Undersigned has the honour to make known to M. de Clauswitz, that the Count de Moltke's note of the 9th September last addressed to Earl Bathurst upon the subject of the situation of the Danish Settlement of Serampore, has been duly submitted to the consideration of His Majesty's Commissioners for the affairs of India.

It appears from that note that a claim is now advanced on behalf of the Settlement in question, to be once more placed upon the same footing of commercial privileges and duties, which it anciently enjoyed under the original grants of the native Sovereigns of Bengal. In no instance, either in the case of Denmark or of any other European state possessing similar grants, has such a claim at any time been recognized by His Majesty's Government and it is matter of some surprise that it should be now brought forward by the Danish Minister as a matter of right, when it appears from a reference to the several communications addressed by the Governor of Serampore to the Government of Bengal in 1816 and 1817, soliciting a reduction of the existing duties, that that officer has invariably disclaimed attaching any present validity to these original grants, and has never

otherwise referred to them than as affording historical evidence of the indulgence formerly experienced by the Danes at Serampore from the native rulers of India.

From a similar representation also addressed to the Bengal Government on the part of the French Settlement at Chandernagore in 1816, it is evident that a precisely similar view of these ancient grants was entertained by the French functionary.

When Serampore was restored to Denmark by the Treaty of Kiel, the only stipulations possibly affecting this point were:

1st That (by art. 7) it was determined that the commercial relations of the two powers should return to the usual order as existing before the commencement of the war; and 2nd That (by art. 13) the ancient Treaties of Commerce should be renewed. — With respect to the 1st of these stipulations, it is certain, indeed, it appears upon the face of Count Moltke's note of the 9th September that the Danish Company in India was previously to the war, subjected to such duties as the British Government there might think fit to impose, no claim therefore to any exemption can be maintained on this ground; upon the second point, it may perhaps be admitted that under the old treaties of 1660, 1661 and 1670, the subjects of His Danish Majesty may claim to be placed in India, as elsewhere, upon the footing of the most favoured nations.

But upon this footing it will be found, they already stand, and His Majesty's Government see no just ground for extending to them any further and special privileges, which, in virtue of existing treaties with other States, they might find it inexpedient to part also to the subjects of such other States.

The undersigned regrets that it is not in his power to return a more satisfactory answer to the wishes of the Danish Government as made known by the Count de Moltke.

He must however observe to M. de Clauswitz, that the governor-general of India has throughout shown an anxious desire to afford all reasonable facilities to the inhabitants of Serampore.

It will be found that they have been permitted to receive without payment of high duties such articles as were really required for their own consumption, and although it has been difficult to establish the necessary distinction between such articles and those which might become objects of exernal commerce, yet upon the whole the exemptions granted by the government of Bengal have been such as to reduce the amount of duties paid by the Danish Settlement to a very trifling annual sum.

His Majesty's Government cannot admit this claim as a matter of right on the part of his Danish Majesty's subjects, but they will be always happy to give to his Danish Majesty any proof in their power of their sincere desire to maintain the amicable relations existing be-

tween the two countries; and, they will direct such instructions to be sent to Calcutta, as may lead to any further measure for relieving the Settlement of Serampore such as may not be incompatible with the just pretensions of other foreign nations who have intercourse with that part of the British dominions.

Bijl. 9 bl. 467 noot b. De belangrijke depêche dd. 27 Januari 1824 van onze gemachtigden over de geldelijke quaestiën luidde aldus:

De geldelijke punten, die op Java onverevend bleven en ter beslissing aan de Nederlandsche en Engelsche Regeringen overgewezen werden, zijn omschreven in eene Conventie, den 24[n] Junij 1817 door de wederzijdsche kommissarissen te Batavia gesloten. Gemakshalve hebben wij de eer UHoogEdGestr. hiernevens een afschrift daarvan (Bijlage A) aan te bieden (*a*), voorzien van een aantal kantteekeningen, waaruit Z. M. des believende, zal kunnen ontwaren, dat wij niet ongelukkig geslaagd zijn in het doen verwerpen van meest al de vorderingen, in de Kolonie zelve ten behoeve van Engeland in het midden gebragt. Onder de reclamatiën aan de Nederlandsche zijde zijn er echter ook eene menigte, die den toets eener bedaarde en opregte discussie niet hebben kunnen doorstaan, en onbeduidend zijn dus de sommen, die in mindering hebben kunnen strekken van het zeer aanzienlijke bedrag, dat Kommissarissen-Generaal bij het sluiten der even gemelde Conventie erkend hebben aan Engeland schuldig te zijn om in Europa te worden voldaan (Rop. 1.871.183). Aan die bedragen is toegevoegd 1°. Rop. 440.000.— wegens geanticipeerde termijnen voor den terugkoop van Probolingo, hetwelk geene toelichting noodig heeft; 2°. een veel gewigtiger som voor de wapenen, geschut en ammunitie, die de Engelschen in onze verschillende bezittingen, bij het ontruimen derzelve hebben achtergelaten en welker waarde zij beweren, dat hun ten volle moet worden vergoed. Over het groot onderscheid tusschen de uitkomsten der Nederlandsche en Britsche taxatiën van die waarde is reeds gehandeld in onze depêche N° 4, en verzoeken wij ons, ter verdere opheldering, te mogen gedragen aan hetgene deswege sub N° 7 voorkomt in het als Bijlage B hiernevens gaande *Overzigt der geldelijke verrekening* (*b*). Het is steeds tegengeworpen, dat men van de andere zijde genoeg had gedaan met de som van £ 232.000 te verminderen tot £ 166.000.—; dat wij nu van onzen kant het bedrag der Nederlandsche taxatie proportioneel moesten verhoogen en dat niet uit het oog moest worden verloren, dat de objecten, waarvoor thans eerst betaling gevraagd werd, al zes

(*a*) Niet bijgevoegd, wijl de conventie werd afgedrukt in Hoek's *Herstel* bl. 171 en men haar vertaald aantreft op bl. 334 van Levysohn Norman's *Britsche Heerschappij*.

(*b*) Dat overzicht gaat hierbij. — De depêche N° 4 is die van 26 December 1823, aangehaald op bl. 463.

of zeven jaren in het bezit zijn geweest, zoodat Engeland den interest van deze pretentie zoo wel als van die der straks gemelde liquidatiën van R. 1.871.183, een geruimen tijd gemist hebben zal.

Er zijn voorzeker argumenten van onderscheiden aard daartegen aan te voeren en wij zouden niet in gebreke gebleven zijn hun dezelve niet alleen mondeling doch ook schriftelijk te bezigen en met aandrang te herhalen, indien de regeling van dit object het eenige doel onzer onderhandeling geweest was. Maar wij mogten niet vergeten, dat het op veel gewigtiger belangen aankomt en dat de thans, naar het scheen, gunstiger gewordene gelegenheid om dezelve af te doen en te bestendigen, misschien voor altijd verloren zoude gaan, indien de discussie over het ondergeschikte punt der wapenen onmatiglijk werd gerekt. Wij hebben dus, zonder het verschuldigd-zijn van eene zoo aanmerkelijke som te erkennen, toegegeven, dat dezelve voorloopig en zonder consequentie in de schaal der Engelsche vorderingen gelegd werd, ten einde uit eenig bepaald oogpunt te kunnen voorzien hoe veel op de tegenovergestelde schaal behoorde om het evenwigt daar te stellen.

Blijkens de recapitulatie of rekening-courant, aan het slot der bijlage B, zoude zoodoende aan Engeland ten goede komen eene som van Java-ropijen 3,280,981 of à 2½ ropy per piaster en 4 piasters per pond sterling £ 372.838. De Britsche Plenipotentiarissen hebben echter bewilligd om, in plaats hiervan en tot gemak onzer volgende berekeningen zich te houden aan de ronde som van £ 350.000.—.

Door ons werd daartegen voorgesteld:

1° de waarde onzer etablissementen op de vaste kust, berekend naar de werkelijke inkomsten (zonder aftrek van lasten) à £ 8000.— 's jaars, makende gekapitaliseerd tot den penning 16 £ 128.000.—;

2° voor de waarde, welke de Engelsche administratie, uit een *moreel en politiek* oogpunt, aan het bezit dier etablissementen en aan de verwijdering eener vreemde vlag van het vaste land van Hindostan behoort te hechten £ 64.000.—;

3° voor zes jaren (1818—1824) gemis van het ons behoorende product der *parelvischerij* te Tutukorijn à 33.000 ropijen jaarlijks £ 20.000.—;

4° voor *opium*, ingeval zij ons regt tot den jaarlijkschen afhaal van 500 kisten van dat heulsap niet wilden erkennen, eene tegemoetkoming berekend tegen £ 7500 's jaars, die gekapitaliseerd als voren, eene som opleveren van £ 120.000.—;

5° om den Sultan van Lingin schadeloos te stellen voor de opoffering, die hij doen moet van zijne regten op Sinkapoer en eenige districten aan den overwal £ 1000 's jaars, makende een kapitaal van £ 16.000.—.

Alles te zamen. . . . . , ... £ 348.000.—.

Tegen N° 2 en 4 hebben de gevolmagtigden van Engeland lang en breed de bedenkingen herhaald, die UHoogEdGestr. gemakkelijk uit onze voorgaande depêches zal kunnen afleiden. Eenigermate echter

hebben zij zich laten verzetten door ons dringend verzoek om de zaken in haar geheel te beschouwen en met betrekking tot de hardigheid, die er voor Nederland in gelegen is om, eensdeels bij de overneming van Java en van de Oostersche bezittingen eene even aanmerkelijke als onvoorziene schuld te hebben moeten beloopen en ten andere de privilegiën en voordeelen te zien betwisten, welker voortdurend genot het tegelijk met de teruggave van deszelfs kantoren op de vaste kust meende bedongen te hebben. Doch die indruk is bij welgemelde Gevolmagtigden niet verder gegaan dan dat zij in eene door hen ontworpene project-conventie een artikel hebben gevoegd, houdende „dat van alle wederzijdsche geldelijke pretensiën werd afgezien, behoudens eene som van £ 100.000.—, vóór het uiteinde des jaars 1824 door Nederland in Londen te betalen". Dat was, betuigden zij ernstig en bij herhaling, het uiterste, waartoe zij, zonder zich ten hoogste verantwoordelijk te maken, af konden komen, maar wij zijn niet achterlijk gebleven met de even ernstige verklaring, dat aan geene uitbetaling noch van de evengemelde noch van eenige andere som gedacht konde worden. Wij hebben zelfs geweigerd om volgens hun verzoek, de zaak aan UHoogEdGestr. voor te dragen, en bepaaldelijk de intentiën van Z. M. te vernemen, en daar zij niet minder stellig bij hun stuk bleven staan, heeft het zich eenige dagen laten aanzien, dat de onderhandeling vruchteloos zoude afloopen. Maar in de laatste conferentie heeft er eenige verandering plaats gevonden, in dezer voege dat door de Engelsche Heeren de vraag geopperd is of er niet eenige voordeelen aan hunne scheepvaart en handel in Oost-Indië zouden kunnen worden toegezegd, genoegzaam om hen, wegens de opoffering van de hun toekomende £ 100.000.— en meer te verantwoorden. Bij eene oppervlakkige en onvervankelijke beschouwing dezer vrage, kwam het den laatstondergeteekende (*a*) voor, dat er wel dingen uit te vinden zouden zijn, door welke men hen, zonder op het Nederlandsche systema inbreuk te maken, op de bedoelde wijze tevreden zoude kunnen stellen. Wij hebben dus tijd verzocht om ons deswege te beraden en dit te gereeder, dewijl, de ontvangst van het antwoord op onze depêche over Bencoolen nog steeds door den wind wordende vertraagd (*b*), wij ons buiten staat bevinden om tot de finale overweging en redactie van al de artikelen van het te sluiten tractaat over te gaan. En hebben wij inmiddels het schrijven des tegenwoordigen rapports dienstig geoordeeld, ten einde Z. M. precies den staat zoude kennen, in welken zich de ons toebetrouwde zaak bevindt.

De in deze missive vermelde bijlage B is van den volgenden inhoud:

(*a*) Falck.

(*b*) Bedoeld wordt het antwoord van 22 Januari op bl. 469 in antwoord op de Londensche depêche van 12 t. v.

OVERZIGT DER GELDELIJKE VERREKENING.

1. Wegens conventie den 24en Juni 1817 door HH. Kommissarissen-Generaal te *Batavia* onderteekend, waren wij aan *Engeland* schuldig:

voor overgenomen goederen	Ropijen	1.437.509—19⅔
idem volgen suppletoire opgave . . .	„	15.950—00
voor medicijnen	„	69.295—00
voor eene pretentie op de Weeskamer	„	348.428—21 7/10
	„	1.871.183—10⅓

Ten onzen bate kwamen slechts:

Voor de Macassaarsche pas van 1817 . . .	Ropijen	37.400—00
„ 15 pCt. voor de Residentiehuizen . .	„	29.202—26
„ producten van particulieren door de Engelschen ten onregte verkocht . .	„	89.848—13
	„	156.451— 9

2. De inkomsten van Java over 1817 waren door de Engelschen gevorderd tot pmo Augustus — dag der werkelijke overgave — door Kommiss. Genl van 2 Mei — dag, dat zij zich tot de overname hadden bereid verklaard. Op dit punt hebben de onderhandelingen tot het besluit geleid om van het totaal der inkomsten elk de helft te doen genieten of . . . . Ropijen 1.415.991— 1⅛
en door ons slechts genoten zijnde . . . . „ 1.269.050— 1¼

wordende wij als nog gecrediteerd voor Ropijen 146.940.—29⅞

3. Onze vorderingen ten laste van Engeland betroffen voornamelijk het hypotheek op de prijsgemaakte producten, waarvan een gedeelte reeds door den Generaal *Janssens* was verbrand geworden. Zie de depêche der Plenipotentiarissen te Londen in dato 26 December 1823 no 4. Alle pogingen om hiervan iets erkend te krijgen zijn vruchteloos gebleven.
Voorts:

Wegens voorschot op de koffijleverantie van 1812	Rop.	55.000—0
„ vogelnestjes	„	118.000—0
„ collateraal na de verovering geincasseerd	„	13.327—9
„ een stuk land aan zekeren *Bruch* verkocht of weggeschonken	„	24.438—0
„ den verkoop zoo van de Bazaar van Meester Cornelis c. a. als van verschillende landerijen	„	664.887—14½
„ eene uitstaande schuld van de Japansche schatkamer	„	9.673—10

Geene dezer reclamatiën zijn met goed gevolg kunnen worden gehandhaafd tegen de argumenten door de Engelsche gevolmagtigden ontleend uit de omstandigheid, dat de Kolonie zonder capitulatie of eenigerhande beding in hunne magt gekomen was. Speciaal is

niet gebleken, dat de verkoopingen van landen of bazaars ter kwader trouw of anders dan ten gerieve der loopende administratie geschied waren. Zekere militaire gebouwen te *Rijswijk* daarentegen zijn bij het sluiten der conventie van 1814 verkocht en wij worden dus voor het provenu gecrediteerd met . . . . Rop. 96.527—25

4. Tot de verdere pretentiën aan de Nederlandsche zijde behooren die wegens het door de Engelschen bij de verovering in kas gevonden:

Crediet-papier.	Rop.	375.339—4
Weeskamers	„	861.822—28
en wegens uitstaande schulden van het vervallen Hollandsche Gouvernement door hen, na die verovering geincasseerd	Rop.	161.704—19
en eindelijk wegens verkochte landerijen.	„	1.019.539—22¼

Doch al deze waarden zijn door hen gebezigd tot intrekking van de papieren munt, onder welker last de kolonie zuchtende was, en zijn behoorlijk gebragt in hunne rekening-courant wegens deze operatie; blijkende zelfs daarbij dat dezelve hun bovendien nog gekost had een som van. . . . . Rop. 260.841—13¼

5. Engelsche vorderingen ten laste van *Nederland*:

Het evengemelde saldo van rekening à . . . . Rop. 260.841—13¼

In onze weigering daaromtrent is berust ter contemplatie van het aangevoerde, dat het provenu der verkochte landerijen veel aanmerkelijker zoude zijn geweest, indien de Luitenant-Gouverneur *Raffles* daaromtrent betere schikkingen had beraamd.

Wegens zekere verbandbrieven der Weeskamer te Batavia . . . . „ 244.921—12¼

Ook van dit punt is het ons gelukt te bewerken, dat verder geene melding zoude worden gemaakt.

6. De Britsche gevolmagtigden zijn zeer lang en ernstig blijven aandringen op het valideren der saldo's van de rekeningen-courant door hen geformeerd wegens den wederinkoop van de districten *Bezoeki* en *Panaroekan* . . . . Rop. 546.289—11
en *Probolingo* . . . . . , ... „ 352.926—27

Wij hebben met even veel ernst staande gehouden, dat deze maatregel ten behoeve der kolonie en met de middelen, die zij-zelve aanbood, bewerkstelligd geworden zijnde, geene kosten deswege ten onzen laste konden worden gebragt, daar wij, bij het terugbekomen onzer bezittingen evenzeer aanspraak hadden op de baten, als wij gehouden waren om voor de lasten te zorgen. Dit systema heeft in het eind getriumpheerd, onder voorwaarde dat dezerzijds vergoed zouden worden twee termijnen, ieder à 220.000 Rop. door de Engelschen bij anticipatie op den vervaltijd betaald en die anders door de Nederlandsche administratie hadden moeten worden gekweten.

7. Minder gelukkig zijn onze pogingen geweest omtrent het door de Engelschen op Java aan ons overgelaten geschut en ammunitie. Uit onze depêche n° 4 zal reeds gebleken zijn, welke zwarigheden wij vooruit zagen van het aanmerkelijk verschil tusschen de wederzijdsche waardeeringen.

Die der Engelschen beloopt	£ 234.000	Rop.	2.059.200
Die der Nederlanders.	f 1.063.000	„	885.837
Verschil. . .		Rop.	1.173.363

Wij hebben beweerd, dat een gedeelte dier artillerie-behoeften en geschut (bij raming $\frac{2}{5}$) gerekend worden moest tot het primitief armement of de dotatie der vestingen en forten te behooren, zoodat het tegelijk met de plaatsen zelve aan ons had behooren te worden overgegeven. Maar volgens een advies van de *Board of Ordnance* brengt het regt zoo wel als de practijk mede, dat die eene vesting teruggeeft of ontruimt, met *all the moveables* handelen mag naar welgevallen, en als met zijn eigendom, en alleenlijk gehouden is tot het eerbiedigen der fortificatiën, batterijen, enz. Op dit beginsel was er dus niet te denken aan het bekomen van eenige vergoeding voor hetgene, vóór onze terugkomst op Java, naar Bengalen vervoerd geworden was. Zij hebben vervolgens getracht de zaak, als nog niet genoegzaam duidelijk, van de tegenwoordige onderhandeling te doen uitsluiten en voor eene afzonderlijke te bewaren; doch dit is door de Plenipotentiarissen der andere zijde stellig verworpen. Zij hebben, wel is waar, in een aanzienlijken afslag op hunnen eisch toegestemd, zoodat deze van £ 234.000 op 166.000 zoude komen; maar ook zoodoende zouden wij nog in de verpligting komen, om onze evaluatie even aanmerkelijk te verhoogen.

Ondertusschen daar er geen middenweg was en daar zich inmiddels eenige hoop opdeed om de bezittingen op de Vaste kust tegen eene ruimere som te doen berekenen dan wij in den beginne voor mogelijk hadden gehouden, hebben wij *onvervankelijk en mits de gezamenlijke schikkingen overigens haar beslag kregen*, in het voorstel berust om het verschil nagenoeg te deelen, zoodat de Nederlandsche rekening deswege zoude worden gedebiteerd met . . . . Rop. 1.419.718-$\frac{1}{15}$

8. Subordinate pretensiën der Engelschen wegens onderhoud van krijgsgevangenen, gebouwen, enz. in de Bataviasche conventie van 24 Juni 1817 per memorie en als het ware ten overvloede opgegeven, hebben wij niet toegelaten, dat tot een voorwerp van ernstige discussie gemaakt werden.

9. Daarentegen heeft men van de Engelsche zijde geen gehoor willen geven aan onze voorspraak van ettelijke particulieren, zoo als *Wed. Palm*, *Veeckens*, *Van Braam* enz., welke fondsen reclameeren ten tijde der verovering in de koloniale kassen gedeponeerd; doch, ongeacht deze omstandigheid, die, wij erkennen het, moeijelijk tot

volkomen klaarheid te brengen is, buit gemaakt en aan de veroveraars uitgedeeld. Een Britsch onderdaan zelve, zoude, in zulk een geval, geen ander middel hebben dan de prijsagenten in regten aan te spreken. Slechts ter contemplatie van het liefdadig oogmerk hebben wij op dezen strengen regel eene uitzondering verworven voor zooveel aangaat de gelden in de Bataviasche kassen gedeponeerd geweest ten gevolge eener collecte voor de ramp van *Leiden* en ten behoeve van het Instituut voor *Dooven en Stommen* (beide reeds in de liquidatie van den Indischen achterstand begrepen) en is onze rekening uit dezen hoofde gecrediteerd met eene ronde som van Rop. 50.000.

RECAPITULATIE.

Engeland.

Credit.						*Debet.*
Wegens	N° 1	Rop.	1.871.183—10⅓		Rop.	156.451— 9
„	„ 2	„			„	146.940—29
„	„ 3	„			„	96.527—25
„	„ 6	„	440.000 - 00		„	
„	„ 7	„	1.419.718—15		„	
„	„ 9	„			„	50.000—00
				Saldo ten bate	„	3.280.981—00
		Rop.	3.730.901—00		Rop.	3.730.901—00

Bijl. 10 bl. 473 noot c. In het schrijven van den president van den *Board of Conntrol* dd. 6 Maart 1823 aan het *Geheim Comité* te Londen komt het volgende voor (*uit de Bisschop-verz.*):

Upon a full consideration of the state of possession in which the English and Dutch nations are now placed in the East Indies and Indian Seas, it has been determined by the two Governments that the Dutch shall withdraw from the Continent of India, ceding to England all their possessions there; and that they shall moreover transfer to England their settlement of Malacca, and cease to have any connection with that peninsula.

England is in like manner to withdraw from Sumatra, where her possessions are to be ceded to the Dutch; she will permit the Dutch to retain Billiton; but she will remain in unquestioned possession of Singapore.

His Majesty's Government will have no difficulty in proposing to Parliament that all the acquisitions mentioned in the treaty should be held by the East India Company upon the same tenure as that upon which the Company now holds Bencoolen.

The representations which you have thought it your duty to make, in behalf of the inhabitants of the settlement of Bencoolen, and the native chiefs, with wich it is connected, have induced me to com-

municate to the Netherlands plenipotentiaries the conventions made on the 23rd May and 4th July, 1818, with the native chiefs; and an extract of the despatch from the Governor-General in Council in the Political Department of the 9th May, 1823.

Their Excellencies have in consequence assured us, by an official note, that the individuals interested in the preservation of the present order of affairs in Sumatra, have no reasons to dread a departure from the system of liberal policy which has been adopted, but may on the contrary confidently expect that the new Government will pay due regard to their rights and welfare.

Their Excellencies have moreover given positive assurances that the articles of the above-mentioned conventions, on the faith of which the natives of Pasummah Ulla Manna, and other tribes have recognized the authority or accepted the protection of the English East India Company will be observed; reserving however to the new Government the power of substituting, with the consent of the parties interested, other conditions to the same purport if circumstances should render a change necessary.

I have to request that in communicating to the Court these territorial arrangements you will state generally, for their information, the provision which has been made for the freedom of commerce and navigation.

You will inform the Court that the two Governments have engaged to admit the subjects of each other freely to trade with their respective possessions in the Eastern seas, except the Spice islands and on the continent of India; charging to the foreigner not more than the double of the duty paid on importation or exportation by their own subjects, or on articles not liable to duty when imported or exported by their own subjects a duty not exceeding 6 per cent.

You will apprise them that no treaties hereafter made by either Government with Native powers are to contain any articles tending directly or indirectly to impede the trade of the other party with such Native powers; and that any articles to that effect contained in treaties now existing shall be forthwith abrogated.

Bijl. 11 bl. 473 noot c. Brief dd. 20 Maart 1824 van het bestuur der O. I. C. te Londen aan de Indische regeering te Calcutta (B):

We have the satisfaction of transmitting to you a copy of a Treaty for adjusting the relations of the British and Dutch nations in the East, which was signed on the 17th ins. between His Majesty's plenipotentiaries and those of the King of the Netherlands.

We also forward copies of two notes delivered on the same date by the respective plenipotentiaries.

As the Treaty cannot be laid before Parliament, or made public

in England before the ratifications have been exchanged, you will retain these documents in your Secret Department until you shall have been officially advised of the ratification.

We communicate the Treaty to you in its present state in order that you may have full time for considering and preparing the measures which will be necessary for carrying into effect some of its provisions.

It is intended to propose to Parliament, that all the Dutch settlements on the continent of India, and on the peninsula of Malacca, which, by the 8th and 10th articles of the Treaty are to be ceded to Great Britain should be transferred to the East India Company; you will therefore consider what arrangements will be necessary with the Dutch authorities for receiving possession of those settlements on the day fixed, and you will determine upon the most expedient and economical mode of administering the affairs of the separate acquisitions. In reference to the first point, we refer you to the 13th article (a), which was framed with the particular view of avoiding the occurrence of differences such as those which occurred on the restitution of Java to the Dutch.

As to the second, we trust that you will find it possible to effect this at a much less charge than that which attended the temporary occupation during the war.

We are not aware that any new arrangement will be necessary as to Singapore, which is also to be transferred to the Company.

But the most important matter arising out of the Treaty, so far as your proceedings are concerned, is the cession of Bencoolen and the Company's possessions on Sumatra to the king of the Netherlands. We request your particular attention to those passages of the notes exchanged by the plenipotentiaries, which relate to the inhabitants of Bencoolen, and to the relations of England with the king of Acheen. You will take care that the intelligence of the intended transfer of authority shall be accompanied by a knowledge of the assurances which His Majesty's Government have obtained from the Dutch in regard to the interests of the nations, and without which the Court of Directors would not have thought themselves authorized to concur in the cession.

These interests, therefore, we recommend to your special care.

Towards the execution of the 9th article (b), so far as it regards Bencoolen, you will receive with the ratified treaty more particular instructions from the Court of Directors. It is intended that the local debt on that factory should be paid off previous to the transfer.

(a) Overgave op 1 Maart 1825; met het bekend worden van het tractaat, moet alles blijven, zooals de te ruilen bezittingen zich dan bevinden; geenerlei vorderingen wegens achter te laten zaken, achterstallige inkomsten enz.

(b) Houdende o. a. afstand van Benkoelen.

With respect to Acheen it will not be necessary for you to take any step until you shall have received the ratified Treaty.

Although the Treaty and notes, which we now communicate to you are to remain secret, yet it may be necessary that the general nature of the arrangement should be known to those whose duty it will be to carry it into execution.

For your guidance in this respect we forward an extract from a communication made by the President of the Board of Commissioners for the Affairs of India to the Special Secret Committee, and by them laid before the Court of Directors (*a*). The information contained in this document may be given to any persons with whom you may find it necessary to communicate upon the subject of the present despatch: it may also serve for your guidance in the event of imperfect information upon the subject of the Treaty obtaining publicity in India.

Bijl 12 bl. 475 noot a. Het besluit dd. 6 Februari 1825 N° 3 luidt als volgt:

Gelezen de missive van den Minister voor de Nationale Nijverheid en de Koloniën, in dato 31 Augustus 1824 $\frac{18}{182}$, geleidende een authentiek afschrift van het tractaat op den 17n Maart 1824 tusschen de gevolmagtigden van H. H. M M. den Koning der Nederlanden en den Koning van Groot-Britannië te Londen gesloten over de regeling van den handel en het verkeer op de bezittingen der wederzijdsche mogendheden in Indië, en over den afstand van Malakka c. a. en de Nederlandsche bezittingen op het vaste land van Indie tegen de Britsche bezittingen op Sumatra.

Wordende tevens door den Minister mededeeling gedaan van speciale instructiën, volgens welke het Zijner Majesteits begeerte is, dat in de uitvoering van dit tractaat worde te werk gegaan.

Voorts gelezen:

a. eene missive van het Militair departement, in dato 5 Februari n° $\frac{6}{2}$ en van de Hoofddirectie van Financiën in dato 26 Januari n° 4 waarbij deze departementen, ter voldoening aan het besluit van 30 November ll. n° 1, in welk hun mededeeling is gedaan van de voorloopige kennisgave van dit tractaat door den Minister voor de Koloniën bij depêche van 21 Junij 1824 n° $\frac{66}{109}$, voorstellen aanbieden ten aanzien der maatregelen dezerzijds te nemen, en der bevelen te geven voor de eventueele overgave der Nederlandsche bezittingen aan de Britsche autoriteiten (*b*);

b. eene missive van den Resident van Chinsurah in dato 22 September ll. daarbij, naar aanleiding van den inhoud van het voorschreven tractaat, hetwelk in de Calcutta-couranten werd opgenomen, verzoekende

(*a*) Dit stuk werd door mij in bijl. 10 opgenomen.

(*b*) De stukken kwamen mij voor overneming niet belangrijk genoeg voor.

dat hem in tijds de nadere instructiën mogen worden gezonden, en speciaal ten aanzien van het op Chinsurah bestaande armenfonds en van het fonds der Weeskamer, ... wordende tevens door den Resident melding gemaakt van de vordering, welke nog van de zijde van het Nederlandsch gouvernement op het Britsche zoude te maken zijn, wegens de revenuën van Bernagoor, welke bepaald op 6500 sicca-ropijen 's jaars, sedert 7 jaren nog niet zijn voldaan (*a*).

Gehoord de consideratiën van den Raad van Indië D'Ozy.

En in aanmerking genomen, dat op dit oogenblik voor het eerst sedert de ontvangst der officieele mededeeling van het voormelde tractaat, eene scheepsgelegenheid zich aanbiedt tot vervordering der nadere bevelen om de West van Indië langs den weg van Singapoor;

dat het niet te voorzien is, wanner zich eene nadere regtstreeksche gelegenheid zal aanbieden, en dat het tegenwoordige niet voorbij te laten gaan, zonder voor zoo veel mogelijk aan Zijner Majesteits bevelen te voldoen;

dat intusschen uit gebrek aan de vereischte manschappen tot bezetting der bezittingen van Benkoolen en uit de aan onmogelijkheid grenzende moeijelijkheid om in het tegenwoordig saizoen manschappen van Java derwaarts over te voeren, in dit oogenblik nog geene directe bevelen kunnen worden uitgevaardigd, om binnen den bepaalden termijn (*b*) executie te geven.

Is goedgevonden en verstaan:

Eerstelijk: de residenten van *Malakka* en *Chinsurah*, het opperhoofd ter kust *Coromandel* en den resident te *Suratte* respectivelijk bij dezen te benoemen tot kommissarissen voor de overgave der onder hun gebied staande territoriën aan het Britsch bestuur, overeenkomstig het tractaat wegens dien afstand te Londen gesloten op den 17[n] Maart 1824 bij dezen copiëlijk overgelegd;

Ten tweede: voor de alzoo benoemde kommissarissen respectivelijk te arresteeren de volgende instructiën, naar welke zij zich in deze hunne commissie zullen hebben te gedragen. (*c*)

Ten derde: met referte aan de voorschr. instructie van den resident van Chinsurah dezen ambtenaar voor zoo veel noodig bij dispositie op zijne missive van 22 September 1824 te kennen te geven:

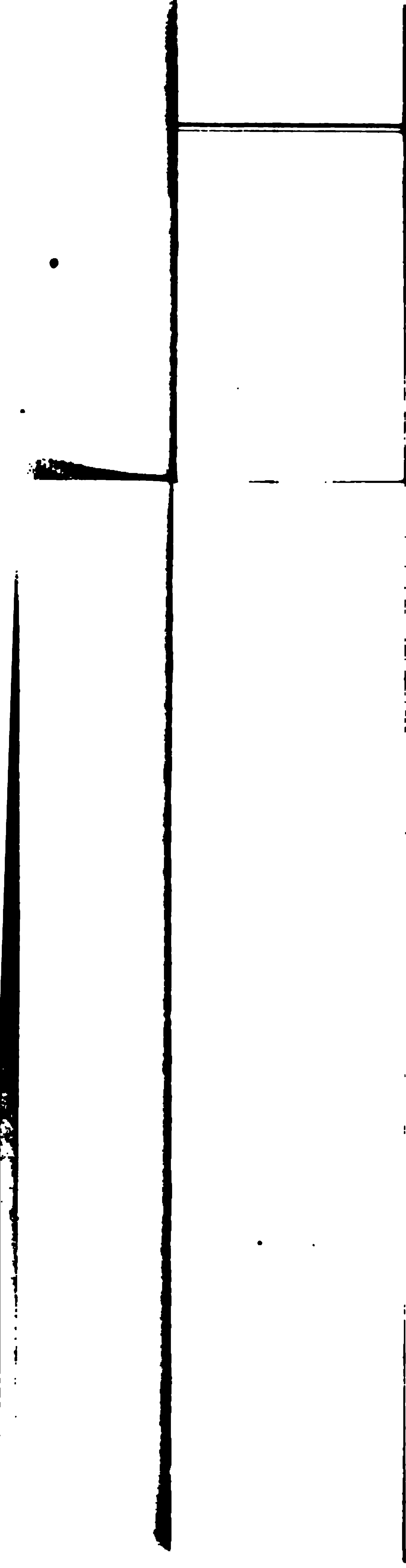
a. dat bij de overgave dier bezitting natuurlijk ook de Weeskamer- en Armenfondsen, als particuliere eigendommen zijnde, aan de Britsche autoriteiten zullen moeten worden overgegeven, zullende niettemin de volgens besluit van 31 Maart 1824 n° 12 bij 's Lands kas à deposito gehouden som van S[a] Ropij 10904.3.11 wegens de nalatenschappen

---

(*a*) Zie bl. 304 en bl. 474—475.

(*b*) 1 Maart 1825 art. 13.

(*c*) De bij het archiefstuk zich bevindende instructiën A, B, C en D meende ik niet van belang genoeg om over te nemen.

van de ervelooze personen *Rosa de Rosario* en *Domingo Behagel* als aan den Lande vervallen worden beschouwd, en niet met het Weeskamerfonds worden overgegeven, maar bij de boeken worden afgeschreven; en

b. dat de vordering, welke het Nederlandsche Gouvernement mogt gehad hebben wegens de revenuën van *Bernagore* beschouwd moet worden door art. 16 van het tractaat te zijn vervallen.

Ten vierde: te bepalen, dat de luitenant Prudence Michel, commandant van het garnizoen te Chinsurah, (waarvan de ontbinding bevolen is bij art. 14 der instructie B) uit aanmerking zijner hooge jaren het genot zal hebben van het pensioen voor een kapitein bepaald bij besluit van 19 November 1816 n° 30, hetwelk hem echter onder korting van ¼ of met f 800 's jaars zal worden uitbetaald, indien hij hetzelve op Chinsurah verlangt te verteren (*a*).

Ten vijfde: het Militair departement aan te schrijven, om onverwijld de noodige bevelen te zenden aan den Militairen commandant te Malakka, te dien effecte, dat hij zich met den resident aldaar versta, om na de overgave van dat etablissement aan de Britsche autoriteiten met zijn detachement zoo veel mogelijk het garnizoen van Riouw te completeren . . . .

Ten zesde: het uitvaardigen van instructiën voor de overneming der Britsche bezittingen op Sumatra voor alsnog te houden in advies, totdat van het Militair departement zal zijn ontvangen een voorstel omtrent de militaire magt, tot dit einde te verzamelen en de middelen om die op Benkoelen bijeen te brengen.

Ten zevende: Kennis te geven van de uitvaardiging der bevelen tot overgaaf dezer bezittingen, aan den Gouverneur-Generaal van Britsch-Indië bij de volgende missive (*b*).

EXTRACT ENZ.

(*a*) Wanneer men zijn pensioen niet in het vaderland of in de koloniën verteerde, onderging het pensioen ¼ korting volgens eene sinds vervallen bepaling. — Het ontbonden detachement bestond uit 32 Bengaalsche manschappen.

(*b*) Eerst bij missive dd. 28 Februari 1825 N° 65*a* (aangehaald op bl. 475 hiervoren) werd kennis gegeven zoowel van dit besluit, als van dat dd. 17 Februari d. a. v., waarbij de overneming van Benkoelen werd geregeld. De Gouv.-Gen. berichtte met de mededeeling gewacht te hebben: „tot op het oogenblik, dat al de van deze zijde te nemen maatregelen, voor de dadelijke executie van dit tractaat zouden zijn bevolen, zoo als thans is geschied."

INHOUDSOPGAVE.

Bl.

INLEIDING 285

I. Van Braam's reis via Benkoelen naar Calcutta voor de terugneming der factorijen, ingevolge het Londensch tractaat van 1814: 9 Juli 1817 tot 20 Augustus d. a. v. 290

II. Van Braam's verblijf te Calcutta: 20—28 Augustus 1817. 292

III. Overneming door Van Braam van Chinsurah dd. 15 September 1817 293

IV. Eerlijkheid van oude Compagnie's dienaren: 18 Sept. 1817 298

V. De Bernagore-overeenkomst van 20 September 1817. . . 300

VI. Het verleden onzer factorij te Chinsurah tot 1756 . . . 304

VII. De conventie van 23 Augustus—22 September 1760 met nawab Jaffir Ali Khan, onder waarborg der Engelschen . 311

VIII. De commissie Van Danckelman-Eilbracht met eene memorie van grieven bij Warren Hastings: 10—29 April 1775 . . 319

IX. De staat onzer voorrechten gedurende het uitbreken van den oorlog met Engeland in 1780 tot de factorijen in 1795 geheel in Engelsche handen kwamen: 330

a. Muntrecht 331

b. Jurisdictie 333

c. Tollen 334

d. Salpeter-opkoop 335

e. Opium-opkoop. 337

f. De mislukking van het Commercie-tractaat. 341

X. Vergeefsche strijd van commissaris Van Braam te Chinsurah voor de terugerlanging der voorrechten, voorheen behoorend aan die factorij: 25 Augustus—2 November 1817 . . . 343

XI. Staat der Bengaalsche factorijen onder het Nederlandsch bestuur: 1817—1825: 350

a. Chinsurah 350

b. Calcapore 353

c. Patna en Dacca 355

d. Fultha 355

e. De loodsdienst op den Ganges 357

f. Bellasore. 357

Bl.

XII. Reis van Van Braam langs de kust van Koromandel naar Madras en zijne bevindingen over onze voormalige factorijen Bimlipatnan, Vizajapatnan, Jaggernaitpoeran, Palikal, Paliakatte, tot het openen der onderhandelingen over de teruggave: 26 December 1817—2 Februari 1818. . . . 358

XIII. Van Braam's vordering tot overgave van Bimlipatnam, Jaggernaitpoeran, Palikal, Paliakatta, Sadras en Porto-Novo met de daaraan vroeger verbonden voorrechten tot aan het hijschen der Nederlandsche vlag te Sadras: 2 Februari—31 Maart 1818 366

XIV. De Koromandelsche factorijen bij de overneming. Aanstelling van F. C. Regel tot Opperhoofd. Benoeming van het overig personeel. Pensioenen der oude Compagnie's dienaren en hunne betrekkingen. Ontrouw dier dienaren. Klachten der ingezetenen over de tolheffing der Engelschen. Zoutcontract dd. 23 Mei 1818 376

XV. Staat der Koromandelsche factorijen onder het Nederlandsch bestuur: 1818—1825 384

XVI. De onderhandelingen van Van Braam over de teruggave van Tuttocorijn en onderhoorigheden met de daaraan verbonden visscherijrechten: Januari—Mei 1818 387

XVII. De overgave van Tuttocorijn en onderhoorigheden dd. 13 Mei 1818. Aanstelling van P. van Spall tot resident en van het overige personeel. Quaestiën over de grenzen van ons gebied en de overige onbesliste punten. Van Braam's vertrek naar Batavia op 31 Mei 1818 400

XVIII. De residentie Tuttocorijn onder het Nederlandsch bestuur: 1818—1825 403

XIX. De factorij te Suratte op de kust van Malabar onder de Nederlandsche O. I. Compagnie tot haar overgang in Engelsche handen tegen het einde der 18e eeuw . . . 407

XX. De overneming door B. C. Verploegh dd. 8 April 1818 van Suratte en onderhoorigheden en aanstelling tot resident van C. J. baron van Albedyll 411

XXI. Het oordeel der Nederlandsche staatslieden van 1814 over de geringe waarde der Hindostansche factorijen en van de in 1816 opgetreden Nederlandsch-Indische regeering over hare ruiling tegen Benkoelen 418

XXII. De opvattingen van Mr. C. T. Elout in Indië en in Nederland over het ruilen der Hindostansche factorijen tegen de Britsche bezittingen op Sumatra 421

XXIII. Van Braam's, Verploegh's en Albedyll's oordeel over de weinige waarde der Hindostansche factorijen 425

Bl.

XXIV. Opdracht der Nederlandsche regeering in 1818 aan haar Londenschen gezant H. Fagel om het Engelsche ministerie te polsen over den afstand der Hindostansche factorijen tegen verkrijging van de Britsche bezittingen op Sumatra, zoo mogelijk met Pulo Pinang 433

XXV. Fagel's ontmoetingen met lord Castlereagh en Raffles' protesten tegen ons optreden in Palembang: Januari—Maart 1819 438

XXVI. Voorstel in Augustus 1819 van Engelsche zijde tot het openen der onderhandelingen en Elout's „Consideratiën" tot ruiling der Hindostansche factorijen tegen Benkoelen, met schadeloosstelling aan ons voor het verlies der aan de factorijen verbonden voorrechten 444

XXVII. De mislukking der onderhandelingen van Juli—Augustus 1820 451

XXVIII. Britsche brieven over het belang van het status quo: 1820—1823. 458

XXIX. Geldelijke eischen van Britsche zijde bij de hervatting der onderhandelingen, met voorstel daarvoor van Nederlandsche zijde af te staan de factorijen in Hindostan en bovendien te betalen £ 100.000: December 1823—Januari 1824 462

XXX. Elout's adviezen op de Londensche voorstellen: Januari—Februari 1824. 468

XXXI. De afstand der factorijen in Hindostan bij art. 8 van het Londensch tractaat van 17 Maart 1824, de discussiën er over in de volksvertegenwoordiging en de instructiën tot overgave 471

XXXII. Het Indisch besluit van 6 Februari 1825 tot overgave en de plechtigheden te dien aanzien op de kusten van Koromandel en Madura 475

BIJLAGEN.

1. Translaat van eene Perziaansche perwana. 480

2. C. Lustington's antwoord dd. 5 September 1817 over de aan de factorijen vroeger verbonden voorrechten 482

3. Van Braam's brief dd. 11 September 1817 over ons recht op de herkrijging dier voorrechten 483

Bl.

4. Van Braam's brief dd. 27 Maart 1818 over de opheffing der jaarlijksche schattingen 485
5. Tractaat dd. 25 Februari 1786 over onze rechten op de paarl- en schelpvisscherij in het Tuttocorijnsche 486
6, Van Braams's staat der inkomsten en uitgaven van de Nederlandsche factorijen op de kust van Koromandel en Tuttocorijn dd. 29 Mei 1818 489
7. Het advies dd. 2 October 1818 van den Raad van Koophandel en Koloniën over de verruiling der Hindostansche factorijen 490
8. Canning's nota dd. 19 December 1822 aan den Deenschen gezant Clauswitz over de aan de Deensche factorijen verbonden voorrechten 494
9. De belangrijke depêche dd. 27 Januari 1824 van onze Londensche gemachtigden over de geldelijke questiën . . . 496
10. De *Board of Control* dd. 6 Maart 1824 aan de Bengaalsche regeering over het weldra te sluiten Londensch tractaat . . 502
11. Brief dd. 20 Maart 1824 van het bestuur der Oost-Indische Compagnie te Londen aan de Bengaalsche regeering over het dd. 17 Maart t. v. gesloten tractaat 503
12. Het Indisch besluit dd. 6 Februari 1825 betrekkelijk de overgave 505

BIJDRAGEN TOT DE SPRAAKKUNST VAN HET OUDJAVAANSCH.

DOOR

Prof. Dr. H KERN.

Werkwoordelijke vorm met voorvoegsel **ka**.

Door dezen vorm wordt te kennen gegeven dat iemand of iets in zekeren toestand gekomen is, het resultaat eener werking ondervindt, bijv. katon, in 't gezicht gekomen, zichtbaar geworden, blijkbaar, van den st. ton, waarvan tumon, ziet, zag; (m)anon, ziende, ziet (imperfectief); kåndĕg, tot stilstand gekomen, doch umaṇḍĕg, stond stil; kångĕn, in gedachte verdiept, van angĕn, gedachte; kånggĕk, gestuit; kåṇḍĕk, verzakt; kalah (eig. kålah), bezweken, zwichtte; kepwan, in benarden toestand geraakt of gebracht, Skr. wyåkulita, maar mepu of epu, verlegen, radeloos, Skr. wyåkula; van kepwan is verder afgeleid (m)angepwan, zich in benarden toestand, in verlegenheid gevoelen, Âdip. 70; Sutas. 9, b; kelik, verafschuwd, gehaat; maar melik of elik, afschuw, tegenzin hebbende; kombak, in golving geraakt, in beroering gebracht, van umbak, golf; katuluy, voortgezet, van tuluy, voort, voorts, aanstonds, waarvan ook tumuluy, ging voort; kåjar, geleerd, Lat. doctus, en ook vermeld; kadyus, gebaad, gewasschen, passief perfectief van (m)andyus, iemand baden of wasschen; kålap, genomen, geroofd, Âdip. 84, maar (u)malap, nam, roofde; kålapan, beroofd, wien iets ontroofd of ontvoerd is; kånginan, door den wind getroffen of bewogen; kagĕntĕran, door den donder getroffen of bereikt; kahilangan, door verlies getroffen, verlies geleden hebbende, bijv. kahilangan lĕmbu, zijn koe verloren hebbende, Âdip. 151, van hilang, verdwenen, te loor gegaan, Skr. naṣṭa; kedĕkan, met den voet getrapt, vertrapt geworden; kåsih, bemind, geliefde; kåhasan, doorzworven; kåmpiran, aangedaan

(op reis), even bezocht, B. K. 33; kâweṣa (voor kâweça), bezeten, Skr. âwiṣṭa; kaharĕp en kahyun, gewenscht, begeerd, gewild; subst. wensch, begeerte, wil; kǎri, kǎntun, achtergebleven, van ari, waarvan (u)mari, hield op; kacuṇḍuk, bereikt; kajuruhan, (met iets als siroop) bedropen; kaḍawuh, neêrgekomen, neêrgevallen, maar ḍawuh, viel of kwam neêr; katakis, afgeweerd; katatakut, zeer geducht; katibâ, ten val gebracht of geraakt, BY. 172; 251; 597, doch tibâ, valt, viel, en tumibâ, kwam bij 't vallen, bijv. pĕjah tumibâ ring kuṇḍa, kwam dood neer in de vuurgroeve, terwijl (m)anibâ is „neerzijgen" (imperfectief); mâr mûrcchânibâ ring lĕmah, zeeg amechtig op den grond, BY. 138; katrasan, katrĕsan, door schrik bevangen, van Skr. trâsa; katwang, geëerbiedigd, vereerd; vorst; katĕmu, zoowel „samengekomen met" als „aangetroffen, gevonden, ontmoet", in welke laatste beteekenis het als p. p. p. van (m)anĕmu te beschouwen is; kagyat, verrast, onthutst, verschrokken, van gyat, plots; kacakra, door den discus geraakt; katama, z. v. a. doorgrond, volledig geleerd, bijv. i tĕlas ning aji katama de sang Kaca, nadat de leer door K doorgrond was, Âdip. 66; katama de nira tang dhanurweda, 91; letterlijk vertaald zou dit katama in 't Skr. weêrgegeven kunnen worden met prawiṣṭa, dat evenals ons „binnengetreden" zoowel passief als intransitief kan wezen, bijv. „het huis werd binnengetreden" en „ik ben 't huis binnengetreden"; reeds het grondwoord tama is nu eens „door en door ervaren" (in een wetenschap of kunst), bijv. Râm. 11, 28; Âdip. 105, dan weêr „door en door gekend": (dhanurweda) huwus tama de nira, Âdip. 157; het hoofdbegrip dat in tama ligt is dat van „ingaan"; vgl. Mak. antama, Bug. utama, binnengaan; van tama komt o. a. ook tumama: tumameng kaḍatwan mahârâja, hij ging 't paleis des konings binnen, Âdip. 14, a; bepaald en uitsluitend passief is kataman, doordrongen, bezield, bijv. kataman hirang, z. v. a. van schaamte vervuld; katunwan, in brand gestoken, verbrand, als passief van tumunwani, stak in brand; kadadak, plotseling, onverhoeds in zekeren toestand geraakt: kadadak çîrṇṇa, onverhoeds gedood; kapalayu, kapalajĕng, op den loop gegaan, op de vlucht geslagen (intransitief); kapalu, gebeukt geworden; karĕngö, in 't gehoor gevallen, ter ooren gekomen, hoorbaar, doch ook „door 't hooren te weten gekomen"; kapupuh, te

pletter geslagen, raakte verpletterd; kamânuṣan, door menschelijk gevoel aangedaan; kalĕngĕr, in zwijm gevallen, Skr. mûrchita; kalukaran, ontkleed; kalulun, meêgesleept (als door golven); kaluputan, zich vergrepen hebbende, Skr. aparâddha; kalalu, uitermate (groot, enz.), voorbij, verder, Skr. atîta, feitelijk niet in beteekenis verschillende van ati, Ojav. lalu; kasah, gescheiden, tan-kasah, onafscheidelijk; kahala, gehavend; kasilĕm, ondergezonken, verdronken; kahawan, begaan, betreden; kahĕnti, tot den laatste toe, van hĕnti, ten einde, uit, (het is) op; kapanasan, door de hitte overmand, van de hitte lijdende; door drift overmeesterd, verbitterd; karuhun, voorafgegaan, verzeld; kahabalang, weggeslingerd: gupuranya rubuh, cawiri kahabalang, Hariw. 42, a; kabwang dhwasta kahabalang musuh nira A. W. 87, waar het figuurlijk z. v. a. „weggevaagd" = Skr. dhwasta is; karĕs, geducht, gevreesd, doch (m)a-rĕs, beducht, bevreesd, vervaard; kahîsan, besproeid, bevochtigd, van hîs, 't vloeien, gudsen.

De hier gegeven voorbeelden zullen voldoende wezen om duidelijk te maken dat de vorm met ka overeenkomt met ons zgn. part. perf. pass., hetwelk geenszins altoos passief (in grammatischen zin) is, maar evenzeer mediaal kan zijn, en daarenboven bij den Skr. aorist behoort, niet bij 't perfectum. Dit komt helder uit in 't Skr. in voorbeelden als patita, gevallen; upawiṣṭa en niṣaṇṇa, gezeten; gata, gegaan, zich bevindende; sthita, Duitsch „gestanden", bij ons „staande"; dhâwita, aan 't loopen gegaan; palâyita, gevlucht; prarudita, in schreien uitgebarsten; supta, in slaap gevallen, in slapenden toestand; mṛta, gestorven; pîta, gedronken en gedronken hebbende; dṛpta, trotsch, dartel, geil; matta, in een roes, dol, uitgelaten. Evenzoo in 't Latijn profectus, reversus, situs, potus, pransus, locutus, enz., en in onze taal gevallen, gezeten, gelegen, weggeloopen, gevlucht, gestorven, binnengegaan, enz. Sommige woorden kunnen beide opvattingen in zich vereenigen, zooals Ojav. katĕmu, en in 't Skr. prawiṣṭa, en ook in onze taal kan van een menigte woorden als slaan, varen, loopen e. dgl. het zgn. part. perf. pass. in tweederlei functie voorkomen. Dus heeft in „hij is op de vlucht geslagen" het Verl. Deelwoord intransitieve beteekenis, wanneer de vorm (met het koppelwoord) de Volm. Verl. T. is van „hij slaat op de vlucht", maar is het passief als Volm. Verl. T. van „de vijand wordt op de vlucht

geslagen". In 't algemeen kan men als regel stellen dat de vorm met ka, evenals 't zgn. p. p. p. in onze taal en 't Skr. intransitieve beteekenis heeft bij uitsluitend intransitieve werkwoorden, passieve bij uitsluitend transitieve, en zoowel intransitieve als passieve beteekenis bij werkwoorden die een transitief en een intransitief begrip kunnen uitdrukken.

Het is nauwelijks noodig op te merken dat het een geheel verkeerde voorstelling is, wanneer men zegt dat de vorm met ka afgeleid is van een actief werkwoord. Katon is niet afgeleid van (m)anon, en ook niet van tumon, maar onmiddellijk van den stam ton; kapanasan niet van een mogelijk werkwoord mamanasi, noch kånginan van een d° mangangini, maar rechtstreeks van panas, hitte, en angin, wind. Wel is waar staan naast dergelijke vormen werkwoorden met transitieve beteekenis, bijv. bij katunwan een manunwani, maar hier blijkt reeds uit den vorm dat katunwan tot den actieven vorm in de verhouding staat van coordinatie, niet van subordinatie, in zeker opzicht zelfs als de oudere vorm van de twee moet gelden. In menig geval bestaat er zelfs geen actief werkwoord naast den vorm met ka, bijv. in gevallen als kahilangan.

Wanneer de vorm met ka bepaald passief is, onderscheidt hij zich van 't passief met in daardoor, dat het laatste een gewilde handeling aanduidt, maar 't eerste eenvoudig een gebeurtenis, een feit, of ook iets wat toevallig geschiedt. Dus zegt men cinakra van iemand op wien een ander den discus afzendt, die men met den discus wil treffen; kacakra daarentegen beteekent "door den discus geraakt".

De vorm met ka drukt meermalen ook een mogelijkheid uit; bijv. katon, blijkbaar; karĕngö, te hooren, hoorbaar. In 't Skr. heeft het zgn. p. p. p. ook wel eens deze beteekenis, vooral in samenstelling met a-, an-, ons "on"; wyakta, blijkbaar, duidelijk, klaar; amṛta, onsterfelijk; adṛṣṭa, ongezien, onzienlijk. Zoo ook in 't Latijn, bijv. in immensus, terwijl in 't Grieksch 't zgn. verbaaladjectief zelfs meestal deze beteekenis heeft.

Voorts kan dezelfde vorm, gelijk trouwens elk adjectivisch woord substantivisch gebruikt worden. Bijv. katon, 't blijkbare, blijk; katon ri tan wĕnanga, een bewijs dat hij niet zal kunnen, Sutas. 79; gati nikang katon z. v. a. gelijk evident is, BY. 118. Zoo ook kapupul, 't vergaderd zijn: karaṇa ni kapupul ning dewa, de reden dat de goden vergaderd waren, Smarad.

Natuurlijk kan een aan 't Skr. ontleend p. p. p. eveneens als substantief optreden, bijv. mohita, verbijsterd, en 't verbijsterd zijn, verbijstering, BY. 390. Vooral als de stam als naam- of bijwoord in gebruik is, heeft de afleiding met ka de beteekenis van een abstract substantief, bijv. kahalĕp, fraaiheid; kasor, inferioriteit, vernedering. Soms schijnt de voorvoeging van ka overtollig, bijv. in kawaça, macht, dat niets anders uitdrukt dan Skr. waça, doch in werkelijkheid is kawaça te beschouwen als eene afleiding met ka van 't als adjectief in den zin van „machtig" opgevatte waça [1].

Het onderscheid dat in 't Njav. tusschen ka en kĕ gemaakt wordt, geldt niet voor de oudere taal. Uit eene spelling als kari, kantun make men niet op dat deze woorden een kĕ bevatten, want alle overeenkomstige vormen, afgeleid van met i of u beginnende stammen, hebben onveranderlijk ke- of ko-; dus van ilu komt kelu, dat onveranderd in de jongere taal is overgegaan, niettegenstaande het „onwillekeurig meĕgevoerd" beteekent en dus volgens den thans heerschenden regel kilu zou moeten luiden; zoo ook het nog bestaande kocap en kocapa, te vermelden. Wel kent het Ojav. een prefix kĕ, dat dikwijls in ku overgaat, bijv. in kĕdut, getril, trilling; kĕdal, gespartel, gestuiptrek; kĕcap, gesmak; kĕḍap, geflikker; kubwan, Njav. kĕbon; kĕbak, overstelping; kĕbĕk, vloed [2]. Doch deze en alle soortgelijke woorden zijn secundaire stammen, die in de Woordvorming een onderwerp van behandeling moeten uitmaken. Hier zij alleen opgemerkt dat de functie van dit kĕ (waaruit zich ku ontwikkeld heeft) ontegenzeggelijk ten nauwste met die van ka verwant is. Dit blijkt o. a. ook uit de omstandigheid dat secundaire stammen van deze soort, in onze taal overgezet, beantwoorden aan onze met ge gevormde substantieven, welk ge ook bij ons Volm. Verl. Deelwoord gebruikelijk is; men vergelijke bijv. gelach met gelachen; gebrek met gebroken.

Treden de werkwoordelijke vormen met ka op als gezegde, dan worden ze met het onderwerp verbonden zonder behulp van een koppelwoord, aangezien dit ontbreekt. In 't Fransch dient als koppelwoord uitsluitend être, doch in onze taal, naar gelang van

[1] Ofschoon het hier niet de plaats is om de naamwoordelijke afleidsels met prefix ka te behandelen, maken we terloops van de abstracta gewag omdat deze zich uiterlijk niet van de werkwoordelijke onderscheiden.

[2] Verwant met kĕbak, vol; vgl. Skr. pûra, vloed, met pûrṇa, vol.

omstandigheden, zijn of worden. Is het begrip intransitief, bijv. in katibâ, e. dgl., dan eischt ons taaleigen dat wij ons soms van den Verl. Tijd (die nooit aan 't Fransch Imparfait, maar vormelijk en in waarde aan 't Skr. Perfectum beantwoordt) moeten bedienen.

Aanm. 1. Dat ka eensdeels 't geheel voltooid zijn van een handeling, een voldongen feit, een gebeurtenis, anderdeels een collectief-abstract begrip te kennen geeft, evenals on ge, komt ook helder uit o. a. in het Tagalog. Volgens Totanés Arte § 272 duidt ka aan, in de eerste plaats, dat "se acaba de hacer, ó suceder alguna cosa", in welk geval het stamwoord verdubbeld wordt, bijv. kaaalis din ngayon ni Pedro, van daag is Pieter weggegaan, eig. "is door P. weggegaan", want de constructie is passief, blijkens den genitief ni Pedro. Ook het onwillekeurige, toevallige, plotselinge ligt in ka opgesloten, bijv. kaginsaginsa, kaalamalam, die men in 't Ojav. met kagyat, kadadak kan vertalen. Ook vormt ka, wanneer 't woord tevens 't suffix an aanneemt, abstracte substantieven, als katakutan, 't bevreesd zijn, vreesachtigheid, kaopahan, belooning, loon: Vgl. voor meer bijzonderheden Totanés l c.

Aanm. 2. De functie van Ojav. ka wordt in het Bataksch vervuld door twee prefixen, die naar gelang van omstandigheden dienst doen: Tobasch ka (spr. ha) en tar, Dairisch tĕr en kĕ [1]. Het Maleisch heeft tĕr (en in naamwoordelijke afleidsels ka); Sund. ti = tĕr, in gebruik = Njav. kĕ; Mak. tà en ka; Bug. tà, (uit tar blijkens tar-akka), cà en ka [2]; Fi. ka en ta [3].

Gebruik van de voorvoegsels **maka** en **paka**.

Maka vereenigt in zich de begrippen van "zekere hoedanigheid aan iets geven, tot iets maken, als iets gebruiken, hebben of beschouwen, iets voorstellen, iets uitmaken of vormen (Fransch "constituer"), tot iets strekken". In den overeenkomstigen sterken vorm ligt het begrip van "in de hoedanigheid of op de wijze van, wat gemaakt of gebruikt wordt tot of voor iets, wat strekt tot,

---

[1] Zie v. d. Tuuk Tob. Spr. § 108—§ 112, en vgl. § 100 en § 147, voor meer bijzonderheden.

[2] Matthes Mak. Spr. blz. 92 en 102; Bug, blz. 102 en blz. 112.

[3] Vgl. De Fidjitaal blz. 40 vgg., waar ook voorbeelden uit de Polynesische talen te vinden zijn.

als"; het is in één woord de substantiefvorm en dus ook bijwoordelijke vorm van maka, voorts de imperatief hiervan. Van paka wordt met infix in 't passief pinaka gevormd, waarbij als conjunctief en futurum dienst doet een met paka verbonden part. fut. pass. of gerundief op ĕn, dus is pakâçrayan (d. i. paka + âçraya + ĕn), om te hulp geroepen te worden (afhangende van hiner, gewacht) AW. st. 140, de conjunctief van pinakâçraya, werd als steun beschouwd, werd te hulp geroepen.

Ter verduidelijking van 't bovengezegde mogen hier eenige voorbeelden volgen.

Makalaga, tot tegenstander hebbende, z. v. a. tegen: prang ira Pâṇḍawa makalaga Koraweçwara, BY. 7; mapranga makalaga, om te strijden tegen. Makapalana keça ning musuh, de haren zijner vijanden tot palana (zadel) gebruikende, BY. 6; Makâdi, tot eerste (voorganger) hebbende: parâryya makâdi Bhîma, de Edelenschare met Bhîma aan de spits, BY. 29; in 't passief pinakâdi: dwijawara pinakâdi ning laku, de voorname brahmaan (werd) als aanvoerder van den tocht aangesteld, BY. 173; Pratîpa pinankâdi nika, Pratîpa werd beschouwd als de eerste van hen, z. v. a. was hun stamvader, BY. 169. Makâwak, tot lichaam aannemende, z. v. a. zich belichamende in: Triwikrama makâwak ikang triloka, Triwikrama (de drie werelden doorschrijdende) zich belichamende in de drie werelden, BY. 75; passief: sakweh bhaṭâra pinakâwak nira, alle goden werden door Hem als lichaam aangenomen, werden in Hem belichaamd, strekten hem tot lichaam, BY. 76; mâs pinakâwaknya, z. v. a. zijn lichaam bestond uit goud; vgl. het gebruik van Jav. ... Makabhasma, een hoop asch vormende, als asch zijnde: dewi matakwan irikang makabhasma, de godin vroeg aan den als asch zijnde (den verbranden Kâma), Smarad. Makangaran, tot naam hebbende, den naam dragende; makangaran Sugandhikâ, wat feitelijk op hetzelfde neêrkomt als mangaran, genaamd. Makacihna, als teeken gebruikende, als teeken gevende, BY. 387. Makâtmarakṣa, tot eigen hoeder (lijfbeschermer) hebbende, BY. 232. Makebu, tot moeder hebbende. Makapakö, tot spil hebbende; in figuurlijken zin: enak tang bhuwanâpagĕh makapakö sang hyang Smara, Smarad. Makamuka, als voorganger, aanvoerder hebbende; makamuka sang Kṛṣṇa. Makahulu, als hoofd hebbende. Makawayang, tot Wayang dienende; wa-

lulang inukir makawayang nira, leer werd uitgesneden tot een Wayangfiguur van hem. Makacamana, als reinigingsbad gebruikende; makacâmane lĕmah i jöng yatiwara, de aarde aan de voeten van den voornamen ascect als reinigingsbad gebruikende, d. i. het stof zijner voeten kussende, BY. 393; passief als gezegde: pinakacâmana: (het bloed der gedoode Kṣatriya's) pinakacâmana sang mahârṣi, is dienstig als, strekt tot reinigingsbad van den grooten Ṛṣi; de stamvorm pakacâmana in verband met een passiéf imperatief (eig. conjunctief) beteekent „als reinigingsmiddel”; pâdukangku pakacâmana sĕmbahĕnmwa, mijne voeten moeten door u als reinigingsbad gebruikt worden; men zou in een zoodanig verband pakacâmana als passief imperatief kunnen beschouwen, doch op zich zelf staande is paka steeds een actief-imperatief; bijv. pakâdhipati, wees de opperheerscher! BY. 492. Makasumpanga, een conjunctief, is: om te strekken tot oorsieraad; makalatuha, als het ware (dit wordt hier door den conjunctief uitgedrukt) het wier uitmakende, voorstellende, is om zoo te zeggen het wier. Makaratu ning Asura, als koning der Asura's, koning zijnde der Asura's, Sutas. 20, a. Makastri, als vrouw strekkende, de vrouw zijnde; makastrî de sang pañca Pâṇḍawa, als vrouw, de vrouw zijnde van de vijf Pâṇḍawa's, Âdip. 144, b; het passief is pinakastrî; pinakastrî de sang Bhṛgu, werd tot vrouw door Bhṛgu genomen; pinakastriya ni nghulun, om door mij tot vrouw genomen te worden, z. v. a. om mijn vrouw te worden, Âdip. 19, b. Makaswâmihanta (hij) zal u tot gemaal strekken, uw gemaal wezen. Makahalĕp ing sabhâ, (geleerden) die het sieraad uitmaken van den hove, Sutas. 21, b. Makapangruhun, wedijver hebbende, z. v. a. de eerste pogende te wezen, BY. 323. Makabuddhi sâtwika, een goeden inborst hebbende, Sutas. 126, a. Pakabhûmi, die den grond bezit; sang prabhu sira pakabhûmi, hij is de vorst die den grond ten gebruike heeft, bezit, Âdip. 45, b; makabhûmi beteekent den grond bezittende, of als gezegde „bezit den grond”, doch kan niet als relatieve bijstelling gebezigd worden, want in zulk een geval mag alleen een substantief dienst doen. Pinakasenâpati, tot opperbevelhebber gemaakt, als opperbevelhebber. Pinakaratna ning Apsari, is letterlijk in 't Skr. vertaald: ratnabhûta, doch in onze taal zegt men „(zij was) het juweeltje van de Nimfen”, omdat hieruit voldoende blijkt dat men de Nimf kenschetsen wil als in 't bezit van eene

bepaalde hoedanigheid. In 't algemeen, wanneer men een persoon niet in zijn eigenlijk wezen wil beschrijven, maar voorstellen in een tijdelijken toestand of in zekere functie of als zekere rol spelende bezigt men paka en Skr. bhûta [1]; in onze taal zal men zich dan menigmaal van „als" bedienen. Bijv. pinakasârathi, in de functie van, als wagenmenner, BY. 19; pinakânak, als kind beschouwd, als kind, Skr. putrabhûta; pinakaphala, als vrucht, de vrucht zijnde, AW. 165; pinakasopâna, als ladder, Skr. sopânabhûta; pinakawwangsânak, in kwaliteit van zuster, als zuster, Âdip. 115, b; pinakoṣadha, als geneesmiddel, Skr. auṣadhabhûta; pakoṣadha, wat als geneesmiddel strekt; wij zouden zeggen „(wat) het geneesmiddel (is)"; pakajîwita, wie als 't leven voor iemand is, Sutas. 9, b; pakacaru, wat als offer dient; hiervan de conjunctief pakacarwa in yadi pakacarwa lâmpunĕn, indien door hem verkozen zou worden als offer te dienen, Sutas. 94, a.

Nog een paar voorbeelden van conjunctief en futurum zijn: pinakadharmmapatniya, zou tot wettige gemalin genomen worden, zou de wettige gemalin zijn, Âdip. 823; pakosirên ing açaraṇa, (hij) die door de hulpeloozen moet beschouwd worden als toevlucht, Sutas. 99, b.

In 't Njav. komt in geschriften nog een enkele maal [illegible] = maka voor, in den zin van „strekkende tot" en van „uitmakende, de functie hebbende van"; bijv. [illegible], Galagala. Ook [illegible], bijv. [illegible], die de aanleiding is, de veroorzaker, Kañcil. Pinaka is overgegaan in [illegible], dat passend met [illegible] omschreven wordt, maar toch niet meer, schijnt het, als passief gevoeld. Ook vat de hedendaagsche taal [illegible] op als een afzonderlijk woord, een secundaire stam, van waar afgeleid is [illegible], verstrekken aan, voldoen aan. Wel is waar bezit ook de oudere taal als afzonderlijk woord een minangka, doch dit beteekent „zóó behandeld, in zulk een toestand gebracht worden" en is het passief van mangkă, zóó; bijv. aparan kâri doṣa ning Smara i mahâpâṇḍya matanya yan minangka? wat toch heeft Smara jegens den grooten Wijze misdaan dat hij zóó behandeld werd? Smarad. [2]

[1] D. i. in al de gevallen waarin de Slawische talen in 't naamwoordelijk gezegde niet den nominatief, maar den instrumentaal vereischen.

[2] Evenzoo minangkana van mangkana; amangkana, lijkt zoo; agöng iwâmangkana de ni doh nikâ AW. st. 120.

't Sund. minangka, vermoedelijk van Javaanschen oorsprong, beteekent »tot iets dienen of strekken, maar het niet werkelijk zijn; dienen voor, zijn tot; zij; worde« (Coolsma), Mangka wordt in 't Sund. gebezigd om den adverbialen of modalen imperatief uit te drukken.

Het prefix paka moet als zoodanig reeds in de grondtaal bestaan hebben, want men ontmoet het over 't geheele Maleisch- Polynesische taalgebied, o. a. in de talen der eilanden van de Stille Zuidzee, der Filippijnen, der Minahasa, in 't Bugineesch, Makassaarsch, Malagasi, enz. In 't Fidji worden met behulp van vaka bijwoorden gevormd van adjectieven: vakalevu, grootelijks, van levu, groot; vakaca, kwalijk, van ca, kwaad. Nauw hiermeê verwant is de beteekenis die vaka vertoont in vakavuravura, op wereldsche wijze, wereldsch, wereldlijk. In overeenkomstige gevallen bedient zich onze taal meestal van »lijk«, welks zinverwantschap met »gelijk« en »als« niet behoeft aangetoond te worden. Ook 't Samoaansche fa'a duidt aan »op de wijze van, in den trant van«. Hiermede hangt samen 't begrip dat in onzen uitgang »achtig« ligt; dus Fi. vakarara, rijpachtig, om zoo te zeggen rijp, nagenoeg rijp; zoo ook Maori whakapareho, bijkans verteerd, van pareho, verteerd. Dikwijls geeft vaka een »lijken, gelijken« te kennnen: vakatotolo na wangka, de boot lijkt zeer (of: nog al) snel. Ook in 't Tagal. geeft maka een gelijkenis te kennen: makatagalog ang Pare nang pangungusap, de Pater lijkt in zijn spreken een Tagalog. Verder beteekent vaka »hebbende«; dus vakavale, een huis hebbende, bezitter van een huis; hiermede komt overeen Bulusch makawale, en Ibanag makabbalay, een huis bezittende, een huisbezitter, daargelaten dat maka de zwakke vorm is, die in 't Fi. niet gebruikt wordt. Geheel in overeenstemming met het Fi. heeft het Ojav. pakabhûmi, al is het gebruik hiervan beperkt tot een bijzonder geval.

Een van de meest gewone functies van vaka, gelijk ook van Maori whaka, Samoa fa'a, is dat het factitieven vormt, dus beteekent: maken, veroorzaken; bijv. vakabula, maken dat blijft leven of gezond wordt; vakamatea, doodmaken of dood veroorzaken. Hiermede te vergelijken is 't gebruik van paka in 't Makassaarsch, bijv. pakalompo, groot maken, als groot beschouwen; Bugineesch pakatinggi, hoog maken; Ibanag makapatay, dood veroorzaken; makatakit, pijn doen; makota, braking veroorzaken. Vgl. hiermede ook Sund. mangka, oorzaak.

In het Tagalog heeft de passiefvorm pinaka dezelfde beteekenis als in 't Ojav., nl. die van "wordt gebruikt als, beschouwd als, strekt tot"; bijv. balat hayop ang pinakadamit ni na Adam ni Eua, dierenhuiden werden gebruikt als of strekten tot kleeding voor Adam en Eva; pinakapuno namin si kuan, N. N. is ons hoofd, Skr. agrabhûta; pinakamatay-ko si ama, vader werd door mij voor dood gehouden. Maka geeft o. a. een "lijken, gelijken" te kennen; zoo in 't reeds aangehaalde voorbeeld makatagalog, een Tagalog lijken; makadiablo, een duivel lijken. Voorts een "maken, veroorzaken", gelijk in 't Ibanag en vaka in 't Fi., Samoa, Maori. Bijv. makabuhay, leven veroorzaken, levend maken; makapatay, dood veroorzaken [1].

Een ander maka — hetgeen reeds op te maken is uit de omstandigheid dat het gelijkwaardig is met aka — komt voor bij frequentatieven of intensieven. In v. d. Tuuk's K.B.Wdb. I, 134 lezen wij: "aka of maka: voorh. voor door 't inf. ar drielettergrepig gemaakte woorden, en hen de beteekenis gevende van klanknabootsingen (men kan hier 't voorh. ma of a aannemen plaats nemende vóór 3 lettergrepige met ka aanvangende woorden; vgl. bat. akka in mangka)". Dis is ten deele juist, al dient opgemerkt te worden dat het infix niet enkel den vorm van ar, maar ook van ĕr, ur en al heeft, en dat de uitdrukking "klanknabootsing" tot misverstand aanleiding kan geven. Voorbeelden zijn: van gurilap, frequentatief van gilap: rĕngga nikang gajâçwa makagurilap, de uitrustingen der olifanten en paarden flikkerden, Smarad.; nagenoeg in dezelfde beteekenis: kṛtala pinutĕr murub kagurilap en kagurilap tĕwĕknya. BY. 177; 't eenige verschil is dat kagurilap meer bepaald perfectief is, z. v. a. "begon te flikkeren"; zoo ook gubar kakĕrĕtug, oorlogsbekkens begonnen te rommelen, BY. 574. Makagarabag, met een helsch rumoer, BY. 574. Makapĕrĕsöt, fonkelend spatten; makapĕrĕsöt sawang latulatûjwala ring gagaṅa, spatten fonkelend als vonken, BK. 195. Makabarasat, zich, in menigte uit de voeten makende: anghili makabarasat, Hariw. 54, a; kabarasat, in menigte op den haal gegaan: kabarasat angilî tang watĕk dewasanggha,

[1] Voor meer bijzonderheden zie Totanes § 259—253; voor 't Iloko, Lopez, Arte p. 47; voor 't Bisaya Encarnacion Dicc. onder paka en maka; voor 't Mak. Matthes Spr. § 73; voor 't Bug., Spr. § 77. Vgl. ook „De Fidjitaal" blz. 46, vgg.

Sutas. 77, a. Kabalasah, overal verspreid, Skr. prakîrṇa; AW. st. 72; Râm. 7, 39; makabalasah, verspreidden zich overal, loopen verspreid rond, Râm. 7, 47; 55.

Van deze soort woorden is in 't algemeen op te merken dat ze, evenals in onze taal bijv. „ploffen, kletsen, klappen, plompen, rammelen" e. dgl. eene met het geluid gepaarde beweging aanduiden: makabarĕbĕl, met zeker geluid afbrokkelen, Râm. 16, 46; vgl. kaböbĕl, afgebroken, afgeknapt (van den stengel of tak) Râm. 9, 52. Makaburĕngang ikang wray, de apen maakten een brommend geluid, Râm. 15, 2. Makabarubuh, door met elkaar in botsing te komen kletteren: çîghra'n tĕmpuh tikang prang paḍa makabarubuh tang çûla lumĕpas, Smarad., doch kabarubuh z. v. a. omvergesmeten: tahĕn kabarubuh lwir palwa makweh karĕm, Sutas. 99, a, vgl. Jav. [Javanese script] en Hollandsche uitdrukkingen als „neêrgesmakt, neêrgedonderd, neêrgeplompt, neêrgeploft, e. dgl. Een intensief is ook makabaranang, in lichterlaaien gloed staan; daçadeça katon paḍa makabaranang, al de tien wereldstreken zag men in lichterlaaien gloed staan, Hariw. 42, b; kabaranang, in rooden gloed gezet: jalada kânginan kabaranang, Sutas. 92, a. Eene andere varieteit vertoonen woorden als kĕḍĕpĕk, kĕrĕpĕk (verwant met kupak), waarin 't begrip ligt van „pof op den grond", en verder van „gescharrel met de billen op den grond". Voorbeelden van makakĕrĕpĕk en makakĕḍĕpĕk, pof op den grond neêrkomen, vindt men in KB.Wdb.; kakĕḍĕpĕk, z. v. a. met de billen op den grond, in tumĕḍun angrangkul kakĕḍĕpĕk, Smarad. 45, a.

Met dit gebruik van maka is te vergelijken dat van maka in 't Ibanag ter vorming van frequentatieven en intensieven, waarbij 't stamwoord geredupliceerd of geheel herhaald wordt. Bijv. makatuturak, herhaaldelijk of veel schrijven; makatotolih, herhaaldelijk terugkeeren, gedurig heen en weêr loopen; makasigaysigay, telkens hengelen. Hier wordt het veelvuldige der handeling aangeduid door de reduplicatie of herhaling en niet door 't invoegsel, doch dit maakt geen wezenlijk verschil [1]. In 't Bulusch dient maka o. a. om aan te duiden dat de beteekenis van 't stamwoord zich uitstrekt over alle in een zin voorkomende subjecten of objecten, of ook over 't een of ander

[1] Cuevas Arte p. 117.

object in zijn geheel, bijv. makarumĕr, allen gaan zitten, of wel: allen doen nederzitten; makakolo, allen gaan liggen, of ook: allen nederleggen [1]. Dit is niet hetzelfde gebruik als in 't Ojav. en Ibanag, maar nadert het toch. Naverwant met het gebruik van dit maka in 't Bulusch is dat van angka (spr. akka) in het Tobasch, mangka in 't Mandailingsch als hulpwoord om een meervoud uit te drukken [2]. In 't Iloko dient agka als twee- en meervoud (naar gelang de stam eenvoudig of verdubbeld is) van adjectieven met voorvoegsel ma: dus enk. manakĕm, goedaardig, tweev. agkanakĕm, mv. agkananakĕm. In 't Sangirsch is mĕngka 't meervoud van ma. Het is duidelijk dat het begrip van iets collectiefs in ka ligt, al wordt het veelvuldige eener handeling in 't Ojav. en Ibanag daarenboven nog door een iteratief-infix of door stamherhaling uitgedrukt; met andere woorden: ka drukt het gemeenschappelijke, de infixen ar enz. of de herhaling bovendien, het herhaalde of veelvuldige der beweging uit. Meer bepaald den zin van voortduur geeft in 't Dayaksch ka aan een adjectiefstam die verdubbeld wordt: kagilagila, voortdurend gek, van gila, gek; kalamolamos, steeds fijn, van lamos, fijn. Vóór telwoorden met reduplicatie der eerste lettergreep of met geheele herhaling geeft ka evenzeer een voortduring te kennen: katatĕlo of katĕlotĕlo, altoos maar drie; kaidjäidjä, steeds maar één.

Van aka heb ik slechts twee voorbeelden opgeteekend uit KO.; akolahulahana, een conjunctief waarvan de beteekenis niet duidelijk, doch het frequentatief karakter onmiskenbaar is.

De aangehaalde voorbeelden wettigen de gevolgtrekking dat het laatstbehandelde maka geen bijzonder prefix is: ma is hier 't possessief prefix ma = a, geplaatst vóór een met ka gevormd abstract substantief, met door ar enz. of herhaling aangeduide frequentatief- of intensief-beteekenis. Waar kagurilap, kabarasat enz. als gezegde in den volzin staan, zijn het met ka afgeleide werkwoordelijke vormen. Daarentegen is paka, waarvan maka de zwakke vorm is, een samengesteld voorvoegsel, bestaande uit pa, dat in 't Madureesch, de talen van Celebes, de Filippijnen, de Stille Zuidzee, enz. factitieven vormt, + ka. Ka beteekent o. a. "tot, naar"; dus paka: maken tot (passief opgevat en substantief).

---

[1] Niemann Bijdr. t. de k. der Alfoersche taal, blz. 48.

[2] Tobasche Spr. § 58.

Doch ka is ook »mede« en hieruit ontwikkelde zich angka, mangka, maka, agka, mĕngka, een versterkt ka, als aanduiders van een collectie; evenzeer 't bijwoord mangkă, zóó. Maka = aka heeft dus met maka, zw. v. van paka, gemeen ka, maar mist het factitief aanduidend bestanddeel.

Aanm. Ka- in de beteekenis van »mede-, even-, evenals«, is zeer gewoon o. a. in de Filippijnsche talen. Bijv. Iloko karûpa, iemands gelijke in voorkomen; kadua, gezel; Ibanag koffun, medehelper, genoot, van uffun, st. van helpen; kabulun, metgezel; karallau, medeschuldige, medeplichtige, van dallau, st. van zondigen; Bikol katabang, medehelper; kasangay, naamgenoot; Tagal. kasama, metgezel; kabubayan, dorpsgenoot; katulong, medehelper; kamukha, iemands gelijke in gelaat; kapara, gelijke; Bulusch kawanua, landgenoot; kalampang, tochtgenoot, gezel; kahawu, echtgenoot (eig. haardgenoot). De begrippen »mede, gelijk« gaan van zelf over in die van »samen, gelijkelijk«; deze beteekenis herkent men licht in M. P. kamu, kanyu, gijlieden, uit ka, te zamen, en de genitieven mu, nyu; naverwant is de beteekenis van ka in kapwa, gelijk en gelijkelijk, uit ka en pwa, die, dat. Vgl. ons gehucht, eig. een verzameling van hoeven. In 't Ojav. komt ka op zich zelf staande zelden voor in den zin van »bij, met«, bijv. pâpa ka pâpa, kwaad bij kwaad, zonde en weêr zonde: pâpa ka pâpa tandwa tumuwuh ring prabhu, de eene zonde na de andere kwam in den vorst op, Sutas. 21, b. Des te vaker ontmoet men het secundaire tĕka (natuurlijk hetzelfde als de werkw. stam) gevolgd door i of ni in den zin van »met, benevens«; bijv. tĕkeng hrû, benevens de pijl, BY. 242; syuh tĕkeng sârathi, vernield met den wagenmenner, tĕka ning, Âdip. 46; 80. Tĕke, tĕka ni, tĕka ri beteekent ook »tot aan, tot«. Hoe deze begrippen samenhangen kan men in onze taal zien, als men let op de gelijkwaardigheid van »toevoegen« en »bijvoegen«, want »bij« en »met« gaan licht in elkaar over.

Werkwoordelijke vormen met voorvoegsel **pi**.

Dit prefix vormt secundaire stammen, in de eerste plaats substantieven, die als zoodanig a of ma vóór zich kunnen nemen, doch verder ook behandeld als werkwoordstammen. Voorbeelden zijn pitutur, een raad, een les; pituhu en pisinggi, be-

aming, opvolging (van een raad); pirĕngö, piḍĕngö, piḍĕngĕr, 't luisteren; pinton, wat men laat zien, toont; pihutang een bewezen verplichting, een schuld die opvorderbaar is; pitukar, wat twist veroorzaakt, twistpunt, tweedracht; piḍuḍuk, 't in den echt verbinden.

De hoofdbeteekenis van pi is een factitieve, hetgeen men kan opmaken uit pinton, wat men laat zien, toont, van ton; piḍuḍuk (een meisje) in den echt vereenigen, van ḍuḍuk, (Vgl. Mal. duduq, Sund. duduk) synoniem van lungguh; vgl. de Latijnsche uitdrukking „collocare virginem, filiam.” Dezelfde functie heeft Mak. pi, Bug. pe, bijv. pipake, een kleed doen aantrekken; piràsi, volmaken, vullen; Bug. pesaki, pijn veroorzaken; pegaù = Mak. pigaù, een daad verrichten, iets verrichten. Nu is „maken, doen” een zóó algemeen begrip dat het, waar de beteekenis van 't stamwoord het toelaat, overgaat in den zin van een verstrekken, geven, bijv. Bug. pesaro, loon geven, van saro, loon; ook kan het dienen om het begrip der handeling te versterken, zooals in 't zoo even aangevoerde voorbeeld pigaù, pegaù; hetzelfde verschijnsel doet zich voor, en wel zeer duidelijk, bijv. in 't Engelsch „I do see”, en in Duitsche volkstaal „er that spazieren”. Zoo laten zich verklaren Mak. pinana, luisteren, en pilangeri, luisteren naar iets, Ojav. pirĕngwakĕn van pirĕngö, d. i. het oor leenen; Mak. pilarî (d. i. pilari i), wegloopen van; Mak. apisona, Bug. mapesona, vertrouwen stellen (ri, op); Mak. apisangka, Bug. mapesangka, iets verbieden. Hoe nauw 't verband is tusschen 't gebruik van pi en dat van 't reeds behandelde pa komt duidelijk uit als men Ojav. pihutang vergelijkt met Njav. potang, waarnaast trouwens apihutang, Sund. pihutang, Bug. pinrĕng, peinrĕng, te leen geven [1]. Het eenige verschil dat er tusschen pa en pi bestaat, schijnt dit te wezen dat pi op een enkel geval doelt, dus met ons „een” of „eens” kan weergegeven worden, doch pa gansch in 't algemeen 't begrip uitdrukt, zoodat pitutur, een gegeven raad, een enkel geval is van tutur, leer, overlevering, geheugen; pihutang, een bewezen verplichting; Jav. ꦥꦶꦲꦸꦠꦁ, wat als invorderbaar schuld gegeven is.

Als substantieven nemen de met pi gevormde woorden a of ma vóór zich; als wkw. stammen vertoonen zij in de eerste lettergreep de gewone veranderingen en kunnen ze verbonden worden met de

[1] Vgl. Matthes Mak. Spr. § 180; Bug. Spr. § 69.

aanhechtsels akĕn, i en an. Dus is de zwakke vorm van pi : mi; met ang of mang wordt het ami, mami; met infix in : pini; met prefix ka : kapi. Bijv. mituhu ri bapa (hij) gehoorzaamde (toen) zijn vader, Âdip. 73; mituhu pakon sang G., volgde 't door G. gegeven bevel op, 82; mamintuhu, gehoorzamende, 73 (vgl. Tagal. pintuhu); matituhwa, om te gehoorzamen, BY. 171; pituhun, zal of moet worden opgevolgd: pituhun sawuwus-ta de ning mânusa, Kosm.; yogya pintuhun, behoort opgevolgd te worden, Sutas. 51, b. Van 't substantief pitutur : apitutur, geeft een raad, een vermaning, BY. 685; amituturi, iemand aan iets herinnerende; pinituturan, wien iets aangeraden wordt, vermaand, 578; pinituturakĕn, tot bezinning gebracht wordende, wordt terechtgewezen of aangemaand. Mirĕngö, (hij) luisterde (toen); pirĕngwâkĕna, worde eens geluisterd naar, BY. 111; amiḍĕngĕrakĕn, luisterende naar, toeluisterende, AW. st. 203. Mintonakĕn, gaf een blijk, toonde, BY. 75; mintonakĕn rûpa nira, toonde zijn gedaante, Âdip. 92; mintonakĕna, om te toonen. Amisinggih, geeft gehoor, Âdip. 38; kapisinggih, beaamd, opgevolgd (een raad, enz.) 95. Van 't substantief pihutang (m)apihutang hurip, z. v. a. aan wien men 't leven verplicht is, BK. 142; janma tanpapihutang brata yoga tapa, lieden die zich niet verplicht achten tot geloften, vroom gepeins en ascese, AW. st. 106; pinihutangan kita susu, gij zijt tot dank verplicht voor de moedermelk, Kuñjarakarṇa; kapihutangan, een bewezen verplichting ontvangen hebbende, z. v. a. tot dank verplicht, Râm. 21, 101; ook z. v. a. tot slaaf geworden, geheel in de macht gekomen: sakweh sang mangarang wimûrcchita huwus paḍa kapihutangan karâsikan, AW. st. 347. Amitukarakĕn, tweedracht zaaiende of voedende: haywânggöng wairâmitukarakĕn, wil niet vijandschap plegen en tweedracht voeden, BY. 38. Piṇiḍuḍuk, echtelijk vereenigd, AW. st. 293; het komt ook voor als vertaling van Skr. sthâpita [1]; pamiḍuḍukan, verblijf waar de echtelijke vereeniging plaats vindt, bruidsvertrek, Sutas. 64, b.

Evenals bij andere factitieve prefixen gaat bij pi de beteekenis „maken" over in die van „beschouwen als", bijv. Mak. pipasu, Bug. pepusu, beschouwen als een bamboeknoest. In dezen zin is

---

[1] Zie KB.Wdb. onder ḍuḍuk.

ook Ojav. pi gebruikelijk, bijv. in pisârabhâra, iemand als zaakgelastigde, als gemachtigde, waarvan apisârabhâra, als zaakgelastigde beschouwen, met een persoon die als zaakgelastigde optreedt; apisânak, als een bloedverwant als 't ware e. bl. Ook in 't Sund. komt dit gebruik van pi voor: piallah, iets dat als Allah vereerd wordt; mibapa, als vader beschouwen of aannemen, passief di pibapa; zoo ook miindung, als moeder beschouwen, erkennen of bejegenen [1]. Hiermeê komt geheel overeen piratu, iemand die als koning optreedt, zich als koning beschouwt: kunĕng yan alĕmĕh piratwa (zoo t. l.) ri hanangku munggu ingng alas, doch indien gij niet genegen zijt om als koning op te treden (of: u te beschouwen) terwijl ik in de wildernis ben (zegt Râma tot Bharata) Râm. 3, 47.

Aanm. 1. Omtrent de n achter pi in pinton, pintuhu zou men in twijfel kunnen staan of ze als voorslag bij de volgende t behoort dan wel of we met een nasalen bijvorm van pi te doen hebben. Maar het is onbetwistbaar dat in andere gevallen pi en de met nasaal gesloten bijvorm volkomen gelijkwaardig zijn. Ten bewijze strekke dat pisan, ꦥꦶꦱꦤ꧀, eenmaal, naast pingrwa, piṇḍwa, ꦥꦶꦤ꧀ꦢ꧀ꦮ, tweemaal, pintiga, driemaal, staat; dat het Tagal. minsan, eenmaal, de nasaal heeft; dat ook Ibanag pittan (uit pinsan) heeft, maar mipiga, hoeveelmaal? en door elkaar gebruikt pirua en piddua (uit pindua), tweemaal. Op grond hiervan moet men een nasalen bijvorm van pi aannemen.

Aanm. 2. Een zeer eigenaardige secundaire stam is pinĕkĕt, gebod of verbod, waarvan apinĕkĕt of mapinĕkĕt, waarschuwende, vertaling van Skr. bodhayan, Âdip. 14; pinikĕtan gati nira, werd onderricht of kreeg instructie hoe hij zich te gedragen had, BK. 13; aminĕkĕti, iemand onderrichtende, BK. 9. De eenvoudige stam is nu eens tĕkĕt, dan weêr nĕkĕt; van tĕkĕt komt pitĕkĕt, pinitĕkĕtan; van nĕkĕt: kanĕkĕtan, verkondigd, bekend gemaakt, Smarad.; kanĕkĕtana, moet verkondigd worden, BK. 14. Manĕkĕt en anĕkĕt, onderrichten, terechtwijzen, alsook anĕkĕtana, zullen wel wegens de imperfectieve beteekenis bij tĕkĕt behooren, waarvan ze afgeleid zijn met prefix ang, mang. Doch manĕkĕt als vertaling van Skr. budha, welonderricht, verstandig, in Manu IV, 204 [2]

[1] Dit pi is niet te verwarren met Sund. pi uit pe', Mal. pĕr, Jav. pĕ of pa.

[2] Aangehaald in K.B.Wdb. onder tĕkĕt.

moet met prefix ma gevormd zijn van een substantief nĕkĕt, leer, kennis. Met dit nĕkĕt is, wat den vorm betreft, te vergelijken Tagal. en Bis. nipis, dat als stam behandeld wordt, want daarvan wordt afgeleid magnipis, fijner maken; in 't passief, Bis. nipisnipison-mu ang kahuy, het stuk hout moet door u wat dunner gemaakt worden; Bis. en Tag. manipis, dun, fijn, = Ojav. manipis en anipis (bijv. himârang anipis, een doorzichtige dunne nevel, Sutas. 50, b) lijkt, wegens de intransitieve beteekenis, een afleiding van een subst. nipis, niettegenstaande in 't O. en Njav. tipis als stam geldt. Kortom nipis en tipis zijn tegenhangers van nĕkĕt en tĕkĕt.

Aanm. 3. Van pi worden afzonderlijke werkwoordelijke vormen afgeleid. Vooreerst api of mapi, veinzen [1]. Verbindingen als api turû, api lara, slaap veinzen, ziekte veinzen, zijn niet voldoende om te bewijzen dat we api, mapi hier als afzonderlijk wkw. moeten opvatten, maar wel voorbeelden als: Giriduhitâ marikâpi tan engĕh, Smarad., en mapi matakwan. Zeer gebruikelijk is nog in de levende taal en 't Sund. ᮃᮕᮤᮃᮕᮤ, api-api, veinzen. In 't Ibanag heet het aan mapi beantwoordende mappe een prefix, dat vóór adjectieven, substantieven of werkwoordvormen „veinzen" te kennen geeft: mappemmatakit, zich ziek veinzen; mappepasiran, schaamte veinzen; mappekkagi of mappemakkagi, veinzen te spreken. Niettegenstaande mappe in 't passief in pappe overgaat, bijv. pappekkagian, wat men veinst te zeggen, lijkt het prefix toch nog veel op een afzonderlijk woord; in mappekku lamang, het is maar een fictie van mij, kan er zelfs geen sprake van zijn mappe een prefix te noemen [2]. Wat de begripsontwikkeling aangaat, is het voldoende de oorspronkelijke beteekenis van Lat. fingere te vergelijken met die van Fransch feindre, ons veinzen. Zinverwant met „fingere" is ook 't Oj. wkw. angapi of mangapi, passief inapi, enz. met de beteekenis „dichten", synoniem van mangö. Hierbij sluit zich aan de beteekenis „in den vorm brengen van, zoo maken dat het lijkt". Bijv. tĕlas inapi pangaṇḍutan wulan, volledig zoo gemaakt dat het lijkt op iets waarin men de maan verbergt, AW. st. 326, waarvan de parafrase in één Hs. terecht „winimba" luidt; tulis inapi dewa ning pĕta, een teekening gemaakt in de gelijkenis

---

[1] Voorbeelden vindt men K.B.Wdb. onder V. api.
[2] Vgl. Cuevas p. 353.

van de godheid des verhaals, Hariw. [1]; inapyan, nagebootst, afgeschaduwd (in een spiegel), BK. 49. Voorts ook „kunstig schikken”, bijv. mahyas angapi ratna bhûṣaṇa, (zij) tooide zich juweelen en sieraden kunstig aanleggende”, BK. 63. Eenigszins afwijkend is de zin van angapi, waar men het als vertaling zou kunnen beschouwen van Skr. bhâwayati, in zijn gemoed koesteren, zich overgeven aan zeker gevoel”, bijv. angapi turida, zich overgeven aan minverlangen, Sutas 71, b; bangun Smara Ratih anurun mahângapi langö, gelijk Smara en Ratih, neêrdalende, van zins zich aan geneugten over te geven, BK. 16; vgl. 't volkomen analoge Skr. wiṣayân na bhâwayet, hij geve zich niet aan zinnelijke genoegens over. Men bedenke dat bhâwayati eigenlijk is „doen worden, in 't leven roepen, voortbrengen, kweeken, koesteren”, voorts „zich voorstellen, als iets erkennen, het er voor houden”, welke opvatting zich aansluit bij die van 't boven behandelde pi. Angapi laku nira is „zij bepaalde, stelde vast haar tocht”, Sutas. 86, a. Ook deze beteekenis heeft bhâwayati. Eindelijk is dit ook gebruikelijk in den zin van „louteren”, çôdhayati, een begrip dat slechts eene bijzondere toepassing is van „kunstig bewerken” Deze omstandigheid leidt van zelf tot het vermoeden dat Ojav. mangapi, wanneer er sprake is van 't louteren van goud en zilver door den goudsmid, etymologisch niet verschilt van 't zooeven behandelde. Bijv. kadyanggâ ning paṇḍe mâs mangapi mâs pirak, vertaling van Skr. yathâ hiraṇyakarttâ wâi rûpyam agnāu wiçodhayet [2].

Werkwoordelijke vormen met voorvoegsel **paha**.

Paha, duidt in 't algemeen aan: maken dat een toestand ontstaat, iets of zich zoo en zoo laten worden. Zulke met dit prefix gevormde werkwoorden zijn pahalĕbâ, pahagöng, pahaçnddhi, pahakûng, pahenak, pahalawö of pahalawĕn, pahapagĕ, pahawâs. Met infix um wordt paha: maha, umaha; met ang mang: amaha, mamaha; met in: pinaha. Ter verduidelijking volgen hier eenige plaatsen.

Pinahagöng nira awak nira, passief van „hij liet zijn

[1] Nog andere voorbeelden in K.B.Wdb. onder II. api. Of inapi in winingkis inapi, opgestroopt, dubbelgevouwen, BY. 233 hetzelfde woord is, schijnt twijfelachtig, want het herinnert aan Ibanag apig, dubbel leggen, ontwikkelen.

[2] Aangehaald in K.B.Wdb. bij III. api.

lichaam groot worden", Râm. 8, 3. Pahakûng manah nira! maak dat zijn hart verliefd worde! Smarad. 2, 3. Pahenak ta denta mangrĕngö! luister bedaard! (eig. houd u bedaard bij 't hooren) Kosmog. Pahenak sang hyang Suranâtha! stel u gerust, heer der Goden! Smarad. Pahenak turûnta! Mahenak âmbĕk nira, hij voelde zich behagelijk of verheugd in zijn gemoed, Âdip. 43. Pahalĕbâ ta manah (van u), wees gerust in uw gemoed! Âdip. Pahalĕbahâmbĕk rahadyan sanghulun, moge 't gemoed van mijn Heer zich verruimd voelen (gerust gesteld zijn), Âdip. 25. Mahalĕbâ ri manah nira, om haar te troosten, ib. 68. Vgl Sund. salba, ongestoord zijn gang gaan. Mahaçuddhya citta nira sang mahâjana, om het gemoed van het groote publiek volkomen te overtuigen (d. i. te zuiveren van argwaan), Râm. 24, 136. Pahalawö! wees opgeruimd, goedsmoeds! AW. st. 312. Yuh pahalawö kong Brahmaputrâdhama! welaan, wees tevreden (onbezorgd), gij verachtelijke Brahmazoon! Sutas. 117, a. Pahalawĕn he nṛpati! wees onbezorgd, o vorst! Hariw. 49, b. Umahawâs, vestigde een vorschenden blik, sloeg gade, Râm. 24, 36. Pahawâs! let aandachtig op! 24, 25. Ndakpahawâs, kom, laat mij eens goed bekijken (of: ik wil eens g. b.), AW. st. 149. Karyyâsing (zoo te l.) pahapagĕhĕn, alle zaken die tot een beslissing moeten gebracht worden, Râm. 3, 59. Bhaṭârendrâmahâkwehmata, god Indra maakte zich veeloogig, AW. 8; hier is de woordverbinding akeh mata, veel oogen, als stamwoord behandeld.

Aanm. Paha bevat oogenschijnlijk 't factitieve pa, doch de verklaring van ha is onzeker. Het schijnt niet onmogelijk dat ha = Dayaksch ha een andere uitspraak van 't possessief prefix ware, in welk geval alle woorden achter pa adjectieven zouden zijn; dus zou pa-hagöng bijv. beteekenen "maken dat hagöng = agöng, groot wordt." Doch dit is slechts een gissing. In allen gevalle is Ojav. maha- een gansch ander voorvoegsel dan Bulusch maha, dat beantwoordt aan 't Bis. maga, waarin de h en g uit den gutturalen triller ontstaan zijn; het is een veelvuldigheidsvorm van Bis. mag, Bul. mah (vóór een klinker, anders mà), Mal. bĕr, Day. ba', enz. Maha-, umaha- heeft niet uitsluitend, maar gewoonlijk mediaalbeteekenis. Dus ook de imperatief paha.

DAS EHERECHT BEI DEN TOBA-BATAK.

VON

F. WARNECK.

Es ist bekannt, dass die Toba-Batak im nördlichen Sumatra ein eigenartig ausgeprägtes "ukum" (Recht) und "adat" (Sitte) besitzen, soweit das Volk noch nicht dem nivellierenden Einfluss des Islam verfallen ist. Das Recht, allen Angesehenen bis in's Einzelne genau bekannt, ist ungemein reich und weitläufig, denn es berücksichtigt alle vorkommenden Verhältnisse. Vielleicht den breitesten Raum nimmt dabei das Eherecht ein, mit allem was dazu gehört.

I. EHESCHLIESSUNG.

Das Mädchen, welcher Einer heiraten will, wird gekauft. Das Heiraten steht also unter dem juristischen Gesichtspunkt des Kaufes. Der Preis schwankt von 50—1000 Dollar. Die Hauptsumme kriegt der Eigentümer des Mädchens (porboru), also in den meisten Fällen ihr Vater und dessen Brüder, oder auch ihr Bruder, wenn dieser nach dem Tode des Vaters das Haupt der Familie ist. Aber der Heiratende, bezw. dessen Eltern — denn diese kaufen — müssen genau alle Ansprüche auch der ferner stehenden Verwandten der Braut erfüllen. Denn alle diese Verwandten bekommen einen normierten Anteil, ausserdem die beteiligten Häuptlinge, und auch die Dorfgenossen. Wenn nicht alle gerechten Forderungen erfüllt werden, is der Prozess fertig. Aber auch die Partei, der das Mädchen gehört, muss der Partei des Bräutigams Geschenke machen, allerdings kleinere. In Hochtoba zahlt übrigens auch der porboru dem Bräutigam eine ansehnliche Summe (pauseang), in Geld oder Feld. Diese ist manchmal so bedeutend, dass sie den Brautschatz fast aufwiegt. Solche Mitgift wird in Silindung nicht gegeben.

Gewöhnlich wird der Brautschatz (boli) bei der Verlobung in Ordnung gebracht, oder wenigstens angezahlt. Bei der Verlobung muss der

Bräutigam Geschenke bringen, die genau bestimmt sind; auch der porboru giebt. Erst mit der Anzahlung ist die Verlobung fest. Oft verlobt man schon Kinder, was zu vielen Streitigkeiten Anlass giebt, wenn sie gross werden, und dann oft aus der Heirat nichts wird. Ja man verkauft sogar schon Mädchen, deren Geburt man erst erwartet; man giebt solch ein erwartetes Kind z. B. an als Abzahlung einer Schuld, wenn man kein Geld hat — eine ergiebige Quelle für unentwirrbare Streitigkeiten —. Ein verlobtes Mädchen ist nach dem ukum so gebunden wie eine verheiratete Frau; sie darf sich nicht mehr frei bewegen, darf nicht mit Jünglingen sprechen, oder gar Geschenke annehmen. Das Sprichwort sagt von der Braut: »Eine Verlobte ist wie eine Karbau, die auf die Weide geführt wird; eine Karbau kann freilich noch sich losmachen, aber ein verlobtes Mädchen is gebunden, und kann nicht mehr wie sie will.« Wehe dem Jüngling, der sich an sie heran macht, er fällt unter das Gesetz der »pamolamola«, d. h. dessen, der eine Frau oder Braut abspenstig macht. Die Verlobte ist Eigentum ihres Bräutigams, weil er sie gekauft hat, obgleich sie noch nicht bei ihm ist.

Wenn ein Mann den Brautschatz oder einen Teil davon empfängt, während er noch gar keine Tochter hat, so nennt man das »morboru tapang«. Wird ihm dann eine Tochter geboren, so kommt der Vater des Bräutigams und bringt Geschenke. Auch kommen die Häuptlinge dazu. Es wird ein Mahl gehalten, dem Mädchen und Knaben Reis auf's Haupt gestreut und beiden ein günstiger Name gegeben. Auch der Vater des Mädchens giebt ein Geschenk. Damit ist das Pärchen definitiv verlobt. Man kann sich denken, dass solche Kinderverlobungen oft nicht zur Ehe führen. In Hochtoba kommt oft der ebenso unnatürliche Fall vor, dass ein Vater seinem kleinen Sohne ein erwachsenes Mädchen als Frau zuführt, während der Knabe noch nicht 10 Jahre alt ist. Das ist dann aber nur eine andre Form für Vielweiberei, denn thatsächlich braucht der Vater das Mädchen als seine Nebenfrau.

Die Trauung wird durch die Häuptlinge (radja) vollzogen. Der nächststehende radja belehrt sie darüber, dass sie sich lieben müssen, und sagt dann folgendes: »Stirbt der Mann, so wird er ersetzt (nämlich durch den nächsten ledigen Verwandten des Verstorbenen); stirbt die Frau, so wird sie ersetzt (aus der Familie der Frau, meist durch ihre jüngere Schwester); darum liebt euch und schickt euch in einander. Wenn auch der eine sich gegen

seinen Gatten nicht schön benimmt, so flickt man gegenseitig das Zerrissene und näht das Durchlöcherte. Streitet nicht mit einander oder mit dem Schwiegervater. Thue als wenn du's nicht sähest, thue als wenn du's nicht hörtest, wenn etwas Ungeziemendes vorkommt. Pflegt die Höflichkeit gegen die Verwandten, so wird Gott euch segnen. Seid fruchtbar, zeugt Söhne und Töchter, mit denen zusammen ihr alt werdet." Darauf thut der radja sie zusammen. Zum Zeichen der Zusammengehörigkeit müssen die jungen Eheleute von einem Teller essen, auf einer Matte sitzen, und sich in eine Matte zusammen einwickeln lassen. Damit sind sie verheiratet.

Oft kommt es vor, dass ein Mädchen dem Manne ihrer Wahl zuläuft, wenn dieser z. B. zu arm ist, um den geforderten Brautschatz zu zahlen. Man nennt dies »mahiempe«. Das ist dann für den porboru eine missliche Sache, denn er muss sich nun begnügen met dem, was ihm der Bräutigam geben kann. Aber auch so wird die Frau natürlich gekauft. Kommt dann die junge Frau später mal zu Besuch zu ihren Eltern und bittet um irgend etwas, wie das bei solchen Besuchen geschieht, so kriegt sie statt des Geschenkes böse Worte zu hören. Doch kann man annehmen, dass meist die Eltern die Hauptschuld tragen, wenn ein Mädchen einem Manne zuläuft; denn würden sie sich gutwillig mit dem Manne aus einandersetzen, den ihre Tochter durchaus haben will, so käme die Sache wohl in Ordnung. Wenn also ein Mädchen durchaus den Einen haben will, so thun die Eltern weise, sich nicht zu sehr zu sperren, sonst haben sie nur Verdruss. Strafbar ist ein solches Mädchen nicht, wohl aber anrüchig.

Eine weitere Verwicklung tritt ein, wenn ein Mann ein Mädchen mit Gewalt entführt (mangabing). Wenn nämlich der Jüngling Geld hat, aber aus irgend einem Grunde die Eltern des Mädchens ihn nicht zum Schwiegersohn haben wollen, so fasst dieser den Plan, das Mädchen mit Gewalt zu holen. Er muss es aber erst seinem radja anzeigen, damit der Raub rechtmässig vor sich geht. Dieser stellt ihm vor, dass er dafür wird Strafe zahlen müssen, so viel der porboru immerhin verlangt. Dann holt er das Mädchen, unterstützt van seinen Freunden. Im Dorfe angekommen, veranstatten sie ein Fest, wobei die bataksche Musik spielt. Hierbei kommt es nun bisweilen vor, dass das Mädchen plötzlich wieder fortläuft, wenn sie nämlich den Mann nicht mag. Das ist dann eine grosse Blamage für den Räuber, worüber er gehörig verspottet wird.

Meist ist es aber zwischen den beiden ein abgekartetes Spiel. Am andern Morgen kommt voll Zorn der porboru mit seinen Genossen. Darauf folgendes Zwiegespräch: „Wo ist meine Tochter, die du geraubt hast?" „Ich habe deine Tochter nicht geraubt, ich will sie zu meiner Frau machen, sie sitzt im Hause auf schöner Matte. Setzt euch mal erst, mein Fürst". „Wir wollen nicht sitzen, ich will sie durchaus jetzt holen. Komme in mein Dorf, wenn du sie haben willst. Ich habe ja ein Haus und eine Reisscheune (wo man nämlich sitzen kann, um die Sache zu besprechen). Was du gethan, ist Unrecht". So geht es noch eine Weile weiter, dann giebt der Mann dem Vater „upa hundul", das ist ein Geschenk, dass er sich erst mal ruhig setzt, meist ein Goldstück. Darauf wird gekocht und die Gäste werden zum Essen eingeladen. Ehe sie essen, muss der Missethäter wieder eine Busse bezahlen, damit sie sich herbeilassen zu essen, wieder ein Goldstück oder eine teure Halskette. Dann verhandeln sie lange über den Brautschatz, den der porboru natürlich so reichlich wie möglich bemessen haben will. Im übrigen ist dann der Verlauf wie bei einer geordneten Heirat. Während das vorhin erwähnte mahiempe für nicht anständig gilt, so hat das mangabing keinen Schimpf; kommt der porboru doch voll und ganz zu seinem Gelde, und das ist ja die Hauptsache. Das wirkliche Unrecht fängt auch beim Heiraten erst da an, wo es mit dem Bezahlen nicht stimmen will. Dieses mangabing kann sich freilich nur Jemand leisten, der ziemlich Geld hat; er ist also mehr für die Noblen. Das mahiempe ist ultima ratio der Aermeren.

Wenn die Frau stirbt, so war in früheren Zeiten das uhum so, dass, wenn kein Sohn da war, der porboru das für seine Tochter empfangene Geld an den Mann zurückzahlte, oder dem Witwer eine andre Tochter unentgeldich für die gestorbene gab. Denn die Frau ist in ester Linie dazu da, den Manne Söhne zü gebären; das ist die Gegenleistung, die sie schuldig ist dafür, dass die teuer gekauft wurde. Erfüllt sie diese nicht, so ist der Kontrakt anfechtbar. Stirbt die Frau also, ohne ihrem Manne Söhne geschenkt zu haben, so hat sie dem Manne das nicht geleistet, weshalb er sie gekauft hat. Töchter zählen da nicht mit, denn die erben nicht. Man kam aber später zur Einsicht, dass das doch ein harter uhum sei, denn die Frau ist doch nicht strafbar, wenn sie ohne Söhne stirbt, und den porboru trifft doch erst recht keine Schuld. Darum änderten die Söhne einer gewissen Guru Mangalongsa das Gesetz dahin: Stirbt eine verheiratete Frau, so ist der Brautschatz ein für allemal

verloren, den Verlust trägt der Käufer, d. i. der Mann der Verstorbenen. Dieses heute allgemein gehandhabte uhum nennt man „sumbang“.

I. Ehescheidung.

Eigentlich ist Ehescheidung unzulässig, sobald der Brautschatz gezahlt ist; nach Art eines abgeschlossenen Kaufes, der nicht rückgängig gemacht werden kann. Thatsächlich kommt aber Scheidung nicht selten vor, und so haben sich mit der Zeit folgende modi gebildet:

1. Bisweilen wird dem Manne seine Frau verleidet („magigi“), und er schickt sie weg. Dann ermahnen ihn seine Eltern und Verwandten zunächst, die Frau doch wieder aufzunehmen. Sie sagen z. B., um darzuthun, wie nahe eine Frau ihrem Manne steht, ein unipama (Sprichwort): „Man lässt seinen eigenen Korb zurück, um einer Andern Korb zu kriegen; man verlässt seine eigene Mutter, um einer Andern Tochter zu kriegen.“ Bleibt er aber bei seiner Weigerung, dann fällen die radja den Spruch, dass der Brautschatz an den Mann zurück muss, aber erst, wenn die Geschiedene an einen Andern verkauft ist. Aber alle seine durch die adat gebotenen Unkosten damals beim Kauf der Frau, sowie alle Geschenke, die er Fernerstehenden damals hat geben müssen, sind verloren; davon kommt nichts zurück. Auch muss er den Angehörigen der Geschiedenen ein ansehnliches Geschenk („piso“) machen.

2. Wenn die Frau ihrem Manne weg läuft, und durchaus nicht wiederkommen will, so heisst das „mahilolong“. Da liegt aber die Sache ganz anders, denn jetzt trägt die Frau die Schuld. Nun muss der porboru nicht nur den ganzen Brautschatz wieder herausgeben, sondern auch dem gekränkten Ehemanne seine sämtlichen Unkosten, die er bei seiner Heirat gehabt hat, erstatten. Man rechnet, dass der Vater der Frau etwa doppelt so viel wiedererstatten muss, als er s. Z. empfangen hat. Das ist ein hartes, aber gutes Gesetz, um dem leichtsinnigen Auseinanderlaufen zu wehren. Es ist bezeichnend für das bataksche uhum, dass, wenn die Heirat durch Schuld der Männer aus einander geht, er doch sein Geld wiederkriegt, und verhältnissmässig wenig materiellen Schaden hat. Hingegen ist die Sache schwierig und für die Familie der Frau sehr kostspielig, wenn durch Schuld der Frau die Heirat aus-

einander geht. Die Frau ist eben ein Stück Waare, über die der Mann verfügen kann, die aber nicht das Recht hat, selbst in ihr Geschick einzugreifen. Wenn daher eine Frau zu ihren Verwandten zurückläuft, so brauchen diese ihre ganze Kraft und List, um sie wieder ihrem Manne zuzuführen, sowohl Überredungskünste als Gewalt. Wenn alles Zureden nichts hilft, legt der Vater die Tochter wohl in dem Block, »bis der Block einen Schössling bekommt«, d. h. bis sie da ein Kind gebiert. Wenn ihr Mann sie lieb hat, so kommt er und leistet ihr Gesellschaft, während sie im Block sitzt. Wenn so die arme Frau fortgehend bearbeitet wird, geht die bisweilen zu ihrem Manne zurück. Bleibt sie aber starrköpfig und erklärt, sie wolle eher sterben als dieses Mannes Weib bleiben, so muss sich endlich der porboru bequemen, die Verwandten des Ehemannes zu rufen, um zunächst ein Essen zu geben und einen Ersatz zu zahlen für die während der Trennungszeit dem Manne verloren gegangene Arbeitskraft der entlaufenen Frau. Dann wird der Fall den Häuptlingen vorgelegt, und diese richten nach dem obigen Rechtsgrundsatz. Thatsächlich kommt es vor, dass ein Weib sich das Leben nimmt, um nur ja nicht zu dem verhässten Manne zurückzumüssen.

3. Will ein Jungling das ihm verlobte Mädchen schliesslich nicht heiraten aus irgend einem Grunde, so kommt der Brautschatz an ihn zurück; aber seine Unkosten an verteiltem Fleisch und Geschenken bleiben auf ihm hängen, und er muss dem porboru noch ein ansehnliches Geschenk machen. Denn die Sache liegt so wie bei uns das Rückgängigmachen eines Kaufes, welcher natürlich mit Verlusten für den reuigen Kaufer verknüpft ist. Bisweilen geht die Scheidung der Verlobten auch ohne Busse von Seiten des weiland Bräutigams vor sich, wenn es nämlich beiden Parteien so recht is.

4. Sofort liegt die Sache wieder anders, wenn das Mädchen die Schuld an der Auflösung der Verlobung trägt, indem sie den Bräutigam durchaus nicht haben will. Dann kommen die Häuptlinge zusammen und fällen ihr Urteil dahin: Alle. Geschenke des Vaters der Braut sind verfallen; der Brautschatz kommt ganz zurück an den Bräutigam, aber zugleich auch seine sämtlichen Unkosten von der Verlobung her. Wenn daher irgend möglich, wird die Verlobung von Seiten des porboru aufrecht erhalten, und das Mädchen muss oft genug gegen ihren Willen einen Mann heiraten. Jetzt ist das freilich vom Gesetz verboten, aber der porboru hat Mittel

genug in den Händen, um so ein eingeschüchtertes Mädchen zu bewegen, dass sie scheinbar gutwillig ihre Zustimmung giebt.

III. Ehebruch.

1. Ein hartes Gericht ergeht über denjenigen, welcher ein Ehepaar oder auch ein verlobtes Paar auseinander bringt, indem er die Frau dem Manne oder den Mann der Frau abspenstig macht („pamolamola"). Es braucht nur ein junger Mann einige Worte mit einem Mädchen oder einer Frau zu wechseln, um sofort in den Verdacht des pamolamola zu kommen. Handelt es sich nur um einen vagen Verdacht, so kommen die radja zusammen und hören beide Parteien an. Das Ende ist dann, dass der Angeklagte sich rein schwört. Damit ist die Sache erledigt. — Ist ein Zeuge vorhanden, welcher den pamolamola beobachtet hat, sonst aber nichts bestimmtes zu sagen weiss, auch kein Zeichen oder Beweis in Händen hat, dass der Verklagte wirklich hat abspenstig machen wollen, so kann dieser wiederum durch einen Eid sich rein schwören; diesmal aber durch einen stärkeren Eid („gana indahan"). — Hat der Zeuge etwas bestimmtes in der Hand, irgend ein Stück Eigentum des Verklagten, das man bei der Frau gefunden hat, so tritt das feierliche Gericht der radja zusammen. Angeklagter behauptet natürlich, er habe das corpus delicti irgendwo verloren. Die in's Verhör gezogene Frau redet sich heraus, sie habe das Stück irgendwo gefunden und einstweilen aufgehoben, bis die den Besitzer erfahren habe. Merkt man, dass sie lügen, so wird der Reinigungseid des Mannes nicht angenommen. Er muss, nachdem er die Gerichtsversammlung mit Reis und Fleisch bewirtet hat, eine bedeutende Strafsumme, und ausserdem noch Geld an die Häuptlinge zahlen (Gerichtskosten); endlich auch noch schwören, dass er sich in Zukunft solcher Dinge enthalten will.

2. Steht Einer im Verdacht, mit der Frau eines Andern ehebrecherischen Umgang zu haben, so kann er sich, wenn ihm nichts bewiesen werden kann, freischwören. Wird Einer beim Ehebruch ertappt, so darf er auf der Stelle totgeschlagen werden. Wird er gesehen und verfolgt, so legen sich die Häuptlinge in's Mittel und rufen die Parteien vor ihr Forum. Es geht dann etwa so zu: Der beleidigte Ehemann sagt aus, er habe den Verklagten bei seiner Frau auf dem Felde gesehen, dieser sei dann aber schleunigst entflohen, sein Kleid habe man noch bei der Frau gefunden. Der

Beklagte versichert, er habe nur harmlos mit der Frau gesprochen, und sie über etwas gefragt; er sei auf dem Wege nach dem Dorfe A. gewesen, um da etwas zu holen; geflohen sei er, weil er den Ehemann wütend mit dem Messer heranlaufen sah; um übereilte Handlungen von beiden Seiten zu vermeiden, sei er eilig davon geflohen. Seine Aussagen aber stimmen nicht mit denen der Frau überein, welche auch verhört wird. Sein Eid wird nicht angenommen; andrerseits aber auch dem Ehemann nicht mehr gestattet, ihn zu töten. Er muss eine grosse Busse bezahlen, ausserdem Gerichtsgebühren an die Häuptlinge. Denn nach batakschem Recht kann schliesslich alles mit Geld abgemacht werden, sogar Mord. Die Geldstrafe ist in solchem Falle um so bedeutender, je angesehener der beleidigte Ehemann ist.

3. Wird der Ehebrecher aber in flagranti ergriffen, so wird er unbarmherzig totgeschlagen, und dieser Totschlag darf nicht gestraft oder gerächt werden. Man nennt einen solchen ertappten Verbrecher „Schwein im Reisfeld“; denn ein im Reisfeld angetroffenes Schwein darf auf der Stelle getötet werden. Fürchtet sich aber der Ehemann, ihn sogleich zu töten, so bindet er ihn erst an einen Pfahl in seinem Dorfe an, seine eigene Frau aber auch. In diesem Falle kommt der Ehebrecher schliesslich nach langen Verhandlungen mit einer Geldbusse davon. Es geht ähnlich zu wie oben (2). Hat der Übelthäter aber nichts zu zahlen, so darf der Gatte ihn töten, und tötet ihn auch auf grausame Weise. Der gefallenen Frau werden die Haare, ihr höchster Schmuck, abgeschnitten. Möchte ihr Mann aber diese Schande vermieden haben, so kann er das Haar loskaufen durch eine Summe, die die Häuptlinge jedesmal bestimmen. Das Geld bekommen die richtenden radja.

4. Wer sich die Frau eines Andern oder die Braut eines Andern aneignet, dass sie seine Frau oder Braut wird („pangalangkup“), ist vogelfrei erklärt. und verfällt der Rache des rechtmässigen Besitzers. Wohin er flieht, darf der Rächer ihm folgen. Ist der Missethäter ein angesehener oder reicher Mann, so wehrt er sich, und es giebt Krieg von der Sorte, die nie ein Ende findet, denn eine Verständigung ist nicht möglich. „Pangalangkup“ ist also derjenige, welcher eine von einem Andern bereits gekaufte Frau (oder Braut) an sich zieht. Die Sache steht also unter dem juristischen Gesichtspunkt des Diebstahls, nur dass das Object sehr wertvoll ist. Kommt die Sache vor die Häuptlinge, was der Ehebrecher natürlich nicht haben will, so wird dahin entschieden,

dass der pangalangkup den Brautschatz siebenfach als Strafe zahlen muss, ausserdem noch einige Karbauen. Ist aber der Missethäter mit den rechtsprechenden radja verwandt, so giebt es auch Mittel und Wege, um leichtere Strafen zu finden. Denn die Durchführung des uhum entspricht nicht immer den Principien.

5. Wer eine Frau over ein Mädchen vergewaltigt, ist nicht dem Tode verfallen, wie man nach Analogie der pangalangkup meinen sollte. Er muss eine Strafsumme zahlen, ähnlich dem pamolamola. Von diesem Gelde bekommt der Mann der gekränkten Frau, beziehungsweise der porboru, die Hälfte. Es ist also auch hier nur der Gesichtspunkt des geschädigten Eigentums. Das neue Recht urteilt darin allerdings anders.

6. Ein eigenartiger Rechtsfall im bataksehen Eherecht muss noch erwähnt werden. In einem Batakhause wohnen meist 3—4 Familien. Jede Familie hat ihre besondere Hausecke, aber diese sind nicht getrennt, weder durch Verschläge noch durch Matten; alles ist offen. Nachts brennt kein Licht im Hause. Nun kommt folgender Fall vor: Einer der verheirateten Männer ist zufällig abwesend. Irgend einer der anwesenden männlichen Bewohner muss des Nachts einmal hinausgehen. Er tappt im Dunkeln herum, findet die Treppe nicht und verirrt sich, wie das ja wohl schon Jedem in seinem Schlafzimmer passiert ist. Der Aermste stösst nun beim Herumtappen zufällig an eine der im Hause schlafenden Frauen, in diesem Falle gerade an diejenige, deren Mann abwesend ist. Das Weib kreischt auf, denn sie denkt im ersten Schrecken: der Mann will ihr ein Leid anthun. Sofort ist das ganze Haus in Aufruhr. Sobald der Mann der sich beleidigt fühlenden Frau zurückgekommen ist, werden die radja zusammengerufen. Das Ende der erregten Verhandlung ist natürlich dies, dass der Verdächtigte schwören muss, er habe keine böse Absicht gehabt. Damit ist die Sache abgethan.

IV. Witwenschaft.

Wenn eine Frau Witwe geworden ist, so darf sie nicht nach Willkür irgend einen Beliebigen wieder heiraten, sondern sie muss von dem nächsten Verwandten (Bruder) des Gestorbenen genommen werden, denn dessen Familie hat sie ja gekauft. Sie muss also unter allen Umständen in der Familie des verstorbenen Mannes bleiben. Ist der Bruder des Verstorbenen noch klein, so muss sie

warten, biss er gross wird, damit er sie dann heiratet. Die adat fordert, dass sowohl Witwe als Witwer ein Jahr warten, bis sie wieder heiraten; thun sie das nicht, so sind sie freilich nicht strafbar, aber verfallen dem Spott des Volks. Stirbt die Frau, so bekommt der Mann den s. Z. gezahlten Brautschatz nicht zurück (s. oben uhum sumbang). Ist der Mann, welcher die Witwe heiratet, dem Verstorbenen nahe verwandt, so erbt er die s. Z. gekaufte Frau und braucht sie darum nicht zu kaufen; nur den Häuptlingen, welche die Sache besprechen, giebt er ein Mahl. Vom Vater der Witwe erhält er ein Geschenk. Das Sprichwort sagt von solchen:

„Holzschindeln werden mürbe,
Holzschindeln treten an ihre Stelle.
Wenn der ältere Bruder stirbt,
So tritt der jüngere an seine Stelle.“

Diese nähere Verwandtschaft zählt bis zu den Söhnen der Vaters des Verstorbenen und den Söhnen der Brüder des Vaters. Heiratet ein Andrer die Witwe, so bestimmt sich der Brautschatz, den er zu zahlen hat, nach dem ferneren oder näheren Verwandtschaftsgrade, so dass der nähere wenig, ein Geschenk oder ein Viertel der Üblichen, zahlt; der fernere die Hälfte und mehr, bis zum Üblichen. Hält Einer sich nicht genau an diese Bestimmungen, die bis in's Einzelne geregelt sind, so müssen die Häuptlinge über den Rechtsfall urteilen, nach Massgabe dessen, was der Verstorbene s. Z. für die Frau gegeben hat. — Ist ein Sohn da, wenn der Mann stirbt, so ist dieser Erbe von allem. Dann ist es auch nicht nötig, dass die Witwe wieder heiratet, denn ihr Sohn deckt sie. Hat sie aber keinen Sohn, so ist sie rechtloses Eigentum der Familie ihres Mannes. Die Güter des Mannes fallen in diesem Falle an die Verwandten des Mannes zurück. Mädchen erben nicht. Bekommt die Frau Söhne mit dem zweiten Manne, so ist doch nur der Sohn der ersten Erbe seines Vaters, worauf streng gesehen wird. Was der zweite Mann erwirbt, wird zwischen den Söhnen aus der ersten und aus der zweiten Ehe geteilt. Doch kommt es darüber oft zu Zank und Prozessen. Eine Witwe hat er immer besser, wenn ein Bruder ihres verstorbenen Mannes sie nimmt, als ein Fremder. Darum sehen die heiratsfähigen Mädchen von vorn herein darauf, wo möglich einen Mann zu bekommen, welcher Brüder hat. Die Mädchen haben darüber ein Liedchen:

„Ich mag nicht einen einzelnen Zweig nehmen;
Vielleicht ist er unfruchtbar, und setzt keine Früchte an.
Ich mag nicht den heiraten, der einziger Sohn ist;
Vielleicht stürbe er, und dann ist Niemand da, der die Witwe nimmt".

Alle Schulden und Schuldforderungen des Gestorbenen erbt derjenige, der seine Witwe nimmt. Also ist solch eine Witwe unter Umständen eine zweifelhafte Gabe, welche so und so viele Prozesse mit in's Haus bringt. Bei einem einzelnen batakschen Stamme besteht die merkwürdige Sitte, dass alle Kinder, die dem zweiten Manne geboren werden, als Kinder des ersten gerechnet werden. Dalu-Eber nennt man einen solchen Mann. Dieser wird also nicht eigentlich Mann jener Frau und damit Familienhaupt, sondern hat nur die Aufgabe, dem Verstorbenen Kinder zu erwecken, eine ähnliche Sitte, wie sie bei den Juden bestand.

V. Vielweiberei.

Vielweiberei ist bei den Batak erlaubt und gilt für nobel, aber ist doch thatsächlich Ausnahme, da der gemeine Mann sich einfach nicht zwei Frauen kaufen kann. Er kommt also nur bei Vermögenden vor, und deren giebt es nicht viele. Die Veranlassung, eine zweite Frau zu nehmen, ist allermeist die, dass ein Mann von seiner Frau keine Söhne bekommt, oder auch die Söhne ihm gestorben sind, und er nicht mehr Aussicht hat, welche zu bekommen. In diesem Falle handelt er meist im Einvernehmen mit seiner ersten Frau, manchmal treibt ihn diese sogar dazu an, noch eine Frau hinzuzunehmen. Denn keinen Sohn zu haben, ist für den Batak furchtbar schwer. Manchmal komt Einer dadurch an eine zweite Frau, dass er das Mädchen eines Schuldners an Zahlungsstatt annimmt. Auch kommt es vor, dass Jemand nur aus Hochmut eine zweite Frau nimmt, um seinen Reichtum leuchten zu lassen; doch ist das selten. Gewöhnlich hat der Mann keine ruhige Stunde mehr, denn Zank und Eifersucht zwischen den Frauen hört nicht auf, so dass es sogar den zanklustigen Batak sprichwörtlich geworden ist. Die Frauen suchen sich sogar unter einander zu vergiften und die Leibesfrucht abzutreiben. Wenn der Mann von seiner Nebenfrau einen Sohn bekommt, so kennt die Wut und der Neid der ersten keine Grenzen. Sie wohnen getrennt in verschiedenen Dörfern; auch ihre Kinder

befehden sich unter einander, indem jeder die Partei seiner Mutter ergreift. So ist die Mehrweiberei eine Quelle vieler Prozesse.

Bekanntlich sind grosse Gebiete der Bataklande christlich geworden (c. 40000 Christen). Man hat nun bei den Christen so viel möglich von dem alten uhum beibehalten, und nur das geändert, was sich mit christlichen Grundsätzen nicht verträgt. Die radja selbst haben nach dieser Seite hin verständig gearbeitet. Der Frauenkauf z. B. ist beibehalten, da er entschieden hier viel gutes hat; die Ehescheidung wird dadurch beträchtlich erschwert. Das entspricht ja freilich noch nicht der idealen Auffassung, die das Christentum von der Ehe hat. Indessen die Erfahrung lehrt, dass es noch nicht an der Zeit ist, diese Sitte zu ändern. Leider fehlt dem christlichen uhum noch die oberste Bestätigung.

EEN VERLOREN SCHAAP NOG NIET GEHEEL TERECHT.

DOOR

J. L. VAN GENNEP.

In de Bijdragen tot de Taal- Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, zesde volgreeks, achtste deel, (1901), beschrijft de heer C. M. Pleyte op bladzijde 634—637 een van tufsteen gehouwen Garuda-kop, aanwezig in 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden, en vermeent hij dat deze daemonenkop afkomstig zou zijn van den Tjandi-Djaboeng nabij Padjarakan, afdeeling Kraksaän.

Deze onderstelling is echter onjuist, zooals mij bij het onderzoek, dat ik onlangs persoonlijk aan dien Tjandi instelde, gebleken is in verband met drie dergelijke daemonenkoppen, welke in den Noordwestelijken hoek van het erf der Assistent-Residentswoning te Kraksaän tegen een kunstmatig gevormd heuveltje onder een waringinboom opgesteld zijn.

Volgens getuigenis van inlanders uit de dessa Tjandi-Djaboeng, o. a. van den bewaker van den tempel, zou de Banaspati welke boven den ingang van den Tjandi-Djaboeng ontbreekt — terwijl zij boven de drie ter weêrs- en achterzijden geplaatste blinde vensters wel voorkomen — vele tientallen jaren geleden getroffen zijn door den bliksem die tevens den top van den Tjandi trof, en zou dit sluitstuk dientengevolge neergestort en in stukken gevallen zijn, welke stukken weggeruimd zijn.

Niets was hun bekend van het feit, dat deze kop weggehaald en aan Europeanen van een zeilschip zou zijn afgegeven. Zij beweerden volgens de verhalen hunner ouders zeker te weten dat de kop in stukken is neergestort.

Zulks is trouwens wel aan te nemen, indien men nagaat dat de geheele tempel en ook de daemonenkop van rooden baksteen is gebouwd; ongetwijfeld moet die kop bij het nedervallen van een hoogte van 11 meter in stukken versplinterd zijn. De drie nog

aanwezig zijnde Banaspatis zijn ook allen van baksteen, *niet* van tufsteen, en *zijn* zeer fraai.

Bij een meting van het vak in den wand boven den ingang waarin de kop gezeten moet hebben, bevond ik voor de breedte 1.25 M. en de hoogte 1.01 M.

Wegens het verschillend gehalte van het bouwmateriaal is het reeds duidelijk dat de Garuda-kop (Banaspati), door den heer Pleyte beschreven, niet afkomstig kan zijn van den Tjandi-Djaboeng. Ook het feit dat deze kop naar verluidt afkomstig was uit de dessa Padjarakan bewijst dit eenigszins, dewijl deze dessa 2 paal bewesten de hoofdplaats Kraksaän, en de Tjandi-Djaboeng 5 paal beoosten die hoofdplaats gelegen is. De vroeger bestaande, thans afgebroken suikerfabriek Djaboeng nabij die Tjandi behoorde tot de oudste fabrieken en heeft nog aan een chinees toebehoord die het riet middels een molen, door karbouwen voortbewogen, vermaalde; zij was ouder dan de fabriek Padjarakan en kwamen in vroegere jaren vermoedelijk schepen er even goed de suiker halen, welke toen op de reede voor Djaboeng moeten gelegen hebben, als anderen voor Padjarakan ten anker gingen.

Was dus de kop van Tjandi-Djaboeng afkomstig, dan zou zulks ook wel door den kapitein van het schip dat hem heeft medegebracht vermeld zijn geweest, instede van te berichten dat hij uit de dessa Padjarakan kwam.

Deze dessa heeft vermoedelijk ook een oudheid gehad, althans niet ver daar bezuiden, in de dessa Ketompen-wètan, gehucht Kentroong, moet een tempel of iets dergelijks volgens de overlevering gestaan hebben. Zekerheid heb ik daaromtrent niet kunnen krijgen, maar thans zijn nog enkele brokstukken van ruw gehouwen beelden, zooals een ruw steenen beeld, het bovenlijf van een tempelwachter, een kop, een vuist, een voet en een ruw afgewerkte kop van een slang, aldaar op een door boomen omgeven pleintje midden in de sawah aanwezig.

Voorheen waren op het erf van de vroegere kawedanan van Padjarakan (thans is het district opgeheven tengevolge van de bestuurs-reorganisatie) nog twee fraaie voetstukken voorhanden, beschreven in Verbeeks "Oudheden van Java", onder N° 635 op bladzijde 311. Deze thans zich niet meer daar bevindende voetstukken moeten volgens de bewering van de dessahoofden ook afkomstig zijn uit gemeld gehucht Kentroong, dessa Ketompen-wètan.

De drie op het erf van de Assistent-Residentswoning te Kraksaän

zich bevindende Banaspatis zijn vermoedelijk ook uit die dessa afkomstig en zijn mede van tufsteen vervaardigd.

Naar de beschrijving, die de heer Pleyte van zijn daemonenkop geeft, heeft deze kop veel overeenkomst met twee dier koppen, die elk ook voorzien zijn van een trapvormig uitgehakten achterkant.

Van de eene kop bedragen de hoogte, breedte en diepte 0.91 M., 0.84 M. en 0.90 M. terwijl de dikten over den trapvormig uitgekapten achterkant, van boven naar beneden gemeten, 0.27 M., 0.15 M., 0.14 M. en 0.27 M., de breedten der treden in dezelfde volgorde 0.21 M., 0.16 M. en 0.17 M. bedragen en het bovenvlak 0.40 M. breed is.

De andere kop heeft de volgende afmetingen, als: 0.90, 0.84 en 0.95 M.; de trapvormig uitgekapte achterkant is dik 0.24, 0.14, 0.13 en 0.27 M. en breed 0.21, 0.16 en 0.16 M., het bovenvlak echter 0.40 M.

De derde kop is veel kleiner: 0.85 M. hoog, 0.59 M. breed en 0.41 M. diep. De achterzijde heeft slechts ééne trapvormig uitgesneden trede.

Hoewel de herkomst dezer drie Banaspatis mij niet bekend is, vermeen ik toch dat zij, evenals de door den heer P. bedoelde, van de dessa Ketompen-wètan bezuiden Padjarakan afkomstig zijn, maar in geen geval van Tjandi-Djaboeng.

De koppen zijn trouwens veel ruwer afgewerkt dan de Banaspatis op Tjandi-Djaboeng.

Kraksaän, 12 October 1901.

GRAMMAIRE TAGALOG

Composée sur un nouveau plan,

PAR

ARISTIDE MARRE,

Membre de l'Institut royal de La Haye,

Correspondant des Académies de Rome, Turin, Messine, Acireale, Lisbonne; de l'Institut historique et géographique du Brésil, de la Société des Arts et des Sciences de Batavia et de la Société des Sciences morales, des Lettres et des Arts de Versailles, Président de la Section de „*Malaisie et Madagascar*" au XIIe Congrès international des Orientalistes (Rome, Octobre 1899).

CHAPITRE I.

De l'alphabet primitif des Tagals et de leur alphabet actuel. De la prononciation.

Les habitants de l'Archipel des Philippines sont, pour la plupart, de race malaise. Des invasions de Malais s'établirent d'abord sur les côtes, puis pénétrèrent peu à peu vers l'intérieur, repoussant les indigènes dans les montagnes. Avant l'arrivée des conquérants espagnols, les indigènes nommés n e g r i t o s par les Espagnols, et plus connus sous le nom d'I t a s ou A e t a s, [1] possédaient un alphabet et faisaient usage d'une écriture qui est complétement abandonnée aujourd'hui. Cet alphabet était syllabique; chacune des consonnes se prononçait avec une voyelle inhérente qui était invariablement **a**, à moins qu'elle ne fût accompagnée d'un point placé au dessus ou au dessous d'elle. Quand le point était placé au dessus de la consonne, il indiquait que cette consonne avait pour voyelle inhérente non plus **a**, mais bien **i** ou *é*; quand il était placé au dessous, il indiquait que la voyelle inhérente était **o** ou bien **u**. En réalité il n'y avait que trois voyelles figurées dans l'alphabet: une de ces trois voyelles représentait notre **a**, la seconde représentait à la fois **i** ou **é**, la troisième représentait à la fois **o** ou bien **u** (**u** espagnol).

Les caractères latins, les seuls qui soient employés maintenant

---

[1] En malais, n o i r se dit i t a m: en tagalog, n o i r se dit i t i m, de là sans doute le nom de i t a.

aux Philippines, rendent les éléments de la langue tagalog avec bien plus de clarté et de précision; aussi les Tagals délaissèrent-ils promptement leur alphabet primitif, pour adopter celui des Espagnols, et dès la fin du XVIe siècle, il y avait à Manille bien peu de Tagals qui connussent l'ancien alphabet tagalog. Cette écriture présentait d'énormes difficultés, non point pour la tracer, mais pour la lire, car elle omettait les consonnes quiescentes. Pour s'en convaincre, il suffira de jeter un coup d'oeil sur ces deux exemples que j'emprunte au Dr. Pardo de Tavera, de Manille:

"bt peut se lire bata, batang, batar, banta, bantey;

"ll peut se lire lili, lilin, lilip, lilis, lilim, liklik, ligl ig".

Dans de semblables conditions, il était bien difficile de lire sans beaucoup d'hésitation des mots ainsi orthographiés, et qui présentaient au lecteur de véritables énigmes à déchiffrer.

L'alphabet tagalog actuel se compose des vingt lettres suivantes:
a, b, d, e, g, h, i, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, w, y, ng.

On remarquera tout d'abord que nos caractères:

c, f, j, q, v, x, z,

en sont exclus. Dans la langue tagalog, nos consonnes **c** et **q** sont remplacées par **k**; **f** est remplacée par **p**; **v** par **b**, et les trois consonnes **j**, **x**, **z** par **s**.

Par contre le **w** anglais et la nasale des gutturales appelée **nga** par les Malais et les Javanais, que nous écrivons **ng** y trouvent place Le **nga** est une articulation complexe qui combine les deux sons réunis du **na** et du **ga** ou de **n** et de **g**, et que ne possèdent point nos langues d'Europe ou d'Amérique. Nous l'écrivons ainsi: **ng**, conformément à l'usage adopté par les Tagals eux-mêmes pour la différencier de nos deux lettres **n**, **g**, se suivant dans un même mot, mais appartenant à deux syllabes distinctes. Ex: langit (le ciel), hangin (le vent), ingit (sifflement).

Il faut observer que la gutturale douce (**g**) ne se prononce jamais comme **j** français; cette consonne est toujours dure devant les voyelles **e** et **i**, comme devant les voyelles **a** et **o**. Ex: ginto (de l'or), gisi (rompu, brisé).

La gutturale forte, **k**, doit se prononcer d'une façon nette, pour n'être pas confondue avec la gutturale douce **g**. Ex: bulak (coton), bulag (aveugle).

h n'est pas plus aspiré en tagalog qu'il ne l'est en malais ou en javanais; il a même une prononciation qui le rapprocherait du **j** français.

La consonne **r** offre cette particularité dans son emploi : elle ne figure jamais au commencement d'un mot, mais seulement à la fin ou dans le corps du mot. La consonne **r**, forte ou initiale, est remplacée par **d** ou par **l**. Par contre, **d** dans le corps d'un mot et devant une voyelle, est prononcé **r**.

OBSERVATION IMPORTANTE :

Jamais une consonne ne se lie dans la prononciation avec une autre consonne la précédant ou la suivant. Quand il se rencontre deux consonnes de suite dans l'écriture, il faut avoir soin de les séparer dans la lecture, et les considérer comme appartenant à deux syllabes distinctes.

Ex: loklok (repos) et magloklok (se reposer) doivent se prononcer lok-lok et mag-lok-lok, et non pas lo-klok et ma-glo-klok.

De même quand deux voyelles se trouvent juxtaposées, il faut les prononcer distinctement l'une après l'autre. Ex: arao (jour), linao (clair), amoy (sentir), may (avoir, posséder), boo (entier).

Il n'y a pas de différences importantes entre les divers idiomes parlés aux Philippines. Le bisaya, le bikol, l'ilokano, le pampanga, le pangasinan ont tous pour type commun, le tagalog qui est compris dans toute l'étendue de ce vaste archipel.

CHAPITRE II.

De la formation des mots. Mots-racines et mots-dérivés formés à l'aide de particules préfixes, infixes et suffixes.

La langue tagalog est une langue agglutinante, comme le malais, le javanais, le makassar, le boughis, le malgache et toutes les autres langues de la famille malayo-polynésienne. Les mots sont répartis en deux classes : mots-racines et mots-dérivés.

Nous appelons mots-racines, les mots simples et primitifs, entièrement dépourvus de particules affixes. Ils sont généralement de deux syllabes, comme en malais. Ex.: soulat (écrire), basa (lire), bilang (compter), laro (jouer), etc.

Nous appelons mots-dérivés, les mots provenant des mots-racines, et formés par l'adjonction de certaines particules, soit au commencement, soit à la fin, soit même dans le corps du

mot-racine. Ce sont ces particules affixes qui font d'un même mot-racine tantôt un nom, tantôt un verbe, ou telle ou telle autre partie du discours. Ces particules préfixes, (placées en tête du mot), suffixes (placées à la suite du mot), infixes ou interfixes (placées dans le corps du mot) jouent un rôle capital dans toutes les langues malayo-polynésiennes, et spécialement dans le tagalog. L'on peut dire en toute vérité, que quand on le connaît, on ne rencontre plus guère de difficultés dans l'étude de ces langues. Au premier rang des affixes, il faut mettre ceux qui servent à former les verbes et à les distinguer entre eux: verbes actifs, verbes passifs, verbes neutres, verbes causatifs, verbes réfléchis, verbes unipersonnels.

DES PRÉFIXES.

Examinons d'abord les préfixes qui servent à former les verbes. Les deux principaux sont mag pour les verbes actifs, et i pour les verbes passifs.

Le préfixe mag sert à former les verbes d'action, ou actifs transitifs. Ainsi des mots-racines alis, bigay, bahay, bahagi, dahon, etc. viennent les verbes mag-alis (ôter), mag-bigay (donner), mag-bahay (construire une maison), mag-bahagi (diviser), mag-dahon (produire des feuilles), etc.

La puissance de mag est telle que, préfixé à un mot-racine qui par nature est adverbe de lieu, dito (ici), il en fait un verbe actif mag-dito qui signifie: mettre ici; poser ici; de même de la préposition babao (au dessus de), il en fait le verbe mag-babao (mettre au dessus, poser au dessus); d'un nom de nombre, il en fait également un verbe. Ainsi tatlo (trois) avec le préfixe mag devient le verbe mag-tatlo, qui signifie: mettre en trois.

Le préfixe mag se transforme pour l'euphonie, et suivant les cas, tantôt en man, tantôt en mang, tantôt en mam conformément à ce qui se fait en malais.

Si mag est le préfixe ordinaire qui caractérise les verbes actifs, c'est i qui est le préfixe habituel des verbes passifs. Dans le tagalog, comme dans le malais, le javanais et le malgache, la voix passive est d'un usage plus fréquent que la voix active. Dans les langues d'Europe ou d'Amérique, tandis qu'un verbe au mode impératif sera toujours rendu par l'actif, en tagalog il le sera par le passif. C'est ainsi que „donne cela"! se dit en tagalog i bigay mo ito! mot à mot: „soit donné par toi cela!"

„Ecris cela" i soulat mo ito! mot à mot: „Soit écrit par toi cela" — „Enseigne à tes enfants l'amour du prochain se dira en tagalog: „i aral mo sa manga anak mo ang kapowa tawo, mot à mot: Soit enseigné par toi à tes enfants l'amour du prochain.

DES INFIXES OU INTERFIXES.

En malais, en javanais, voire-même en malgache, la particule infixe ou interfixe existe; mais c'est dans la langue tagalog qu'elle est le plus fréquemment employée.

L'infixe um et l'infixe in jouent un rôle important dans les verbes auxquels ils sont incorporés.

Leur mode d'insertion est simple et l'on procède ainsi:

Si le mot-racine commence par une consonne, on insère la particule um, immédiatement après cette consonne c. à. d. entre cette consonne initiale et la voyelle qui suit.

Ex: sulat, sumulat (écrire);
lakar, lumakar (marcher);
takbo, tumakbo (courir);
hingi, Humingi (demander);
kakaba, Kumakaba (palpiter).
Kumakaba ang dibdib ko (mon coeur palpite) mot à mot: palpite le coeur de moi.

Si le mot-racine commence par une voyelle, la particule um, par raison euphonique, d'infixe devient préfixe.

Ex: aral, um-aral (enseigner);
ibig, um-ibig (aimer);
inum um-inum (boire);
ogbus, um-ogbus (élaguer).

L'infixe in, qui sert à former les verbes passifs, concurremment avec le préfixe i, est inséré dans le mot-racine par le même procédé que l'infixe um.

Ex. kalas, kinalas (être annulé);
kinalas ang hokom (le jugement a été annulé);
Kalkal, kinalkal (être fouillé);
Kinalkal nang manga hayop ang manga pananim m. à m. „ont été fouillées par les animaux les semailles."

DES SUFFIXES.

An et **in** sont les deux suffixes usités en tagalog; ils sont les mêmes que les suffixes usités en malais, en javanais et en malgache.

In est le suffixe spécialement affecté aux verbes, et marque le participe passé des verbes passifs.

Ex: **patay**, **patay-in** (tué, ayant été tué);
pilih, **pilih-in** (choisi, ayant été choisi);
osap, **osap-in** (discuté, ayant été discuté);
hampas, **hampas-in** (fouetté, ayant été fouetté);
kakan, **kakan-in** (mangé, ayant été mangé).

Le suffixe **in**, s'écrit **hin**, quand le mot-racine se termine par une voyelle.

Le suffixe **an**, (qu'on écrira **han** si le mot-racine se termine par une voyelle), se rencontre non seulement comme terminaison des verbes passifs, à l'instar du suffixe **in**, mais encore comme suffixe applicable aux noms ou substantifs, aux adjectifs et aux adverbes.

Ex. **aral**, **aral-an** (instruction);
upah, **upah-an** (salaire);
inum, **inum-an** (boisson);
patay, **patay-an** (meurtre);
niog, **niog-an** (lieu planté de palmiers);
tubo, **tuboh-an** (lieu planté de cannes);
ona, **ona-han** (l'avant), (en avant);
huli, **huli-han** (l'arrière), (en arrière).

CHAPITRE III.

De la réduplication — Des liaisons euphoniques. — De l'accent tonique.

La réduplication d'une syllabe initiale ou d'un mot-racine tout entier est chose très-fréquente en tagalog. Cela se pratique et se rencontre dans toutes les parties du discours, dans les verbes, les substantifs, adjectifs, etc.

Il est à remarquer que les mots-racines qui expriment un acte, une opération matérielle quelconques, quand ils sont redoublés, indiquent que cet acte, que ce fait se répète et se continue pendant

un certain temps. Ex: kay-kay (frotter), kibkib (ronger), kol-kol (gratter), dik-dik (moudre), lak-lak (boire), mama (mâcher), puk-puk (frapper), sipsip (sucer), taktak (donner des coups), etc.

La réduplication porte souvent non point sur un mot-racine tout entier, mais sur la première syllabe seulement.

Ex: de sulat, susulat, d'où le verbe actif mag-susulat;
de takal, ta-takal, d'où le verbe actif: mag-tatakal;
de alis, a-alis, d'où le verbe neutre um-a-alis;
de takot, tatakot, d'ou le verbe passif ta-takot-in;

Cette réduplication de la première syllabe du mot-racine, comme nous le verrons tout à l'heure, au chapitre des verbes, sert à former le temps futur.

Ainsi mag-susulat ako signifie j'écrirai,
mag-tatakal ako, je mesurerai,
um-a-alis ako, je marcherai,
tatakot-in ko, je craindrai, mot à mot: sera craint par moi.

Pour indiquer la répétition prolongée, constante, de l'acte exprimé par la racine verbale, sulat par exemple, on intercalera la particule nang entre susulat, deux fois répété, et l'on dira ainsi: Susulat nang susulat ako (j'écrirai continuellement).

Un autre mode de réduplication consiste à redoubler la racine, et à mettre en tête de cette racine redoublée sa première syllabe.

Ex: de kiling, ki-kiling-kiling (se balancer);
de tuling, tu-tuling-tuling (abasourdir, étourdir);
de baling, ba-baling-baling (rôder).

Pour donner plus de force encore à ce genre de réduplication, on la répète deux fois, en intercalant la particule nang entre les deux membres, et l'on obtient ainsi l'expression composée:
babalingbaling nang babalingbaling, qui pourra se traduire par:

rôder sans cesse de tous côtés.

Dans les adjectifs et les adverbes, la réduplication s'opère en redoublant soit le mot-racine tout entier, soit sa première syllabe seulement.

Quelquefois on intercale la particule na entre les deux mots répétés, et l'on dit par exemple makapal na makapal, qui signifie très-gros, et équivaut ainsi à un véritable superlatif absolu de l'adjectif qualificatif makapal (gros).

DES LIAISONS EUPHONIQUES.

Le préfixe mag des verbes actifs se transforme pour l'euphonie et suivant les cas, tantôt en mang, tantôt en man, men, mam. Devant un mot-racine commençant par une voyelle ou par une consonne gutturale, le préfixe est mang.

Ex: de anak (enfant), mang-anak (enfanter);
aral (science), mang-aral (instruire, enseigner);
isda (poisson), mang-isda (pêcher le poisson);
usa (cerf), mang-usa (chasser le cerf);
kahoy (bois à brûler), mang-ahoy (faire du bois à brûler;
gamot (remède), mang-gamot (faire des remèdes).

La gutturale dure ou forte, **k**, initiale d'un mot-racine, disparaît dans le dérivé, tandis que la gutturale douce, **g**, est conservée dans le verbe dérivé.

Devant un mot-racine commençant par la dentale dure ou forte, **t**, le préfixe euphonique est man ou men.

Alors ce **t** initial, en sa qualité de dentale dure ou forte, est éliminé du dérivé.

Ex: de tahé (couture), man-ahé (coudre);
tabak (coutelas), man-abak (couper avec le coutelas);
tapis (vêtement), man-apis (vêtir);
tebus (rachat), men-ebus (racheter);
tigpas (coupure), men-igpas (couper), etc.

Quand la dentale initiale du mot-racine est la dentale douce, **d**, elle est conservée dans le verbe dérivé.

Ex: de dala (filet), man-dala (pêcher au filet);
dakip (saisie), man-dakip (saisir);
dalao (visite), man-dalao (visiter);
doro (piqûre), man-doro (piquer), etc.

Devant un mot-racine, commençant par la labiale dure ou forte, **p**, le préfixe verbal euphonique est mam, Dans ce cas, cette initiale **p**, en sa qualité de labiale dure ou forte, subit l'élimination.

Ex: de puti (blanc), mam-uti (blanchir);
pako (clou), mam-ako (clouer);
pili (choix), mam-ili (choisir);
patay (meurtre), mam-atay (commettre un meurtre).

Quand la labiale initiale du mot-racine est la labiale douce, **b**, elle est conservée dans le verbe dérivé.

Ex: de buhay (vie), mam-buhay (donner la vie);
bakbak (écorce), mam-bakbak (écorcer);
buka (ouverture), mam-buka (ouvrir);
bobong (toît), mam-bobong (construire un toît, couvrir une maison).
bahay (maison), mam-bahay (construire une maison), etc.

Ces lois euphoniques empruntées du malais sont observées moins rigoureusement en tagalog qu'en malais.

Dans cette dernière langue, le préfixe usité devant un mot-racine commençant par la sifflante **s** est mañ (le n con tilde de l'espagnol, qu'il faut prononcer magne, comme dans notre mot magnifique) et non plus man. Cette loi euphonique, en vigueur dans le malais, paraît être tombée en désuétude, aussi bien dans le tagalog que dans le malgache.

Les liaisons euphoniques usitées dans le tagalog ont été maintenues et conservées par la tradition orale, car nul écrit, que je sache, n'en a donné l'explication ou réglementation.

On peut établir pour le tagalog les trois règles euphoniques fondamentales suivantes; elles existent et sont admises dans les grammaires malaise et javanaise:

Première règle: Dans le préfixe d'un verbe, on fera entrer la nasale de la classe phonétique à laquelle appartient la lettre initiale du mot-racine, savoir:

ng pour la classe des gutturales, **k** et **g**;
n pour la classe des dentales, **t** et **d**;
m pour la classe des labiales **p** et **b**.

Seconde règle. Si l'initiale du mot-racine est une des trois consonnes fortes, **k**, **t**, **p**, on la supprime dans le dérivé; si au contraire l'initiale du mot-racine est une des trois consonnes douces **g**, **d**, **b**, on la conserve dans le dérivé.

Troisième règle. Si l'initiale du mot-racine est une voyelle, on opère comme si c'était une consonne gutturale.

En dehors des liaisons euphoniques spécialement applicables aux préfixes des verbes, il y en a d'autres également consacrées par l'usage, et que l'on peut formuler ainsi:

1°. La liaison euphonique entre deux mots-racines juxtaposés se fait à l'aide de l'articulation ng (nasale des gutturales), quand le premier de ces deux mots-racines finit par une voyelle.

Ainsi l'on écrit: mahabang kahoy (grand morceau de bois

à brûler), au lieu de mahaba kahoy; de même mabuting larawan (belle image) au lieu de mabuti larawan;

de même batong mahal (pierre précieuse) au lieu de bato mahal;

de même encore: tawong mabangis (homme cruel), au lieu de tawo mabangis.

2°. Qand le premier des deux mots-racines finit par deux voyelles, la liaison euphonique entre le premier et le second mot ne se fait plus à l'aide du **ng**, mais bien à l'aide du monosyllabe **na** intercalé entre eux. Ex: arao na maliwanag (jour éclatant), au lieu de araong maliwanag.

3°. Quand le premier des deux mots-racines qui se suivent immédiatement finit par une consonne autre que **n**, il faut le lier au second à l'aide de la particule **na**.

Ex: Gilid na labi (le bord des lèvres);
gogol na pilak (le dépense de l'argent);
liwanag na langit (la splendeur du ciel).

4°. Enfin le **n** simple de liaison euphonique est employé souvent pour éviter l'hiatus qui résulterait de la rencontre de la voyelle finale d'un mot avec la voyelle initiale du mot suivant. Ainsi l'on dit: Abo-n-apuy (la cendre du feu), au lieu de abo apuy; wika-n-hari (parole du roi), au lieu de wika hari; pagsisisi-n-anak (douleur d'un fils), au lieu de pagsisisi anak.

L'usage s'était établi anciennement, par mesure euphonique, de réduire les deux monosyllabes at et ay, par la suppression de la voyelle initiale, aux lettres t et y, qu'on plaçait alors entre deux virgules. At n'est autre que la conjonction et; ay exprime le verbe substantif être.

Ainsi gabi at arao (nuit et jour) s'écrivait: gabi, t, arao, ako at ikao (moi et toi) s'écrivait ako, t, ikao.

De même pour le verbe ay, on supprimait l'a initial, et l'on plaçait l'y restant entre deux virgules.

L'on écrivait en conséquence: Ang akin bahay, y, nakaharap sa silangman (ma maison regarde l'Orient), au lieu de: Ang akin bahay ay nakaharap sa silangman.

Mais ce genre d'abréviation des monosyllabes at et ay n'est plus en usage aujourd'hui.

Si, entre deux mots qui se suivent immédiatement l'on faisait, en les prononçant, un temps d'arrêt ou de suspension, si bref qu'il fût, il est clair qu'alors aucune liaison euphonique ne devrait

avoir lieu, et qu'il faudrait prononcer ces deux mots, comme s'ils étaient séparés par une virgule.

On dira donc avec liaison euphonique, si l'on ne fait pas le moindre arrêt avant le mot awa, „Dalita niyang awa sa atin" (Sa souffrance nous fait pitié), et si l'on fait un temps d'arrêt quelconque, avant de prononcer ce même mot awa, l'on dira et l'on écrira; „Dalita niyá awa sa atin".

DE L'ACCENT TONIQUE.

L'accent tonique porte en général sur la pénultième syllabe des mots-racines; quelquefois sur la dernière. C'est une loi euphonique strictement observée dans le malais, le javanais, le makassar, le malgache et autres langues malayo-polynésiennes aussi bien que dans le tagalog.

Quand l'accent tonique est indiqué dans un livre tagalog, il est généralement représenté par l'accent aigu. Cet accent tonique, suivant qu'il affecte telle ou telle syllabe d'un mot, lui attribue par cela même un sens tout différent. On comprend par là de quelle importance est la fixation de la syllabe à accentuer, soit dans l'écriture, soit dans le langage parlé; mais c'est l'usage pratique de la prononciation tagalog, qui fera connaître la vraie place qu'il convient d'assigner à l'accent tonique. Ex: aso (chien), asó (fumée); bákal (fer) et bakál (semer); bása (lire) et basá (mouiller), bósog (arc) et bosóg (rassasié); lábi (plus) et labí (lèvres); óbo (tousser) et obó (transplanter) etc.

CHAPITRE IV.

Des parties du discours: article, substantif, adjectif.

Pour la plus grande commodité des étudiants, nous allons, dans l'étude des diverses parties du discours, suivre l'ordre universellement adopté dans les grammaires des langues européennes: articles, noms ou substantifs, adjectifs, noms de nombres, pronoms, verbes, adverbes, prépositions, conjonctions et interjections.

DE L'ARTICLE.

L'article défini est ang (le, la, les); c'est le yang du malais. Il est le même pour les deux genres, masculin et féminin.

Ex: ang tawo (l'homme), ang bábay (la femme), ang báta (l'enfant), ang pinto (la porte).

Pour exprimer le pluriel, on fait suivre ang du mot manga, qui est l'indice de la pluralité Ex: ang manga tawo (les hommes), ang manga babay (les femmes), ang manga bata (les enfants), ang manga pinto (les portes), ang manga bobong (les toîts), ang manga bahay (les maisons).

Nang est le génitif de ang, et signifie du, de la, des, en français.

Ex: Pinto nang bahay (la porte de la maison),
Damit nang bata (le vêtement de l'enfant);
Tatag nang ama (la fermeté du père),
Lambot nang ina (la tendresse de la mère);

Le mot manga, indice habituel de la pluralité, n'est pas toujours exprimé, il est souvent sous entendu; dans la conversation on s'en passe ordinairement. Ex: ang mata (les yeux), ang balikat (les épaules); ang daliri (les doigts), ang kukó (les ongles), ang pilipisan (les tempes), etc.

Outre l'article défini ang, il existe en tagalog un autre article, dit article personnel.

Il est ainsi appelé parce qu'il se met devant les noms propres de personne et devant les noms de parenté. C'est l'article si, le même que dans le malais et le javanais, correspondant à l'article personnel i, du malgache.

Ex. Si Pedro, Si Pablo, si Maria, Si ama (le père), Si ina (la mère), Si ali (la tante);

Si se met parfois devant les noms de certains animaux; si aso (le chien) si daga (le rat), si pusa (le chat), etc.

Une observation curieuse à noter ici, c'est que pour désigner non plus une seule personne, mais cette personne avec tous les siens, il suffit de faire suivre l'article personnel si, de la particule na. Ex: Si na Pedro (Pierre et tous les siens); Si na Pablo (Paul et tous les siens), Si na ama (le père et la famille); si na ali (la tante et tous les siens). L'on dirait de même Si na pusa babáyi (la chatte et ses petits).

DU NOM OU SUBSTANTIF.

Les noms ou substantifs sont radicaux ou dérivés; radicaux, c'est-à-dire, dépourvus de toute particule affixe, comme ama

(père), ina (mère), anak (enfant), tubig (eau), alak (vin), uling (charbon), bato (pierre), asin (sel) etc. etc.; ou bien ils sont dérivés, c'est-à-dire pourvus de particules affixes; ex: ka-pait-an (amertume), de la racine pait; ka-galit-an (colère) de la racine galit; pag-anito (idolâtrie) de la racine anito, pag-patay (meurtre), de la racine patay, etc.

Par eux-mêmes les substantifs sont invariables en genre et en nombre. Pour indiquer le pluriel on fait précéder le substantif du mot manga, si le contexte de la phrase rend cette adjonction nécessaire. Ex: manga bato (des pierres), manga tawo (des hommes), manga bayan (des villages).

Pour indiquer l'unité d'une manière précise, formelle, on donne au substantif le préfixe ka. Ex: ka-tawo (un homme), ka-potol (un tronc d'arbre), ka-payong (un parasol), ka-patak (une goutte de liqueur).

La distinction des genres masculin et féminin ne se fait que pour les êtres animés, à l'aide des mots lalaki (mâle) et babáyi (femelle), qui se placent à la suite du nom. Ex: anak lalaki (un fils), anak babáyi (une fille), apo lalaki (un petit-fils), apo babayi (une petite fille); de même pour les animaux: kambing lalaki (un bouc), kambing babáyi (une chèvre), babuy lalaki (un porc), babuy babáyi (une truie); baliwis lalaki (un canard), baliwis babáyi (une cane). Remarquons en passant qu'en malgache, les mots lahy (male) et vavy (femelle) sont employés au même usage que lalaki et babay du tagalog, évidemment de même source.

Nous avons dit que l'article défini était ang pour le nominatif, et nang pour le génitif. Avec ces deux mots et la préposition sa, (qui se rend tout à la fois par à, par, pour, en, avec), on possédera les instruments nécessaires pour ce que nous appelons la déclinaison d'un nom ou substantif, Ainsi ang tawo (l'homme), nang tawo (de l'homme), sa tawo (à l'homme, par l'homme), ang manga tawo (les hommes), nang manga tawo (des hommes), sa manga tawo (aux hommes, par les hommes), etc.

Les noms ou substantifs abstraits dérivés se forment généralement à l'aide du préfixe ka et du suffixe an. Ex: ka-bata-an (enfance), ka-tamar-an (paresse), ka-tapang-an (bravoure), ka-banal-an (justice), ka-lakas-an (force), ka-loob-an (volonté), ka-linis-an (pureté), ka-galing-an (bonté), ka-runong-an (sagesse), etc.

Les noms abstraits dérivés se forment encore à l'aide du préfixe, pagka, sans adjonction de suffixe. Ex: pagka-buti (beauté), pagka-mahal (noblesse), pagka-hamak (vilénie), pagka-sira (destruction), pagka-mata (mort), etc. Les noms dérivés formés à l'aide de pagka correspondent assez exactement aux substantifs français commençant par con (le cum du latin) et finissant par ion (io du latin). Ex. pagka-kapisan (conjonction), pagka-kalagom (confédération), pagka-kathà (composition), pagka-kalawit (connexion), pagka-koyompis (consomption), etc.

En dehors des noms purement abstraits, il y a d'autres noms qui se forment de la même manière qu'eux, à l'aide du préfixe ka et du suffixe an. Ils indiquent généralement des lieux plantés de telle ou telle essence d'arbres, arbustes, etc., etc. Ex: ka-saging-an (lieu planté de platanes) ka-tubo-han (cannaie, lieu planté de cannes à sucre), ka-palay-an (rizière, lieu planté de riz), etc.

Le suffixe an, ajouté tout seul à la suite d'un nom-racine, forme un nom dérivé offrant cette particularité qu'il désigne un objet contenant ou servant à contenir la chose exprimée par le nom-racine. Ex: asin (sel), asin-an (salière); abu (cendre), abu-an, ou mieux par euphonie, abu-han (cendrier); bigas (riz), bigas-an (grenier à riz), daga (rat), daga-han (ratière); bantay (sentinelle), bantay-an (guérite).

Une autre classe de noms dérivés indique ordinairement la chose faite avec les matériaux ou ingrédients exprimés par le mot-racine; ils sont formés avec ce même suffixe an, et le préfixe ou l'infixe in. Ex: polot (miel), pinolot-an (aliment fait avec du miel), itlog (oeuf), in-itlog-an (aliment fait avec des oeufs), etc.

Une classe nombreuse de noms-dérivés est celle de noms formés à l'aide du préfixe pag seulement.

Ex: pag-basa (lecture); pag-gawa (ouvrage, oeuvre), pag pasok (introduction); pag-timbang (pesage), etc.

On remarquera que la simple substitution de **m** initial au lieu de **p**, dans le préfixe, ferait de ces noms autant de verbes actifs: mag-basa (lire), mag-gawa (faire, opérer), mag-pasok (introduire), mag-timbang (peser).

Non moins nombreux sont les noms dérivés formés à l'aide du préfixe pan ou pang. Placés en tête d'un mot-racine indiquant un acte matériel quelconque, ces préfixes forment, comme en

malais et en javanais, des noms qui sont ceux des agents ou instruments servant à accomplir cet acte, cette opération.

Ex: ahit (raser), pan-ahit (rasoir),
gapas (faucher), pang-gapas (faux, faucille);
kamot (gratter), pangamot (grattoir);
tarok (sonder), panarok (sonde);
sulat (écrire), panulat (écrivain) etc. (plume, kalam);

La particule sang mise en tête d'un substantif comme préfixe, sert à indiquer l'agrégation en un tout, et à préciser l'état entier, complet, de la chose exprimée par le nom-racine. Ex: Sang-arao (tout le jour, le jour tout entier), sang-buan (tout le mois, le mois tout entier), sang-taon (toute l'année, l'année tout entière), sang Maynila (tout Manille), Sang katawohan (le genre humain tout entier), Sang-kalangit-an (tout ce qui est dans le ciel), Sang-karagatan (tout ce qui est dans la mer).

Un substantif commun, quand on le redouble, exprime une fréquence plus grande et devient ainsi augmentatif; Ex: arao-arao (tous les jours), lingo-lingo (toutes les semaines), buan-buan (tous les mois), taon-taon (tous les ans), etc.

Mais si au mot-racine ainsi redoublé, on donne le suffixe an, on forme des substantifs dérivés ayant un sens diminutif.

Ex: de tawo (homme), tawo-tawo-han (tout petit homme);
ibon (oiseau), ibon-ibon-an (oiselet, petit oiseau);
pana (flèche), pana-pana-han (petite flèche);
bundok (montagne), bundok-bundok-an (monticule)
bakod (cour), bakod-bakod-an (petite cour);
kait (croc), kait-kait-an (petit croc), etc.

DES NOMS PROPRES.

Devant un nom propre on emploie l'article personnel si et l'on dit si Pedro (M^r^. Pierre), au nominatif, ni Pedro (de Pierre) au génitif, kay Pedro (à Pierre), au datif. L'article personnel Si est une particule respectueuse qu'on place devant les noms propres et à fortiori devant les noms de père, de mère, etc. Il en est de même en malais, en javanais et en malgache. Dans cette dernière langue, l'article personnel Si est contracté en i; ex: I-koto, i-kola, etc, Pour les Souverains et les Princes, en javanais, l'on se sert de la particule Sang, ex: Sang radja (le radja).

Les noms propres n'ont pas de pluriel, néanmoins on leur donne la marque ou l'indice de pluralité manga, quand ces noms s'appliquent à une classe ou catégorie de personnes. Si l'on veut parler de tous les individus qui s'appellent Pierre, on dira Ang manga Pedro (les Pierre); de même ang manga Pablo (les Paul), si l'on parle des individus qui portent le nom de Paul.

L'usage permet de faire d'un prénom, un diminutif familier, en lui enlevant sa première syllabe; les Philippins disent: Garita pour Margarita, Isko pour Fransisko, suivant la coutume espagnole.

DE L'ADJECTIF DE SES DIVERSES ESPÈCES.

Les adjectifs sont très-nombreux en tagalog, à cause surtout de l'extrême facilité avec laquelle se forment les adjectifs dérivés.

Les adjectifs qualificatifs sont généralement formés d'un mot-racine précédé du préfixe ma,

Ex ganda (élégance), ma-ganda (élégant);
ibig (amitié), ma-ibig (amical),
init (chaleur), ma-init (chaud),
laban (résistance), ma-laban (résistant).
palay (riz), ma-palay (riche en riz, qui a beaucoup de riz).
sala (faute, péché), masala (coupable, pécheur),
ginto (or), maginto (qui a beaucoup d'or), etc.

Parmi les adjectifs qualificatifs, il en est qui indiquent la possibilité, comme les adjectifs français en able, ible, uble. Cette catégorie spéciale d'adjectifs se reconnaîtra à ce trait distinctif, emprunté du javanais: la réduplication de la première syllabe du mot-racine.

Ex. de la racine gawa (faire), ma-gagawa (qui peut se faire, faisable);
de la racine kaén (manger), ma-kakaén (mangeable);
de la racine sabi (dire, exprimer), ma-sasabi (dicible, exprimable).

Quand les adjectifs qualificatifs indiquent la nécessité, l'obligation, ils sont formés avec le préfixe ka, suivi de la racine redoublée tout entière.

Ex: ka-ibig-ibig (aimable, qui doit être aimé);
ka-takot-takot (effroyable, qui inspire forcément la frayeur);
ka-lumbay-lumbay (lamentable, qui oblige à se lamenter), etc.

ADJECTIFS FRÉQUENTATIFS.

Les adjectifs dits fréquentatifs se forment de diverses manières, qu'on peut ramener aux quatre suivantes:

1° avec le préfixe ma et le suffixe in. Ex:
de la racine tanong, ma-tanong-in (questionneur);
de la racine osisa, ma-osisa-in (inquisiteur);
de la racine sakit, ma-sakit-in (souvent malade, maladif) etc.;

2° avec le suffixe an, à la suite du mot-racine redoublé. Ex: songo-songo-an (entremetteur), etc.

3° avec le préfixe pala. Ex: pala-osap (grand parleur, chicaneur), pala-inum (grand buveur), pala kaén (glouton);

4° avec les deux préfixes ma et pala et le suffixe in. Ex: ma-pala-osap-in (chicaneur perpétuel), ma-pala-inum-in (buveur sempiternel).

DES DEGRÉS DE COMPARAISON DANS LES ADJECTIFS.

Le comparatif d'égalité se forme à l'aide du préfixe ka, seul, ou de ka suivi du second préfixe sing. Ex: ka-runong (aussi savant), ka-haba (aussi long), ka-lapar (aussi large).

Si Pedro ka-sing runong ni Pablo (Pierre est aussi savant que Paul). On peut supprimer ka et ne garder que le préfixe sing. Ex: Si Pedro sing runong ni Pablo. (Pierre est aussi savant que Paul). Ari sing ari si Pablo ni si Pedro. (Paul est aussi riche que Pierre).

Quand il y a plus de deux personnes ou de deux choses, ayant telle ou telle qualité, bonne ou mauvaise, au même degré, on double la première syllabe du mot-racine. Ainsi, en parlant des soldats d'un régiment, on dira, avec la racine tapang (brave): „Sing ma-tatapang sila" (Ils sont également braves, aussi braves les uns que les autres).

En parlant d'un plant de cannes à sucre, l'on dira: „Sing ta-taas sila" (Elles sont également hautes), de la racine taas (haut, élevé).

Le comparatif de supériorité se rend à l'aide de l'adverbe lalo (plus) ou lalong par liaison euphonique avec le mot suivant. Ex: Si Pedro ay lalong marunong kay Pablo, ou encore, en sous-entendant le verbe ay: „Lalong marunong si Pedro kay Pablo (Pierre est plus savant que Paul).

Le superlatif absolu se forme à l'aide de lubha (très, extrêmement), ou lubhang par liaison euphonique. Ex: Lubhang ma-yáman (très-riche), lubhang maputi (très-blanc), lubhang mabuti (très-beau).

Le superlatif absolu se forme encore à l'aide du préfixe ka, de la racine redoublée et du suffixe an Ex: de inam, ka-inam-inam-an (très-savoureux), de itim, ka-itim-itim-an (très-noir), de mahal, ka-mahal-mahal-an (très-précieux).

Le superlatif relatif se rend par ang lalo (le plus, la plus, les plus), ang lalong par liaison euphonique. Ex: Dito sa dalawang kapatid, si no baga ang lalong mabait? (De ces deux frères lequel est le plus sage?)

Une manière encore usitée de former le superlatif relatif consiste à redoubler l'adjectif, et à intercaler la particule na entre les deux membres de la réduplication. Ex: Mabait na mabait (le plus sage), mabuting na mabuting (le plus beau), mabanal na mabanal (le plus juste).

Quelquefois le contexte de la phrase suffit à indiquer un superlatif, sans que le mot même qui indique ordinairement ce superlatif soit exprimé. Ex: Ni Pedro ni Pablo alin ang maliksi? (De Pierre et de Paul, lequel est le plus léger?)

Alin sa manga tawo ang marunong? Ang ma-takot-in sa Dios. (De tous les hommes lequel est le plus sage? C'est celui qui a la crainte de Dieu).

DE L'ADJECTIF POSSESSIF.

Les adjectifs possessifs mon, ma, mes; ton, ta, tes; son, sa, ses, se rendent en tagalog comme dans les autres langues malayo-polynésiennes, par les pronoms personnels correspondants: de moi, de toi, de lui, d'elle, d'eux, etc. Ex: Ang bahay ko (ma maison), mot à mot: (la maison de moi), ang ama ko (le père de moi), ang ina mo (la mère de toi), ang anakniya (le fils de lui, d'elle); ang buhay natin (notre vie) m. à. m. (la vie de nous) etc.

DE L'ADJECTIF DÉMONSTRATIF.

Les adjectifs démonstratifs, ce, cet, cette, ces, se forment en faisant précéder et suivre les substantifs qu'ils déterminent de l'un des mots: yaon, yari, iyan, ou ito.

Ex: yaong tawong yaon (cet homme),
ou yari tawong yari (cet homme là),
ou bien itong tawong ito (cet homme ci),
manga itong tawong ito (ces gens là).

DE L'ADJECTIF INDÉFINI.

L'adjectif indéfini quelque se rend par balang (le barang du malais et du javanais). Ex. balang arao (quelque jour), balang katoto (quelque ami), balang kasama (quelque camarade), balang poot (quelque chagrin). L'adjectif indéfini tout se rend par pisan (mot purement javanais) et surtout par lahat (le rehetra du malgache). Ex: sa lahat na tawo (à tous les hommes).

CHAPITRE V.

Des adjectifs numéraux ou noms de nombres.

Les noms de nombres se divisent en nombres cardinaux, nombres ordinaux et nombres distributifs.

La numération est décimale en tagalog, malais, javanais, makassar, malgache, etc. et chez tous ces peuples la numération parlée présente des noms de nombres presque identiques.

Voici le tableau synoptique des dix premiers noms de nombres en tagalog, malais, javanais, makassar et malgache:

	Tagalog.	Malais.	Javanais.	Makassar.	Malgache.
1.	Isa	Sa	Sa	Si	Isa
2.	Dalawa	Dua	Ro	Rua	Rua
3.	Tatlo	Tiga	Telo	Tallo	Telo
4.	Apat	Ampat	Pat	Appa	Efatra
5.	Lima	Lima	Lima	Lima	Dimy; Limy
6.	Anim	Anam	Nem	Nang	Enina
7.	Pito	Tudjuh	Pito	Tudjo	Fito
8.	Walo	Dulapan	Wolu	Sagantudjo	Valo
9.	Siyam	Sambilan	Songo	Salapang	Sivy
10.	Puo	Puloh	Puluh	Sampulo	Fulo

En bisaya, le dialecte le plus important des Philippines après le tagalog, ces dix premiers noms de nombres se disent: isa, duha, tulu, upat, lima, onom, pito, walo, siyam et polo.

Au dessus de dix jusqu'à dix-neuf inclusivement, on emploie le mot labi (lébéh en malais) qui signifie plus, de plus, en plus, on lui donne le nga pour lettre finale euphonique, et on le fait suivre de chacun des neuf premiers nombres entiers. On obtient ainsi:

Labing isa (11), labing dalawa (12), labing tatlo (13), labing apat (14), labing lima (15), labing anim (16), labing pito (17), labing walo (18), labing siyam (19).

Ce mode de dénomination des nombres entiers, compris entre 10 et 20, est le même chez les Tagals, les Malais, les Javanais, les Makassars et les Malgaches.

20 se dit dalawang puo (deux dix).

A partir de 20 jusq'à 30, la numération se continue en faisant précéder les neuf premiers nombres du mot meykatlo, meykatlong par liaison euphonique, et l'on dit:

meykatlong isa (21), meykatlong dalawa (22), meykatlong tatlo (23), meykatlong apat (24), meykatlong lima (25), meykatlong anim (26), meykatlong walo (28), meykatlong siyam (29) et pour 30: tatlong puó (à la lettre: trois dix.)

Les nombres suivants s'énoncent d'après le même procédé: meykapat isa (31), meykapat dalawa (32), meykapat tatlo (33).... apatna puó (40), puis meykalimang isa (41), mey kalimang dalawa (42), meykalimang tatlo (43)... etc., jusqu'à limang puo (50), et ainsi de suite jusqu'à 100, en passant par anim na puo (60), pitong puo (70), walong puo (80), siyam na puo (90), et en ayant soin d'observer que les nombres 51, 61, 71, 81, 91 s'énonceront d'après le même système: meykanim isa, meykawalong isa, meykasiyam isa, meykaraan isa.

Le nombre cent se dit sang-daan ou sa-raan par euphonie.

A partir de 100, on emploie de nouveau labi ou labing, en le faisant suivre de sa-ráan et l'on dit: Labi saraan isa (101), à la lettre: en plus de cent, un. Labi sa-raan dalawa (102), à la lettre: en plus de cent, deux. Labi sa-raan sang puo (110), labi saraan labing isa (111), labi sa-raan labing dalawa (112), labi saraan dalawang puo (120), labi saraan meykatlong isa (121), labi saráan siyam na puo (190), labi saraan meykaraan isa (191).

Dalawang daan (200), meykatlong daan isa (201), meykatlong daan sang puo (210), meykatlong daan labing isa (211);

Meykatlong daan dalawang puo (220), tatlong daan (300), apat na daan (400), sang libu (1000), du malais saribu, labi sa libu isa (1001), dalawang libu (2000).

A partir de 2000, ou 20 cents, on continue l'emploi de la particule mey, comme préfixe, jusqu'à 10.000 qui se dit laksa, ou avec le préfixe sang, sanglaksa. Le terme laksa emprunté du malais vient originairement du sanscrit, où il signifie 100.000. Les Tagals en reproduisant le nom, ont reproduit en même temps l'erreur commise par les Malais.

Depuis 10,000 jusqu'à 20.000, on procède en employant l'expression labi sa, absolument comme pour les nombres entiers de 100 jusq'à 200. On dira donc: labi sa laksa labing isa pour 10.011, labi sa laksa dalawang puo pour 10.020.

Vingt mille (20.000) se dit simplement dalawang laksa, à la lettre: deux dix-mille.

Depuis 20.000 jusqu'à 100.000 qui se dit yota ou sang-yota, on emploie de nouveau la particule préfixe mey, comme on l'a fait précédemment pour les nombres compris entre 20 et 100. Ainsi 22.000 se dira: meykatlong laksang dalawang libu.

De cent-mille à deux cent-mille, on revient à l'emploi de l'expression labi sa.

Ex: labi sa yotang tatlo (100.003), à la lettre: (en plus de cent-mille, trois).

Depuis deux cent mille (200.000) jusqu'à un million (1.000.000), on reprend de nouveau la particule mey, comme on a fait de vingt à cent.

Ex: mey kalimang yotang limang puo (400.050). Enfin un million (1.000.000) se dit: sang puong yota (c. a. d. dix cent-mille, une dixaine de cent-mille).

Tel est le système de numération parlée des Tagals, mais leurs rapports séculaires avec les Espagnols les ont amenés à énoncer plus simplement certains nombres entiers.

Ainsi ils disent aujourd'hui dalawang puo at isa pour 21, c. à. d. deux dix et un; sang daan at lima pour 105, c. a. d. un cent et cinq; limang daan dalawang puo at lima, pour 525, c. à. d. à la lettre cinq cents, deux dix, et cinq.

DES NOMBRES ORDINAUX.

A l'exception du nombre ordinal premier, tous les autres nombres ordinaux se forment des nombres cardinaux correspondants en leur donnant le préfixe ika (le ka du malais). Cette unique exception à la loi de formation des nombres ordinaux existe également en malais.

Ex: naona (premier), ika-lawa (deuxième); ika-tlo (troisième), ika-pat (quatrième), ika-lima (cinquième), ika-nim (sixième), ika-pito (septième), ika-walo (huitième), ika-siyam (neuvième), ika-sangpuo (dixième), ika-labing isa (onzième), ika-dalawang puo (vingtième), ika-sangdaan (centième), ika-sanglibu (millième), etc.

Pour énoncer les fractions, on énonce d'abord le nombre entier qui représente le numérateur, puis on prend pour dénominateur un des nombres ordinaux. Ex: sa-ikalawa ($\frac{1}{2}$), sa-ikatlo ($\frac{1}{3}$), saikapat ($\frac{1}{4}$), sa-ika meykatlong isa ($\frac{1}{21}$), Anim ika-pito ($\frac{6}{7}$), etc.

Les nombres appelés distributifs se forment simplement par la réduplication des noms de nombres cardinaux. Ex: lima lima (cinq à cinq), anim-anim (six à six), isa-isa (un à un), dala dalawa (deux à deux) daladalawang puo (vingt par vingt) sanli-sanlibu (de mille en mille, mille à mille), etc. On observera que quand un nom de nombre se compose de plus de deux syllabes, la réduplication ne porte pas sur le mot tout entier, et qu'elle ne s'opère qu'après l'élimination des syllabes suivant la seconde.

D'après cela, la réduplication de dalawa par ex. produira dala-dalawa, la réduplication de dalawang sera dala-dalawang, celle de sanlibu sera sanli-sanlibu au lieu de sanlibu-sanlibu, etc.

Les noms de nombres précédés de la particule maka, indiquent les nombres de fois. Ex: maka-lawa (2 fois), maka-itlo (3 fois), maka-raráan (100 fois), makalilibu (1000 fois). Dans ces deux derniers exemples, on a redoublé la première syllabe du mot-racine, pour indiquer qu'il s'agit d'un très-grand nombre de fois.

Dans la récitation de la table de multiplication, l'on sous-entend ordinairement le mot maka, et l'on dit par exemple: dalawang dalawa ay apat (à la lettre: deux deux c'est quatre) ou plus brièvement encore: Dalawang dalawa apat (deux deux, quatre), dalawang tatlo ay anim (deux trois c'est six).

CHAPITRE VI.

Du pronom et de ses diverses espèces

PRONOM PERSONNEL.

En tête des pronoms doit figurer le pronom personnel.

Le pronom personnel de la première personne est ako (je ou moi), ko ou akin (de moi), sa akin (à moi, par moi). Ce pronom ako est le même en malais (aku), en javanais (aku) en malgache (aho).

Au pluriel, le pronom personnel de la 1re personne possède trois formes distinctes: tayo, kami et kita. Le malais ne possède que les deux dernières, identiques à celles du tagalog.

La première de ces trois formes est dite inclusive générale, la seconde est exclusive comme en malais, et la troisième est dite: inclusive partielle ou de dualité. Elles se déclinent ainsi:

Tayo (nous).	Kami (nous).
Atin ou natin (de nous).	Amin ou namin (de nous).
Sa atin (à nous, par nous).	Sa amin (à nous, par nous).

Kita (nous).
Kanita (de nous).
Sa kanita (à nous, par nous).

Ex: Ang manga kaloob nang Dios sa atin ay walang bilang.

(Les bienfaits de Dieu envers nous sont innombrables).

Dans cet exemple c'est sa atin, forme inclusive générale qu'on emploie, parce que nous veut dire ici: nous tous, créatures de Dieu.

Si un homme parlant à une femme dit: kaming manga lalaki (nous autres hommes), il emploie la forme exclusive, kami. De même la femme lui répliquant doit dire: kaming manga babayi (nous, femmes). De même un Espagnol parlant à un Tagal dirait, en employant le kami exclusif: "kaming manga kastila".

La troisième forme, dite de dualité ou inclusive partielle s'emploie quand nous signifie: moi et toi.

C'est ainsi que deux personnes causant entre elles, l'une dira à l'autre: sasamahan kita (nous serons ensemble), kita et non tayo ou kami, parce qu'ici nous signifie: moi et toi.

PRONOM PERSONNEL DE LA SECONDE PERSONNE.

Au singulier: ikao (tu, toi), par contraction ka,
iyo (de toi), ou mo, du malais et du javanais,
sa iyo (à toi, par toi, pour toi).
Ex: ikao katoto ko (tu es mon ami), m. à. m. (toi ami de moi).
ikao manao? ou manao ka? (comment vas-tu?).
Au pluriel: kayó (vous),
inyo (de vous), ou ninyo,
sa inyo (à vous, par vous).

PRONOM PERSONNEL DE LA TROISIÈME PERSONNE.

Au singulier: siya (lui, elle), (iya en malais)
kaniya (de lui, d'elle), ou niya.
sa kaniya (à lui, à elle; par lui, par elle).
Au pluriel: sila (eux, elles).
kanila (d'eux, d'elles).
sa kanila (à eux, à elles, par eux, par elles).

Pour rendre les pronoms personnels moi-même, toi-même, lui-même, elle-même, etc., il suffit de faire suivre chacun des pronoms personnels de la particule din, ou par euphonie rin. Ako rin, ikao din, siya rin, etc. Ex.: Ako rin ang gagawa niyan (c'est moi-même qui ferai cela).

On rencontre souvent en tagalog des locutions particulières du genre de celles-ci: kami ni Pedro pour (moi et Pierre), kayo niyong tawo, pour (vous et cet homme), kayo nila, pour (vous et eux); kayo nila ang paririto (c'est vous et eux qui viendrez). Les Malgaches emploient un genre de locution semblable, quand ils disent à l'aide des deux pronoms zahay (nous) et anareo (vous): zahay ny i-Koto pour (moi et Koto); anareo ny i-Kola pour (vous et Kola).

DU PRONOM DÉMONSTRATIF.

Nous nous trouvons ici en présence de quatre formes distinctes: yari, ito, iyan et yaon, que rendent imparfaitement les deux pronoms démonstratifs celui-ci et celui-là.

Pour avoir le pluriel de ces quatre pronoms, il suffira de faire suivre chacun d'eux du mot manga qui, comme on le sait,

est le signe de la pluralité. L'on aura ainsi: yari manga, ito manga, iyan manga, yaon manga (ceux-ci, celles-ci, ceux-là, celles-là).

Au génitif, on dira pour le singulier:

dinisa, ou niri; ditosa ou nito, diyansa ou niyan, doonsa ou nion.

Pour le pluriel, il suffira d'ajouter manga, et l'on dira: dinisa manga ou niring manga; nito manga; niyan manga, niyong manga.

DU PRONOM RELATIF.

Le pronom relatif ang n'est autre chose que l'article défini ang. Il en est de même en javanais du pronom kang, et en malais du pronom yang, qui sont à la fois articles et pronoms relatifs.

Ex: ikáo nga ang nagnakawo (c'est toi le voleur! ou c'est toi qui as volé).

Le qui interrogatif se rend par sino au singulier, par sino-sino ou sinong manga, au pluriel. Ex: sinoka? (Qui es-tu?); sino yaon? (qui est celui-là?). sino-sino yaong manga tawo? (quels sont ces hommes-là?).

Au génitif singulier, sino devient kanino ou nino; au génitif pluriel, kani kanino ou kaninong manga, au datif singulier, sa kanino, et au pluriel sa kani kanino ou sa kaninong manga.

Ex: Sino ang kumakabog sa pinto? (Qui frappe à la porte?)
Kaninong bahay ito? (A qui est cette maison?)
Nino-nino ou kanino yaong manga tawo (A qui sont ces gens-là?).

Sino s'applique exclusivement aux personnes; si l'interrogatif s'applique aux choses, sino est remplacé par ano au singulier, et ano-ano ou anong manga au pluriel.

Ex; Ano? (que, quoi?) Nang ano? (de quoi?) Sa ano (à quoi?)
Ano ibig mo, ou pour l'euphonie: anong ibig mo? (que veux-tu)?
Anong ibig mong gawin ko? (que veux-tu que je fasse?)
Sa anong tepayan isisilid ko ito? (En quel vase mettrai-je cela?)

DU PRONOM CONJONCTIF.

Le pronom conjonctif lequel, laquelle, lesquels, etc. se rend en tagalog par alin, ou ang alin au sing.; manga alin au pluriel et l'on dit:

ang alin (lequel, laquelle), nang alin (duquel, de laquelle), sa alin (auquel, à laquelle, par lequel) etc.

Ex: Alin sa inyo ang sakit? (Lequel de vous est malade?)
Sa alin tawo doon ibibigay ito? (Auquel de ces gens donnerai-je cela?)

DU PRONOM INDÉFINI.

Le pronom indéfini quiconque, qui que ce soit, se rend par sinoman ou alinman ou encore balang na.

Ex: Sinoman sa dalawa (quiconque des deux),
Ibigay sa sinomang ito (donnez-le à quiconque vous voudrez).

Le pronom indéfini un autre, les autres, autrui, se rend par iba, et aussi par isa; par iba quand il s'applique à un grand nombre de personnes, par isa quand il s'agit de deux personnes ou d'un petit nombre de personnes. Ex: yaong isa (cet autre); yaong iba (ces autres); nino niyan? hindi akin iyan at sa iba. (A qui est-ce? Ce n'est pas à moi, c'est à ces autres là). Hindi dito kundi diyan sa isa, tumbas ang kaniya (Pas à celui-ci, mais à cet autre là; à chacun le sien!)

CHAPITRE VII.

Du verbe en général et de ses diverses espèces.

Nous avons exposé le rôle des particules préfixes, infixes et suffixes dans la langue tagalog. L'étude particulière du verbe et de ses diverses espèces va nous faire sentir mieux encore quelle est leur importance fondamentale.

En tagalog, comme dans toutes les autres langues, le verbe est un mot qui affirme l'existence d'une personne ou d'une chose, ce qu'elle fait ou ce qu'elle éprouve, mais il offre cette particularité, commune aux langues dites agglutinantes, qu'il n'est assujetti à aucune inflexion ni désinence pour exprimer les temps, les modes et les personnes. La conjugaison des verbes, dans la langue tagalog paraît hérissée de difficultés, si l'on s'en

rapporte à la grammaire du P. Sebastian de Totanès qui ne compte pas moins de dix-sept conjugaisons. En réalité la conjugaison des verbes est beaucoup moins compliquée qu'elle ne le paraît de prime abord, car un verbe tagalog à l'instar des verbes malais, javanais, makassars et malgaches, n'est point soumis aux multiples variations de formes résultant du genre, du nombre, de la personne, du temps, du mode, qui gouvernent et compliquent la conjugaison d'un verbe dans les langues française et néo-latines.

A proprement parler, il n'y a que trois temps dans un verbe tagalog: le passé, le présent, le futur. On peut dire qu'il n'y a que deux modes: l'impératif et l'indicatif, les modes subjonctif, conditionnel, optatif ne différant du mode indicatif que par l'adjonction de conjonctions spéciales mises devant le verbe.

Tout repose donc sur la connaissance et le juste emploi des particules préfixes, infixes et suffixes.

Les verbes se conjuguent ou par la voix active ou par la voix passive. C'est la voix passive qui est la plus usitée, il en est de même en malais, en javanais, en makassar et en malgache. L'impératif, le mode du commandement, est presque toujours exprimé par la voix passive, contrairement à ce qui a lieu dans nos langues d'Europe, où l'impératif est toujours exprimé par la voix active.

S'il fallait donner la raison de cette curieuse différence, nous la trouverions dans les deux points de vue, diamétralement opposés, sous lesquels on envisage l'action exprimée par le verbe. En effet les langues d'Europe considèrent l'action par rapport au sujet qui la fait, tandis que les langues malayo-polynésiennes considèrent l'action par rapport à la personne ou à la chose qui la reçoit et la subit.

DU VERBE SUBSTANTIF.

On a dit et répété à tort que le verbe substantif (être) n'existait ni en malais, ni en javanais, ni en tagalog; en malais le verbe substantif est ada, en javanais ana, en tagalog ay. Ce qui est vrai, c'est que le verbe substantif, dans chacune de ces langues, est le plus souvent sous-entendu. En tagalog cela arrive notamment quand l'attribut est exprimé avant le sujet. Au lieu de dire, avec le verbe ay, si Pablo ay magaling (Paul est bon), on dira mieux en sous-entendant le verbe, et en faisant passer l'attribut avant le sujet. „Magaling si Pablo". Au lieu de dire: Si Pedro ay matapang (Pierre est brave), l'on dira: „Matapang

si Pedro". Au lieu de itong bata ay walan bait (cet enfant n'est pas intelligent) on dira mieux: "Walan bait itong bata".

De même dans les exemples suivants: Tawong sino ang ngalan? (cet homme, quel est son nom?) Magkanong layo hangan dito at sa Maynila? (Quelle est la distance d'ici à Manille?) — Malayo pa? (Est-ce loin?) — Oo malayong lubha (Oui, très loin). Magkanong ang pagitan nang dalawang bayan? (Quelle est la distance entre ces deux villages?).

La particule na remplace souvent le verbe substantif sous-entendu. Ex: na sa bahay ang sulat. (Dans la maison est la lettre).

Si l'on place la particule na devant les adverbes de lieu dito, diyan, doon (ici, là), il en résulte narito, nariyan, naroon qui signifient (il est ici, il est là), le **d** initial se changeant par euphonie en **r**, dans le corps du mot.

Pour rendre le verbe être avec négation, on fait usage des adverbes de négation di, dili, indi ou hindi, wala ou walang. Ex: Hindi iyan (ce n'est pas cela), hindi pala siya (certainement ce n'est pas lui).

Bien que le verbe être soit sous-entendu dans une phrase, les adverbes de temps qui y sont exprimés pourront faire reconnaître si le temps du verbe sous-entendu appartient au passé, au présent ou au futur.

Ex: ngayon sakit ka na kahapon indi. (Aujourd'hui tu es malade, hier tu ne l'étais pas).

DU VERBE ACTIF.

La conjugaison par la voix active se fait de deux manières: 1° à l'aide du préfixe mag, 2° à l'aide de la particule um qui est tantôt préfixe, tantôt infixe ou interfixe.

Soit la racine takal. Si je donne à cette racine le préfixe mag, je forme le verbe dérivé magtakal qui signifie mesurer. Ce verbe se conjuguera à l'aide des pronoms personnels ako, ka, siya, tayo ou kami (exclusif), kayo et sila. Mais au lieu de précéder le verbe, comme en français, les pronoms personnels doivent le suivre immédiatement.

Nous aurons ainsi, en commençant par le mode impératif:

MODE IMPÉRATIF.

Magtakal ka (mesure).
Magtakal siya (qu'il mesure).

Magtakal tayo, ou Magtakal kami (mesurons).
Magtakal kayo (mesurez).
Magtakal sila (qu'ils mesurent).

Dans la conjugaison des verbes, nous commencerons toujours par l'impératif, parce que ce mode est de formation très-facile, et qu'on en déduit aisément le passé, le présent et le futur de l'indicatif. Il arrive même assez souvent que l'impératif se rend simplement par le mot-racine seul, sans affixe d'aucune espèce, ce qui montre que l'impératif peut être pris comme le point de départ normal de la conjugaison d'un verbe tagalog.

MODE INDICATIF.

Passé défini et indéfini.

Ce temps se forme de l'impératif en changeant le préfixe mag en nag.

Nagtakal ako (je mesurai, j'ai mesuré).
Nagtakal ka.
Nagtakal siya.
Nagtakal tayo ou kami.
Nagtakal kayo.
Nagtakal sila (ils mesurèrent, ou ils ont mesuré).

Présent et imparfait.

Pour former le présent et l'imparfait de l'indicatif, on change le préfixe mag de l'impératif en nag, comme ci-dessus, mais tout de suite après on écrit la première syllabe de la racine et on la fait suivre de la racine entière :

Nag-ta-takal ako (je mesure, je mesurais).
Nagtatakal ka.
Nagtatakal siya.
Nagtatakal tayo ou kami.
Nagtatakal kayo.
Nagtatakal sya (ils mesurent, ils mesuraient).

Futur.

Le futur se forme de l'impératif en redoublant après le préfixe mag, la première syllabe de la racine. Ainsi l'on dira :

Mag-tatakal ako (je mesurerai).
Mag-tatakal ka.

Mag-tatakal siya.
Mag-tatakal tayo, ou kami.
Mag-tatakal kayo.
Mag-tatakal sila (ils mesureront).

Le mode infinitif se réduit au mode impératif, dépourvu de ses pronoms.

Le mode subjonctif ne diffère du mode indicatif que par l'adjonction des conjonctions kun ou nang, placées devant le verbe.

Tel est le paradigme de la conjugaison d'un verbe actif.

Conjuguez de même: mag-abot (atteindre, attraper), mag-aral (instruire, enseigner), mag-buka (ouvrir), mag-pinid (fermer), mag-tali (lier, attacher), mag-bilang (compter).

Verbes actifs ou neutres se conjuguant à l'aide de l'affixe um, dits verbes en um.

Les différences de formation des temps des verbes en um et des mêmes temps dans les verbes en mag, proviennent de ce que la particule um est employée tantôt comme préfixe, tantôt comme infixe ou interfixe. Quant au reste, la conjugaison avec um est soumise aux mêmes règles que la conjugaison à l'aide de mag.

Si le mot-racine commence par une voyelle, um est pris comme préfixe du verbe; s'il commence par une consonne, um est pris comme infixe, Ex: um-alis (marcher), um-alok (inviter), tum akbo (courir) sumulat (écrire), etc. provenant des racines: alis, alok, takbo, sulat, etc.

Soit à conjuguer le verbe um-alis (marcher):

MODE IMPÉRATIF.

Um-alis ka (marche).
Um-alis siya (qu'il marche).
Um-alis tayo ou kami (marchons).
Um-alis kayo (marchez).
Um-alis sila (qu'ils marchent).

MODE INDICATIF.

Passé défini et indéfini.

Le passé de l'indicatif ne diffère de l'impératif que par l'addition de la première personne (je ou moi) du singulier. Il se conjugue ainsi:

Um-alis ako (je marchai, ou j'ai marché).
Um-alis ka.
Um-alis siya.
Um-alis tayo, ou kami.
Um-alis kayo.
Um-alis sila (ils marchèrent, ou ils ont marché).

La première syllabe du mot-racine alis est a, en la redoublant on obtient aalis, et en préfixant um, on trouve um-aalis pour le présent et l'imparfait de l'indicatif, que l'on conjugue ainsi:

Présent et imparfait.

Um-aalis ako (je marche, ou je marchais).
Um-aalis ka.
Um-aalis siya.
Um-aalis tayo, ou kami.
Um-aalis kayo.
Um-aalis sila (ils marchent, ou ils marchaient).

Futur.

Le futur se conjugue comme le présent, après élimination du préfixe um.

Aalis ako (je marcherai).
Aalis ka.
Aalis siya.
Aalis tayo, ou kami.
Aalis kayo.
Aalis sila (ils marcheront).

Quand le mot-racine commence non plus par une voyelle, comme alis, mais par une consonne, comme takbo, le verbe se conjugue avec um non plus préfixe, mais infixe; il prend ainsi la forme tumakbo (courir).

Impératif.

Tumakbo ka (cours).
Tumakbo siya (qu'il coure).
Tumakbo tayo, ou kami (courons).
Tumakbo kayo (courez).
Tumakbo sila (qu'ils courent).

MODE INDICATIF.

Passé défini et indéfini

Tumakbo ako (je courus) ou (j'ai couru).
Tumakbo ka.
Tumakbo siya.
Tumakbo tayo, ou kami.
Tumakbo kayo.
Tumakbo sila (ils coururent) ou (ils ont couru).

Présent et imparfait.

La première syllabe de la racine takbo étant redoublée, il en résulte taktakbo; si on donne à ce composé l'infixe um, on obtient ainsi tumaktakbo, c'est-à-dire la forme du présent et de l'imparfait, que l'on conjugue ainsi:

Tumàktakbo ako (je cours) ou (je courais).
Tumaktakbo ka.
Tumaktakbo siya.
Tumaktakbo tayo, ou kami.
Tumaktakbo kayo.
Tumaktakbo sila (ils courent) ou (ils couraient).

Futur.

Le futur se conjugue comme le présent, après suppression de l'infixe um:

Taktakbo ako (je courrai).
Taktakbo ka.
Taktakbo siya.
Taktakbo tayo ou kami.
Taktakbo kayo.
Taktakbo sila (ils courront).

On conjuguera de même les verbes pumarito (venir), pumasok (entrer), lumabas (ôter), lumakas (croître), sumulat (écrire), etc. formés des racines parito, pasok, labas, lakas, sulat.

Du verbe passif.

Nous avons déjà dit que la forme passive est la forme verbale la plus usitée en tagalog et dans les autres langues malayo-polynésiennes.

Le préfixe **i** et surtout le suffixe in caractérisent les verbes passifs: Ex: isulat, i-basa, i-kaen; takal-in, takot-in, timbang-in. Si l'initiale du mot-racine est une voyelle, le préfixe **i** se change en in pour l'euphonie. Ainsi devant les racines aral, ibig, okab, osig, etc. on écrira in au lieu de **i** et l'on formera ainsi les verbes passifs; in-aral, inibig, in-okab, in-osig, etc.

Etant donnée la racine sulat, isulat représentera le verbe passif isulat (être écrit).

L'impératif sera isulat.

Le passé défini et indéfini sera i-sinulat formé à l'aide de l'infixe in, dans le corps du mot-racine.

Le présent et imparfait sera i-sinusulat, formé à l'aide de l'infixe in et de la réduplication de la première syllabe de la racine;

Le futur sera isusulat, le même que le présent après suppression de l'infixe.

Et: Arao na isusulat (c'est le temps d'écrire), mot à mot (le temps pour être écrit); Arao na ibabasa (c'est le temps de lire), mot à mot (temps pour être lu). Isusulat mo bukas ito (tu écriras demain) mot à mot: (sera écrit par toi demain cela); i-nganga mo ang bibig mo (ouvre la bouche), mot à mot: (soit ouverte par toi la bouche de toi).

Nang isinusulat ko ito ay dongmating ang sulat mo (Pendant que j'écrivais cette lettre, la tienne arriva), mot à mot: (Pendant que était écrit par moi ceci, alors arriva la lettre de toi).

C'est la particule **in** qui joue le principal rôle dans la formation des verbes passifs, tantôt comme préfixe euphonique pour **i**, tantôt comme infixe, et surtout comme suffixe. Ex: takalin (être mesuré), hanap-in (être cherché), timbang-in (être pesé), takot-in (être craint). C'est la forme verbale la plus usitée. Ex: takal-in mo ang palay (soit mesuré par toi le riz), au lieu de la forme active: tumakal ka nang palay; timbang-in mo ang ginto (soit pesé par toi l'or), au lieu de la forme active: Magtimbang ka nang ginto.

Conjuguons le verbe passif takotin.

MODE IMPÉRATIF.

Takotin mo (crains), mot à mot (soit craint par toi).

Takotin siya (qu'il craigne), m. à. m. (soit craint par lui).

Takotin natin (craignons), m. à m. (soit craint par nous).
Takotin namin (craignons), (avec nous exclusif).
Takotin ninyo (craignez), m. à m. (soit craint par vous).
Takotin nila (qu'ils craignent), m. à m. (soit craint par eux).

MODE INDICATIF.

Passé défini et indéfini.

Le passé est formé à l'aide de l'infixe **in**, inséré dans la racine elle-même.

Tinakot ko (je craignis, j'ai craint) m. à m. (fut craint par moi, a été craint par moi).
Tinakot mo.
Tinakot siya.
Tinakot natin, ou namin.
Tinakot ninyo.
Tinakot nila (ils craignirent, ils ont craint), m. à m. (fut craint par eux, a été craint par eux).

Présent et imparfait.

La première syllabe de la racine étant redoublée, on a tatakot, si on lui donne l'infixe **in**, on obtient tinatakot, c. à d. la forme du présent et de l'imparfait:

Tinatakot ko (je crains, je craignais), m. à. m. (est ou était craint par moi).
Tinatakot mo.
Tinatakot siya.
Tinatakot natin ou namin.
Tinatakot ninyo.
Tinatakot nila (ils craignent, ils craignaient) m. à m. (est ou était craint par eux).

Futur.

Le futur, comme le présent, après suppression de l'infixe **in** et addition du suffixe **in**:

Tatakotin ko (je craindrai), m. à m. (sera craint par moi).
Tatakotin mo.
Tatakotin siya.
Tatakotin natin ou namin.
Tatakotin ninyo.
Tatakotin nila (ils craindront), m. à m. (sera craint par eux).

Au mode subjonctif les temps sont formés de ceux correspondants du mode indicatif, avec addition d'une des deux conjonctions kun ou nang, en observant que kun s'emploie particulièrement pour le passé, tout en pouvant s'employer comme nang pour le présent et le futur.

Dans les verbes passifs avec préfixe i ou suffixe in, le sens causatif est indiqué par la particule pa, que l'on place immédiatement après le préfixe i.

Ainsi isulat mo ito (écris cela), m. à m. (soit écrit par toi cela) acquerra le sens causatif, si l'on remplace i par ipa; Ex: ipa sulat mo ito kay si Pedro (fais écrire cela à Pierre) m. à m. (soit fait écrire par toi cela à Pierre). De même sira-in mo yaon (détruis cela) m. à m. (soit détruit par toi cela) deviendra avec ipa: ipa sira-in mo yaon, qui a le sens causatif et signifie: fais détruire cela! (mot à mot: soit fait détruire par toi cela).

Du verbe réfléchi.

Pour donner le sens de verbe réfléchi à un verbe actif ou neutre, il suffit d'intercaler la préposition sa entre le verbe et le pronom personnel.

Ainsi mag-hogas est un verbe actif qui signifie laver, mag-hohogas sera le futur, et mag-hohogas sa akin signifiera: (je me laverai); mag-hohogas sa siya (il se lavera). Ce sont là des verbes réfléchis.

Il convient de remarquer que la particule ma prise comme préfixe d'une racine verbale, suffit à lui donner parfois le sens de verbe réfléchi. Ex: ma-sira (se perdre), ma-bali (se rompre), mabasag (se briser)

D'ailleurs beaucoup de verbes qui sont considérés comme verbes réfléchis ne diffèrent en rien, quant à la forme, des verbes actifs ordinaires. Ex: mag-mamatay ako (je me meurs), gumagalit ka (tu t'ennuies), maghihiga siya (il se couche), magaawa kayo (vous vous lamentez).

Du verbe unipersonnel.

Les verbes unipersonnels marquent généralement un état, une manière d'être, et appartiennent plutôt à la classe des verbes neutres qu'à celle des verbes actifs. C'est pourquoi, en tagalog, ils se conjuguent ordinairement à l'aide de la particule um, préfixe ou infixe. Ex: de arao (jour), um-arao (il fait jour); de

gabi (nuit) gumabi (il fait nuit), de ulan (pluie) umulan (il pleut), de kidlat (éclair), kumikidlat (il fait des éclairs), de kulog (tonnerre), kumukulog (il tonne).

On a vu par de nombreux exemples que, généralement, le nom ou pronom sujet d'un verbe actif ou neutre se place à la fin de la proposition, quand elle est affirmative, ou tout au moins après le verbe. Il n'en est plus ainsi, lorsque la proposition est nettement négative. Dans ce cas la négation hindi ou huag est exprimée en tête de la proposition, et suivie immédiatement du pronom qui se met alors devant le verbe. Ex: hindi ako nagkikilalà niyo (je ne te connais pas), huag ako tumatangap niyo (je ne te reçois pas), nagtotoka ako, huag mong papaginitin ang ulo ko (J'ai sommeil, ne me cassez pas la tête).

CHAPITRE VIII.

De l'adverbe et de ses diverses espèces.

Les adverbes sont très-nombreux, grâce à la facilité avec laquelle la langue tagalog les forme à l'aide des autres parties du discours, grâce surtout à ce qu'une foule d'adjectifs sont pris comme adverbes, sans nulle modification dans leur orthographe. C'est ainsi que magaling signifie bon ou bien, masama, mauvais ou mal, bago nouveau ou nouvellement, etc etc.

Le superlatif magaling na magaling signifie très-bon ou très-bien; masama na masama, très-mal ou très-mauvais; bago na bago (très-récent) ou (très-récemment) etc. etc.

Adverbes de temps.

Les principaux adverbes de temps sont ngayon (maintenant), par réduplication ngayong-ngayon (en ce moment même), kahapun (hier), bukas (demain), bagopa (tout à l'heure), agad (à l'instant), mamaya (bientôt), niyon ou noon (alors), maminsan-minsan (de temps en temps), mona (précédemment), sauli (jadis), sa-ona (anciennement), kailanman (jamais).

Quand on veut préciser le temps qui s'est passé depuis tel ou tel fait, tel ou tel acte accompli, par exemple le nombre de jours, de semaines, de mois, d'années, on emploie les noms de nombres ordinaux, en les faisant précéder de la particule nang. Ex. nang

ikalawang buan (il y a deux mois), nang ikatlong taon (il y a trois ans). Quand, au contraire, il s'agit non plus d'un temps passé, mais d'un temps à venir, on remplace nang par la préposition sa. Ex: sa isang buan (dans un mois, le mois prochain), sa isang taon (dans un an, l'année prochaine).

Au lieu d'employer les noms de nombres ordinaux, on peut employer les noms de nombres cardinaux, mais avec ceux-ci, il faut employer kama (*) pour les temps passés et maka pour les temps à venir. Ex; ang kama lingo (la semaine passée, il y a une semaine), ang kama buan (il y a un mois); ang kama taon (l'année passée); ang maka lingo (la semaine prochaine), ang maka buan (le mois prochain) ang maka taon (l'année prochaine), maka dalawa arao (dans deux jours), makatatlo arao (dans trois jours) maka puo arao (dans dix jours).

ADVERBES DE LIEU.

Les quatre adverbes de lieu dini, dito, diyan et doon signifient ici et là avec des nuances que n'expriment pas nos adverbes français. Ex: alisin mo iyan lahat diyan (ôte tout cela de là); doon ako paroroon (j'y vais); magupo ka dito (Assieds-toi ici).

Si l'on donne à chacun de ces adverbes le préfixe **na**, ils deviennent par suite de la substitution euphonique de **r** à **d**:

na-rini, narito, na-riyan, na roon, qui sont autant de verbes signifiant être ici, être là.

Si aux adverbes de lieu dini, dito, diyan, doon, on applique l'infixe um, il en résulte quatre nouveaux verbes d'état, synonymes des premiers, savoir: dumini, dumito, dumiyan, dumoon.

Si à ces mêmes adverbes on donne le préfixe actif mag, on forme ainsi les verbes d'action: magdini, magdito, magdiyan, magdoon, ou pour l'euphonie: magrini, magrito, magriyan, magroon qui signifient mettre ici, mettre là. Ex:

Magrini ka niyang bulaklak (pose là cette fleur),
Magrito ka nang tubig (mets ici de l'eau).

(*) Cette particule kama, véritable adverbe de temps, vient sans doute de Célèbes, où elle est usitée chez les Makassars et les Bughis.

L'adverbe de lieu **où**, interrogatif, se rend toujours par saan. Ex: na saan ka? (où es-tu?), taga saan ka? (d'où es-tu?), saan ka nagmula? (d'où sors-tu?), saan ka paparoon? (où vas-tu?).

Saan, accompagné du suffixe **man** perd le sens interrogatif et signifie: où l'on voudra, n'importe où.

Les adverbes de lieu les plus usités sont: malapit (près), malayo (loin), sa pasok (dedans), liban (dehors), sa-ilalim (en dessous), li kod (en arrière), dakoroon (en avant), etc.

ADVERBES DE QUANTITÉ.

Les principaux adverbes de quantité sont lalo (plus), koulang (moins), sing (autant), totoo (beaucoup), munti (peu), gagaunti (très-peu), kaunti pa (un peu plus), sukat (assez), labis (trop), alin (combien?), wala (rien). Ex: alin kahaba, (combien est-il long?), alin kalapar? (combien est-il large?), magkano ang ibig mo sa isang buan? — wala! (Combien veux-tu par mois? Rien du tout).

ADVERBES DE MANIÈRE.

Les principaux verbes de manière sont: buti (bien), sama (mal), kaya (ainsi), para (de même), sa iba ou pamagat (autrement), bukod (seulement), baga (par hasard), bigla (subitement), sampun (ensemble), sabay (conjointement), opan (peut-être), sa-ibayo (d'autre part), sa-dulo (finalement), ga, para et kapua qui correspondent tous trois à notre adverbe comme, Ex: Ga yari hahaba (long comme cela), ga ito kalapar (large comme ceci), ga bato katigas ang loob mo (ton coeur est dur comme une pierre), ako ay para mo (je suis comme toi), yaon ibon ma-itim na para naug-owak (cet oiseau est noir comme le corbeau), si Pedro ay kapua mo walang bait (Pierre est comme toi, dépourvu de jugement).

ADVERBES D'AFFIRMATION ET DE NÉGATION.

Les verbes d'affirmation sont oo (oui), et oo nga (oui certes), totóo (certainement), totoomandin (très certainement), tanto (assurément), pa (même), etc.

Les adverbes de négation sont di, indi ou hindi (non), di-manawa (nullement, en aucune façon), huag (non pas, ne pas). Ce dernier adverbe n'est pas seulement négatif, il a un sens vétatif ou prohibitif. On l'emploie communément à l'impératif des verbes, pour faire défense ou prohibition, comme le haja du javanais, le aza du malgache et le djangan du malais. Ex: huag kang tumakbo! (ne cours pas!); hindi, po (non, monsieur), huag ka magtigil! (ne t'arrête pas!), pa huag-in mo iyang bata niyan (ne laisse pas cet enfant faire cela).

La réduplication des adverbes leur donne une plus grande force, elle en fait des superlatifs absolus.

Ex: tanto (sûrement), tantong tanto (très-sûrement), totoo (certainement), totoong totoo (très-certainement), lalo (davantage), lalong lalo (bien davantage) etc.

Cet usage de la réduplication s'applique aux substantifs, aux adjectifs, aux verbes, aussi bien qu'aux adverbes. C'est un trait de physionomie commun aux divers idiômes de la famille malayo-polynésienne.

Pour donner plus de force d'expression aux affirmations et négations, on fait encore usage du monosyllabe nga. Ex: siya nga, oo nga (c'est lui, oui c'est lui!), wala nga masala ako (non, je ne suis pas coupable!). La particule **na** remplit le même office que nga. Ex: sukat na, po! (assez, monsieur!), kumaén na ako; bosog na ako (j'ai fini de manger, je suis tout-à-fait rassasié!); kumusta ang maysakit? gumagaling na! (comment va le malade? Tout-à-fait mieux!).

CHAPITRE IX.

De la préposition, de la conjonction, de l'interjection.

DE LA PRÉPOSITION.

Nous venons de mentionner le grand nombre des adverbes dans la langue tagalog, nous pouvons maintenant signaler le petit nombre des prépositions dans la même langue.

Les principales prépositions en français se réduisent aux prépositions à, après, avec, dans, de, en, par, pour, selon,

sous, suivant, sur, vers. Or, en tagalog, la plupart de ces prépositions peuvent se rendre par la préposition sa, soit isolée, soit en compagnie d'une autre particule. Ex.: ang sulat sa pagkakanta (le livre de chant), ang pinto sa simbahan (la porte de l'église), ang bobong sa bahay (le toît de la maison). La préposition devant un nom au génitif peut se sous-entendre et l'on dit très-bien: loob ama (coeur de père), sans employer de préposition.

Quand notre préposition de précède un nom de lieu ou de provenance, c'est la préposition sa qui est employée: Ex: tawo sa Maynila (un naturel de Manille), alak sa Kastila (du vin d'Espagne), galing ako sa Binondo (je viens de Binondo).

La préposition à se rend par sa. Ex: sa kanan (à droite), sa kaliwa (à gauche), sa gitna (au milieu), sa dulo (au bout), sa siping (à côté), sa pag silang nang arao (au lever du soleil), sa pag lubog nang arao (au coucher du soleil), Magbuhat sa Maynila hangang Bulakan may tatlung horas na lakad (De Manille à Boulakan il y a trois heures de chemin à pied).

La préposition en ou dans se rend par sa. Ex: sa itaas (en haut), sa ilalim (en dessous), sa-ibaba (en bas), manaog sa patio (descendre dans la cour), matibay sa kaniyang paniniwala (ferme dans sa croyance), sa boong panahon nang akin buhay (dans tout le temps de ma vie).

Les prépositions avec, sur, envers, entre, parmi, par, pour, se rendent également bien par sà. Ex: Sa akin (avec moi), sa iyo (avec toi), sa tubig (sur l'eau), tapat na loob sa kaniyang manga ka-ibig-an (fidèle de coeur envers ses amis), Bukor ka sa lahat (tu es singulier entre tous), maglayag sa may mabuting hangin (naviguer par bon vent), dahil sa takot ay di makasagot (par crainte il ne peut répondre), manaog na sa hagdan magdaan (descendre par l'escalier), magkano ang ibig mo sa maghatir sa akin sa Binondo? (Combien veux-tu pour me transporter à Binondo?)

Ce dernier exemple montrerait à lui seul, combien est fréquent et varié l'emploi de la préposition sa en tagalog.

Les deux prépositions na et sa sont souvent réunies et l'on dit par ex: na sa Maynila (dans Manille), na sa dulang ang pagkaén (la nourriture est sur la table).

Quand la préposition de est suivie du nom de la matière dont

un objet est fait, elle ne se rend plus par sa, mais par na. Ex: bahay na bato (une maison de pierre), susi na pilak (une clef d'argent), palakol na kahoy (un maillet de bois).

Parmi les autres prépositions, il faut citer pagka (depuis), hanga (jusqu'à), malapit (vers, du côté de), hingil (quant à). Ex: pagka bata ko (depuis mon enfance) pagka tawo ko (depuis mon âge viril), hanga sa uli (jusqu'à une autre fois), malapit sa pagpasok nang bayan (vers, du côté de l'entrée du village); hingil ang sugat pagalingin ngayon na ito. (Quant à la blessure, elle est maintenant cicatrisée).

DE LA CONJONCTION.

Les conjonctions se distinguent en conjonctions copulatives, disjonctives, causatives, conditionnelles, adversatives, etc. La principale des conjonctions copulatives est at. Ex: Si Pedro at si Pablo (Pierre et Paul);

Ang kita at ang dingig at ang amoy at ang lasap at ang togtog. (La vue et l'ouïe et l'odorat et le goût et le toucher). Dans une énumération, si longue qu'elle soit la conjonction at est répétée devant chaque nom; il en est de même de la conjonction dan en malais, et de la conjonction lan en javanais.

Les principales conjonctions disjonctives sont kun et kaya; kun se met entre les deux mots dont il disjoint les idées, tandis que kaya se met à la suite de ces deux mots. Ex: Si Pedro kun si Pablo; (Pierre ou Paul), tatlo kun apat (trois ou quatre); si Pedro si Pablo kaya, tatlo apat kaya.

Les principales conjonctions causatives sont: atang (parce que), sapagka (attendu que), nang (pour que), yamang (puisque), etc. Tumakbo ka sa bahay sapagka tanghali na (cours à la maison, attendu qu'il est déjà midi); yamang kinoha mo itong ibon kulongin sa haula); (puisque tu as pris cet oiseau, mets-le en cage).

Kun et nang sont les deux conjonctions conditionelles principales. Ex: kun ibig mo (s'il te plaît) avec le verbe au passif, ou kun nagiibig ka (s'il te plaît) avec le verbe à l'actif; kun paparito sinoman sabihin mo na wala ako sa bahay. (si quelqu'un vient, dis que je ne suis pas à la maison).

Les conjonctions adversatives sont: bistat, kahimat, mayapat, bagaman, sukdan, kun; elles ont le sens de quoique bien que, encore que, etc., et se placent toujours avant le verbe.

Ex: bistat bata ay mabait (bien qu'enfant il est avisé); sukdan patay-in ako ay paroróon din ako (quoique je doive y trouver la mort, j'irai quand même).

Les conjonctions datapua, nguni, sobali ont le sens de mais, cependant, toutefois. Ex: magaling si Pedro data pua magaan siya (Pierre est bon, mais il est léger).

Les conjonctions de temps sont kapagka, kun, sa, Ex: kun sumulat si Pedro (lorsque Pierre écrira), kapagka ganap nang walong arao sakit, ay namatay itong babayi. (Après avoir été malade pendant huit jours, cette femme mourut).

Sa, qui tient une place si considérable parmi les prépositions, prend encore rang parmi les conjonctions; dans ce cas, il a la signification de dès que, aussitôt que. Ex: sa nangosap si Pedro ay nagalitgitan si Pablo (dès que Pierre eut parlé, Paul entra en colère).

Les conjonctions interrogatives sont: atano, bakit, kailan; Ex: bakit humihinto ka? (pourquoi t'arrêtes-tu?); kailan ka paroroon? (quand vas-tu y aller?)

LE L'INTERJECTION.

L'interjection est une exclamation, un cri qui exprime d'un seul trait une affection subite de l'âme, et qui équivaut à une phrase entière. L'interjection existe donc naturellement dans toutes les langues, chez les Sauvages comme chez les peuples civilisés.

En tagalog les principales interjections sont: Ay, hao, aray, ary, aroy! cris de douleur; aba! cri de pitié et de compassion; ayaa, bapa, pagka, se, cris d'admiration, d'étonnement.

A la fin d'une phrase interrogative, on place ordinairement l'interjection ah! qui correspond à notre hé! hein! Ex: Hindi ikao kalimutan ang bilingko, ah! (n'oublie pas ma commission, hein?)

Notre interjection d'appel (hé!) se rend en tagalog de deux manières: oy! quand elle s'adresse à un homme, alé! quand elle s'adresse à une femme. Ex: Oy, Pó (Hé! Monsieur); Alé! babaying ginoo! (Hé! Madame!) Alé! ina ko (Hé! ma mère!)

Outre les interjections proprement dites, il y a, en tagalog, certaines exclamations imprécatives qu'on peut considérer comme autant d'interjections. Ex: pisanan (que je tombe mort!), ihanka nang lintik! (que la foudre t'écrase!), lamunin ka nang boaya! (Que le caïman t'avale!)

CHAPITRE X.

Résumé des observations relatives à l'orthographe des mots de la langue tagalog transcrits en caractères latins. — Exercice de lecture servant d'application aux observations sur l'écriture actuelle du tagalog.

Résumons, en finissant, nos observations sur l'alphabet actuel des Tagals, et sur la réforme facile qu'il convient d'apporter à l'orthographe adoptée par les grammairiens hispano-philippins:

1°. Nos caractères **c**, **f**, **j**, **q**, **v**, **x**, **z**, doivent être exclus, et remplacés comme suit:

En tagalog **c** et **q** sont remplacés par **k**,
f est remplacé par **p**,
v est remplacé par **b**,
et les trois cousonnes **j**, **x**, **z** par **s**.

2°. Le caractère **w** des Anglais servira à remplacer la semi-voyelle **u a** du tagalog.

3°. Deux voyelles de suite se prononcent séparément.

4°. Les terminaisons écrites: a n, e n, i n, o n, se prononceront toujours comme si la consonne finale était redoublée: a n n, e n n, i n n, o n n.

5°. A la fin des mots, il n'y a pas de consonne muette; toute consonne finale se fait sentir dans la prononciation, conformément aux lois qui régissent la lecture des mots malais et javanais.

Cela bien entendu, voici, cher lecteur, un petit recueil de pensées qui pourra vous servir utilement comme exercice de lecture.

EXERCICE DE LECTURE.

1. Ang kahoy na babad sa tubig apuy ay di magdikit.
(Le bois imbibé d'eau ne brûle pas dans le feu).

2. Ang anak na marunong gumalang sa kaniyang manga magulang ay marunong din naman sa iba.
(L'enfant qui sait respecter ses parents saura respecter son prochain).

3. Magingat ka sa aso at baka ka makagat.
(Prends garde au chien qu'il ne te morde pas).

4. Masamang kahoy ang di namu munga.
(Le mauvais arbre est celui qui ne donne pas de fruits).

5. Kinakabig mo ang manga walang katuiran.
(Viens en aide à ceux qui n'obtiennent pas justice).

6. Hindi nakatikim nang manga bagay na matatamis, ang di lumangap nang kapaitan.
(Il n'apprécie pas ce qui est doux, celui qui n'a pas goûté ce qui est amer).

7. Matakot ka sa dila gayondin sa dila mo, magpaka ingat ka sa kaniya.
(Redoute la langue, surtout la tienne, prends bien garde à elle).

8. Isipin mong magaling bago mo gawin ang anoman, at akalain mo kun ano ang iyong kahihinatan.
(Avant d'entreprendre quelque chose, réfléchis bien et examine ce qui pourra en résulter pour toi).

9. Kailan-man huag kang makiki pag-lupong-lupong sa manga wal'ang ginagawa.
(Ne te mets jamais dans la compagnie des gens oisifs).

10. Ang may malaking pagibig sa kaniyang sariling katawan ay kulang nang pagibib sa iba.
(Celui qui a beaucoup d'amour pour soi en a peu pour les autres).

11. Ang nagkakatatlong tambal na lnbid ay maliwag mapatid.
(La corde tressée en triple est difficile à rompre).

12. Huag mong ipagpani bukas ang gagawin mo.
(Ne diffère pas au lendemain ce que tu as à faire).

13. Sumosonod sa katua-an ang kalumbayan.
(Derrière la joie vient la tristesse).

14. Ang salapi ay hindi nakababanal sa tawo.
(L'argent ne fait pas l'homme vertueux).

15. Dapat ikapipi nang dila mo ang di magaling na wika.
(Ta langue doit être muette, plutôt que de dire des paroles inconvenantes).

16. Walang makaliligtas sa parusa.
(Personne n'est exempt de peine).

17. Tuparin mo ang pangako mo.
(Accomplis ce que tu as promis).

18. Umaliu ka sa nalulumbay.
(Donne consolation à celui qui est affligé).

19. Ang pag. i. isip ay matulin sa palaso, matulin pa sa hangin.
(La pensée est plus légère que la flèche, plus rapide que le vent).
20. Ang buhay natin dito sa lupa ay pagbubunu rin tui na.
(Notre vie sur cette terre est une lutte continuelle).
21. Ang masamang pinagkaratihan ay siyang ikinapapahamak.
(Obstination est cause de perdition).
22. Hindi mo mapagbababahala an tongkol aring pulot.
(De chose que tu as trouvée tu ne peux disposer).
23. Huag mong ipagkaila ang katotohanan.
(Ne nie pas la vérité).
24. Huag kang manlibak sa kanginoman.
(Ne te moque de personne!)
25. Huag mong daanin sa lakas ang manga dukha sa pagaalis nang ganang kanila.
(N'opprime pas les pauvres en leur prenant de force ce qui est à eux).

FIN.

TABLE DES CHAPITRES.

CHAP. I. De l'alphabet primitif des Tagals et de leur alphabet actuel. De la prononciation.

CHAP. II. De la formation des mots. Mots-racines et mots-dérivés formés à l'aide de particules préfixes, infixes et suffixes.

CHAP. III. De la réduplication. — Des liaisons euphoniques. — De l'accent tonique.

CHAP. IV. Des parties du discours: article, nom ou substantif, adjectif.

CHAP. V. Adjectifs numéraux ou noms de nombres, avec tableau synoptique des dix premiers noms de nombres en tagalog, malais, javanais, makassar et malgache.

CHAP. VI. Du pronom et de ses diverses espèces.

CHAP. VII. Du verbe en général et de ses diverses espèces. Du verbe substantif. — Du verbe actif, dit: verbe en mag. — Du verbe actif, ou plus souvent neutre, dit: verbe en um. — Du passif, forme verbale la plus usitée en tagalog et dans les autres langues malayo-polynésiennes. Du verbe réfléchi et du verbe unipersonnel.

CHAP. VIII. De l'adverbe et de ses diverses espèces: adverbes de temps, de lieu, de quantité, de manière, d'affirmation et de négation.

CHAP. IX. De la préposition. — De la conjonction. — De l'interjection.

CHAP. X. Résumé des observations relatives à l'orthographe des mots de la langue tagalog transcrits en caractères latins. — Exercice de lecture servant d'application aux observations sur l'écriture actuelle du tagalog.

NOTULEN

VAN DE

BESTUURS- EN ALGEMEENE VERGADERINGEN

VAN HET

KONINKLIJK INSTITUUT

VOOR DE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË.

1901.

BUITENGEWONE ALGEMEENE VERGADERING,

GEHOUDEN OP DEN 4^{en} JUNI 1901,

in de feestelijk versierde zaal van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te 's-Gravenhage.

Aanwezig zijn: de bestuursleden Mr. C. Pijnacker Hordijk (Voorzitter), Vreede, Niemann, van Hasselt, van Deventer, Spanjaard, Martin, J. H. de Groot (Penningmeester) en Kielstra (Secretaris);

het eerelid Kern;

de donateur van der Wijck;

het correspondeerend lid Schmeltz,

en de gewone leden Bik, Bosboom, Cluysenaer, Dozy, Fokker, Gallois, Heuveldop, Huygen de Raat, Juynboll, van der Kemp, Kohlbrugge, Kramp, Lamping, Lucardie, Pabst, Poensen, Pos, Fransen van de Putte, Quarles van Ufford, Schadee, de Wal, Zillesen en Rouffaer (adjunct-Secretaris).

Afwezig, met kennisgeving, de bestuursleden Henny (Onder-Voorzitter) en J. J. M. de Groot, benevens de gewone leden Alberda van Ekenstein, Heeres en van der Toorn.

De Voorzitter opent de vergadering met de volgende toespraak:

Mijne Heeren!

Hartelijk heet ik U welkom.

Vijf en twintig jaren geleden, op 19 Juni 1876 — de 4de Juni was in dat jaar een Pinksterdag — kwam in een der bovenzalen van het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen een luisterrijk gezelschap bijeen, om het bestaan gedurende een vierde gedeelte van een eeuw te herdenken van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië. Tegenwoordig waren, naast vele leden, Hunne Koninklijke Hoogheden Prins Hendrik en Prins Frederik der Nederlanden, voorts gedelegeerden van de

Koninklijke Academie van Wetenschappen en van andere Instellingen, Maatschappijen en Genootschappen. Als feestredenaar trad op de heer Wijnmalen, toen ter tijde des Instituuts Secretaris.

Heden zijn vijftig jaren voorbijgegaan sedert de oprichting van onze vereeniging, en het ontbreekt ons waarlijk niet aan stof om met dankbaarheid en tevredenheid terug te zien op de werkzaamheden van het Instituut gedurende het laatste 25-jarig tijdperk. Wij hebben slechts kennis te nemen van het uitnemend Register op de eerste 50 deelen van onze Bijdragen, een ware feestgave op dezen dag ons aangeboden door den heer Rouffaer, om de overtuiging te erlangen, dat in de jaren 1876—1901 met niet minder opgewektheid, ijver en vrucht gearbeid is dan in de daaraan voorafgegane 25 jaren. Tot een herdenken van het 50-jarig bestaan van ons genootschap bestond dan ook alle reden en, al meende het Bestuur dat dit op eenvoudiger wijze dan in 1876 behoorde te geschieden, een schets van het verleden van ons Instituut en een blik op de toekomst mochten in deze gewichtige ure niet ontbreken.

Wie geroepen moest worden om bij deze gelegenheid het woord te voeren, kon wel geen oogenblik twijfelachtig wezen. Indien men de bladzijden 91 en volgende van het zooeven vermelde Register, of liever nog de Bijdragen zelve raadpleegt, dan blijkt terstond, hoeveel deze aan Professor Kern verschuldigd zijn. Sedert 1868, toen hij voor het eerst met zijne Herinneringen uit Britsch-Indië optrad, zijn er slechts weinige deelen van de Bijdragen verschenen, waarin zijn naam ontbeeekt; in de meeste komt meer dan één hoogt belangrijk opstel van zijne hand voor. Nog onlangs bezorgde hij eene meesterlijke uitgave van het Oud-Javaansch heldendicht Râmâyana. Niemand kan met meer recht dan ons eerelid, onze onlangs afgetreden voorzitter gezegd worden den geest en het wezen van het Koninklijk Instituut te vertegenwoordigen. Niemand kan beter dan hij bij deze gelegenheid uiting geven aan onze gevoelens. Op mijn verzoek, op mijn — ik moet het erkennen — eenigszins onbescheiden aandrang heeft Professor Kern zich bereid verklaard het woord te voeren. Ik ben er hem recht erkentelijk voor, en ik zoude dan ook niet beter kunnen doen dan hem onverwijld de gelegenheid te geven tot het uitspreken van zijne rede, ware het niet dat ik u vooraf nog in overweging zoude willen geven aan onze Hooge Beschermvrouw, Hare Majesteit de Koningin een telegram te zenden van den volgenden inhoud:

„Het Koninklijk Instituut voor de Taal- Land-, en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, het feit herdenkend van zijn vijftigjarig bestaan, verzoekt Uwe Majesteit, Zijn Hooge Beschermvrouw, als ook Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Hendrik der Nederlanden, des Instituuts zeer eerbiedige hulde en verzekering van innige verknochtheid te willen aanvaarden." (Algemeene toejuiching). [1]

Ik verleen thans het woord aan den hoogleeraar Kern.

Mijne Heeren!

Wij zijn heden bijeengekomen om den vijftigsten gedenkdag te vieren der stichting van ons genootschap. Wij kunnen en moeten dat doen met een gevoel van oprechte dankbaarheid jegens de voortreffelijke mannen die het Instituut op hecht gebleken grondslagen gevestigd hebben, en met tevredenheid over 't aandeel dat ons genootschap gehad heeft in de ontwikkeling der taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië in de laatste vijftig jaren.

De eerste Algemeene vergadering van het Instituut, tot welks oprichting besloten was nadat een circulaire, geteekend door J. C. Baud, Dr. Simons en Prof. Taco Roorda bijval had gevonden, werd op 4 Juni 1851 geopend met eene toespraak van Baud, maar bij diens afwezigheid voorgelezen door Dr. Simons. Bij 't lezen dier rede wordt men getroffen door de gezonde en onbekrompen denkbeelden die Baud koesterde omtrent den omvang en 't gewicht der taak van ons Instituut, zooals hij zich die voorstelde. Hij bezag die taak uit het standpunt van een staatsman, een vèrziend staatsman, die volkomen begreep dat praktijk zonder theorie, d.i. zonder de noodige voorbereidende kundigheden, leidt tot nuttelooze krachtsverspilling of nog erger. Hij was doordrongen van 't besef, dat er geen gewichtiger bestemming is dan die van Oostindisch ambtenaar. En waarom? Hooren wij de reden die hij voor zijn gevoelen aanvoert: „Reeds spoedig na des ambtenaars komst in Indië, ziet hij zich met gezag bekleed. De welvaart van duizenden hangt af van de wijze, waarop hij zijn gezag uitoefent. Zijne rechtvaardigheid kan zegen verspreiden. Zijn oplettende zorg kan rampen afwenden.

[1] Op dit telegram werd in den loop van den dag het volgende antwoord ontvangen:

„De Koningin en Zijne Koninklijke Hoogheid dragen mij op, het Koninklijk Instituut hoogstderzelver bijzonderen dank over te brengen voor de aangeboden hulde en verzekering van verknochtheid.

Adjudant Van Tets."

Zijn woord kan een schild zijn tegen willekeur en onrecht. Hoe hooger hij stijgt, des te wijder wordt de kring, waarin hij al dat goede kan verrichten. Eindelijk wordt den ambtenaar eene residentie toevertrouwd. Zijn invloed omvat nu uitgestrekte regentschappen. Op eene breede schaal kan hij nu ontwikkelen, aanmoedigen en beschermen."

Het ligt voor de hand dat het eene zaak is van 't hoogste belang, te zorgen dat toekomstige ambtenaren, van wier werkzaamheid zooveel afhangt, eene geschikte opleiding genieten. In zijne toespraak herinnerde Baud aan het feit dat van Imhoff reeds in 1741 aangedrongen had op eene opleiding van ambtenaren, meer evenredig aan de taak die hen in Indië wachtte. Men behoorde, meende van Imhoff, van hen te eischen dat zij de inlandsche talen en gewoonten bestudeerden en geen menschen te gebruiken die noch de taal, noch den aard en de gewoonten der bevolking kenden. Van Imhoff's vertoog over deze aangelegenheid had ten gevolge dat de Raad van Zeventienen een besluit nam, waarbij bevolen werd dat de ambtenaren gehouden zouden zijn tot het aanleeren der inlandsche talen, doch ongelukkiglijk bleef het besluit een doode letter, en in de 70 jaren die er verliepen totdat de Engelschen Java veroverden, werd er geen verbetering aangebracht. Toen kwam 't Engelsche bestuur, welks verdiensten Baud met kenschetsende onbevangenheid erkent:

„De veroveraars van Java in 1811 waren door slechts weinige burgerlijke ambtenaren vergezeld. Aan de officieren hunner legermacht viel het burgerlijk bestuur van Java veelal ten deel. Nu sprongen de voordeelen eener opzettelijke opleiding in het oog. Die officieren hadden onderwijs ontvangen in de taal-, land- en volkenkunde van Britsch-Indië. Zij hadden, het is waar, noch Javaansch, noch Maleisch geleerd: maar zij hadden opgedaan de zucht naar wetenschappelijke studiën en nasporingen. Het was die opleiding, welke vele nog jeugdige officieren van het Britsche veroveringsleger in staat stelde, om met eer voor hen zelven en met roem voor hun vaderland op te treden in de plaats der ontslagen burgerlijke ambtenaren van het Hollandsche bewind. Door hunne bemoeiingen was onder Raffles een tijdsbestek van vier jaren voldoende, om de grondslagen te leggen eener geheele hervorming in het inwendige bestuur van Java, en om over de geschiedenis van dat eiland een licht te verspreiden, zoo helder dat de arbeid der gansche eeuw, die vooraf was gegaan, daardoor werd verduisterd."

Toen het Instituut werd opgericht had de Koninklijke Akademie te Delft voor de opleiding van Indische ambtenaren reeds negen jaar bestaan en gebloeid. Begrijpelijkerwijs beschouwde Baud het nieuw opgerichte Instituut als eene aanvulling van de Delftsche Akademie. Immers, de gemeenschap met het Instituut zou, gelijk hij zich uitdrukte, „voor de te Delft gevormde ambtenaren zijn eene voortzetting en uitbreiding van de aangevangen studiën.”

In die woorden ligt onmiskenbaar opgesloten, dat er, in de meening van Baud en zijne medestanders, een nauw verband bestond of moest bestaan tusschen het Instituut en de Delftsche Akademie: dat het eerste als het ware een aanhangsel was van de laatste. Reeds van den aanvang af echter waren er die zich niet ten volle met die zienswijze konden vereenigen, en nadat in 1864 de Koninklijke Delftsche Akademie was opgeheven en als Rijksinstelling naar Leiden overgebracht, kon het niet uitblijven dat ernstig de vraag werd overwogen of nu niet de tijd was aangebroken om het Instituut, dat reeds kort na zijn oprichting zich in 't Beschermheerschap van Z. M. den Koning mocht verheugen, en den titel van Koninklijk Instituut voeren, het karakter van een geheel zelfstandig wetenschappelijk genootschap te doen aannemen. De veranderde omstandigheden maakten eene wetsherziening dringend noodig. Deze kwam tot stand; er werd besloten den zetel van 't genootschap over te brengen naar de hofstad, welke om meer dan ééne reden als de meest geschikte plaats mocht beschouwd worden. Bij de wetsherziening, die in 1865 haar beslag kreeg, werden wijzigingen aangebracht welke de ondervinding als raadzaam had doen kennen, ofschoon de hoofdbeginselen waarvan men bij de oprichting was uitgegaan, behouden werden. Dus kwam zonder schokken eene gewenschte verandering tot stand en kon het Instituut ongestoord zijn weg vervolgen, zoodat het elf jaar later bij de herdenking van zijn 25-jarig bestaan met eenige voldoening mocht terugzien op al wat het in den loop van een kwarteeuw verricht had.

In de feestrede, op den 19[den] Juni 1876 uitgesproken door Dr. Wijnmalen, destijds secretaris van het Koninklijk Instituut, werden zonder overdrijving de verdiensten in 't licht gesteld, welke ons genootschap zich verworven had, zoowel door de uitgaven van afzonderlijke werken als door het tijdschrift, waarin niet weinig stukken van blijvende waarde voorkwamen. Inderdaad viel het niet te loochenen dat de kennis van onze Oost-Indische bezittingen, gedurende het afgeloopen 25-jarig tijdperk, groote vorderingen had

gemaakt en dat de publicaties van 't Instituut ruimschoots daartoe hadden bijgedragen, al moeten wij hieraan toevoegen dat onze Zuster-instelling, het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, evenveel, zoo niet meer tot de vermeerdering onzer kennis had gedaan.

Zoo men bij de feestviering in 1876 over de werkzaamheid van 't Instituut tevredenheid mocht betuigen, op een bloeienden toestand der geldmiddelen kon men niet roemen, want het getal leden, inplaats van gestadig toe te nemen, was in de laatste jaren aanmerkelijk geslonken: terwijl bijv. in 1866 het getal leden 315 bedroeg, in 1871 nog 263, was het aantal in 1876 gedaald tot 253. Onder die omstandigheden scheen de kans om in 't bezit te geraken van een geschikt eigen gebouw, waaraan men sinds lang behoefte gevoeld had, niet zeer groot. Toch liet de feestredenaar van 1876 niet na, met nadruk te wijzen op het ongerief, voortspruitende uit de bekrompen ruimte waarin het Instituut gehuisvest was, en sprak hij de hoop uit, dat men door een beroep te doen op de belangstelling van edelmoedige leden het gewenschte doel: het bezit van een eigen gebouw, zou kunnen bereiken. Ook mocht men rekenen op een niet onaanzienlijk fonds, waarover het genootschap, dank zij 't voortreffelijk beheer der opeenvolgende Penningmeesters, beschikken kon.

De goede verwachtingen van den spreker werden niet beschaamd. De gehoopte vrijwillige bijdragen vloeiden ruim, en deze, gevoegd bij 't opgegaarde fonds, stelden het Bestuur in staat om in de Algemeene Vergadering van 10 October 1877 een voorstel te doen tot aankoop van het huis op de Heerengracht, hetwelk thans nog des Instituuts eigendom is, tegen den prijs van f 22000. Het voorstel werd met algemeene stemmen aangenomen.

Met den aankoop van 't Instituutsgebouw begint een tijdperk van hoogeren uiterlijken bloei en tevens van uitgebreider, ik zeg niet nuttiger werkzaamheid. Van hetgeen in dat tijdsbestek door of met ondersteuning van ons genootschap voor de vermeerdering onzer kennis verricht is een beknopt overzicht te geven, is de eervolle, maar geenszins gemakkelijke taak welke mij door 't Bestuur onzer instelling is opgedragen. Wanneer ik zeg „geenszins gemakkelijk", dan bedoel ik daarmeê, dat het er op aankomt, niet te veel en niet te weinig te zeggen; niemand te vleien en niemand te kwetsen; de verkregen uitkomsten niet al te rooskleurig, de tekortkomingen niet al te donker af te malen. Doch ik schep moed, Mijne Heeren, bij de gedachte aan Uwe belangstelling in

het onderwerp en dat Gij mij reeds daarom Uwe welwillende aandacht niet zult onthouden. Alvorens echter over te gaan tot het eigenlijke onderwerp mijner rede, mag ik niet nalaten een woord van waardeering te wijden aan de nagedachtenis der verdienstelijke mannen die ons sedert het zilveren feest van 1876 zijn ontvallen. Levendig herinner ik mij nog, hoe in de talrijk bezochte feestvergadering aandachtig luisterend gezeten waren de Prinsen Hendrik en Frederik, voorts de Bestuursleden Dr. Bleeker, de Penningmeester van der Gon Netscher en Robidé van der Aa, terwijl de Secretaris, Dr. Wijnmalen als feestredenaar optrad. Aan geen hunner is het beschoren geweest den dag van heden te beleven. Ook menigeen van degenen die in volgende jaren als bestuursleden zich jegens het Instituut verdienstelijk gemaakt hebben — ik noem slechts de Voorzitters Gevers Deynoot en der Kinderen, en de nauwgezette Penningmeesters Corn. de Groot en Humme — is niet meer onder de levenden. Zoo de herdenking van hen die ons zijn voorgegaan op den weg waarop wij allen vroeger of later hen moeten volgen, weemoedige gedachten opwekt, strekt ze ons toch tevens tot spoorslag om onvermoeid te arbeiden zoolang het dag is, opdat de nakomeling ons niet zal kunnen verwijten dat wij van de schoone gelegenheid om kennis te vergâren en te verspreiden op het ons aangewezen gebied, niet naar behooren en naar de mate van onze kracht gebruik hebben gemaakt.

De loop der gebeurtenissen op het wereldtooneel heeft ons, Nederlanders, tot beheerschers gemaakt van 't grootste gedeelte der Indische eilandzee. Men zal op den geheelen aardbol moeielijk een gebied kunnen aanwijzen dat een vruchtbaarder veld oplevert voor volkenkundige nasporingen dan juist Indonesië. Dit geheel van verscheiden groote en tallooze kleine eilanden wordt bewoond door een ongeteld groot aantal van grootere en kleinere volkstammen, die, hoewel behoorende tot één menschenras, in de maatschappelijke en geestelijke ontwikkeling de grootste verscheidenheid vertoonen. Hoe komt dat? Hoe is de tegenwoordige toestand ontstaan? Hoe heeft die zich ontwikkeld uit andere toestanden? Dit zijn vragen die de wetenschappelijke vorscher zich stelt. Welke lessen kan men uit de ontwikkelingsgeschiedenis dier volken trekken voor hun toekomst? vraagt de staatsman. Voor en alleen men beproeven kan een antwoord op deze vragen te vinden, moet men onderzocht hebben hoe de tegenwoordige toestand is. Wil men den geestelijken toestand van een volk, beschaafd of onbeschaafd,

zijn aanleg, neigingen, vatbaarheid voor ontwikkeling, kortom zijn geheele wezen doorgronden, dan is het een onmisbaar vereischte dat men zijne taal bestudeere en kennis neme van de uitingen van den volksgeest in dicht en ondicht. Welk volk toch, hoe barbaarsch ook, heeft niet zijn overleveringen, zijn liederen op of gebeden aan de hoogere wezens, zijn minneklachten, zijne vertellingen en sprookjes, kortom allerlei voorbrengselen waarin zijne verbeelding, zijn liefde of haat zich afspiegelen?

Alwie zich tot taak gesteld heeft de inlandsche talen in onzen Oost te bestudeeren, ontwaart alras dat ze niet slechts onderling verwant zijn, maar ook met het taaleigen der bewoners van de Filippijnen, van Formosa, van de ontelbare eilanden der stille Zuidzee, van Madagaskar, van een gedeelte der kuststreken in Achter-Indië. Vandaar dat de beoefenaars der talen van Nederlandsch-Indië wel eens hun blik buiten dat gebied moeten richten en dat in de Bijdragen van ons Instituut mededeelingen voorkomen over verschillende Maleisch-Polynesische talen buiten onze Oostindische bezittingen.

Is de vergelijkende studie der Maleisch-Polynesische taalfamilie reeds noodig om het oorspronkelijk karakter dier talen uit te vorschen, niet minder noodig is ze, wanneer men wil onderzoeken welken invloed de toevoer van vreemde elementen op de wording van den tegenwoordigen toestand der taal op Java, Sumatra, Celebes en elders gehad heeft, een invloed welke zich in den geheelen beschavingstoestand des volks duidelijk openbaart. Het is voldoende bekend, dat in de eerste eeuwen onzer jaartelling Hindu's zich op verschillende plaatsen van den Archipel gevestigd hebben; dat gedurende de Middeleeuwen hun invloed gestadig toenam; dat zij rijken gesticht hebben op Java, Sumatra, Borneo; dat zij hun godsdienst en staatsinstellingen, in zekere mate ook hun geleerde taal, het Sanskrit, benevens hun letterkunde hebben ingevoerd en gewrochten van bouw- en beeldhouwkunst voortgebracht, welke nog heden ten dage de bewondering van den Europeaan opwekken. Om het Java van 't zoogenoemde Hindutijdperk te begrijpen en te waardeeren, is kennis van Voor-Indië, van zijn taal, letterkunde, kunst, godsdienststelsels, inzonderheid Brahmanisme en Buddhisme, onontbeerlijk, en wil men doordringen tot de kennis van 't Oudjavaansch of zoogenaamde Kawi, dan is degelijke studie van 't Sanskrit even onmisbaar als die van 't hedendaagsche Javaansch. Een treffend voorbeeld hoe de studie van de monumenten op Java licht kan ontvangen uit Sanskritgeschriften, levert de

verklaring van voorstellingen uit de Jātaka's op de bas-reliefs van de Boro-Boedoer door den Russischen geleerde Oldenburg, die aangetoond heeft dat een gansche reeks van bedoelde voorstellingen in dezelfde volgorde voorkomen als in de Jātaka-Mālā, hetzelfde geschrift waarvan ons medelid Prof. Speyer in de Bijdragen eene volledige vertaling het licht had doen zien. De groote op Java gevondene Sanskrit-inscripties van Koning Sañjaya en Er-laṅga zouden, hadde de kennis van de taal waarin ze opgesteld waren ontbroken, een gesloten boek gebleven zijn. Het spreekt, om zoo te zeggen, van zelf dat de verklaring van die gedenkstukken der oudheid niet in onze Bijdragen mochten ontbreken, evenmin als die van enkele kleinere opschriften uit Java en Sumatra

De Indische beschaving heeft onuitwischbare sporen achtergelaten, voornamelijk op Java en Bali, maar niet alleen dáár: in meerdere of mindere mate vindt men ze overal in Indonesië terug. Het door de Indiërs ingevoerde letterschrift is, met eenige wijzingen, thans nog in gebruik bij de Javanen, Sundaneezen, Madureezen, Baliërs, Makassaren, Bugi's, Endeneezen, Lampongers, Redjangs en Bataks, terwijl het op de Filippijnen wel door het Latijnsche schrift verdrongen werd, maar toch nog bekend en hier en daar in meer afgelegen streken in gebruik is. Dat het Indische schrift eertijds ook in Koetei gebruikt werd, althans in Sanskrit-inscripties, weet men uit de daar te lande gevonden gedenkzuilen. Bij eene menigte van stammen, die geen eigen letterschrift bezitten, bijv. de Dajaks, openbaart zich de invloed der Hindu's, al dan niet rechtstreeksch, in tal van overgenomen Sankrit-woorden, en daaronder termen die betrekking hebben op godsdienstige voorstellingen. De naam van den hoogsten god bij de Dajaks, Mahatara, is ontstaan uit het Indische Bhaṭāra; Naga, de wereldslang, is 't Sanskrit Nāga; Raho, de mythische veroorzaker van maansverduisteringen, is de demon Rāhu der Indiërs; met het Sanskrit Dewa betitelt de Dajak de goden. Het bij de Sangireezen gebruikelijke woord voor „God," Ruata, is eene gewijzigde uitspraak van Dewatā, godheid. Tot op Halmahera vindt men het woord Naga terug.

Tegen 't einde der Middeleeuwen zwichtte op Java het Hinduïsme voor den Islām welke reeds vroeger bij de Maleiers op Sumatra was doorgedrongen. Een nieuwe godsdienst — en daarmede nieuwe denkbeelden — deed zijn intocht, verbreidde zich langzaam, maar zeker, over 't geheele eiland en heerscht na vier eeuwen bijkans onbeperkt. Het kon niet missen of de nieuwe

leer, met al wat daarmede samenhing, moest het voorkomen der inlandsche maatschappij wijzigen: de nieuw aangebrachte elementen vermengden zich met de oude; zoowel de taal als de letterkunde moesten den weerslag gevoelen, en wij zien duidelijk hoe Arabische woorden in de taal zijn gedrongen en gemeengoed geworden, en hoe letterkundige stoffen uit de Mohammedaansche wereld tot geestelijk voedsel voor de bevolking verwerkt zijn, zonder evenwel in staat te zijn geweest de oudere Indische denkbeelden en verhalen te verdringen. Het groote onderscheid dat er voor 't gevoel van den Javaan bestaat tusschen het door de voorouders nagelaten Indische erfgoed en de om godsdienstige redenen hooggeeerde Mohammedaansche letterkunde, is dit, dat het eerste bij hem volkomen genationaliseerd is; dat voor hem de personen uit het Mahābhārata volkshelden geworden zijn en als zoodanig in zijne Wajangspelen voortleven, evengoed als Pandji en Damar Wulan, terwijl de personages uit de Moslimsche verhalen nooit hun exotisch karakter afleggen. Intusschen is de invloed dien de volgelingen van den Profeet op de inlandsche bevolking hebben geoefend en voortgaan te oefenen, niet gering, veel grooter ten minste dan die van ons, Westerlingen, is uitgegaan. Geheel zonder invloed is met dat al ook het Nederlandsche bestuur niet gebleven. Daarom mag de geschiedenis van ons gezag niet verwaarloosd worden, indien men den huidigen staat van land en volk in N. Indië wil kennen en begrijpen; geen der factoren, waarvan die staat het product is, mag buiten rekening gelaten worden. Van dit alles is men in den boezem van ons genootschap steeds doordrongen geweest, hetgeen blijkt uit de plaats die ingeruimd is geworden aan studiën die betrekking hebben op het Mohammedaansche Oosten, en uit den steun dien het Instituut meermalen verleend heeft, waardoor o. a. de uitgave van Dr. Snouck Hurgronje's groot werk over Mekka mogelijk is geworden.

Aanmerkelijk vroeger dan op Java heeft, zooals reeds opgemerkt werd, op Sumatra de leer van Mohammed ingang gevonden. Omtrent de geschiedenis en den beschavingstoestand der Maleiers in 't vóórislamitisch tijdperk zijn slechts schaarsche berichten, vooral Chineesche, tot ons gekomen. Uit de mededeelingen van den Chineeschen reiziger I-tsing putten wij de kennis dat tegen 't einde der 7de eeuw het Buddhisme te Çrī-bhoja, niet ver van het tegenwoordige Palembang, in den meest bloeienden toestand verkeerde. Voorts zijn enkele monumenten bewaard gebleven, o. a.

inscripties in slecht Sanskrit, die ons leeren dat nog in de 13de eeuw in Midden-Sumatra een Buddhistisch Vorst heerschte. Doch ook zonder die gegevens zou de Maleische taal het bewijs leveren dat vóór de heerschappij van den Islām op Sumatra de Indiër zijn beschaving gebracht had, al was het dan ook niet in dezelfde mate als op Java. Het Maleisch toch is rijk aan Sanskritwoorden, zelfs voor de meest alledaagsche begrippen; het heeft wel is waar het oude Indische letterschrift vervangen door 't Arabisch-Perzische, en is gaandeweg verrijkt geworden met Arabische uitdrukkingen, inzonderheid dezulke die op den godsdienst betrekking hebben; later heeft het even groote gastvrijheid verleend aan Portugeesche woorden; ook voor Hollandsche, Engelsche en Chineesche indringers heeft het de deur niet gesloten, doch de Indische bestanddeelen zijn daardoor niet verdonkerd.

Er is van 't Maleisch uit den Hindutijd geen enkel geschrift tot ons gekomen, zoodat er van eene studie van Oudmaleisch geen sprake kan zijn. Toch behoeft de beoefening van 't Maleisch niet tot die van 't heerschende dialekt beperkt te blijven. Meer dan een onderzoeker heeft dan ook in de laatste tijden zijn aandacht gewijd aan 't Menangkabausch--Maleisch, de taal der Padangsche Bovenlanden; het door ons Instituut uitgegeven Menangkabausch Woordenboek door van der Toorn kan ten bewijze strekken dat het belang der studie van genoemd Maleisch dialekt ten volle erkend wordt.

Het Maleisch is ook, zooals men weet, de taal van een groot deel der bevolking van 't schiereiland Malakka. Doch behalve Maleiers wonen daar wilde inboorlingen, de stammen der Sakeis en Semangs. De talen dezer wilden vertoonen oppervlakkig eene groote overeenkomst met het Maleisch, maar ook onverklaarbare afwijkingen. Zijn al de Maleische bestanddeelen eenvoudig een gevolg van ontleening, terwijl die stammen oorspronkelijk een wildvreemde taal spraken? Of bestaat er van den beginne af eenig, al is het dan ook verwijderd verband tusschen hun taal en Maleisch-Polynesisch? Welk verband bestaat er verder tusschen een groep van Achter-indische talen, o. a. het Khmer, Mon, enz., en het Sakeisch en Semangsch? Dit vraagstuk, even belangrijk voor den ethnoloog als voor den linguist, heeft reeds menigen onderzoeker bezig gehouden. Een bijdrage tot oplossing van het vraagstuk is geleverd door Pater Schmidt uit St. Gabriel bij Weenen, wiens verhandeling „Die Sprachen der Sakei und Semang auf Malacca

und ihr Verhältnis zu den Mon-Khmēr-Sprachen" onlangs in onze Bijdragen verschenen is. Die verhandeling zal door de rijke stof, die er in bijeengebracht en verwerkt is, verder onderzoek vergemakkelijken, en tevens dit nut hebben dat in ruimer kring buitenslands de aandacht op ons tijdschrift gevestigd wordt.

Een belangrijke aanwinst voor onze kennis der Sumatraansche talen was van Langen's Woordenboek der Atjehsche taal en diens Handleiding voor de beoefening dier taal, waardoor een schier onontgonnen veld werd geopend. De gegevens, in het Woordenboek vervat, stelden Prof. Niemann in staat eenige treffende punten van overeenkomst van 't Atjehsch met het Tjam in Cochin-China te doen uitkomen.

Van het nabij Sumatra gelegen eiland Nias met zijn eigenaardige bevolking was de taal eenigermate bekend, doch de hulpmiddelen om dieper in 't wezen ervan door te dringen waren gebrekkig. Daarom was de Niassche Chrestomathie van teksten met vertaling door den zendeling Sundermann allen die in taal en volk belangstellen zeer welkom, want zulke teksten, uit den mond des volks opgeteekende vertellingen, vullen niet enkel aan, wat uit spraakkunsten en woordenboeken te leeren valt, maar zijn ook voor de volkenkunde van 't grootste belang. Hierom zijn ook de Lampongsche dwerghertverhalen, meêgedeeld door v. Ophuysen, een nuttige bijdrage.

Voor de studie van de talen der Dajakstammen op Borneo is in 't afgeloopen 25-jarig tijdperk zoo goed als niets gedaan; van pogingen om de liederen van epischen en lyrischen aard, die de Dajaks bezitten, te verzamelen, is niets gebleken. Dat is zeer spijtig, maar het zou onbillijk wezen ons in Europa hiervan een verwijt te maken. Wij zijn hier te lande niet in de gelegenheid om de stof te verzamelen; zulks kan alleen ter plaatse geschieden; men kan van ons vergen dat wij 't verzamelde materiaal helpen verwerken, niet dat wij die uit de mijnen, waarvan wij verre verwijderd zijn, opdiepen.

Met des te meer voldoening kunnen we gewagen van het taalkundig onderzoek op Celebes. Door de tamelijke omvangrijke woordenlijst en de grammatische schets van de Bare'e-taal door den zendeling Kruyt werd eene tot nog toe onbekende taal van Midden-Celebes toegankelijk gemaakt, terwijl onze kennis van Makassaarsch en Bugineesch verrijkt werd door mededeelingen van de veteranen Matthes en Niemann. Ook verscheen in de Bijdragen 't een en ander over de talen der Minahasa, maar lang niet in even-

redigheid met de belangrijkheid dier talen. Destemeer is het te waardeeren dat de betrekkelijk rijke verzameling van oorspronkelijke Sangireesche teksten, met vertaling en aanteekeningen in 't licht gegeven door Dr. Adriani, den taalkenner gelegenheid aanbood om den vormrijkdom dier fijnbewerktuigde taal te bewonderen, en dat daardoor tevens stof geleverd werd voor vergelijkende folklore.

Wij mogen verwachten dat de studie van de Bare'e-taal de voorbode zal wezen van verdere onderzoekingen in de taal- en volkenkunde der nog zoo weinig bekende stammen in Midden-Celebes, die men onder den naam van To-radja's pleegt samen te vatten. Evenzeer hopen wij dat het nog weinig doorvorschte eiland Halmahera een ondernemenden onderzoeker moge aanlokken. Een goed begin is reeds gemaakt: 't Galelareesch-Hollandsch Woordenboek, met talrijke ethnologische aanteekeningen, van den zendeling van Baarda, en de door hem in vereeniging met den zendeling van Dijken verzamelde, in de Bijdragen medegedeelde fabelen, verhalen en overleveringen der Galelareezen, vormen een geheel dat eene grondige studie van 't Galelareesch mogelijk maakt. Van 't met het Galelareesch nauwverwante Ternataansch bezitten wij een tekst met vertaling van de Geschiedenis van Ternate, door van der Crab in onze Bijdragen bekend gemaakt.

Vervolgen wij ons overzicht in Zuidelijke richting, dan wordt onze aandacht getrokken door de dialekten der Ambonsche landtaal, waarvan de eigenaardigheden door van Hoëvell in 't licht werden gesteld. De taal van 't naburige eiland Buru is toegankelijk geworden door het werk van den zendeling Hendriks, hetwelk eene spraakkunst en woordenlijst van 't dialect van Masarete bevat, alsmede leesstukken in dat taaleigen. Ten opzichte der studie van 't Ròtineesch hebben zich drie inlandsche onderwijzers verdienstelijk gemaakt. Dank zij hun medewerking — op zich zelf reeds een verblijdend feit — zijn wij thans in 't bezit van een beknopte spraakkunst, woordenlijsten en teksten, wel is waar niet voldoende om ons een volledig beeld te geven van de in vele tongvallen gesplitste taal van 't eiland, maar als betrouwbare gegevens voor verder onderzoek zeer te waardeeren. Nagenoeg hetzelfde kan men zeggen van hetgeen voor 't Sawuneesch verricht is. Van 't verafgelegen onherbergzame Nieuw-Guinea is weinig te vermelden: 't een en ander over 't Mafoorsch of Noefoorsch, in ons tijdschrift voorkomende, is onbeduidend, en de aanteekeningen over 't Jotafa'sch

aan de Humboldtbaai hebben geen andere verdienste dan dat daarin de verwantschap van 't Jotafa'sch met het Mafoorsch wordt aangetoond.

Gij zult wel niet van mij verlangen, Mijne Heeren! dat ik U bezighoud met de vermelding van alle geschriften in de meer bekende inlandsche talen welke van wege 't Instituut in het licht zijn verschenen, of liever, ik kan niet van U vergen dat Gij zonder morren zulk een opsomming zoudt aanhooren. Vergunt mij nochtans eenige geschriften te noemen die om hun litterarische beteekenis de aandacht verdienen. Van de voortbrengselen der Javaansche letterkunde werden uitgegeven: het tooneelstuk „Abiåså”, met Hollandsche vertaling, door Humme, en „Het Boek van de Kantjil”, voor de pers bewerkt door Palmer van den Broek, dat spoedig een tweeden druk beleefde. Tot de Madureesche literatuur behoort de „Tjarita Brakaj” of Geschiedenis van de Leguaan, uitgegeven door Prof. Vreede met woordenlijst en aanteekeningen. Uit de Oud-javaansche letterkunde heeft het omvangrijke heldendicht Rāmāyaṇa nog niet lang geleden de pers verlaten.

Zoo de geest van een volk zich afspiegelt in zijn taal, zijn letterkunde en in 't algemeen in alle voortbrengselen zijner verbeelding, niet minder openbaart het zijn karakter, alsook den graad zijner beschaving, in zijn gewoonten en zeden. Beschrijvingen van 't gewoonterecht, van de godsdienstige plechtigheden, maatschappelijke instellingen en huiselijke gebruiken bij de verschillende volken van Indonesië nemen in de publicaties van ons genootschap eene ruime plaats in. Ze zijn inderdaad zóó talrijk, dat zelfs het opnoemen der onderwerpen de mij gestelde grenzen zou overschrijden, en eene kenschetsing der verkregen resultaten is wegens de verscheidenheid der onderwerpen uiterst moeielijk. In 't algemeen kan men zeggen dat de studie der volkenkunde, vooral van Sumatra, in breedte en diepte veel gewonnen heeft. Verscheiden opstellen, deels van zuiver beschrijvenden, deels van beschouwenden aard, zooals over de „Godsdienstige begrippen der Karo-Bataks” door Westenberg; over land en volk van Klein-Mandailing, door Ris; over de „Verbreiding van het Matriarchaat” door den te vroeg gestorven Wilken; over dezelfde instelling in het landschap Indragiri door Graafland; mededeelingen over de Loeboe-bevolking door van Dijk; de verhandeling over het „Huwelijks- en erfrecht bij de volken van Zuid-Sumatra” door Wilken; de uitgave en toelichting door Mr. van den Berg van de „Rechtsbronnen van Zuid-Sumatra”; ziedaar bewijzen genoeg van met ijverig onderzoek gepaarde belang-

stelling in de verschijnselen van 't volksleven op Sumatra. Op Java is licht verspreid over 't volkje der Badoej's in West-Java door de onderzoekingen van wijlen Dr. Jacobs en den controleur J. J. Meijer, terwijl het „Inlandsche gemeentewezen op Java en Madoera" tot voorwerp van studie werd gemaakt door Mr. van den Berg, en het Garĕbĕgfeest te Jogjakarta een beschrijver vond in Dr. Groneman. Mededeelingen van Tromp over zekere Dajaksche gebruiken; van Engelhard over Saleijer; van Riedel over de Soela-eilanden, om slechts deze te noemen, hebben eenige leemten in onze kennis aangevuld. Ettelijke onderwerpen uit de theoretische en vergelijkende ethnologie werden door Wilken meesterlijk behandeld in diens verhandelingen „Over de plechtigheden en gebruiken bij verlovingen en huwelijken bij de volken van den Indischen Archipel; „Het pandrecht" bij die volken; „Het Shamanisme" bij dezelfden; „De hagedis in het volksgeloof der Malayo-Polynesiërs." Minder om volledig te wezen, dan om te doen uitkomen dat de volkenkundige studiën niet beperkt bleven tot het Nederlandsch gebied, maar zich uitstrekten over bevolkingen die hetzij wegens rasverwantschap of anderszins met Nederlandsch Indië in verband staan, mag wel vermeld worden dat meer dan één opstel gewijd is aan de bevolking der Filippijnen, en dat Prof. de Groot in een uitvoerige verhandeling de gewoonten der Emoy-Chineezen bij de lijkbezorging beschreven heeft.

In nauw verband met de ethnologie staat de landkunde, want de aard en toestand van een volk zijn voor een deel afhankelijk van de natuurlijke gesteldheid van den bodem waarop het leeft. Hoewel het Instituut geen eigenlijk gezegd Aardrijkskundig Genootschap is, heeft het niettemin, voor zooverre het met zijn doel in overeenstemming was, het wetenschappelijk landonderzoek zoowel in West-Indië als in den Oost bevorderd. Door zijn krachtigen steun heeft het de reis van Prof. Martin naar West-Indië mogelijk gemaakt; diens „Bericht über eine Reise im Gebiet des oberen Surinam" behoort, gelijk U bekend is, tot onze werken. Later heeft dezelfde geleerde, wederom met ondersteuning van ons Genootschap, eene reis ondernomen naar Ambon en omliggende eilanden. Ook de „Reis in Oost- en Zuid-Borneo" van den Deen Carl Bock, verrijkt met eene uitmuntende historische inleiding van Robidé van der Aa, maakt deel uit van onze publicaties.

Mocht iemand de opmerking maken dat het Instituut in de laatste 25 jaren voor de aardrijkskunde niet zooveel gedaan heeft

als in 't voorgaande tijdvak, dan kan men dit grif toegeven. Het is een natuurlijk gevolg der oprichting van 't Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap, dat zich het geografisch onderzoek onzer overzeesche bezittingen tot hoofddoel stelt en getoond heeft zich waardig van haar taak te kwijten. Naarmate de wetenschap haar veld uitbreidt, wordt verdeeling van arbeid meer en meer een eisch des tijds.

Indien het waar is — en wie zal het tegenspreken? — dat de maatschappelijke toestand, het heele wezen van een volk niet alleen bepaald wordt door zijn oorspronkelijken aanleg en door de natuurlijke gesteldheid van zijn woonplaats, maar ook door zijn aanrakingen met vreemde volken en den loop der gebeurtenissen, dan zal geschiedkundig onderzoek de studie van taal-, land- en volkenkunde moeten aanvullen. Al is de geschiedkunde niet genoemd als onderdeel van de vakken waaraan 't Koninklijk Instituut gewijd is, heeft men toch van den beginne af het historisch onderzoek niet verwaarloosd: het allereerste stuk in de Bijdragen, getiteld „Palembang in 1811 en 1812" van J. C. Baud, was van zuiver historischen aard. Bepalen wij ons tot de kwarteeuw die achter ons ligt, dan kunnen wij in steeds klimmende mate belangstelling in de geschiedenis van den Indischen Archipel, vooral van de lotswisselingen der Europeesche heerschappij aldaar, waarnemen. De artikelen van P. A. Tiele over „De Europeërs in den Maleischen Archipel" geven een volgens de meest authentieke Spaansche, Portugeesche, Italiaansche en andere bronnen samengesteld verhaal van de uitbreiding van 't Spaansche gezag op de Filippijnen, van den onderlingen wedijver der Spanjaarden, Portugeezen, Hollanders in hun strijd om 't bezit der Oostelijke deelen van den Archipel. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van Java, nl. de groote Bantamsche opstand in het midden der 18e eeuw, werd behandeld door Robidé van der Aa; de uitbreiding van 't Nederlandsch gezag op Sumatra's Westkust in de 19e eeuw vormde het onderwerp van uitvoerige, op officieele bescheiden berustende studiën van Kielstra, terwijl van der Kemp in een reeks van opstellen de geschiedenis van Java en Sumatra van 1810—1830 behandelde. Ook inlandsche historische geschriften, zooals de Salasila van Koetei; het Dagboek der Vorsten van Gowa en Tello; de Geschiedenis van Tanette werden aan den Europeeschen lezer in tekst en vertaling bekend gemaakt, het eerste door Tromp, het tweede door Ligtvoet, het laatste door Niemann. De geschiedenis van de tochten onzer ondernemende voorouders naar China en de gevolgen onzer aanrakingen met dat Keizerrijk werden

beschreven door Groeneveldt in zijn werk "De Nederlanders in China", waarvan 't eerste deel, loopende van 1601—1624 eerlang, naar wij verwachten mogen, door een tweede gevolgd zal worden.

Bij geschiedenis sluit zich oudheidkunde aan. Iedereen weet dat Java wegens den rijkdom aan monumenten uit den Hindutijd een vruchtbaar veld is van archeologisch onderzoek en dat de daar aanwezige overblijfselen van bouw- en beeldhouwkunst de rechtmatige bewondering van kunstminnende Europeanen opwekken. Onze vereeniging heeft het hare willen bijdragen om 't Europeesche, inzonderheid het Nederlandsche publiek met die kunstgewrochten op Java's bodem bekend te maken en daartoe de uitgave bekostigd van Dr. Groneman's werk over de Tjandi Prambanan, met 64 na de opgravingen genomen lichtbeelden.

Bij eene herdenking van de werkzaamheid des Instituuts kan, den beperkten tijd in aanmerking genomen, niet anders dan een vluchtig overzicht van de meest kenmerkende geschriften gegeven worden. Wat de spreker zich voornamelijk ten doel moet stellen, is te doen uitschijnen, hoe ruim het genootschap zijn taak opvat en welk een aandeel het gehad heeft in de ontwikkeling der Indologische wetenschap. Doch wat het tot bevordering onzer kennis heeft bijgedragen is maar een gedeelte van wat in 25 jaren tot stand is gebracht: men vergete niet dat het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap, de Oudheidkundige Vereeniging te Jogjakarta, het Nederlandsch Zendelinggenootschap geheel of voor een deel dezelfde doeleinden nastreven, nl. kennis te verspreiden over land en volk onzer overzeesche gewesten. Een beeld te ontwerpen van de uitkomsten der werkzaamheid, door al die genootschappen ontwikkeld, ligt ten eenenmale buiten mijn bestek; niettemin zij het mij vergund een blik te slaan op den staat onzer kennis in 't begin dezer eeuw, niet zoozeer om te juichen over hetgeen reeds verkregen is, als wel om te herinneren aan 't vele dat er nog te verrichten valt.

Hoe staat het, om daarmede te beginnen, heden ten dage geschapen met onze kennis der inlandsche talen? Men kan daarop antwoorden: ieder die wil kan thans over de noodige hulpmiddelen beschikken om degelijke kennis te verwerven van Javaansch, Sundaneesch, Maleisch, Madureesch, Bataksch, Makassaarsch, Bugineesch, Ngadju-Dajaksch, Sangirsch, Galelareesch, Burusch, Bimaneesch, Bare'e; bruikbare hulpmiddelen, zoowel teksten als anderszins, be-

staan er voor 't Oudjavaansch, Balineesch, Atjehsch, Lampongsch, Niasch, Mentaweisch, Toumbulusch, Toumpakewa'sch, Ternataansch, Ròtineesch, Sawuneesch, Sumba'sch, Mafoorsch; bijdragen zijn geleverd voor de studie van 't Sikka'sch, Letineesch, de Ambonsche landtalen, Gorontalo'sch, enkele dialekten der Minahasa behalve de reeds genoemde; talen of tongvallen, waarvan slechts hoogst onvolledige woordenlijstjes bestaan, zooals van eenige Dajaktalen, Talaursch, Engano'sch, enz. komen niet in aanmerking, daar zulke lijstjes, de wellust van veel naturalisten, de wetenschap gewoonlijk meer kwaad dan goed gedaan hebben.

Bij 't hooren van deze opsomming zal misschien menigeen de gedachte bij zich voelen oprijzen dat de taalvorschers, waaronder eenige verdienstelijke vreemden, zich ijverig genoeg gekweten hebben. En voorzeker, wanneer men den tegenwoordigen toestand vergelijkt met dien van vóór vijftig jaren, dan zal men moeten erkennen dat er in dat tijdsverloop voor de uitbreiding en verdieping onzer kennis van de inlandsche talen meer verricht is geworden dan in twee en een halve eeuw te voren. Ook zal deze of gene de opmerking niet kunnen onderdrukken dat althans de voornaamste talen, dezulke die een betrekkelijk rijke geschreven litteratuur bezitten en door de meest beschaafde inlandsche volken gesproken worden, vlijtig beoefend zijn. Doch wanneer men een blik op de kaart gelieft te slaan, zal men zich geenszins bevredigd gevoelen en op ons uitgebreid koloniaal gebied bedroevend veel landschappen aantreffen, bewoond door stammen van wier taal en geestelijk leven wij niets of zoo goed als niets weten. Hoe weinig zijn wij vertrouwd bijv. met de talen der Dajaks van Nederlandsch Borneo, op ééne uitzondering na! Hoe weinig heeft men er aan gedacht de sagen, fabels en vertellingen dier stammen op te teekenen, nadat toch Engelsche onderzoekers treffende proeven van de liederen der zgn. Zee-Dajaks hadden medegedeeld! Nu in den laatsten tijd door ontdekkingstochten in 't binnenland van 't groote eiland onze kennis van land en volk is toegenomen, mogen wij de hoop voeden dat behalve de maatschappelijke toestanden der Dajakstammen, ook hun talen en de uitingen van hun geestelijk leven een voorwerp van stelselmatige studie mogen worden.

Het is niet alleen Borneo, waar wij in onze plichten tegenover de wetenschap te kort zijn geschoten. Het wetenschappelijk onderzoek van Midden-Celebes dagteekent eerst van de laatste tijden, maar het is begonnen en goed begonnen. Voor Seram, de meeste

omliggende eilanden, Timor, Nieuw-Guinea blijft nog bijna alles te doen. De studie van 't in alle opzichten hoogst belangrijke Oudjavaansch is in handen van veel te weinig arbeiders, in vergelijking met den omvang der taak en den overvloed van materiaal. Om die studie te doen gedijen is het dringend noodig dat er veel meer dicht- en prozawerken, als ook oorkonden op koper of steen uitgegeven worden dan tot nog toe geschied is. Niet ieder geleerde toch is in de gelegenheid de HSS. in de Leidsche Bibliotheek of de inscripties in 't Bataviaasch Museum te raadplegen. Aan de middelen om tot het gewenschte doel te geraken zou het niet ontbreken: ons Instituut en het Bataviaasch Genootschap hebben onbekrompen zulke uitgaven, als bedoeld, ondersteund, en de Regeering verdient ten zeerste onzen dank dat zij wijlen Dr. van der Tuuk in staat heeft gesteld een uitvoerig Kawi-Balineesch Woordenboek samen te stellen, waarvan meer dan de helft bereids gedrukt is. Niet de middelen, maar de arbeiders en de belangstelling ontbreken, en dat strekt ons niet tot eer.

Ik zou op nog veel andere tekortkomingen de aandacht kunnen vestigen, maar om U niet te vermoeien wil ik mij bepalen tot één enkel geval. Op Sumatra leeft het volkje der Redjangs, van welks taal iets, doch bitter weinig bekend is. Reeds Marsden wist dat de Redjangs een eigenaardig schrift gebruikten, al kende hij den oorsprong er niet van. Dat dit letterschrift, verwant met het Lampongsche en Bataksche, een der vele alfabetten was, die zich evenals 't Javaansch-Balische, Makassaarsch-Bugische en Filippijnsche, uit het Voor-indische ontwikkeld hebben, bleef voor niemand die met de geschiedenis van 't Indische schrift vertrouwd was, een geheim. Het toeval wil dat, nu ongeveer 30 jaren geleden, het oog van een Engelsch geestelijke op de door Marsden afgebeelde letterteekens viel, en terstond ging voor den man het licht op over een duister punt dat hem jaren lang had bezig gehouden. Hij had namelijk onvermoeid, maar vruchteloos gezocht om 't land te ontdekken waar de spoorloos verdwenen 10 stammen Israels gebleven waren. Zoodra hij nu de Redjangsche karakters aanschouwde, was het raadsel, waarover hij zoolang getobd had, opgelost: de afstammelingen der 10 stammen waren beland op Sumatra; het waren de Redjangs en niemand anders. Een schitterend bewijs van niet minder averechtsche geleerdheid gaf eenige jaren geleden een oudheidkundig genootschap te Oxford. Na 't bekijken van de Redjangsche letter-

teekens, en na links en rechts bij verschillende geleerden vruchteloos de oplossing van 't raadsel gezocht te hebben, kwam men in den boezem van dat genootschap tot het besluit dat het Phoenicische, met Cypriotische vermengde karakters waren, op Sumatra achtergelaten door de bemanning van de schepen van Nearchus. Van dezen vlootvoogd van Alexander den Groote wist men dat hij op bevel des Konings een deel der troepen, van den Indus uitvarende, door de Perzische golf naar de havenstad Ormuz vervoerd had. Wel is waar ligt Sumatra een beetje uit de koers, maar geen enkel schrijver zegt uitdrukkelijk dat Nearchus niet op Sumatra geweest is, en zoo kwam het geleerde genootschap tot de overtuiging dat de Redjangsche karakters Phoenicische letters met een bijmengsel van Cypriotische waren. Die verrassende ontdekking werd in allen eenvoud des harten wereldkundig gemaakt. De ware oorsprong van 't Redjangsche schrift was anders in Engeland niet onbekend: in 't welbekende werk van wijlen Isaac Taylor kon men de noodige inlichting daaromtrent vinden. Ook hier te lande was men hiervan op de hoogte, maar toch zou het ons niet voegen over de grove onwetendheid van 't Oxfordsche genootschap ons vroolijk te maken, want het is ten deele onze schuld dat zulke zotternijen over 't Redjangsch nog ingang kunnen vinden.

Het behoeft geen betoog dat de ethnologie van volken, wier taal men zeer onvolkomen of in 't geheel niet verstaat, zich nog in 't stadium der kindsheid bevindt of nog geboren moet worden. Het aardrijkskundig onderzoek daarentegen kan, onafhankelijk van taal- en volkenkunde, vorderingen maken en heeft dat dan ook in de laatste 25 jaren gedaan; hierbij past het ons dankbaar te erkennen dat ook vreemde reizigers zich daarbij verdienstelijk hebben gemaakt.

Over hetgeen voor de geschiedkunde gedaan is, kan men billijkerwijze niet klagen. Er zijn belangrijke bescheiden openbaar gemaakt, die den geschiedvorscher goede diensten bewezen en den geschiedschrijver in staat gesteld hebben een betrouwbaar verhaal te leveren. Het verdient eene bijzondere opmerking, dat in de laatste tijden meer dan voorheen een streven zichtbaar is om partij te trekken van de inlandsche geschiedbronnen. Voor de geschiedenis van den Archipel vóór de komst der Europeanen moet men uitsluitend putten uit inlandsche kronieken en oorkonden, daargelaten enkele magere Chineesche en Arabische berichten. Voor latere eeuwen vloeien de Europeesche bronnen ruim genoeg, maar ze geven uit

den aard der zaak een eenzijdige voorstelling, en daarom heeft men begrepen dat ook de inlandsche lezing verdient vergeleken te worden. Ook die immers bevatten een deel der waarheid, of kunnen het ten minste bevatten.

Het gevleugelde woord »dankbaar, maar niet voldaan« is toepasselijk op den staat der oudheidkundige nasporingen. Sommigen zal dit oordeel te gunstig toeschijnen, gelet op de herhaalde klachten over verwaarloozing van kunstwerken uit den Hindutijd. Als de klagers zich de moeite willen geven na te gaan welke pogingen van Regeeringswege en door genootschappen of bijzondere personen zijn aangewend om de voornaamste overblijfselen van Indische kunst op Java in stand te houden, te beschrijven en af te beelden, zullen zij moeten erkennen dat de klachten over gebrek aan belangstelling niet van overdrijving zijn vrij te pleiten. Waar het nog aan ontbreekt, is behoorlijke samenwerking en een geregeld stelselmatig onderzoek, van één middelpunt uit bestierd. Op welke wijze zulks kan geschieden, is een vraagstuk dat buiten de perken van mijn onderwerp valt.

Mijne taak spoedt ten einde, doch alvorens dit spreekgestoelte te verlaten, verzoek ik nog voor eene korte wijle Uw goedgunstig gehoor. Tot hiertoe heb ik U schier uitsluitend bezig gehouden met feiten; vergunt mij daaraan eenige beschouwingen vast te knoopen. Zonder voorbehoud heb ik erkend dat er voor ons, Nederlanders, nog ontzaggelijk veel te doen valt vóórdat wij ons zullen kunnen beroemen de geestelijke verovering van onze overzeesche gewesten voltooid te hebben. Indien men geloof wil hechten aan 't oordeel van veel vreemden en sommige landgenooten, hebben wij tot het wetenschappelijk onderzoek niet noemenswaardig bijgedragen. Dat oordeel is niet geheel billijk, hoezeer begrijpelijk van vreemden die deels belang er bij hebben onze verdiensten te verkleinen, deels te lui zijn om zich bekend te maken met de in Nederlandsche geschriften neergelegde uitkomsten van taal-, land- en volkenkundig onderzoek. Bij hen die hier te lande en in den Oost mopperen, komen verschillende beweegredenen in 't spel: sommigen wenschen oprechtelijk ter eere van het land dat een alzijdig onderzoek met meer voortvarendheid worde voortgezet; anderen wanen zich in de oogen van 't groote publiek te verheffen door laag neder te zien op hetgeen zij op zijn best ten halve kennen en in geen geval in staat zijn te beoordeelen; weer anderen lijden aan de Hollandsche manie om alles te bewonderen wat buiten

onze grenzen de pers verlaat en geen acht te slaan op al wat hier verschijnt. Zullen wij alle aanmerkingen van eenigszins verdacht allooi met hooghartige onverschilligheid langs ons heen laten glijden? Niets ware onverstandiger; want vooreerst bevat zelfs de meest averechtsche oordeelvelling meestal een greintje waarheid, en ten andere behoort elke ongunstige kritiek een prikkel te wezen voor dubbele krachtsinspanning. Wij beleven een tijd waarin de kleinere volkeren, om hun plaats te behouden, zich nog krachtiger, zoo mogelijk, moeten inspannen dan de naties die aan de spits der Europeesche beschaving staan. Daarom worde geen kracht ongebruikt gelaten. Ons volk is klein in getal, en uit dien hoofde is het noodig dat wij medehelpers zoeken. En die kunnen wij vinden in het Rijk over zee, waar 34 millioenen het gezag van onze geëerbiedigde Koningin en Beschermvrouw erkennen. Onder die millioenen zijn er zonder twijfel verscheidene van elken landaard te vinden die, mits behoorlijk onderlegd en verstandig geleid, de nuttigste diensten kunnen bewijzen als pionniers bij aardrijkskundig onderzoek; als medearbeiders bij taalstudie; als verzamelaars van volksverhalen, liederen en overleveringen; als teekenaars en fotografen. Men heeft tot nog toe de medewerking van inlanders niet versmaad, en eenige hunner hebben gewaardeerde bijdragen geleverd, maar dat was te danken aan hun eigen initiatief, niet aan 't onze. Des te meer reden om te verwachten dat schrandere inlanders, waaraan geen gebrek is, na goede voorbereiding nuttig werk zullen kunnen doen.

Het is mijne vaste overtuiging dat gemeenschappelijke arbeid op wetenschappelijk gebied er toe zal bijdragen wederzijdsche vooroordeelen te doen verdwijnen. Onze natie is reeds op den goeden weg, in zooverre zij meer dan in vroeger tijden beseft dat zij naijverig behoort te waken voor het stoffelijk en geestelijk welzijn der bewoners van het Rijksgebied over zee. Als wij zorgen dat het hun welga, zal het Nederland welgaan. Om nu al onze plichten te vervullen, is goede wil niet voldoende: ook grondige kennis van land en volk is noodig. Om deze te bevorderen en te verspreiden heeft het Koninklijk Instituut vijftig jaren medegewerkt; moge het met vertrouwen de toekomst te gemoet gaan en „mogen” — om te besluiten met de woorden van Baud, uitgesproken op 4 Juni 1851 — „de wetenschappelijke vruchten, die wij van den arbeid van het Instituut te gemoet zien, bevorderlijk worden aan eene gestadige vermeerdering van den bloei en de

welvaart van Indië, en, bijgevolg, aan den roem en den voorspoed van Nederland!"

Ik heb gezegd.

(*Algemeene toejuiching.*)

De *Voorzitter:* Mijne Heeren, Uwe algemeene toejuiching geeft mij de verzekering, indien ik die niet reeds bezat, dat ik spreek uit uw aller naam wanneer ik Professor Kern hartelijk dank zeg voor zijne doorwrochte rede, die opnieuw het bewijs heeft gegeven van zijne groote belangstelling in de werkzaamheden van het Instituut.

Van het correspondeerend lid Dr. Schmeltz is ontvangen een aan hem gericht schrijven van de Anthropologische Gesellschaft te Weenen, luidende als volgt:

Hochgeehrter Herr! Die Unterzeichneten erlauben sich an Euer Hochwolgeboren als correspondirendes Mitglied der Anthropologischen Gesellschaft in Wien die Bitte zu stellen, in Namen der genannten Gesellschaft dem Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, welches am 4. Juni die Feier seines 50jährigen Bestandes begeht, die herzlichste Begrüssung darzubringen.

Möge das Instituut, dessen Wirken für die Wissenschaft ein so fruchtreiches und segenvolles ist, immerfort blühen und gedeihen!

w.g. BRUNNER V. WATTENWIJL, *Vice-Präsident.* Dr WILHELM HEIN, 1. *Secretär.*

Dr. Schmeltz schrijft daarbij aan het Instituutbestuur:

Door het nevensgaande schrijven in handen te stellen van Uw bestuur, meent de ondergeteekende zich het best van de hem gedane opdracht te kwijten, tevens daaraan zijne beste wenschen naar aanleiding van het heden gevierde feest, voor eene verdere, voor de bevordering der kennis van Insulinde ten zegen strekkende werkzaamheid verbindende.

Verder is ingekomen een brief van den Directeur van 's Rijks Ethnographisch museum te Leiden van den volgenden inhoud:

De Directeur van 's Rijks Ethnographisch Museum heeft het genoegen namens deze Instelling aan het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië op dezen

heugelijken dag de beste wenschen voor den verderen bloei en luister aan te bieden. Moge de werkzaamheid van het Instituut in even rijke mate als in de afgeloopen halve eeuw, ook in het vervolg licht verspreiden over Land en Volk van het schoone Insulinde.

Zich herinnerende den steun door het Instituut aan zijnen ambtsvoorganger verleend, hoopt de ondergeteekende dat de aangename verhouding tusschen het Instituut en deze Rijksinstelling ook voor het vervolg bewaard moge blijven.

De Directeur,
J. E. D. Schmeltz.

De heer *Quarles van Ufford*: Het zou mij wenschelijk voorkomen, indien naar aanleiding van het thans gevierde feest een lijst werd uitgegeven van allen, die lid van het Instituut zijn geweest; of, zoo die lijst te lang mocht worden, althans van de bestuursleden gedurende de verloopen vijftig jaren.

De *Voorzitter:* Het bestuur zal zeker gaarne den wensch van den heer Quarles in overweging nemen.

Wanneer thans geen der Heeren meer het woord mocht verlangen, zou ik de vergadering kunnen sluiten, ware het niet dat ik nog eene mededeeling had te doen.

Van den Minister van Koloniën ontving ik de mededeeling, dat het H. M. de Koningin had behaagd, bij Haar besluit van 22 Mei jl. onzen penningmeester, den heer J. H. de Groot, die gedurende zoovele jaren zijne functiën met zooveel zorg en toewijding vervulde, zoodat de bloei waarin onze Instelling zich thans mag verheugen voor een goed deel ook aan hem te danken is, — te benoemen tot Ridder in de orde van Oranje-Nassau. Door de beleefdheid van den Minister ben ik in de gelegenheid, U, Mijnheer de Groot, het Ridderkruis met begeleidende brief bij deze te overhandigen, met den wensch dat Gij het nog vele jaren zult kunnen dragen en dat het U eene aangename herinnering geve aan Uw verbond met het Instituut; eene aansporing tevens, als die noodig mocht wezen, om zoolang Uwe krachten het toelaten, aan dat verbond trouw te blijven.

(Algemeene toejuiching).

De heer *De Groot:* Mijnheer de Voorzitter, Mijne Heeren, ik zeg U allen hartelijk dank; den Voorzitter voor zijne vriendelijke

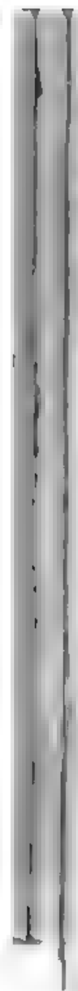
woorden, de andere Heeren voor hunne instemming daarmede.

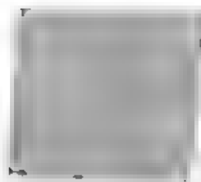
Wanneer er iets was, dat ik allerminst had verwacht, dan was het wel dit, dat onze zeer geëerbiedigde Koningin nog eenmaal een stuk zou teekenen waarin mijn naam wordt vermeld... Ik ben Haar en allen die daartoe wel hebben willen medewerken, daarvoor zeer erkentelijk. En ongetwijfeld zal ik, ondanks het klimmen mijner jaren, gaarne zoolang mij dat gegeven zal zijn, blijven medewerken tot den bloei van onze Instelling, die mij nauw aan het harte ligt.

(Algemeene toejuiching; de eerewijn wordt rondgediend.)

De vergadering wordt gesloten, de leden brengen nog eenigen tijd in gezellig samenzijn door.

BESTUURSVERGADERING

VAN 20 APRIL 1901.

Aanwezig de HH. Pijnacker Hordijk (Voorzitter), Henny (Onder-Voorzitter), J. J. M. de Groot, Niemann, van Hasselt, van Deventer, Spanjaard, Martin, J. H. de Groot (Penningmeester) en Kielstra (Secretaris).

Afwezig, met kennisgeving, de HH. Vreede en IJzerman.

De Notulen der vergadering van 16 Maart jl. worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

bericht van de HH. Dr. Ch. M. van Deventer, H. W. Klerk de Reus, Mr. M. S. Koster en R. A. Kern, dat zij genegen zijn het lidmaatschap des Instituuts te aanvaarden;

idem van de HH. Mr. J. Luyten, Dr. C. H. Eshuys en Mr. J. C. Th. Heyligers, dat zij wenschen afgevoerd te worden van de ledenlijst;

idem van de leden M. C. Schadee en F. A. Liefrinck, met opgaaf van veranderd adres.

Notificatie.

Van Mevrouw M. C. van der Lith—Schumacher is bericht ontvangen van het overlijden van haren echtgenoot, Mr. P. A. van der Lith, tot voor korten tijd lid van het bestuur des Instituuts.

De Voorzitter, overtuigd dat de tijding van dat overlijden door allen met groot leedwezen is vernomen, stelt voor, gemeld bericht met een brief van rouwbeklag te beantwoorden.

Conform besloten.

Voorts is bericht ontvangen van het overlijden van het lid R. van Eck.

Notificatie.

Van de weduwe F. J. Abramsen is het verzoek ontvangen om, met het oog op de diensten, door wijlen haren echtgenoot als beambte van het Instituut bewezen, eene „dotatie”, uit de kas dezer instelling te ontvangen.

Na uitvoerige bespreking wordt besloten, haar eene gratificatie voor eens van f 150.— aan te bieden, nadat zij het gebouw zal hebben verlaten en alles in behoorlijke orde aan den nieuw te benoemen beambte zal hebben overgegeven.

Op voorstel van den Secretaris wordt thans met algemeene stemmen:

a. benoemd tot beambte van het Instituut, de heer W. C. Muller te Delft;

b. goedgekeurd de voor hem ontworpen instructie

Op voorstel van den Secretaris wordt besloten, de *Bijdragen* te ruilen met de uitgaven van den katholieken Sint-Claverbond te 's Gravenhage.

Ter opneming in de *Bijdragen* is ontvangen een opstel van het lid P. H. van der Kemp over de Nederlandsche factorijen in Voor-Indië in de 19e eeuw. Op voorstel van de HH. van Hasselt en Kielstra wordt tot de plaatsing besloten, nadat de Secretaris heeft medegedeeld dat de heer Rouffaer zich bereid heeft verklaard bij dit opstel een eenvoudig kaartje voor de juiste aanwijzing van de plaats der bedoelde factorijen te vervaardigen.

Tot hetzelfde doel is ontvangen een opstel van het lid Alb. C. Kruyt over het ijzer in Midden-Celebes. Op voorstel van de HH. Niemann en van Hasselt wordt tot de plaatsing besloten.

De Secretaris stelt voor; de als dubbel in de bibliotheek aanwezige Atlas Ichthyologique van Dr. Bleeker te ruilen met eenige, in het fonds van de firma Frederik Muller aanwezige, in onze bibliotheek ontbrekende werken.

Daartoe wordt machtiging verleend.

Ten vervolge op het in de vorige vergadering besprokene stelt de Voorzitter voor, het vijftigjarig bestaan van het Instituut op Dinsdag 4 Juni, des namiddags ten twee uur, te vieren in eene buitengewone Algemeene Vergadering, te houden in het gebouw van Kunsten en Wetenschappen, waarbij de oud-Voorzitter van de

Instelling, Prof. Kern, zich op des Voorzitters aandrang bereid heeft verklaard het woord te voeren.

Conform besloten.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING
VAN 18 MEI 1901.

Aanwezig de HH. Pijnacker Hordijk (Voorzitter), Henny (Onder-Voorzitter), Vreede, J. J. M. de Groot, van Hasselt, J. H. de Groot (Penningmeester) en Kielstra (Secretaris).

De overige bestuursleden hebben bericht gezonden, verhinderd te zijn.

De notulen der bestuursvergadering van 20 April jl. worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is bericht:

van de HH. Raden Mas Abdoel Moehni, Mr. H. L. van Bloemen Waanders, Jhr. M. W. C. van den Brandeler, K. H. Corporaal, J. R. Couperus, Mr. N. Dirkzwager, R. van Eck, Mr. W. F. Haase, Mr. J. C. Hubregtse, Dr. J. B. Kolthoff, D. C. J. Kool, Mr. C. Lijdius Rahder, J. W. H. Muller, Mr. B. Nijman, Dr. W. Pauw, Mr. Th. B. Pleyte, Dr. P. van Romburgh, Mr. H. Schuyten, J. W. van der Valk, Jhr. L. J. de Villeneuve, J. Warneck, Jhr. J. C. van der Wijck en A. H. E. Zwager, dat zij bereid zijn het lidmaatschap van het Instituut te aanvaarden;

van de leden Dr. W. Burck, Mr. J. C. van Harencarspel, G. Mundt en G. L. Hauet, dat zij met het einde van het loopende jaar hun lidmaatschap wenschen te doen eindigen;

en van het overlijden van het lid J. van Wijk.

Notificatie.

Op voordracht van den Secretaris worden tot lid benoemd de HH. J. A. E. van Deventer, controleur B. B. en J. C. J. van

Bemmel, onderwijzer aan de opleidingsschool, beide te Probolinggo, en Ds. W. Pos, missionair predikant op het eiland Soemba, tijdelijk te Leiden.

Op voorstel van den Onder-Voorzitter wordt besloten, de gezamenlijke bibliotheken van het Instituut en het Indisch Genootschap te verzekeren voor veertig duizend gulden (f 30.000 voor rekening van eerst-, f 10.000 voor rekening van laatstgenoemde instelling).

De Secretaris deelt mede dat de in de vorige vergadering benoemde beambte W. C. Muller op 1 Mei jl. is in dienst getreden en dat hem zijne instructie is ter hand gesteld.

Op voorstel van den Voorzitter wordt besloten, bij gelegenheid van de herdenking van het 50-jarig bestaan van het Instituut op 4 Juni a. s. per telegram eerbiedig hulde te betuigen aan de Hooge Beschermvrouw dezer instelling.

Namens het Buitenlandsch lid Prof. Aristide Marre biedt de Secretaris een exemplaar aan van zijne vertaling der *Sadjarah malayou.*
Plaatsing in de bibliotheek.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING
VAN 15 JUNI 1901.

Aanwezig de HH. Pijnacker Hordijk (Voorzitter), Henny (Onder-Voorzitter), Niemann, van Deventer, Spanjaard, Martin en Kielstra (Secretaris); de overige bestuursleden hebben bericht van verhindering gezonden.

De notulen der bestuursvergadering van 18 Mei 1901 worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is bericht van de HH. W. Pos, Mr. Abr. A. van Oven, J. J. van Huffel en W. A. P. F. L. Storm van 's Gravesande, dat zij het hun aangeboden lidmaatschap aanvaarden;

van de leden L. Th. Hora Siccama, C. L. Hagnauer en H. J. Monod de Froideville, dat zij met het einde van het loopende jaar hun lidmaatschap wenschen te doen eindigen;

van het lid H. A. de Nooy, opgaaf van veranderd adres.

Notificatie.

Op voordracht van den Secretaris wordt met ingang van 1 Juli a. s. benoemd tot lid de heer M. C. Calkoen te Amsterdam.

De Secretaris stelt voor, het Nederlandsch Zendelinggenootschap te Rotterdam, tot dusver opgenomen onder de »contribueerende instellingen«, te plaatsen op de lijst der instellingen waarmede het Instituut door ruiling van werken in verbinding is.

Goedgekeurd.

Van de Commissie van het Koloniaal Museum is dd. 6 Juni jl. bericht ontvangen betreffende de benoeming van Dr. M. Greshoff tot Directeur van dat museum.

Notificatie.

Ten behoeve der bibliotheek zijn ontvangnn:

a. van het eerelid Jhr. C. H. A. van der Wijck, verschillende photographieën, waaronder drie groote van de Tjandi Mendoet tijdens de in gang zijnde restauratie; deze sluiten aan bij de negen photo's, ten vorigen jare van den heer IJzerman ontvangen en betrekking hebbende op de Mendoet vóór de herstellingswerken;

b. van de Anthropologische Gesellschaft te Weenen, op aanvrage dezerzijds, deel II—X van hare Mittheilungen; de reeks is thans geheel compleet, met uitzondering van deel I hetwelk uitverkocht is;

c. van het bestuurslid Niemann, eenige in de bibliotheek ontbrekende jaargangen van het tijdschrift *Globus;*

d. van het India Office, deel XXIV der New Imperial Series van de Archaeological Survey van Britsch-Indië;

e. van Prof. Dr. M. J. de Goeje, als hoofdleider der uitgave van at-Tabari's werken, een ex. zijner Introductio, welke die uitgaaf afsluit, als contra-beleefdheid voor de bijdrage van f 100.—, indertijd, in 1876, door het Instituut aan die onderneming geschonken.

De Voorzitter zegt Dr. Niemann dank voor zijn welkom geschenk; voor de verdere bijdragen zal, voor zoover dit niet reeds geschiedde, schriftelijk dank worden betuigd.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING
VAN 21 SEPTEMBER 1901.

Aanwezig de HH. Pijnacker Hordijk (Voorzitter), Henny (Onder-Voorzitter), J. J. M. de Groot, Niemann, Van Hasselt, Spanjaard, Martin, J. H. de Groot (Penningmeester) en Kielstra (Secretaris).

Afwezig, met kennisgeving, de HH. Vreede, Van Deventer en IJzerman.

De notulen der vergadering van 15 Juni jl. worden gelezen en goedgekeurd.

Van de HH. M. C. Calkoen, J. C. J. van Bemmel, Mr. A. L. E. Gastman, Mr. H. Jelgerhuis Swildens en Mr. K. G. F. Steller is bericht ontvangen dat zij het lidmaatschap des Instituuts aanvaarden;

van de leden Barge, Bruynings Ingenhoes, Bischoff, Fanoy, Hepp en Resner, dat zij hun lidmaatschap met het einde des jaars wenschen te doen eindigen.

De leden Van Vollenhoven, J. L. van Gennep, Notten, H. J. de Groot, Raedt van Oldenbarnevelt, Essers, Bakhuizen van den Brink en J. A. E. van Deventer hebben bericht gezonden van veranderd adres.

Notificatie.

Op voorstel van den Secretaris worden tot lid benoemd de HH. J. H. W. van der Miesen te Halmaheira (Ternate) en Mr. G. N. Bouma te Warnsveld.

De Voorzitter, herinnerend aan het plotseling afsterven van Mr. W. baron van Goltstein, donateur van het Instituut, stelt voor, de weduwe een brief van rouwbeklag te doen toekomen.

Conform besloten.

Door den Director der Utrechtsche Zendingsvereeniging is het verzoek gedaan, de voor de zending gewenschte exemplaren van door het Instituut uitgegeven werken te ontvangen voor den halven boekhandelsprijs.

Geene bedenking.

Door den heer L. Finot, Directeur der Ecole française te Saigon, is het verzoek gedaan in ruiling te treden met de publicatiën van het Instituut.

Geene bedenking.

Van het Buitenlandsch lid prof. Aristide Marre is, ter publicatie in de *Bijdragen* wanneer het stuk daarvoor geschikt wordt geoordeeld, aangeboden eene *Grammaire tagalog.*

Overeenkomstig het advies van Prof. Kern wordt besloten, den Schrijver te antwoorden dat tegen de opneming in de *Bijdragen* geene bedenking bestaat, mits hij in enkele, door den heer Kern aangewezen wijzigingen toestemt.

Van Dr. Brandes is, dd. 30 Mei 1901, ontvangen een wissel groot f 200 Ned. Ct.

In handen van den penningmeester.

Van het lid W. P. Groeneveldt is dd. 8 Augustus jl. bericht ontvangen dat het vervolg van zijne studie „De Nederlanders in China" in de eerste helft van het volgende jaar kan worden te gemoet gezien.

Notificatie.

Van de Centrale Commissie van Nederland voor de Parijsche Tentoonstelling van 1900 is bericht ontvangen dat aan de inzending van het Instituut de gouden medaille is toegekend, en dat gratis eene herinneringsmedaille met diploma zal worden uitgereikt.

Notificatie.

Van den Minister van Koloniën is dd. 13 Juli 1901 bericht ontvangen betreffende de samenstelling eener Commissie voor het oudheidkundig onderzoek op Java en de deswege verder ontworpen regelingen, met verzoek dat thans gevolg worde gegeven aan de door het Instituut in Februari jl. gedane toezegging.

De Secretaris deelt mede dat hij, na ontvangst van dien brief, ter uitvoering van de door het bestuur in zijne vergadering van 16 Februari jl. genomen besluiten, aan de HH. prof. Dr. H. Kern, W. P. Groeneveldt, Dr. W. Pleyte, Jhr. Mr. Victor de Stuers, J. W. IJzerman en G. P. Rouffaer het verzoek heeft gedaan, de commissie te willen vormen welke hier te lande de noodige voorlichting aan het bestuur zoude kunnen verschaffen.

Behalve van den heer Groeneveldt, die zich wegens gezondheidsredenen verontschuldigde maar zich gaarne ter beschikking der commissie stelde wanneer hij haar op eenige wijze van dienst kon zijn, werd van al de HH. bericht ontvangen dat zij bereid waren in bedoelde commissie zitting te nemen.

Hiervan is aan prof. Kern mededeeling gedaan, die daarop de Commissie heeft geconstitueerd; deze hield den 31ⁿ Augustus hare eerste vergadering in het Instituutsgebouw. De Minister is den 24ⁿ dier maand met een en ander in wetenschap gesteld.

De Voorzitter zegt den Secretaris dank voor zijne bemoeiingen ten deze.

Van het lid Dr. D. W. Horst is, ter eventueele opneming in de *Bijdragen*, ontvangen een opstel van den heer J. H. W. van der Miesen: Een en ander over Boeroe, inzonderheid wat betreft het district Waisama aan de Z. O. kust.

De Secretaris heeft daaromtrent het advies gevraagd van den heer Niemann.

Deze meent te moeten adviseeren tegen de publicatie, vooral uit overweging dat reeds veel over Boeroe gepubliceerd is, o. a. in 1897, door het Instituut: het Boeroesch van Mazarete, door den zendeling H. Hendriks. Het stuk van den heer Van der Miesen is op zich zelf niet onverdienstelijk, maar bevat na de reeds bestaande literatuur te weinig belangrijks om op eene plaatsing in de *Bijdragen* aanspraak te kunnen maken.

Conform besloten.

Van het lid J. Warneck, te Pansoer na pitoe, zijn twee kleine

opstellen ter eventueele uitgaaf in de *Bijdragen* ontvangen: een over „Battasche oempama's", een over Battasch huwelijksrecht.

Ook deze stukken werden ter voorkoming van noodelooze vertraging door den Secretaris aan den heer Niemann toegezonden met verzoek in de bestuursvergadering van advies te willen dienen.

De heer Niemann zegt, dat hij nog slechts gereed is met zijn oordeel over het eerste stuk, dat z. i. voor opneming in de *Bijdragen* minder geschikt is.

Dienovereenkomstig wordt besloten, den Schrijver onder dankbetuiging dit stuk terug te zenden, terwijl de beslissing over het andere tot eene volgende vergadering wordt aangehouden.

De Secretaris vraagt, of het niet wenschelijk ware het tijdschrift *Eigen Hàard*, waarin velerlei mededeelingen en illustratiën betreffende onze koloniën voorkomen, voor de bibliotheek des Instituuts aan te schaffen.

De Penningmeester antwoordt hierop, dat hij het hem toebehoorend exemplaar voor die bibliotheek beschikbaar stelt.

De Voorzitter zegt den Penningmeester dank.

De heer J. J. M. de Groot vraagt, of het Instituut bereid zou zijn, zijne medewerking te verleenen tot de uitgaaf eener algemeene bibliographie, welke het Anthropological Institute of Great Britain and Ireland te Londen voornemens is jaarlijks te doen verschijnen.

De Secretaris adviseert, die vraag bevestigend te beantwoorden. Binnen weinige maanden zal met den druk van den Catalogus worden aangevangen, en dan zal ook uitvoering kunnen worden gegeven aan art. 15 van het reglement op de bibliotheken van het Instituut en het Indisch Genootschap, volgens hetwelk jaarlijks een lijst moet worden opgemaakt van de ten geschenke ontvangen en aangekochte boekwerken. Wanneer van die lijst een afdruk aan de Londensche instelling wordt gezonden — wat trouwens niet eens noodig zou zijn, daar zij reeds alle werken van het Instituut in ruil ontvangt — zal geheel aan de bedoeling zijn voldaan.

De vergadering vereenigt zich met dit advies, hetwelk door den heer de Groot ter juiste plaatse zal worden overgebracht.

De Penningmeester deelt mede dat hij van de firma Kolff en C°. te Batavia heeft ontvangen twee wissels, te zamen f 2755.56, ter voorloopige afdoening van de rekening over het loopende jaar.

Notificatie.

De Secretaris deelt mede dat sedert de vorige vergadering velerlei aanwinsten voor de boekerij zijn ontvangen, o. a.:

van den heer H. A. van Hien, door tusschenkomst van het correspondeerend lid Dr. Schmeltz;

van Mevrouw de Wed. Levyssohn Norman—Zoetelief;

officieele bescheiden uit Calcutta, Madras en Colombo;

van het India office en

van den Nederlandschen consul-generaal te Calcutta.

Aan de schenkers zal, voor zoover nog noodig, dank worden betuigd.

De vergadering wordt gesloten.

BESTUURSVERGADERING

VAN 19 OCTOBER 1901.

Aanwezig zijn alle bestuursleden, behalve de heer Vreede die bericht van verhindering zond.

De notulen der vergadering van 21 Sept. jl. worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn brieven van:

a. Mevrouw A. van Goltstein—Boreel van Hogelanden, haren dank betuigende voor de deelneming van het Instituutsbestuur in haar verlies;

b. het lid J. E. de Meijier, opgaaf zendend van veranderd adres;

c. de leden C. Deykerhoff en Jhr. A. L. F. Th. van der Wijck, die met het einde van het loopende jaar hun lidmaatschap wenschen te doen eindigen.

Notificatie.

Van den Directeur van het Koloniaal Museum is dd. 23 September 1901 n° 667 een schrijven ontvangen, waarbij in overweging wordt gegeven het bij het Instituut berustende handschrift „Ambonsche historie" van Rumphius alsnog te publiceeren. Het Instituut

